

❀ ओ३म् ❀

ऋग्वेदभाष्यम्

श्रीमद्दयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मितम्

संस्कृताय्यभाषाभ्यां समन्वितम्

सप्तममण्डलम्

(नवमभागात्मकम्)

दिल्ली नगरस्थे ज्ञेयब मुद्रणालये मुद्रितम्

अस्याधिकारः श्रोमत्या परोपकारिण्या समया सर्वथा स्वाधीन एव रक्षितः

चतुर्थावृत्तिः १००० }

संवत् २०४६

मूल्य
200.00 रुपये

ओ३म्

अथ सप्तमं मण्डलम्

***

ओ३म् विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परा सुख ।
यद्भद्रं तन्न आ सुख ॥

अथ पञ्चविंशत्पृष्ठस्य प्रथमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१-१८ एकादशाक्षरपादैस्त्रिपदा विराड्गायत्री छन्दः । षड्जः
स्वरः । १९-२५ त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ नरैः कथं विद्युदुत्पादनीयेत्याह ।

अथ सातवें मण्डल के प्रथम सूक्त का आरम्भ है, इसके पहिले मंत्र में मनुष्यों को
विद्युत् अग्नि कैसे उत्पन्न करनी चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

अग्निं नरो दीधितिभिररण्योर्हस्तच्युती जनयन्त प्रशस्तम् ।
दूरेदृशं गृहपतिमथर्युम् ॥ १ ॥

अग्निम् । नरः । दीधितिभिः । अरण्योः । हस्तच्युती । जनयन्त ।
प्रशस्तम् । दूरेदृशम् । गृहपतिम् । अथर्युम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (नरः) (दीधितिभिः) प्रदीपिकाभिः क्रियाभिः
(अरण्योः) यथा काष्ठविशेषयोः (हस्तच्युती) हस्तयोर्मच्युत्या भ्रामणक्रियया
(जनयन्त) (प्रशस्तम्) उत्तमम् (दूरेदृशम्) दूरे द्रष्टुं योग्यम् (गृहपतिम्) स्वामिनम्
(अथर्युम्) अहिंसां कामयमानम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे नरो विद्वांसो यथा भवन्तो दीधितिभिर्हस्तच्युती अरण्योर्दूरे-
दृशमग्निं जनयन्त तथाऽथर्युं गृहपतिं प्रशस्तं कुर्वन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वज्जना यथा घर्षिताभ्यामरण्यभ्यामग्निरुत्पद्यते तथा सर्वैः
पार्थिवैर्वायव्यैर्वा द्रव्यैर्द्रव्याणां घर्षणेन वा विद्युत्सर्वव्याप्ता सत्युत्पद्यते सा दूरदेशस्थ-
समाचारादिभ्यवहारान् साद्दुः शक्नोत्येतद्विद्यया गृहस्थानां महानुपकारो भवतीति ॥ १ ॥

पदार्थ—हे (नरः) विद्वान् मनुष्यो ! जैसे आप (दीधितिभिः) उसेजक क्रियाओं से (इक्षुत्युती) हाथों से प्रकट होने वाली शुमानारूप क्रिया से (अरयोः) अरयो नामक ऊपर नीचे के दो काष्ठों में (दूरेदशम्) दूर में देखने योग्य (अग्निम्) अग्नि को (जनयन्त) प्रकट करें वैसे (अथयुम्) अहिंसाधर्म को चाहते हुए (गृहपतिम्) घर के स्वामी को (प्रशस्तम्) प्रशंसायुक्त करो ॥ १ ॥

भावार्थ—हे विद्वान् जनो ! जैसे घिसी हुई अरयियों से अग्नि उत्पन्न होता है वैसे सप्त पार्थिव द्रव्य वा वायुसम्बन्धी द्रव्यों के घिसने से जो सर्वत्र व्याप्त हुई विद्युत् उत्पन्न होती है वह दूर देशों में समाचारादि पटुं करने रूप व्यवहारों को सिद्ध कर सकती है । इस विद्युत् विद्या से गृहस्थों का बड़ा उपयोग होता है ॥ १ ॥

पुनस्तं कथं जनयेदित्याह ।

फिर उस विजुली को कैसे प्रकट करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तमग्निमस्ते वसवो नृणवन्तसुप्रतिचक्षमवसे कुतश्चित् ।

दक्षायो यो दम आस नित्यः ॥ २ ॥

तम् । अग्निम् । अस्ते । वसवः । नि । नृणवन् । सुप्रतिचक्षम् । अवसे । कुतः । चित् । दक्षायः । यः । दमे । आस । नित्यः ॥ २ ॥

पदार्थः—(तम्) (अग्निम्) विद्युदात्म्यम् (अस्ते) गृहे वा प्रक्षेपणे (वसवः) प्राथमकल्पिका विद्वांसः (नि) नितराम् (नृणवन्) प्रसाध्नुवन् (सुप्रतिचक्षम्) सुष्ठु प्रतिचक्षे पश्यत्यनेका विद्या येन तम् (अवसे) रक्षणाय बहन्नाय वा । अथ इत्यत्रनाम । मिश्रं २ । ७ । (कुतः) कस्मात् (चित्) अपि (दक्षायः) दक्षभूतुरो विद्वानिव (यः) (दमे) गृहे दमने वा (आस) अस्ति (नित्यः) सनातनः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यो दक्षाय इव दमे नित्य आस व सुप्रतिचक्षं कुतश्चित् अवसे वसवो नृणवन्तमग्निमस्ते भवन्तो जनयन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो योऽयं नित्यस्वरूपो विद्युदग्निमूर्त्तद्रव्याणि गृहाणि कृत्वा नित्यस्वरूपेण प्रतिष्ठितोऽस्ति तं विद्याक्रियाभ्यां जनयित्वा कलायन्त्रेषु संप्रयोज्य बहन्नाधनं रक्षणं च प्राप्नुवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो ! (यः) जो (दक्षायः) चतुर विद्वान् के तुल्य (दमे) घर वा इन्द्रियादि के दमन में (नित्यः) सनातन उपयोगी (आस) है जिस (सुप्रतिचक्षम्) मनुष्य जिसके द्वारा अनेक विद्याओं को अच्छे प्रकार देखता है (कुतश्चित्) किसी से (अवसे) रक्षा वा अधिक बल के लिये (वसवः) प्रथम कक्षा के विद्वान् (नि, नृणवन्) निरन्तर प्रसिद्ध करें (तम्) उस (अग्निम्) विद्युत् को (अस्ते) घर में वा कंकने में आप लोग उत्पन्न करो ॥ २ ॥

भाषार्थ—हे विद्वानो ! जो यह नित्यस्वरूप विद्युत् अग्नि स्थूल द्रव्यों को भर बना के नित्य स्वरूप से स्थिर है उस अग्नि को विद्या और क्रियाओं से प्रकट कर तथा कलायंत्रों में संयुक्त कर के बहुत जग, जग और रक्षा को प्राप्त होओ ॥ २ ॥

पुनस्तं कथं जनयेदित्याह ।

फिर उसको कैसे प्रकट करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रेद्धो अग्ने दीदिहि पुरो नोऽजस्रया सूर्या यविष्ठ ।

त्वां शश्वन्त उप यन्ति वाजाः ॥ ३ ॥

प्र०इ०द्वः । अग्ने । दीदिहि । पुरः । नः । अजस्रया । सूर्या । यविष्ठ ।
त्वाम् । शश्वन्तः । उप । यन्ति । वाजाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(प्रेद्धः) प्रकर्वणेद्धः प्रदीप्तः (अग्ने) पावक इव प्रकाशितप्रज्ञ
(दीदिहि) प्रदीपय (पुरः) पुरस्तात् (नः) अस्मान् (अजस्रया) निरन्तरया क्रियया
(सूर्या) सखिद्रया सूर्या कलया वा (यविष्ठ) अतिशयेन युवन् (त्वाम्) शश्वन्तः
अनादिभूताः प्रवाहेण नित्याः पृथिव्यादयः (उप) (यन्ति) (वाजाः) प्राप्तव्याः
पदार्थाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठाग्ने यः प्रेद्धोऽग्निरजस्रया सूर्या नोऽस्मौत्त्वां च प्राप्तोऽस्ति
यं शश्वन्तो वाजा उप यन्ति तं पुरो विद्याक्रियाभ्यां दीदिहि ॥ ३ ॥

भाषार्थः—हे विद्वांसो योऽग्निरनादिभूतेषु प्रकृत्यवयवेषु विद्यद्रूपेण व्याप्तोऽस्ति
यस्य विद्या बहुयोः व्यवहाराः सिध्यन्ति तं सततं प्रकाश्य धनधान्यादिकमैश्वर्यं
प्राप्नुत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अत्यन्त ज्ञान (अग्ने) अग्नि के मुख्य प्रकाशित बुद्धि वाले विद्वान् !
जो (प्रेद्धः) अग्ने प्रकार अलता हुआ अग्नि (अजस्रया) निरन्तर प्रवृत्त क्रिया [से] (सूर्या)
अग्ने खिद्र सहित शरीरादि मूर्ति वा कला से (नः) हम को और (त्वाम्) तुम को प्राप्त है जिसको
(शश्वन्तः) प्रवाह से भित्त अनादि पृथिव्यादि (वाजाः) प्राप्त होने योग्य पदार्थ (उप, यन्ति)
समीप प्राप्त होते हैं उसको (पुरः) पहिले वा सामने विद्या और क्रिया से (दीदिहि) प्रदीप्त
कर ॥ ३ ॥

भाषार्थः—हे विद्वानो ! जो अग्नि अनादिस्वरूप प्रकृति के अवयवों में विद्युत् रूप से व्याप्त है,
जिसकी विद्या से बहुत से व्यवहार सिद्ध होते हैं उसको निरन्तर प्रकाशित कर धनधान्यादि ऐश्वर्य
को प्राप्त होओ ॥ ३ ॥

पुनरग्निः कस्माज्जनयितव्य इत्याह ।

फिर अग्नि किससे प्रकट करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र ते अग्नयोऽग्निभ्यो वरं निः सुवीरांसः शोशुचन्त द्युमन्तः ।
यत्रा नरः समासते सुजाताः ॥ ४ ॥

प्र । ते । अग्नयः । अग्निभ्यः । वरम् । निः । सुवीरांसः । शोशुचन्त ।
द्युमन्तः । यत्र । नरः । समासते । सुजाताः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(प्र) (ते) (अग्नयः) विद्युदादयः (अग्निभ्यः) पावकपरमाणुभ्यः
(वरम्) उत्तम व्यवहारम् (निः) नितराम् (सुवीरांसः) शोभनाश्च ते वीराश्च
(शोशुचन्त) शोधयन्ति (द्युमन्तः) द्यौर्बद्धो दीप्तिर्वर्तते येषु ते (यत्र) यस्मिन्व्यवहारे ।
अत्र अग्निं पुनुरेति दीर्घः । (नरः) पुरुषार्थेनाप्तव्यप्रायकाः (समासते) सम्यक् प्राप्नुवन्ति
(सुजाताः) सुष्ठु प्रसिद्धाः ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये सुवीरांसो नरस्ते यत्राग्निभ्यः सुजाता द्युमन्तोऽग्नयो जायन्ते तत्र
निः शोशुचन्त तेभ्यो वरं प्र समासते तथैतं यूपमपि जनयित्वोत्तमं सुखं प्राप्नुयुः ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या अग्नेरग्निसुत्पाद्य सिद्धकामा भूत्वाऽनुत्तमं सुखं प्राप्नुवन्ति
ते जगति सुप्रसिद्धा भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—ओ (सुवीरांसः) सुन्दर वीर (नरः) पुरुषार्थं स प्राप्तव्यं को प्राप्त करने वाले
विद्वान् हैं (ते) वे (यत्र) जिस व्यवहार में (अग्निभ्यः) अग्नि के परमाणुओं, से (सुजाताः) अच्छे
प्रकार प्रकट हुए (द्युमन्तः) बहुत दीप्ति वाले (अग्नयः) विद्युत् आदि अग्नि उत्पन्न होते हैं उसमें
(निः, शोशुचन्त) निरन्तर शुद्धि करते और उनसे (वरम्) उत्तम व्यवहार को (प्र, समासते)
सम्यक् प्राप्त होते हैं वैसे इसको प्रकट करके तुम लोग भी उत्तम सुख को प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—ओ मनुष्य अग्नि से अग्नि को उत्पन्न कर सिद्ध कामना वाले होके सर्वोत्तम सुख
प्राप्त हैं वे जगत् में अच्छे प्रसिद्ध होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

दा नो अग्ने धिया रयि सुवीरं स्वपत्यं सहस्य प्रशस्तम् ।
न यं याथा तरति यातुमावांन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

दाः । नः । अग्ने । धिया । रयिम् । सुवीरम् । सुअपत्यम् । सहस्य ।
प्रशस्तम् । न । यम् । याथा । तरति । यातुमावांन् ॥ ५ ॥ २३ ॥

पदार्थः—(वाः) देहि (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) अग्निरिव विद्वन् (धिया) प्रज्ञया कर्मणा वा (रयिम्) धनम् (सुवीरम्) शोभना वीरा यस्मात्तम् (स्वपत्यम्) शोभनान्यपत्यानि सन्ताना यस्मात्तम् (सहस्य) सहसि बले साधो (प्रशस्तम्) उत्तमम् (न) निषेधे (यम्) (यावा) यो याति (तरति) उत्तङ्गयति (यातुमावान्) गच्छन्मस्तद्वशः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे सहस्र्याग्ने ! धिया यथाऽग्निरधिया क्रियया सुवीरं स्वपत्यं प्रशस्तं रयिं नोऽस्मभ्यं ददाति ! यं यातुमावान् यावा न तरति तद्विधाधियाऽस्मभ्यं त्वं वाः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकस्तु—हे विद्वांसो यथाग्निरिविद्यया सुसन्ताना उत्तमशूरवीराः श्रेष्ठं धनं महान्यायवेगक्ष प्रजापते तां सुविचारेण विविधक्रियया जनयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) दस में श्रेष्ठ (अग्नि) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् (धिया) बुद्धि वा कर्म से जैसे अग्नि क्रिया से (सुवीरम्) सुन्दर वीर जन (स्वपत्यम्) सुन्दर सन्तान जिससे हों वस (प्रशस्तम्) उत्तम (रयिम्) धन को (नः) हमारे लिये देता है (यम्) जिसको (यातुमावान्) मेरे तुल्य चतृता हुआ (यावा) गमनशील (न) नहीं (तरति) उत्तङ्गयन करता उस प्रकार की विद्या हमारे लिये बुद्धि से आप (वाः) दीजिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकस्तु—हे विद्वांसो ! जिसे अग्नि-विद्या से सुन्दर सन्तान, उत्तम शूरवीर जन श्रेष्ठ धन और यानों का बड़ा वेग उत्पन्न हो उस विद्या को उत्तम विचार और अनेक प्रकार की क्रियाओं से प्रकट करो ॥ ५ ॥

पुनरग्निरिविद्या किंवर्त्तिक जनयतीत्याह ।

फिर अग्नि-विद्या किसके तुल्य क्या उत्पन्न करती है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उप यमेति युवतिः सुदक्षं दोषावस्तोर्हविष्मती घृताची ।

उपस्वैनमरमन्तिर्वसूयुः ॥ ६ ॥

उप । यम् । एति । युवतिः । सुदक्षम् । दोषा । वस्तोः । हविष्मती ।

घृताची । उप । स्वा । एनम् । अरमन्तिः । वसूयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उप) (यम्) दक्षं एतिम् (एति) प्राप्नोति (युवतिः) प्राप्तयौवना कन्या (सुदक्षम्) सुदुबलयुक्तम् (दोषा) रात्रिः (वस्तोः) दिनम् (हविष्मती) वहूनि हवींषि प्राहयस्तूनि विद्यन्ते यस्यां सा (घृताची) रात्रिः । घृताचीतिराग्निनाम । निर्यं १ । ७ । (उप) (स्वा) स्वकीया (एनम्) विद्याहितम् (अरमन्तिः) न विद्यते पूर्वा रमती रमणे गृहस्थक्रिया यस्याः सा (वसूयुः) वा वसूनि इत्यादि जानयति सा ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा युवतिर्दोषावस्तोः सुदक्षं यं पतिमुपैति यथा हविष्मती घृताची चन्द्रमुपैति यथाऽरमतिर्वसूयुः स्वभाष्येन युवानं प्रियं पतिं प्राप्य सुखमुपैति तथाऽग्निविद्यां प्राप्य यूयं सततं मोदध्वम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—येऽहर्निशमुद्यमेन विद्याया वह्निविद्यां जनयन्ति ते प्रियस्त्रीपुरुषवन्महान्तमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो ! जैसे (युवतिः) युवावस्था को प्राप्त कन्या (दोषा, वस्तोः) रात्रि दिन (सुदक्षम्) अच्छे बहयुक्त (यम्) जिस पति को (उप, एति) समीप से प्राप्त होती है जैसे (हविष्मती) ग्रहण करने योग्य बहुत वस्तुओं वाली (घृताची) रात्री चन्द्रमा को (उप) प्राप्त होती है तथा जैसे (अरमतिः) जिस के गृहस्थ के तुल्य रमण किया नहीं वह (वसूयुः) प्रध्वों की कामना करने वाली (स्वा) अपनी स्त्री (एनम्) इस विवाहित प्रियवति को प्राप्त होके सुख पाती है वैसे अग्निविद्या को प्राप्त होके तुम लोग निरन्तर आनन्दित होगे ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतु०—जो दिन रात उद्यम और विद्या के द्वारा अग्निविद्या को प्रकट करते हैं वे परस्पर प्रीति रखने वाले स्त्री पुरुषों के तुल्य बड़े आनन्द को प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनरग्निना कीदृश उपकारो ब्राह्म इत्याह ।

फिर अग्नि से उपकार लेना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

विश्वा अग्नेऽप दहारातीयेभिस्तपोभिरदहो जरूथम् ।

प्र निस्वरं चातयस्वामीवाम् ॥ ७ ॥

विश्वाः । अग्ने । अप । दह । अरातीः । येभिः । तपोऽभिः । अदहः । जरूथम् । प्र । निऽस्वरम् । चातयस्व । अमीवाम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(विश्वाः) समग्राः (अग्ने) अग्निवद्विद्वन् (अप) (दह) (अरातीः) शत्रुसेनाः (येभिः) यैः (तपोभिः) प्रतप्तकरैरग्निगुणैः (अदहः) दहति (जरूथम्) जरावस्थां प्राप्तं जीर्णं काष्ठम् (प्र) (निः स्वरम्) निर्मूलकम् (चातयस्व) नाशं प्रापय । अततिर्गतिकर्मा । निघं० २ । १४ । (अमीवाम्) रोगम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! येभिस्तपोभिरग्निर्जरूथमदहस्तैर्विश्वा अरातीरप दहाऽमीवां निः स्वरं प्र चातयस्व ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यदि भवन्तोऽग्निप्रभावं विदित्वाऽऽग्नेयाऽस्त्रादीनि निर्माय सङ्ग्रामे प्रवर्तयन्तस्तर्ह्यनेकाः शत्रुसेनाः सद्यो दह्येयुर्यथा सदैवः स्वकीयं शरीरमरोगं कृत्वाऽन्योनरोगान्करोति तथैव भवन्तोऽग्निविद्याप्रभावेन रोगभूताऽश्वत्थि-
वारयन्तु ॥ ७ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् ! (येभिः) जिन (तपोभिः) हाथों को तपाने वाले अग्नि के गुणों से अग्नि (जरुयम्) जीखें अवस्था को प्राप्त हुए पुराने काष्ठ को (अवहः) जलाता है उन गुणों से (विभः) सब (अरातीः) शत्रुओं की सेनाओं को (अप, वह) जलाइये तथा (अमीषाम्) रोग को (निःस्वरम्) निर्मूल जैसे हो वैसे (य, चातयस्व) नष्ट कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थ—हे विद्वानो ! जो आप अग्नि के प्रभाव को ज्ञान के आग्नेयास्त आदिकों को बना के संभ्राम में प्रवृत्त हों तो अनेक शत्रुओं की सेनाएँ शीघ्र भस्म हों वैसे उत्तम वैद्य अपने शरीर को रोग रहित करके अन्यो को रोगरहित करता है वैसे ही आप लोग अग्निविद्या के प्रभाव से रोगरूप शत्रुओं का विचारण करो ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वद्भिः केन तेजस्विनी सेना कार्येत्याह ।

फिर विद्वानों को किससे सेना तेजस्विनी करना चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ यस्ते अग्न इधते अनीकं वसिष्ठं शुक्रं दीदिवः पावक ।

उतो न एभिः स्तवथैरिह स्याः ॥ ८ ॥

आ । यः । ते । अग्ने । इधते । अनीकम् । वसिष्ठ । शुक्रं । दीदिवः ।

पावक । उतो इति । नः । एभिः । स्तवथैः । इह । स्याः ॥ ८ ॥

पदार्थ—(आ) समन्तात् (यः) (ते) तव (अग्ने) पावक इव (इधते) प्रदीपयति (अनीकम्) सैन्यम् (वसिष्ठ) अतिशयं वसो (शुक्र) आशुकारिन्वीर्यवान् (दीदिवः) विजयं कामयमान (पावक) पवित्र (उतो) (नः) अस्माकम् (एभिः) (स्तवथैः) (इह) अस्मिन्नाज्ये (स्याः) भवेः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! वह्निरिव वर्तमान वसिष्ठ शुक्र दीदिवः पावक राजन् यस्य ते तवाऽनीकं योऽग्निरा इधते तस्यैभिः स्तवथैरिह नो रक्षकः स्या उतो अपि ययं तदग्नियत्नेनैव ते रक्षकः स्याम ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—यं राजपुरुषा अग्निविद्ययाऽऽग्नेयास्त्रादीनि निर्माय स्वसैन्यं सुप्रकाशितं कृत्वा न्यायेन प्रजापालकास्त्युक्ते दीर्घसमयं राज्यं मर्त्यैर्भार्या जायन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य वर्तमान (वसिष्ठ) अतिशय कर वसने और (शुक्र) शीघ्रता करने वाले पराक्रमी (दीदिवः) विजय की कामना करते हुए (पावक) पवित्र (ते) आपकी (अनीकम्) सेना को (यः) जो अग्नि (आ, इधते) प्रदीप्त प्रकाशित कराता है उस अग्नि की (एभिः) इन (स्तवथैः) स्तुतियों से (इह) इस राज्य में (नः) हमारे रक्षक (स्याः) हूजिये (उतो) और भी हम लोग उस अग्नि के बल से ही आपके रक्षक हों ॥ ८ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसु०—जो राजपुरुष अग्निविष्णु से आग्नेयाद्यादि को बना के अपनी सेना को अच्छे प्रकार प्रकाशित करके न्याय से प्रजा के राजक हों, वे दीर्घ समय तक राज्य को पाके महान् ऐश्वर्य कहे होते हैं ॥ ८ ॥

पुनः कीदृशीः सह राजा प्रजाः पालयेदित्याह ।

फिर कैसे भूत्यों के साथ राजा प्रजा का पालन करे
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वि ये ते अग्ने भेजिरे अनीकं मर्ता नरः पित्र्यासः पुरुत्रा ।

उतो न एभिः सुमना इह स्याः ॥ ६ ॥

वि । ये । ते । अग्ने । भेजिरे । अनीकम् । मर्ताः । नरः । पित्र्यासः ।
पुरुत्रा । उतो इति । नः । एभिः । सुमनाः इह । स्याः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वि) (ये) पित्र्यासः (ते) (अग्ने) तद्विद्वि प्रकाशमान (भेजिरे)
सेवन्ते (अनीकम्) सैन्यम् (मर्ताः) मनुष्याः (नरः) नायकाः (पित्र्यासः) पितृभ्यो
हिताः (पुरुत्रा) पुरुषु बहुषु राजसु (उतो) अपि (नः) अस्माकमुपरि (एभिः)
मत्स्यत्तैर्विद्वद्भिः सह (सुमनाः) सुन्दुशुद्धमनाः (इह) अस्मिन्प्राज्ये (स्याः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! ये पित्र्यासो मर्ता नरस्तेऽनीकं वि भेजिरे उतो एभिस्सह
त्वमिह नः सुमनाः स्याः ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! येऽग्निविद्यायां कुशला भवत्सेनाप्रकाशका वीरपुरुषा
धर्मिष्ठा विद्वान्सोऽधिकारिणः स्युस्तैस्सह भवान्म्यायेनाऽस्माकं पालको भूयाः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वत् के मुख्य प्रकाशमान ! (ये) जो विद्वान् (पित्र्यासः) पितृभ्यो
के लिये हितकारी (मर्ताः) मनुष्य (नरः) नायक हैं (ते) वे (पुरुत्रा) बहुत राजाओं में
(अनीकम्) सेना को (वि, भेजिरे) सेवन करते हैं (उतो) और (एभिः) इन मत्स्य विद्वानों के
साथ आप (इह) इस राज्य में (नः) हम पर (सुमनाः) छुट भित वाले मत्स्य (स्याः)
हुजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जो अग्निविद्या में कुशल, आपकी सेना के प्रकाशक, वीर पुरुष,
धार्मिक, विद्वान् अधिकारी हों उनके साथ आप न्याय से हमारे पाछक हुजिये ॥ ६ ॥

राज्ञा कीदृशा अमात्याः कर्त्तव्या इत्याह ।

राजा को कैसे मंत्री करने चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे नरो वृत्रहत्येषु शूरा विरवा अदेवीरभि सन्तु मायाः ।

ये मे धिर्यं पनयन्त मशस्ताम् ॥ १० ॥ २४ ॥

इमे । नरः । वृत्रहृत्स्येषु । शूराः । विश्वाः । अदेवीः । अमि । सन्तु ।
मायाः । ये । मे । धियम् । पनयन्त । प्रशस्ताम् ॥ १० ॥ २४ ॥

पदार्थः—(इमे) वर्त्तमानाः (नरः) न्याययुक्ताः (वृत्रहृत्स्येषु) सङ्ग्रामेषु
(शूराः) (विश्वाः) समग्राः (अदेवीः) अदिव्या अशुद्धाः (अमि) आभिमुख्ये
(सन्तु) भवन्तु (मायाः) कपटछलयुक्ताः प्रजाः (ये) (मे) मम (धियम्) प्रज्ञाम्
(पनयन्त) स्तुवन्ति व्यवहरन्ति वा (प्रशस्ताम्) उत्तमाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे राजन् ! ये इमे वृत्रहृत्स्येषु विश्वा अदेवीर्माया निबाध्य
मे प्रशस्तां धियमभि पनयन्त ते तव कार्यकराः सन्तु ॥ १० ॥

भाषार्थः—हे राजन् ! ये शत्रूणां हृत्तैर्विजिता न स्युस्तसङ्ग्रामेषुत्साहिताः
शौयोपिता युध्येयुः सर्वतो गुणान्मृद्दीप्त्वा दोषाँस्त्यजेयुस्त एव तदाऽमात्याः सन्तु ॥ १० ॥

पदार्थः—हे राजन् ! (ये) जो (इमे) वर्त्तमान (शूराः) शूरवीर (नरः) न्याययुक्त पुंस्य
(वृत्रहृत्स्येषु) संग्रामों में (विश्वाः) समस्त (अदेवीः) अशुद्ध (मायाः) कपट छलयुक्त बुद्धियों को
निबुझ करके (मे) मेरी (प्रशस्ताम्) प्रशंसित (धियम्) उत्तम बुद्धि का (अमि, पनयन्त) संयुक्त
स्तुति वा व्यवहार करते हैं वे आपके कार्य करने वाले (सन्तु) हों ॥ १० ॥

भाषार्थः—हे राजन् ! जो शत्रुओं के हृत्तों से जो हृत् न हों, संग्रामों में जलसाह-को प्राप्त,
शूरता युक्त बुद्ध करें, सब ओर से गुणों को ग्रहण कर दोषों को त्यागें वे ही आपके मंत्री हों ॥ १० ॥

पुनरेते राजादयः किं न कुर्युरित्याह ।

किं ये राजादि कथा न करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा शूने अग्ने नि वदाम नृणां माशेषसोऽवीरिता परि त्वा ।

प्रजावतीषु दुर्यासु दुर्य ॥ ११ ॥

मा । शूने । अग्ने । नि । सवाम । नृणाम् । मा । अशेषसः । अवीरिता ।

परि । त्वा । प्रजावतीषु । दुर्यासु । दुर्य ॥ ११ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (शूने) शः सघः करणं विद्यते यस्मिँस्तस्मिन् सैन्ये ।
अथ शू इति विभक्त्या । निघ० २ । १५ । तस्मात्प्रजावतीष्वन्मस्वर्गीयो नः प्रत्ययः (अग्ने)
पावक इव तेजस्विन् (नि) नितराम् (सवाम) सीदाम् (नृणाम्) नायकानाम् (मा)
(अशेषसः) निःशेषाः (अवीरिता) वीरभावरहितता (परि) (त्वा) त्वाम्
(प्रजावतीषु) प्रशस्तप्रजायुक्तासु (दुर्यासु) युद्धेषु भवासु रीतिषु (दुर्य) युद्धेषु
वर्त्तमान ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! याऽवीरता तथा वृणां मध्ये मा निवदाम एने सैन्येऽशेषस.
त्वा मा परि नि वदाम । हे दुर्य ! यतः प्रजापतीषु दुर्यासु सुमेन नि वदाम तथा
विधेहि ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे क्षत्रियकुलोद्भवा राजपुरुषा यूयं कातरा मा भवत विरोधेन
परस्परेण सदयुध्वा नि शेषा मा सन्नु सनातन्या राजनीत्या प्रजाः शलपित्वा यशस्विनो
भवत ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) क्षत्रि के मुल वर्गके । जो (अवीरता) वीरों का अभाव है उससे
मायकी (निवदाम) निरन्तर स्थित न हो (एने) शीघ्रपरिधी सेना में
(वृणां) सपूय (तरे) ना (परि) क्षम क्षम से निरन्तर स्थित हो । हे (दुर्य)
यत्न , तैमान जिस कारण (प्रजापतीषु) प्रकृत स तानों से युक्त (दुर्यासु) परो में हुई रीतियों
(विधेहि) निरन्तर स्थित न हो कीलिने ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे क्षत्रियकुल में हुए राजपुरुषो ! तुम कातर मत होओ । विरोध से
पर पर युद्ध करने नि शेष मत होओ । सनातन राजनीति से प्रजाओं का शासन कर कीति काये
होओ ॥ ११ ॥

पुनस्तोऽग्निः किं साध्नोतीत्याह ।

किर वह अग्नि क्या सिद्ध करता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यम॒ग्नी नि॒त्यमु॒पया॒ति य॒ज्ञं प्र॒जाव॑न्तं स्व॒पत्य॑ नः ।

स्वज॑न्मना शेष॒सा वावृ॑धानम् ॥ १२ ॥

यम् । अ॒ग्नी । नि॒त्यम् । उ॒प॒या॒ति । य॒ज्ञम् । प्र॒जा॒व॒न्तम् । मु॒ऽअ॒प॒त्यम् ।
स्व॒प॒त्यम् । नः । स्व॒ज॒न्म॒ना । शेष॒सा । वावृ॑धानम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(यम्) (अ॒ग्नी) ब्रह्मको महास्तोऽग्निः वेगादयो गुणा विद्यन्ते यस्मिन्
सोऽग्निः (नि॒त्यम्) (उ॒प॒या॒ति) समीपं गच्छति (य॒ज्ञम्) सङ्गन्तव्यम् (प्र॒जा॒व॒न्तम्)
सङ्गन्त प्रजा विद्यन्ते यस्मिन्स्तम् (स्व॒प॒त्यम्) उत्तमैरपत्यैर्युक्तम् (स्त॒प॒त्यम्) गृहम् (नः)
आत्माकम् (स्वज॑न्मना) स्वस्य जन्मना (शेष॒सा) शेषीभूतेन (वावृ॑धानम्) वर्धमानं
वर्धयन्तम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो योऽग्नी नोऽयं प्रजावन्तं स्वपत्यं यज्ञं स्तप्यं स्वजन्मना
शेषसा वावृधानं नित्यमुपयाति तं यूयं विजानीत ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽग्निः प्रादुर्भूतेन द्वितीयेन जन्मना प्रजाः सुसन्ताना-
मृहञ्च प्रापयति तमग्निं प्रसाधनुत ॥ १२ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो ! जो (अग्नी) बहुत जेगादि दुजों कावा अग्नि (नः) हमारे (वम्) विस (प्रजावन्तम्) बहुत प्रजावाले (स्वपत्यम्) सुन्दर बाबकों से युक्त (वशम्) संग करने लड़ने योग्य (वयम्) पर को वा (स्वजन्यमा) अपने (शैवसा) सेव रहे अन्य से (धातुधानम्) बढ़ते या बढ़ाते हुए से (नित्यम्) नित्य (उपपत्ति) निकट प्राप्त होने है उसको तुम लोग जानो ॥ १२ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यों ! जो अग्नि प्रकट हुए द्वितीय अन्ध ४ प्रजा, सुन्दर सन्तानों और घर को ग्राह कराता है उसको प्रसिद्ध करो ॥ १२ ॥

केन कर्मण्येन के वज्रयोगेन रथादि

किस करके किससे । कर्मणः - २१ करनी चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

पाहि नो अग्ने रक्षसो धृष्टाचारज्जनात् अशुष्टात् धर्ममन्वेवमानात् पाहि धूर्तेः अरक्षवः
त्वा युजा वृत्तनायूरभि ध्याम् ॥ १३ ॥

पाहि । नः । अग्ने । रक्षसः । अशुष्टात् । पाहि । धूर्तेः । अरक्षवः ।
अग्रज्योः । त्वा । युजा । वृत्तनायूरभि । ध्याम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(पाहि) (नः) अम्मान् (अग्ने) विधुदिव वर्तमान राजन्नुपदेशक वा (रक्षसः) दुष्टाचाराज्जनात् (अशुष्टात्) धर्ममन्वेवमानात् (पाहि) (धूर्तेः) धूर्तात् (अरक्षवः) धूर्त हिंसकात् (अघापोः) आत्मनोऽघमिच्छन्तः (त्वा) त्वया विभक्ति-
व्यत्ययः (युजा) युक्तेन (वृत्तनायूरभि) सेना कावयमानान् (ध्याम्) आभिमुख्ये (स्वाम्) मवेयम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं नो रक्षसः पाहि नोऽशुष्टासूतेररक्षवोऽघापोः पाहि त्वरा युजा वर्तमानोऽहं वृत्तनायूनभि ध्याम् ॥ १३ ॥

भावार्थः—स एव राजाऽध्यापक उपदेशकः कर्मकर्ता वा धेष्ठो भवति यः स्वयं धार्मिको भूत्वाऽप्यानपि धार्मिकान्कुर्यात् ॥ १३ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) विधुत् अग्नि के तुल्य वर्तमान राजन् वा उपदेशक साध (नः) हमारी (रक्षसः) दुष्टाचारी मनुष्यों से (पाहि) बचाइये । हमारी (अशुष्टात्) धर्म का सेवन न करते हुए अवर्मी (धूर्तेः) धूर्त (अरक्षवः) शीघ्र मारने वाले (अघापोः) आत्मा को पाप की इच्छा करते हुए से (पाहि) रक्ष कोजिये (त्वा, युजा) युक्त हुए तुम्हारे साथ वर्तमान मैं (वृत्तनायूरभि) सेनाओं को चाहते दुष्टों के (ध्याम्, ध्याम्) संमुख होऊँ ॥ १३ ॥

भावार्थ—वही राजा अध्यापक उपदेशक का कर्म करनेद्वारा भेद होता है जो आप धर्मात्मा होकर अन्धों को भी धार्मिक करे ॥ १३ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सेदग्निरग्नेरैत्येस्त्वन्यान्यथ वाजी तनयो वीक्षुपाणिः ।

सहस्रपाथा अक्षरा समेति ॥ १४ ॥

सः । इत् । अग्निः । अग्नीन् । अति । अस्तु । अन्यान् । यत्र । वाजी ।
तनयः । वीक्षुऽपाणिः । सहस्रपाथाः । अक्षरा । सम् । एति ॥ १४ ॥

पदार्थः— सः) (इत्) एन (अग्निः) पाथकः (अग्नीन्) (अति) (अस्तु)
(अन्यान्) भिज्जान (यत्र) वाजी तनयान् इत्युक्तः (तनयः) पुत्रः (वीक्षुपाणिः)
वीक्षु बल पाणयो यस्य स (सहस्रपाथाः) सहस्राण्यमितानि पाथास्यक्षादीनि यस्य सः
(अक्षरा) उदकानि । अक्षाकारदेशः अक्षर इत्युदकनाम । निघं० १ । १२ । (समेति)
सम्यमेति ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वाजी वीक्षुपाणिस्तनय इत्यग्निर्यत्राऽस्थानग्नीन्प्राप्तो-
ऽत्यस्तु स इत्सहस्रपाथा अक्षरा समेति तं यूय साध्नुत ॥ १४ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकमु०—हे मनुष्या यथा सुपुत्रः पितृन्प्राप्नोति तथाऽ-
ग्निरग्नीन्प्राप्नोति प्रसिद्धो भूत्वा स्वस्वरूपं कारणं प्राप्य स्थिरो भवति येऽभिप्रायास्तं विद्युतं
प्रकटयितुं विजानन्ति तेऽसंख्यैश्वर्यमानुब्रुवन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (वाजी) केवलकादियुक्त (वीक्षुपाणिः) बलरूप जिस के हाथ है
(तनयः) पुत्र के तुल्य (अग्निः) अग्नि (यत्र) जहाँ (अन्यान्) अन्य (अग्नीन्) अग्नियों को प्राप्त
(अत्यस्तु) अत्यन्त हो (सः, इत्) वही (सहस्रपाथाः) कसोड़ अक्षादि पदार्थों वाला (अक्षरा)
ज्यों को (समेति) सम्यक् प्राप्त होता है वही उसको तुम लोग सिद्ध करो ॥ १४ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकमु०—हे मनुष्यो ! जैसे सुपुत्र पितरों को प्राप्त होता है वैसे
अग्नि अग्नियों को प्राप्त होता है तथा प्रसिद्ध होकर अपने स्वरूप कारण को प्राप्त होकर स्थिर होता है,
जो लोग अभिप्राय विजुली के प्रकट करने को चाहते हैं वे असंख्य ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ १४ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सेदग्निर्यो वंनुष्यतो निपानि समेद्धारमंहस उरुष्यात् ।

सुजानासः परि चरन्ति वीराः ॥ १५ ॥ २५ ॥

सः । इत् । अग्निः । यः । वनुष्यतः । निपाति । सम्ऽप्यद्वारम् । अंहसः ।
उरुष्यात् । सुऽजातासः । परि । चरन्ति । वीराः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सः) (इत्) एव (अग्निः) पाचकः (यः) (वनुष्यतः)
पाचनानाम् (निपाति) वितरों रक्षति (सम्ऽप्यद्वारम्) यः सम्यगेन्धयति प्रदीपयति
तम् (अहसः) दुःखदार्द्रिग्यास्यान्पापम् । उरुष्यात्) रक्षेत् (सुजातासः) सुष्ठु
विद्यासु प्रसिद्धाः (परि) सर्वतः (चरन्ति) जानन्त गच्छन्ति वा (वीराः)
प्रासविह्वलाः ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! योऽग्निर्वनुष्यतो निपाति समद्वारमंहसः उरुष्यात्
सुजातासो वीराः परिचरन्ति स इदं युष्माभिः सम्योक्तव्यः ॥ १५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सुविद्ययाऽग्निं न संव्य कार्यसिद्धये सम्प्रयुज्यते ते
दुःखदार्द्रिग्यविरहा यशस्विनः सन्तो विजयसुखं सततं प्राप्नुवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्य ! (यः) जो (अग्निः) अग्नि (वनुष्यतः) पाचना करते हुए
(निपाति) निरन्तर रक्षा करता है तथा (सम्ऽप्यद्वारम्) सम्यक् प्रकाशित कराने वाले को (अहसः)
दुःख वा दरिद्रता से (उरुष्यात्) रक्षा करे जिसको (सुजातासः) विद्यार्थों में अच्छे प्रकार प्रसिद्ध
और (वीराः) विज्ञान को प्राप्त हुए वीर पुरुष (परि, चरन्ति) सब ओर से जानने वा प्राप्त होते हैं
(सः, इत्) वही अग्नि तुम लोगों को अच्छे प्रकार उपयोग में लाना चाहिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अच्छी विद्या से अग्नि का सेवन कर कार्यसिद्धि के लिये संयुक्त करते
हैं वे दुःख और दरिद्रता से रहित, कीर्ति वाले हुए विजय के सुख को निरन्तर प्राप्त होते हैं ॥ १५ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

किं बहु अग्नि कैला है इन विषय को आगले मन्त्र में कहने हैं ।

अयं सो अग्निराहुतः पुरुत्रा यमीशानः सन्निदिन्धे हविष्मान् ।
परि यमेन्यध्वरेषु होता ॥ १६ ॥

अयम् । सः । अग्निः । आहुतः । पुरुत्रा । । यम् । ईशानः । सम् ।
इत् । इन्धे । हविष्मान् । परि । यम् । एति । अध्वरेषु । होता ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अयम्) (सः) (अग्निः) विद्युत् (आहुतः) सम्यक् स्वीकृतः
(पुरुत्रा) बहुनि कार्याणि (यम्) (ईशानः) जगदीश्वरः (सम्) (इत्) एव (इन्धे)
प्रकाशयते (हविष्मान्) बहुनि हवीषि वातव्यानि वस्तूनि विद्यन्ते यस्य सः (परि)
सर्वतः (यम्) (एति) (अध्वरेषु) अद्विंसायुक्तेषु सङ्ग्रामादिव्यवहारेषु (होता)
हवनकर्ता ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यमीशानः समिन्धे यं इविष्मान् होता अश्वरेषु पर्येति सोऽयमिन्द्राहुतः सन् पुत्रा कार्याणि साधोति ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांस ईश्वरेषु यदर्थो निमित्तो यवर्थे मृत्विग्यजमानाः सेवन्ते तदर्थः सोऽयमिन्द्राभिर्देवेषु व्यवहारेषु सम्प्रयुक्तः सन्ननेकेषां कार्याणां साधको भवति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यम्) जिसको (ईशानः) जगदीश्वर (सम्, इन्धे) जग्यक् यजमान कहता है और (यम्) जिसको (इविष्मान्) देने योग्य बहुत बलुओं सहित (होता) होम करने वाला (अश्वरेषु) हिसारहित संभ्रामादे व्यवहारों में (परि, एति) सब ओर से प्राप्त होता है (सः, अयम् इत) सो वही (अग्निः) विष्णु अग्नि (आहुतः) सम्यक् स्वीकार किया हुआ (पुत्रा) बहुत कार्यों को सिद्ध करता है ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांस ! ईश्वर ने जिसको बनाया है जिस को जजिह्म और यजमान सेवक करते हैं तदर्थ वह अग्नि तुम लोगों से बहुत व्यवहारों में प्रयुक्त किया हुआ अनेक कार्यों का सिद्ध करने वाला होता है ॥ १६ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवर्त्तिक कुर्युरित्याह ।

हे मनुष्य तू ग जिसके तुल्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वे अग्न आहवनानि भूरिशानास आ जुहुयाम नित्या ।

उमा कृण्वन्तो बहन् मियेधे ॥ १७ ॥

त्वे इति । अग्ने । आहवनानि । भूरि । ईशानासः । आ । जुहुयाम ।

नित्या । उमा । कृण्वन्तः । बहन् इति । मियेधे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(त्वे) अग्नौ विष त्वयि (अग्ने) आसविद्वन् (आहवनानि) समन्ताहानानि (भूरि) बहुत (ईशानासः) समर्थः (आ) समन्तात् (जुहुयाम) दद्याम (नित्या) नित्यानि (उमा) उमा यजमानपुरोहितो (कृण्वन्तः) कुर्वन्तः (बहन्) प्राणको (मियेधे) परिमाणयुक्ते यज्ञे ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथोमा बहन् यजमानपुरोहितो मियेधे नित्याहवनानि जुहुतस्तथा ईशानासो ययं तो ह्रीं समर्थो कृण्वन्तस्त्वे स्वामिनि सति तान्या जुहुयाम ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये यजमानत्विर्यत्सर्वान्मनुष्यान् सुशिक्षयोपकुर्वन्ति तत्किं कृतां सर्वेऽनुतिष्ठन्तु ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सत्यवादी आसविद्वन् जैसे (उमा) दोनों (बहन्) प्राप्ति करने वाले यजमान और पुरोहित (मियेधे) परिमाण युक्त यज्ञ में (नित्या) नित्य (भूरि) बहुत (आहवनानि)

अपके दानों को देते हैं वेसे (ईशानासः) समर्थ इन लोग उन दोनों वज्रमान पुरोहितों को सत्य (कृपवन्तः) करते हुए (ते) अग्नि के मुख्य सेजस्थि आप त्वानी के दोते हुए उन दोनों को (आ, अनुयाम) अपके प्रकार देवें ॥ १० ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में आपकलु—जो वज्रमान और आदिजों के मुख्य सब मनुष्यों का अपनी शिक्षा से उपकार करते हैं उनकी शिक्षा का सब लोग अनुमान करें ॥ १० ॥

पुनर्यनुष्याः केन किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य किससे क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमो अग्ने वीततमानि हव्याऽजस्रो वक्षि देवतातिमच्छे ।

प्रति न ईं सुरभीणि वयन्तु ॥ १८ ॥

इमो इति । अग्ने । वीततमानि । हव्या । अजस्रः । वक्षि । देवतातिम् ।

अच्छे । प्रति । नः । ईम् । सुरभीणि । वयन्तु ॥ १८ ॥

पदार्थः—(इमो) इमानि । अत्र विभक्तेरोकारादेशः । (अग्ने) (वीततमानि) अतिशयेन व्याप्तुं समर्थानि (हव्या) दातुं योग्यानि (अजस्रः) निरंतरः (वक्षि) वक्षसि (देवतातिम्) दिव्यसुखप्राप्तकं यत्नम् (अच्छे) सम्यक् (प्रति) (नः) (ईम्) (सुरभीणि) सुगन्धादिगुणसहितानि (व्यन्तु) प्राप्नुवन्तु ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! येमाऽजस्रो देवतातिमच्छे वक्षयनेन न इमो सुरभीणि वीततमानि हव्या च नः प्रति ईं व्यन्तु ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्या यथाज्ञा उत्तमानि हवीषि हव्या जलादीनि संशोध्य सर्वोपकारं साध्न वप्ति तथैव वर्त्तताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) सेजस्थि विद्वन् । जिससे (अजस्रः) निरन्तर (देवतातिम्) उत्तम सुख देने वाले वज्र को (अच्छे, वक्षि) अपके प्रकार प्राप्त करते हैं इससे (इमो) इन (सुरभीणि) सुगन्धि आदि गुणों के सहित (वीततमानि) अतिशयकर व्याप्त होने को समर्थ (हव्या) देने योग्य वस्तुओं को (नः) हमारे (प्रति) प्रति (ईम्, व्यन्तु) सब ओर से प्राप्त करें ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्य जैसे अग्नि में उत्तम हविष्यों का होम कर जल आदि को शुद्ध करके सब के उपकार को सिद्ध करते हैं वेसे वसीव करना चाहिये ॥ १८ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् लोग क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा नो अग्नेऽवीरते परां वा दुर्वामसेऽमृतये मा नो अस्थै ।

मा नः चुधे मा रुचसं ऋतावो मा नो दमे मा वन आ जुहुर्थाः ॥ १९ ॥

मा । नः । अग्ने । अवीरते । परा । दाः । दुःऽवाससे । अमतये । मा ।
 नः । अस्यै । मा । नः । जुधे । मा । रक्षते । ऋतावः । मा । नः । दमे । मा ।
 बने । आ । शुद्ध्याः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(मा) निवेद्ये (नः) अस्मान् (अग्ने) पावक इव विद्वन् (अवीरते)
 न विद्यन्ते वीरा यस्मिन् सैन्ये तस्मिन् (दाः) पराङ्मुखान्कुर्याः (दुःवाससे)
 दुष्टव्यवधारणाय (अमतये) मूढत्वाय (मा) (नः) अस्मान् (अस्यै) पिपासायै
 (मा) (नः) अस्मान् (जुधे) कुमुदायै (मा) (रक्षते) दुष्टाय ज्ञनाय (ऋतावः)
 सत्यप्रकाशक (मा) (नः) अस्मान् (दमे) गृहे (मा) (बने) अरण्ये (आ)
 (शुद्ध्याः) प्रदद्याः ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमवीरते नो मा परा दाः । दुःवाससे मतये नो मा परा
 दाः नोऽस्यै मा जुधे मा नियुङ्क्ष्व । हे ऋतावो रक्षसे दमे नो मा पीडा बने नो मा आ
 शुद्ध्याः ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयमस्माकं कातरतां दारिद्र्यं मूढतां जुधं तथा दुष्टसङ्ग
 गृहे जङ्गले वा पीडां निवार्य सुखिनः सम्पादयत ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी ! आप (अवीरते) वीरतागदित सेना में (नः)
 हमको (मा, परा, दाः) पराङ्मुख मत कीजिये (दुःवाससे) पुरे कष्ट कारण के विवे तथा (अमतये)
 मूर्खत्व के विवे (मा) हमको (मा) मत नियुक्त कीजिये । (नः) हमको (अस्यै) इस प्यास के
 विवे (मा) मत वा (जुधे) मूल के विवे (मा) मत नियुक्त कीजिये । हे (ऋतावः) सत्य के
 प्रकाशक ! (रक्षते) दुष्ट जग के विवे (दमे) घर में (नः) हमको (मा) मत पीडा दीजिये (बने)
 जग में हम को (मा) मत (आ, शुद्ध्याः) पीडा दीजिये ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो ! तुम लोग हमारी कातरता, दारिद्र्य, मूढता, जुधा, तथा, गृही के
 सङ्ग और वा जङ्गल में पीडा का निवारण कर सुखी करो ॥ १६ ॥

पुनर्विद्वान् किं कुर्यादित्याह ।

फिर विद्वान् क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू मे ब्रह्मायग्न उच्छ्रशाधि त्वं देव मधवद्भ्यः सुषूदः ।

रातौ स्यामोभयोस आ ते यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २० ॥ २६ ॥

नु । मे । ब्रह्माणि । अग्ने । उत् । शशाधि । त्वम् । देव । मधवद्भ्यः
 सुसूदः । रातौ । स्याम । उभयोसः । आ । ते । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
 सदा । नः ॥ २० ॥ २६ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः (मे) मम (ब्रह्माणि) बृहन्ति धनानि (अग्ने) दातः (उत्) (शशाधि) शिक्तय (त्वम्) (देव) विद्वन् (मघवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यो धनाढ्येभ्यः (सुपूवः) नाशय (राती) दाने (स्याम) भवेम (उभयासः) विद्वांसोऽविद्वांसश्च (आ) (ते) तव (यूयम्) (पात) रक्षत (स्वस्तिभिः) सुखैः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे देवाग्ने ! त्वं मे मघवद्भ्यो ब्रह्माण्युच्छ्रशाधि दुःकानि सुपूवः । येनोभयासो वयं राती स्याम तथा ते रक्षा वयं कुर्याम तथा यूयं नः स्वस्तिभिः सदा नु पात ॥ २० ॥

भावार्थः—राजादिपुरुषैर्धनाढ्येभ्यो दग्निद्रा अपि सुशिक्षा धनाढ्याः कार्याः विद्वांसोऽविद्वांसश्च मेलयिष्योन्नताः कार्या अभ्योऽभ्येष्टान्दुःस्वनिघात्त्येन सुखैः संयोजनीयाः ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (देव) विद्वन् (अग्ने) दाताजन ! (त्वम्) आप (मे) मेरे (मघवद्भ्यः) बहुत धनयुक्त धनाढ्यों से (ब्रह्माणि) बड़े बड़े धनों की (उत्, शशाधि) शिक्षा कीजिये तथा दुःकों को (सुपूवः) नष्ट कीजिये जिससे (उभयासः) दोनों विद्वान् अविद्वान् हम लोग (राती) दान देने में प्रकट (स्याम) हों जैसे (ते) आपकी रक्षा हम करें वैसे (यूयम्) तुम लोग (नः) हमारी (स्वस्तिभिः) सुखों से (सदा) सब काल में (नु) शीघ्र (आ, पात) अपने प्रकार रक्षा करो ॥ २० ॥

भावार्थः—राजादि पुरुषों को आदिये कि धनाढ्यों से दग्निद्रों को भी अपनी शिक्षा देके धनाढ्य करें तथा विद्वान् और अविद्वानों का मेल करा के परस्पर दक्षिण करके और परस्पर दुःख का निवारण कर सुखों से संयुक्त करें ॥ २० ॥

धूनविद्वानत्र दयं वर्तेतेत्याह ।

फिर विद्वान् इस जगत् में कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

त्वमग्ने सुहवो एवमहस्तुदीर्घा सुनो महसो दिदीहि ।

मा त्वे सचा तनेये नित्य आ धृक् मा वीरो अस्मन्नयो वि दासीत् ॥ २१ ॥

त्वम् । अग्ने । सुहवः । एवमहम् । सुदीर्घो । सुनो इति । सुहवः । दिदीहि । मा । त्वे इति । सचा । तनेये । नित्यै । आ । धृक् । मा । वीरः । अस्मत् । नयैः । वि । दासीत् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) पावक इव विद्यया प्रकाशमान विद्वन् (सुहवः) सुस्तुतिः (एव, सम्यक्) समणीयं च सम्यक् पश्यति सः (सुदीर्घः) उत्तमया दीप्त्या

(सूनो) तनय (सदसः) बलवतः (दिदीहि) प्रकाशय (मा) (त्वे) त्वयि (सच्चा) सम्बन्धेन (तनये) सन्ताने (निम्ने) सदा कर्त्तव्ये कर्मणि (आ) (धक्) दहेः (मा) (वीरः) (अस्मत्) अस्माक सकाशात् (नर्यः) नृषु साधुः (वि) (दासीत्) विगतदानो भवेत् ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे सहस्रः सूनोऽग्ने ! सुहव रत्नसन्दर्भया नर्यो वीरोऽस्मभ्या विदासीक्षित्ये म्वे तनये सच्चा मा धक् तथा त्वं सुदीती अस्मान्दिदीहि ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वन् ! यदाऽस्माकं बन्धवोऽस्मद्विरोधिनो न भवन्ति यथा मातरि तनयस्तनये माता प्रेम्णा सह वर्त्तते तथैव भवानस्माभिः सह वर्त्तताम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (सदसा) बलवान् के (सूनो) पुत्र (आग्ने) अग्नि के मुख्य विद्या से प्रकाशमान विद्वन् ! (सुहव) सुन्दर स्तुति युक्त (रत्नसन्दर्भ) रमणीय सम्बन्ध देखने वाला जैसे (नर्यः) मनुष्यों में बचस (वीरः) वीर (अस्मत्) हम से (मा) मत (वि, दासीत्) दान से रहित हो वा (निम्ने) सब काक में करने योग्य कर्म में (त्वे) आप (तनये) सन्तान में (सच्चा) सम्बन्ध से (मा, आ, धक्) अच्छे प्रकार मत जलाइये जैसे (त्वम्) आप (सुदीती) उत्तम दीप्ति से हमको (दिदीहि) प्रकाशित कीजिये ॥ २१ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे विद्वानो ! जैसे हमारे बन्धु लोग हमारे मित्रोकी नहीं होते, जैसे माता में पुत्र, पुत्र के विषय में माता, प्रेम के साथ वर्त्तती है वैसे ही आप भी हमारे साथ वर्त्तिये ॥ २१ ॥

पुनर्मनुष्याः सर्वेभ्यः किं वृद्धीयुरित्याह ।

फिर मनुष्य सब से किसको प्रहण करें इस विषय को आगते मन्त्र में कहते हैं ।

मा नो अग्ने दुर्भृतये सचैषु देवेन्द्रेण्वग्निषु प्र वोचः ।

मा ते अस्मान्दुर्मतयो भूमाचिदेवस्य सूनो सहस्रो नशन्त ॥ २२ ॥

मा । नः । अग्ने । दुःऽभृतये । सचो । एषु । देवऽदेवेषु । अग्निषु । प्र ।
वोचः । मा । ते । अस्मान् । दुःऽमृतयः । भूमात् । चित् । देवस्य । सूनो इति ।
सहस्रः । नशन्त ॥ २२ ॥

पदार्थः—(मा) निवेद्ये (नः) अस्मान् (अग्ने) विद्वन् (दुर्भृतये) दुष्टा श्रुतिधारण पोषण वा यस्य तस्मै (सच्चा) सम्बन्धेन (एषु) (देवेन्द्रेषु) देवैरिन्द्रेषु प्रज्वालितेषु (अग्निषु) (प्र) (वोचः) (मा) (ते) तव (अस्मान्) (दुर्मतयः) (भूमात्) आगतेः । अत्र वर्ण्यत्ययेन रस्य स्थान श्रुकारो वा चन्दसीति सम्प्रसारणं वा

(चित्) अपि (देवस्य) विदुषः (सूतो) तनय (सहसः) बलिष्ठस्य (मशन्त)
व्याप्नुवन्तु । नशदिति व्यासिक्तम् । निघं० २ । १८ ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं सन्तैषु देवेद्वेधभिषु दुर्मृतये नो मा प्र वोचः । हे
सहसो देवस्य सूतो ! भूमाचित्ते दुर्मतयोऽस्मान्मा नशन्त ॥ २२ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैः सर्वेभ्यः शुभगुणाः सुमतिः सुविद्या च गृहीतव्या नैव
होवाः ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् ! आप (सत्ता) सम्बन्ध से (एषु) इन (देवदेवेषु) नापु
आदि में प्रवर्तित विवे हुए (अभिषु) अभिषो में (दुर्मृतये) दुष्ट दुःखयुक्त कटिन भारण वा पोषण
जिसका उसके लिये (नः) हमको (मा, प्र, वोच) मत कठोर कहो । हे (सहसः) बलवान्
(देवस्य) विद्वान् के (सूतो) पुत्र ! (भूमात्) भूमि से (चित्) मी (ते) आपके (दुर्मतया)
दुष्टबुद्धि लोग (अस्मान्) हमको (मा) मत (नशन्त) प्राप्त होवें ॥ २२ ॥

भावार्थ—सब मनुष्यों को योक्त है कि सब से शुभ गुण सुन्दर बुद्धि और उत्तम विद्या का
ग्रहण करें । दोषों का कदापि ग्रहण न करें ॥ २२ ॥

पुनर्मनुष्यैः कः सेवनीय इत्याह ।

किं मनुष्यों को किसका सेवन करना चाहिये इस विषय को अगले मंत्र में कहते हैं ।

स मर्तो अग्ने स्वनीक रेवानमर्त्ये य आजुहोति इवम् ।

स देवता वसुधामि दधाति यं भूरिर्था पृच्छमान एति ॥ २३ ॥

सः । मर्तः । अग्ने । मुञ्जनीक । रेवान् । अमर्त्ये । यः । आजुहोति ।
इवम् । सः । देवता । वसुधामि । दधाति । यम् । भूरिः । अर्थी । पृच्छमानः ।
एति ॥ २३ ॥

पदार्थः— (सः) धनवान् (अग्ने) विद्याविनयादिभिः प्रकाशमान
(स्वनीक) शान्तजन के (रेवान्) बहुधनवान् (अमर्त्ये)
मरणधर्मरहिते ब्रह्मी परमात्मनि या (यः) (आजुहोति) समस्तात्प्रक्षिपति स्थिरी
करोति (इवम्) होतुं दातुमर्हं घृतादिद्रव्यं चित्तं वा (सः) (देवता) दिव्यगुणा
(वसुधामिम्) धनानां सम्भाजनम् (दधाति) (यम्) (भूरिः) विद्वान् (अर्थी)
प्रशस्तोऽर्थोऽस्याऽस्तीति (पृच्छमानः) (एति) प्राप्नोति ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे स्वनीकान्ने ! यो रेवान् सन्नमर्त्ये इवमाजुहोति स देवता वसुधामि
दधाति यमर्थी पृच्छमानः सूरिरेति स मर्तः सुखयति ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या अग्निविद्या विदिध्वाऽस्मिन्सुगंध्यादिकं जुह्वत्यनेन कार्याणि साध्नुवन्ति ये च पृष्ट्वा सुविचार्य व्याख्या परमात्मानं जानन्ति तानग्नि-
धनादग्न्यापरमाविज्ञानवतश्च करोति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (स्वामी) सुन्दर सेना वाले (अग्ने) विद्या और विनयादि से प्रकाशमान जन !
(यः) जो (रेवान्) बहुत धनवाला होता हुआ (अमर्त्ये) मरणाधम रहित अग्नि वा परमात्मा मैं
(इष्यम्) देने योग्य वृत्तादि इष्य वा चित्त को (आजुहोति) अच्छे प्रकार कोकता वा स्थिर करता है
(सः, देवता) दिव्यगुणयुक्त वह (वसुधनिम्) धनों के सेवन को (वधाति) धारण करता है
(यम्) जिसको (अर्था) प्रशस्त प्रयोजन वाला (पृच्छमानः) पूछता हुआ (सूरिः) विद्वान् (एति)
प्राप्त होता है (सः) वह (मर्तः) मनुष्य सुखी करता है ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अग्निविद्या को जान के इस अग्नि में सुगन्ध्यादि का होम करते और
इससे कर्षों को सिद्ध करते हैं और जो पूछ अच्छे प्रकार विचार और ज्ञान कर के परमात्मा को
जानते हैं उसको अग्नि, अनात्म और परमात्मा विज्ञानवान् करता है ॥ २३ ॥

पुनर्मनुष्या विद्वद्भ्यः किं वृद्धीयुरित्याह ।

फिर मनुष्य विद्वानों से क्या प्रहस्य करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

महो नो अग्ने सुवितस्य विद्वानृषिं सूरिभ्य आ वह वृहन्तम् ।

येन वयं सहसावन्मदेमाविच्छितास आयुषा सुवीराः ॥ २४ ॥

महः । नः । अग्ने । सुवितस्य । विद्वान् । र्षिम् । सूरिभ्यः । आ । वह । वृहन्तम् ।
येन । वयम् । सहसावन् । मदेम । अविच्छितासः । आयुषा ।
सुवीराः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(महः) महतः (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) दातः (सुवितस्य)
प्रेरितस्य । (विद्वान्) (र्षिम्) (सूरिभ्यः) विद्वद्भ्यः (आ) (वह) समन्तात्प्रापय ।
अत्र द्वयचोत्पत्तिरिति दीर्घः । (वृहन्तम्) महान्तम् (येन) (वयम्) (सहसावन्) बलेन
युक्त (मदेम) आनन्देन (अविच्छितासः) अविच्छिन्नाः क्षयरहिताः (आयुषा) जीवनेन
(सुवीराः) शोभनैर्धैरैरुपेताः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे सहसावन्नग्ने ! विद्वोस्त्वं महः सुवितस्य कर्ता सन् सूरिभ्यो
वृहन्तं र्षि न आ वह येनाविच्छितासः सुवीराः सन्तो वयमायुषा मदेम । २४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्वद्भ्यो महतीं विद्यां गृह्णन्ति ते सवेदा वर्धमानाः सन्तः
पुष्कलां श्रियं दीर्घमायुश्च प्राप्नुवन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (सहसावन्) बल से युक्त (अग्ने) दानशीलपुरुष (विद्वान्) विद्वान् ! आप
(महः) महान् (सुवितस्य) प्रेरणा किये कर्म के कर्ता होते हुए (सूरिभ्यः) विद्वानों से (वृहन्तम्)

बड़े (रयिम्) धन को (नः) हमारे लिये (आ, वह) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये येन) जिस से (अविद्विगताः) परीक्षितरहित (सुधीराः) सुन्दर वीरों से युक्त हुए (वयम्) हम लोग (आयुषा) जीवन के साथ (महेम) आनन्दित रहें ॥ २५ ॥

भाषार्थ—जो मनुष्य विद्वानों से बड़ी विद्या को ग्रहण करते हैं व सब काल में वृद्धि को प्राप्त होते हुए पूर्ण लक्ष्मी और दीर्घ आयु का पाते हैं ॥ २४ ॥

पुनर्विद्वान् क्रीडशः स्वयदित्युच्यते ।

फिर विद्वान् कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू मे ब्रह्मण्यग्र उच्छ्रुताभि त्वं देव मयैव ह्यः सुपूतः ।

राता स्यामोभयास आ ते युयं पति स्वास्तिभिः सदा नः ॥२५॥२७॥१॥

नु । मे । ब्रह्मणि । अग्ने । उन् । शशाधि । त्वम् । देव । मघवत्ऽभ्यः ।
 सुसूदः । रातौ । स्याम । उभयांसः । आ । ते । यूदम् । पात । स्वस्तिऽभिः ।
 सदा । नः ॥ २५ ॥ २७ ॥ १ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः । अत्र अथि तुनुपेति दीर्घः । (मे) मह्यम् (ब्रह्माणि)
 अज्ञानि (अग्ने) विद्वन् (उत्) उग्रहयम् (शशाधि) शिखय (भवम्) (देव) धनं
 कामयमान (मधवज्जः) बहुधनयुक्तेभ्यः सुपूतः) देहि (गान्) सुगान्ध्या दाने
 (स्याम) भवेम (उभयास) दानृप्रदीतारः (आ) (ते) नुभ्यम् (यूयम्) (गान) गदान
 (स्वस्तिभिः) सुखैः (सदा) (न.) अस्मान् ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे देवाऽग्ने ! त्वं मयश्चूडनो दद्यान्मि म उच्छ्रुताधि सुदृशो ययं ते
तुभ्यमेव दद्याम येनोभयासो वयं गतो म्याम मयं स्वस्तिमितो नृ ऋषाऽऽगत । ५४

भावार्थः—हे राजन् ! भवान्भ्यांभेन सर्वान्भ्यान् शिशुभ्याम्भक्तो यथादिशि कर्म
गृहाण पक्षपातं विहाय सत्यस्सह वर्तस्व येन राजपुरुषाः प्रजाकृताः ययं भ्यां गृहीत
स्यामेति ॥ २५ ॥

अत्राग्निमिदं कुरु ॥ अयं देवता ॥ अत्राग्निमिदं कुरु ॥ अयं देवता ॥

पुनःपुनः सन् सन्निधिना।

अस्मिन्नध्याये ऽध्विद्यावापृथिव्याग्निं दृष्ट्वा सेनायुद्धमित्रावरणेन्द्रा ॥ १८॥-३।

वैष्णववाचापृथिवीसवित्रिन्द्रासामयहसामा २५ नृणांभ्यर्पितम्

यस्य नादेन दर्शयत्युत्तराध्यायेन सह सहनिगमनानि वचनम् ।

इति श्रीमत् परमविद्वत् परमहंसपरिब्राजकाचार्याणां वि. त नन्दसरस्वती

स्वामिनां शिष्येण परमहंसपरिव्रजकाचार्येण श्रीमद्व्यासस्य

सरस्वतीभ्यामिना निग्नितं संस्कृताऽऽर्षेणान्ताभ्यां

समन्वितं सुप्रमाणयुक्तं कृम्यद्वयाय वक्ष्यमाणं.

प्रश्नसोऽश्वायः समर्पिष्यामि सन्मये मगदुत्ते

प्रथम सूक्त च समाप्तम् ।

पदार्थ — हे (देव) धन की कामना करने वाले (अग्ने) विद्वन् ! (त्वम्) आप (मधवद्भ्यः) बहुत धनयुक्त पुरुषों से (मद्राणि) जानों की (मे) मेरे जिये (वत्, सखाधि) उक्तकृतापूर्वक शिषा कीजिये और (सुपुदः) दीजिये हम लोग (ते) तुम्हारे जिये ही देवें जिससे (उभयासः) देने देने वाले दोनों हम लोग (रातौ) सुपानों को दान देने के लिये प्रकृत (स्वाम) हों (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिमिः) सुखों से (नः) हमारी (तु) शीघ्र (सदा) सब काल में, (आ, पात) अच्छे प्रकार रक्षा करो ॥ २२ ॥

भावार्थ—हे राजपुरुष ! आप न्यायपूर्वक हम सब लोगों को शिषा कीजिये, हम से यथायोग्य कर लिया कीजिये, पचपात शोध के समय के साथ वतिय, जिससे राजपुरुष और हम प्रजाजन सदा सुखी हों ॥ २२ ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान्, ओता उपदेशक, ईश्वर और राजपुत्रा के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ।

इस अध्याय में अग्नि, आतापुथिवी, अग्नि, विद्वत्, उचःकाल, सेनायुद्ध, मित्रावरुण, इन्द्रावरुण, इन्द्राविक्रम, आतापुथिवी, सविता, इन्द्रासोम वज्र, सोमारुद्र, धनुष् आदि और अग्नि आदि के गुणों का वर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ की पूर्व अध्याय के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ।

यह भीमत् परमविद्वान् परमहंस परिब्राह्मणः चार्थं विरजामन् सरस्वती स्वामीजी के शिष्य परमहंस परिब्राह्मणः श्रीमद्व्यासः अश्वतो स्वाति ने विरचित संस्कृतार्थभाषा से समन्वित अष्टावेदसूक्त आदि में पञ्चमाहक में प्रथम अध्याय और सत्ताईसवाँ अर्थ तथा सप्तम मण्डल में प्रथम सूक्त भी समान है ।

अथ पञ्चमाष्टके द्वितीयोऽध्यायः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुहितानि परा सुव ।

यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥

अथैकादशर्चस्य द्वितीयस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । आग्रं देवता । १-६

विराट्रिष्टुप् २ । ४ त्रिष्टुप् । ३ । ६-८ । १० ।

११ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

५ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं वदन्तेरश्रियाह ।

अथ पञ्चमाष्टक के द्वितीयोऽध्याय का आरम्भ है । इसके प्रथम मन्त्र में विद्वान् लोग किसके तुल्य वर्त्ते इस विषय का उपदेश करते हैं ।

जुषस्व नः समिधमग्ने अथ शोचां बृहद्यजतं धूममृणवन् ।

उप स्पृश दिव्यं सानु स्तूपैः संरश्मिभिस्तननः सूर्यस्य ॥ १ ॥

जुषस्व । नः । समिधम् । अग्ने । अथ । शोच । बृहन् । यजतम् ।
धूमम् । ऋणवन् । उप । स्पृश । दिव्यम् । सानु । स्तूपैः । मम् । रश्मिभिः ।
तननः । सूर्यस्य ॥ १ ॥

पदार्थः—(जुषस्व) सेवस्व (नः) अन्माकम् (समिधम्) काष्ठविशेषम् (अग्ने) अग्निगिरि विद्वन् (अथ) इदानीम् (शोचा) परिश्रीकुरु । अथ द्वयोः तस्तिष्ठ इति दीर्घः । (बृहन्) महत् (यजतम्) सङ्गन्तव्यम् (धूमम्) (ऋणवन्) प्रसाधनुयन् (उप) (स्पृश) (दिव्यम्) कमनीयं शुद्धं वा (सानु) सम्भजनीयं धनम् (स्तूपैः) सत्पातैः (मम्) (रश्मिभिः) किरणैः (तननः) व्याप्नुहि (सूर्यस्य) सवितुः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमग्निः समिधमिव नः प्रजा जुषस्व पावक इवाद्य बृहद्यजतं शोचा धूममृणवन्नाग्निरिव सत्यानि कार्याण्युपस्पृश सूर्यस्य स्तूपै रश्मिभिर्वा-
युयद् दिव्यं सानु सं तननः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—हे विद्वांसो यथाग्निः समिद्धि, प्रदीप्यते तथाऽस्मान् विद्यया प्रदीपयन्तु यथा सूर्यस्य रश्मयस्सर्वानुपस्पृशन्ति तथा भवतामुपदेशा अस्मानुपस्पृशन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि विद्वन् ! आप जैसे अग्नि (समिधम्) समिधा को घेरे (षः) हमारी प्रजा का (जुषस्व) सेवन कीजिये तथा अग्नि के तुल्य (अथ) आज (वृहन्) अग्ने (यजतम्) सज्ज करने योग्य स्थावहार को (शोषा) पवित्र कीजिये और (धूमम्) धूम को (ऋचवन्) प्रसिद्ध करते हुए अग्नि के तुल्य सत्य कामों का (उप, स्पृश) समीप से स्पर्श कीजिये तथा (सूर्यस्य) सूर्य के (सूर्यैः) सम्यक् तवे हुए (रश्मिभिः) किरणों से वायु के तुल्य (दिभ्यम्) कामना के योग्य वा शुद्ध (सानु) लेकने योग्य धन को (सम, ततनः) सम्यक् प्राप्त कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतु०—हे विद्वानो ! जैसे अग्नि समिधाओं से प्रदीप्त होता वैसे इसको विद्या से प्रदीप्त कीजिये । जैसे सूर्य की किरणें सब का स्पर्श करती हैं वैसे आप लोगों के उपदेश हम को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यः किं सेवनीयमिन्याह ।

किर मनुष्यों को किसका सेवन करना चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नराशंसस्य महिमानमेषामुप स्तोषाम यजतस्य यज्ञैः ।

ये सुकतवः शुचयो धियं धाः स्वदन्ति देवा उभयानि हव्या ॥ २ ॥

नराशंसस्य । महिमानम् । एषाम् । उप । स्तोषाम् । यजतस्य । यज्ञैः ।
ये । सुकतवः । शुचयः । धियम् । धाः । स्वदन्ति । देवाः । उभयानि ।
हव्या ॥ २ ॥

पदार्थः—(नराशंसस्य) नरैराशंसितस्य (महिमानम्) (एषाम्) (उप) (स्तोषाम्) प्रशंसेम (यजतस्य) सङ्गन्तव्यम् (यज्ञैः) नष्टान्तव्यम् (ये) सुकतवः (उत्तमप्रज्ञाः) (शुचयः) पवित्राः (धियम् । धाः) ज्ञानमयव्यं (स्वदन्ति) सुस्वादमदन्ति (देवाः) विद्वांसः (उभयानि) शरीरान्मपुष्टिकरानि (हव्या) हव्यान्पुष्टमर्हाणि ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये सुकतवः शुचयो धियम् धाः देवाः स्वदन्ति यज्ञैर्यजतस्य नराशंसस्य भोगान्मुञ्चत एषां महिमानं वाच्यते स्तोषाम् ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ! सदैव विद्वन्नुकरणीय शरीरान्मवलम्बकान्यसंपादनानि सेवनीयानि येन युष्माकं महिमा वर्धेत ॥ २ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! (वे) ओ (सुकृतः) उत्तम प्रज्ञा वाले (शुचयः) पवित्र (विवन्धा) उत्तम कर्मों के धारण करने वाले (देवाः) विद्वान् लोग (उभयानि) शरीर और आत्मा के पुष्टिकारक (हव्य) भोजन के योग्य पदार्थों को (स्वन्ति) अपने स्वादपूर्वक खाते और (वज्रैः) सङ्गति के योग्य साधनों से (वज्रतस्व) सङ्ग करने योग्य (वराशंसस्य) मनुष्यों से प्रशंसा किये हुए तथा अन्न का भोग करने वाले के (एषाम्) इनकी (महिमानम्) महिमा को हम लोग (उप, स्तोषाम) समीप प्रशंसा करें ॥ २ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! तुम को चाहिये कि सदैव विद्वानों के अनुकरण से शरीर और आत्मा के बल को बढ़ाने वाले ज्ञानपानों का सेवन किया करो जिससे तुम्हारी महिमा बढ़े ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः कं सत्कुर्युस्तिपाह ।

फिर मनुष्य किसका सत्कार करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ईकेन्यं वो असुरं सुदक्षमन्तर्दूतं रोदसी सत्यवाचम् ।

मनुष्वदग्निं मनुना समिद्धं समध्वराय सदमिन्महेम ॥ ३ ॥

ईकेन्यम् । वः । असुरम् । सुदक्षम् । अन्तः । दूतम् । रोदसी इति । सत्यवाचम् । मनुष्वत् । अग्निम् । मनुना । समिद्धम् । सम् । अध्वराय । सदम् । इत् । महेम ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ईकेन्यम्) प्रशंसनीयम् (वः) युष्माकम् (असुरम्) मेघमिव वर्तमानम् (सुदक्षम्) सुष्ठुबलचातुर्यम् (अन्तः) मध्य (दूतम्) वो पुनोति तम् (रोदसी) यावापृथिव्यौ (सत्यवाचम्) सत्या वाक्यस्य तम् (मनुष्वत्) मनुष्येण तुल्यम् (अग्निम्) कार्यसाधकं पावकम् (मनुना) मननशीलेन विदुषा (समिद्धम्) प्रदीपनीकृतम् (सम्) सम्यक् (अध्वराय) अहिंसिताय व्यवहाराय (सदम्) सीदन्ति यस्मिँस्तम् (इत्) एव (महेम) सत्कुर्याम ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वयं वोऽन्तरसुरमिव सुदक्षं रोदसीं दूतमग्निमिव सत्यवाचनीकेऽन्यं मनस्वन्मनुनाऽध्वराय समिद्धं सदमग्निमिव विद्वांसमिन्महेम तथा यूयमप्येनं सत्कुरुत ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये मेघवदुपकारकानग्निवप्रकाशितविधान् धर्मिष्ठान्विदुषः सत्कुर्यन्ति ते सर्वत्र सत्कृता भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो ! जैसे हम लोग (वः) आपके (अन्तः) बीच में (असुरम्) मेघ के तुल्य वर्तमान (सुदक्षम्) सुन्दर बल और चतुराई से युक्त (रोदसी) सूर्य भूमि और (दूतम्) उपताप देने वाले (अग्निम्) कार्य को सिद्ध करने वाले अग्नि को जैसे जैसे (सत्यवाचम्) सत्य बोलने

पाठे (ईक्षेभ्यम्) प्रशंसः योष्य (मनुष्यम्) मनुष्य के तुल्य (मनुना) मननशील विद्वान् के साथ (अप्यराय) हिंसा रहित व्यवहार के विषे (समिद्धम्) प्रदीप्त किये (सदम्) जिसके निकट बैठें उस अग्नि के तुल्य विद्वान् को (सम्, इत्, महेम्) सम्यक् ही सम्कार करें जैसे तुम लोग भी इस का सम्कार करो ॥ ३ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो मेघ के तुल्य उपकारक, अग्नि के तुल्य प्रकाशित विद्याकाशे, अमोघा, विद्वानों का सम्कार करते हैं वे सर्वत्र सम्कार पाते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर मनुष्य कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सपर्यवो भरमाणा अभिजु प्रवृज्जते नमसा बर्हिरग्नौ ।

आजुहाना घृतपृष्ठं पृषद्वत् ध्वर्यवो हविषा मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

सपर्यवः । भरमाणाः । अभिजु । प्र । वृज्जते । नमसा । बर्हिः । अग्नौ ।

आजुहानाः । घृतपृष्ठम् । पृषद्वत् । ध्वर्यवः । हविषा । मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सपर्यवः) सत्यं न्यवमाना (भरमाणाः) विद्यां धरन्तः (अभिजु) विदुषां सन्निधौ कृतं अभिमुखे जानुनी यैस्तं (प्र) (वृज्जते) त्यजन्ति (नमसा) अग्नेन सह (बर्हिः) उत्तमं घृताऽऽदिकम् (अग्नौ) पावके (आजुहानाः) समस्तहोमस्य कर्त्ताः (घृतपृष्ठम्) घृतं पृष्ठमिव यस्य तम् (पृषद्वत्) सेनकथम् (ध्वर्यवः) अध्वरमहिंसा कामयमाना (हविषा) होमसामग्र्या (मर्जयध्वम्) शोधयत ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽभिजु विद्यार्थिनो विद्वांसो भूत्वा सपर्यवो भरमाणा नमसा सह बर्हिरग्नौ प्रवृज्जते तथा घृतपृष्ठमाजुहानाः पृषद्वदध्वर्यवो हविषा जनाऽन्तःकरणानि शुद्धं मर्जयध्वम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—ये विद्वांसो यजमानवन्मनुष्याणामन्तःकरणान्यात्मनश्चाऽध्यापनोपदेशाभ्यां शोधयन्ति ते स्वयं शुद्धा भूत्वा सर्वोपकारका भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! जैसे (अभिजु) विद्वानों के समीप पग पीछे करके सम्मुख खड़े होने के हों वे विद्यार्थी विद्वान् होकर (सपर्यवः) सत्य का सेवन करते और (भरमाणाः) विद्या को आरण्य करते हुए (नमसा) अग्नि के साथ (बर्हिः) उत्तम घृत आदि को (अग्नौ) अग्नि में (प्र, वृज्जते) छोड़ते हैं जैसे (घृतपृष्ठम्) घृत जिसके पीठ के तुल्य है उस अग्नि को (आजुहानाः) अच्छे प्रकार होमयुक्त करते हुए (पृषद्वत्) सेवनकर्त्ता के तुल्य (ध्वर्यवः) अहिंसाधर्म चाहते हुए (हविषा) होम सामग्री से मनुष्यों के अन्तःकरणों को तुम लोग (मर्जयध्वम्) शुद्ध करो ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में [उपमा] वाचकतु०—जो विद्वान् लोग यजमानों के मुख्य मनुष्यों के अन्तःकरण और आत्माओं को अध्यापन और उपदेश से शुद्ध करते हैं वे चाप शुद्ध होकर सब के उपकारक होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः कांश्चा मवेयुरित्याह ।

फिर विद्वान् लोग कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स्वाध्याः वि दुरो देवयन्तो अशिश्नयु रथयुर्देवताता ।

पूर्वो शिशुं न मातरां रिहाणे समग्रयो न समनेष्वञ्जन् ॥ ५ ॥

सु० अ० ५ । वि । दुरः । देव० यन्तः । अशिश्नयुः । रथ० युः । देव० ताता ।
पूर्वो इति । शिशुम् । न । मातरां । रिहाणे इति । सम् । अग्रयोः । न । समनेषु ।
अञ्जन् ॥ ५ ॥ १ ॥

पदार्थः—(स्वाध्यः) सुद्ध चिन्तयन्तः (वि) (दुरः) द्वाराणि (देवयन्तः) देवान् विदुषः कामयन्तः (अशिश्नयुः) अयन्ति (रथयुः) रथं कामयमानः (देवताता) देवैरनुष्ठेयं सङ्गन्तव्यं व्यवहारं (पूर्वो) पूर्वो (शिशुम्) बालकम् (न) इव (मातरा) मातापितरौ (रिहाणे) स्वादयेन्नयौ (सम्) (अग्रयोः) अग्रं गच्छन्त्यः सेनाः (न) इव (समनेषु) सङ्ग्रामेषु (अञ्जन्) गच्छन्ति ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये स्वाध्या देवयन्तो जना देवताता रथयुरिव रिहाणे पूर्वो मातरा शिशुं न समनेष्वग्रयो न दुरो अशिश्नयुरञ्जन्ते सुम्नकारकाः स्युः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकतु०—ये मनुष्याः सम्यग्विचारयन्तो विद्वत्सङ्गप्रियाः भद्रवन्परोपकारका मानापितृवत्सर्वानुग्रहयन्तः संग्रामाञ्जयन्तो न्यायेन प्रजाः पालयन्ति ते सदा सुखिनो जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (स्वाध्य) सुन्दर विचार करते (देवयन्तः) विद्वानों को चाहते हुए जन (देवताता) विद्वानों के अनुष्ठान या सङ्ग करने योग्य व्यवहार में (रथयुः) रथ को चाहते वाले के मुख्य (रिहाणे) स्वाद लेते हुए (पूर्वो) अपने से पूर्व हुए (मातरा) माता पिता (शिशुम्, न) बालक के मुख्य (समनेषु) संग्रामों में (अग्रयोः) आगे चलती हुई सेना [र्थे] (न) जैसे वैसे (दुरः) दूरों का (वि, अशिश्नयुः) विशेष आश्रय करते हैं और (समञ्जन्) चलाते हैं वे सुख करने वाले होंगे ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमावाचकतु०—जो मनुष्य सम्यक् विचार करते हुए, विद्वानों के सङ्ग में प्रीति रखने वाले, यज्ञ के मुख्य परोपकारी, माता पिता के मुख्य सब की उन्नति करते और संग्रामों को जीतते हुए, न्याय से प्रजाओं का पालन करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्विदुष्यः स्त्रियः कीदृशयो भवेदुचित्याह ।

फिर विदुषी स्त्रियां कैसी हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

उत योषणे दिव्ये मही न उपासानका मुदुर्धेव धेनुः ।

बर्हिषदा पुरुहूते मघोनी आ यज्ञिये सुविताय अयेताम् ॥ ६ ॥

उत । योषणे इति । दिव्ये इति । मही इति । नः । उपासानका ।

मुदुर्धेव । धेनुः । बर्हिषदा । पुरुहूत इति पुरुहूते । मघोनी इति । आ । यज्ञिये इति । सुविताय । अयेताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (योषणे) विदुष्यो स्त्रियायिव (दिव्ये) शुद्धस्वरूपे (मही) महती (नः) सम्मभ्यम् (उपासानका) रात्रिधानवैले (मुदुर्धेव) सुन्दर-कामप्रपूर्विके (धेनुः) गोविद्यायुक्ता वाग्वा (बर्हिषदा) ये बर्हिषन्तरिक्षे सीदन्ति (पुरुहूत) बहुभिर्वाक्यान्ते (मघोनी) बहुधननिमित्ते (आ) (यज्ञिये) यज्ञसम्बन्धिनि कर्मेणि (सुविताय) देव्याय (अयेताम्) सेवयानाम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये नो यज्ञियं मघोनी योषणे इव दिव्ये मही धेनुः सुदु-
धेवोत बर्हिषदा पुरुहूते उपासानका न आअयेता तं सुविताय यथावत्सेवनीये ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—हे मनुष्या याः स्त्रियो दिव्यविद्यागुणाऽश्रिता
राऽप्युपर्वत्सुखप्रदाः सत्या वाग्विष प्रियवचनाः स्युस्ता एव गृयमाभयत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो ! जो (नः) हमारे लिये (यज्ञिये) यज्ञ सम्बन्धी कर्म में (मघोनी) बहुत धन मिलने के निमित्त (योषणे) उत्तम स्त्रियों के तुल्य (दिव्ये) शुद्धस्वरूप (मही) बड़ी (धेनुः) विद्यायुक्त वाणी वा गौ (मुदुर्धेव) सुन्दर प्रकार काममात्रों को पूर्ण करने वाली के तुल्य (उत) और (बर्हिषदा) अन्तरिक्ष में रहने वाली (पुरुहूते) बहुतों से व्याख्यान की गई (उपासानका) दिन रात रूप सेवा हम को (आ, अयेताम्) आश्रय करें वे दिन रात (सुविताय) देवर्ष के लिये यथावत् सेवने योग्य हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकानु०—हे मनुष्यो ! जो स्त्रियां उत्तम विद्या और गुणों से युक्त, रात्रि दिन के तुल्य सुख देने वाली सत्य वाणी के तुल्य प्रिय बोलने वाली हैं उन्हीं का तुम लोग आश्रय करो ॥ ६ ॥

पुनस्त्रौ दृश्यौ कीदृशौ भवेतामित्याह ।

फिर वे स्त्री पुरुष कैसे हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

विप्रो यज्ञेषु मानुषेषु कारु मन्ये वा जातवेदम्मा यजध्वै ।

ऊर्ध्वे नो अश्वरं कृतं हवेषु ता देवेषु चन्द्रो वायंणि ॥ ७ ॥

विप्रा । यज्ञेषु । मानुषेषु । कारु इति । मन्ये । वाम् । जातवेदसा ।
यजध्वे । ऊर्ध्वम् । नः । अध्वरम् । कृतम् । हवेषु । ता । देवेषु । वनथः ।
वार्याणि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(विप्रा) विप्रा मेधाविनी स्त्रीपुरुषो (यज्ञेषु) सन्तु कर्मसु (मानुषेषु)
मनुष्यसम्बन्धिषु (कारु) शिल्पविद्याकुशलो पुरुषार्थिनी (मन्ये) (वाम्) युवाम्
(जातवेदसा) प्राप्तप्रकटविद्यो (यजध्वे) सङ्गन्तुम् (ऊर्ध्वम्) ऊर्ध्वम् (नः ,
अस्माकम् (अध्वरम्) अहिंसनीयं गृहाभमादिव्यवहारम् (कृतम्) कुरुतम् (हवेषु)
गृह्णन्ति येषु पदार्थेषु (ता) ती (देवेषु) दिव्यगुणेषु विद्वान्तु वा (वनथः) संविभक्षयः
(वार्याणि) वस्त्रमर्हाणि ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्त्रीपुरुषो ! यो मानुषेषु यज्ञेषु कारु जातवेदसा विप्रा युवां नो
हवेष्वध्वरमूर्ध्वं कृतं देवेषु वार्याणि वनथस्तां यजध्वे अहं मन्ये तथा युवां मां
मन्येधाम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकसु०—हे मनुष्या यथा कृतप्रत्यक्षचर्यविद्यो क्रियाकुशलो
विद्वांसी स्त्रीपुरुषो सर्वानि गृहकृत्यान्वपन इतुं शक्नुनस्ती सङ्गन्तुं योग्यो भवतस्तथा
यूयमपि भवत ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे स्त्री पुरुषो ! जो (मानुषेषु) मनुष्यसम्बन्धी (यज्ञेषु) सत्कर्मों में (कारु) वा
शिल्पविद्या में कुशल वा पुरुषार्थी (जातवेदसा) विद्या को प्रतिष्ठ प्राप्त हुए (विप्रा) बुद्धिमान् तुम
दोनों (नः) हमारे (हवेषु) जिम में ग्रहण करते उन चरों में (अध्वरम्) रक्षा करने योग्य
गृहाभमादि के व्यवहार को (ऊर्ध्वम्) उन्नत (कृतम्) करो (देवेषु) दिव्य गुणों वा विद्वानों में
(वार्याणि) ग्रहण करने योग्य पदार्थों को (वनथः) सम्यक् सेवन करो (ता) वे (वाम्) तुम दोनों
(यजध्वे) सङ्ग करने के अर्थ मैं (मन्ये) मानता जैसे तुम दोनों मुझ को मानो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकसु०—हे मनुष्यो ! जैसे ब्रह्मचर्यसेवन से विद्या को प्राप्त हुए
क्रिया में कुशल विद्वान् स्त्रीपुरुष सब घर के कामों को शोधित करने को समर्थ होते हैं और वे संग
करने योग्य होते हैं जैसे तुम लोग भी होओ ॥ ७ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

किं स्त्री पुरुष कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ भारती भारतीभिः सजोषा इच्छा देवैर्मनुष्येभिरग्निः ।

सरस्वती सारस्वतेभिरर्वाक् तिस्रो देवीर्बहिरेदं सदन्तु ॥ ८ ॥

आ । भारती । भारतीभिः । सञ्जोषाः । इळा । देवैः । मनुष्येभिः ।
अग्निः । सरस्वती । सारस्वतेभिः । अर्वाक् । तिस्रः । देवीः । बर्हिः । आ । इदम् ।
सदन्तु ॥ ८ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (भारती) सद्यः शास्त्राणि धृत्वा सर्वस्य पात्रिका
यागिव विदुषी (भारतीभिः) तादृशीभिर्विदुषीभिः (सञ्जोषाः) समानप्रीतिसेविका
(इळा) स्तोत्रमर्हा (देवैः) सत्यवादिभिर्विद्वद्भिः (मनुष्येभिः) अनृतयादिभिर्जनैः
'सत्यमेव देवा अनृतं मनुष्याः' शतप० [का० १ । प्रपा० १ । जा० १ । कं० १] । (अग्निः)
पावक इव (सरस्वती) विज्ञानयुक्ता वाक् (सारस्वतेभिः) सरस्वत्यां कुशलैः (अर्वाक्)
पुनः (तिस्रः) त्रिविधा (देवीः) दिव्याः (बर्हिः) उत्तमं गृहं शरीरं वा (इदम्)
प्रत्यक्षम् (सदन्तु) प्राप्नुवन्तु ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा भारतीभिर्भारती सञ्जोषा देवैर्मनुष्येभिर्विळा सार-
स्वतेभिस्सरस्वत्यर्वागग्निरिव शुद्धास्तिस्रो देवीरिदं बर्हिं सदन्तु तथैव यूयं विद्वद्भिः
सदाऽऽनन्दन्तु ॥ ८ ॥

भाषार्थः—अथ वाचकलु०—हे मनुष्या यदि यूयं प्रशस्ता वाणीं प्रज्ञां च
प्राप्नुयुस्तर्हि सूर्ययत् सुप्रकाशिता भूयाऽस्मिन्नगति कल्याणकरा भवथ ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो । जैसे (भारतीभिः) तुल्य विदुषी स्त्रियों के साथ (भारती) शीघ्र
शास्त्रों को धारण कर, वाणी के तुल्य सब की एक विदुषी (सञ्जोषाः) तुल्य प्रीति को सेवन वाली
(देवैः) सत्यवादी विद्वांसों (मनुष्येभिः) और मिथ्यावादी मनुष्यों से (इळा) स्तुति के योग्य
(सारस्वतेभिः) वाणी विद्या में कुशलों से (सरस्वती) विज्ञानयुक्त वाणी (अर्वाक्) पुनः (अग्निः)
अग्नि के तुल्य शुद्ध (तिस्रः) तीन प्रकार की (देवीः) उत्तम स्त्रियों (इदम्) इस (बर्हिः) उत्तम
घर वा शरीर को (आ, सदन्तु) अन्वये प्रकार प्राप्त हो वैसे ही तुम लोग विद्वांसों के साथ (आ)
आओ ॥ ८ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र वाचकलु०—हे मनुष्यों । यदि तुम लोग प्रशंसित वाणी को बर्हि को
प्राप्त हो तो सूर्य के तुल्य प्रकाशित हो कर इस अन्त में कल्याण करने वाले होओ ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं प्राप्तव्यामन्याह ।

फिर मनुष्यों को क्या प्राप्त करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहत हैं ।

तन्नस्तुरीपमर्धं पोषयितुं देवं त्वष्टृर्विराणः स्यस्व ।

यतो वीरः कर्मण्यः सुदृक्षो युक्तग्रांश्च जायते देवकामः ॥ ९ ॥

तत् । नः । तुरीयम् । अथ । पोषयितुम् । देव । त्वष्टः । वि । रराणः ।
स्यस्वेति स्यस्व । यतः । वीरः । कर्मण्यः । सुदक्षः । युक्तभावा । जायते ।
देवकामः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(तत्) अध्यापनासनम् (नः) अस्माकम् (तुरीयम्) क्षिप्रम् (अथ)
अथ (पोषयितुम्) पोषकम् (देव) विद्वन् (त्वष्टः) विद्याप्रापक (वि) (रराणः) विद्या
दक्षत् सन् (स्यस्व) विद्या पारं गमय (यतः) (वीरः) (कर्मण्यः) कर्मसु कुशलः
(सुदक्षः) सुन्दर बलीपेतः (युक्तभावा) युक्तो योजितो भावा मेषो येन सः (जायते)
(देवकामः) देवानां विदुषां काम इच्छा यस्य सः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे त्वष्टदेव ! विरराणस्त्वं नस्तपोषयितुम् तुरीयं स्यस्वाऽथ यतः
कर्मण्यः सुदक्षो युक्तभावा देवकामो वीरो जायत ॥ ६ ॥

भावार्थः—सर्वमनुष्यैः सर्वेभ्यो लाभेभ्यो विद्यालाभमुत्तमं यथा तत्प्राप्त्यर्थं सदैव
विद्वत्सङ्गमनं कृत्वा सदैव कर्मानुष्ठानं जायते सः श्रेष्ठात्मवली भवति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (त्वष्टः) विद्या को प्राप्त कराने वाले (देव) विद्वन् ! (वि, रराणः) विशेष विद्या
देते हुए (नः) हमारे (तत्) पढ़ाने के आसन को (पोषयितुम्) पढ़ करने वाले (तुरीयम्) शीघ्र
(स्यस्व) विद्या को पार कीजिये (अथ) अब (यतः) जिससे (कर्मण्यः) कर्मों में कुशल
(सुदक्षः) सुन्दर बल से युक्त (युक्तभावा) मेष को युक्त करने और (देवकामः) विद्वानों की
कामना करने वाला (वीरः) वीर पुरुष (जायते) प्रकट होता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को उचित है कि सब कामों से विद्या ज्ञान को उत्तम मान के
इसको प्राप्त ही, सदैव जो विद्वानों का सङ्ग करके लवा कर्मों का अनुष्ठान करने वाला होता है वह
श्रेष्ठ आत्मा के बल वाला होता है । ६ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

किं विद्वान् लोग क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

वर्नस्पतेऽन्नं भृजोर्षं देवानग्निर्हविः शमिता मृदयानि ।

सेदुं होता सत्यतरो यजाति यथा देवानां जनिमानि वेद ॥ १० ॥

वर्नस्पते । अन्नं । भृजु । उर्षं । देवान् । अग्निः । हविः । शमिता ।
सूदपाति । सः । इन् । ऊं इति । होता । सत्यऽतरोः । यजाति । यथा । देवानांम् ।
जनिमानि । वेद ॥ १० ॥

पदार्थः—(वनस्पते) वनानां किरणानां पालक सूर्य इव विद्वन् (अय) (सृज) (उप) (देवान्) (अग्निः) पावक (हविः) हुत द्रव्यम् (शमिता) शान्तियुक्तः (सृदयानि) सृदयेत् सग्धेन (सः) (इत्) एव (उ) (होता) दाता (सन्यतरः) यः सत्येन दुःख तरति (यजानि) यजेत् (यथा) (देवानाम्) दिव्याना पृथिव्यादिपदार्थानां विदुषा वा (जनिमानि) जन्मानि (वेद) जानाति ॥ १० ॥

अन्वयः—हे वनस्पते ! शमिता न्वं यथाग्निर्हविः सृदयानि तथा देवानुमाऽव सृज यथा होता यजानि तथेदु सन्यतरो भव या देवानां जनिमानि वेद स पदार्थविद्यां प्राप्नुमर्हति ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्रोपमाशान्कतु०—हे विद्वांसो यदि भवन्त सूर्या अपा इव होता यक्षमिव विद्वान् विद्या इवाऽध्यापनोपदेशाभ्यां सर्वोपकारं प्राप्नुयुस्तर्हि भवावशाः ३.ऽपि न सम्प्रीतिं ययं विजानीयामः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (वनस्पते) किरणों के पावक सूर्य के तुल्य सज्जति विद्वन् (शमिता) शान्तियुक्त आप (यथा) जैसे (अग्निः) अग्नि (हविः) हवन किये द्रव्य को (सृदयानि) भिन्न भिन्न करे वैसे (देवान्) दिव्यगुणों को (उप, अय, सृज) फैलाइये जैसे (होता) दाता (यजानि) यज्ञ करे वैसे (इत्) ही (उ) तो (सन्यतरः) सत्य से दुःख के पार होने वाले हूमिवे । जो (देवानाम्) पृथिव्यादि दिव्य पदार्थों का विद्वानों के (जनिमानि) जन्मों को (वेद) जानता है (सः) वह पदार्थविद्या का प्राप्त होने योग्य है ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकतु०—हे विद्वानो ! यदि आप लोग सूर्य जैसे वनों को, होता जैसे यज्ञ को और विद्वान् जैसे विद्या को वैसे पदाने और उपदेश से सर्वोपकार को सिख करें तो आप के तुल्य कोई लोग नहीं हों यह हम जानते हैं ॥ १० ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

किं विद्वान् लोग क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ याद्यगं समिधानो अर्वाङ्मिन्द्रेण देवैः सूर्यं तुरोभिः ।

अर्दिर्न आस्तामदितिः सुपुत्रा स्वाहा देवा अमृता मादयन्ताम् ॥ ११ ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । सम्ऽध्वानः । अर्वाङ् । इन्द्रेण । देवैः । सऽर्यम् । तुरोभिः । वहिः । नः । आस्ताम् । अदितिः । सुऽपुत्रा । स्वाहा । देवाः । अमृताः । मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(आ) (याहि) आगच्छ (अग्ने) पावक इव (समिधानः) शुभगुणैर्देदीप्यमानः (अर्वाङ्) योऽर्वाङ्धोऽश्नुति (इन्द्रेण) विद्यता सह सूर्येण वा

देवेः) विद्वद्भिर्दिव्यगुणैर्वा (सरथम्) रथेन सह वर्तमानम् (तुरेभिः) आशु हारिभि
 बहिः) अन्तरिक्षम् (नः) (अस्मभ्यम्) (अदितिः) माता (सुपुत्रा) शोभताः पुत्रा
 यस्याः सा (स्वाहा) सत्यक्रियया (देवाः) विद्वांसः (अमृताः) प्राप्नोमः क्षाः
 (मादयन्ताम्) आनन्दयन्तु ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथा समिधानोऽग्निस्तूर्यप्रकाश इन्द्रेण सदाऽवाङ्मागच्छति
 तथाभूतस्य तुरेभिर्देवैस्सह नस्सरथं बहिरा याहि यथा स्वाहा सुपुत्राऽदितिस्मि
 तथा भवानत्रास्नाम् यथाऽमृता देवाः सर्वानानन्दयन्ति तथा भवन्तोऽपि
 सर्वान्मादयन्ताम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे विद्वांसो यथा सूर्यप्रकाशो दिव्यैर्गुणैः सदाऽवा-
 म्भानस्मात्प्राप्नोति यथा च सत्यक्रियया युक्तो जलसन्ताना सुखमास्ते तथैवाऽविदुषोऽ-
 स्मान् भवन्तः प्राप्य सुशिक्षन्तः सुखयन्तिवति ॥ ११ ॥

अत्राग्निमनुष्यविद्युद्भिर्नद्याः कोपदेश कोसमवाक् पुरुषार्थविद्वदुपदेशस्तद्वि-
 कृत्य रणोनादनद्वयं पूज्यैर्कार्थेन सह सकृद्विद्येयम् ।

‘न देवा’ म सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

वार्ता—हे ‘मान’ आदि के समान विद्वन् ‘मैते’ (समिधानः) शुभ गुणों से देवीभ्यः
 अग्नि धर्मों में सूर्य का प्रकाश (इन्द्रेण) विदुषों का सूर्य के साथ (बर्वात्) जीवे जाने का प्राप्त
 है तथा वह जन होकर आप भी (तुरभिः) शीघ्र करने काजे (देवेः) विद्वानों का दिव्य गुणों के साथ
 (नः) हमारे जिसे (सरथम्) रथ के साथ वर्तमान (बहिः) अन्तरिक्ष को (या, याहि) आइये
 और जिस स्वाहा सत्य क्रिया से (सुपुत्रा) सुन्दर पुत्रों से युक्त (अदितिः) माता है जैसे आप भी
 (आस्ताम्) स्थित होके और जिस ‘नः’ । माय को प्राप्त हुए (देवाः) विद्वान् जन सब के
 आनन्दित करते हैं वैसे आप भी सब का मादयन्ताम्, आनन्दित कीजिये ॥ ११ ॥

नार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे विद्वानो ! जैसे सूर्य का प्रकाश दिव्य गुणों के साथ
 जीवे भी (याहि) हम सबों को प्राप्त होता है और जिस सत्य क्रिया से युक्त और अमृत सन्तान वाली
 माता सुखपूर्वक स्थित होती है वैसे ही अविद्वान् हम सबों को आप प्राप्त होकर अमृती जिज्ञा दीजिये
 तथा सुखी कावन्ते ॥ ११ ॥

इस सूक्त में [अग्नि], मनुष्य, विद्युत्, विद्वन्, अत्रापक, उपदेशक, उत्तम वाणी पुरुषार्थ
 विद्वानों का उपदेश तथा जो आदि के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ
 इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सहज जानने चाहिये ।
 यह दूसरा सूक्त और दूसरा वर्ग भी समाप्त हुआ

अथ दशार्चस्य तृतीयस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निदेवता । १ । ६ । १०

विरादत्रिष्टुप् । ४ । ६ । ७ । ८ निचृत्त्रिष्टुप् ।

५ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । २ स्वराट् पङ्क्तिः ।

३ भुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ कीदृशी विद्युदस्तीत्याह ।

अथ ७ वें मण्डल के तृतीय सूक्त का आरम्भ है । इसके प्रथम मन्त्र में विद्युत् कैसी है इस विषय को कहते हैं ।

अग्निं वो देवमग्निभिः सजोषा यजिष्ठं दूतमध्वरे कृणुध्वम् ।

यो मर्त्येषु निधुविर्ऋतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः पावकः ॥ १ ॥

अग्निम् । वः । देवम् । अग्निभिः । सजोषाः । यजिष्ठम् । दूतम् ।
अध्वरे । कृणुध्वम् । यः । मर्त्येषु । निधुविः । ऋतावा । तपुर्मूर्धा । घृतान्नः ।
पावकः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्निम्) पावकम् (यः) युष्माकम् (देवम्) दिव्यगुणकर्मस्वभावम्
(अग्निभिः) सूर्यादिभिः (सजोषाः) समानसेवी (यजिष्ठम्) अतिशयेन सङ्गन्तारम्
(दूतम्) दूतवत्सद्यः समाचारप्रापकम् (अध्वरे) अद्विसनीये शिल्पव्यवहारे
(कृणुध्वम्) (यः) (मर्त्येषु) मरणधर्मेषु मनुष्यादिषु (निधुविः) नितरां भवः
(ऋतावा) सत्यस्य जज्ञस्य वा विभाजकः (तपुर्मूर्धा) तपुस्तपो मूर्धेशोत्कृष्टो पस्थ
(घृतान्नः) घृतमाज्यं प्रदीपनमन्नमिव प्रदीपकं यस्य (पावकः) पवित्रकरः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वस्सजोषा मर्त्येषु निधुविर्ऋतावा तपुर्मूर्धा घृतान्नः
पावकोऽस्ति तमध्वरेऽग्निभिस्सह यजिष्ठं दूतमग्निं देवं यूयं कृणुध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो या विद्युत्सर्वत्र स्थिता विभाजिका प्रदीप्तगुणा साधनजग्या
वर्तते तामेव यूयं दूतमिव कृत्वा सङ्ग्रामादीनि कार्याणि साध्नुत ॥ १ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो । (वः) जां (वः) तुम्हारा (सजोषाः) एक सौ प्रीति को सेवनेवाला
(मर्त्येषु) मरणधर्म सहित मनुष्यादिकों में (निधुविः) निरन्तर स्थित (ऋतावा) सत्य वा जज्ञ का
विभाग करने वाला (तपुर्मूर्धा) शिर के तुल्य उत्कृष्ट वा उत्तम जिसका ताप है (घृतान्नः) अन्न के
तुल्य प्रकाशित जिसका घृत है (पावकः) जो पवित्र करने वाला है उस (अध्वरे) सूर्य आदि के
साथ (यजिष्ठम्) अत्यन्त संगति करने वाले (दूतम्) दूत के तुल्य तार द्वारा शीघ्र समाचार पहुंचाने
वाले (अग्निम्, देवम्) उत्तम गुण, कर्म और स्वभाव युक्त अग्नि को तुम लोग (कृणुध्वम्) प्रकट
करो ॥ १ ॥

भाषार्थ—हे विद्वानो ! जो विद्युत् सर्वत्र स्थित, विभाग करने वाली प्रकाशित गुह्यों से युक्त वज्रों से प्रकट हुई वर्तमान है उसी को तुम लोग दूत दे तुल्य बना कर युद्धादि कार्यों को सिद्ध करो ॥ १ ॥

पुनः सा विद्यत्कादशी वर्तत इत्याह ।

फिर वह विद्युत् कैसी है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रोधदध्वो न यवसेऽविष्यन् यदा महः संवरणाद्व्यस्यन् ।

आस्य वातो अनुवाति शोचिरधं स्म ते व्रजनं कृष्णमस्ति ॥ २ ॥

प्रोधत् । अश्वः । न । यवमे । आविष्यन् । यदा । महः । संवरणात् । व्यस्यन् । अस्ति । आत् । अस्य । वातः । अनु । वाति । शोचिः । अध । स्म । ते । व्रजनम् । कृष्णम् । अस्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्रोधत्) शब्द कर्तुं (अश्वः) आशुगामी तुम्हः (न) इव (यवमे) घासे (आविष्यन्) रक्षण करिष्यन् (यदा) (महः) महतः (संवरणात्) सम्यक् स्वीकृतम् (आत्) विद्युत् (अस्य) वातः (अनु) प्रदीपनम् (अध) अग (स्म) त्व (ते) तव (व्रजनम्) गमनम् (कृष्णम्) कर्णायम् (अस्ति) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् । यत्ने कृष्णं व्रजनमस्ति तन्महः संवरणाद्व्यस्यन् आस्य वातोऽनु वाति । आस्य यवसेऽविष्यन् प्रोधदध्वो न सत्योऽगमिष्यन् इत्यस्यात् ॥ २ ॥

भावः—यदि विद्वान् यत्ने कृष्णं व्रजनमस्ति तन्महः संवरणाद्व्यस्यन् आस्य वातोऽनु वाति । आस्य यवसेऽविष्यन् प्रोधदध्वो न सत्योऽगमिष्यन् इत्यस्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् । जो (ते) आस्य (कृष्णम्) आकर्षण करने वायु (व्रजनम्) गमन (अस्ति) है उसके सम्बन्ध में (महः) महान् (संवरणात्) सम्यक् स्वीकार से (शोचिः) प्रदीपन (अध, स्म) और इसके अनन्तर ही (अश्वः) इसके सम्बन्ध में (वातः) वायु (यदा) जब (अनु, वाति) अनुकूल चलता है (आत्) अनन्तर तब (यवसे) भक्षण के अर्थ (आविष्यन्) रक्षा करना (प्रोधत्) और शब्द करता हुआ (अश्वः, न) घासे के समान शीघ्र यह अग्निमार्ग को (व्यस्यन्) व्याप्त होता है ॥ २ ॥

भाषार्थ—इस मन्त्र में उपमाकाव्य है—जब मनुष्य लोग अग्नियान से गमन और विद्युत् से समाचारों का ग्रहण कर तब ये शीघ्र कार्यों को सिद्ध कर सकते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विद्वान् विद्युता किं कुर्यादित्याह ।

किं विद्वान् विजुली से क्या सिद्ध करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उद्यस्य ते नवजातस्य वृष्णोऽग्ने चरन्त्यजरां इधानाः ।

अच्छा गार्भरुषो धूम एति मन्दूतो अय ईयसे हि देवान् ॥ ३ ॥

उत् । यस्य । ते । नवजातस्य । वृष्णः । अग्ने । चरन्ति । अजराः ।
इधानाः । अच्छ । धाम् । अरुषः । धूमः । एति । सम् । दूतः । अग्ने । ईयसे ।
हि । देवान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उत्) (यस्य) (ते) तब (नवजातस्य) नवीनविद्युतः (वृष्णः)
विद्युतया दत्तावस्थ (अग्ने) विद्युदिव गुप्तप्रतापिन् (चरन्ति) गच्छन्ति (अजराः)
वयस्यदिनाः (इधानाः) देदीप्यमानाः (अच्छा) अत्र संहितायामिति दीर्घः । (धाम्)
प्रकाशम् (अरुषः) गर्भस्थाः (धूमः) (एति) गच्छति (सम्) सम्यक् (दूतः) दूत
इव रूपान्नामद (अग्ने) प्रसिद्धाग्निवर्क्यासाधक (ईयसे) गच्छसि (हि) गतः
(देवान्) विद्युतः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यस्य नवजातस्य वृष्णस्ते यथाऽग्न इधान अजरा अग्नय
उद्यस्यरुषो यां प्राप्य यस्य धूम अच्छेति यो दूत इव देवानीयते यदा तं हि त्वं समीपसे
गदा कार्यं कर्तुं शक्नोषि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्युन् ! यदि भवान् विद्युद्विद्यां विजानीयात्तर्हि किं किं कार्यं
साध्नं न शक्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्युत अग्नि के मुख्य गुप्त प्रताप वाले । (यस्य) जिस (नवजातस्य)
नवीन गद्यतुष्ट वृष्णः विद्युत से बलवान् (ते) आप विद्वान् के निकटवर्ती जैसे (अग्ने) प्रसिद्ध
अग्नि के मुख्य कार्यसाधक (इधानाः) प्रकाशमान उड़ते हुए (अजराः) लक्ष्मरहित अग्नि (उत्,
चरन्ति) ऊपर को उड़ते या चकते हैं (अरुषः) गर्भस्थ पुरुष (धाम्) प्रकाश को प्राप्त होकर जिसका
(धूमः) धुआं (अच्छा, एति) अच्छा जाना है जो (दूतः, दूत के मुख्य (देवान्) विद्वानों को
प्राप्त होना जब उसको (हि) ही आप (समीपसे) प्राप्त होते हो तब कार्य करने को समर्थ होते
हो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् ! यदि आप विद्युत की विद्या को जान लें तो आप किस किस कार्य को सिद्ध
न कर सकें ॥ ३ ॥

पुनः सा विद्युत्कीदृशी कथं प्रकटनीयेत्याह ।

फिर वह विद्युत् कैसी है और कैसे प्रकट करनी चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वि यस्य ते पृथिव्यां पाजो अश्रेतृषु यदक्षा समवृक्त जम्भैः ।

सेनेव सृष्टा प्रसितिष्ट एति यवं न दस्म जुह्वा विवेचि ॥ ४ ॥

वि । यस्य । ते । पृथिव्याम् । पाजः । अश्रेत् । तृषु । यत् । अक्षा ।
समवृक्त । जम्भैः । सेना इव । सृष्टा । प्रसितिः । ते । एति । यवम् । न ।
दस्म । जुह्वा । विवेचि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(वि) (यस्य) (ते) तस्या विद्युतः । अत्र पुरुषव्यत्ययः । पृथिव्याम्
पाजः) दक्षम् । पाज इति धातुनाम् । निघ० २ । ६ । (अश्रेत्) धयति (तृषु) क्षिप्रम्
(यत्) (अक्षा) अक्षानि (समवृक्त) सम्यगवृक्ते (जम्भैः) गात्रविशेषे (सेनेव)
(सृष्टा) सम्युक्ता (प्रसितिः) प्रकर्षं गन्धनम् (ते) तव (एति) (यवम्)
अन्नविशेषम् (न) इव (दस्म) दुःखोपक्षयिनः (जुह्वा) होमसाधनेन (विवेचि)
विवक्षोचि ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे दस्म विद्वन् ! यां जुह्वा यवं न विद्युद्विद्यां विवेचि सा ते सृष्टा
प्रसितिः सती सेनेवैति यद्याजम्भैरक्षा समवृक्त यस्य ते विद्युद्रपस्याग्नेः पाजः पृथिव्यां
तृषु अश्रेत्ता रवं विजानीहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसो विद्युद्विद्यां जानन्ति त उत्तमा सेनेव शत्रून् सद्यो जेतुं
शक्नुवन्ति तथा घृतादिनाऽग्निः प्रदीप्यते तथा घर्षणादिना विद्युत्प्रदीपनीया ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (दस्म) दुःखों के नाश करने वाले विद्वन् ! जिस (जुह्वा) होमसाधन से
(यवम्) यवों को (न) जैसे जैसे विद्युद्विद्या को (विवेचि) प्यास होते हो वह (ते) तुम्हारी
(सृष्टा) प्रयुक्त किया (प्रसितिः) प्रकर्ष बन्धन होती हुई (सेनेव) सेना के तुरन्त (एति) प्राप्त होती
है और (यत्) जो (जम्भैः) गात्रविशेषों से (अक्षा) अक्षों को (समवृक्त) अच्छे प्रकार वर्जित
करता अर्थात् शरीर से छुड़ाता है (यस्य) जिस (ते) इस विद्युत के (पाजः) बल को (पृथिव्यां ,
पृथिवी में (तृषु) तीव्र (अश्रेत्) आश्रय करता है उसको तुम जानो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् लोग विद्युत्विद्या को जानते हैं वे उत्तम सेना के तुल्य शत्रुओं को शीघ्र
जीत सकते हैं, जैसे वी आदि से अग्नि प्रज्वलित होता वैसे घर्षण आदि से विद्युत् अग्नि प्रकट करना
चाहिये ॥ ४ ॥

पुनस्सा विद्युन्कथमुत्पादनीया सा च किं करोतीत्याह ।

फिर वह विद्युन् कैसे उत्पन्न करनी चाहिये और वह क्या करती है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तमिहोषा तमुषमि यतिष्ठमग्निमत्यं न मर्जयन्त नरः ।

निशिशाना अतिथिमस्य योनौ दीदाय शोचिराहुतस्य वृष्णाः ॥ ५ ॥ ३ ॥

तम् । इत् । दोषा । तम् । उपसि । यतिष्ठम् । अग्निम् । अत्यम् । न ।
मर्जयन्त । नरः । निऽशिशानाः । अतिथिम् । अस्य । योनौ । दीदाय । शोचिः ।
आऽहुतस्य । वृष्णाः ॥ ५ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(तम्) विद्युन् (इत्) दोषा (दोषा) रात्रौ (तम्) (उपसि)
प्रभाते (यतिष्ठम्) अतिशयेन युधानमिव (अग्निम्) विधत्तम् (अत्यम्) वेगवत्सं
वर्जितम् (न) इव (मर्जयन्त) सर्वकृतिना शोऽपन्तु (नरः) (निशिशानाः)
शीतलीकृताः (अतिथिम्) अतिरिचिष्यन्तीवम् (अत्य) कृतेः (योनौ)
(दीदाय) प्रकाशय (शोचिः) दीप्तिमन्तम् । आहुतस्य ' अहुत' कुनयस्य (वृष्णाः)
वर्षकस्य ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे नरो ये निशिशानाः अत्यन्त शीतलीकृतौ । अहुतस्य आहुतस्य तस्य वर्षकस्य तस्य अतिष्ठमग्निं
मर्जयन्तोऽस्याहुतस्य वृष्णाऽऽग्नेयोनापतिथिमिह योनौ दीदाय ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—य योर्विद्युन्कथमुत्पादनीया सा च किं करोतीत्याह ।
हेऽग्नेनेव सद्यः स्थानान्तरं गन्तुं शक्नुवन्ति ।

पदार्थः—हे (नरः) मायक मनुष्यो ' ओ निशिशानाः ' निरन्तर शीतलता पूर्वक कार्य
काते हुए आप (तम्) इस विद्युन् अग्नि को (दोषा) रात्रौ (तम्) (उपसि) दिन में
(अत्यम्) दृढ़ को (न) जैसे विस (यतिष्ठम्) अत्यन्त उपाय है (अत्यम्) वेगवत्सं
(मर्जयन्त) सर्वकृति से शुद्ध करो (अस्य) इस (आहुतस्य) अहुतस्य तस्य अतिष्ठमग्निं
किये (वृष्णाः) वर्षों के हेतु अग्नि के (योनौ) कारण से ' अग्नेयिना ' अतिष्ठमग्निं । अहुतस्य
(शोचिः) दीप्तियुक्त विद्युन् को दीदाय ।

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कारः—य योर्विद्युन्कथमुत्पादनीया सा च किं करोतीत्याह ।
प्रकट करते हैं वे जैसे घोड़े से, वैसे शीघ्र स्थानान्तर के जा सकते हैं ।

पुनः सा विद्युन्कथमुत्पादनीया

फिर वह विद्युन् अग्नि कैसे उत्पन्न करनी चाहिये

सुसुन्दरते, स्वनीक प्रतीक विद्युन्कथने, न रोचते, यो

विद्यो न ते तन्यनुरेति सुन्दरिचित्रं न सूरः प्रातर्वाते

सुसन्द्क् । ते । सुऽअनीक । प्रतीकम् । वि । यत् । रुक्मः । न । रोचसे ।
उपाके । दिवः । न । ते । तन्यतुः । एति । शुष्मः । चित्रः । न । सूरः । प्रति ।
चक्षि । भानुम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सुसन्द्क्) सुष्ठु पश्यति यथा सा (ते) तव (स्वनीक)
शोभनमनीकं सैन्यं यस्य तत्संबुद्धौ (प्रतीकम्) विजयप्रतीतिकारम् (वि) (यत्)
(रुक्मः) रोचमानः सूर्यः (न) इव (रोचसे) (उपाके) समीपे (दिवः) सूर्यस्य
(न) इव (ते) तत्र (तन्यतुः) विद्युत् (एति) गच्छति (शुष्मः) बलयुक्तः
(चित्रः) अद्भुतः (नः) (सूरः) सूर्यः (प्रति) (चक्षि) वक्ष्यम् (भानुम्)
प्रकाशयुक्तम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे स्वनीक ! यस्य ते यत्प्रतीकं रुक्मो नैवास्ति ये उपाके वि रोचसे
यस्य ते दिवो न सुसन्द्क् तन्यतुः प्रतीकमेति तस्य शुष्मश्चित्रः सूरौ नैवाहं भानुं त्वा
प्रति चक्षि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अंजोपमालङ्कारः—हे राजन् । यदि भवान्निश्चयद्विधां प्राप्नुयात्सर्द्धिं
सूर्यश्चसुसेनादिभिः प्रकाशितः सन् सर्वत्र विजयकीर्त्ती राजसु राजेत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (स्वनीक) सुन्दर सेना वाले सेनापते ! जिस (ते) आपका (यत्) जो
(प्रतीकम्) विजय का निश्चय कराने वाले (रुक्मः) प्रकाशमान सूर्य के (न) तुल्य है जो
(उपाके) समीप में (वि, रोचसे) विशेष कर संचिकारक होते हो । जिस (ते) तुम्हारा (दिवः,
न) सूर्य के तुल्य (सुसन्द्क्) अच्छे प्रकार देखने का साधन (तन्यतुः) विद्युत् विजय प्रतीतिकारक
नियम को (एति) प्राप्त होता है उसका (शुष्मः) बलयुक्त (चित्रः) आश्चर्यस्वरूप (सूरः) सूर्य
(न) जैसे वैसे मैं (भानुम्) प्रकाशयुक्त आपके (प्रति) (चक्षि) कहूँ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे राजन् ! यदि आप विद्युद् विद्या को जानें तो
सूर्य के तुल्य सुन्दर सेनादिकों से प्रकाशित हुए सर्वत्र विजय, कीर्ति और राजाओं में सुप्रसिद्ध
होंगे ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर मनुष्य परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यथा वः स्वाहाऽअग्रे दाशेम परीक्षाभिर्घृतवाङ्मिष हव्यैः ।

तेभिर्नो अग्ने अमितैर्महोभिः शतं पर्भिरायसीभिर्नि पाहि ॥ ७ ॥

यथा । वः । स्वाहा । अग्रे । दाशेम । परि । इक्षाभिः । घृतवत्ऽभिः ।
अ । हव्यैः । तेभिः । नः । अग्ने । अमितैः । महोऽभिः । शतम् । पुऽभिः ।
आयसीभिः । नि । पाहि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यथा) (यः) युष्मभ्यम् (स्वाहा) सत्यया क्रियया (अग्नये)
पाशकाय (दाशेम) द्याम (परि) सर्वत (इत्थमि) अन्तः (घृतवज्रि)
घृतवज्रयुक्तः (च) (हव्यैः) हव्यैः तनिः (तः) अस्मान् (अग्ने) अग्निः
प्रकाशमान राजन् ! (अमितः) असंख्यः (महोभिः) महद्भिः कर्मभिः पुरुषैः
(शतम्) (पृथिः) नगरैः (आयसीभिः) अयसा निर्मिताभिः (नि) नितम्ब
(पाहि) रक्ष ॥ ५ ॥

अर्थः—हे विद्वंसो रथा यव यः स्वाहा घृतवज्रिर्हव्यैरिक्कामिश्चाग्नये शत
परि गन्तव्यं तन्मन्त्रं तन्मन्त्रं अमितभराय रथभिः पृथिव्यैः सह वर्तमानातोऽस्मान् हे अग्ने !
रक्ष पा ॥ ५ ॥

पदार्थः—अत्र वाचकश्रु०—हे मनुष्य गृध्रर्षिगणजन्मता घृतादिनाऽग्नि
व्यवधानेन तथैव राजा प्रजाः प्रजा राजानं च न्यायविनयादिभिर्वर्धयित्वाऽमितान् सुखानि
प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् लोगो ! (यथा) जैसे हम लोग (यः) तुम्हारे अर्थ (स्वाहा) सत्यक्रिया
से (घृतवज्रि) घृतादि से युक्त (हव्यैः) होम के योग्य पदार्थों (च) और (इत्थमि) अग्नो के
साथ (अग्नये) अग्नि के लिये (शतम्) सैकड़ों प्रकार के हविष्यों को (परि, दाशेम) सब ओर से
देवें जैसे (अमितैः) असंख्य (महोभिः) बड़े बड़े कर्मों वा पुरुषों और (तेभिः , तन (आयसीभिः)
साहों से कनी (पृथिः) नगरियों के साथ वर्तमान (तः) हम लोगों को हे (अग्ने) अग्नि के तुम
सेकड़ों प्रकार प्रकाशमान राजन् ! (नि, पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकश्रु०—हे मनुष्यो ! जैसे अग्नि के और वर्तमान लोग घृतादि से
अग्नि को बढ़ाते हैं वैसे ही राजा प्रजाओं को और प्रजाई राजा को न्याय विनयादि से बढ़ा के
अपरिमित सुखों को प्राप्त होते हैं ।

पुनः कैः कामिः काः पालनीया इत्याह ।

फिर किन किन से किनकी रक्षा करनी चाहिये

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

या वा ते सन्ति दाशुपे अभृष्टा गिरं वा याभिर्नृवतीरुह्याः ।

ताभिर्नः सूनो सहस्रो नि पाहि स्मत्सूरीज्रितृज्जातवेदः ॥ ८ ॥

याः । वा । ते । सन्ति । दाशुपे । अभृष्टाः । गिरं । वा । याभिः । नृवतीः ।
उरुह्याः । ताभिः । नः । सूनो इति । सहस्रः । नि । पाहि । स्मत् । सूरीन् ।
ज्रितृन् । जातवेदः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(या) (वा) (ते) तव सन्ति (दाशुषे) दात्रे (अचृष्टाः) अधर्षण्यः (गिरः) सुशिक्षिता दात्र (वा) (याभिः) (नृत्नीः) नरा विद्यन्ते वासु प्रजासु ताः (उरुष्याः) (रक्षेः) (तानिः) नः) अस्मान् (सूना) अवत्य (सहस्रः) श्लिष्टस्य (नि) नितराम् (पादि) रक्ष (स्मन्) एव (सूरीन्) विदुरः (जरितृन्) सकलविद्यास्तावकान् (ज्ञानवेदः) ज्ञातप्रज्ञ ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे सहस्रसूनो ! ज्ञातवेदो यास्तेऽचृष्टा गिरः सन्ति वा दाशुषे हितकर्मः सन्ति याभिर्ना त्वं नृत्नीरुरुष्यस्नाभिर्नोऽस्मान् सूरीजरितृन् स्मभिरादि ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्या या विद्याशिक्षाविनयान् गृहीत्याऽन्यान् न प्राप्नुयन्ति तावत् प्रजाः पालयितुं न शक्नुयन्ति यावद्भारमिकाणां विदुषां राज्यऽधिकारा न स्युस्तावद्यथा-वत्प्रजापालनं दुर्घटम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (सहस्रः) हजारों के (सूना) पुत्र ! (ज्ञातवेदः) प्रकट बुद्धिमानी को प्राप्त हुए (वाः) जो (ते) आपकी (अचृष्टाः) न धमकाने योग्य (गिरः) सुशिक्षित बाणों (सन्ति) हैं (वा) अथवा (दाशुषे) दाता पुरुष के लिये हितकारिणी हैं (वा) अथवा (याभिः) जिन बाणियों से आप (नृत्नीः) उत्तम मनुष्या आपको प्रजाओं की (उरुष्याः) रक्षा कीजिये (तानिः) इनसे (नः) हम (जरितृन्) समस्त विद्याओं की स्मृति प्रशंसा करने वाले (सूरीन्) विद्वानों की (स्मन्) ही (नि, पादि) निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—मनुष्य लोग जब तक विद्या, किरा, विद्वानों को प्रशंस्य कर जन्मों को नहीं प्रदत्त कराते तब तक प्रजाओं का पालन करने को नहीं समर्थ होते हैं, जब तक जन्मोत्पत्ति विद्वानों के राज्य में अधिकार न हो तब तक वधावत् प्रजा का पालन होना दुर्घट है ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्यैः कीदृशो राजा मन्तव्य इत्याह ।

फिर मनुष्यों को कैसा राजा मानना चाहिये इस विषय को अगले जन्म में कहते हैं ।

निर्यत्पूनेत्र स्वधितिः शुचिर्गान्धर्षा कृपा तन्वा रोचमानः ।

आ यो मात्रोरुशेन्यो जनिष्ट देवयज्याय मुकतुः पावकः ॥ ९ ॥

निः । यत् । पूताऽहं । स्वधितिः । शुचिः । गात् । स्वया । कृपा । तन्वा । रोचमानः । आ । यः । मात्रोः । उशेन्यः । जनिष्ट । देवयज्याय । मुकतुः । पावकः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(निः) (नितराम्) (यत्) यः (पूनेत्र) पवित्रेव (स्वधितिः) वज्रः (शुचिः) पवित्रः (गात्) प्राप्नोति (स्वया) स्वकीययः (कृपा) कृपया (तन्वा) शरीरेण

(रोचमानः) प्रकाशमानः (आ , (य.) ' मात्रोः ' जननिपातिकयोः (उरोन्वः) कमनीयः (अनिष्ट) जायते (देवयज्याय) देवानां समागमाय (सुकनुः) उत्तमप्रज्ञः (पावकः) पावक इव प्रकाशितयशः ॥ ६ ॥

अन्वपः—हे मनुष्या यद्यः पूनेव स्वधितिः शुचिर्नि गाद्यः स्वया कृपा तन्वा रोचमानो मात्रोरुशेन्वः पावक इव सुकनुर्देवयज्यायाऽनिष्ट स एवाऽत्र प्रशंसनीयो भवेत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—उपमावाचकलु०—हे मनुष्या यं यज्रवदृढ बह्वित्यविश्रं कृपालुं दर्शनीयशरीरं विद्वांसं धर्मात्मानं विजानाद्युस्तंगेष्वेवा राजानं मन्यन्ताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यत्) जो (पूनेव) पवित्रता के तुल्य (स्वधितिः) यज्र (शुचिः) पवित्र पुरुष (नि, गात्) निरन्तर प्राप्त होता है (य.) जो (स्वया) अपनी (कृपा) कृपा से (तन्वा) शरीर करके (रोचमानः) प्रकाशमान (मात्रोः) जननी और धात्री में (उरोन्वः) कामना के योग्य (पावकः) अग्नि के तुल्य प्रकाशित यश वाले (सुकनुः) उत्तम प्रज्ञा वाले (देवयज्याय) ब्रह्मिणों के समागम के लिये (आ, अनिष्ट) प्रकट होता है वही इस जगत् में प्रशंसा के योग्य होने ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमावाचकलु०—हे मनुष्यो ! जिसको यज्र के समान दृढ़, अग्नि के समान पवित्र, कृपालु, दर्शनीय शरीर, विद्वान्, धर्मात्मा जानो उसी को हममें से राजा मानो ॥ ६ ॥

राजा च कीदृशो भवेदित्याह ।

राजा भी कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एता नो अग्ने सौभगा दिदीक्षुषि क्रतुं मुचेतंसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥ ४ ॥

एता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीक्षि । अग्नि । क्रतुम् । सुऽचेतसम् ।
वतेम । विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ १० ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एता) एतानि (नः) अस्माकम् (अग्ने) पावकयद्विद्वज्राजन् (सौभगा) उत्तमैश्वर्याणां भावान् (दिदीक्षि) प्रकाशय (अग्नि) (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (मुचेतसम्) प्रकृष्टविद्यायुक्ताम् (वतेम) सम्भजेम । अत्र वर्णयत्ययेन नस्य स्थाने तः । (विश्वा) सर्वाणि (स्तोतृभ्यः) ऋत्विग्भ्यः (गृणते) स्तावकाय (च) (सन्तु) (यूयम्) (पात) रक्षत (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यकारिभिः सुखैः कर्मभिर्वा (सदा) (नः) अस्मान् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं न एता सौभगा दिदीहि येनाऽपि ययं सुचेतसं कनुं
वतेम स्तोतृभ्यो विश्वा गृणते चैनानि सन्तु यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! भवान् सर्वेषां मनुष्याणां सौभाग्यानि यथयित्वा प्रज्ञां
प्रापयतु, हे प्रजाजना भवन्तो राजानं राज्यं च सदैव रक्षन्त्विति ॥ १० ॥

अत्राऽग्निविद्वद्वाजप्रजाकृत्यवर्णनादेनदर्शस्य पृथक्सूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति तृतीयं सूक्तं चतुर्थो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के मुख्य तेजस्वी विद्वन् राजन् ! आप (नः) हमारे (पता) इन
(सौभगा , इनमें ऐश्वर्यों के भावों को (दिदीहि) प्रकाशित कीजिये जिससे (अपि) भी हम लोग
(स्तोतृभ्यः) प्रकृत विनायक (कनुम्) बुद्धि का (वतेम) मरत करें (स्तोतृभ्यः) ऋषिगणों और
(विश्वा) सब की (गृणते) स्तुति करने वाले के लिये ये (च) भी सब प्राण (सन्तु) हों (यूयम्)
तुम लोग (स्वस्तिभिः) स्वस्थता करने वाले सुखों वा कर्मों से (नः) हमारी (सदा , सदा (पात)
रक्षा करो ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! आप सब मनुष्यों के सौभाग्यों को पदा के बुद्धि को प्राप्त करो । हे मजा
पुरुषो ! आप लोग राजा और राज्य की सदैव रक्षा करो ॥ १० ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान्, राजा और प्रजा के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के
अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ।

यह तृतीय सूक्त और चौथा वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ दशर्चस्य चतुर्गस्य सृष्टस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । १ ।

३ । ४ । ७ मुरिक् पङ्क्तिः । ६ स्वरान् पङ्क्तिः । ८ । ६

पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ४ निचृत्त्रिष्टुप् ।

१० विसृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कीदृशीर्भवितव्यमित्याह ।

अथ दश कृत्वा वाले चतुर्थ सूक्त का आरम्भ है । इसके प्रथम मंत्र में मनुष्यों को
कैसा होना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

प्र वः शुक्राय भानवे भरध्वं हव्यं मतिं चाग्रये सुपूतम् ।

यो दैव्यानि मानुषा जनुष्यन्तर्विश्वानि विद्वन् जिगीति ॥ १ ॥

प्र । वः । शुक्राय । भानवे । भरध्वम् । दृष्यम् । मतिम् । च । अग्नये ।
मुऽपूतम् । यः । दैव्यानि । मानुषा । जनूषि । अन्तः । विश्वानि । विघ्नना ।
जिगाति ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) शुभ्राकम् (शुक्राय) शुद्धाय (भानवे) विद्याप्रकाशाय
(भरध्वम्) धरत पालयन वा (दृष्यम्) दातुमर्हम् (मतिम्) मनःशला प्रज्ञाम् (च)
(अग्नये) पावके होमय (मुऽपूतम्) सुष्ठु पवित्रम् (यः) (दैव्यानि) देवैः कृतानि
कर्माणि (मानुषा) मनुष्यैर्निर्मितानि (जनूषि) जन्मानि (अन्तः) मध्ये (विश्वानि)
सर्वाणि (विघ्नना) विघ्नान्ध्यानि (जिगाति) प्रशंसति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वः शुक्राय भानवेऽग्नये सुपूतं दृष्यमिव मतिं दैव्यानि
मानुषा जनूषि चाऽन्तर्विश्वानि विघ्नना जिगाति तस्या उत्तमानि सुखानि यूयं प्र
भरध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यो शुभ्रार्थमुत्तमानि दृष्याणि सर्वेषु, कृतानि जन्मानि
विघ्नानानि चोपदेष्टुं प्रवर्तन्त तं यूयं सन्त रक्षत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (वः) जो (वः) तुम्हारे (शुक्राय) शुद्ध (भानवे , विद्याप्रकाश के
जिसे तथा (अग्नये) अग्नि में होम करने के जिसे (मुऽपूतम्) सुन्दर पवित्र (दृष्यम्) होमने योग्य
पदार्थ के तुम्ह (मतिम्) विचमणीय बुद्धि को वा (दैव्यानि) विद्वांओं के जिसे (मानुषानि) मनुष्यों
से सम्पादित (जनूषि) जन्मों का कर्मों को (च) और (विश्वानि) सब (अन्तः) अन्तर्गत
(विघ्नना) जानने योग्य वस्तुओं को (जिगाति) प्रशंसा करता है उसके जिसे तुम लोग उत्तम सुखों
का (प्र भरध्वम्) पावन वा धारक करो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो ! जो तुम्हारे जिसे उत्तम द्रव्यों तथा सब के हितकारी जन्मों और
विघ्ननों का उपदेश करने को प्रवृत्त होता है उसकी तुम लोग विरमर रक्षा करो ॥ १ ॥

यनुष्यैर्गुवावस्थायामेव विवाहः कार्य इत्याह ।

मनुष्यों को गुवावस्था में ही विवाह करना चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स गृह्णते अभिस्तर्कणश्चिदस्तु यत्ते यविष्ठो अजनिष्ट मत्तुः ।

सं यो वनं युवते शुचिदन्भूरि चिदज्ञा समिदंति सद्यः ॥ २ ॥

स । गृह्णते । अ । वनं । युवते । शुचिदन् । भूरि । चिद । अ । स ।
अजनिष्ट । मत्तुः । यत् । यः । वनं । युवते । शुचिदन् । भूरि । चिद ।
अ । स । इत् । अ । सद्यः ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) (मनुष्यः) मेधावी (अग्निः) पात्रक इव तीव्रबुद्धिः (नरुणः) युवा (चित्) अपि (अस्तु) (यतः) (यविष्ठः) अतिशयं युवा (अजनिष्ट) जायते (मातुः) जनन्याः सकाशान् (सम्) (यः) (यना) नानि किरणान् सूर्य इव (युवते) युनक्ति (शुचिदन्) पवित्रदन्तः (भूरि) बहु (चित्) अपि (अज्ञा) अज्ञानि (सम्) (इत्) (अस्ति) भक्षयति (सद्यः) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो मानुरजनिष्ट सांऽग्निरिव कुमारः संनरुणश्चिदन्तु यना स मनुषो यविष्ठः स्यात् सद्यश्चिदन्तेऽसमन्ति शुचिदन्भूरि यना सूर्य इव तेजसि सं युवते ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा स्वपुत्राः पूर्णयुवावस्थां ब्रह्मचर्ये संस्थाप्य विद्यायुक्ता यतिप्रा अनिरुपा मोक्षार्थं धार्मिका दीर्घायुषो धीमन्तो भवेयुस्तथाऽनुनिष्ठन् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (मातुः) अपनी माता से (अजनिष्ट) उत्पन्न होता (सः) वह (अग्निः) पात्रक के तुल्य तेज बुद्धि वाला बालक (नरुणः) उज्ज्वल (चित्) ही (अस्तु) जो (यतः) जिससे वह (युवते) युवमान (यविष्ठः) अत्यन्त उज्ज्वल हो (सम्भिन्) शीघ्र ही (अज्ञा) अज्ञो हो (सद्यः) ही (भूमि) सम्यक् भावने करना है (शुचिदन्) पवित्र दानों वाला (भूरि) बहुत (यना) तेज एवं किरणों को सम्यक् करता है स यना [—तेजो] को सम् युवते) संयुक्त करे ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० हे मनुष्यो ! जैसे अपने पुत्र एवं युवावस्थावाले ब्रह्मचर्य में सम्यक् व्यापन कर विद्यायुक्त, यति ब्रह्मचर्य सुरुष्यान् मुक्त भोगने वाले धार्मिक, दीर्घ आयुष्या वाले बुद्धिमान् दावे विद्या अध्यापन करो ॥ २ ॥

पुनर्निर्देशः कीदृशं मध्यमं यत् न कुर्यादित्याह ।

किं कसे विद्वान् को नमामः श्रीः अ० १२ ४

इस विषय को अगले मन्त्र में कहा है ।

अस्य देवस्य संसर्गनामि यं मनीषः शृणुं जगृध्रे ।

नि यो गृभं पौरुषयोमुवाच दुरोकसमिग्रायरे शुशोच ॥ ३ ॥

अस्य । देवस्य । नमः । अनेके । यम् । मनीषः । शृणुम् । जगृध्रे ।

नि । यः । गृभम् । पौरुषेयीम् । उवाच । दुरोकाय । अग्रायरे । यामने

शुशोच । ३ ।

पदार्थः—(अस्य) (देवस्य) विदुषः (संसदि) सभायाम् (अनीके) सैन्ये (यम्) (मत्तांसः) मनुष्याः (श्वेतम्) श्वेतं गृध्रम् (जगृध्रे) शृङ्गनि (नि) (यः) (गृध्रम्) शृङ्गानुम् (पोरुषेयीम्) पोरुषेयस्य रीतिम् (उवाच) वदति (दुर्गोकम्) शत्रुभिर्दुःसखम् (अग्निः) पावक इव (आयवे) जीवनाय (शुशोच) शोचति ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य. पोरुषेयी निगृध्रमुगेचाग्निगिवाऽऽयवे शुशोच यं श्वेतं दुर्गोकमस्य देवस्य संसद्यनीके च मत्तांसो जगृध्रे तमेव सभ्य सेनापतिं च कुरुत ॥ ३ ॥

भावार्थः—विद्वद्भिः सुपरीक्ष्य विद्वांस एव सभ्या अध्यक्षाश्च कर्त्तव्याः ये वीर्यवान्तो दीवायुवो भवन्ति त एव राज्यं सुभूर्यायानुमर्हन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो (पोरुषेयीम्) पुरुषसम्बन्धी कार्यों की रीति का (नि गृध्रम्) निरन्तर प्रश्न करन को (उवाच) कहता है (अग्निः) आग्न के तुल्य तेजस्वी (आयवे) जीवन के लिये (शुशोच) शोच करता है (यम्) जिस (श्वेतम्) श्वेत (दुर्गोकम्) शत्रुभा से दुःख के साथ संवने योग्य को (अस्य) इस (देवस्य) विद्वान् की (संसदि) सभा वा (अनीके) सभा में (मत्तांसः) मनुष्य (जगृध्रे) ग्रहण करते हैं उसी को सभापति सनापति करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—विद्वानों को चाड़िये कि अग्ने प्रकार परीक्षा कर सभासदों और अध्यक्षों को नियत करें । जो बलवान् और अधिक श्रमस्था बाले हों वे ही राज्य को अग्ने प्रकार भूषित कर सकते हैं ॥ ३ ॥

को महान्विश्वसनीयो विद्वान्भवेदित्याह ।

कौन विद्वान् अधिक कर विश्वास के योग्य हो

इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

अयं कविरकविषु प्रचेता मत्तेष्वग्निरमृतो नि धायि ।

स मा नो अत्र जुहुरः सहस्त्रः सदा त्वे सुमनसः स्याम ॥ ४ ॥

अयम् । कविः । अकविषु । प्रऽचेताः । मत्तेषु । अग्निः । अमृतः । नि ।

धायि । सः । मा । नः । अत्र । जुहुरः । सहस्त्रः । सदा । त्वे इति । सुऽमनसः ।

स्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अयम्) (कविः) कान्तप्रबो विद्वान् (अकविषु) अकान्तप्रबो अविद्वत्सु (प्रचेताः) प्रज्ञापयिता (मत्तेषु) मनुष्येषु (अग्निः) विद्युदिध (अमृतः) स्वस्वरूपेण नाशरहितः (नि) (धायि) निधीयते [(सः)] (मा) निषेधे (नः) अस्मान् (अत्र) अस्मिन् व्यवहारे (जुहुरः) हिंस्यात् (सहस्त्रः) प्रशस्तप्रलयुक्त (सदा) (त्वे) त्वयि (सुमनसः) (स्याम) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सहस्रो योऽयं भगनाऽकविषु कविर्मत्तेषु प्रचेता अग्निरिवाऽमृतो
नि धायि स त्वमत्र नो मा जुहुरो यतो वय त्वे सुमनसः सदा स्याम । ४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—हे मनुष्या योऽयं दीर्घब्रह्मचर्येण विद्वद्भ्यो विद्या
गृह्णाति स एव विद्वान् प्रशस्तधीर्मनुष्येषु महान्कल्याणकारकः स्यात्त प्रति सर्वे मनुष्याः
सुहृद्भावेन यदि घर्त्तेरंस्तर्ह्यविद्वांसोऽपि धामन्तो भवेयुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सहस्रः) प्रशस्त बलकले ! ओ (अयम्) प्रत्यक्ष आप (अकविषु) न्यून
बुद्धि वाले अविद्वानों में (कविः) तोत्र बुद्धियुक्त विद्वान् (मत्तेषु) मनुष्यों में (प्रचेता) चेत करने
वाले (अग्निः) विद्युत् अग्नि के तुल्य (अमृतः) अपने स्वस्व से नाश रहित पुरुष को (नि, धायि)
धारण करते हैं (सः) सो आप (अत्र) इस व्यवहार में (नः) हमको (मा जुहुरः) मत मारिये
जिससे हम लोग (त्वे) आप में (सुमनसः) सुन्दर प्रसन्नचित्त वाले (सदा) सदा (स्याम)
होवें ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! ओ यह दीर्घ ब्रह्मचर्य के साथ विद्वानों से
विद्या को ग्रहण करता है वही विद्वान् प्रशंसित बुद्धि वाला, मनुष्यों में महान् कल्याणकारी हो उसके
प्रति सब मनुष्य यदि मित्रता से घर्त्ते तो अविद्वान् भी बुद्धिमान् होंगे ॥ ४ ॥

को विद्वान् किंवत्करोतीत्याह ।

कौन विद्वान् किसके तुल्य करता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ यो योनिं देवकृतं ससाद कत्वा अग्निरमृतं अतारीत् ।

तमोषधीश्च वनिनश्च तर्भ भूमिश्च विश्वधायसं विभर्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥

आ । यः । योनिम् । देवऽकृतम् । ससाद । कत्वा । हि । अग्निः ।
अमृतान् । अतारीत् । तम् । ओषधीः । च । वनिनः । च । गर्भम् । भूमिः ।
च । विश्वऽधायनम् । विभर्ति ॥ ५ ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (यः) (योनिम्) गृहम् देवकृतम् विद्वद्भिर्विद्या-
ध्ययनाय निर्मितम् (ससाद) निवसेत् (कत्वा) प्रवृत्त्या (हि) यतः (अग्निः) पात्रक इव
(अमृतान्) नाशरहिताऽजीवान् यदार्थान् वा (अतारीत्) तारयति (तम्) (ओषधीः)
सोमाद्याः (च) (वनिनः) वनानि यद्वयो किरणा विद्यन्ते येषु तान् (च) (गर्भम्)
(भूमिः) पृथिवी च (विश्वधायनम्) यो विश्वाः समग्रा विद्या वधाति तम्
(विभर्ति) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽग्निरिव देवकृतं योनिमा ससाद स हि कत्वाऽमृतान-
तारीत्यश्च भूमिरिव तं विश्वधायसं गर्भमोषधीश्च वनिनश्च विभर्ति स एव पूज्यतमो
भवति ॥ ५ ॥

भावार्थः—अथ वाचकतु०—हे मनुष्या यथाऽग्निः समिद्धिर्देविभिश्च वर्धते तथैव ये विद्यालभ्यं गन्धाऽऽचार्यं प्रसाद्य ब्रह्मचर्येण विद्यामभ्यस्यन्ति न ओषधीषद्विद्या-
रोगनिवारकाः सूर्यरश्मिप्रकाशका भूमिवद्विश्वम्भरा भवन्ति । ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (व.) जो (अग्निः) अग्नि के मुख्य तेजस्वी (देवहृतम्) विद्वानों ने
विद्या पढ़ने के अर्थ यनावे (योनिम्) घर में (या सपाद) अच्छे प्रकार निवास करे वह (हि) ही
ब्रह्मा) बुद्धि से (अमृतान्) वाश रहित जीवों वा पदार्थों को (अनादीन्) तारता है (च) और
जो (भूमिः) पृथिवी के मुख्य सहनशील पुरुष (तम्) उस (विश्वधायकम्) समस्त विद्याओं के
धारण करने वाले (गर्भम्) उद्दगद (च) और (ओषधिः) सामादि औषधियों (च) और
(वायुः) वायुन किरणों वाले अग्निगों को (च) भी (विभति) धारण करता है वही अतिपूज्य
होता है ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतु०—ऐसे अग्नि समिधा और होमने योग्य पदार्थों से बढ़ता
है वैसे ही जो पाठशाला में जा आचार्य को प्रसन्न कर ब्रह्मचर्य से विद्या का अभ्यास करते हैं वे
ओषधियों के मुख्य अविद्यारूप रोग के निवारक, सूर्य के मुख्य धर्म के प्रकाशक और पृथिवी के समान
सब के धारण का पोषणकर्ता होते हैं ॥ ५ ॥

मनुष्यैः कदानितकृतघ्नैर्न भवितव्यमित्याह ।

मनुष्यों को कभी कृतघ्न नहीं होना चाहिये इस विषय को अनन्त मन्त्र में कहने हैं ।

ईशेच्छतेभिर्मृतस्य भूरेशो रायः सुवीर्यस्य दातोः ।

मा स्वा वयम् सहसावन्वीरा माप्सवः परि यदाम माधुवः ॥ ६ ॥

ईशे । हि । अग्निः । अमृतस्य । भूरः । ईशे । रायः । सुवीर्यस्य । दातोः ।

मा । स्वा । वयम् । सहसावन् । अवीराः । मा । अप्सवः । परि । यदाम । मा ।
अधुवः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ईशे) दृष्टे ज्ञानमिच्छति । हि) एतन् (अग्निः) पावक इव
(अमृतस्य) परमात्मनः । अधोगर्भदेशः कर्मणीति वसंति पृथी । [अष्ट० २ । ३ । १२] ।
(भूर) बहुविधस्य (ईशे) । रायः । वनस्य (सुवीर्यस्य) सुष्ठु वीर्य पराक्रमो
यस्मात्तस्य दातो दानुम् (मा) (स्वा) स्वाग् (वयम्) (सहसावन्) बहुबलयुक्त
(अवीराः) वीरतागहिता (मा) (अप्सवः) कुरुपाः (परि) (यदाम) प्राप्नुयाम
(मा) (अधुवः) अपविचारकाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सहसावन् विद्वन् ! योऽग्निरिव भव्यतमस्तस्येशो भूरः सुवीर्यस्य
गन्धाः, तेवीर्ये त हि वायुर्गन्धः सः एवं मा परि यदामाऽस्त्वो नृणां स्वा मा परि
यदामाऽधुवो भूयः मा परि यदाम ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽमृतविज्ञानं पुष्कलां विविधसुखप्रियां श्रियं युष्मभ्यं प्रयच्छन्ति तत्सन्निधौ वीरतां सुरुपता सेवां च त्यक्त्वा निन्दुराः कृतघ्ना मा भवत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (सहस्राक्षम्) बहुत बहयुक्त विद्वन् पुरुष ! जो (अग्निः) अग्नि के समान मेजत्वो आप (अमृतस्य) नाश रहित नित्य परमात्मा को जानने को (ईशे) समर्थ वा ईश्वर करते हैं (भूरः) बहुत प्रकार के (सुवीर्यस्य) सुन्दर पराक्रम के निमित्त (रायः) धन के (दाताः) देने को (ईशे) समर्थ हो (तं) उन (हि) ही (स्वा) आपको (जघोराः) बरता रहित हुए वयम्) हम लोग [(मा)] (परि, सहस्रम्) सब ओर से प्राप्त [न] हो (अप्सवः) कुरूप होकर आपको (मा) मत प्राप्त हो (अपुषः) न लेक होकर (मा) नहीं प्राप्त हो ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो अमृत रूप ईश्वर का विज्ञान, विविध सुखों से सुख करने वाली परिपूर्ण कृपणों को तुम्हारे लिये देता है उसके समीप बोरता, सुन्दरपन और सेवा को छोड़ के निन्दुर, कृतघ्नी मत होओ ॥ ६ ॥

किं धनं स्वकीयं परकीयमास्तीत्याहुः ।

अपना फौज और पराया धन फौज है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

परिवर्धं अरणस्य रेकणो नित्यस्य रायः पतयः स्याम ।

न शेषो ह्यन्यजातमस्त्यचेतानस्य मा पथो वि दुक्षः ॥ ७ ॥

परिऽसर्धम् । हि । अरणस्य । रेकणः । नित्यस्य । रायः । पतयः । स्याम । न । शेषः । अग्रे । अन्यऽजातम् । अस्ति । अचेतानस्य । मा । पथः । वि । दुक्षः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(परिवर्धम्) परिधि सभायां वयम् (हि) (अरणस्य) अविद्यमानो रण सङ्ग्रामो वर्धितस्य (रेकणः) धनम् रेकण इति धननाम । निघ० २ । १० । (नित्यस्य) स्थिरस्य (रायः) धनस्य (पतयः) स्थामिनः (स्याम) (न) (शेषः) (अग्रे) विद्वन् (अन्यजातम्) अन्येनाऽन्यस्माद्वा समुत्पन्नम् (अस्ति) (अचेतानस्य) चेतनत्वरहितस्य भूर्धस्य (मा) (पथः) मार्गान् (वि) (दुक्षः) दुष्यन् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अग्रे ! त्वमचेतानस्य पथो मा विदुक्षः परिवर्धमन्यजतं हि रेकणोऽस्य शेषो वा स्वकीयो नास्तीति विजानीहि त्वत्सङ्गोत्त सहायेन वयमरणस्य नित्यस्य रायःपतयः स्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यद्दमैयुक्तेन पुरुषार्थेन धनं प्राप्नुयात्तदेव स्वकीयं मन्यर्थं नाऽन्यायेनोपाजितं ज्ञानिनां मार्गं पाकण्डोपदेशेन मा विदूषयत यथा धर्म्येण पुरुषार्थेन धनं लभ्येत तथैव प्रयतन्वम् ॥ ७ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) विद्वन् ! आप (अचेतनस्य) चेतनता रहित मूल के (पथः) मार्गों को (मा) मत (विदुषः) दूषित कर (परिषयम्) समा में होने वाले (अन्यजातम्) अन्य से कापट (हि) ही (रेणुः) धन को इस प्रकार जानो कि इस की (रोषः) विशेषता वा अपने आत्मा की ओर से शुद्ध विचार कुछ (न, अस्ति) नहीं है आपके सङ्ग वा सहाय से हम लोग (अरयस्य) संग्राम रहित (नित्यस्य) स्थिर (रायः) धन के (पतयः) स्वामी (स्वास) होंगे ॥ ७ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यों ! धर्मयुक्त पुरुषार्थ से जिस धन को प्राप्त हो उसी को अपना धन मानो, किन्तु अन्याय से उपार्जित धन को अपना मत मानो । ज्ञानियों के मार्ग को पाशवद के उपदेश से मत दूषित करो, जैसे धर्मयुक्त पुरुषार्थ से धन प्राप्त हो वैसे ही प्रयत्न करो ॥ ७ ॥

कः पुत्रो मन्तु योग्योऽस्तौत्याह ।

कौन पुत्र मानने के योग्य है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नहि अभारणः सुशेवोऽन्योदर्यो मनसा मन्तवा उ ।

अथो चिदोकः पुनरित्स एत्या नो वाज्यभीषाकेन नव्यः ॥ ८ ॥

नहि । प्रभाय । अरणः । सुशेवः । अन्योदर्यः । मनसा । मन्तवै ।
ऊँ इति । अथ । चित् । आकः । पुनः । इत् । सः । एति । आ । नः । वाजी ।
अभीषाट् । एतु । नव्यः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधे (प्रभाय) ग्रहणाय (अरणः) अरममाणः (सुशेवः) सुसुखः (अन्योदर्यः) अन्योदराज्जातः (मनसा) अन्तःकरणेन (मन्तवै) मन्तु योग्यः (उ) (अथ) अथ । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः [अश्व० ६ । ३ । १३४] । (चित्) अपि (ओकः) गृहम् (पुनः) (इत्) एव (सः) (एति) (आ) (नः) अस्मान् (वाजी) विज्ञानवान् (अभीषाट्) योऽभिसहते सः (एतु) प्राप्तोतु (नव्यः) नवेषु भवः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मनुष्य ! योऽरणः सुशेवोऽन्योदर्यो भवेत्स मनसा प्रभाय नहि मन्तवै चिदु पुनरित् स ओको न होत्यथ यो नव्योऽभिषाट् वाजी नोऽस्मान् एतु ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! पुत्रत्वायाऽन्यगोत्रजोऽन्यस्माज्जातो न गृहीतव्यः स च गृहादिदायभागी न भवेत्किन्तु य औरसो स्वगोत्राद्गृहीतो वा भवेत्स एव पुत्रः पुत्रप्रतिनिधिर्वा भवेत् ॥ ८ ॥

पदार्थ—हे मनुष्य ! जो (अरणः) रमण न करता हुआ (सुशेवः) सुन्दर सुख से युक्त (अन्योदर्यः) दूसरे के उदर से उत्पन्न हुआ हो (सः) वह (मनसा) अन्तःकरण से (प्रभाय) ग्रहण के लिये (नहि) नहीं (मन्तवै) मानने योग्य है (चित्, उ, पुनः, इत्) और भी फिर ही वह

शोकः) घर को नहीं (एति) प्राप्त होता (अथ) इस के अनन्तर जो (नवः) नवीन
अमीबाह) अच्छा सहनशील (वाजी) विज्ञानवाला (नः) हमको (आ, एतु) प्राप्त हो ॥ ८ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! अन्य गोत्र में अन्य पुरुष से उत्पन्न हुए काजक को पुत्र करने के
बिना नहीं ग्रहण करना चाहिये क्योंकि वह घर आदि का साथभागी नहीं हो सकता किन्तु जो अपने
शरीर से उत्पन्न वा अपने गोत्र से लिया हुआ हो वही पुत्र वा पुत्र का प्रतिनिधि होवे ॥ ८ ॥

पुनः राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वमग्रे वनुष्यतो नि पाहि त्वमु नः सहसावन्नवद्यात् ।

सन्वर्धस्मन्वदभ्येतु पाथः सं रयिः स्पृहयार्थः सहस्री ॥ ६ ॥

त्वम् । अग्रे । वनुष्यतः । नि पाहि । त्वम् । उं इति । नः । सहसाऽवन् ।
अवद्यात् । सम् । त्वा । ध्वस्मन्-ऽवत् । अभि । एतु । पाथः । सम् । रयिः ।
स्पृहयार्थः । सहस्री ॥ ६ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (करने) अग्निरिव विद्वन्राजन् सज्जन (वनुष्यतः)
वाचमानान् (नि) निमित्तम् (पाहि) (त्वम्) (उ) (नः) अस्मान् (सहसावन्)
बहुबलेन युक्त (अवद्यात्) अधर्माचरणान्निव्यात् (सम्) (त्वा) त्वाम् (ध्वस्मन्वत्)
ध्वस्तदोषविकारम् (अभि) (एतु) सर्वतः प्राप्नोतु (पाथः) अन्नम् (रयिः) धनम्
(स्पृहयार्थः) स्पृहणीयः (सहस्री) असंख्यः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सहसावन्नने ! त्वं वनुष्यतो नि पाहि त्वमु अवद्यान्नो नि पाहि
यतस्तथा ध्वस्मन्वन्पाथः समभ्येतु सहस्री स्पृहयार्थो रयिश्च समभ्येतु ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि त्वं स्वत्तो रक्षणमिच्छुनः प्रजाजनान् सततं रक्षेत्स्व
च नि-ध्वाधर्माचरणान्पृथग्ध्वस्तं तर्ह्येतुजे धनधाम्ने त्वां प्राप्नुयाताम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (सहसावन्) बहुत बल से युक्त (करने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि विद्वन् ।
(त्वम्) आप (वनुष्यतः) मांगने वालों की (नि, पाहि) निरन्तर रक्षा कीजिये (उ) और
(त्वम्) आप (अवद्यात्) निमित्त अधर्माचरण से (नः) हमारी निरन्तर रक्षा कीजिये जिससे
(त्वा) आपको (ध्वस्मन्वत्) दोष और विकार जिसके नष्ट हो गये उस (पाथः) अन्न को
(समभ्येतु) सब ओर से प्राप्त कीजिये (सहस्री) असंख्य (स्पृहयार्थः) चाहने योग्य (रयिः) धन
भी (सम्) सम्यक् प्राप्त होवे ॥ ६ ॥

भावार्थ—हे राजन् ! यदि आप से रक्षा चाहते हुए प्रजाजनों की निरन्तर रक्षा करें और
आप स्वयं अधर्माचरण से पृथक् बसें तो आप को अतुल्य धन धाम्य प्राप्त होवे ॥ ६ ॥

पुना राजा किं कर्त्तव्यमित्युच्यते ।

फिर राजा को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

पुना नो अग्ने सौभगा दिदीक्ष्यपि कर्तुं सुचेतसं वतेम ।

विश्वा स्तोतृभ्यो गृणते च सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥ १॥

पुता । नः । अग्ने । सौभगा । दिदीहि । अपि । कर्तुम् । सुचेतसम् ।
वतेम । विश्वा । स्तोतृभ्यः । गृणते । च । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ १० । ६ ॥

पदार्थः—(पुता) पुतानि (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) वाक्क इव विद्याधित-
याभ्यां प्रकाशमान (सौभगा) सुभगस्योत्तमैश्वर्यस्य भावो येषु तानि (दिदीहि) सर्वतः
प्रकाशय (अपि) (कर्तुम्) (प्रह्वाम्) (सुचेतसम्) सुन्दर विज्ञानयुक्ताम् (वतेम)
सम्भजेम (विश्वा) सर्वाणि (स्तोतृभ्यः) ऋत्विग्भ्यः (गृणते) यजमानाय (च)
(सन्तु) (यूयम्) राजभृत्याः (पात) (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यकरणाभिः क्रियाभिः (सदा)
(नः) अस्मान् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमेता सौभगो मो दिदीक्ष्यपि तु सुचेतसं कर्तुं दिदीहि
स्तोतृभ्यो गृणते च सौभगा सन्तु यतो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात तस्मादयं पूर्वोक्तं
ब्रह्मं विश्वा धनानि च वतेम ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवान् सर्वेभ्यो ब्रह्मचर्येण विद्यादानं दापयेदित्यजो
यजमानं च सर्वदा रक्षेत्तर्हि स्वास्थ्येन पूर्णं राज्यैश्वर्यं प्राप्नुयादिति ॥ १० ॥

अत्राऽग्निविद्वद्वाजवीरप्रजारक्षणादिकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति ऋग्वेदं सूक्तं ब्रह्म वेदं समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के मुख्य तेजस्वि राजन् ! आप (पुता) इन (सौभगा) उत्तम
ऐश्वर्य वाले पदार्थों को (नः) हमारे लिये (दिदीहि) प्रकाशित कीजिये (अपि) और तो
(सुचेतसम्) सुन्दर ज्ञानयुक्त (कर्तुम्) बुद्धि को प्रकाशित कीजिये (स्तोतृभ्यः) ऋत्विज्वा के लिये
(च) तथा (गृणते) यजमान के लिये उत्तम ऐश्वर्य वाले (सन्तु) हों जिससे (यूयम्) तुम लोग
(स्वस्तिभिः) स्वास्थ्य करने वाली क्रियाओं से (नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो
इसलिये हम लोग पूर्वोक्त बुद्धि और (विश्वा) धनों का (वतेम) सेवन करें ॥ १० ॥

भावार्थ—हे राजन् ! यदि आप सब मनुष्यों को ब्रह्मचर्य के साथ विद्यादान दिलावें, ऋत्विजों और यजमानों को सर्वदा रक्षा करें तो स्वस्थता से पूर्ण राज्य के ऐश्वर्य को प्राप्त हों ॥ १० ॥

इस सूक्त में ऋषि, विद्वान्, राजा, वीर और प्रजा की रक्षा आदि कृत्तव्य कर्म होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूरा सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह चौथा सूक्त और छठे वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ नवर्चस्य पञ्चमस्य धृक्स्थस्य वसिष्ठ ऋषिः । वैश्वानरो देवता ।

१ । ४ विराट्त्रिण्डुप् । २ । ३ । ८ । ६ निचृत्त्रिण्डुप्लन्दः ।

धैवतः स्वरः । ५ । ७ स्वराट् पङ्क्तिः ।

६ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ कस्य प्रशंसोपासने कर्तव्ये इत्याह ।

अब भी अनुवाचाले पांचवें सूक्त का आरम्भ है । इसके प्रथम मन्त्र में किसकी प्रशंसा और उपासना करनी चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

प्राग्रये तवसे भरध्वं गिरं दिवं अरतये पृथिव्याः ।

यो विश्वेषाममृतानामुपस्थे वैश्वानरो वावृधे जागृवद्भिः ॥ १ ॥

प्र । अग्रये । तवसे । भरध्वम् । गिरम् । दिवः । अरतये । पृथिव्याः । यः ।

विश्वेषाम् । अमृतानाम् । उपस्थे । वैश्वानरः । वावृधे । जागृवद्भिः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (अग्रये) परमात्मने (तवसे) बलिष्ठाय (भरध्वम्) (गिरम्) योगसंस्कारयुक्तां धाम् (दिवः) सूर्यस्य (अरतये) प्राप्ताय स्वाप्ताय (पृथिव्याः) भूमेर्मध्ये (यः) (विश्वेषाम्) सर्वेषाम् (अमृतानाम्) नाशरहितानां जीवानां प्रकृत्यादीनां वा (उपस्थे) समीपे (वैश्वानरः) विश्वेषु मरेषु राजमानः (वावृधे) वर्धयति (जागृवद्भिः) अविद्यानिद्रात उत्थायुभिः ।

अन्वयः—हे मनुष्या यो वैश्वानरो जगदीश्वरे दिवः पृथिव्या विश्वेषाममृतानां उपस्थे वावृधे जागृवद्भिरेव गम्यते तस्मै तवसेऽरतयेऽग्रये गिरं प्र भरध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—यदि सर्वे मनुष्याः सर्वेषां धर्तारं योगिभिर्गम्य परमात्मानमुपासी-
रंस्तर्हि ते सर्वतो वर्धन्ते ॥ २ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो (यः) जो (वैश्वानरः) सम्पूर्ण मनुष्यों में प्रकाशमान जगदीश्वर (दिवा) सूर्य वा (पृथिव्याः) पृथिवी के बीच (विश्वेऽस्य) सब (जन्तूनाम्) नाश रहित जीवात्माओं वा प्रकृति आदि के (उपस्थे) समीप में (वाचुषे) बसाता है (वाचुषिः) अविद्या निद्रा से उठने वाले ही उसको प्राप्त होते उस (तवते) बलिह (अस्तये) ग्याह (अग्रये) परमात्मा के लिये (गिरम्) योगसंस्कार से युक्त वाणी को (य, मरणम्) धारण करो अर्थात् स्तुति प्रार्थना करो ॥ १ ॥

भावार्थ—यदि सब मनुष्य सब के वर्त्ता योगियों को प्राप्त होने योग्य परमेश्वर की उपासना करें तो वे सब ओर से वृद्धि को प्राप्त हों ॥ १ ॥

पुनः स कीदृश इत्याह ।

फिर वह कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

पृष्टो दिवि धाय्यग्निः पृथिव्यां नेता सिन्धूनां वृषभः स्तियानाम् ।
स मानुषीरभि विशो वि भाति वैश्वानरो वावृधानो वरेण ॥ २ ॥

पृष्टः । दिवि । धायि । अग्निः । पृथिव्याम् । नेता । सिन्धूनाम् । वृषभः ।
स्तियानाम् । सः । मानुषीः । अभि । विशः । वि । भाति । वैश्वानरः । वावृधानः ।
वरेण ॥ २ ॥

पदार्थः—(पृष्टः) प्रष्टव्यः (दिवि) सूर्ये (धायि) ध्रियते (अग्निः) पावक इव सप्रकाश ईश्वरः (पृथिव्याम्) अन्तरिक्षे भूमौ वा (नेता) मार्गदायाः स्थापकः (सिन्धूनाम्) नदीनां समुद्राणां वा (वृषभः) अमन्तबलः (स्तियानाम्) अपां जलानाम् । स्तिवा आपो भवन्ति स्थायनादिति । निरु० ६ । १७ । (सः) (मानुषीः) मनुष्यसम्बन्धिनीरिमाः (अभि) (विशः) प्रज्ञाः (वि) (भाति) प्रकाशते (वैश्वानरः) सर्वेषां नायकः (वावृधानः) सदा वर्धयिता (वरेण) उत्तमस्वभावेन ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो योगिभिर्योऽग्निर्दिवि पृथिव्यां धायि सिन्धूनां स्तियानां वृषभः सन्नेता वरेण वावृधानो यो वैश्वानरो मानुषीर्विशोऽभि वि भाति स पृष्टोऽस्ति ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः सर्वस्थाः प्रज्ञाया नियमज्यज्ञस्थायां स्थापकस्तूर्यादि-प्रज्ञाप्रकाशकः सर्वेषामुपास्यदेवो स पृष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो ज्ञातव्योऽस्ति ॥ २ ॥

पदार्थ—हे विद्वांसो ! योगियों से जो (अग्निः) अग्नि के तुल्य स्वयं प्रकाशस्वरूप ईश्वर (दिवि) सूर्य (पृथिव्याम्) भूमि वा अन्तरिक्ष में (धायि) धारण किया जाता (सिन्धूनाम्) नदी

वा समुद्रों और (स्तियानाम्) जलों के बीच (वृषभः) अमृतवज्रयुक्त हुआ (नेता) मर्यादा का स्थापक (वरेख) उत्तम स्वभाव के साथ (वावृधानः) सदा बढ़ाने वाला (वैश्वानरः) सब को अपने अपने कामों में नियोजक (मानुषीः) मनुष्यसम्बन्धी (विराः) प्रजाओं को (अभि, वि, भाति) प्रकाशित करता है (सः) वह (पृष्टः) पूछने योग्य है ॥ २ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो सब प्रजा को नियम व्यवस्था में स्थापक, सूर्योदि प्रजा का प्रकाशक, सब का उपास्य देव, वह पूछने, सुनने, जानने, विचारने और मानने योग्य है ॥ २ ॥

पुनः स परमेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह परमेश्वर कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वद्भिया विशं आयन्नसिंक्तीरसमना जहती भोजनानि ।

वैश्वानर पूरवे शोशुचानः पुरो यदग्रे दरयन्नदीदेः ॥ ३ ॥

त्वत् । भिया । विशः । आयन् । असिंक्तीः । असमनाः । जहतीः । भोजनानि । वैश्वानर । पूरवे । शोशुचानः । पुरः । यत् । अग्रे । दरयन् । अदीदेः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्वत्) तब सकाशान् (भिया) भयेन (विशः) प्रजाः (आयन्) मर्यादामायास्तु (असिंक्तीः) रात्रीः । 'असिंक्तीति रात्रिनाम' । निर्घ० १ । ७ । (असमनाः) पृथक् पृथक् वर्त्तमानाः (जहतीः) पूर्वामवस्थां त्यजन्तीः (भोजनानि) भोक्तव्यानि पालनानि वा (वैश्वानर) सर्वत्र विराजमान (पूरवे) मनुष्याय (शोशुचानः) पवित्रविज्ञानम् (दरयन्) (पुरः) पुरस्तात् (यत्) यः (अग्रे) सूर्य इव स्वप्रकाश (दरयन्) दुःखानि विदारयन् (अदीदेः) प्रकाशयेः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानरराम्ने ! यद्यस्त्वं दुःखानि दरयन्पूरवे शोशुचानः पुरोऽदीदेस्तस्मात्त्राद्भियाऽसिंक्तीरसमना भोजनानि जहतीविश आयन् ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या (भीषास्माद्वातः पक्ते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति कठवल्क्युपनिषदि [तुजना—कठोप० अ० २ वज्रो ६ । मं० ६, तीसिरोषोप० अ० वज्री । अनुषाक ८ । म० १]) परमेश्वरस्य सत्यम्यायभयात्सर्वे जीवा अधर्माङ्गीन्वाधर्मे रुचिं कुर्वन्ति यस्य प्रभावात्पृथिवी सूर्योदयो लोकाः स्वस्वपरिधौ नियमेन भ्रमन्ति स्वस्वरूपं धृत्वा जगदुपकुर्वन्ति स एव परमात्मा सर्वैर्मनुष्यैर्ध्वेयः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सर्वत्र विराजमान (अग्रे) सूर्य के तुल्य प्रकाशस्वरूप (यत्) जो आप दुःखों को (दरयन्) विदीर्ष्य करते हुए (पूरवे) मनुष्य के लिये (शोशुचानः) पवित्रविज्ञान को (पुरः) पहिले (अदीदेः) प्रकाशित करें इससे (त्वत्) आपके (भिया) भय से (असिंक्तीः)

रात्रियों के प्रति (असममाः) पृथक् पृथक् वर्त्तमान (भोजनानि) भोगने योग्य वा पालन और (जहतीः) अपनी पूर्ववस्था को त्यागती हुई (विराः) प्रजा (भायन्) सर्वोदा को प्राप्त हों ॥ ३ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जिस परमेश्वर के भय से वायु आदि पदार्थ अपने अपने काम में नियुक्त होते हैं उसके साथ न्याय के भय से सब जीव अधर्म से भय कर धर्म में रुचि करते हैं । जिसके प्रभाव से पृथिवी सूर्य आदि लोक अपनी अपनी परिधि में नियम से भ्रमते हैं, अपने स्वरूप का धारण कर जगत् का उपकार करते हैं वही परमात्मा सब को ध्यान करने योग्य है ॥ ३ ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तव त्रिधातुं पृथिवी उत द्यौर्वैश्वानरं व्रतमग्ने सचन्त ।

त्वं भासा रोदसी आततन्याऽजस्रेण शोचिषा शोशुचानः ॥ ४ ॥

तव । त्रिधातुं । पृथिवी । उत । द्यौः । वैश्वानर । व्रतम् । अग्ने । सचन्त । त्वम् । भासा । रोदसी इति । आ । ततन्य । अजस्रेण । शोचिषा । शोशुचानः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(तव) जगदीश्वरस्य (त्रिधातु) त्रयस्सत्त्वाद्यो गुणा धातयो धारका यस्मिँस्तद्व्यक्तं प्रकृत्यात्मकं जगत्कारणम् (पृथिवी) भूमिः (उत) (द्यौः) सूर्यः (वैश्वानर) विश्वस्य नायक (व्रतम्) कर्म (अग्ने) सर्वप्रकाशक (सचन्तः) सम्बध्नन्ति (त्वम्) (भासा) स्वकीयप्रकाशेन (रोदसी) सूर्यादि प्रकाशकं पृथिव्याद्य-प्रकाशं द्विविधं जगत् (आततन्य) सर्वतस्तनोपि (अजस्रेण) निरन्तरेणाऽप्रादिना (शोचिषा) स्वप्रकाशेन (शोशुचानः) प्रकाशमानः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानराग्ने ! तव व्रतं त्रिधातु पृथिवी उत द्यौश्च सचन्त यन्मन्त्र-मजस्रेण शोचिषा शोशुचानः सन् स्वभासा रोदसी आततन्य तमं च त्वं वयं सततं ध्याये ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्याधारे पृथिवी भूमिः सूर्यश्च त्विन्या स्वकार्यं कुरुतः 'न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतमकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वे तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति कठवक्ष्यामिति वेदितव्यम् [कठोप० अ० १ । वल्ली ५ । मं० १५] ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सब के नायक (अग्ने) सब के प्रकाशक ईश्वर (तव) नायक (व्रतम्) कर्म और (त्रिधातु) धारण करने वाले तीन सत्त्वादि गुणों वाले प्रकृत्यात्मक जगत् के कारण को (पृथिवी) भूमि (उत) और (द्यौः) सूर्य (सचन्त) सम्बद्ध करते हैं जो (त्वम्) आप (अजस्रेण) निरन्तर अप्रादि (शोचिषा) अपने प्रकाश से (शोशुचानः) प्रकाशमान

हुए (मासा) अपने प्रकाश से (रोदसी) सूर्यादि प्रकाशवाले और वृषिभ्यादि प्रकाश रहित वो प्रकार के अमल को (आतसम्) सब ओर से विसृत करते हैं वन्ही आपका हम लोग निरन्तर ध्यान करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जिस के आधार में पृथिवी सूर्य स्थित होके अपना कार्य करते हैं, कठोपनिषत् में लिखा है कि उस परमात्मा को जानने के लिये सूर्य, चन्द्रमा, बिजुली वा अग्नि आदि कुछ प्रकाश नहीं कर सकते किन्तु उसी प्रकाशित परमेश्वर के प्रकाश से सब प्रकाशित होते हैं ॥ ३ ॥

पुनः स कीदृशोऽस्तीत्याह ।

किन्तु वह कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वामग्ने हरितो वावशाना गिरः सचन्ते धुनयो घृताक्षीः ।

पतिं कृष्टीनां रथ्यं रयीणां वैश्वानरमुषसां केतुमह्वाम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

त्वाम् । अग्ने । हरितः । वावशानाः । गिरः । सचन्ते । धुनयः । घृताक्षीः ।
पतिम् । कृष्टीनाम् । रथ्यम् । रयीणाम् । वैश्वानरम् । उषसाम् । केतुम् ।
अह्वाम् ॥ ५ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) परमात्मानम् (अग्ने) ज्ञानस्वरूप (हरितः) दिशः । 'हरित इति दिक्नाम' । निघ० २ । ६ । (वावशानाः) कामनीयाः (गिरः) वाचः (सचन्ते) (धुनयः) वायवः (घृताक्षीः) रात्रयः । 'घृताक्षीति रात्रिणाम्' । निघ० १ । ७ । (पतिम्) स्वामित्वं पालकम् (कृष्टीनाम्) मनुष्याणाम् । 'कृष्ट इति मनुष्याणाम्' । निघ० २ । ३ । (रथ्यम्) रथेभ्यो दत्तमश्वमिव प्रापक (रयीणाम्) धनानाम् (वैश्वानरम्) अश्वमिव (उषसाम्) प्रभातवेलाणाम् (केतुम्) सूर्यमिव (अह्वाम्) दिनानाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने अगदीश्वर ! त्वं त्वां हरितो वावशाना गिरो धुनयो घृताक्षीश्च सचन्ते तं रयीणां रथ्यमिवोषसां वैश्वानरमह्वां केतुमिव कृष्टीनां पतिं त्वां वयं सततं भजेम ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्मिन् सर्वा दिशो वेदवाचः पवन वाऽवायवः कालावयवाः सम्बद्धाः सन्ति तमेव समग्रेश्वर्यप्रदं सूर्यं इव स्वप्रकाशं परमात्मानं नित्यं ध्यायत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) ज्ञानस्वरूप अगदीश्वर जिस (त्वाम्) आपको (हरितः) दिशा (वावशानाः) कामना के योग्य (गिरः) वाची (धुनयः) वायु और (घृताक्षीः) रात्री (सचन्ते) सम्बन्ध करती हैं उस (रयीणाम्) धनो के (रथ्यम्) पहुँचाने वाले घोड़े के तुल्य रथों के हितकारी (उषसाम्) प्रभात वेलाओं के बीच (वैश्वानरम्) अग्नि के तुल्य प्रकाशित (अह्वाम्) दिनों के बीच (केतुम्) सूर्य के तुल्य (कृष्टीनाम्) मनुष्यों के (पतिम्) रक्षक स्वामी आपका हम लोग निरन्तर सेवन करें ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जिस में सब दिशा, वेदवाणी, पवन और रात्री आदि काष्ठ के अवयव सम्बद्ध हैं उसी समग्र वेधार्थ के देवे कहे सूर्य के तुल्य-स्वयं प्रकाशित परमात्मा का नित्य ध्यान करो ॥ ५ ॥

पुनः स कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वे अमुर्ये ! वसवो नृणाम् कर्तुं हि ते मित्रमहो जुषन्त ।

त्वं दस्युरोक्तसो अत्र आज उरु ज्योतिर्जनयन् आर्याय ॥ ६ ॥

त्वे इति । अमुर्यम् । वसवः । नि । ऋण्वन् । कर्तुम् । हि । ते । मित्रमहः । जुषन्तः । त्वम् । दस्युन् । ओक्तसः । अत्रे । आजः । उरु । ज्योतिः । जनयन् । आर्याय ॥ ६ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि परमात्मनि (अमुर्यम्) असुरस्य मेघस्येवं स्वकीयं स्वरूपम् (वसवः) पृथिव्यादयः (नि) नित्यम् (ऋण्वन्) प्रसाध्नुवन्ति (कर्तुम्) क्रियाम् हि (त्वम्) त्वम् (ते) तव (मित्रमहः) यो मित्रेषु महौस्तत्सम्युद्धो (जुषन्तः) सेवन्ते (त्वम्) (दस्युन्) दुष्टकर्मकारकान् (ओक्तसः) गृह्णात् (अत्रे) वह्नि-वत्सर्वदोषप्रणाशकः (आजः) प्रापयसि (उरु) बहु (ज्योतिः) प्रकाशम् (जनयन्) रकटयन् (आर्याय) सज्जनाय मनुष्याय ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मित्रमहोऽग्ने ! यस्मिँस्त्वे वसवोऽसुर्यं कर्तुं नृणाम् जुषन्तो यस्व-मार्थायोरु ज्योतिर्जनयन् ओक्तसो दस्युनाज तस्य ते हि वयं ध्यायेम ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योगिनः यस्मिन् परमेश्वरे स्थिरा भूत्वेष्टं कामं साध्नुवन्ति तस्यैव ध्यानेन सर्वान्कामान् नृयमपि प्राप्नुत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (मित्रमहः) मित्रों में कहे (अग्ने) अग्नि के तुल्य सब दोषों के नाशक जिस (त्वे) आप परमात्मा में (वसवः) पृथिवी आदि आठ वसु (अमुर्यम्) मेघ के सम्बन्धी (कर्तुम्) कर्म को (नि, ऋण्वन्) निरन्तर प्रसिद्ध करते हैं तथा (जुषन्तः) सेवते हैं जो (त्वम्) आप (आर्याय) सज्जन मनुष्य के लिये (उरु) अधिक (ज्योतिः) प्रकाश को (जनयन्) प्रकट करते हुए (ओक्तसः) वर से (दस्युन्) दुष्ट कर्म करने वालों को (आजः) प्राप्त करते हैं उन (ते) आपका (हि) ही निरन्तर हम लोग ध्यान करें ॥ ६ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! योगीजन जिस परमेश्वर में स्थिर होकर वह काम को सिद्ध करते हैं उसी परमात्मा के ध्यान से सब कामनाओं को तुम लोग भी प्राप्त होगी ॥ ६ ॥

पुनः स जगदीश्वरः किं करोतीत्याह ।

फिर वह जगदीश्वर क्या करता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स जायमानः परमे व्योमन्वायुर्न पाथः परि पासि सद्यः ।

त्वं भुवना जनयन्नभिक्रन्पत्याय जातवेदो दशस्यन् ॥ ७ ॥

सः । जायमानः । परमे । विऽओमन् । वायुः । न । पाथः । परि । पासि । सद्यः । त्वम् । भुवना । जनयन् । अभि । क्रन् । अपत्याय । जातवेदः । दशस्यन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सः) योगी (जायमानः , उत्पन्नमानः (परमे) उत्कृष्टे (व्योमन्) व्योमवद्वायुके (वायुः) पवनः (न) इव (पाथः) पृथिव्यादिकम् (परि) (सर्वतः) (पासि) (सद्यः) (त्वम्) (भुवना) सर्वालोकान् (जनयन्) उत्पादयन् (अभि, क्रन्) पूर्णं कुर्यन् । अत्र 'वाचस्पतीति' विकरणाभायः । (अपत्याय) सन्तानाय मानेव (जातवेदः) यो जातं सर्वं वेत्ति तत्सम्बुद्धौ (दशस्यन्) कामान्प्रयच्छन् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे परमेश्वर ! तू परमे व्योमँस्त्वयि जायमानो योगी वायुर्न पाथः सद्य एति स भवतोन्नीयते । हे जातवेदो यस्त्वं भुवना जनयन्नपत्याय मानेव कामान्दशस्यन् सर्वमभिक्रन् सर्वं परि पासि तन्मादुपासनीयोऽसि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या योऽपत्याय मानेव कृषालुरक्षको योगीय सर्वकामप्रदः सकलविभक्तार्ता सर्वरक्षक ईश्वरोऽस्ति तमेव नित्यमुपाध्वम् ॥ ७ ॥

पदार्थ—हे परमेश्वर जो (परमे) उत्तम (व्योमन्) आकाश के तुल्य व्यापक आप में (जायमानः) उत्पन्न होता हुआ योगीजन (वायुः, न) वायु के तुल्य (पाथः) पृथिव्यादि को (सद्यः) शीघ्र (एति) प्राप्त होता है (सः) वह आप से वरुण को प्राप्त होता है । हे (जातवेदः) उत्पन्न हुए सब को आमने वाले जो (त्वम्) आप (भुवना) सब लोकों को (जनयन्) उत्पन्न करते हुए (अपत्याय) माता जैसे सन्तान के लिये जैसे कामनाओं को (दशस्यन्) पूर्ण करते हुए सब को (अभि, क्रन्) पूर्ण करते हुए (परि, पासि) सब ओर से रक्षा करते हो इससे उपासना के योग्य हैं ॥ ७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो आपल के लिये माता के तुल्य कृपालु, रक्षक, योगी के तुल्य सब काम देने वाला, सब विषय का कर्ता, सब का रक्षक ईश्वर है उसी को नित्य उपासना करो ॥ ७ ॥

पुनस्त ईश्वरः कस्मै किं ददातीत्याह ।

फिर वह ईश्वर किसको क्या देता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तामग्ने अस्मे इष्टमेरयस्व वैश्वानर पुमर्ती जातवेदः ।

यथा राधः पिन्वसि विश्ववार पृथु अवं दाशुषे मर्त्याय ॥ ८ ॥

ताम् । अग्ने । अस्मे इति । इष्टम् । आ । इष्टयस्व । वैश्वानर । पुमर्तीम् ।
जातवेदः । यथा । राधः । पिन्वसि । विश्ववार । पृथु । अवं । दाशुषे ।
मर्त्याय ॥ ८ ॥

पदार्थः—(ताम्) (अग्ने) विज्ञानस्वरूप (अस्मे) आत्मन्थम् (इष्टम्)
अज्ञादिकम् (अ) अमन्थम् / इष्टयस्व । प्रपञ्च (वैश्वानर) विश्वस्मिन्नाप्रमान
(पुमर्तीम्) प्रशान्ता शी. कृष्णा लिख्य यस्यान्तम् (जातवेदः) जातेषु सर्वेषु
विद्यमान (यथा) रीत्या (राधः) धनम् (पिन्वसि) ददासि (विश्ववार) विश्वैस्स-
र्वैर्वर्ण्यः (पृथु , विस्तीर्णम् (अवं) अक्षम् (दाशुषे) विद्यादाने (मर्त्याय)
मनुष्याय ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानर जातवेदो विश्ववागग्ने ! त्वं दाशुषे मर्त्याय यथा पृथु राधः
अवञ्च पिन्वसि तां सुप्रतीमिमममे परयस्व ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्योपासनेन विद्वांसः पुष्कलमैश्वर्यं पूर्णं विद्यां चाप्नुवन्ति
यन्मोपासितः सभ्यसमग्रमैश्वर्यं प्रयच्छति तमेश नित्यं सेवध्वम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) तब मैं प्रकाशमान (जातवेद) उपज हुए पशुधर्मों में विद्यमान
(विश्ववार) सब से स्वीकार करने योग्य (अग्ने) विज्ञानस्वरूप ईश्वर आप (दाशुषे) बिना देने
वाले (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (यथा) जिससे (पृथु) विस्तारयुक्त (राधः) धन और (अवं)
अथवा को (पिन्वसि) देते हो (ताम्) उस (पुमर्तीम्) प्रशस्तकामना वाले (इष्टम्) अज्ञादि को
(अस्मे) हमारे लिये (परयस्व) प्राप्त कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिसकी उपासना से विद्वान् भोग पूर्व ऐश्वर्य और पूर्ण विद्या को प्राप्त
होते हैं । जो उपासना किया हुआ समस्त ऐश्वर्य को देता है उसी की नित्य सेवा करो ॥ ८ ॥

पुनः स ईश्वर किं किं ददातीत्याह ।

फिर वह ईश्वर क्या क्या देता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तं नो अग्ने मध्वद्भयः पुरुक्षुं रग्निं नि वाजं श्रुम्य युवस्व ।

वैश्वानर महि नः शर्म यच्छ रुदेभिरग्ने वसुभिः मजोषाः ॥ ९ ॥

तम् । नः । अग्ने । मघवत्स्यः । पुरुऽक्षम् । रयिम् । निः । वाजम् ।
श्रुत्यम् । युवस्व । वैश्वानर । महि । नः । शर्म । यच्छ । रुद्रेभिः । अग्ने ।
वसुभिः । सजोषाः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(तम्) (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) विशुद्धिषु वर्तमान जगदीश्वर
(मघवत्स्यः) बहुधनयुक्तभ्यो धनेशेभ्यः (पुरुऽक्षम्) बहुआदिकम् (रयिम्) धनम् (नि)
नित्यम् (वाजम्) विज्ञानम् (श्रुत्यम्) श्रोतुमर्हम् (युवस्व) संयोजय (वैश्वानर)
(महि) महत् (नः) अस्मभ्यम् (शर्म) सुख गृहं वा (यच्छ) देहि (रुद्रेभिः) प्राणै
(अग्ने) प्राणस्य प्राण (वसुभिः) पृथिव्यादिभिस्तत् (सजोषाः) व्यासः सन् प्रीतः
प्रसन्नः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानराग्ने त्वं मघवद्भ्यो नोऽस्मभ्य पुरुऽक्षं तं श्रुत्य रयिं वाजं
नि युवस्व । हे अग्ने ! रुद्रेभिर्वसुभिः सजोषास्त्वं नो महि शर्म यच्छ ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो धनैश्वर्यप्रशंसनीयविज्ञानं राज्यं च पुरुषार्थिभ्यः
प्रयच्छति तमेव प्रीत्या सततमुपाश्रमिति ॥ ६ ॥

अश्वेश्वरकृत्यवर्णनारेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्देया ।

इति पञ्चमं सूक्तमष्टमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वैश्वानर) सब को अपने अपने कार्य में लगाने वाले (अग्ने) अग्नि के तुम
प्रकाशित जगदीश्वर आप (मघवद्भ्यः) बहुत धनयुक्त हमारे लिये (पुरुऽक्षम्) बहुत आदि (तम्)
उस (श्रुत्यम्) सुनने योग्य (रयिम्) धन को और (वाजम्) विज्ञान को (नि, युवस्व) नित्य
संयुक्त करो । हे (अग्ने) प्राण के प्राण (वसुभिः) पृथिवी आदि तथा (रुद्रेभिः) प्राणों के साथ
(सजोषाः) व्यास और प्रसन्न हुए आप (नः) हमारे लिये (महि) बड़े (शर्म) सुख वा घर को
(यच्छ) दीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो परमात्मा धन ऐश्वर्य और प्रशंसा के योग्य विज्ञान और राज्य
को पुरुषार्थियों के लिये देता है उसी की प्रीतिपूर्वक निरन्तर उपासना किया करो ॥ ६ ॥

इस सूक्त में ईश्वर के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।
यह पाँचवां सूक्त और आठवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सहस्रस्य षष्ठस्य सप्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । वैश्वानरो देवता ।

१ । ४ । ५ निचृत्त्रिष्टुप् । ६ विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

२ निचृत्पङ्क्तिः । ३ । ७ धुरिक् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ को राजा वरः स्यादित्याह ।

अथ सात ऋचा वाले छठे सूक्त का आरम्भ है । इसके पहिले मन्त्र में कौन राजा श्रेष्ठ हो इस विषय को कहते हैं ।

प्र सस्राजो असुरस्य प्रशस्तिं पुंसः कृष्टीनामनुमाद्यस्य ।

इन्द्रस्येव प्र तवसंस्कृतानि वन्दे दारुं वन्दमानो विवक्तिम् ॥ १ ॥

प्र । सम्राजः । असुरस्य । प्रशस्तिम् । पुंसः । कृष्टीनाम् । अनुमाद्यस्य । इन्द्रस्येव । प्र । तवसः । कृतानि । वन्दे । दारुम् । वन्दमानः । विवक्तिम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (सस्राजः) चक्रवर्तिनः (असुरस्य) मेघस्येव वर्तमानस्य (प्रशस्तिम्) प्रशंसाम् (पुंसः) पुरुषस्य (कृष्टीनाम्) मनुष्याणाम् (अनुमाद्यस्य) अनुहर्षितुं योग्यस्य (इन्द्रस्येव) सूर्यस्येव (प्र) (तवसः) वलात् (कृतानि) (वन्दे) नमस्करोमि (दारुम्) दुःखविदारकम् (वन्दमानः) स्तुवन् सन् (विवक्तिम्) विशेषेण वदामि ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा दारुं वन्दमानोऽहं कृष्टीनां प्रभ्येऽसुरस्येवमेन्द्रस्येवा अनुमाद्यस्य पुंसः सस्राजः प्रशस्तिं प्र विवक्तिम् तवसं कृतानि प्र वन्दे तथैतस्य प्रशंसां कल्पेत् सदा वन्दयाम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—हे मनुष्या यः शुभगुणकर्मस्वभावैर्गुक्तो वन्दनीयः प्रशंसनीयः स्यात् तस्य चक्रवर्तिनः शुभकर्मजनितां प्रशंसां कुरुत । १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (दारुम्) दुःख के दूर करने वाले ईश्वर की (वन्दमानः) स्तुति करता हुआ मैं (कृष्टीनाम्) मनुष्यों के बीच (असुरस्य) मेघ के तुल्य वर्तमान (इन्द्रस्य) सूर्य के समान (अनुमाद्यस्य) अनुकूल हर्ष करने योग्य (सस्राजः) चक्रवर्ती (पुंसः) पुरुष की (प्रशस्तिम्) प्रशंसा (प्र, विवक्तिम्) विशेष कहता हूँ (तवसः) वज्र से (कृतानि) किये हुएों को (प्र, वन्दे) नमस्कार करता हूँ जैसे इस की प्रशंसा कर के इस की सदा वन्दना करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जो शुभ गुण, कर्म और स्वभावों से युक्त वन्दनीय और प्रशंसा के योग्य हो उस चक्रवर्ती राजा की शुभकर्मों से हुई प्रशंसा करो ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ।

किर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

कविं केतुं धासिं भानुमद्रेहिन्वन्ति शं राज्यं रोदस्योः ।

पुरन्दरस्य गीर्भिरा विवासेऽग्नेर्व्रतानि पूर्या महानि ॥ २ ॥

कविम् । केतुम् । धासिम् । भानुम् । अद्रेः । हिन्वन्ति । शम् । राज्यम् । रोदस्योः । पुरन्दरस्य । गीर्भिः । आ । विवासे । अग्नेः । व्रतानि । पूर्या । महानि ॥ २ ॥

पदार्थः—(कविम्) कान्तप्रज्ञं विद्वांसम् (केतुम्) महाप्राज्ञम् (धासिम्) अजमिव पोषकम् (भानुम्) विद्याविनयदीप्तिमन्तम् (अद्रेः) मेघस्य (हिन्वन्ति) प्राप्नुवन्ति वर्धयन्ति वा (शम्) सुखरूपम् (राज्यम्) (रोदस्योः) प्रकाशपृथिव्योः सम्बन्धि (पुरन्दरस्य) शत्रूणां पुरां विदारकस्य (गीर्भिः) वाग्भिः (आ) समन्तात् (विवासे) संवे (अग्नेः) पाषकस्येव वर्त्तमानस्य (व्रतानि) कर्माणि (पूर्या) पूर्वं राजभिः कृतानि (महानि) महान्ति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजा अग्नेरिव यस्य ते गीर्भिरद्रेरिव वर्त्तमानस्य पुरन्दरस्य राज्ञो महानि पूर्या व्रतानि कविं केतुं धासिं भानुं रोदस्योः शं राज्यं हिन्वन्ति तमह विवासे ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यस्योत्तमानि कर्माणि राज्यं विदुषो वर्धयन्ति राज्यं सुखयुक्तं कुर्वन्ति तस्यैव सत्कारः संवेः कर्त्तव्यः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्नेः) अग्नि के समान जिन आपकी (गीर्भिः) वाग्वियों से (अद्रेः) मेघ के समान वर्त्तमान (पुरन्दरस्य) शत्रुओं के नगरों को विदीर्ण करने वाले राजा के (महानि) बड़े (पूर्या) पूर्वज राजाओं ने किये (व्रतानि) कर्मों को तथा (कविम्) तीव्र बुद्धि वाले (केतुम्) कमोब बुद्धिमान् विद्वान् को (धासिम्) अन्न के समान पोषक (भानुम्) विद्या विनय और दीप्ति से युक्त (रोदस्योः) प्रकाश और पृथिवी के सम्बन्धी (शम्) सुखस्वरूप (राज्यम्) राज्य को हिन्वन्ति) प्राप्त करवाते बढ़ाते हैं उनका मैं (आ, विवासे) अग्नि प्रकार संवम करता हूं ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जिसके उत्तम कर्म राज्य और विद्वानों को बढ़ाते हैं और राज्य को सुखयुक्त करते हैं उसी का सत्कार सबको करना चाहिये ॥ २ ॥

पुनर्विद्वद्भिः के निरोद्धव्या इत्याह ।

किर विद्वानों को कौन रोकने योग्य है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

न्यक्तून्प्रथिनो मधवाचः पणोरश्रद्धां अश्रद्धां अयज्ञान् ।

प्रप्रनान्दस्यैरग्निविवाय पूर्वश्चकारापरां अयज्यन् ॥ ३ ॥

नि । अकृतून् । ग्रथिनः । मृधवाचः । पणीन् । अथद्धान् । अवृधान् ।
अयज्ञान् । प्र अ । तान् । दस्यून् । अग्निः । विवाय । पूर्वः । चकार । अपरान् ।
अयज्युन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(नि) (अकृतून्) निर्बुद्धीन् ग्रथिनः) अज्ञानेन वक्षान् (मृधवाचः)
मृधा हिंसा अनृता वाग्देवान्ते (पणीन्) व्यवहारिणः (अथद्धान्) धद्धारहितान्
(अवृधान्) अवृथेकान् हानिकरान् (अयज्ञान्) सङ्गाद्यग्निहोत्राद्यनुष्ठानरहितान् (प्र)
(तान्) (दस्यून्) दृष्टान् साहसिकोत्थान् (अग्निः) अग्निरिव राजा (विवाय) दूरं
गमयति (पूर्वः) आदिमः (चकार) करोति (अपरान्) अन्यान् (अयज्युन्)
विद्वत्सत्कारविरोधिनः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे राजा अग्निरिव भवानकृतून्ग्रथिनो मृधवाचोऽयज्ञान्अथद्धानवृधौ-
स्तान्दस्यून्प्र अ विवाय पूर्व सन्नपदानयज्युन् पणीन्चिअकार ॥ ३ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु० हे विद्वांसो यूय सत्योपदेशशिक्षाभ्यां सर्वान्विदुषो
बोधयन्तु यत् एतदपरानपि विदुषः कुर्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजोमय आप (वाक्पुत्र) निर्बुद्धि (ग्रथिनः)
अज्ञान से बंधे (मृधवाचः) हिसक वाणी वाले (अयज्ञान्) सङ्गाद या अग्निहोत्रादि के अनुष्ठान से
रहित (अथद्धान्) अद्धारहित (अवृधान्) हानि करने वाले (तान्) वन (दस्यून्) तुह साहसी
चोरों को (प्र, विवाय) अश्वं प्रकार दूर पहुंचाहये (पूर्वः) प्रथम से प्रकृत दृग् आप (अपरान्)
अन्य (अयज्युन्) विद्वानों के स्मृकार के विरोधियों को (पणीन्) व्यवहार वाले (निअकार)
निवृत्त करते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु० - हे विद्वानो ' तुम लोग सत्य के उपदेश और शिक्षा से
सब अविद्वानों को बोधित करो जिससे ये अन्या को भी विद्वान् करें ॥ ३ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर यह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यो अपाचीने तमसि मदन्तीः प्राचींश्चकार नृत्तमः शचीभिः ।

तमीशानं वस्वो अग्निं गृणीषेऽनान्तं दमयन्तं पृतन्युन् ॥ ४ ॥

यः । अपाचीने । तमसि । मदन्तीः । प्राचीः । चकार । नृत्तमः ।
शचीभिः । तम् । ईशानम् । वस्वः । अग्निम् । गृणीषे । अनान्तम् । दमयन्तम् ।
पृतन्युन् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यः) (अपाचीने) योऽधोऽञ्जति (तमसि) अन्धकारे (मदन्तीः) आनन्दन्तीः (प्राचीः) या प्रागञ्जति (चकार) करोति (नृमः) अनिशयेन नृणां मध्य उत्तमः (शचीभिः) उत्तमाभिर्वाग्भिः । शचीति वाक्यनाम । निघं० १ । ११ । (तम्) (ईशानम्) समर्थम् (वस्वः) वसुतो धनस्य (अग्निम्) (गृणीषे) स्तौषि (अमानतम्) नध्रीभूतम् (दमयन्तम्) निवारयन्तम् (पृतन्यून) आत्मनः पृतनां सेनामिच्छून् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नृमः शर्चाभिरपाचीने तमसि मदन्ती प्राचीश्चकार । हे विद्वन्, यो वस्वः ईशानमनानतं पृतन्यून् दमयन्तमग्निं गृणीषे तं वयं सन्कुर्याम ॥ ४ ॥

भावार्थः—यो नजोत्तमो राजा प्रजाभिस्सह गृह्यद्वर्त्तनं यथा निद्रायां सुखी भवति तथा सर्वोः प्रजा आनन्दयञ्छून् प्रवारयति यो युद्धे भयाच्छत्रुभ्यो नध्रो न भवति धनस्य वर्धको वर्त्तने तमेष राजानं वयं सदा सन्कुर्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जा (नृमः) मनुष्यों में उत्तम (शचीभिः) उत्तम वाणियों से, (अपाचीने) पुरा चलना जिसमें हो उस (तमसि) अन्धकार में (मदन्तीः) आनन्द करती हुई (प्राचीः) पूर्व को चलाने वाली सेनाओं को (चकार) करता है : हे विद्वान् ! जिस (वस्वः) धन के (ईशानम्) स्वामी (अमानतम्) मन्त्रस्वरूप (पृतन्यून) अपने को सेना की इच्छा करने वालों को (दमयन्तम्) निवृत्त करते हुए । अग्निम् : अग्नि के मुख्य प्रकाशस्वरूप ईश्वर की (गृणीषे) स्तुति करता है (तम्) उसका हम लोग सत्कार करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्यों में उत्तम राजा प्रजाओं के साथ पिता के तुल्य वर्त्तता है, जैसे निद्रा में सुखी होता है जैसे सब प्रजाओं को आनन्द देना दुष्टा शत्रुओं को निवृत्त करता है । जो युद्ध में भय से शत्रुओं के साथ नष्ट नहीं होगा और धन का बढ़ाने वाला है, उसी राजा का हम लोग सदा सत्कार करें ॥ ४ ॥

पुनः कीदृशो राजोत्तमतमो भवतीत्याह ।

किं केसा राजा अत्यन्त उत्तम जाना है इस विषय को अगले मन्त्र में कहत हैं ।

यो देवोऽनमयद्रुधस्नैर्गो अर्यपत्नीरुपसञ्चकार ।

स निरुभ्य नहुषो यद्वा अग्निविशंश्चक्रे बलिहृतः सहोभिः ॥ ५ ॥

यः । देवः । अनमयन् । रुधस्नैः । यः । अर्यपत्नीः । उपमः । चकार । सः । निरुभ्य । नहुषः । यद्वा । अग्निः । विशः । चक्रे । बलिः । हृतः । सहोभिः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) (देवः) उपचेतुं वर्धयितुं योग्यः (अनमयन्) दुष्टाशत्रु-
स्कारयेत् (रुधस्नैः) वधेन शोधकैर्भृत्यैर्न्यायाधीशैः । यः) (अर्यपत्नीः) स्वामिनां भार्या
६

(उषसः) प्रातर्वेला इव सुशोभिनाः (चकार) करोति (सः) (निरुध्या) अत्र
संहितायामिति शीघ्रः । (नहुषः) सत्ये बद्धः (यद्धः) मद्भान् (अग्निः) अग्निरिव
तेजस्वी (विशः) प्रजाः (चके) कुर्यात् (बलिहृतः) या बलिं हरन्ति ताः (सहोभिः)
सहनशीलैर्बलिष्ठैः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो दह्यो यधस्तेर्दुष्टामनमयधः सूर्य उषस इवाऽर्चयन्ती-
अकार यो नहुषो यद्धोऽग्निरिव सहोभिश्शत्रून् निरुध्या विशो बलिहृतश्चके स सर्वैः
पितृवत्पूज्यः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे प्रजाजना यो विद्वत्तमो दुष्टाचारानन्यायवृत्तिं च
निरुध्य जितेन्द्रियो भूत्या न्यायेन प्रजाभ्यो बलिं हरति स सर्वैर्वर्धनीयो भवति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (देखः) बदने योग्य (यधस्तेः) मारने से छुड़ करने वाले
न्यायाधीशों से दुष्टों को (अनमयत्) नष्ट करावे (यः) जो सूर्य जैसे (उषसः) प्रातःकाळ की
वेलाओं को सुशोभित करता है ऐसे (अर्चयन्तीः) स्वामी की किरणों को शोभित (चकार) करता है
और जो (नहुषः) सत्य में बद्ध (यद्धः) मद्भान् (अग्निः) अग्नि के मुख्य तेजस्वी (सहोभिः)
सहनशील बलिष्ठों के साथ शत्रुओं को (निरुध्या) रोक के (विशः) प्रजाओं को (बलिहृतः) कर
पहुँचाने वाला (चके) करे (सः) वह सब को पिता के मुख्य पूज्य है ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे प्रजाजनो ! जो अत्यन्त विद्वान् दुष्टाचारियों और
अन्याय के वर्तों को रोक जितेन्द्रिय हो के न्यायपूर्णक प्रजा से कर लेता है वह सब को बदने योग्य
होता है ॥ १ ॥

पुनः को राजा नित्यं वर्धत इत्याह ।

फिर कीन राजा नित्य वर्धता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

यस्य शर्मन्नुप विश्वे जनांसु एवैस्तस्थुः सुमतिं भिक्षमाणाः ।

वैश्वानरो वरमा रोदस्योराग्निः संसाद पित्रोरुपस्थम् ॥ ६ ॥

यस्य । शर्मन् । उप । विश्वे । जनांसु । एवैः । तस्थुः । सुमतिम् ।
भिक्षमाणाः । वैश्वानरः । वरम् । आ । रोदस्योः । आ । अग्निः । समाद ।
पित्रोः । उपऽस्थम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यस्य) (शर्मन्) गृहे (उप) (विश्वे) सर्वे (जनांसु) उत्तमा
धार्मिका विद्वांसः (एवैः) विद्वानादिप्राप्तैः सद्गुणैस्सह (तस्थुः) तिष्ठन्ति (सुमतिम्)
शोभनां प्रक्षाम् (भिक्षमाणाः) नित्यं याचमाना उन्नतिशीलाः (वैश्वानरः) विश्वेषां

नगाद्या मध्ये राजमानः (वरम्) उत्तमं जनम् (आ) (रोदस्यो) द्यावापृथिव्योर्मध्ये
आ । अग्निः) सूर्य इव (ससाद) (सीदति) (पित्रोः) सुशिक्षाकर्त्रोरभ्यापकोपदेश-
कयो (उपस्थम्) समीपम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्य शर्मन् सुमतिं भिक्षमाणा एवै सह वर्तमाना विश्वे
जनास उपतस्थुर्यो वैश्वानरो रोदस्योरग्निरास्थित इव पित्रोरुपस्थं वरमा ससाद स एव
साक्षाज्यं कर्त्तुमर्हति ॥ ६ ॥

भावार्थः—अथ वाचकानु०—स एव राजा नित्यं वर्धते यस्य समीपे नित्यं
विद्यावर्धका विद्वांसो मन्त्रिणस्तथुर्यो साक्षोपदेशं नित्यं गृह्णाति स सूर्य इव भूगोले
प्रकाशमानो भूत्वा प्रशस्तं राज्यं प्राप्नोति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यस्य) जिसके (शर्मन्) घर में (सुमतिम्) उत्तम बुद्धि की
(भिक्षमाणाः) नित्य याचना करते हुए, उन्नतिशील (एवैः) विज्ञानादि से प्राप्त हुए भेद गुणों के
साथ वर्तमान (विश्वे) सब (जनासः) धर्मोभा, उत्तम विद्वान् जन (उप, तस्थु) उपस्थित होते
हैं जो (वैश्वानरः) समस्त मनुष्यों के बीच राजमान (रोदस्योः) सूर्य पृथिवी के बीच (अग्नि)
सूर्य के तुल्य स्थित हुए के समान (पित्रोः) उत्तम शिक्षा करने वाले अभ्यापक उपदेशक के
(उपस्थम्) समीप (वरम्) उत्तम जन को (आ, ससाद) अन्वये प्रकार स्थित करो वही चक्रवर्ती
राज्य कर सकता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकानु०—वही राजा नित्य वर्धता है जिसके समीप विद्यावर्धक
विद्वान् मन्त्री सदा रहें । जो सत्यवक्ता के उपदेश को नित्य स्वीकार करता है वह सूर्य के तुल्य भूगोल
में प्रकाशमान होकर प्रशस्त राज्य को प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

को राजा प्रशस्तयशा भवतीत्याह ।

कोन राजा प्रशस्तिन यश वाता होता दे इम विदय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ देवो देदे बुध्न्याः वसूनि वैश्वानर उदिता सूर्यस्य ।

आ ममुद्रादवराहा परस्मादाग्निर्देदे दिव आ पृथिव्याः ॥ ७ ॥

आ । देवः । देदे । बुध्न्याः । वसूनि । वैश्वानरः । उन्-उदिता । सूर्यस्य ।

आ । ममुद्रान् । अगान् । आ । परस्मान् । आ । अग्निः । देदे । दिवः । आ ।
पृथिव्याः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तान् (देवः) पूर्णविद्य, सुम्नप्रद (देदे) ददाति (बुध्न्या)
बुध्न्यान्त्यन्तरिक्षम्यानि (वसूनि) द्रव्याणि (वैश्वानरः) विश्वेषा नराणामर्थ नायकः

(उदिता) उदिताबुदये (सूर्यस्य) (आ) (समुद्रात्) अन्तरिक्षात् (अवरात्) अर्वाचीनात्
(आ) (परस्मात्) (आ) (अग्निः) पावक इव वर्त्तमानः (ददे) ददाति (दिवः)
प्रकाशस्य (आ) (पृथिव्याः) मूर्ध्नि मध्ये ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो वैश्वानरोऽग्निरिव देशो राजा यथा सूर्यस्योदिता बुध्या
वसून्वासमन्तात्प्रकाशितानि जायन्ते तथा यो म्यायविद्याप्रकाशं सर्वेभ्य आददे यथा
परस्मादादिवरादासमुद्रादिवः पृथिव्याश्च मध्ये सूर्यः प्रकाशं प्रयच्छति तथा सद्गुणानादाय
प्रजाभ्यो हितमाददे स आ समन्तात्सुखेन वर्धते ॥ ७ ॥

भावार्थः—यदि विद्वांसः सत्यभावेन न्यायं संगृह्य प्रजाः पुत्रवत्पालयेयुस्तर्हि ते
प्रजामध्ये सूर्य इव प्रशस्तयशसो भूत्वा सर्वेभ्यः सुखं दातुं शक्नुवन्तीति ॥ ७ ॥

अत्र वैश्वानरदृष्टान्तेन राजकर्मवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्विधा ।

इति षष्ठं सूक्तं नवमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (वैश्वानरः) सब मनुष्यों का नायक (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी
(देशः) पूर्य विद्वां सुखशता राजा जैसे (सूर्यस्य) सूर्य के (उदिता) उदय में (बुध्या)
अन्तरिक्ष (वसूनि) इभ्य (आ) अग्नि के प्रकार प्रकाशित होते हैं जैसे जो म्याय और विद्या के
प्रकाश को सब से (आददे) देता है वा जैसे (परस्मात्) पर (अवरात्) तथा इधर बुध (आ,
समुद्रात्) अन्तरिक्ष के सब पर्यन्त (दिवः) प्रकाश और (पृथिव्याः) पृथिवी के बीच सूर्य प्रकाश
को देता है जैसे भेद गुणों का ग्रहण कर प्रजा के लिये हित (आददे) ग्रहण करता है वह (आ)
अग्नि सुख से वर्धता है ॥ ७ ॥

भावार्थः—यदि विद्वां लोग सत्य भाव से म्याय का संग्रह कर प्रजाओं का पुत्र के तुल्य
पालन करें तो वे प्रजा में सूर्य के तुल्य प्रकाशित कीर्ति वाले होकर सब के लिये सुख देने की समर्थ
होते हैं ॥ ७ ॥

इस सूक्त में वैश्वानर के दृष्टान्त से राजा के कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

वह षष्ठ सूक्त और नवमो वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ सप्तचस्य सप्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निदेवता । १ । ३
त्रिष्टुप् ४ । ५ । ६ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः । २ भुरिक्
पङ्क्तिः । ७ स्वराट् पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ कीदृशं राजानं कुर्युरित्याह ।

अथ सात श्रुति शाले सातवें सूक्त का आरम्भ है । उसके प्रथम मन्त्र में कैसे पुरुष को राजा करें इस विषय को कहते हैं ।

प्र षो देवे चित्सहमानमग्निमश्वं न वाजिनं हिषे नमोभिः ।
भवा नो दूतो अध्वरस्य विद्वान्त्मना देवेषु विविदे मितद्रुः ॥१॥

प्र । षः । देवम् । चित् । सहमानम् । अग्निम् । अश्वम् । न । वाजिनम् ।
हिषे । नमोऽभि । भव । नः । दूतः । अध्वरस्य । विद्वान् । त्मना । देवेषु ।
विविदे । मितद्रुः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (ष) युष्मान् (देवम्) दातारम् (चित्) अग्नि (सहसानम्)
(अग्निम्) विद्यया प्रकाशमानम् (अश्वम्) आशुगामिनम् (न) इव (वाजिनम्)
प्रशस्तवेगयन्तम् (हिषे) प्रहिलोमि (नमोभिः) अग्नादिभिः (भवा) अथ इयचोत्तस्तिष्ठ
इति दीर्घः । (नः) अस्माकम् (दूतः) सुशिक्षितो दूत इव (अध्वरस्य) अहिंसामयस्य
न्याय्यव्यवहारस्य (विद्वान्) (त्मना) आत्मना (देवेषु) विद्वत्सु (विविदे) विद्यापते
(मितद्रुः) यो मित शास्त्रसंमितं द्रवति प्राप्नोति सः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथाऽहं यः सहसानं देवमग्निमश्वं न वाजिनं नमोभिः प्र
हिषे तत्रैव यूयमपि वर्धयत हे राजैस्त्वमना यो देवेषु मितद्रुर्विद्वान्विविदे तं प्राप्य नोऽध्वरस्य
दूतो भव ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमात्कारः—यो हि प्रजाक्षेपं सहतेऽश्व इव सर्वकार्याणि सद्यो
व्याप्नोति विद्वत्सु विद्वान्दूत इव प्राप्तसमाचारी भवेत्समेव राजानं कुरुत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे मैं (ष) तुमको (सहसानम्) वज्र के साथक (देवम्)
दानशील (अग्निम्) विद्या से प्रकाशमान (अश्वम्, न) शीघ्र चलने वाले घोड़े के तुल्य (वाजिनम्)
इसमें वेग वाले (नमोभिः) अग्नादि करके (प्र, हिषे) अथवा वृद्धि करता हूं वैसे इसको तुम लोग
भी बढ़ाओ । हे राजन् (त्मना) आत्मा से जो (देवेषु) विद्वानों में (मितद्रुः) शास्त्रानुकूल पदार्थों
को प्राप्त होने वाला (विद्वान्) विद्वान् (विविदे) जाना जाता है उसको प्राप्त होके (नः) हमारे
(अध्वरस्य) अहिंसा और न्याययुक्तव्यवहार के (दूतः) सुशिक्षित दूत के तुल्य (भव) रहिये ॥१॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमासंख्य है—जो प्रजा के किये आयेयों को सहता, बोदे के मुख्य सब कार्यों को शीघ्र श्यास होता, विद्वानों में विद्वान्, वृत्त के मुख्य समाचार पहुँचाने वाला हो उसी को राजा करो ॥ १ ॥

पुनः कीदृशो राजा श्रेयान्भवतीत्याह ।

फिर कैसा राजा भेष्ट होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ याह्यग्ने पथ्याः अनु स्वा मन्द्रो देवानां सख्यं जुषाणः ।

आ सानु शुष्मे नदयन् पृथिव्या जम्भेभिर्विश्वमुशध्रस्वनानि ॥ २ ॥

आ । याहि । अग्ने । पथ्याः । अनु । स्वाः । मन्द्रः । देवानाम् । सख्यम् । जुषाणः । आ । सानु । शुष्मेः । नदयन् । पृथिव्याः । जम्भेभिः । विश्वम् । उशधक् । वनानि ॥ २ ॥

पदार्थः—(आ, याहि) आगच्छ (अग्ने) विद्युदिव राजविद्याभ्यास (पथ्याः) या धर्मवन्धानमर्हन्ति (अनु) अनुकूलः (स्वाः) स्वकीयाः प्रजाः (मन्द्रः) आनन्दप्रदः (देवानाम्) विदुषाम् (सख्यम्) मित्रभाषम् (जुषाण) स्नेहमान (आ) (सानु) शिखरमिव विज्ञानम् (शुष्मेः) बले (नदयन्) नाशं कुर्वन् पृथिव्या भूमे (जम्भेभिः) गात्रविनामैः (विश्वम्) सर्व जगत् (उशधक्) कामयमान (वनानि) सूर्यकिरणानिव धनानि ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! देवानां सख्यं जुषाणो मन्द्रः शुष्मेः पृथिव्याः सान्वा नदयन्विद्युदिव जम्भेभिर्विश्वं वनान्युशध्रस्वन पथ्याः स्वा अन्वा याहि ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वानकलु०—यो विद्युदिव पराक्रमी सूर्य इव प्रतापी स्वायुकुलाः प्रजा श्यायेनानन्दिताः कमेति स एवोत्तमो राजा भवति ॥ २ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) बिजुली के मुख्य राजविद्य में श्यास (देवानाम्) विद्वानों के (सख्यम्) मित्रपन को (जुषाणः) स्नेहते हुए (मन्द्रः) आनन्ददाता (शुष्मे) बलों के साथ (पृथिव्याः) पृथिवी के (सानु) शिखर के मुख्य विज्ञान को (आ नदयन्) अन्ते प्रकार नाश करते हुए विद्युत् के मुख्य (जम्भेभिः) गात्र नमाने से (विश्वम्) वनानि) भूय की किरणों के मुख्य धनों की (उशधक्) कामना करते हुए (पथ्याः) धर्ममार्ग को प्राप्त होने वाली (स्वा) यही प्रजाओं की (अनु, आ, याहि) अनुकूल आये ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वानकलु०—जो बिजुली के मुख्य पराक्रमी भूय के मुख्य प्रतापी, अपनी अनुकूल प्रजाओं को न्याय से आनन्दित करना है वही उत्तम राजा होता है ॥ २ ॥

अत्र के मनुष्या उत्तमाः सन्तीत्याह ।

इस जगत् में कौन मनुष्य उत्तम हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्राचीनो यज्ञः सुधितं हि बर्हिः प्रीणीते अग्निरीक्षितो न होता ।

आ मातरां विश्ववारे हुवानो यतो यविष्ठ जज्ञिये सुशेवः ॥ ३ ॥

प्राचीनः । यज्ञः । सुधितम् । हि । बर्हिः । प्रीणीते । अग्निः । ईक्षितः ।

न । होता । आ । मातरां । विश्ववारे इति विश्ववारे । हुवानः । यतः । यविष्ठ ।

जज्ञिये । सुशेवः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(प्राचीनः) यः प्रागञ्जति (यज्ञः) सङ्गन्तव्यः (सुधितम्) सुष्ठु दितम् (हि) निश्चय (बर्हिः) उत्तमं प्रवृद्धं इविः (प्रीणीते) कामयते (अग्निः) पावक इव (ईक्षितः) प्रशंसितगुणः (न) इव (होता) इवनकर्त्ता (आ) (मातरा) जनकी (विश्ववारे) सर्वसुखयितारी (हुवानः) स्तुवन् (यतः) याभ्याम् (यविष्ठ) अतिशयेन पीवनं प्राप्तः (जज्ञिये) जायसे (सुशेवः) सुसुखः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे यविष्ठ ! यतस्त्वं सुशेवो जज्ञिये तौ विश्ववारे मातरा हुवान ईक्षिनो होतानाग्निरिव प्राचीनो यज्ञः सुधितं बर्हिः प्राप्नुं य आ प्रीणीते स हि योग्यो जायते ॥ ३ ॥

भाषार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे मनुष्या यथा होता वेदविहितं यज्ञं इवाग्निः य कामयते तथैव ये पितृन्प्रशंसमानाः सेवन्ते त एवाऽत्र कृतज्ञा जायन्ते । ३ ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठ) अतिशय कर युवावस्था को प्राप्त (यतः) जिनसे आप (सुशेवः) सुन्दर सुखयुक्त (जज्ञिये) होते हो वन, विश्ववारे) सब सुखों के स्वीकार करने वाले दोनों (मातरा) माता पिता की (हुवानः) स्तुति करता हुआ (ईक्षितः) प्रशंसित गुणोंवाला (होता) होमकर्त्ता (न) जैसे जैसे (अग्निः) अग्नि के मुख्य (प्राचीनः) पूर्वकाय सम्बन्धी (यज्ञः) लगा करने योग्य युक्त (सुधितम्) सुन्दर दितकारी (बर्हिः) उत्तम अधिक इक्षिम् को प्राप्त करने के अर्थ जो (आ, प्रीणीते) अपने पक्षर कामना करता है (हि) वही योग्य होता है ॥ ३ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! जैसे होमकर्त्ता वेदविहित यज्ञ और उसकी सामग्री की श्रमना करता है वैसे ही जो पितृजनों की प्रशंसा करते हुए सेवन करते हैं वे इस जगत् में कृतज्ञ होते हैं ॥ ३ ॥

पुनः को मनुष्यो योग्यो राजा भवतीत्याह ।

फिर कौन मनुष्य योग्य राजा होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मयो अध्वरे रथिरं जनन्त मानुषासो विचेतसो य एषाम् ।

विशामधाधि विरपतिर्दुरोणेऽग्निर्मन्द्रो मधुवचा कृतावा ॥ ४ ॥

मद्यः । अध्वरे । रथिरम् । जनन्त । मानुषासः । विचेतसः । यः ।
एषाम् । विशाम् । अधायि । विश्वपतिः । दुरोणे । अग्निः । मन्द्रः । मधुवचाः ।
ऋतावा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सद्यः) (अध्वरे) अहिंसामय व्यवहारे (रथिरम्) यो रथिषु रमते
तम् (जनन्त) जनयन्ति (मानुषासः) मनुष्या (विचेतसः) विविधप्रज्ञायुक्ता (यः)
(एषाम्) विदुषाम् (विशाम्) प्रजानाम् (अधायि) धीयन् विवशतिः) प्रजापालकः
(दुरोणे) गृहे (अग्निः) वायक इव (मन्द्र) आनन्दप्रद (मधुवचाः) मधूनि
मधुराणि वर्चसि यस्य सः (ऋतावा) य ऋतं सत्यमेव व्रनति सत्यमति सः ॥ ४ ॥

अन्वयः—विचेतसो मानुषासोऽध्वरे यं रथिरं सद्यो जनन्त य एषां मध्ये
दुरोणेऽग्निरिव मन्द्रो मधुवचा ऋतावा विशां विश्वपतिर्विद्वद्भिरधायि स एव राजा
भविनुमर्हति ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०— यं सुसिक्तया विद्यां ग्राहयिष्या विपश्चिनं विद्वांसो
जनयन्ति स योग्यो भूत्वा गृहे दीप इव प्रजासु न्यायप्रकाशको जायते ॥ ४ ॥

पदार्थः—(विचेतसः) विविधप्रकार की बुद्धि से युक्त (मानुषासः) मनुष्य (अध्वरे)
अहिंसारूप व्यवहार में जिस (रथिरम्) रथवालों में रमण करने वाले को (सद्यः) शीघ्र (जनन्त)
प्रकट करते हैं (यः) जो (एषाम् , विद्वानों के बीच (दुरोणे) घर में (अग्निः) अग्नि के मुख्य
(मन्द्र) आनन्ददाता (मधुवचाः) कोमल वचनों (ऋतावा) और सत्य का सत्य करने वाला
(विशाम्) प्रजाओं का (विश्वपतिः) एक विद्वानों (अधायि) धारण किया जाता बड़ी जा
होने को योग्य होता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—[इस मन्त्र में वाचक १०] अथर्वे १० म शिक्षा से विद्या प्रदूषण कराके
विद्वान् लोग परिहृत करते हैं वह योग्य होकर रथे दीप के समान प्रजाओं के मन का प्रकाशक
होता है ॥ ४ ॥

पुनरग्निः कीदृशोऽस्मिन् ॥

किर अग्नि कैसा है इस प्रश्न के अर्थ के मन्त्र में कहते हैं ।

असादि वृतो वहिराजगन्वानवितर्ज्ज्व ॥ १ ॥

राश्च यं पृथिवी वायुभान् आ यं जेह्वा यजति विश्वामसु ॥ २ ॥

असादि । वृतः । वहिः । अजगन्वान् । अविर्ज्व । वृह्वा । नृसदने ।
विध्वर्ता । द्यौः । च । यम् । पृथिवी । वायुभान् इति । आ । यम् । होता । यजति ।
विश्वऽवाम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(असादि) आसद्यने (वृतः) स्वीकृतः (बद्धिः) बोद्धा (आजगन्वान्) समन्तादुगन्ता (अग्निः) पात्रक इव (ब्रह्मा) चतुर्वेदवित् (वृषदने) वृणां स्थाने (विधत्ता) विशेषेण धारकः (योः) सूर्यः (च) यम् (पृथिवी) भूमी (वावृधाते) वर्धयतः (आ) (यम्) (होता) (यजति) सङ्गच्छते (विश्वधारम्) विश्वे सर्वैर्वरणीयम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वृषदने ब्रह्मा भवति तथा यो वृत आजगन्वाग्बद्धि-
रग्निविधत्ता असादि यं योः पृथिवी च वावृधाते यं विश्वधारं होता आ यजति तं सर्वे
विजानन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निर्वेधावत्सम्प्रयुक्तः सन्सर्वाणि कार्याणि
साधोति तथैव सत्कृत्य स्वीकृतवेदविद्वांसो धर्मार्थकाममोक्षान्पदार्थान्सर्वान्प्रापयन्ति ॥५॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (वृषदने) मनुष्यों के स्थान में (ब्रह्मा) चार वेद का जानने
वाला होता है वैसे जो (वृतः) स्वीकार किया (आजगन्वान्) अपने प्रकार प्राप्त होने वाला
(बद्धिः) पहुँचाने वाले (अग्निः) अग्नि के तुल्य (विधत्ता) विशेष कर धारकता (असादि) अपने
प्रकार स्थित होता है (यम्) जिसको (योः) सूर्य (च) और (पृथिवी) भूमि (वावृधाते) वर्धते
है (यम्) जिस (विश्वधारम्) सबको स्वीकार करने योग्य को (होता) होमकर्ता (आ, यजति)
अपने प्रकार सङ्ग करना है उस को सब लोग जानें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि यथावत् सम्प्रयोग किया हुआ सब कार्यों को
सिद्ध करता है वैसे ही सरकार कर स्वीकार किये वेद के विद्वान् लोग धर्मार्थकाम मोक्ष पदार्थों को
सबको प्राप्त कराते हैं ॥ ५ ॥

पुनः के वरा विद्वांसो भवन्तीत्याह ।

फिर कीन श्रेष्ठ विशान् होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एते पुंसेभिर्विश्वं मन्त्रं ये वारं नर्या अतच्छन् ।

प्र ये विशस्तिरन्त श्रोषमाणा आ ये मे अस्य दीर्घयजुनस्य ॥ ६ ॥

एते । पुंसेभिः । विश्वम् । आ । अतिरन्त । मन्त्रम् । ये । वा । अरम् ।
नर्याः । अतच्छन् । प्र । ये । विशः । तिरन्त । श्रोषमाणाः । आ । ये । मे ।
अस्य । दीर्घयजु । ऋतस्य ॥ ६ ॥

पदार्थः—(एते) (पुंसेभिः) धनैर्यशोभिर्वा (विश्वम्) समग्रम् (आ)
(अतिरन्त) तरन्ति (मन्त्रम्) विचारम् (ये) (वा) (अरम्) अक्षम् (नर्याः) वृषु

साधवः (अतन्तुन्) कुर्वन्ति (प्र) (य) (विशः) प्रजाः (तिरन्त) प्रतरन्ति
(ओषमाणाः) शृण्वन्तः (आ) (ये) (मे) मम (अस्य) (दीधयन्) प्रदीपयन्ति
(श्रुतस्य) सत्यस्य विज्ञानस्य ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य एते नर्यां द्युम्नेभिर्विश्वं मन्त्रमा तिरन्त वारमतस्तन्वे
ओषमाणा विशः प्र तिरन्त ये मेऽस्यर्त्तस्याऽऽदीधयैस्तेऽभीष्टं प्राप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सुविचारेण स्वीकर्त्तव्यान् पदार्थान् प्राप्नुवन्ति निम्न
विद्वद्ब्रह्मणां धोतारो भूत्या मन्याऽनुते विविच्य सत्यं धृत्वाऽऽसत्यं विहाय यशस्विनो
धनाद्वया जायन्ते तेषांऽत्र सत्कर्मव्या भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (ये) जो (एते) वे (नर्याः) मनुष्यो मैं ओह (द्युम्नेभिः) धन वा
कीर्ति से (विशम्) समस्त (मन्त्रम्) विचार को (आ, तिरन्त) अन्वे प्रकार पार होते (वा,
श्रम्) अधवा पूर्ण कार्य को (अतन्तुन्, तीव्रता से करते (ये) जो (ओषमाणाः) सुनते हुए
(विशः) प्रजाजनों को (प्र, तिरन्त) अन्वे तरते और (ये) जो (मे) मेरे (अस्य) इस
(श्रुतस्य) सत्य विज्ञान को (आ, दीधयन्) अन्वे प्रकार प्रकाशित करते हैं वे अभीष्ट को प्राप्त
होते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सुन्दर विचार के साथ स्वीकार करने योग्य पदार्थों को प्राप्त होते और
निम्न विद्वानों के वचनों के ओता होकर सत्य कूट का विवेक कर और असत्य छोड़ सत्य का प्रह्व
कर यशस्वी धनाश्रय होते हैं वही इस जगत् में सत्कार के योग्य होते हैं ॥ ६ ॥

पुनः कः सुरदो बलिष्ठः प्रशंसितो जायत इत्याह ।

किं कौन अच्छा, अनुर, अतिबलवान् तथा प्रशंसित होता है

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू त्वामग्ने ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहस्रो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मघवद्भ्य आनदय्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥१०॥

नु । त्वाम् । अग्ने । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहस्रः ।
वसूनाम् । इषम् । स्तोतृभ्यः । मघवद्भ्यः । आनद् । यूपम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ १० ॥

पदार्थः—(नु) क्षिप्रम् । अत्र अचिदुद्येति दीर्घः । (त्वाम्) (अग्ने) विज्ञान-
स्वरूप (ईमहे) याचामहे (वसिष्ठाः) अतिशयेन वसवः (ईशानम्) ईश्वरशीलम्
(सूनो) सत्पुत्र (सहस्रः) बलिष्ठस्य (वसूनाम्) पृथिव्यादितत्त्वानां धनानां वा (इषम्)

अज्ञाविकम् (स्तोतृभ्यः) सर्वविद्याप्रशंसकेभ्यः (मधवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यः (ज्ञानट्) व्याप्नोति (यूयम्) (पात) रक्षन् (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यकारिणीभिः क्रियाभिः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे सहस्रः सूनोऽग्ने ! वसूमां मध्य ईशानं त्वां ययं वसिष्ठा ईमहे यूयं स्तोतृभ्यो मधवद्भ्यो नोऽस्मान् सदा पात यो युष्मान्निधयं ज्ञानट् तं यूयं स्वस्तिभिः सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—यो विद्वद्भ्यो धनं प्रयच्छति विद्यां च यान्ति यस्य रक्षामाप्ता विद्वति सर्वदा रक्षितो वर्धमानः सन् सर्वेश्वरो जायत इति ॥ ७ ॥

अत्राग्निष्टपन्तेन राजादिगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वश्रुतार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति सप्तमं सूक्तं दशमो वर्गः समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सहस्रः) अतिबलवान् के (सूनो) सपुत्र (अग्ने) विज्ञानस्वरूप (वसूनाम्) धूमिण्यादि साधु साधनों के बीच (ईशानम्) ममर्थं बलवान् (एवम्) आप को (वसिष्ठाः) अत्यन्त बलवाने वाले हम लोग (ईमहे) याचना करते हैं (यूयम्) तुम लोग (स्तोतृभ्यः) सब विद्याओं की प्रशंसा करने वाले (मधवद्भ्यः) बहुत धनयुक्त होने के लिये (नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो । जो तुमको और (इयम्) अन्नदि को (नु) शीघ्र (ज्ञानट्) व्याप्त हो उसकी तुम (स्वस्तिभिः) स्वस्थता कराने वाली क्रियाओं से सदा रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—ओ विद्वानों के लिये धन देता है और विद्या की याचना करता है, जिसकी रक्षा प्राप्त करते हैं वह सदा रक्षा को प्राप्त, बलता हुआ सब ऐश्वर्य से युक्त होता है ॥ ७ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दशान्त से राजादि के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यहाँ सातवां सूक्त और दशवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ सप्तर्चस्याष्टमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । १ । ७

स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ५

निचृत्विण्डुपञ्चन्दः । [२] । ३ । ४ । ६

त्रिण्डुपञ्चन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ स राजा कीदृशः स्यादित्याह ।

अब वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इन्धे राजा समग्रो नमोभिर्यस्य प्रतीकमाहुर्न घृतेन ।

नरो हव्येभिरीळते सन्नाधअग्निरग्रं उपसामशोचि ॥ १ ॥

इन्धे । राजा । सम्य । अर्यः । नमःऽभिः । यस्य । प्रतीकम् । आहुतम् ।
घृतेन । नरः । हव्येभिः । ईक्षते । सञ्चारः । आ । अग्निः । अग्ने । उपसाम् ।
अशोचि ॥ १ ॥

पदार्थः—(इन्धे) प्रदीपयामि (राजा) प्रकाशमानः (सम्यः) युद्धकुशलः
(नमोभिः) अन्नादिभिस्सत्कारैर्वा (यस्य) (प्रतीकम्) प्रत्येति येन तत्सैन्यम्
(आहुतम्) स्पर्द्धितम् (घृतेन) प्रदीपनेनोदकेनाज्येन वा (नरः) नेतारो मनुष्याः
(हव्येभिः) दानुं दातुमर्हः (ईक्षते) स्तुयन्ति (सञ्चारः) बाधेन सह वर्तमानः
(आ) (अग्निः) पायक इव (अग्ने) पुरस्तान् (उपसाम्) प्रभातानाम् (अशोचि)
प्रकाशयते ॥ १ ॥

अन्वयः—ये नरो हव्येभिर्नमोभिस्सह घृतेन यस्याहुतं प्रतीकमीक्षते स समर्थो
राजाऽहं तानिन्धे । यथोपसामये सञ्चारोऽग्निराशोचि तथाऽहं शत्रूणां संमुखे स्वसेना-
प्रकाशक उत्साहकश्च भवेयम् ॥ १ ॥

भावार्थः—ॐ वाचकतु०—हे मनुष्या ये यस्य श्रुत्या उपकारकाः स्युस्त
उपकृतेन सदा सत्करणीयाः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (नरः) पायक मनुष्य (हव्येभिः) देने योग्य जनों वा (नमोभिः) अन्नादि
से होने वाले सत्कारों के साथ (घृतेन) प्रदीपकरक जल वा घी से (यस्य) जिसकी (आहुतम्)
स्पर्द्धा ईशों को प्राप्त (प्रतीकम्) सेना की निश्चय कराने वाली (ईक्षते) स्तुति करते हैं वह (समर्थः)
युद्ध में कुशल (राजा) प्रकाशमान तेजस्वी मैं उनको (इन्धे) प्रदीप करता हूँ जैसे (उपसाम्)
प्रभात समय होने से (अग्ने) पहिले (सञ्चारः) बाध अर्थात् संयोग से बने सब संसार के साथ
वर्तमान (अग्निः) अग्नि के तुल्य तेजस्वी जन (आ, अशोचि) प्रकाशित किया जाता है जैसे मैं
शत्रुओं के सम्मुख अपनी सेना का प्रकाशक और उत्साह देने वाला होऊँ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतु०—हे मनुष्यो । जो जिस के श्रुत्य उपकार करने वाले हों,
वे उपकार को प्राप्त हुए से सदा सत्कार देने योग्य हैं ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अयम् एव सुमहौ अवेदि होता मन्द्रो मनुषो यद्वा अग्निः ।

वि भा अकः ससृजानः पृथिव्यां कृष्णपविरोषधीभिर्ववचे ॥ २ ॥

अयम् । ऊं इति । स्यः । सुर्महान् । अवेदि । होता । मन्द्रः । मनुषः ।

यद्वा । अग्निः । वि । भाः । अकुरित्यकः । ससृजानः । पृथिव्याम् । कृष्णऽपविः ।

ओषधीभिः । ववचे ॥ २ ॥

पदार्थः—(अयम्) (उ) (स्यः) सः (सुमहान्) शुभैर्गुणकर्मभिः पूजनीयः (अवेदि) विद्यते (होता) दाता (मन्द्रः) आनन्ददिता (मनुषः) मनुष्यः (यज्ञः) महान् (अग्निः) पावक इव (वि) (भाः) यो भाति (अकः) करोति (ससृजानः) स्रष्टा सन् (पृथिव्याम्) भूमौ (कृष्णपविः) कृष्णो विलेखः पविः शस्त्रास्त्रसमूहो यस्य (ओषधीभिः) सोमवृक्षादिभिः (ववचे) बद्धति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा विभायहोऽग्निरोषधीभिर्ववसे तथा कृष्णपविर्होता मन्द्रः सुमहान् मनुषो विद्वद्भिरवेदि स्योऽयमु पृथिव्यां सर्वान् सुखेन ससृजानः सन् सर्वेषामुन्नतिमकः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सूर्यवदुपकारका भवन्ति त एव सुष्टु पूज्या जायन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! जैसे (विभाः) पञ्चरा करने वाला (यज्ञः) वडा (अग्निः) अग्नि के गुण सेजस्वी (ओषधीभिः) सोमवृक्षादि ओषधियों से (ववचे) प्राप्त करता है वैसे (कृष्णपविः) तीक्ष्ण काट करने वाले शस्त्र अस्त्रों से युक्त (होता) शान्तरीक्ष (मन्द्रः) आनन्द करने वाला (सुमहान्) शुभ गुणकर्मों से सत्कार करने योग्य (मनुषः) मनुष्य विद्वानों से (अवेदि) जाना जाता है (स्यः) वह (अयम्) वह (उ) ही (पृथिव्याम्) पृथिवी पर सब को सुक्त से (ससृजानः) संयुक्त करता हुआ सबकी बद्धति (अकः) करता है ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सूर्य के गुण उपकारक होते हैं वे ही अग्ने मन्दार सत्कार पावे योग्य होते हैं ॥ २ ॥

पुनश्चे राजप्रजाजनाः कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर वे राजा और प्रजा के जन कैसे वर्तेरन्नित्याह ।

कया नो अग्ने वि वसः सुवृक्तिं कामु स्वधामृणवः शस्यमानः ।

कदा भवेम पतयः सुदत्र रायो वन्तारो दुष्टरस्य साधोः ॥ ३ ॥

कया । नः । अग्ने । वि । वसः । सुवृक्तिम् । काम् । ऊं इति । स्वधाम् ।

अणवः । शस्यमानः । कदा । भवेम । पतयः । सुदत्र । रायः । वन्तारः ।

दुष्टरस्य । साधोः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(कया) रीत्या (नः) अस्मान् (अग्ने) विद्युद्ब्रह्मैश्वर्यप्रद (वि) (वसः) निवासय (सुवृक्तिम्) सुष्टु मजन्ति यस्यां नीतो ताम् (काम्) (उ) (स्वधाम्) अन्नम् (अणवः) प्रसाध्नुयाः (शस्यमानः) स्तूयमानः (कदा) (भवेम) (पतयः) (सुदत्र) सुष्टु दातः (रायः) धनस्य (वन्तारः) सम्भाजकाः (दुष्टरस्य) दुःखेन तरितुं योग्यस्य (साधोः) सत्पुरुषस्य ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे सुदत्ताऽग्ने शस्यमानस्त्वं कथा नो वि वसः कामु [सुवृत्तिः] स्वधामृणवः कदा दुष्टरस्य साधोर्वन्तारो रायः पतयो धय भवेम ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवानस्मान् यथावत्पालयिष्या धनाढ्यान्कुर्यास्तर्हि वयमपि तव सज्जनस्य सतनमुन्नतिं कुर्यामि ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (सुदत्त) सुन्दर कृता (अग्ने) विदुत् के समान पेश्वर्य देने वाले राजपुरुष (शस्यमानः) प्रशंसा को प्राप्त हुए आप (कथा) किस रीति से (नः) हमको (वि, वसः) प्रवास कराते हैं (कामु, उ) किसी (सुवृत्तिम्) सुन्दर प्रकार जिस में प्राप्त हों उस नीति और (स्वधाम्) अन्न को (ऋणवः) प्रतिद्ध करो (कदा) कब (दुष्टरस्य) दुःख से तरने योग्य (साधोः) सखपुरुष के (वन्तारः) सेवक (रायः) धन के (पतयः) स्वामी हम लोग (भवेम) हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि आप हमारा यथावत् पालन कर धनाढ्य करें तो हम भी आप सज्जन की निरन्तर उन्नति करें ॥ ३ ॥

पुनः कीदृशो राजा सत्कर्तव्योऽयं कीदृशान् सत्कुर्यादित्याह ।

फिर कैसा राजा सत्कार के योग्य होता और यह राजा कैसों का सत्कार करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रप्रायमग्निर्भरतस्य शृण्वे वि यत्सूर्यो न रोचते बृहद्भाः ।

अभि यः पुरुं पृतनासु तस्थौ घृतानो दैव्यो अतिथिः शुशोष ॥ ४ ॥

प्र० । अ० । अग्निः । भरतस्य । शृण्वे । वि । यत् । सूर्यः । न । रोचते । बृहद् । भाः । अभि । यः । पुरुम् । पृतनासु । तस्थौ । घृतानः । दैव्यः । अतिथिः । शुशोष ॥ ४ ॥

पदार्थः—(प्रप्र) अतिप्रकर्षं (अयम्) (अग्निः) पावक इव (भरतस्य) धारकस्य पोषकस्य (शृण्वे) (वि) (यत्) यः (सूर्यः) (न) इव (रोचते) प्रकाशते (बृहद्) महज्जगद्राज्यं वा (भाः) प्रकाशयति (अभि) (यः) (पुरुम्) पालकं सेनापतिम् (पृतनासु) सेनासु (तस्थौ) तिष्ठेत् (घृतानः) देदीप्यमानः (दैव्यः) देवैः कृतो विद्वान् (अतिथिः) अविद्यमाना तिथिर्गमनमनयोर्वस्य (शुशोष) शुचते प्रकाशते ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! यद्योऽयं भरतस्याऽग्निरिव सूर्यो न विरोचते यमद्वयप्र शृण्वे यो बृहत्पुरुषमभि भा अतिथिरिव दैव्यो घृतानः पृतनासु तस्थौ स शुशोच तं त्वं सदैव सत्कुर्याः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकानु०—ये राजानः सत्कर्मकर्तृभिः स कुर्युर्दुष्टा-
चारान्दृष्टयेयुस्त एवसूर्यप्रकाशमाना अनिविघ्नसंस्कृतव्याः सन्तः सर्वदा विजयिनो
भूत्वा प्रसिद्धकीर्त्तयो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजपुरुष (यत्) जो (अपम्) वह (भरतस्य) धारण वा पोषण करने वाले
के (अग्निः) अग्नि के समान वा सूर्यः, न) सूर्य के समान (वि, रोचते) विशेष प्रकाशित होता है
वा जिसको मैं (प्रप, श्रवणे) अच्छे प्रकार सुनता हूँ (यः) जो (बृहत्) बड़े जगत् वा राज्य को
तथा (पूरम्) पालक सेनापति को (अग्नि, भाः) सब ओर से प्रकाशित करता है तथा (अतिथिः)
जाने आने की तिथि जिसकी निमत म हो उसके तुल्य (दैव्यः) विद्वानों ने किया विद्वान् (पुत्तानः)
प्रकाशमान (पूतनासु) सेनाओं में (तस्यै) स्थित हो वह (शुरोच) प्रकाशित होता है उसका
आप सदा सत्कार कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकानु०—जो राजा योग सत्कर्म करनेवालों का ही
सत्कार करें और पुत्राचारियों को दयक देवें वे ही सूर्य के तुल्य प्रकाशमान अतिथियों के समान
सत्कार करने योग्य होते हुए सर्वदा विजयी होकर प्रसिद्ध कीर्ति पाये होते हैं । ४ ॥

पुनः सः राजा किं कुर्यादित्याह ।

किर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

असन्निच्चे आहवनानि भूरि भुवो विश्वेभिः सुमना अनीकैः ।

स्तुतश्चिदग्रे शृण्वषे गृणानः स्वयं वर्धस्व तन्वं सुजात ॥ ५ ॥

असन् । इत् । त्वे इति । आहवनानि । भूरि । भुवः । विश्वेभिः ।
सुमनाः । अनीकैः । स्तुतः । चित् । अग्रे । शृण्वषे । गृणानः । स्वयम् ।
वर्धस्व । तन्वम् । सुजात ॥ ५ ॥

पदार्थः—(असन्) भवन्ति (इत्) एव (त्वे) त्वयि (आहवनानि)
सत्कारपूर्वकनिमन्त्रणानि (भूरि) (भुवः) पृथिव्याः (विश्वेभिः) समग्रैः (सुमनाः)
शोभनमना (अनीकैः) सुशिक्षितैस्सैन्यैः (स्तुतः) (चित्) अग्नि (अग्ने) विद्वन्नाजन्
(शृण्वषे) (गृणानः) स्तुवन् (स्वयम्) (वर्धस्व) (तन्वम्) शरीरम् (सुजात)
सुष्ठु प्रसिद्ध ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे सुजाताग्ने ! त्वे भुवो भूर्वा हवनान्यसन् विश्वेभिरनीकैः सुमनाः
स्तुतो गृणानः सर्वेषां वाक्यानि [चित्] शृण्वषे स त्वं स्वयमित्थं वर्धस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवान् प्रशंसितानि धर्म्याणि कार्याण्यकरिष्यत्तर्हि
सर्वत्र विजयमानः सन् स्वयं वर्द्धित्वा सर्वाः प्रजा अवर्धयिष्यत् ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे (सुजात) सुन्दर प्रकार प्रसिद्ध (अग्ने) विद्वन् राजन् (त्वे) आप के निमित्त (भुवः) पृथिवी के सम्बन्ध में (भूरि) बहुत (आहवनानि) सात्कारपूर्वक निमन्त्रण (भस्म) होओ ई (विश्वेभिः) सब (शरीकैः) धरुणी शिषित सेनाओं के साथ (सुमनाः) प्रसन्न चित्त (स्तुतः) स्तुति को प्राप्त (गृधानः) स्तुति करने वालों के वाक्यों को (चित्) भी (श्रियिष्ये) पुनर्ले हैं सो आप (स्वयमित्) स्वयमेव (तन्वम्) शरीर को (वर्धस्व) बढ़ाइये ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे राजन् ! यदि आप प्रशस्त धर्मयुक्त कर्मों को करें तो सर्वत्र विजय को प्राप्त होते हुए आप वृद्धि को प्राप्त होके सब प्रजाओं को बढ़ावें । ५ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर यह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इत्वं वचः शतसाः संसहस्रमुद्रमये जनिषीष्ट द्विवर्हीः ।

शं यत्स्तोतृभ्य आपये भवति द्युदमीवचातनं रक्षोहा ॥ ६ ॥

इदम् । वचः । शतसाः । सम्सहस्रम् । उत् । आपये । जनिषीष्ट ।
द्विवर्हीः । शम् । यत् । स्तोतृभ्यः । आपये । भवति । द्युदमत् । अमीवचातनम् ।
रक्षोहा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(इदम्) (वचः) वचनम् (शतसाः) यः शतानि सनति विभजति (सं, सहस्रम्) सम्यक्सहस्रम् (उत्) (आपये) पादकायेष्व (जनिषीष्ट) जनयतु (द्विवर्हीः) द्वाभ्यां विद्याविनयाभ्यां वर्हः वर्धन यस्य सः (शम्) सुखम् (यत्) (स्तोतृभ्यः) स्तोत्रयेभ्यो विद्वद्भ्यः (आपये) आपकायाऽऽप्ताय (भवति) भवेत् (द्युदमत्) द्यौः कामना विद्यत यस्य (अमीवचातनम्) रोगनाशनम् (रक्षोहा) रक्षसां दुष्टानां हन्ता ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे राजञ्छतसा द्विवर्हा रक्षोहा भवानग्रय इदं सं सहस्रं वचो जनिषीष्ट यद् द्युदमीवचातनं शं स्तोतृभ्य आपय इद्ववाति तदेव सततं साधयतु ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे प्रजाजना यथा राजा सभेशः सर्वेभ्यो मधुरं वच वसमं सुखं दत्वा दुःखं दूरीकरोति तथैव यूयमपि राज्ञेऽसंख्यान्पदार्थान्दत्वा प्रमादरोगरहितं संपादयत ॥ ६ ॥

पदार्थ—हे राजन् (शतसाः) सौ क विभाग करने (द्विवर्हाः) विद्या और विनय से बढ़ने और (रक्षोहा) दुष्ट राजसों के हिसा करने वाले आप (आपये) अग्नि के द्विजे जैसे जैसे (इदम्) इस (सं, सहस्रम्) सम्यक् सहस्र (वचः) वचन को (जनिषीष्ट) प्रकट कीजिये (यत्) जिस

कृमिन्) कामना वाले (अमीवचासनम्) रोगनाशरूप (यम्) सुख को (स्तोतृभ्यः) स्तुतिकर्ता विद्वानों के लिये वा (आपये) प्राप्त कराने वाले के लिये (उद्भवाति) प्रतिद्वन्द्व करते हैं उसी को निरन्तर सिद्ध करें ॥ ६ ॥

भावार्थ—हे प्रजाजनो ! जैसे सभापति राजा सब के लिये मधुर कोमल वचन और उत्तम सुख देकर दुःख दूर करता है वैसे ही तुम लोग भी राजा के लिये असंख्य पदार्थों को देकर प्रमाद और रोग रहित करके अधिकतर धन देओ ॥ ६ ॥

कीदृशं राजानं प्रजा मन्येरन्नित्याह ।

कैसे पुरुष को प्रजा लोग राजा मानें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू त्वामग्र ईमहे वसिष्ठा ईशानं सूनो सहस्रो वसूनाम् ।

इषं स्तोतृभ्यो मधवद्भ्य आनदयूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥

नू । त्वाम् । अग्रे । ईमहे । वसिष्ठाः । ईशानम् । सूनो इति । सहस्रः । वसूनाम् । इषम् । स्तोतृभ्यः । मधवद्भ्यः । आनद । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः (त्वाम्) (अग्रे) सन्मार्गप्रकाशक (ईमहे) पाचामहे (वसिष्ठाः) अतिशयेन वसुमन्तः (ईशानम्) समर्थम् (सूनो) अपत्य (सहस्रः) बलवान् (वसूनाम्) वासयितृणाम् (इषम्) विद्वानं धनं वा (स्तोतृभ्यः) ऋत्विग्भ्यः (मधवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यः (आनद) व्याप्नोषि (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे सहस्रसूनोऽग्रे ! यतस्त्वं स्तोतृभ्य इषं मधवद्भ्य इषमादत्त तस्माद्वसिष्ठा वयं वसूनामीशान त्वां न्यामहे वयं यौध्वं शुभान् रक्षेम ते यूयं स्वस्तिभिः सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् भवान् विद्वद्भ्यो धरं वस्तु मधवद्भ्यः प्रतिष्ठां ददाति त्वं भृत्याश्चास्मान्सततं रक्षन्ति तस्माद्भुवता वयं सेवकाः स्म इति ॥ ७ ॥

अत्राग्निदृष्टान्तेन राजकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इत्यहमं सूक्तमेकादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सहस्रः) बलवान् के (सूनो) पुत्र (अग्रे) सत्य मार्ग के प्रकाशक राजन् पुरुष जिससे आप (स्तोतृभ्यः) ऋत्विजों के लिये (इषम्) विज्ञान वा धन को (मधवद्भ्यः) बहुत धन वाले के लिये धन वा विज्ञान को (आनद) व्याप्त होते हो इस कारण (वसिष्ठाः) अत्यन्त धन

वाले हम लोग (वसूनाम्) वास के हेतु पृथिव्यादि के (ईशानम्) अथवा (स्वाम्) आपको (तु. हमहे) शीघ्र चाहते हैं और हम जिन तुम लोगों को रचा करें वे (पूनम्) तुम (स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हमारी सदा (पात) रचा करो ॥ • ॥

भावार्थ—हे राजन् । आप विद्वानों के लिये ओष्ठ वस्तु, धनवानों के लिये प्रतिष्ठा देते हो आप और राजपुरुष हमारी निरन्तर रचा करें इसलिये आपके हम सेवक होवें ॥ • ॥

इस सूक्त में अग्नि के दृष्टान्त से राजा के कर्त्तव्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह आठवाँ सूक्त और ग्यारहवाँ पर्व समाप्त हुआ ॥

***

अथ षडचस्य नवमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ त्रिण्डुप् । ४ । ५ निचृत्त्रिण्डुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

२ । ३ भुरिक् पङ्क्तिः । ६ स्वराद् पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनः के विद्वांसः सेवनीया इत्याह ।

अथ छः ऋचा वाले नवमे सूक्त का आरम्भ है । इसके प्रथम मंत्र में फिर कौन विद्वान् सेवने योग्य हैं इस विषय को कहते हैं ।

अबोधि जार उषसामुपस्थादोता मन्द्रः कवितमः पावकः ।

दधाति केतुमुभयस्य जन्तोर्हव्या देवेषु द्रविणं मुकृत्सु ॥ १ ॥

अबोधि । जारः । उषसाम् । उपऽस्थात् । होता । मन्द्रः । कविऽतमः । पावकः । दधाति । केतुम् । उभयस्य । जन्तोः । हव्या । देवेषु । द्रविणम् । मुकृत्सु ॥ १ ॥

पदार्थः—(अबोधि) बोधयति (जारः) राजेर्जरयिता सूर्यः (उषसाम्) प्रातर्वेलानाम् (उपस्थात्) समीपात् (होता) दाता (मन्द्रः) आनन्दयिता (कवितमः) विद्वत्तमः (पावकः) पवित्रीकरः (दधाति) (केतुम्) प्रज्ञाम् (उभयस्य) इहाऽमुत्र भयस्य (जन्तोः) जीवस्य (हव्या) होतुमर्हाणि वस्तूनि (देवेषु) पृथिव्यादिषु विद्वत्सु वा (द्रविणम्) धनं बलं वा (मुकृत्सु) पुण्याऽऽत्मसु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा रात्रिर्जीरः सूर्य उपसासुपस्थादुभयस्य जन्तोर्हन्त्या केतुं देवेषु द्रविणञ्च दधाति तथा होता मन्द्रः कवितमः पावको विद्वान् अन्तोर्हन्त्या सुकृत्सु देवेषु द्रविणं केतुञ्च दधाति स्वयमवाध्यद्वान्बोधयति तमेवाध्यापकं विद्वान् सततं संवध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—ये विद्वांसो यथा सूर्यो रात्रिं निवार्य प्रकाश जनयति तथाऽविद्यां निवार्य विद्यां जनयन्ति ते यथा धार्मिका न्यायाधीशो राजा पुण्यात्मसु प्रेम दधाति तथा शमदमादियुक्तेषु भ्रातृषु प्रीतिं सिद्ध्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (रात्रि) रात्रि का नाश करने वाला सूर्य (उपसासुपस्था) उभय लोक की सेवाओं के (उपस्थात्) समीप से (उभयस्य) इस लोक परलोक में जाने आने वाले (जन्तो) जीवात्मा के (हन्त्या) होमन योग्य वस्तुओं को (केतुम्) बुद्धि का और (द्रविणम्) धन या वस्तु को (देवेषु) पृथिव्यादि वा विद्वानों में (दधाति) धारण करता है तथा (होता) कनरीज, मन्द्र, आनन्ददाता (कवितमः) अति प्रवीण (पावकः) पवित्रकर्ता विद्वान् जीव के भास्य परमार्थों के (सुकृत्सु) पुण्यात्मा विद्वानों में धन और बुद्धि का धारणकरता स्वयं अज्ञानों को (अध्याप्य) बोध कराता उसी अध्यापक विद्वान् की निरन्तर सेवा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकानु०—जो विद्वान् जैसे रात्रि को सूर्य विचारण कर प्रकाश को उत्पन्न करता हैसे अविद्या का निवारण करके विद्या को प्रकट करते हैं, वे जैसे धर्मात्मा न्यायाधीश राजा पुण्यात्माओं में प्रेम धारण करता है वैसे शमदमादि युक्त भ्राताओं में प्रीति को विधान कर ॥ १ ॥

पुनः क राजकर्मसु वरा भवन्तीत्याह ।

किं राजकार्यो में कौन लोग धृष्ट होते हैं इस विषय की आत्मा मन्त्र में कहा है—

स सुकृतुर्यो वि दुरः पणीनां पुनानो अर्कः पुरुभोजसं नः ।

होता मन्द्रो विशां दमूनास्तिरस्तमो दृष्टो रास्याणाम् ॥ २ ॥

सः । सुकृतुः । यः । वि । दुरः । पणीनाम् । पुनानः । अर्कः । पुरुभोजसम् । नः । होता । मन्द्रः । विशाम् । दमूनाः । तिरः । दृष्टो । रास्याणाम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) (सुकृतुः) सुकृतुप्रभः (यः) (वि) (दुरः) दूराणि (पणीनाम्) स्तुत्यव्यवहारकर्तृणाम् (पुनानः) पवित्रयन् (अर्कम्) अन्नं सत्कर्तव्य जनं वा (पुरुभोजसम्) बहुनां रक्षितारम् (नः) अस्माकम् (होता) दाता (मन्द्रः , आनन्दयिता (विशाम्) प्रजानां मध्ये (दमूनाः) दमनशीलः (तिरः) तिरस्करणे (तमः) अन्धकारम् (दृष्टो) दृश्यते (रास्याणाम्) रात्रीणाम् । सम्येति रात्रिनाम् । निघ० १ । ७ ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यः पत्नीनां दुरः पुनानो राश्याणां तमस्तिरस्कृत्य सूर्यो दृश्ये तथा सुकतुर्कं पुरुभोजसं वि पुनानो नो विशां मन्द्रो होता दमूना अविद्यां तिरस्करोति सोऽस्माकं राजा भवतु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये सभ्या राजानः सूर्यवन्वयायप्रकाशका अविद्यान्ध-कारनिवारका दुष्टानां दमनशीला धार्मिकाणां सत्कर्त्तारः सन्तो धर्ममार्गं पुनश्चि त एव सर्वैस्सत्कर्त्तव्या भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (यः) जो (पत्नीनाम्) प्रशस्त व्यवहार करनेहारों के (दुरः) द्वारों को (पुनानः) पवित्र करता हुआ (राश्यानाम्) रात्रियों के (तमः) अन्धकार का (तिरः) तिरस्कार करके सूर्य (दृश्ये) दीखता है तथा (सुकतुः) सुन्दर बुद्धि वाला (अर्कम्) अन्न वा स्तकार योम्य (पुरुभोजसम्) बहुतों के रक्षक मनुष्य को (वि) विरोध कर पवित्रकर्त्ता (नः) हमारी (विशाम्) प्रजाओं में (मन्द्रः) आनन्ददाता (होता) दानशील (दमूनाः) दमनशील अविद्या का तिरस्कार करता है (सः) वह हमारा राजा हो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो सभ्य राजा लोग सूर्य के तुरव न्याय के प्रकाशक, अविद्याकप अन्धकार के निवारक, दुष्टों पर दमन और भेद धार्मिकों का सत्कार करने वाले होते हुए धर्मसम्बन्धी मार्ग को पवित्र करते हैं वे ही सब को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ २ ॥

पुनः कीदृशो विद्वान्पूजनीयोऽस्तीत्याह ।

फिर कैसा विद्वान् पूजनीय होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अमूरः कविरदिति विवस्वान्सुसंसन्मित्रो अतिथिः शिवो नः ।

चित्रभानुरुषसा भ्रातृश्रेष्ठा गर्भः प्रस्व आ विवेश ॥ ३ ॥

अमूरः । कविः । अदितिः । विवस्वान् । सुसंसत् । मित्रः । अतिथिः । शिवः । नः । चित्रभानुः । उषसाम् । भ्राति । अग्ने । अपास् । गर्भः । प्रस्वः । आ । विवेश ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अमूरः) अमूढः । अत्र वर्ण्यत्ययेन इत्य स्थाने रः । (कविः) अन्तर्दर्शनः प्राज्ञः (अदितिः) पितृव वर्त्तमानः (विवस्वान्) सूर्य एव (सुसंसत्) शोभना संसत्सभा यस्य सः (मित्रः) सुहृत् (अतिथिः) आगतो विद्वान्विष (शिवः) प्रकृतिकारी (नः) अस्माकम् (चित्रभानुः) अद्भुतप्रकाशः (उषसाम्) प्रभातवेलाणाम् (भ्राति) प्रकाशते (अग्ने) पुरस्तात् (अपाम्) अन्तरिक्षस्य मध्ये (गर्भः) गर्भ इव वर्त्तते (प्रस्वः) प्रकृष्टाः स्वे स्वकीयजना यस्य सः (आ) (विवेश) आविशेत् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य उपसामग्रे चित्रभानुर्विवस्वानिषापांगर्भ इव प्रस्वः सम्भाति सुसंसन्मित्रोऽमूरः कविरदितिगतिधिरिव नः शिवः सन्नस्मा आ विवेश स एव विद्वान् सर्वः सत्कर्त्तव्योऽस्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यो विदुषामग्रगण्यः सूर्य इव सत्यन्वाय-प्रकाशकोऽविद्यादिदोषरहितो धर्मात्मा विद्वान्पुत्रवत्प्रजाः पालयति स एवाऽतिथिवत्सत्कर्त्तव्यो भवति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो । जो (उपसाम्) प्रभात वेलाओं के (अग्रे) पहिले (चित्रभानुः) अद्भुत प्रकाशयुक्त (विवस्वान्) सूर्य के समान (अपाम्) अन्तरिक्ष के बीच (गर्भः) गर्भ के तुल्य वर्त्तमान (प्रस्वः) अपने सम्बन्धी उत्तम जनों वाला हुआ (भाति) प्रकाशित होता है (सु, संसत्) सुन्दर सभा वाला (मित्रः) मित्र (अमूरः) मृदुता रहित (कविः) प्रवृत्त बुद्धि वाला पवित्र (अदितिः) पिता के तुल्य वर्त्तमान (अतिथिः) प्राप्त हुए विद्वान् के तुल्य (नः) हमारा (शिवः) मङ्गलकारी हुआ (आ, विवेश) प्रवेश करता है वही विद्वान् सब को सत्कार करने योग्य होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो । जो विद्वानों में मुखिया, सूर्य के तुल्य सत्यन्वाय का प्रकाशक, अविद्यादि दोषों से रहित, धर्मात्मा, विद्वान्, पुत्र के तुल्य प्रजाओं का पालन करता है वही अतिथि के तुल्य सत्कार करने योग्य होता है ॥ ३ ॥

पुनः कः प्रशंसनीयो भवतीत्याह ।

किर कीन प्रशंसा योग्य होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ईक्षेन्यो वो मनुषो युगेषु समनगा अशुचज्जातवेदाः ।

सुसंहशा भानुना यो विभाति प्रति गावः समिधानं बुधन्त ॥ ४ ॥

ईक्षेन्यः । वः । मनुषः । युगेषु । समनगाः । अशुचत् । जातवेदाः । सुसंहशा । भानुना । यः । विभाति । प्रति । गावः । समिधानम् । बुधन्त ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ईक्षेन्यः स्तोत्रमहः (वः) युष्मान् (मनुषः) मननशीलान् (युगेषु) बहुषु वर्षेषु (समनगाः) यः समनं सङ्ग्रामं गच्छति सः (अशुचत्) शोधयति (जातवेदाः) जातविद्यः (सुसंहशा) सुष्ठु सम्यग् दर्शकेन (भानुना) किरणैः (यः) (विभाति) (प्रति) (गावः) किरणः (समिधानम्) देदीप्यमानम् (बुधन्त) बोधयन्ति ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य ईक्षेन्यस्समनगा जातवेदा युगेषु वो मनुषः सुसंहशा भानुना सूर्य इव विभाति यथा समिधानं प्रति गावो बुधन्त तथाऽशुचत्स एव नरोत्तमो भवति ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मनुष्याः सूर्यवच्छुभाङ्गुणान्प्रापित्वा मनुष्या-
न्प्रकाशयन्ति त प्रशस्तितुं योग्या जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थ हे मनुष्यो ! (यः) जो (ईक्षेयः) स्तुति के योग्य (समनगाः) संग्राम को प्राप्त होने वाला (जातवेदाः) विद्या को प्राप्त हुआ (युगेषु) बहुत वर्षों में (वः) तुम (मनुषः) मनुष्यों को (सुसन्दरा) अच्छे प्रकार दिखाने वाले (मानुना) किरण से सूर्य के समान (विभक्ति) प्रकाशित करता है और जैसे (समिधानम्) देखीप्यमान के (प्रति) प्रति (गावः) किरण (शुभम्) शोध के हेतु होते हैं वैसे (कशुचत) शुद्ध प्रतीति करता है वही मनुष्यों में उत्तम होता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो मनुष्य सूर्य के सदृश शुभ गुणों का प्रदण करके मनुष्यों को प्रकाशित करते हैं वे प्रशंसा करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः के विद्वांसः सङ्गन्तव्याः सन्तीत्याह ।

किन्तु कौन विद्वान् संगति करने योग्य होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अग्ने याहि दूत्यं मा रिषण्यो देवाँ अच्छा ब्रह्मकृता गणेन ।

सरस्वतीं मरुतो अश्विनाऽपो यदि देवान् रत्नधेयाय विश्वान् ॥ ५ ॥

अग्ने । याहि । दूत्यम् । मा । रिषण्यः । देवान् । अच्छ । ब्रह्मकृता ।
गणेन । सरस्वतीम् । मरुतः । अश्विना । अपः । यदि । देवान् । रत्नधेयाय ।
विश्वान् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अग्ने) वह्निरिव कार्प्यसाधक (याहि) (दूत्यम्) दूतस्य कर्म (मा) निषेधे (रिषण्यः) हिंस्याः (देवान्) विदुषश्शुभाङ्गुणान् वा (अच्छ) सम्यक् । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (ब्रह्मकृता) येन ब्रह्म धनमन्न वा करोति तेन (गणेन) समूहेन (सरस्वतीम्) विद्यासुशिक्षायां कृतां वाचम् (मरुतः) मनुष्यान् (अश्विना) अध्यापको-पदेशको (अपः) कर्माणि (यदि) सङ्गच्छन्ते (देवान्) विदुषः (रत्नधेयाय) रत्नानि धीयन्ते यस्मिँस्तस्मै (विश्वान्) समग्रान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्व दूत्यं याहि देवान्मा रिषण्यो ब्रह्मकृता गणेन रत्नधेयाय सरस्वतीं मरुतोऽश्विनाऽपो विश्वान्देवान्यतोऽच्छा यदि तस्मात्सत्कर्त्तव्योऽसि ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथाऽग्निना दूतेन विद्वांसो बहूनि कार्याणि साध्नुवन्ति तथा कार्यानिद्वि कृत्वा कञ्चन मा हिंसत पदार्थत्रिचया अग्नेन धान्येन वा कोशान्प्रपूर्य सर्वान् सुश्रयत ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) वह्नि के मुख्य कार्य सिद्ध करनेहारं विद्वन् ! आप (दूत्यम्) दूत के कर्म को (याहि) प्राप्त हुआ (देवान्) विद्वानों वा शुभ गुणों को (मा) मत (रिषण्यः) नष्ट कीजिये

(ब्रह्मकृता) जिससे धन वा अन्न को उत्पन्न करते (गण्येन) उस सामग्री के समुदाय से (रत्नधेयाय) रत्नों का जिसमें धारण हो उसके लिये (सरस्वतीम्) विद्याशिक्षा युक्त वाणी का (सरतः) मनुष्यों का अधिना) अध्यापक और उपदेशकों के (तपः) कर्मों का और (विद्यान्) सब (देवान्) विद्वानों का जिस कारण (अन्धा, वशि) अन्धे प्रकार संग करते हैं इससे सत्कार करने योग्य हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ — हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् लोग अग्निरूप दूत से बहुत कार्यों को सिद्ध करते हैं वैसे कार्य की सिद्धि करके किसी को मत्त मारो पदार्थविषय धन वा धान्य से कोश को पूर्ण कर सब को सुखी करो ॥ ५ ॥

पुनश्चे विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे विद्वान् क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वामग्ने समिधानो वसिष्ठो जरुथं हन्यन्ति रागे पुरन्धिम् ।

पुरुणीथा जातवेदो जरस्व यूयं पान स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ १२ ॥

त्वाम् । अग्ने । समुद्धानः । वसिष्ठः । जरुथम् । हन् । यन्ति । रागे । पुरम् । अधिम् । पुरुनीथा । जातवेदः । जरस्व । यूयम् । पान । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ १२ ॥

पदार्थः—(त्वाम् विद्वांसम् (अग्ने) वह्निवद्विद्यादिगुणप्रकाशित (समिधानः) सम्यक् प्रकाशमान, (वसिष्ठः) अन्विष्येन भ्रमाद्वय (जरुथम्) जरावस्थया युक्तम् (हन्) हन्ति यन्ति) सकृच्छे गाय) धनाय (पुरन्धिम्) यो बहुन् दधाति तम् (पुरुणीथा) पुरुजयन्ति ययु तानि धर्म्येकमणि (जातवेदः) जातविज्ञान (जरस्व) प्रशंस (यूयम्) उपदेशकाः / पान) रक्षत (स्वस्तिभिः) सुखे (सदा) सर्वस्मिन्काले (नः) अस्मान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने ! यथा समिधानो वसिष्ठो जरुथं जीण मेघं हस्तथा सुसखं पुरन्धि त्वा रागेऽह यन्ति यूयं स्वस्तिभिः सदा पान पुरुणीथा जरस्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—य स राजकाः सभ्या मृगा मेघमिवाऽविद्यां दृष्टान्तागैश्च भवन्ति सर्वान्धर्म्यमाग नयन्ति त सर्वेषां यथावद्भक्षका भवन्ति ॥ ६ ॥

अत्र, अग्निदृष्टान्तेन विद्वद्गुणवर्णनादेन दर्शयत्येव पूर्वसूक्तार्थेन सऽ सङ्गतिर्वेद्या ।

इति नवमं सूक्तं द्वादशो वाक् सप्तमः ॥

पदार्थ — हे जातवेदः) विज्ञान का प्राप्त (अग्ने) अग्नि के मुख्य विद्यादि गुणों से प्रकाशित बहुत जैस (समिधानः) सम्यक् प्रकाशमान (वसिष्ठः) अत्यन्त धनी (जरुथम्) शिथिलावस्था से

युक्त जीवों में से को (इन्) इनमें करता है जैसे सुन्दर सम्म के योग्य (पुरन्धिन्) बहुतों को धारण करने वाले (स्थान्) आप विद्वान् का (रात्रे) धन प्राप्ति के लिये मैं (वसि) सज्ज करता हूँ (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुख साधनों से (नः) हमारी (सदा) सदा (पास) रखा करो और (पुरानीया) बहुतों को प्राप्त होने वाले धर्मयुक्त कर्मों की (अरस्य) प्रशंसा करो ॥ ९ ॥

भावार्थ—जो राजा के सहित सम्म लोग, सूर्य में से जैसे जैसे जलिया और दुहाचारों का न्याय करते हैं सब को धर्मयुक्त मार्गों को प्राप्त करावे वे सब के बधावत् रक्षक होते हैं ॥ ९ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दशम से विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह मन्त्रों सूक्त और बारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ एञ्चर्वस्य दशमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ । २ । ३ निष्त्विन्दुप् । ४ । ५ त्रिन्दुच्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ।

अथ विद्वान् किंवरिक कुर्यादित्याह ।

अब पांच ऋचा वाले दशवें सूक्त का प्रारम्भ है । उसके प्रथम मन्त्र में अब विद्वान् किसके तुल्य क्या करे इस विषय को कहते हैं ।

उषो न जारः पृथु पाजो अभ्रेद्विद्युतदीपच्छोशुचानः ।

वृषा हरिः शुचिरा भाति भासा धियो हिन्वान उशतीरजीगः ॥ १ ॥

उषः । न । जारः । पृथु । पाजः । अभ्रेत् । दविद्युतत् । दीपत् । शोशु-
चानः । वृषा । हरिः । शुचिः । आ । भाति । भासा । धियः । हिन्वानः ।
उशतीः । अजीगरिति ॥ १ ॥

पदार्थः—(उषः) प्रभातवेला (न) इव (जारः) जरायिता (पृथु) विस्तीर्णम् (पाजः) अज्ञादिकम् (अभ्रेत्) ध्वयति (दविद्युतत्) विद्योतयति (दीपत्) दीप्यते (शोशुचानः) शुद्धः संशोधकः (वृषा) वृष्टिकर्ता (हरिः) हृत्पशीलः (शुचिः) पवित्रः (आ) (भाति) प्रकाशयते (भासा) दीप्त्या (धियः) कर्मणि यज्ञाच्च (हिन्वानः) वर्धयन् (उशतीः) काम्यमानाः (अजीगः) जागरयति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा आरो न शोशुचानो वृषा हरिरुशतीर्धियोहिन्वानोऽ-
अजीगो भासा सर्वमा भाति पृथु पाजोऽभ्रेत्सर्वं दविद्युतदुषइव शुचिः स्वयं दीपस्तथा
त्वं विधेहि ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकत्वं—यथा सुशिक्षिता विद्वांसः कार्याणि यथावन्ता-
धनुवन्ति तथैव विद्युदादयः पदार्थाः सम्प्रयुक्ताः सन्तः सर्वान्व्यवहारान् सम्पादयन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैस (जार) जीर्ण करने हारे के (न) तुल्य (शोधमानः) छद्म
संशोधक (वृषा) बुद्धिकर्ता (हरिः) हरकशीक (ठरतीः) कामना किये जाते (धियः) कर्मों वा
बुद्धियों को (दिव्यमानः) बढाता हुआ अग्नि (अत्रीगः) जगता है (भासा) दीप्ति से सब को (आ,
भाति) प्रकाशित करता है (पृथु) विस्तृत (पात्रः) भवादि को (धृतेत्) आश्रय करता है सब को
(द्रविणुत्) प्रकट करता है (उषः) प्रभातवेला के तुल्य (शुचिः) पवित्र स्वरूप (दीक्षत्) प्रकाशित
होता है वैसे आप कीजिये ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमा और वाचकत्वं—जैसे उत्तम शिक्षा को प्राप्त विद्वान् यथावत्
काम्यों को सिद्ध करते वैसे ही विद्युत् आदि पदार्थ सम्प्रयोग में लाये हुए सब व्यवहारों को सिद्ध
करते हैं ॥ १ ॥

पुनः स विद्वान् कीदृशः किं कुर्यादित्याह ।

किं वह विद्वान् कैसा हो क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स्वर्णं वस्तोरुपसामरोचि यज्ञं तन्वाणा उशिजो न मन्म ।

अग्निर्जन्मानि देव आ वि विद्वान्द्रवद्दूतो देवयावा वनिष्ठः ॥ २ ॥

स्वः । न । वस्तोः । उपसाम् । अरोचि । यज्ञम् । तन्वाणाः । उशिजः ।
नः । मन्म । अग्निः । जन्मानि । देवः । आ । वि । विद्वान् । द्रवत् । दूतः ।
देवऽयावा । वनिष्ठः ॥ २ ॥

पदार्थः—(स्वः) आदित्यः (न) इव (वस्तोः) दिनस्य (उपसाम्)
प्रभातवेलानाम् (अरोचि) प्रकाशते (यज्ञम्) सक्रान्तव्यं व्यवहारम् (तन्वाणाः)
विस्तृणुन्तः (उशिजः) कामयमाना अतिविजः (न) इव (मन्म) मन्तव्यं विज्ञानम्
(अग्निः) पावक इव (जन्मानि) (देवः) देखीप्यमानः कामयमानो वा (आ) (वि)
(विद्वान्) (द्रवत्) धावन् (दूतः) समाचारदाता (देवयावा) यो देवान् दिव्यगुणा-
न्याति प्राप्नोति (वनिष्ठः) अतिशयेन संविभाजकः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो विद्युद्गग्निः स्वर्णवस्तोरुपसां संबन्धेऽरोचि यज्ञं तन्वाणा
उशिजो न देवो विद्वान्मन्म जन्मानि व्याद्रवद्दूतो वनिष्ठो देवयावाग्निरिव सदुप्यवहारान-
रोचि तं विपश्चितं सततं सेवध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकत्वं—ये जिज्ञासुषो विद्वद्भ्यः शिक्षां प्राप्य
विधिक्रियाभ्यां बह्वधादिभ्यः पदार्थेभ्योऽविशिष्टान्व्यवहारान् साध्नुवन्ति ते सिद्धिभियो
आयन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्या ! जो (अग्निः) विद्यान अग्नि स्व-ज (आदित्य के समान (वस्तुः । दिवस और (उपसाम्) प्रमातृवेलाओं के सम्बन्ध में (अरेचि) रुचि करना है वा प्रकाशित होता (यज्ञम्) समान योग्य व्यवहार को (तन्वानाः) विमृश करते और (उशिजः) कामना करते हुए के (न) मुख्य (देवः) प्रकाशयुक्त कामना करता हुआ (विद्वान्) विद्वान् (मन्म) मानने योग्य विज्ञान और (जन्मानि जन्मों को (वि आ, द्रवन्) विशेष कर अच्छा शुद्ध करता हुआ (वृत्तः) समाचार पहुँचाने वाला (वनिष्टः) अत्यन्त विभागकर्ता (देवयावा) दिव्य उत्तम गुणों का प्राप्त होने वाला अग्नि के मुख्य श्रेष्ठ व्यवहारों का प्रकाशन करता उस विद्वान् पुरुष की निरन्तर सेवा करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकद्वय—जो । यज्ञामु विद्वानो स शिष्या का प्राप्त होने विधि और क्रिया स अग्नि आदि पदार्थों स समस्त व्यवहारों को सिद्ध करते हैं वे प्रसिद्ध धनवान् होते हैं ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किवद्भूत्वा यथं स्वाङ्कुरगुणित्याह ।

निर स्त्रीपुरुष किसके तुल्य होकर कैसे स्वीकार करें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अच्छा गिरिः मतयः देवयन्तीरग्निं यन्ति द्रविणं भिक्षमाणाः ।

सुसन्दर्शं सुप्रतीकं स्वञ्च दृश्यवाहमरुतिं मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

अच्छ । गिरिः । मतयः । देवयन्तीः । अग्निम् । यन्ति । द्रविणम् । भिक्षमाणाः । सुसन्दर्शम् । सुप्रतीकम् । सुअञ्चम् । दृश्यवाहम् । अरुतिम् । मानुषाणाम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अच्छा) सम्यक् । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (गिरिः) विद्यायुक्ता वाचः (मतयः) प्रज्ञा इव वर्तमानाः कन्याः (देवयन्तीः) देवान्विदुषः पतीन् कामयमानाः (अग्निम्) विद्युद्विद्याम् (यन्ति) प्राप्नुयन्ति (द्रविणम्) धनं यशो वा (भिक्षमाणाः) याचमानाः (सुसन्दर्शम्) सुष्ठु संप्रप्यम् (सुप्रतीकम्) सुष्ठु प्रत्येति येन तम् (स्वञ्चम्) यः, सुष्ठुवञ्चति तम् (दृश्यवाहम्) यो दृश्यानि वहति तम् (अरुतिम् सर्वत्र प्राप्तम् (मानुषाणाम्) मनुष्याणां सकाशात् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या याः कन्या मतय इव गिरौऽच्छ देवयन्तीः सुसन्दर्शं सुप्रतीकं स्वञ्चन मनुष्याणां दृश्यवाहमरुतिं द्रविणं भिक्षमाणा अग्निं यन्ति ता एव धरणीया भवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकद्वय—यथा कन्या दीर्घग्रहचर्येण विदुष्यः सत्योऽन्या दिविद्यां प्राप्य पुरुषाणां मध्यादुत्तममुत्तमं पतिं याचमानाः स्वाभीष्टं स्वाभीष्टं स्वामिनं प्राप्नुयन्ति तथैव पुरुषैरपि स्वेषां भार्याः प्राप्तव्याः ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! जो कन्या (मलयः) बुद्धि के तुल्य वर्तमान (गिरः) विद्यायुक्त वाणियों और (अश्वः, देवयन्त्रीः) अश्वे प्रकार विद्वान् पतियों की कामना करती हुई (सुसन्तुष्टम्) अश्वे प्रकार देखने योग्य (सुपतीकम्) सुन्दर प्रतीति के साथ (स्वजम्) सुन्दर प्रकार पूजने योग्य (मानुषाणाम्) मनुष्यों के सम्बन्ध से (हव्यवाहम्) होमने योग्य पदार्थों को देशान्तर पहुंचाने वाले (अदितिम्) सर्वत्र प्राप्त होने वाले (द्रविणम्) धन वा यश को (भिक्षमाणाः) चाहती हुई (अग्निम्) विद्युत् की विद्या को (यन्ति) प्राप्त होती हैं वे ही विवाहने योग्य होती हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकम्—जैसे कन्या हीं अगवर्ष दे साथ विद्वधी हो और अपने आदि की विद्या को प्राप्त हो के पुरुषों में स उत्तम उत्तम पतियों को चाहती हुई अपने अपने अभीष्ट स्वामी को प्राप्त होती हैं वैसे पुरुषों का भी अपने अनुकूल स्त्रियों को प्राप्त होना चाहिये ॥ ३ ॥

२। 'विद्वान् सतनं मेवर्नीय इत्याह ।

कौन विद्वान् निश्चय सतनं योग्य है इस विषय को अगल मन्त्र में कहत हैं ।

इन्द्रं नो अग्ने वसुभिः सजोषां रुद्रं रुद्रेभिरा वहा वृहन्तम् ।

आदित्येभिरदितिं विश्वजन्त्यां बृहस्पतिमृक्वर्गभिर्विश्वधारम् ॥ ४ ॥

इन्द्रम् । नः । अग्ने । वसुभिः । सजोषाः । रुद्रम् । रुद्रेभिः । आ । वृह ।
वृहन्तम् । आदित्येभिः । अदितिम् । विश्वजन्त्याम् । बृहस्पतिम् । अृक्भिः ।
विश्वधारम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) विद्युतम् (नः) अस्मभ्यम् (अग्ने) यावत् इव विद्वन् (वसुभिः) पृथिव्यादिभिः (सजोषाः) समानसेवी (रुद्रम्) जीवात्मानम् (रुद्रेभिः) प्राणैस्सह (आ) (वहा) समन्तत्प्रापय । अत्र द्वयधोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । (वृहन्तम्) महान्तम् (आदित्येभिः) संवत्सरस्य मासैः (अदितिम्) अस्वदिङ्गां कालविद्याम् (विश्वजन्त्याम्) विश्वं जन्मं यथा ताम् (बृहस्पतिम्) बृहत्या ऋग्वेदादिवेदशास्त्रपालकं परमात्मानम् (अृक्भिः) ऋग्वेदादिभिः (विश्वधारम्) सर्वैर्वर्णीयम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! सजोषास्त्वं नो वसुभिः सहेन्द्र रुद्रेभिरवृहन्तं रुद्रमादित्येभिर्विश्वजन्त्यामादितिमृक्वर्गभिर्विश्वधारं बृहस्पतिमा वहा ॥ ४ ॥

भावार्थः—यो हि पृथिव्यादिविद्यया सह विद्युद्विद्यां प्राणविद्यया सह जीवविद्यां कालविद्यया सह प्रकृतिविज्ञान वेदविद्यया परमात्मानं आपयितुं शक्नोति नमोऽस्य सर्वे विद्यार्थमाश्रयन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वी विद्वन् (सजोषाः) तुल्य संवनकर्ता आप (नः) हमारे लिये (वसुभिः) पृथिव्यादि के साथ (इन्द्रम्) विद्युत् अग्नि को (रुद्रेभिः) प्राणों के साथ

(बृहन्तम्) बड़े (रुद्रम्) जीवात्मा को (आदित्येभिः) बारह महीनों से (विश्वजन्म्याम्) संसारोत्पत्ति की हेतु (अदितिम्) अत्यधिकत कालविद्या को और (अकभिः) अग्नेदादि से (विश्ववारम्) सब के स्वीकार करने योग्य (बृहस्पतिम्) बड़ी अग्नेदादि वाणी के रखक परमात्मा को (आ, यहा) अपने प्रकार प्राप्त कीजिये ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो ही पृथिव्यादि विद्या के साथ विजुजी की विद्या को, प्राणविद्या के साथ जीवविद्या को, कालविद्या के साथ प्रकृति के विज्ञान को और वेदविद्या से परमात्मा के विज्ञान कराने को लक्ष्य होता है उसी का सब लोग विद्या प्राप्ति के लिये आश्रय करें ॥ ४ ॥

मनुष्याः कस्यान्वेपणं प्रत्यहं कुर्युरित्याह ।

मनुष्य प्रतिदिन किस का स्त्रोत्र करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मन्द्रं होतारमुशिजो यविष्ठमग्निं विशं ईकते अध्वरेषु ।

स हि क्षपावाँ अभवद्रयीणामनन्द्रो दूतो यजथाय देवान् ॥ ५ ॥

मन्द्रम् । होतारम् । उशिजः । यविष्ठम् । अग्निम् । विशः । ईकते । अध्वरेषु । सः । हि । क्षपावान् । अभवत् । रयीणाम् । अनन्द्रः । दूतः । यजथाय । देवान् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मन्द्रम्) आनन्दकरम् (होतारम्) दातारम् (उशिजः) कामयमानाः (यविष्ठम्) अतिशयेन युवानमिव (अग्निम्) पावकम् (विशः) प्रजाः (ईकते) स्तुवन्त्यन्विच्छन्ति वा (अध्वरेषु) अग्निहोत्रादिक्रियासमयव्यवहारेषु (सः) (हि) एव (क्षपावान्) बहवः क्षपा रात्रयो विद्यन्ते यस्मिन् सः (अभवत्) भवति (रयीणाम्) द्रव्याणाम् (अनन्द्रः) अनलसः (दूतः) दूत इव (यजथाय) सक्रमनाय (देवान्) दिव्यगुणान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यमध्वरेषु मन्द्रं होतारं यविष्ठमिवाग्निमुशिजो विश ईकते स हि क्षपावाननन्द्रो दूत इव रयीणां यजथाय देवान्प्रापयितुं समर्थोऽभवत् ॥ ५ ॥

भावार्थः—योऽग्निर्दूतवत्सर्वासां विद्यानां सक्रमयिता वर्तते तं सर्वे मनुष्या अन्विच्छन्तु यतस्सर्वशुभगुणलाभः स्यादिति ॥ ५ ॥

अत्राऽग्निविद्वद्भिर्दुर्पाकृत्यवर्णनादेतदर्थम्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सकृत्तिवेद्या ।

इति दशमं सूक्तं त्रयोदशो वर्गश्च समस्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जिसको (अध्वरेषु) अग्निहोत्रादिक्रियारूप व्यवहारों में (मन्द्रम्) आनन्दकारी (होतारम्) दाता (यविष्ठम्) अतिउत्तम के स्तुत्य (अग्निम्) अग्नि की (उशिजः)

कामना करते हुए (विशः) प्रजाजन (ईक्षते) स्तुति वा खोज करते हैं (सः, हि) वही (उपायान्) बहुत रात्रियों काजा (अस्तमः) आजन्मपरहित (दूतः) दूत के समान (रयीषाम्) द्रव्यों की (यजयाय) प्राप्ति के लिये (वेवान्) दिव्यगुणों के प्राप्त करने को समर्थ (भववत्) होता है ॥ ५ ॥

भावार्थ—ओ अग्नि, दूत के तुल्य सब विद्याओं का खोज करने वाला होता है उसका सब मनुष्य खोज करें, जिससे सब गुणों की प्राप्ति हो ॥ ५ ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान् और विदुषी के कर्त्तव्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ।

यह दसवाँ सूक्त और तेरहवाँ काँ समाप्त हुआ ॥

←→→→→→

अथ पञ्चर्चस्यैकादशस्य सूरस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निदेवता । १ स्वराट् पङ्क्तिः ।

२ । ४ भुरिक् पङ्क्तिरुच्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ३ विराट् त्रिष्टुप् ।

५ निचृत्त्रिष्टुच्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस त्रिवच्य को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

महौं अ॒स्य॒ध्व॒रस्य॑ प्र॒केतो॑ न ऋ॒ते त्वत्पु॒ता माद॑यन्ते ।

आ॒ विश्वे॑भिः स॒रथं॑ याहि दे॒वैर्न्य॑मे होताः प्रथ॒मः सदे॒ह ॥ १ ॥

म॒हान् । अ॒सि । अ॒ध्व॒रस्य॑ । प्र॒केतः॑ । न । ऋ॒ते । त्वत् । अ॒मृताः॑ ।

माद॑यन्ते । आ । विश्वे॑भिः । स॒रथम् । या॒हि । दे॒वैः । नि । अ॒ग्ने । होता॑ ।

प्रथ॒मः । स॒द । इ॒ह ॥ १ ॥

पदार्थः—(महान्) (असि) (अध्वरस्य) सर्वव्यवहारस्य (प्रकेतः) प्रकृष्टप्रज्ञावान् प्रज्ञापकः (न) निषेधे (ऋते) (त्वत्) (अमृताः) नाशरहिता जीवाः (मादयन्ते) आनन्दयन्ति (आ) (विश्वेभिः) सबैः (सरथम्) रमणीयेन स्वकृपेण सह वर्त्तमानम् (याहि) समस्तात्प्राप्नुहि (देवैः) विद्वद्भिः सद् (नि) (अग्ने) स्वप्रकाशस्वरूप जगदीश्वर (होता) विद्याविशुभगुणदाता (प्रथमः) आदिमः (सद्) सीद् (इह) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमिह विश्वेभिर्देवैः सह प्रथमो होताऽस्मान् सरथं न्यायादि यतस्त्वहतेऽमृता न मादयन्ते तस्मात्त्वं सद् त्वमध्वरस्य महान्प्रकेतोऽसि ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येन विना न विद्या न सुखं लभ्यते यो विद्वत्सङ्गयोगा
भ्यासधर्माचरणे प्राप्योऽस्ति तमेव जगदीश्वरं सर्वोपाध्वम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे । अग्ने । स्वयंकारास्वरूप जगदीश्वर आप । इह । इस जगत् में (विरवेभिः) सब
(देवैः) विद्वानों के साथ (प्रथमः) पहिले (होता) विद्यादि शुभगुणों के दाता हमको (सर्वधम्)
रथ सहित (नि आ, याहि) निरन्तर प्राप्त हुआये जिस कारण (त्वत्) आप से (ज्ञते) भिन्न
(अमृताः) माशरहित जीव (न) नहीं (मादयन्ते) आनन्द करते हैं इससे आप (सद) स्थिर
हुजिये आप । अचरस्थ) सब व्यवहार के (महान्) बड़े (प्रभुः) उत्तमबुद्धि के प्रकाशक (अस्ति)
हैं ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिसके विना न विद्या, न सुख प्राप्त होता है जो विद्वानों का सङ्ग,
योगाभ्यास और धर्माचरण से प्राप्त होने योग्य है उसी जगदीश्वर की मद्र उपासना करो । १ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमिन्याह ।

किं मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं

त्वामीळने अजिरं दूत्याय हविष्मन्तः सदमिन्मानुषासः ।

यस्य देवैरासदो वहिरग्रेऽहान्यस्मै भुदिना भवन्ति ॥ २ ॥

भ्याम् । इळने । अजिरम् । दूत्याय । हविष्मन्तः । सदम् । इत् । मानुषासः ।
यस्य । देवैः । आ । असेदः । वहिः । अग्ने । अहानि । अस्मै । भुऽदिना ।
भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वान्) (ईकत) स्तुवन्ति (अजिरम्) प्रक्षेपारम् (दूत्याय)
दूतकर्मणे (हविष्मन्तः) प्रशस्तसामग्रीयुक्ताः (सदम् यः सीदति तम् । इत् एष
(मानुषासः) मनुष्या यस्य) (देवैः) विद्वद्भिः (आ) (सदः) प्रामाण्यम् (वहिः)
उत्तम-वर्धक विज्ञानम् (अग्ने) पात्रक इव स्वयंकाराश्वर (अहानि) दिनानि (अस्मै)
विदुषे । भुदिना) शोभनानि दिनानि येषु तानि (भवन्ति) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यस्य ते देवैरासदो वहिः प्राप्यते अस्मै तेऽहानि भुदिना
भवन्ति यथा हविष्मन्तः मानुषासो दूत्याय सदमिदजिरमभिर्माळत तथैतं त्वामित्सततं
स्तुवन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र याचकलु०—हे मनुष्या यथा सामग्रीमन्तोऽग्निविद्यां प्राप्य
सततमानन्दिता भवन्ति तथैवैश्वरं प्राप्य सततं श्रीमन्तो जायन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के मुख्य स्वयंकारास्वरूप ईश्वर (यस्य) जिस आप के (देवैः)
विद्वानों से (आ, असदः) प्राप्त होने योग्य (वहिः) सुखवर्द्धक विज्ञान प्राप्त होता है (ज्ञते) इस

विद्वान् के लिये आप के (अहानि) दिन (सुदिना) सुदिन अवधि) होते हैं जैसे (इविस्मन्तः) प्रशस्त सामग्री वाले (मानुषासः) मनुष्य (दूत्याय) दूतवर्ग के लिये (सदन, इत्) स्थिर होये वाले (अजिरम्) कैकने द्वारे अग्नि की (ईदन्ते) स्तुति करते हैं वैसे वे लोग (त्वाम्) आपकी निरन्तर स्तुति करें ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकतु०—हे मनुष्यो ! जैसे सामग्री वाले अग्निविद्या को प्राप्त होके निरन्तर आनन्दित होते हैं वैसे ही ईश्वर को प्राप्त होके निरन्तर श्रीमान् होते हैं ॥ २ ॥

कस्मिन् सति मनुष्या दिव्यान् गुणान्प्राप्नुवन्तीत्याह ।

किसके होने पर मनुष्य उसमें गुरु को प्राप्त होते हैं
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्रिंश्विद्वक्तोः प्र चिकितुर्दसूनि त्वे अन्तर्दाशुषे मर्त्याय ।

मनुष्वदस इह यक्षि देवान्भवा नो दूतो अभिशस्तिपादा ॥ ३ ॥

त्रिः । चित् । अक्तोः । प्र । चिकितुः । दसूनि । त्वे । इति । अन्तः ।
दाशुषे । मर्त्याय । मनुष्वत् । अग्ने । इह । यक्षि । देवान् । भव । नः । दूतः ।
अभिशस्तिपादा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्रिः) त्रिवारम् (चित्) अपि (अक्तोः) शत्रुः (प्र) (चिकितुः) विज्ञानान्ति (दसूनि) द्रव्याणि (त्वे) त्वयि (अन्तः) मध्ये (दाशुषे) शत्रु (मर्त्याय) मनुष्याय (मनुष्वत्) मनुष्यैस्तुल्यम् (अग्ने) विद्वन् (इह) (यक्षि) यजसि (देवान्) विदुषः (भव) (नः) अस्माकम् (दूतः) दूत इव (अभिशस्तिपादा) प्रशंसितार्थ पालकः पवित्रकरः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वेऽन्तर्दाशुषे मर्त्याय वसून्धक्तोभित्तिः विद्वान्तः प्रचिकितु-
स्त्वमिह मनुष्वदेवान्यक्षि त्वं नो दूतइवाभिशस्तिपादा भव ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य सङ्गेन मनुष्यान्दिव्या गुणाः पुष्कलानि धनानि च प्राप्नुवन्ति
तमेवेह स्तुत्या यो दूतवत्परोपकारी भवति स सर्वानिह सत्यं प्रहापयितुं शक्नोति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वन् (त्वे) आपके (अन्तः) बीच (दाशुषे) शत्रुकी (मर्त्याय) मनुष्य के लिये (दसूनि) द्रव्यों को (अक्तोः) शत्रु के सम्बन्ध में (चित्) भी (त्रिः) तीन बार विद्वान् (प्र, चिकितुः) जानते हैं आप (इह) इस जगत् में (मनुष्वत्) मनुष्यों के तुल्य (देवान्) विद्वानों का (यक्षि) सरकार कीजिये (नः) हमारे (दूतः) दूत के समान (अभिशस्तिपादा) प्रशंसिष्ठों के रक्षक पवित्रकारी (भव) हुजिये ॥ ३ ॥

भावार्थ—जिसके संग से मनुष्यों को दिव्य गुण और पुष्कल धन प्राप्त होते हैं इस जगत् में उसी की स्तुति कर जो दूत के गुण्य परोपकारी होता है वह सब को सत्य जताने को समर्थ होता है ॥ ३ ॥

कस्य विद्ययाऽभीष्टं प्राप्तव्यमित्याह ।

किसकी विद्या से अभीष्ट प्राप्त करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अग्निरीशे बृहतो अश्वरस्यभिर्विश्वस्य हविषः कृतस्य ।

क्रतुं त्वस्य वसवो जुषन्ताथा देवा दधिरे हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

अग्निः । ईशे । बृहतः । अश्वरस्य । अग्निः । विश्वस्य । हविषः ।
कृतस्य । क्रतुम् । हि । त्वस्य । वसवः । जुषन्त । अथा । देवाः । दधिरे ।
हव्यवाहम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्नि) विद्युत् (ईशे) ईष्टे (बृहतः) महत् । (अश्वरस्य)
अद्विसर्गस्य व्यवहारस्य (अग्निः) (विश्वस्य) समग्रस्य (हविषः) सङ्गन्तुमर्हस्य
(कृतस्य) शुद्धस्य (क्रतुम्) प्रणाम (हि) सत्तु (त्वस्य) (वसवः) (जुषन्त) सेवन्ते
(अथा) अनन्तरम् । अत्र निपातस्य चेति शेषः । (देवाः) विद्वांसः (दधिरे) दधति ।
(हव्यवाहम्) यो हव्यावादानुमर्हति यदति प्राप्नोति ॥ ४ ॥

अन्वयः—अग्निर्बृहतोऽश्वरस्येशो योऽग्निः कृतस्य विश्वस्य हविष ईशोऽस्य हि
सङ्गं ये वसवो देवाः क्रतुं हि जुषन्ताऽथा हव्यवाहं दधिरे ते हि जगत्पूज्या आयन्ते ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या या विद्युन्महान्ति कार्याणि साध्मोनि यस्य सकाशाद्यो-
गाभ्यासेन प्रज्ञां प्राप्नोति तमेवाग्निं सर्वे युक्त्वा परिचरन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अग्निः) विद्युत् अग्नि (बृहतः) बड़े (अश्वरस्य) रक्षा योग्य व्यवहार के करने
को (ईशे) समर्थ है (अग्निः) अग्नि (कृतस्य) शुद्ध (विश्वस्य) सब (हविषः) संग करने योग्य
व्यवहार के लिये समर्थ है (त्वस्य) इस अग्नि के संग से जो (वसवः) चौबीस वर्ष ब्रह्मचर्य करने
वाले प्रथम कक्षा (देवाः) विद्वान् जन (क्रतुम्) बुद्धि का (हि) ही (जुषन्त) सेवन करते हैं
(अथा) इसके अनन्तर (हव्यवाहम्) प्रदत्त करने योग्य वस्तुओं को प्राप्त करने वाले अग्नि को
(दधिरे) धारण करते हैं वे ही जगत् में पूज्य होते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो विद्युत् बड़े बड़े कार्यों को सिद्ध करती जिसके सम्बन्ध से
योगाभ्यास कर के मनुष्य बुद्धि को प्राप्त होता वसी अग्नि का सब लोग युक्ति से सेवन करें ॥ ४ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आग्नें वह हविरयाय देवानिन्द्रज्येष्ठास इह मादयन्ताम् ।

इमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ १४ ॥

आ । अग्ने । वह । हविः । अयाय । देवान् । इन्द्रज्येष्ठासः । इह ।
मादयन्ताम् । इमम् । यज्ञम् । दिवि । देवेषु । धेहि । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (अग्ने) वह्निरिव विद्वन् (वह) सर्वतः प्रापय
(हविः) अन्नमर्हम् (अयाय) अन्तु योग्याय (देवान्) विदुष (इन्द्रज्येष्ठासः) इन्द्रो
राजा ज्येष्ठो देवान्ते (इह) अस्मिन्समये (मादयन्ताम्) आनन्दयन्तु (इमम्)
वर्त्तमानम् (यज्ञम्) धर्म्यं व्यवहारम् (दिवि) द्योतनात्मके परमात्मनि (देवेषु) विद्वन्सु
(धेहि) यूयम् (पात) (स्वस्तिभिः) सुखैः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वमयाय देवान्हविरावह तेनेन्द्रज्येष्ठासो जनाः मादयन्तां
त्यमिमं यज्ञं दिवि देवेषु धेहि हे विद्वान्सो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भाषार्थः—हे विद्वान्सो यथाग्निः सूर्यादिरूपेण सर्वानानन्दयति तथाऽत्र यूयं सर्वान्
संरक्ष्य कर्त्तव्यं कारयिष्वेष्टान् भोगान्प्रापयनेति ॥ ५ ॥

अत्राग्निविद्वन्कृत्यवर्णनादेनार्थस्य पूर्वमूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इत्येकादशं सूक्तं अनुर्देशो कर्मण्य समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि विद्वन् आय (अयाय) भोगने योग्य वस्तु के
जिये (देवान्) विद्वानो (हविः) भोजन योग्य अन्न को (आ वह) अच्छे प्रकार प्राप्त कीजिये वससे
(इह) इस समय (इन्द्रज्येष्ठासः) जिन में राजा अह है वे अनुपम (मादयन्ताम्) आनन्दित करें
आप (इमम्) इस यज्ञम् धर्मयुक्त व्यवहार को (दिवि) द्योतनस्वरूप परमात्मा और (देवेषु)
विद्वानों में (धेहि) धारण करो, हे विद्वानो (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः)
हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भाषार्थः—हे विद्वानो ! जैसे अग्नि सूर्यादिरूप से सब को आनन्दित करता है वैसे इस जगत्
में तुम सब लोगों की रक्षा कर और कर्त्तव्य को कराके अभीष्ट भोगों को प्राप्त कराओ ॥

इस सूक्त में अग्नि और विद्वानों का कृत्य वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह न्यासपूर्वक सूक्त और चौदहवीं वरी समाप्त हुआ ॥

अथ उपर्चस्य द्वादशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ विरादत्रिष्टुप् । २ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

३ षड्भिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ पुनरग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

अथ बारहवें सूक्त का आरम्भ है । इसके प्रथम मन्त्र में अग्नि कैसा है
इस विषय को कहते हैं ।

अगन्म महा नमसा यविष्ठं यो दीदाय समिद्धः स्वे दुरोणे ।

चित्रभानुं रोदसी अन्तर्वा स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

अगन्म । महा । नमसा । यविष्ठम् । यः । दीदाय । समुद्धः । स्वे ।
दुरोणे । चित्रऽभानुम् । रोदसी इति । अन्तः । उर्वा इति । सुऽमाहुतम् ।
विश्वतः । प्रत्यञ्चम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(अगन्म) प्राप्नुयाम (महा) महान्तम् (नमसा) सत्कारेणाद्यादिना
वा (यविष्ठम्) अनिशयेन विभाजकम् (यः) (दीदाय) दीपयति (समिद्धः) प्रदीप्तः
(स्वे) स्वकीय (दुरोणे) गृहे (चित्रभानुम्) अद्भुतकिरणम् (रोदसी) पावापृथिव्योः
(अन्तः) मध्ये (उर्वा) महत्योः (स्वाहुतम्) सुष्ठ्वाहुतम् (विश्वतः) सर्वतः (प्रत्यञ्चम्)
यः प्रत्यञ्चति तम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वस्स्वे दुरोणे समिद्धः स दीदाय तमुर्वा रोदसी अन्त-
र्बर्त्तमानं चित्रभानुं स्वाहुतं विश्वतः प्रत्यञ्चं यविष्ठं महाऽग्निं नमसा यथा वयमगन्म
तर्पेत यूयमपि प्राप्नुत ॥ १ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—विद्वद्भिः सर्व एवमुद्देश्यं यथा सर्व सधान्तःस्थां
विद्युतं विजानीयाम तथा यूयमपि विजानीत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (स्वे) अपने (दुरोणे) घर में (समिद्धः) प्रकाशित है वह
(दीदाय) सबको प्रकाशित करता है उसको (उर्वा) वही (रोदसी) पूर्व पृथिवी के (अन्तः)
भीतर बर्त्तमान (चित्रभानुम्) अद्भुत किरणों वाले (स्वाहुतम्) सुन्दर प्रकार प्रह्ला किये
(विश्वतः) सब ओर से (प्रत्यञ्चम्) पीछे चलने और (यविष्ठम्) अनिशय विभाग करने वाले
(महा) बड़े अग्नि को (नमसा) सत्कार वा अच्चादि से जैसे हम लोग (अगन्म) प्राप्त हों वैसे इसको
हम लोग भी प्राप्त होओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—विद्वानों को उचित है कि सब को ऐसा उपदेश करें
कि जैसे हम लोग सब के अन्तःस्थित विद्युत् अग्नि को जानें वैसे हम लोग भी जानें ॥ १ ॥

पुनः प्रेम्होपासित ईश्वरः किं करोतीत्याह ।

फिर प्रेम से उपासना किया ईश्वर क्या करता है

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स म॒ह्ना वि॒श्वा दुरि॒तानि॑ सा॒ह्वान॒ग्निः स्त॒वे द॒मे आ जा॒तवे॑दाः ।

स नो॑ रक्षिषत् दुरि॒ताः अ॒वद्यात् अ॒स्मान् गृ॒णत॑ उ॒त नो॑ म॒घो नः॑ ॥ २ ॥

सः । म॒ह्ना । वि॒श्वा । दुःऽह॒तानि॑ । सा॒ह्वान् । अ॒ग्निः । स्त॒वे । द॒मे । आ ।
जा॒तवे॑दाः । सः । नः । र॒क्षिष॒त् । दुःऽह॒तान् । अ॒वद्यात् । अ॒स्मान् । गृ॒णतः ।
उ॒त । नः । म॒घोनः॑ ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) (म॒ह्ना) महत्त्वेन (वि॒श्वा) सर्वाणि (दुरि॒तानि) दुराचरणाणि
(सा॒ह्वान्) सोढा (अ॒ग्निः) पापक हव जगदीश्वरः (स्त॒वे) स्तवने (द॒मे) गृहे (आ)
(जा॒तवे॑दाः) जो जातेथु पदार्थेष्वभिध्याप्य विद्यते सः (सः) (नः) अस्मान् (रक्षिषत्)
रक्षेत् (दुरि॒तात्) दुष्टाचारात् (अ॒वद्यात्) निन्दनीयात् (अ॒स्मान्) (गृ॒णतः) शुचि
कुर्यतः (उ॒त) अपि (नः) अस्मान् (म॒घोनः) बहुधनयुक्तान् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या जगदीश्वरो दमेऽग्निरिव जातवेदाः स्तवे म॒ह्ना सा॒ह्वान्
वि॒श्वा दुरि॒तानि दूरीकरोति सोऽवद्याद् दुरिताञ्ज आ रक्षिषत् । गृणतोऽस्मान्मया वाचरणा-
व्रततु उताऽपि म॒घोनो नोऽस्मान् स रक्षिषत् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा गृहे प्रज्वालितोऽग्निरन्धकारं शीतं
अ निवर्त्तयति तथैवोपासितः परमेश्वरोऽहाममधर्मान्तरां अ दूरीकृत्य धर्मे विद्याप्रदणौ
अ प्रवर्त्तयित्वा सम्यग्प्रक्षति ॥ २ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो । जगदीश्वर (दमे) घर में (अ॒ग्निः) अग्नि के तुल्य (जा॒तवे॑दाः)
उपलब्ध हुए पदार्थों में ध्यात होकर विद्यमान (स्त॒वे) स्तुति में (म॒ह्ना) महत्त्व से (सा॒ह्वान्)
सहमशीक (वि॒श्वा) सब (दुरि॒तानि) दुराचरणों को दूर करता है (सः) वह (अ॒वद्यात्)
निन्दनीय (दुरि॒तात्) दुष्टाचार से (नः) हमारी (आ, रक्षिषत्) रक्षा करे (गृ॒णतः) शुद्धि करते
हुए हम लोगों की रक्षा करे (उ॒त) और (म॒घोनः) बहुत धन वाले (नः) हमारी (सः) वह
रक्षा करे ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो । जैसे घर में प्रज्वलित किया अग्नि अन्धकार
और शीत की निवृत्ति करता है वैसे ही उपासना किया परमेश्वर अज्ञान और अधर्मान्तरा को दूर
कर धर्म और विद्या प्रद्वय में प्रवृत्ति कराके सम्यक् रक्षा करता है ॥ २ ॥

पुनः स उपासितः किं करोतीत्याह ।

फिर यह उपासना किया ईश्वर क्या करता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं वरुण उत मित्रो अग्ने त्वां वर्धन्ति मतिभिर्वसिष्ठाः ।

त्वे वसु सुवणनानि सन्तु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १५ ॥

त्वम् । वरुणः । उत । मित्रः । अग्ने । त्वाम् । वर्धन्ति । मतिभिः ।
वसिष्ठाः । त्वे इति । वसु । सुवणनानि । सन्तु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ३ ॥ १५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (वरुणः) वरुणः भेषुः (उत) अपि (मित्रः) सुहृत् (अग्ने)
अग्निरिव स्वप्रकाशेश्वर (त्वाम्) (वर्धन्ति) वर्धयन्ति (मतिभिः) प्रज्ञाभिः (वसिष्ठाः)
सकलविद्यास्वतिरागेन वासकर्त्तारः (त्वे) त्वयि (वसु) द्रव्यम् (सुवणनानि) सुन्दर
विभाजितानि (सन्तु) (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) स्वास्थ्यक्रियाभिः (सदा)
(नः) काम्यम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! ये वसिष्ठा मतिभिस्त्वां वर्धयन्ति तेषां त्वे प्रीतिमतां वसु
सुवणनानि सन्तु । यस्त्वं वरुण उत मित्रोऽसि सोऽस्मान्सदा पातु हे विद्वांसो यूयं
अग्नीश्वरवज्राऽस्मान् स्वस्तिभिस्सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वद्भिः संवर्धितोऽग्निर्द्वारिष्णुः
विनाशयति तथैवोपासितः परमेश्वरोऽज्ञानं निवर्तयति यथाऽऽताः सर्वान् सदा रक्षन्ति
तथैव परमात्मा सकलं विश्वं पालीति ॥ ३ ॥

अत्राऽग्नीश्वरविद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वमुक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति द्वावसं सूक्तं पञ्चदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के मुख्य स्वयं प्रकाशस्वरूप ईश्वर जो (वसिष्ठाः) सब विद्याओं में
अतिशय कर निवास करने वाले (मतिभिः) बुद्धियों से (त्वाम्) तुमको (वर्धन्ति) बढ़ाते हैं उन
(त्वे) आप में प्रीति वालों के (सुवणनानि) सुन्दर विभाग किये (वसु) द्रव्य (सन्तु) हों जो
(त्वम्) आप (वरुणः) भेषु (उत) और (मित्रः) मित्र है सो आप हमारी (सदा) सदा रक्षा
करो और हे विद्वानो (यूयम्) तुम लोग ईश्वर के मुख्य (नः) हमारी (स्वस्तिभिः) स्वस्थता
सम्पादक क्रियाओं से (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमात्मक—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वानों से सम्यक् कदापि हुआ अग्नि हरिद्रता का विनाश करता है वैसे ही उपासना किया परमेश्वर अज्ञान को निवृत्त करता है । जैसे अग्नि लोग सब की सदा रक्षा करते हैं वैसे परमात्मा सब संसार की रक्षा करता है ।

इस सूक्त में अग्नि, ईश्वर और विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह बारहवां सूक्त और पन्द्रहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ अयर्चस्य त्रयोदशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । वैश्वानरो
देवता । १ । २ स्वराट्पङ्क्तिः । ३ मुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ संन्यासिनः क्रीदशो भवन्तीत्याह ।

अब तीन ऋचावाले तेरहवें सूक्त का आरम्भ है । उसके प्रथम मन्त्र में संन्यासी कैसे होते हैं इस विषय को कहते हैं ।

प्राग्रये विश्वशुचे त्रियन्धेऽसुरधे मन्म धीति भरध्वम् ।

भरे हविर्न बर्हिषि प्रीणानो वैश्वानराय यतये मतीनाम् ॥ १ ॥

प्र । अग्रये । विश्वशुचे । त्रियन्धे । असुरधे । मन्म । धीतिम् ।
भरध्वम् । भरे । हविः । न । बर्हिषि । प्रीणानः । वैश्वानराय । यतये ।
मतीनाम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (अग्रये) अग्निविद्यया शुभगुणैः प्रकाशमानाय (विश्वशुचे) यो विश्व सर्व अगच्छोद्यति तस्मै (त्रियन्धे) यो त्रिय ददाति तस्मै (असुरधे) योऽसुरादुष्टकर्मकारिणो हन्ति तिरस्करोति तस्मै (मन्म) विज्ञानम् (धीतिम्) धर्मस्य धारणाय (भरध्वम्) धर्म्भं पोषयति वा (भर) सङ्ग्रामे हविः । दानव्यमन्त्र-भ्यमन्नादिकम् (न) इव (बर्हिषि) सवायाम् (प्रीणानः) प्रसन्नः । वैश्वानराय विश्वेषां नराणां नायकाय (यतये) यतमानाय सन्त्यासिने (मतीनाम्) मनुष्याणां मध्ये ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या मतीनां मध्ये वैश्वानराय विश्वशुचे त्रियन्धेऽसुरधेऽग्रये यतये बर्हिषि प्रीणानो राजा भरे हविर्न मन्म धीतिश्च यूयं प्र भरध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु—हे गृहस्था येऽग्निवद्विद्यासत्यधर्मप्रकाशकः अधर्मकारकनेन धर्ममरकनेन सर्वेषां शुद्धिकराः प्रज्ञाः प्रमाप्रदा अविद्वत्ताविनाशका मनुष्याणां विद्वानं धर्मधारणं च कारयन्तो यतयः संन्यासिनो भवेयुस्तत्सङ्गेन सर्वे यूयं प्रज्ञां धृत्वा मिःसंशया भवत यथा राजा युद्धस्य सामग्रीमलङ्करोति तथैव यतिधराः सुखस्य सामग्रीमलङ्कुर्वन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (मनीषाम्) मनुष्यों के बीच (वैशामराय) सब मनुष्यों के नायक (विश्वगुप्ते) सब को शुद्ध करने वाले (भियम्भे) बुद्धि को धारण करने वाले (असुरभने) हुए कर्मकारियों को मारने का तिरस्कार करने वाले (अप्रवे) अग्नि के मुख्य विद्यादि द्युम गुणों से प्रकाशमान (यतये) यत्न करने वाले संन्यासी के जिने (कर्हिदि) सभा में (प्रीणान) प्रसन्न हुआ राजा (भरे) संग्राम में (इकिः) भोगने का देने योग्य अन्न को दैले (न) दैले (मम्भ) विज्ञान और (भीतिम्) धर्म की धारणा को तुम लोग (म, भवन्वम्) धारण का पोषण करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में [उपमा] वाचकलु—हे गृहस्थो ! जो अग्नि के मुख्य विद्या और सत्य धर्म के प्रकाशक, अधर्म के कारकन और धर्म के मरकन से सब के शुद्धिकर्ता, बुद्धिमत्, मिश्रित ज्ञान देने वाले, अविद्वत्ता के विनाशक, मनुष्यों को विज्ञान और धर्म का धारण कराते हुए संन्यासी हों उनके सङ्ग से सब तुम लोग बुद्धि को धारण कर निस्सन्देह होओ । जैसे राजा युद्ध की सामग्री को रोमित करता है वैसे उचम संन्यासी उन्नत सुख की सामग्री को रोमित करते हैं ॥ १ ॥

पुनस्ते संन्यासिनः किंवत् किं कुर्वन्तीत्याह ।

फिर वे संन्यासी किसके मुख्य क्या करते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वमग्ने शोचिषा शोशुचान् आ रोदसी अपृणा जायमानः ।

त्वं देवाँ अभिशस्तेरमुञ्चो वैश्वानर जातवेदो महित्वा ॥ २ ॥

त्वम् । अग्ने । शोचिषा । शोशुचानः । आ । रोदसी इति । अपृणाः । जायमानः । त्वम् । देवान् । अभिशस्तेः । अमुञ्चः । वैश्वानर । जातवेदः । महित्वा ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निरिव वर्तमान संन्यासिन् (शोचिषा) प्रकाशेन (शोशुचानः) शोधयन् (आ) (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (अपृणाः) पूरय (जायमानः) उत्पद्यमानः (त्वम्) (देवान्) विदुषः (अभिशस्तेः) अभिमुख्येन स्वप्रशंसां कुर्वतो वग्भिन्नः (अमुञ्चः) मोक्षय (वैश्वानर) विश्वेषु नरेषु राजमान (जातवेदः) जातविद्य (महित्वा) महिज्ञा ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं यथाग्निः शोशुचानो जायमानः शोचिषा रोदसी अपृणाति तथाऽस्मौस्त्वमापृणाः । हे वैश्वानर जातवेदस्त्वं महित्वाऽस्मान्देवानभिशस्ते-रमुञ्चः ॥ २ ॥

भावार्थः—अथ यान्नकतु०—हे मनुष्या यथाग्निः स्वयं शुद्धः सर्वाऽद्भोधयति तथैव संन्यासिनः स्वयं पवित्राचरणा सन्तः सर्वान्पवित्रयन्ति । २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य वर्तमान तेजस्विन् संन्यासिन् आप जैसे अग्नि (शोणितानः) शुद्ध करता और (जायमानः) उत्पन्न होता हुआ (शोचिषा) प्रक्षालन से (रोदसी) स्वयं भूमिको अपने प्रकार पुरित करता जैसे हम लोगों को (त्वम्) आप (आ, अप्रुणाः) अपने प्रकार पूर्व कीजिये हे (वैश्वानर) सब मनुष्यों के नाथक (जातवेद) विद्या को प्राप्त विद्वन् (त्वम्) आप (महिषा) अपनी महिमा से (देवान्) हम विद्वानों को (अभिशस्तेः) समस्त प्रशंसा करने लक्ष्मी से (अमुष्वा) बुझाइये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में यान्नकतु०—हे मनुष्यो ! जैसे अग्नि आप शुद्ध हुआ सब को शुद्ध करता है वैसे संन्यासी लोग स्वयं पवित्र हुए सब को पवित्र करते हैं ॥ २ ॥

पुनस्ते यतयः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर वे संन्यासी कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

जातो यदग्ने भुवना अरुणः पशुन् गोपा इर्यः परिज्मा ।

वैश्वानर ब्रह्मणे विन्द गातुं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १६ ॥

जातः । यत् । अग्ने । भुवना । वि । अरुणः । पशून् । न । गोपाः ।
इर्यः । परिज्मा । वैश्वानर । ब्रह्मणे । विन्द । गातुम् । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ १६ ॥

पदार्थः—(जातः) उत्पन्न (यत्) यः (अग्ने) अग्निरिव विद्वन् (भुवना) लोकलोकान्तरान् (वि) विशेषेण (अरुणः) प्रकाशयति (पशून्) गवादीन् (न) इव (गोपाः) गोपालाः पशुरक्षकाः (इर्यः) सत्यमार्गे प्रेरकः (परिज्मा) परितः सर्वतोऽजति गच्छति (वैश्वानर) विश्वेषु नरेषु प्रकाशक (ब्रह्मणे) परमेश्वराय वेदाय वाऽथवा चतुर्वेदविदे (विन्द) प्राप्नुहि (गातुम्) प्रशंसितां (भूमिम्) (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) स्वास्त्यकारिणीभिः क्रियाभिः (सदा) सर्वदा (नः) अस्मान् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वैश्वानराने यते यथा जातोऽग्निर्भुवना व्यप्यस्तथा यद्यस्त्वं विद्यासु प्रसिद्धजानामात्मनः प्रकाशय पशून् गोपा मेर्यः परिज्मा भव स त्वं ब्रह्मणे गातुं विन्द यूयं संन्यासिनः सर्वे स्वस्तिभिः सस्योपदेशनैर्नः सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमात्राचकलु०—ये सूर्यवन्मन्यातपरोपकारविद्योपदेशा वत्सान्
मात्र इव विद्यादानेन सर्वेषां रक्षकाः सर्वदा भ्रमन्तो वेदेष्वरविज्ञानाय राजवरक्षाय रूप
इव न्यायशीला भूत्वा सर्वानहान् बोधयन्ति ते सदैव सर्वैः सम्कर्तव्या भवन्तीति ॥ ३ ॥

अत्राग्निद्वयान्तेन संन्यासिगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वमुक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति त्रयोदशं सूक्तं षोडशो वर्गः समाप्तः ॥

पदार्थ — हे (ईशानर) सब मनुष्यों में प्रकाश करने वाले (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि
विद्वन् संन्यासिन् जैसे (जातः) उत्पन्न हुआ अग्नि (भुवना) लोक लोकान्तरों को (वि, चक्षुः) विशेष
कर प्रकाशित करता है जैसे (यत्) जो आप विद्याओं में प्रसिद्ध मनुष्यों के आत्माओं को प्रकाशित
कीजिये तथा (पशून्) गौ आदि को (गोपाः) पशुरक्षकों के (न) तुल्य (इर्यः) सत्य मार्ग में
प्रेरक और (परिज्मा) सब ओर से प्राप्त होने वाले हुजिये वह आप (ब्रह्मणे) परमेश्वर, वेद वा चार
वेदों के ज्ञाता के लिये (गानुम्) प्रशस्त भूमि को (विन्द) प्राप्त हुजिये (धूमम्) तुम संन्यासी
योग सब (स्वस्तिभिः) स्वस्थता के हेतु कियाओं और सत्य उपदेशों से (न.) हमारी (सदा)
सदा (पात) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—ओ सूर्य के तुल्य, परोपकार, विद्या और उपदेश जिनके
प्रसिद्ध हैं वे जैसे गौएँ बकरों को रक्षा करती हैं वैसे विद्यादान से सब को रक्षा करने वाले सर्वदा धूमते
हुए वेद, ईश्वर को जानने के लिये राजपरब्रह्मार्थ राजा के तुल्य न्यायशील होकर सब मूर्खों को बोध
कराते वे सदा सब को सत्कार करने योग्य होते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में अग्नि के दशम्य से संन्यासियों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यद्द तेरहवां सूक्त और सोलहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ अर्चस्य चतुर्दशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निदेवता ।

१ निचृद्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । २ निचृत्त्रिष्टुप् ।

३ विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ यतिः किंत्सेवनीय इत्याह ।

अथ तीन ऋचा वाले चौदहवें सूक्त का आरम्भ है । उसके प्रथम मन्त्र में संन्यासी
की सेवा कैसे करनी चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

समिधा जातवेदसे देवाय देवहूतिभिः ।

हविर्भिः शुक्रशोचिषे नमस्विनो वयं दशिसामये ॥ १ ॥

सम्ऽइधा । जातवेदसे । देवाय । देवहूतिभिः । हविःभिः । शुक्रऽशोचिषे ।
नमस्विनः । वयम् । दाशेम । अग्नये ॥ १ ॥

पदार्थः—(समिधा) प्रक्षोपनसाधनेन (जातवेदसे) जातेषु विद्यमानाय (देवाय)
विदुषे (देवहूतिभिः) देवैः प्रशंसिताभिर्वाग्भिः (हविभिः) होमसाधनैः (शुक्रशोचिषे)
शुक्लेण वीर्येण शोचिर्वीर्यस्य तस्मै (नमस्विनः) नमोऽन्नं सत्कारो वा विद्यते येषां ते
(वयम्) (दाशेम) (अग्नये) पावकाय ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथर्त्विग्यजमानाः समिधा हविर्भिग्भ्ये प्रयतन्ते तथा
नमस्विनो वयं जातवेदसे शुक्रशोचिषे देवाय यतयेऽन्नादिकं दाशेम ॥ १ ॥

भावार्थः—अथ याचकन्तु०—यथा दीक्षिता अग्निहोत्रादी यज्ञे घृताहुतिभि-
र्होतृमाग्निना जगद्धितं कुर्वन्ति तथैव दयमतिथीना संन्यासिना सेवनेन मनुष्यकल्याणं
कुर्याम ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे ऋत्विग् पुरुष और यजमान लोग (समिधा) वीरि के हेतु काष्ठ
और (हविभिः) होम के साधनों और (देवहूतिभिः) विद्वानों से प्रशंसित की हुई वायियों के साथ
(अग्नये) अग्नि के लिये प्रयत्न करते हैं वैसे (नमस्विनः) अन्न और सत्कारवाले (वयम्) हम लोग
(जातवेदसे) वायव्य पक्षों में विद्यमान (शुक्रशोचिषे) वीर्य और पराक्रम से दीक्षिमान् तेजस्वी
(देवाय) विद्वान् संन्यासी के लिये अन्नादि पदार्थ (दाशेम) देवें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में याचकन्तु०—जैसे दीक्षित लोग अग्निहोत्रादि यज्ञ में घृत की
आहुतियों से होम किये अग्नि से जगत् का हित करते हैं वैसे ही हम अनियत तिथि वाले संन्यासियों
की सेवा से मनुष्यों का कल्याण करें ॥ १ ॥

पुनस्ते यतयः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे संन्यासी क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वयं ते अग्ने समिधा विधेम वयं दाशेम सुष्टुती यजत्र ।

वयं घृतेनाध्वरस्य होतव्यं देव हविषा भद्रशोचे ॥ २ ॥

वयम् । ते । अग्ने । सम्ऽइधा । विधेम । वयम् । दाशेम । सुऽस्तुती ।
यजत्र । वयम् । घृतेन । अध्वरस्य । होतः । वयम् । देव । हविषा ।
भद्रऽशोचे ॥ २ ॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) तुभ्यमतिथये (अग्ने) वह्निरिव विद्वन् (समिधा)
इन्धनेन (विधेम) कुर्याम (वयम्) (दाशेम) (दद्याम) (सुष्टुती) भेष्टया प्रशंसया

(यजत्र) सकृन्तव्यं (वयम्) (घृतेन) आज्येन (अध्वरस्य) यज्ञस्य मध्ये (होतः) इधमकर्त्तः (वयम्) (देव) दिव्यगुण (इविषा) होतव्येन द्रव्येण (भद्रशोचे) कल्याणदीपक ॥ २ ॥

अन्वयः—हे यजत्र होतर्भद्रशोचे देवाग्ने ! यथा वयं समिधाग्नौ होमं विधेम तथा सुष्टुती ते तुभ्यमग्न्यादिकं वयं दाशेम । यथर्त्विग्यजमाना अध्वरस्य मध्ये घृतेन इविषा जगद्वितं कुर्वन्ति तथा वयं तव हितं कुर्याम यथा वयं त्वां सेवेमहि तथा त्वमस्मान् सत्यमुपदिश ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र याचकस्तु०—यथा गृहस्थाः प्रीत्या यतीनां सेवां कुर्युस्तथैव मेभ्यो यतय वषां कल्याणाय सत्यमुपदिशेयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (यजत्र) सक्र करने योग्य (होतः) होम करने वाले (भद्रशोचे) कल्याण के प्रकाशक (देव) दिव्य गुणयुक्त (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्विन् जैसे (वयम्) हम लोग (समिधा) ईंधन से अग्नि में होम (विधेम) करें वैसे (सुष्टुती) मेह प्रशंसा से (ते) तुम अतिथि के विधे (वयम्) हम अग्न्यादिक (दाशेम) दें वैसे अस्विज् और यजमान लोग (अध्वरस्य) यज्ञ के बीच (घृतेन) घी तथा (इविषा) होमने योग्य द्रव्य से जगत का हित करते हैं वैसे (वयम्) हम लोग आप का हित करें । जैसे (वयम्) हम आप की सेवा करें वैसे आप हमको सत्य उपदेश करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में याचकस्तु०—जैसे गृहस्थ लोग योति से संन्यासियों की सेवा करें वैसे ही प्रीति से संन्यासी भी इनके कल्याण के अर्थ सत्य का उपदेश करें ॥ २ ॥

पुनर्गृहस्थयतयः परस्परस्मिन्कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर गृहस्थ और यति लोग परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ नो देवेभिरुप देवहूतिमग्ने याहि वषट्कृतिं जुषाणः ।

तुभ्यं देवाय दाशतः स्याम यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १७ ॥

आ । नः । देवेभिः । उप । देवऽहूतिम् । अग्ने । याहि । वषट्कृतिम् ।
जुषाणः । तुभ्यम् । देवाय । दाशतः । स्याम । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ३ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्मानस्माकं वा (देवेभिः) विद्वद्भिस्सह (उप) समीपे (देवहूतिम्) देवैराहुताम् (अग्ने) पावक इव दोषदाहक (याहि) प्राप्नुहि (वषट्कृतिम्) सत्यक्रियाम् (जुषाणः) सेवमानः (तुभ्यम्) (देवाय) विदुषे (दाशतः) सेवमानाः (स्याम) भवेम (यूयम्) यतयः (पात) (स्वस्तिभिः) सुश्रुक्रियाभिः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वं देवेभिः सह नो देवहृतिं वषट्कृतिं जुषाणोऽस्मानुपा
याहि वयं देवाय तुभ्यं दाशतः स्याम यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्थैस्सदैव पूर्णविधानां यतीनां निमन्त्रणैरभ्यर्चना कार्या यतस्ते
समीपमागताः सन्तस्तेषां रक्षां सत्योपदेशं च सततं कुर्युरिति ॥ ३ ॥

अत्राग्निहस्त्येन यतिगृहस्थयोः कृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूकार्थेन सह सकृतिर्वेद्या ।

इति ऋग्वेदस्य सूक्तं सप्तदशो वर्गस्य समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के मुख्य योनों के जलाने वाले आप (देवेभिः) विद्वानों के साथ
(नः) हमारे (देवहृतिम्) विद्वानों से स्वीकार की हुई (वषट्कृतिम्) सत्य क्रिया को (जुषाणः)
सेवन करते हुए हमको (उप, आ, याहि) समीप प्राप्त हूँजिये हम लोग (तुभ्यम्) तुम (देवाय)
विद्वान् के लिये (दाशतः) सेवन करने वाले (स्याम) होवें (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) शुभ
क्रियाओं से (नः) हमारी (सदा) सदा (पात) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्थों को चाहिये कि सदैव पूर्व विद्या वाले संन्यासियों की निमन्त्रणा द्वारा
प्रार्थना का सकार करें जिससे वे समीप आये हुए उनकी रक्षा और निरन्तर उपदेश करें ॥ ३ ॥

इस सूक्त में अग्नि के हस्त्य से यति और गृहस्थ के कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह चौदहवां सूक्त और सप्तदशो वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ पञ्चदशर्चस्य पञ्चदशतमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता ।

१ । ३ । ७ । १० । १२ । १४ विराङ्गायत्री । २ । ४ । ५ ।

६ । ६ । १३ गायत्री । ८ निचृद्गायत्रीछन्दः ।

षड्जः स्वरः । ११ । १५ आर्च्युष्णिक् छन्दः ।

ऋषमः स्वरः ।

अथाऽतिथिः कीदृशो भवतीत्याह ।

अथ पञ्चदशे सूक्त का आरम्भ है । इसके प्रथम मन्त्र में अतिथि कैसा हो
इस विषय को कहते हैं ।

उपसर्गाय मीष्टुष आस्ये जुहुता हविः । यो नो नेदिष्ठमाप्यम् ॥१॥

उपसर्गाय । मीष्टुषे । आस्ये । जुहुत । हविः । यः । नः । नेदिष्ठम्
आप्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उपसद्याय) समीपे स्थापयितुं योग्याय (मीहकूपे) वारिखेव सत्योपदेशैस्सेचकाय (आस्ये) मुखे (जुहुता) दत्त । अत्र संदितायामिति दीर्घः । (हविः) होतुं दानुमर्दमन्नादिकम् (यः) (नः) अस्माकम् (नेदिष्ठम्) अति निकटम् (आप्यम्) प्राप्तुं योग्यम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो नो नेदिष्ठमाप्यं प्राप्नोति तस्मै मीहकूप उपसद्यायाऽऽस्ये हविर्जुहुत ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यो यतिरन्तिकं प्राप्नुयात् सर्वं सत्कुरुताऽन्नादिकञ्च भोजयत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (नः) हमारे (नेदिष्ठम्) अति निकट (आप्यम्) प्राप्त होने योग्य को प्राप्त होता है उस (उपसद्याय) समीप में स्थापन करके योग्य (मीहकूपे) जल से जैसे जैसे सत्य उपदेशों से सीखने वाले के बिये (आस्ये) मुख में (हविः) देने योग्य वस्तु को (जुहुत) देओ ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो यति समीप प्राप्त हो उसका तुम सब लोग सकार करो और अन्नादि का भोजन कराओ ॥ १ ॥

पुनस्ती यतिगृहस्थौ परस्पर कथं वर्तेयातामित्याह ।

फिर वे संन्यासी और गृहस्थ परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यः पञ्च चर्षणीरभि निषसाद् दमेदमे । कविर्गृहपतिर्युवा ॥ २ ॥

यः । पञ्च । चर्षणीः । अभि । निऽमसाद् । दमेदमे । कविः । गृहपतिः । युवा ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) (पञ्च) (चर्षणीः) मनुष्यान् (अभि) आभिमुख्ये (निषसाद्) निषीदेत् (दमेदमे) गृहेगृहे (कविः) ज्ञातमन्त्रः (गृहपतिः) गृहस्थ पातकः (युवा) पूर्वोक्त ब्रह्मचर्येण युवावस्थां प्राप्य कृतविवाहः ॥ २ ॥

अन्वयः—यः कविरतिथिर्दमेदमे पञ्च चर्षणीरभिनिषसाद् तं युवा गृहपतिः सततं सत्कुर्यात् ॥ २ ॥

भावार्थः—यति. सदा सर्वत्र भ्रमणं कुर्याद्गृहस्थश्चेत् सदैव सत्कुर्यादत उपदेशाञ्छृणुयात् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) जो (कविः) उत्तम ज्ञान को प्राप्त हुआ संन्यासी (दमेदमे) घर घर में (पञ्च) पांच (चर्षणीः) मनुष्यों का प्राणों को (अभि, निषसाद्) स्थिर करे उसका (युवा) पूर्व ब्रह्मचर्य के साथ वर्त्तमान (गृहपतिः) घर का रक्षक युवा पुरुष निरन्तर सत्कार करे ॥ २ ॥

भावार्थ—संन्यासी जन सदा सब जगह अभय करे और गृहस्थ इस विरक्त का साकार करे और इससे उपदेश सुने ॥ ३ ॥

पुनस्तौ परस्परं किं कुर्यातामित्याह ।

फिर वे दोनों परस्पर क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स नो वेदो अमात्यमग्नी रक्षतु विश्वतः । उतास्मान्पातुवंहसः ॥ ३ ॥

सः । नः । वेदः । अमात्यम् । अग्निः । रक्षतु । विश्वतः । उत ।
अस्मान् । पातु । अंहसः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) यतिः (नः) अस्मान्गृहस्थान् (वेदः) धनम् । वेद इति धननाम ।
निघ० २ । १० । (अमात्यम्) अमात्येषु साधु (अग्निः) पावक इव (रक्षतु) (विश्वतः)
सर्वतः (उत) अस्मान् (पातु) (अंहसः) दुष्टावगणादपराधाद्वा ॥ ३ ॥

अन्वयः—सोऽग्निरिव नोऽमात्यं वेदो विश्वतो रक्षतूताप्यस्मानंहसः पातु ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्था एवमिच्छेयुर्यतिरस्मानेवमुपदिशेद्यतो वयं धनरक्षकाः
सन्तोऽधर्मावरणात्पृथग्यसेम ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) वह संन्यासी (अग्निः) अग्नि के तुल्य (नः) हम गृहस्थों की वा
(अमात्यम्) उत्तम मंत्री की और (वेदः) धन की (विश्वतः) सब ओर से (रक्षतु) रक्षा करे
(उत) और (अस्मान्) हमारी (अंहसः) दुष्टावस्था वा अपराध से (पातु) रक्षा करे ॥ ३ ॥

भावार्थ—गृहस्थ लोग ऐसी इच्छा करें कि संन्यासी जन हमको ऐसा उपदेश करे कि
जिससे हम लोग धन के रक्षक हुए अधर्म के आचरण से प्रथक् रहें ॥ ३ ॥

पुनस्तेऽतिययः कीदृशाः स्युरित्याह ।

फिर वे संन्यासी लोग कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नवम् नु स्तोममग्नये दिवः श्येनाय जीजनम् ।

वस्यः कुविद्वनार्ति नः ॥ ४ ॥

नवम् । नु । स्तोमम् । अग्नये । दिवः । श्येनाय । जीजनम् । वस्यः ।
कुवित् । वनार्ति । नः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(नवम्) नवीनम् (नु ?) क्षिप्रम् (स्तोमम्) प्रशंशाम् (अग्नये)
पावकवत्पवित्राय (दिवः) कामनायाः (श्येनाय) श्येन एव पाल्शतिडहिसकाय

(जीजनम्) जनयेयम् (वस्त्रः) धनस्य (कुवित्) महत् (वनाति सम्भजेत् (नः) अस्माकम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो नो वस्त्रः कुविद्वनाति तस्मै श्येनायेवाग्नये दिवो नवं स्तोममहं नु जीजनम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—येऽतिथयः श्येनवज्ज्वीघ्रगन्तारः पाशवर्द्धिसका द्रव्यविद्योपदेशका यतयः स्युस्तान्गृहस्थाः सत्कुर्युः ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (नः) हमारे (वस्त्रः) धन के (कुवित्) कबे भाग को (वनाति) लेवन करे वस्त्र (श्येनाय) श्येन के तुल्य पाशवर्द्धियों के पिनाह करने वाले (अग्नये) अग्नि के समान पवित्र के लिये (दिवः) कामना की (नवम्) नवीन (स्तोमम्) प्रशंसा को मैं (नु, जीजनम्) शीघ्र प्रकट करूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो अतिथि लोग श्येन पक्षी के तुल्य शीघ्र चलावे वाले, पाशवर्द्ध के नाशक, द्रव्य और विद्या के उपदेशक संन्यासधर्म मुक्त हों उनका गृहस्थ सत्कार करें ॥ ४ ॥

कस्य धनं प्रशंसनीयं भवेदित्याह ।

किसका धन प्रशंसनीय होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स्पर्धा यस्य श्रियो हृशे रयिर्वीरवतः यथा ।

अग्ने यज्ञस्य शोचतः ॥ ५ ॥ १८ ॥

स्पर्धाः । यस्य । श्रियः । हृशे । रयिः । वीरवतः । यथा । अग्ने । यज्ञस्य । शोचतः ॥ ५ ॥ १८ ॥

पदार्थः—(स्पर्धाः) स्पर्द्धणीयाः (यस्य) (श्रियः) (हृशे) द्रष्टुम् (रयिः) धनम् (वीरवतः) वीरा विद्यन्ते यस्य तस्य (यथा) (अग्ने) (यज्ञस्य) सङ्गस्तस्यस्य व्यवहारे (शोचतः) पवित्रस्य ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्य वीरवतस्स्पर्धाः श्रियो हृशे योग्याः स यथाऽग्ने शोचतो यज्ञस्य साधको रयिरस्ति तथा सत्क्रियासिद्धिकरः स्यात् ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमातद्धारः०—तस्यैव धनं सफलं येन न्यायेनोपाजितं धर्म्यं व्यवहारे व्ययितं स्यात् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यस्य) जिस (वीरवतः) वीरों वाले के (स्पर्धाः) चाहना करने योग्य (श्रियः) लक्ष्मी सोमार्थ (हृशे) देखने को योग्य हों वह (यथा) जैसे (अग्ने) पवित्र (शोचतः) पवित्र (यज्ञस्य) सङ्ग के योग्य व्यवहार का साधक (रयिः) धन है वैसे सत्क्रिया का सिद्ध करने वाला हो ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमासंकार है—इसी का भव सकता है जिसने ग्याय से उपार्जन किया वन धर्मयुक्त व्यवहार में भव किया होवे ॥ २ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर यह अग्नि कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सेमां वेतु वषट्कृतिमग्निर्जुषत नो गिरः । यजिष्ठो हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

सः । इमाम् । वेतु । वषट्कृतिम् । अग्निः । जुषतु । नः । गिरः ।
यजिष्ठः । हव्यवाहनः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (इमाम् (वेतु) प्राप्नोतु (वषट्कृतिम्) सत्क्रियाम् (अग्निः)
पावकः (जुषत) सेवध्वम् (नः) अस्माकम् (गिरः) वाचः (यजिष्ठः) अतिशयेन यथा
(हव्यवाहनः) यो हव्यानि दानुमर्हाणि वहति प्राप्नोति सः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! स यजिष्ठो हव्यवाहनोऽग्निर्न इमां वषट्कृतिं गिराय
वेतु तं धूय जुषत ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या योऽग्निः सम्प्रयोजितः सन्नस्माकं क्रियाः सेवते स
युष्माभिस्सेवनीयः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! (सः) वह (यजिष्ठः) अत्यन्त पावकता (हव्यवाहनः) देने योग्य
वर्षाओं को प्राप्त होने वाला (अग्निः) पावक अग्नि (नः) हमारी (इमाम्) इस (वषट्कृतिम्) वृद्ध
क्रिया को और (गिरः) यज्ञियों को (वेतु) प्राप्त हो उसको तुम लोग (जुषत) सेवन करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो अग्नि सम्यक् प्रयुक्त किया हुआ हमारी क्रियाओं का सेवन करता
वह तुम लोगों को सेवने योग्य है ॥ ६ ॥

पुनः स राजा प्रजाजनाश्च परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नि त्वा नक्ष्य विशपते द्युमन्तं देव धीमहि । सुवीरमग्न आहुत ॥ ७ ॥

नि । त्वा । नक्ष्य । विशपते । द्युमन्तम् । देव । धीमहि । सुवीरम् ।
अग्ने । आहुत ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नि-) नितराम् (त्वा) त्वाम् (नक्ष्य) नक्ष्येषु व्याप्तेषु साधो
(विशपते) प्रजापालक (द्युमन्तम्) दीप्तिमन्तम् (देव) विद्वन् (धीमहि) दधीमहि

(सुवीरम्) शोभना वीरः यस्मात्तम् (अग्ने) पावक इव विद्वन् (आहुत) बहुभिः सङ्कृत ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे नद्याहुत विरपते देवाऽग्ने ! यं द्युमन्तं सुवीरमग्निं त्वा यथा निधीमहि तथा त्वमस्मानानन्दे नि धेहि ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वयं भवन्तं व्यासः राज्यपालनाख्ये व्यवहारे सदा प्रतिष्ठापयेम तथा त्वमस्मान्सदा धर्म्ये व्यवहारे प्रतिष्ठापय ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (नद्य) व्यास वस्तुओं को उत्तम प्रकार जानने वाले (आहुत) बहुतों से सङ्कार को प्राप्त (विरपते) प्रजारचक (देव, अग्ने) अग्नि के मुख्य तेजस्वि विद्वन् जिस (द्युमन्तम्) प्रकाश वाले (सुवीरम्) उत्तम वीर हों जिससे उस अग्नि के मुख्य शुद्ध (त्वा) आपको जैसे (नि, धीमहि) निरन्तर स्थान करें वैसे आप हमको निरन्तर आनन्द में स्थिर कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे हम लोग आपको व्यास से राज्य पालनरूप व्यवहार में सदा स्थित करें वैसे आप हमको धर्मयुक्त व्यवहार में प्रतिष्ठित कीजिये ॥ ७ ॥

पुना राजप्रजाजनाः कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे करते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

क्षपं उस्त्रश्च दीदिहि स्वप्नयस्त्वया वयम् । सुवीरस्त्वमस्मयुः ॥ ८ ॥

क्षपः । उस्त्रः । च । दीदिहि । सुऽस्मयुः । त्वया । वयम् । सुवीरः । त्वम् ।

अस्मयुः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(क्षपः) रात्रीः (उस्त्रः) किरणयुक्तानि दिनानि । वज्रा इति रश्मिनाम् । मिथं १ । ५ । (च) (दीदिहि) प्रकाशय (स्वप्नयः) शोभना अस्मयो यंगन्ते (त्वया) वस्तुकेण राज्ञा (वयम्) (सुवीरः) शोभना वीरः यस्य सः (त्वम्) (अस्मयुः) अस्मान्कामयमानः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे राजप्रश्मयुः सुवीरस्त्वं क्षप उस्त्रश्चास्मान्दीदिहि त्वया सह स्वप्नयो वयं त्वामहमिह प्रकाशेम ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजराजजना पथाऽहमिह सूर्यः प्रकाशते तथा सूर्य प्रकाशिता भवत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे राजन् (अस्मयुः) हमको चाहने वाले (सुवीरः) सुन्दर वीर पुरुषों से युक्त (त्वम्) आप (क्षपः) रात्रियों (च) और (उस्त्रः) किरण युक्त दिनों में (अस्मान्) हम को (दीदिहि) प्रकाशित कीजिये (त्वया) आप के साथ (स्वप्नयः) सुन्दर रात्रियों वाले (वयम्) हम लोग प्रतिदिन प्रकाशित हों ॥ ८ ॥

भावार्थ—हे राजा और राजपुरुषो । जैसे प्रतिदिन सूर्य प्रकाशित होता है वैसे तुम लोग सदा प्रकाशित होओ ॥ ८ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्वन्तीत्याह ।

फिर विद्वान् क्या करते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उप त्वा सातये नरो विप्रांसो यन्ति धीतिभिः ।

उपाक्षरा सहस्रिणी ॥ ९ ॥

उप । त्वा । सातये । नरः । विप्रांसः । यन्ति । धीतिभिः । उप ।
अक्षरा । सहस्रिणी ॥ ९ ॥

पदार्थः—(उप) (त्वा) त्वाम् (सातये) संविभागाय (नरः) मनुष्याः (विप्रांसः) मेधाविनः (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (धीतिभिः) अङ्गुलिभिः (उप) (अक्षरा) अक्षराण्यकारादीनि (सहस्रिणी) सहस्राण्यसंख्याता विद्याविषया विशन्ते यस्यां सा ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिनि । यथा विप्रांसो नरो धीतिभिरक्षराण्युप यन्ति ते या सहस्रिणी वर्तन्ते ताज्जानन्तु तथा त्वा सातये विप्रांसो नर उप यन्ति ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र पञ्चकलुः—यथाऽङ्गुष्ठाऽङ्गुलीभिरक्षराणि विधाय विद्वान् भवति तथैव विद्वांसः शोधनेन विद्यारहस्यानि प्राप्नुवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थ—हे विद्यार्थिनि । जैव । विप्रांसः) बुद्धिमान् (नरः) मनुष्य (धीतिभिः) अङ्गुलियों से (अक्षरा) अक्षरादि अक्षरों को (उप, यन्ति) उपाय से प्राप्त करते वे जो कला (सहस्रिणी) असंख्य विद्या विषयों को जानने वाली है उसको जानें वैसे (त्वा) आप के (सातये) सम्यक् विभाग के लिये बुद्धिमान् मनुष्य (उप) समीप प्राप्त हों ॥ ९ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में पञ्चकलुः—जैसे अङ्गुष्ठ और अङ्गुलियों से अक्षरों को जान कर विद्वान् होता है वैसे ही विद्वान् लोग शोधन कर विद्या के रहस्यों को प्राप्त हों ॥ ९ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अग्नी रक्षांसि सेधति शुक्रशोचिस्मर्त्यः ।

शुचिः पाचक ईड्यः ॥ १० ॥ १६ ॥

अग्निः । रक्षांसि । सेधति । शुक्रऽशोचिः । अमर्त्यः । शुचिः । पाचकः ।
ईड्यः ॥ १० ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अग्निः) अग्निरिव राजा सेनेशो वा (रक्षांसि) रक्षयितव्यानि (सेधति) साधयति (शुकशोचिः) शुद्धतेजस्कः (अमर्त्यः) मर्त्यधर्मरहितः (शुचिः) पवित्रः (पावकः) शोधकः पवित्रकर्त्ता (ईड्यः) स्तोत्रमन्त्रेष्टुं वा योग्यः ॥ १० ॥

अन्वयः—यः शुकशोचिरमर्त्यः शुचिः पावक ईड्योऽग्निरिव रक्षांसि सेधति स कीर्त्तिमान्भवति ॥ १० ॥

भावार्थः—यथा राजाऽन्यायं निवार्य न्यायं प्रकाशयति तथैव विद्युद्धारिद्वयं विनाश्य लक्ष्मीं जनयति ॥ १० ॥

पदार्थः—जो (शुकशोचिः) शुद्ध तेजस्वी (अमर्त्यः) साधारण मनुष्यपन से रहित (शुचिः) पवित्र (पावकः) शुद्ध पवित्र करने वाला (ईड्यः) स्तुति करने वा लोअने चाहने योग्य (अग्निः) अग्नि के तुल्य राजा वा सेनाधीश (रक्षांसि) रक्षा करने योग्य कार्यों को (सेधति) सिद्ध करे वह कीर्ति वाळा होता है ॥ १० ॥

भावार्थः—जैसे राजा अन्याय का निवारण कर न्याय का प्रकाश करता है वैसे विद्युत् दूरिप्रता का विनाश कर लक्ष्मी को प्रकट करता है ॥ १० ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर इसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स नो राधांस्या भरेशानः सहसो यहो ।

भगञ्च दातु वार्यम् ॥ ११ ॥

सः । नः । राधांसि । आ । भर । ईशानः । सहसः । यहो इति । भगः ।

च । दातु । वार्यम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सः) (नः) अस्मभ्यम् (राधांसि) समृद्धिकराणि धनानि (आ) (भर) (ईशानः) ईशशीलः समर्थः (सहसः) बलिष्ठस्य (यहो) अपत्य (भगः) ऐश्वर्यवानैश्वर्यं वा (च) (दातु) ददातु (वार्यम्) वरणीयम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सहसो यहो राजाअग्निरिवेशानो भगो वस्त्वं नो राधांस्याभर । वार्यं भगञ्च स भवान्दातु ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—यथाऽग्निविद्यया धनधान्यैश्वर्यं मनुष्याः प्राप्नुवन्ति तथैवोत्तमराजमन्त्रेण जना धनादृक्षाः सुखिनश्च जायन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थः—है (सहसः) बलिष्ठकाय के (यहो) पुत्र राजन् अग्नि के तुल्य तेजस्वी (ईशानः) समर्थ (भगः) ऐश्वर्यकाय को आप (नः) हमारे लिये (राधांसि) तुल्य बढ़ाने वाले धनों को (आ, भर) अच्छी प्रकार धारण वा पोषण करें तथा (वार्यम्) स्वीकार करने योग्य ऐश्वर्य को (च) जी (सः) सो आप (दातु) दीजिये ॥ ११ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि दिया से जनधान्य सम्बन्धी ऐश्वर्य को मनुष्य प्राप्त होते हैं वैसे ही उत्तम राज्य प्रबन्ध से मनुष्य धनाढ्य और सुखी होते हैं ॥ ११ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वमग्ने वीरव्यशो देवश्च सविता भगः ।

दितिश्च दाति वार्यम् ॥ १२ ॥

त्वम् । अग्ने । वीरव्यत् । यशः । देवः । च । सविता । भगः । दितिः ।

च । दाति । वार्यम् ॥ १२ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) अग्निरिव राजन् (वीरव्यन्) प्रशस्ता वीरा विद्यन्ते यस्मिन् (यशः) धर्म कीर्ति (च) (देवः) दाता वेदीप्यमान (सविता) प्रेरकः सूर्यो वा (भगः) धनैश्वर्यम् (दितिः) दुःखनाशिका नीतिः (च) (दाति) ददाति (वार्यम्) वरणीयम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने राजन् ! यथा देवः सविता दितिश्च वार्यं वीरव्यशो भगश्च ददाति तदेतत्त्वं देहि ॥ १२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो राजा सुसम्प्रयुक्ताऽग्न्यादिवत्प्रजास्वैश्वर्यमुद्योगेन सुनीत्या च कारयित्वा दुःखं कण्टहयति स एव यशस्वी भवति ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य तेजस्वि राजन् ! जैसे (देवः) दानशील वा प्रकाशमान (सविता) प्रेरणा करने वाला वा सूर्य और (दितिः) दुःखनाशक नीति (च) भी (वार्यम्) स्वीकार के योग्य (वीरव्यत्) जिससे उत्तम वीर पुरुष हों (यशः) वस धन वा कीर्ति (च) और (भगः) ऐश्वर्य को (दाति) देती है । इसको (त्वम्) आप दीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो राजा अच्छे प्रकार सम्प्रयुक्त अग्नि आदि के तुल्य प्रजाओं में उद्योग से और अच्छी नीति से ऐश्वर्य कराके दुःख को कण्टहत करता है वही वरणी होता है ॥ १२ ॥

पुनः स राजा किंवदिक कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा किसके समान क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अग्ने रक्षा णो अंहसः प्रति ह्य देव रीषतः ।

तपिष्ठैरजरौ दह ॥ १३ ॥

अग्ने । रक्ष । नः । अंहसः । प्रति । ह्य । देव । रीषतः । तपिष्ठैः ।

अजरः । दह ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) पावक इव (रक्षा) अत्र द्वयचोक्तस्तिष्ठ इति दीर्घः । (नः) अस्मान् (अंहसः) पापाचरणात् (प्रति) (स्म) एव (देव) विध्यगुणकर्मस्वभावयुक्तः (रीषतः) हिंसकात् (तपिष्ठैः) अतिशयेन प्रतापकैः (अजरः) जरारहितः (वद) भस्मसात्कुरु ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे देवाऽग्ने राजन् । यथाऽग्निस्तपिष्ठैः काष्ठादिकं दहति तथैवाऽजरः सैस्थं रीषतो नो रक्ष । अंहसः स्म प्रति रक्ष दुष्टाचारैस्तपिष्ठैर्दह ॥ १३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथाग्निः शीतादन्धकाराच्च रक्षति तथा राजादयो विद्वंसो हिंसादिपापाचरणात्सर्वान्पृथग्रक्षन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे (देव) उत्तम गुण कर्म स्वभावयुक्त (अग्ने) अग्निवत् तेजस्वी राजन् । जैसे अग्नि (तपिष्ठैः) अस्मान् तपाने वाले तेजों से काष्ठादि को जलाना है वैसे (अजरः) दृढ़पन वा शिथिलता रहित हुए आप (रीषतः) हिंसक से (नः) हमारी (रक्ष) रक्षा कीजिये और (अंहसः) पापाचरण से (स्म) ही (प्रति) प्रतीति के साथ रक्षा कीजिये और दुष्टाचारियों को तेजों से (वद) जलाने ॥ १३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे अग्नि शीत और अन्धकार से रक्षा करता है वैसे राजा आदि विद्वान् हिंसादि पापरूप आचरण से सब को पृथक् रक्षते हैं ॥ १३ ॥

पुनः राजानो प्रजाः प्रति किं कुर्यातामित्याह ।

किं राजा और राजी प्रजा के प्रति क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अथा मही न आयस्यनाघृष्टो नृपीतये । पूर्भवा शतभुजिः ॥ १४ ॥

अथ । मही । नः । आयसी । अनाघृष्टः । नृपीतये । पूः । भव । शतऽभुजिः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अथा) अथ अत्र निपातस्थ चेति दीर्घः । (मही) महती वागेव राक्षी (ना) अस्मान् स्त्रीजनान् (आयसी) अयोमयी दृढा (अनाघृष्टः) केनाऽप्याकर्षयितुं मयोग्या (नृपीतये) नृणां पालनाय (पूः) नगरीव रक्षिका (भवा) अत्र द्वयचोक्तस्तिष्ठ इति दीर्घः । (शतभुजिः) शतमसंख्याता भुजयः पालनानि यस्याः सा ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे राक्षि ! यथा तवाऽनाघृष्टः पती राजा न्यायेन नृन्पालयति तथाऽथाऽऽयसी पूरिका मही शतभुजिस्त्वं नृपीतय नो रक्षिका भव ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यत्र शुभगुणकर्मस्वभावो राजा नृणां तादृशी राक्षी च स्त्रीणां न्यायपालने कुर्यातां तत्र सर्वदा विद्यानन्दायुरेस्वर्याणि वर्धेरन् ॥ १४ ॥

पदार्थः—हे राक्षी । जैसे तुम्हारा (अनाघृष्टः) किसी से न धमकाने योग्य पति राजा न्याय से मनुष्यों का पालन करता है वैसे (अथ) अथ (आयसी) जोड़े से बनी दृढ़ (पूः) नगरी के

समस्त-राजक- (मही) महती बाखी के तुल्य (रातभुजिः) असंख्यात जीवों का पालन करने- बाखी
आप (सुपीतये) मनुष्यों के पालन के लिये (नः) हम की जनों की रक्षा करने बाखी (मय)
हुजिये ॥ १४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में बाखकुलु० -- जहाँ शुभ गुणकर्मत्वभावयुक्त राजा पुरुषों और ऐसे
शुभों बाखी राखी जियों का न्याय और पालन करें वही सब काक में विद्य, आनन्द, अथस्था और
प्रेम्य कहें ॥ १४ ॥

पुना राजानो प्रजाः प्रति कथं वर्तेयातामित्याह ।

फिर राणी राजा, प्रजा-जनों के प्रति कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं नः पाण्डित्सो दोषावस्तरघायतः । दिवा नक्तमदाभ्य ॥ १५ ॥ २० ॥

त्वम् । नः । पाहि । अहसः । दोषावस्तः । अघायतः । दिवा । नक्तम् ।

अदाभ्य ॥ १५ ॥ २० ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नः) अस्मान् (पाहि) (अहसः) अपराधात्
(दोषावस्तः) अहर्निशम् (अघायतः) आत्मनोऽयमिच्छतः सकृत् (दिवा) दिनम्
(नक्तम्) रात्रिम् (अदाभ्य) अहिसनीय ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे अदाभ्य राजन् ! त्वं दोषावस्तरघायतो दिवानक्तमहसस्य नः
पाहि । ॥ १५ ॥

भावार्थ—यथा राजा पुरुषान् सततं रक्षेत्तथा राज्ञी प्रजास्यमादीनित्यं
पालयेदिति ॥ १५ ॥

अत्राऽस्मिष्टष्टांशेन राजसङ्घिकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति पञ्चदशं सूक्तं त्रिंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थ—हे (अदाभ्य) रक्ष करने योग्य राजन् ! (त्वम्) आप (दोषावस्तः) दिन-रात
(अघायतः) अपने को पाप आहते हुए हुए के सङ्ग से और (दिवानक्तम्) रात्रि दिन सब समय में
(अहसः) अपराध से (नः) हमको आप (पाहि) रक्षित कीजिये, बचाइये ॥ १५ ॥

भावार्थ—ऐसे राजा पुरुषों की निरन्तर रक्षा करे ऐसे राखी प्रजा-की जियों की निरन्तर रक्षा
करे ॥ १५ ॥

इस सूक्त में अग्नि के इष्टांश से राजा और रानी के कूलों का वर्णन करने से

इस सूक्त की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह पन्द्रहवां सूक्त और बीसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ द्वादशर्चस्य षोडशस्य सप्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निर्देवता । १ स्वराडनुष्टुप् ।

५ निचृदनुष्टुप् । ७ अनुष्टुप् । ११ भुरिगनुष्टुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ।

२ भुरिगृहती । ३ निचृदगृहती । ४ । ६ । १० गृहतीछन्दः ।

मध्यमः स्वरः । ६ । ८ । १२ निचृत्पङ्क्तिरछन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ राजा प्रजासुखाय किं किं कुर्यादित्याह ।

अथ राजा प्रजा के सुख के लिये क्या क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एना वो अग्निं नमसोर्जो नपातमा हुवे ।

प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरं विश्वस्य दूतममृतम् ॥ १ ॥

एना । वः । अग्निम् । नमसा । ऊर्जेः । नपातम् । आ । हुवे । प्रियम् ।

चेतिष्ठम् । अरतिम् । सुऽअध्वरम् । विश्वस्य । दूतम् । अमृतम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(एना) एनेन (वः) युष्मान् (अग्निम्) (नमसा) अग्नेन सत्कारादिना वा (ऊर्जे) पराक्रमस्य (नपातम्) अविनाशम् (आ) (हुवे) आहूति (प्रियम्) कमनीयं प्रीतम् (चेतिष्ठम्) अतिशयेन संस्कारकम् (अरतिम्) सुखप्रापकम् (स्वध्वरम्) शोभनं अथवा अहिंसाद्यो व्यवहारा यस्य तम् (विश्वस्य) संसारस्य (दूतम्) बहुकार्यसाधकम् (अमृतम्) स्वस्वरूपेण नाशरहितम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे प्रजाजना यथाऽहं राजा व एना नमसोर्जो नपातं प्रियं चेतिष्ठमरतिं स्वध्वरममृतं विश्वस्य दूतमग्निमिबोपदेशकमाहुवे तथा यूयमप्येतमाह्वयत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा राजा सत्योपदेशकान्प्रजाग्येस्तथोपदेशकः स्वकृत्यं प्रीत्या यथावत्कुर्वतुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे प्रजा जनो ! जैसे मैं राजा (वः) तुमको (एना) इस (नमसा) अन्न वा सत्कारादि से (ऊर्जे) पराक्रम के (नपातम्) विनाश को प्राप्त न होने वाले (प्रियम्) आहुति योग्य (चेतिष्ठम्) अतिशय कर सम्यक् प्राप्त (अरतिम्) सुख प्राप्तक (स्वध्वरम्) सुन्दर अहिंसादि व्यवहार वाले (अमृतम्) अपने स्वरूप से नाश रहित (विश्वस्य) संसार के (दूतम्) बहुत कार्यों के साधक (अग्निम्) अग्नि के मुख्य तेजस्वी उपदेशक को (आहुवे) स्वीकार करता जैसे तुम भी इसको स्वीकार करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जैसे राजा सत्योपदेशकों का प्रचार करै वैसे उपदेशक अपने कर्तव्य को प्रीति से यथावत् पूरा करें ॥ १ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स योजते अरुणा विश्वभोजसा सवृद्धवत्स्वाहुतः ।

सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां देवं राधो जनानाम् ॥ २ ॥

सः । योजते । अरुणा । विश्वभोजसा । सः । वृद्धवत् । सुब्रह्माहुतः ।

सुब्रह्मा । यज्ञः । सुशमी । वसूनाम् । देवम् । राधः । जनानाम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(सः) (योजते) (अरुणा) अर्वाधिव जलाऽग्नी (विश्वभोजसा) विश्वस्य पालनो (सः) (वृद्धवत्) भृशं गच्छेत् (स्वाहुतः) सुवृद्धताद्वान् (सुब्रह्मा) शोभनानि ब्रह्माणि धनाऽन्नानि यस्य यद्वा सुवृद्धं अनुवेदयित् (यज्ञः) पूजनीयः (सुशमी) शोभनकर्मा (वसूनाम्) धनानाम् (देवम्) दिव्यस्वरूपम् (राधः) धनम् (जनानाम्) मनुष्याणाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यदि स्वाहुतः स सुब्रह्मा यज्ञः सुशमी वसूनां राधो जनानां देवं विश्वभोजसा अरुणा योजयन्वृद्धवत् सम्पोजते स सिद्धेच्छो जायते ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राजा प्रजापालनाय सदा सुस्थिरस्तं ये तु कतिवारणायाद्वयेयुस्ता-
मस्यः प्राप्य सुखिनः करोत्युत्तमाचरणो विद्वान् सम्प्रजाहितं प्रतिक्षणं विकीर्षति स
एव सर्वैः पूजनीयो भवति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो यदि (सः) वह (स्वाहुतः) सुन्दर प्रकार आहुत किया हुआ (सः) वह (सुब्रह्मा) सुन्दर अन्न वा धनों से युक्त वा अग्नि के प्रकार वाली वेद का ज्ञाता (यज्ञः) सकार के योग्य (सुशमी) सुन्दर कर्मों वाला (वसूनाम्) धनों का (राधः) धन (जनानाम्) मनुष्यों के बीच (देवम्) उत्तम (विश्वभोजसा) विश्व के रक्षक (अरुणा) लोगों के मुख्य अन्न अग्नि को युक्त करता और (वृद्धवत्) शीघ्र प्राप्त होता हुआ (योजते) युक्त करता है वह इत्यादि सिद्धि जाता होता है ॥ २ ॥

भावार्थः—जो राजा प्रजापालन के अर्थ सदा सुस्थिर है उसको जो तु कतिवारण के लिये जाता है वनको शीघ्र प्राप्त होकर सुखी करता है उत्तम आचरणों वाला विद्वान् होता हुआ प्रतिक्षण प्रजा के हित की इच्छा करता है वही सब को पूजनीय होता है ॥ २ ॥

पुनः सोऽग्निः कीदृशोऽस्तोत्याह ।

फिर वह अग्नि कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उदस्य शोचिरस्थाद्वाजुहानस्य मीळ्हुषः ।

उदधुमासो अरुयासो दिविस्पृशः समग्निमिन्धते नरः ॥ ३ ॥

उत् । अस्य । शोचिः । अस्थान् । आऽजुहानस्य । मीळदुषः । उत् ।
धूमासः । अरुपासः । दिविऽस्पृशः । सम् । अग्निम् । इन्धते । नरः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उत्) (अस्य) अग्नेः (शोचिः) क्षीतिः (अस्थान्) उत्तिष्ठते
(आऽजुहानस्य) समन्तात्प्राप्त द्रव्यस्य (मीळदुषः) सेचकस्य (उत्) (धूमासः)
(अरुपासः) उवाचाः (दिविऽस्पृशः) ये दिवि स्पृशन्ति (सम्) (अग्निम्) (इन्धते)
(नरः) मनुष्याः ॥ ३ ॥

अन्वयः—ये नरो यस्याऽऽजुहानस्य मीळदुषोऽस्याग्नेः शोचिरुदस्थादिविस्पृशी
धूमासोऽरुपास उत्तिष्ठन्ते तमग्निं समिधते त उन्नतिं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यूयमूर्ध्वगामिनं भूमध्वजं तेजोमयं वृष्ट्यादिना प्रजापालक-
मग्निं सम्प्रयुङ्क्ष्व येन युष्माकं कामसिद्धिः स्यात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (नरः) मनुष्य जिस (आऽजुहानस्य) अग्ने के प्रकार होम करने प्रण्व को जल
(मीळदुषः) सेचक (अस्य) इस अग्नि का (शोचिः) क्षीति (अस्थान्) उठती है (दिविऽस्पृशः)
प्रकाश में स्पृश करने वाले (धूमासः) धूम और (अरुपासः) अरुणधर्मी कपटे (उत्) उठती है
वस (अग्निम्) अग्नि को (समिधते) सम्यक् प्रकाशित करते हैं वे उन्नति को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम लोग ऊर्ध्वगामी भूमध्वजा वाले तेजोमय वृष्टि आदि से प्रजा के
रक्षक अग्नि को सम्यक् प्रयुक्त करो जिस से तुम्हारे कर्षों की सिद्धि होवे ॥ ३ ॥

पुनः राजादयो मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर राजादि मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तं त्वा दूतं कृणुमहे यशस्तमं देवाँ आ वीतये वह ।

विश्वा सूनो सहसो मर्त्तभोजना रास्व तत् यत् त्वा ।

तम् । त्वा । दूतम् । कृणुमहे । यशःस्तमम् । देवान् । आ । वीतये ।
वह । विश्वा । सूनो इति । सहसः । मर्त्तभोजना । रास्व । तत् । यत् । त्वा ।
ईमहे ॥ ४ ॥

पदार्थः—(तम्) (त्वा) त्वाम् (दूतम्) (कृणुमहे) (यशस्तमम्) अतिशयेन
कीर्तिकारकम् (देवान्) दिव्यगुणान् पदार्थान् वा (आ) (वीतये) विजानादिप्राप्तये
(वह) प्राप्नुहि प्रापय वा (विश्वा) अर्वाणि (सूनो) अमृत्य (सहसः) बलवतः
(मर्त्तभोजना) मर्त्तानां मनुष्याणां भोजनानि पालनानि (रास्व) देहि (तत्) तम्
(यत्) यम् (त्वा) त्वाम् (ईमहे) वाचामहे ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सहस्रसूनु विद्वन् ! यथा वयं यशस्तमं तमग्निं दूतं कृणुमहे तथा त्वां मुख्यं कृणुमहे त्वं वीनये देवानां वह विश्वा मर्त्तमोजनां रास्व यथा यद्यमग्निं कार्यसिद्धये प्रयुज्ज्महे तथा तत्त न्वेमहे ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—ये सर्वकार्यसाधकं विद्युर्ऋग्निं दूतं राजकार्यसाधकं विद्याविनयान्वितं पुरुषं राजानं च कुर्वन्ति ते समप्रमेश्वर्यं पालनं च लभन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सहस्र) बलवान् के (सूनु) पुत्र विद्वन् ! जैसे हम लोग (यशस्तमम्) अतिशय कीर्ति करने वाले (तम्) उस अग्नि को (दूतम्) दूत (कृणुमहे) करते जैसे (त्वा) आपको मुख्य करते हैं । आप (वीनये) विज्ञानादि को प्राप्त करने के लिये (देवान्) दिव्य गुणों वा पदार्थों को (आ, वह) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआये वा कीजिये (विश्वा) सब (मर्त्तमोजना) मनुष्यों के मोजनों वा पाशनों को (रास्व) दीजिये जैसे (यत्) जिस अग्नि को कार्यसिद्धि के लिये प्रयुक्त करते जैसे (तत्) उसको और (त्वा) आपको (ईमहे) वाचना करते हैं ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकानु०—जो सब कार्यों के साधक विद्युत् अग्नि को दूत और राज कार्यों के साधक विद्या वा विनय से युक्त पुरुष को राजा करते हैं वे सब देवर्ष और पालन को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्यः शोदशः स्यादित्याह ।

फिर मनुष्य कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वमग्ने गृहपतिस्त्वं होता नो अध्वरे ।

त्वं पोता विश्ववार प्रचेता यक्षि वेधि च वार्यम् ॥ ५ ॥

त्वम् । अग्ने । गृहपतिः । त्वम् । होता । नः । अध्वरे । त्वम् । पोता । विश्ववार । प्रचेताः । यक्षि । वेधि । च । वार्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (अग्ने) (गृहपतिः) गृहस्य पालकः (होता) दाता (नः) अस्माकम् (अध्वरे) अहिंसादित्यक्षणे धर्माचरणे (त्वम्) (पोता) पवित्रकर्त्ता (विश्ववार) सर्ववर्णाय (प्रचेताः) प्रकर्षेण प्रज्ञापकः (यक्षि) यजसि सङ्गच्छसे (वेधि) व्याप्नोषि (च) (वार्यम्) वरणीयं धर्म्य व्यवहारम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विश्वशरान्ते । त्वो वह्निरिव गृहपतिस्त्वं नोऽध्वरे होता त्वं प्रचेता वार्यं यक्षि वेधि च तं त्वां वयमीमहे ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—पूर्वम्मान् मन्त्रान् (ईमहे) इति पदमनुवर्त्तते । यथाऽग्निर्गृहपालकः सुखदाताऽध्वरे पवित्रकर्त्ता शरीरे चेतयिता सर्वं विश्वं सङ्गच्छसे व्याप्नोति च तथैव मनुष्या भवन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे (विप्रधार) सब को स्वीकार करने योग्य (अग्ने) अग्नि के मुख्य प्रकाशमान (गृहपतिः) घर के रक्षक ! (त्वम्) आप (नः) हमारे (अश्वरे) अहिंसादि उत्तमयुक्त धर्म के आचरण में (होता) दाना (त्वम्) आप (पोता) पवित्रकर्ता (त्वम्) आप (प्रवेताः) अश्वे प्रकार जताने वाले आप (वाच्यम्) स्वाकर योग्य धर्मयुक्त व्यवहार को (यत्किं) सङ्गन करते (च) और (वेचि) व्यास होते हैं इन आपकी हम लोग वाचना करते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसु०—पूर्व मन्त्र में यहां (ईमहे) पद की अनुवृत्ति आती है । जैसे अग्नि घर का पालक, सुखदाता, यज्ञ में पवित्रकर्ता, शरीर में चेतनता कराने वाला, सब विषय का संग करता और व्यास होता है वैसे ही मनुष्य होवे ॥ ५ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर यह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

कृधि रत्नं यजमानाय सुकृतो त्वं हि रत्नधा असि ।

आ न ऋते शिशीहि विश्वमृत्विजं सुशंसो यश्च दक्षते ॥ ६ ॥ २१ ॥

कृधि । रत्नम् । यजमानाय । सुकृतो इति सुऽकृतो । त्वम् । हि । रत्नधाः । असि । आ । नः । ऋते । शिशीहि । विश्वम् । ऋत्विजम् । सुऽशंसः । यः । च । दक्षते ॥ ६ ॥ २१ ॥

पदार्थः—(कृधि) कुरु (रत्नम्) रमणीयं धनम् (यजमानाय) परोपकारार्थं यहं कुर्यते (सुकृतो) उत्तमप्रज्ञ धर्म्यकर्मकर्त्ता (त्वम्) (हि) यतः (रत्नधाः) यो रत्नानि धनानि दधाति सः (असि) (आ) (नः) अस्मान् (ऋते) सत्यभाषणादिकरे सकृन्तभ्ये व्यवहारे (शिशीहि) तीव्रोद्योगिनः कुरु (विश्वम्) समग्रम् (ऋत्विजम्) य ऋतूनर्हति तम् (सुशंसः) सुष्ठुऽशंसः (यः) (च) (दक्षते) वर्धते ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे सुकृतो ! यः सुशंसो दक्षते तं विश्वमृत्विजं नोऽस्मांश्चते त्वमा शिशीहि । हि यतस्त्वन्नधा असि तस्माद्यजमानाय रत्नं कृधि ॥ ६ ॥

भावार्थः—अस्मिन् संसारे यः धनादयः स्यान्म प्रीत्या निर्धनानुद्योगं कारयित्वा सततं पालयेत् । यं सत्क्रियायां वर्धन्ते तान्धन्यवादेन धनादिदानेन च प्रोत्साहयेत् ॥ ६ ॥

पदार्थ—हे (सुकृतो) उत्तम बुद्धि वा धर्मयुक्त कर्म करने वाले पुरुष (यः) जो (सुशंसः) सुन्दर प्रशंसायुक्त जन (दक्षते) बुद्धि को प्राप्त होता उस (विश्वम्) सब (ऋत्विजम्) ऋतुओं के योग्य काम करने वाले को (च) और (नः) हमको (ऋते) सत्यभाषणादि रूप संगत करने योग्य

व्यवहार में (त्वम्) आप (आ, शिशीहि) तीव्र उद्योगी कीजिये (हि) जिस कारण आप (रत्नाः) वस्त्र धनों के धारककर्ता (अस्मि) हैं इस कारण (यजमानाय) परोपकारार्थ यज्ञ करते हुए के लिये (रत्नम्) रत्नकीय धन को प्रकट (वृद्धि) कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थ—इस संसार में जो पुण्य धनाश्च हो वह निर्धनों को उद्योग कराके निरन्तर पावन करे । जो सत् भेद कर्मों में बढ़ते उन्नत होते हैं उन को धन्यवाद और धनादि पदार्थों के दान से उत्साहयुक्त करे ॥ ६ ॥

पुनः स राजा कान् सत्कुर्यादित्याह ।

फिर यह राजा किन का सत्कार करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वे अग्ने स्वाहुत प्रियासः सन्तु मूरयः ।

यन्तारो ये मघवानो जनानामूर्चान्दयन्तु गोनाम् ॥ ७ ॥

त्वे इति । अग्ने । सुऽआहुत । प्रियासः । सन्तु । मूरयः । यन्तारः । ये । मघऽवानः । जनानाम् । ऊर्वान् । दयन्तु । गोनाम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि (अग्ने) विद्याविनयप्रकाशक (स्वाहुत) सुष्ठु सत्कृत (प्रियासः) प्रीतिमन्तः (सन्तु) (मूरयः) धार्मिका विद्वांसः (यन्तारः) ये पाम्ति प्राप्नुयन्ति ते (ये) (मघवानः) बहुधनयुक्ताः (जनानाम्) मनुष्याणां मध्ये (ऊर्वान्) आच्छादकान् पावकान् (दयन्तु) दयन्ते (गोनाम्) गवादिपशूनाम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे स्वाहुताग्ने अग्निवत्सत्मान राजन् ! ये जनानां मध्ये गोनामूर्चान् दयन्त यन्तारो मघवानः सूरयस्त्वे प्रियासः सन्तु तौस्त्वं नित्यं सत्कुर्याः ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुः—हे मनुष्या यथा राजा सर्वेषु वयां विधाय विदुषः सत्कृत्य धनाढ्यान् स्वराज्ये वासयेत्तथा प्रजाजना राजहितैषिणः स्युः ॥ ७ ॥

पदार्थ—हे (स्वाहुत) सुन्दर प्रकार सत्कार को प्राप्त (अग्ने) विद्या विनय के प्रभसक अग्नि के तुल्य तेजस्वि राजन् ! (ये) जो (जनानाम्) मनुष्यों के बीच (गोनाम्) गौ आदि पशुओं के (ऊर्वान्) रक्कों को (दयन्तु) दया करते वा सुरक्षित रखते और (यन्तारः) शुभ कर्मों को प्राप्त होने वाले (मघवानः) बहुत प्रकार के धनों से युक्त (मूरयः) धर्मात्मा विद्वान् (त्वे) आप में (प्रियासः) प्रीति करने वाले (सन्तु) हों उनका आप नित्य सत्कार कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुः—हे मनुष्यो ! जैसा राजा सब में दया का विधान कर और विद्वानों का सत्कार करके अपने राज्य में धनायों को बसावे वैसे प्रजाजन भी राजा के हितैषी हों ॥ ७ ॥

राजा के पालनीया दण्डनीयाश्च सन्तीत्याह ।

राजा को किसका पालन या किसको दण्ड देना चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

येषामिच्छा घृतहस्ता दुरोणे आ अपि प्राप्ता निषीदति ।

सौम्यायस्व सहस्य द्रुहो निद्रो यच्छा नः शर्म दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

येषाम् । इच्छा । घृतहस्ता । दुरोणे । आ । अपि । प्राप्ता । निषीदति ।

तान् । प्रायस्व । सहस्य । द्रुहः । निद्रः । यच्छ । नः । शर्म । दीर्घश्रुत् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(येषाम्) (इच्छा) प्रशंसनीया वाक् (घृतहस्ता) घृत हस्ते गृह्णाते
यया सा (दुरोणे) गृहे (आ) (अपि) (प्राप्ता) व्यापिका (निषीदति) (तान्)
प्रायस्व (सहस्य) सहसा रत्नेन युक्त (द्रुहः) द्रोहिन् (निद्रः) निन्दकान् (यच्छा)
निगृहीहि । अथ द्रुहोऽस्तितृ इति दीर्घः । (नः) अस्माकम् (शर्म) गृहम् (दीर्घश्रुत्)
यो दीर्घं कालं श्रुणोति ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे सहस्य ! येषां दुरोणे घृतहस्ता प्राप्ता आ निषीदति तौस्व
प्रायस्व दीर्घश्रुत् नः शर्म यच्छ ये द्रुहो निद्रः रुम्ति तानप्यायच्छ ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये सत्यवाचो वेदविदः स्युस्तेभ्यो निर्व्य सुखं प्रयच्छ ये
अ द्रोहादिदोषयुक्ता आसन्निन्दकाः स्युस्ताभ्यं दण्डय ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (सहस्य) राज से युक्त राजन् ! (येषाम्) जिन के (दुरोणे) घर में (घृतहस्ता)
हाथ में घी लेने वाली के मुख्य (प्राप्ता) व्यापक (इच्छा) प्रशंसा योग्य वाणी (आ, निषीदति)
अच्छे प्रकार निरन्तर स्थिर होती (तान्) उनकी आप (प्रायस्व) रक्षा कीजिये (दीर्घश्रुत्) दीर्घ
काल तक सुनने वाले आप (नः) हमारे (शर्म) पर को (यच्छ) प्रदण्ड कीजिये जो (द्रुहः)
द्रोही (निद्रः) निन्दक हैं उनकी (अपि) भी अच्छे प्रकार प्रदण्ड कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जो सत्यवाणी वाले, वेद ज्ञाता हों उनकी निर्व्य सुख दीजिये और जो
द्रोहादि दोषयुक्त आत्मा के निन्दक हैं उनकी शीघ्र दण्ड दीजिये । ८ ॥

पुनः स राजा कि कुर्यादित्याह ।

फिर यह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स मन्द्रया च जिह्वा वहिरासा विदुष्टरः ।

अग्ने रयि मध्वन्तु न आ वह हव्यदाति च सूदय ॥ ९ ॥

सः । मन्द्रया । च । जिह्वा । वहिः । आसा । विदुः । उत्तरः । अग्ने ।

रयिम् । मध्वन्तुऽभ्यः । नः । आ । वह । हव्यऽदातिम् । च । सूदय ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सः) (मन्द्रया) प्रशंसितयाऽऽनन्दयन् (च) (जिहया) सत्यभाषणयुक्तया वाचा (वह्निः) बोद्धा विद्यासुखप्रापकः (आसा) मुनेन (विदुषः) अतिशयेन विद्वान् (अग्ने) अग्निरिव न्यायेन प्रकाशित राजन् (रयिम्) धनम् मघवद्भ्यः) प्रशंसितधनेभ्यः (नः) आत्मभ्यम् (आ) (वह) सम्पत्तात् प्रापय हव्यदातिम्) होतुं दानुं गृहीतुं वा योग्यानां स्मरणम् (च) (सूर्य) विनाशय ॥ १॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त्वो वह्निरिव वर्तमानो विदुषस्स त्वं मन्द्रया जिहयाऽऽसा न मघवद्भ्यो नो रयिमा वह हव्यदानि च सूर्य ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकम्—यथाऽग्निः सर्वेभ्यः पूर्वाभ्यादिभ्यस्तन्वेभ्यो हीरकादनि परिपाक्य प्रयच्छति तथा राजा धनादगतां सकाशाभिर्धनं धीमस्तं कारयित्वा सुखं प्रापयेत् सत्यया मधुरया वाचा सर्वाङ्गिणो यत एतद्युक्ते व्यवहारे धनदानि न कुर्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के मुख्य न्याय से प्रकाशित राजन् ! [जो] (वह्निः) अग्नि के मुख्य वर्तमान विद्या और सुख प्राप्त करने वाले (विदुषः) सत्यन्त विद्वान् हैं (सः) सो आप (मन्द्रया) प्रशंसित आत्मन् देने वाली (जिहया) सत्य भाषणयुक्त वाणी से (च) और (आसा) मुक्त से (मघवद्भ्यः) प्रशंसित धन वाले । न) इस आशों के जिये (रयिम्) धन को (आ, वह) प्राप्त कीजिये (च) और (हव्यदातिम्) होम के का प्रदत्त करने के योग्य वस्तुओं के स्मरण को (सूर्य) नष्ट कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकम्—जैसे अग्नि सब पूर्विकादि तन्वों से हीरा आदि रत्नों का सब ओर से पका के देता है वैसे राजा, धनाओं के सम्बन्ध से निधन को धनवान् कराके सुख प्राप्त करे, सत्य मधुर वाणी से प्रजाजनों को शिक्षा करे जिससे वे अयुक्त व्यवहार में धनदानि न करें ॥ ६ ॥

पुनः स राजा प्रजाजनान्प्रति कथं वर्तेत इत्याह ।

किर यह राजा प्रजाजनों के प्रति कैसे वर्तें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ये राधांसि ददत्परव्या मघा कामेन अर्वसो महः ।

तां ग्रहसः पिबृहि पृत्भिर्द्वं शतं पुनर्यैविष्ठय ॥ १० ॥

ये । राधांसि । ददति । अश्व्या । मघा । कामेन । अर्वसः । महः । तान् ।

ग्रहसः । पिबृहि । पृत्भिः । त्वम् । शतम् । पुःभिः । यन्विष्ठय ॥ १० ॥

पदार्थः—(ये) (राधांसि) धनानि (ददति) (अश्व्या) महत्सु भवानि यथा) पूजनीयानि (कामेन) इच्छया (अर्वसः) अन्नस्य (महः) महतः (तान्) ग्रहसः) दुष्टाचारात् (पिबृहि) पालय (पृत्भिः) पालकैः (त्वम्) (शतम्) संख्यम् (पुभिः) नगरीभिः (यन्विष्ठय) येऽतिशयेन युषामस्तेषु साधो ॥ १० ॥

अन्वयः—हे यविष्ठय राजन् ! ये महः धनसः कामेन शतं मघाऽश्व्या राधांसि सर्वेभ्यो ददति तान्पतृभिः पुमिस्त्वमंहसः पिपृहि ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये धर्मन्मिभ्य उद्योगिभ्यः धर्मं कारयित्वा धनाऽग्नानि प्रयच्छन्ति तान्नगरीभिः पालकैरसह वर्त्तमानानधर्मावरणान्पृथग्प्रक्षयत एते धर्मेणोद्योगेन पुष्कलं धनाऽन्नं प्राप्य अगद्विताय सततं दानं कुर्युः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (यविष्ठय) अतिशय कर जवानों में से छे राजन् ! (ये) जो (महः) धने (धनसः) धन की (कामेन) कामना से (शतम्) सैकड़ों (मघा) स्वीकार करने योग्य (अश्व्या) महत्त्व लोगों में प्रकट होवे वाले (राधांसि) धनों को सब को (ददति) देते हैं (तान्) उनको (पतृभिः) रक्षक (पुमिः) मगरियों के साथ (त्वम्) आप (अंहसः) दुष्टाचर्य से (पिपृहि) रक्षा कीजिये ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जो धर्मोत्तम उद्योगी जनों को उनसे धर्म करा के धन और धन देते हैं उन मगरों और पालकों के साथ वर्त्तमानों को अधर्माचर्य से पृथक् रखो जिससे धर्मपूर्वक उद्योग से पुष्कल धन और धन पाकर जगत् के हितार्थ निरन्तर दान करें ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्यु रत्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

देवो वो द्रविणोदाः पूर्णं विवष्ट्यासिधम् ।

उद्वा सिञ्चध्वमुप वा पूणध्वमादिहो देव ओहते ॥ ११ ॥

देवः । वः । द्रविणः । उदाः । पूर्णम् । विवष्टि । आऽसिधम् । उत् । वा । सिञ्चध्वम् । उप । वा । पूणध्वम् । आत् । इत् । वः । देवः । ओहते ॥ ११ ॥

पदार्थः—(देवः) विद्वान् (वः) युष्मान् (द्रविणोदाः) धनप्रदः (पूर्णम्) (विवष्टि) विशेषेण कामयते (आसिधम्) समस्तसिक्तम् (उत्) (वा) (सिञ्चध्वम्) (उप) (वा) (पूणध्वम्) पूरयत (आत्) अनन्तरम् (इत्) एव (वः) युष्मान् (देवः) दिव्यगुणः (ओहते) वितर्कयति ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो द्रविणोदा देवो वः पूर्णमासिच विवष्टि वा यो देवो वो युष्मानोदते तमुत्सिञ्चध्वं वाऽऽदिदुपपूणध्वम् ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये विद्वान्सो मनुष्याणां पूर्णं कामनां कुर्यन्ति तान्सर्वे सुखयन्तु ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (द्रविणोदाः) धनदाता (देवः) विद्वान् (वः) तुमको (पूर्णम्) पूरी (आसिधम्) अच्छे प्रकार सेवन की कान्ति को (विवष्टि) विशेष कर कामना करता है (वा) अथवा जो (देवः) दिव्यगुणधारी विद्वान् (वः) तुमको (ओहते) वितर्कित करता उसको (उत्, सिञ्चध्वम्) ही सींचो (वा) अथवा (आत्, इत्) इसके अनन्तर ही (उप पूणध्वम्) समीप में सुख करो ॥ ११ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् लोग मनुष्यों की कामना पूर्ण करते हैं उनको सब सुखी करें ॥ ११ ॥

पुनरध्यापकाः अध्येतारः किं कुर्येभिर्गणैः ।

फिर अध्यापक और अध्येता क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तं होतारमध्वरस्य प्रचेतसं वह्निं देवा अकुरुवन् ।

दधाति रत्नं विधत्ते सुवीर्यमग्निर्जनाय दाशुषे ॥ १२ ॥ २२ ॥

तम् । होतारम् । अध्वरस्य । प्रचेतसम् । वह्निम् । देवाः । अकुरुवन् ।
दधाति । रत्नम् । विधत्ते । सुवीर्यम् । अग्निः । जनाय । दाशुषे ॥ १२ ॥ २२ ॥

पदार्थः—(तम्) (होतारम्) विद्याया आदातारम् (अध्वरस्य) अहिंसामयस्य यज्ञस्य (प्रचेतसम्) प्रकवेण आपयितारम् (वह्निम्) बोढारम् (देवाः) विद्वांसः (अकुरुवन्) कुर्वन्तु (दधाति) (रत्नम्) रमणीयं धनम् (विधत्ते) विधानं कुर्वते (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रमम् (अग्निः) वह्निरिव वर्तमानः (जनाय) परोपकारे प्रसिद्धाय (दाशुषे) दात्रे ॥ १२ ॥

अन्वयः—योऽग्निरिव विधत्ते दाशुषे जनाय सुवीर्यं रत्नं दधाति यं देवा अध्वरस्य होतारं वह्निं प्रचेतसमकुरुवन्त तं सर्वे सुशिक्षयन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो ये जितेन्द्रियास्तीव्रप्रज्ञा विद्याप्रदणाय प्रवृत्ता विद्यार्थिनः स्युस्तानहिंसान्प्राश्नान्विद्याधर्मधरान्कुरुतेति ॥ १२ ॥

अत्राग्निविद्वाजयजमानपुरोहितोपदेशकविद्यार्थिकृत्यवर्त्तनादेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति सोऽयं सूक्तं द्वाविंशो वर्गः समाप्तः ॥

पदार्थः—जो (अग्निः) अग्नि के तुरन्त वर्तमान विद्वान् (विधत्ते) विधान करते हुए (दाशुषे) दाता (जनाय) जन के जिये (सुवीर्यम्) सुन्दर पराक्रम युक्त (रत्नम्) रमणीय धन को (दधाति) धारण करता जिसको (देवाः) विद्वान् लोग (अध्वरस्य) अहिंसारूप यज्ञ के कर्त्ता वा (होतारम्) विद्या के प्रदीप्ता (वह्निम्) काम्यों के अजाने और (प्रचेतसम्) अग्ने प्रथम अजाने वाले जन को (अकुरुवन्) करें (मन्) उसको सब सुशिक्षित करावें ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जो जितेन्द्रिय, तीव्रबुद्धि वाले, विद्याप्रदण के अर्थ प्रवृत्त विद्यार्थी हों उनको अहिंसायीक, बुद्धिमान्, विद्या और धर्म के धारक करो ॥ १२ ॥

इस सूक्त में अग्नि, विद्वान्, राजा, यजमान, पुरोहित, उपदेशक और विद्यार्थी के कृत्य का वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह सोऽयं सूक्त और द्वाइसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ समर्चस्य सप्तदशस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । अग्निदेवता । १ । ३ । ४ । ६ । ७

आच्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । २ साम्नी त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । ४ साम्नी पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

अथ विद्यार्थिनः किंवत्कीदृशा भवेयुस्तित्याह ।

अथ विद्यार्थी किसके तुल्य कैसे हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अग्ने भव सुप्रमिधा समिद्ध उत वह्निर्विद्या वि स्तृणीताम् ॥ १ ॥

अग्ने । भव । सुप्रमिधा । समिद्धः । उत । वह्निः । उर्विद्या । वि ।

स्तृणीताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(अग्ने) अग्निरिय विद्वन् ! (भव) (सुप्रमिधा) शोभनया समिधेव धर्म्यक्रियया (समिद्धः) प्रदीप्तः (उत) अपि (वह्निः) प्रवृद्धमुखकम् । वह्निरियुक्तनाम । मिथ० १ । १२ । (उर्विद्या) पृथिव्या सह (वि) (स्तृणीताम्) तनोतु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथा सुप्रमिधा समिद्धोऽग्निर्भवति तथा भव उत यथा वह्निरिव । वह्निर्वि स्तृणीति तथाविधो भवान् विस्तृणीताम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकमु०—यद्येवमनैरग्निः प्रदीप्यते तर्हि देकेन भूमिमावृण्वयति तथैव अत्राच्ये सुशीलतापुरुषार्थविद्यार्थिनः सुप्रकाशिता भूत्वा त्रिषासुहृदेषु विद्या विस्तारयन्ति ॥ १ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) अग्नि के तुल्य होजयी विद्वन् । जैसे (सुप्रमिधा) समिधा के तुल्य शोभायुक्त धर्मोनुकूल क्रिया से (समिद्धः) प्रदीप्त अग्नि होता है वैसे (भव) हुआये (उत) और जैसे अग्नि (उर्विद्या) पृथिवी के साथ (वह्निः) बड़े हुए मक का विस्तार करता है वैसे मकार होकर आप (विस्तृणीताम्) विस्तार कीजिये । १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकमु०—जैसे हम्धनों से अग्नि प्रदीप्त होता, वहाँ मक से पृथिवी को आवृण्वयित करता है वैसे ही मन्त्रार्थ, सुशीलता और पुरुषार्थ से विद्यार्थी जन सुप्रकाशित होकर त्रिषासुओं के हृदयों में विद्या का विस्तार करते हैं ॥ १ ॥

पुनरध्यापकविद्यार्थिनः परस्परं कथं वर्तेरमित्याह ।

फिर अध्यापक और विद्यार्थी परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उत द्वार उशतीर्वि श्रयन्तामुत उवाँ उशत आ वहेह ॥ २ ॥

उत । द्वारः । उशतीः । वि । श्रयन्ताम् । उत । देवान् । उशतः । आ ।

वहे । २ ॥ २ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (द्वारः) द्वाराणि (उशती) कामयमानाः (वि) (भयन्ताम्) सेवन्ताम् (उत) (देवान्) दिव्यगुणकर्मस्वभावान् (उशतः) कामयमानान् पतीन् (आ) (वह) (इह) अस्मिन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन ! यथाद्वार उशतीहृद्याः परस्परविद्वांस उत बोशतो देवान् स्त्रियो वि भयन्तां यथाऽग्निरिह सर्वं यद्व्युत्त या दिव्याङ्गुणान्प्रापयति तथैव न्वमायह ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्यार्थिनो विद्याकामनया आत्मानभ्यापकान् सेवन्ते यानुत्तमान् विद्यार्थिनोऽभ्यापका इच्छन्ति ते परस्परं कामयमाना विद्यामुन्नेतुं शक्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी जैसे (द्वारः) द्वार (उशतीः) कामना वाली हृदय को ध्याती पतियों को विद्वान् (उत) और (उशतः) कामना करते हुए (देवान्) उत्तम गुण कर्म स्वभावयुक्त विद्वान् पतियों को स्त्रियो (वि, भयन्ताम्) विशेष कर सेवन करें वा जैसे अग्नि (इह) इस जगत् में सब को प्राप्त होता (उत) और दिव्य गुणों को प्राप्त कराता है वैसे ही आप (आ, वह) प्राप्त करिये ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो विद्यार्थी विद्या की कामना से आत्म अभ्यापकों का सेवन करते जिन उत्तम विद्यार्थियों को अभ्यापक कहते वे परस्पर कामना करते हुए विद्या की वसति कर सकते हैं ॥ २ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अग्ने वीहि हविषा यत्ति देवान्स्वध्वरा कृणुहि जातवेदः ॥ ३ ॥

अग्ने । वीहि । हविषा । यत्ति । देवान् । सुऽअध्वरा । कृणुहि ।

जातवेदः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अग्ने) वह्निरिव तीव्रप्रज्ञ (वीहि) व्याप्नुहि (हविषा) आदत्तेन पुरुषार्थेन (यत्ति) यज सङ्गच्छस्व (देवान्) विदुषोऽभ्यापकान् (स्वध्वरा) शोभनोऽध्वरोऽहिसामयो व्यवहारो येषां तान् (कृणुहि) (जातवेदः) जातविद्य ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे जातवेदोऽग्ने ! विद्यार्थिस्त्वं विद्युदिव हविषा विद्या वीहि देवाभ्यन्ति स्वध्वरा कृणुहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्यार्थिनो यथा विद्युध्वानं सद्यो व्याप्नोति तथा पुरुषार्थेन शीघ्रं विद्याः प्राप्नुवन्त्वभ्यापकास्तौस्तूर्णं विदुषः कुर्वन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (जातवेदः) विद्या को प्राप्त (अग्ने) अग्नि के तुल्य तीव्रबुद्धि वाले विद्यार्थिन् तु विद्युत् के तुल्य (हविषा) प्रहय किन्ने पुरुषार्थ से विद्याओं को (वीहि) प्राप्त हो (देवान्) विद्वान्

अध्यापकों का (यच्च) सङ्ग कर और (स्वध्वरा) सुन्दर अहिंसारूप व्यवहार वाले कर्मों का (कृच्छ्रि) कर ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकब्रु०—विद्यार्थिजन जैसे विद्वत् मार्ग को शीघ्र व्याप्त होते जैसे पुरुषार्थ से शीघ्र विद्याओं को प्राप्त हों और अध्यापक पुरुष इनको शीघ्र विद्वान् करे ॥ ३ ॥

येऽध्यापका वराः सन्तीत्याह ।

कीन अध्यापक श्रेष्ठ हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स्वध्वरा करति जातवेदा यच्च देवाँ अमृतान्पिप्रयत् ॥ ४ ॥

सुऽध्वरा । करति । जातवेदाः । यत्तन् । देवान् । अमृतान् । पिप्रयत् ।
च ॥ ४ ॥

पदार्थः—(स्वध्वरा) सुष्ठ्वहिंस्रस्वभावयुक्तान् (करति) कुर्यात् (जातवेदाः) प्रसिद्धविद्य. (यत्तन्) सङ्गच्छेत (देवान्) विदुषः (अमृतान्) स्वस्वरूपेण मृत्युरहितान् (पिप्रयत्) प्रीणीयात् (च) ॥ ४ ॥

अन्वयः—जो जातवेदा अध्यापको विद्यार्थिनो देवान्स्वध्वरा करत्यमृतान्पिप्रयत्-
देवान्पिप्रयत् स विद्यार्थिभिः सेवनीयोऽस्ति ॥ ४ ॥

भावार्थः—येनामध्यापकानां विद्यार्थिनः सद्यो विद्वांसः सुशीला धार्मिका
जायन्ते त एवाऽध्यापकाः प्रशंसनीयाः सन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (जातवेदाः) विद्या में प्रसिद्ध अध्यापक विद्यार्थियों को (देवान्) विद्वान् और (स्वध्वरा) अच्छे प्रकार अहिंसा स्वभाव वाले (करति) करे (अमृतान्) अपने स्वरूप से मृत्यु रहितों को (यत्तन्) संगत करे (च) और इनको (पिप्रयत्) तुल्य करे वह विद्यार्थियों को सेवने योग्य है ॥ ४ ॥

भावार्थ—जिन अध्यापकों के विद्यार्थी शीघ्र विद्वान्, सुशील, धार्मिक होते हैं वे ही अध्यापक प्रशंसनीय होते हैं ॥ ४ ॥

पुनरध्यापकं प्रति विद्यार्थिनः किं वृच्छेयुरित्याह ।

फिर अध्यापक से विद्यार्थी जन क्या पूछें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वंस्व विश्वा वार्याणि प्रचेतः सत्या भवन्त्याशिषो नो अद्य ॥ ५ ॥

वंस्व । विश्वा । वार्याणि । प्रचेत इति प्रऽचतः । सत्याः । भवन्तु । आऽशिषः ।
नः । अद्य ॥ ५ ॥

पदार्थः—(वंस्व) संभ्रज (विश्वा) सर्वाणि (वार्याणि) चर्त्तयानि प्रधानानि (प्रचेतः) प्रकर्षेण प्रचया युक्त (सत्याः) सत्सु साध्यः (भवन्तु) (आशिषः) इच्छाः (नः) अस्माकम् (अद्य) अस्मिन् अहनि ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे प्रचेतस्त्वं विज्ञा वार्ताणि वंस्य यतो नोऽद्याऽऽशिषः सत्या भवन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे अध्यापक ! त्वं विवेकेन सत्यानि शास्त्राण्यध्यापय सुशिक्षां कुरु येन वयं सत्यकामा भवेम ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे (प्रचेतः) उत्तम बुद्धि से युक्त पुरुष आप (विद्या) सब (वार्ताणि) प्रहण करने योग्य विद्वानों का (वंस्य) देवन कीजिये जिससे (यतो) आज (नः) हमारी (आशिषः , इच्छा) सत्या (भवन्तु) होंगे ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे अध्यापक ! आप विवेक से सत्य शास्त्रों को पढ़ाएँ और सुशिक्षा करिये जिससे हम लोग सत्य कामना वाले हों ॥ ५ ॥

पुनर्विद्यार्थिनः कमित्र के सेवेरन्नित्याह ।

किर विद्यार्थी किसके तुल्य किसका सेवन करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वाम् ते दधिरे हव्यवाहं देवासो अग्ने ऊर्ज आ नपातम् ॥ ६ ॥

त्वाम् । ऊँ इति । ते दधिरे । हव्यवाहम् । देवासः । अग्ने । ऊर्जः । आ ।

नपातम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(त्वाम्) (उ . न) (दधिरे) दधन् (हव्यवाहम्) यो हव्यानि द्रुतानि द्रव्याणि वहति तद्वत्समानम् (देवासः) दिव्यस्यभावा विद्यार्थिनः (अग्ने सकलविद्यया प्रकाशित (ऊर्जः) पराक्रमयुक्ताः (आ) (नपातम्) न विद्यत पातो यस्य तम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! त ऊर्जो देवासो नपातं हव्यवाहनित्व त्वाम् आ दधिरे ॥ ६ ॥

भावार्थः—यथाऽग्निविद्या जना ऋषिर्ब्रह्मोऽग्निं परिचरन्ति तथैव विद्यार्थिनोऽध्यापकं सेवेरन् ॥ ६ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) समस्त विद्या से प्रकाशित (ते) आपके (ऊर्जः) पराक्रम युक्त (देवासः) उत्तम स्वभाव वाले विद्यार्थी जन (नपातम्) जिसका गिरना नहीं विद्यमान उस (हव्यवाहम्) होमे हुए पदार्थों को पहुँचाने वाले अग्नि के समान (त्वाम्) (उ) तुम्हें ही (आदधिरे) अपने प्रकार धारण करें ॥ ६ ॥

भावार्थ—जैसे अग्निविद्या जानने वाले ऋषिर्ब्रह्म अग्नि की सेवा करते हैं वैसे ही विद्यार्थी जन अध्यापक की सेवा करें ॥ ६ ॥

पुनस्ते परस्परं किं किं प्रदयुरित्याह ।

किर वे परस्पर क्या क्या देंगे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ते ते देवायु दार्शतः स्याम महो नो रत्ना वि दध इयानः ॥ ७ ॥ २३ ॥ १ ॥

ते । ते । देवाय । दाशतः । स्याम । महः । नः । रत्ना । वि । दधः ।
इयानः ॥ ७ ॥ २३ ॥ १ ॥

पदार्थः—(ते) (ते) तुभ्यम् (देवाय) विदुषेऽध्यापकाय (दाशतः) दातारः
(स्याम) (महः) महान्ति (नः) अस्मभ्यम् (रत्ना) विद्यादिरमणीयप्रज्ञाधनानि (वि)
(दधः) विदधाति (इयानः) प्राप्नुवन् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अध्यापक ! जो भवान् न इयानो महो रत्ना वि दधस्तस्मै ते देवाय
ते वयं दाशतः स्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—यथाऽध्यापकाः प्रीत्या विद्याः प्रदद्युस्तथा विद्यार्थिनो वाक्मनःशरीर-
धनैरध्यापकान्भीक्ष्णीयुरिति ॥ ७ ॥

अत्राध्यापकविद्यार्थिद्वयवर्त्तमानदेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इत्युक्ते सप्तममन्त्रके प्रथमोऽनुवाकः सप्तदशो सूक्त पञ्चमेऽङ्के द्वितीयाध्याये
अवशिष्टो कर्त्तव्य समाप्तः ॥

पदार्थः—हे अध्यापक ! जो आप (नः) हमारे शिष्ये (इयानः) प्राप्त होते हुए (महः)
बड़े-बड़े (रत्ना) शर्तों को (वि, दधः) विधान करते हो (ते) हम (देवाय) विद्वान् अध्यापक आप
के शिष्ये (ते) वे हम लोग (दाशतः) देने वाले (स्याम) हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे अध्यापक जन प्रीति के साथ शिष्यों देवें वैसे विद्यार्थी जन वाणी, मन
शरीर और धन से अध्यापकों को तृप्त करें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में अध्यापक और विद्यार्थियों के मूल्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इतनी पूर्ण सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ।

यह ऋग्वेद के सप्तममन्त्रके में पश्चिमा अनुवाक और सप्तदशो सूक्त तथा पाँचवें अङ्क के
द्वितीयाध्याय में लेखनीय वर्ग प्राप्त हुआ ॥

***

अथ पञ्चविंशत्सूक्तस्याऽष्टादशतमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । १-२१ इन्द्रः ।

२२-२४ सुदासः वैजयन्तस्य दानस्तुतिर्देवता । १ । १७ । २१ पङ्क्तिः ।

२ । ४ । १२ । २२ छुरिक् पङ्क्तिः । ८ । १३ । १४ स्वरादपङ्क्तिरञ्जन्दः ।

पञ्चमः स्वरः । ३ । ७ विराट्त्रिष्टुप् । ५ । ६ । ११ । १६ । १६ । २०

निचृत्त्रिष्टुप् । ६ । १० । १५ । १८ । २३ । २४ । २५

त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ राजा कीदृशो बरो भवतीत्याह ।

अब पचीस श्रुति वाले अठारहवें सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में राजा कैसा धेनु होता है इस विषय को कहते हैं ।

त्वे ह यत्पितरश्चिन् इन्द्र विश्वा वामा जरितारो असन्वन् ।

त्वे गावः सुदुधास्त्वे त्वश्वास्त्वं वसु देवयते वनिष्ठः ॥ १ ॥

त्वे इति । ह । यत् । पितरः । चिन् । नः । इन्द्र । विश्वा । वामा ।
जरितारः । असन्वन् । त्वे इति । गावः । सुदुधा । त्वे इति । हि । अश्वाः । त्वम् ।
वसु । देवयते । वनिष्ठः ॥ १ ॥

पदार्थः—(त्वे) त्वयि (ह) खनु (यत्) ये (पितरः) श्रुतव एव पालयितारः
(चिन्) अयि (नः) अस्माकम् (इन्द्र) (विश्वा) सर्वाणि (वामा) प्रशस्यानि
(जरितार) स्तयकः (असन्वन्) याचन्ते (त्वे) त्वयि (गावः) धेनवः (सुदुधा)
सुन्दु कामप्रपुरिकाः (त्वे) त्वयि (हि) (अश्वाः) महान्तस्तुरङ्गाः (त्वम्) (वसु)
द्रव्यम् (देवयते) कामयमानाय (वनिष्ठः) अनिशयेन वनिता सम्भ्राजकः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र राजैस्त्वं सति सद्ये नः पितरश्चिजरितारो विश्वा वामा
असन्वैस्त्वे ह सुदुधा गावोऽसन्वैस्त्वे त्वश्वा असन्वम्यस्त्वं देवयते वनिष्ठः सन्वसु ददासि
स त्वं सर्वं सेवनीयः ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यदि राजा सूर्यवद्विद्याभ्यायप्रकाशको भवेत्तर्हि
सर्वं राष्ट्रं कामेनालंकृतं भूया राजानमलंकृतं कुर्याद्धार्मिका धर्ममाचरेत्युरधार्मिकाश्च
पापाचारं त्यक्त्वा धर्मिष्ठा भवेयुः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) राजन् (त्वे) आपके होते (यत्) जो (नः) हमारे (पितरः)
श्रुतियों के समान पालना करने वाले (चिन्) और (जरितारः) स्तुतिकर्ता जन (विश्वा) समस्त
(वामा) प्रशंसा करने योग्य पदार्थों की (असन्वन्) वाचना करते हैं (त्वे, ह) आपके होते
(सुदुधाः) सुन्दर काम पूरने वाली (गावः) गौएँ हैं उनको मांगते हैं (त्वे, हि) आप ही के होते
(अश्वाः) जो बड़े-बड़े घोड़े हैं उनको मांगते हैं जो आप (देवयते) कामना करने वाले के विषे
(वनिष्ठः) अतीव पदार्थों को अलस करने वाले होते हुए (वसु) धन देते हैं सो (त्वम्) आप
सब को सेवा करने योग्य हैं ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—यदि राजा सूर्य के समान विद्या और ग्याय का प्रकाशक
हो तो सम्पूर्ण राज्य कामना से अलंकृत होकर राजा को पूर्ण कामना वाला करे तथा धार्मिक जन
धर्म का आचरण करें और अधार्मिक जन भी पापाचरण का जोड़ धर्मोत्सा होवें ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

राजेव हि जनिभिः क्षेप्येवाव युभिरभि विदुक्कविः सन् ।

पिशा गिरों मघवन् गोभिरश्वैस्त्वायनः शिशीहि राये अस्मान् ॥ २ ॥

राजाऽइव । हि । जनिभिः । क्षेपि । एव । अश्व । युभिः । अभि । विदुः ।
कविः । सन् । पिशा । गिरः । मघवन् । गोभिः । अश्वैः । त्वाऽयनः । शिशीहि ।
राये । अस्मान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(राजेव) यथा राजा तथा (हि) (जनिभिः) प्रादुर्भूताभिः प्रजाभिः
(क्षेपि) निवसति (एव) (अश्व) (युभिः) दिनेः (अभि) (विदुः) विद्वान् (कविः)
काव्यादिनिर्माणे क्षतुरः (सन्) (पिशा) रूपेण (गिरः) बान्धः (मघवन्) (गोभिः)
धेनुभिः (अश्वैः) तुरङ्गैः (त्वाऽयनः) त्वां कामयमानान् (शिशीहि) तीक्ष्णप्रज्ञान्
(कुरु) (राय) धनाय (अस्मान्) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! विद्वन्मयस्त्वं जनिर्भा राजेव गोभिरश्वै राये त्वायतो
ऽस्मांक्षिप्स्यशीहि विदुः कविः सन् पिशा गिरः शिशीहि युभिर्श्वय क्षेपि तमेव वयं
सतत प्रोत्साहयेम ॥ २ ॥

भावार्थः—अञ्जोपमालङ्कारः—यथा सूर्यः सर्वैः पदार्थस्मिन् प्रकाशते तथा राजा
प्रकाशमानो भवेद्यो नृपः सत्यं कामयमानान्स्मान्प्रीणाति सोऽपि सदा प्रसन्नः
स्यात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) देवार्थवान् विद्वान् जो आप (जनिभिः) उत्पन्न हुई प्रजाओं से
(राजेव) जैसे राजा वैसे (गोभिः) धेनु और (अश्वैः) घोड़ों से (राये) धन के लिये (त्वायतः)
तुम्हारी कामना करते हुए (अस्मान्) हम लोगों को (शिशीहि) तेजबुद्धि वाले करो । जो (विदुः)
विद्वान् (कविः) कविताई करने में क्षतुर (सन्) होते हुए (पिशा) रूप से (गिरः) बाणियों को
तीक्ष्ण करो (युभिः) दिनों से (हि) ही (अभि, अश्व, क्षेपि) सब ओर से निरन्तर निवास करते
हो (एव) उन्हीं आपको हम लोग निरन्तर उत्साहित करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—जैसे सूर्य सब पदार्थों के साथ प्रकाशित होता है
वैसे जो राजा प्रकाशमान हो और जो हम लोगों को सत्य के चाहने वालों को प्रसन्न करता है वह भी
सदा प्रसन्न हो ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमा उ न्वा पस्पृधानासो अत्र मन्द्रा गिरों देवयन्तीरुप स्युः ।

अर्वाची ते पथ्या राय एतु स्याम ते सुमनाविन्द्र शर्मन् ॥ ३ ॥

इमाः । ऊँ इति । त्वा । पस्पृधानासः । अत्र । मन्द्राः । गिरः । देवयन्तीः ।
उप । स्थुः । अर्वाची । ते । पथ्या । रायः । एतु । स्वाम । ते । सुमती । इन्द्र ।
शर्मन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(इमाः) प्रजाः (उ) (त्वा) त्वाम् (पस्पृधानासः) स्पर्शमानाः
(अत्र) (मन्द्राः) आनन्दप्रदाः (गिरः) वासः (देवयन्तीः) देवान्विदुषः कामयमानाः
(उप) (स्थुः) उपस्थितुः (अर्वाची) तर्हीना (ते) तत्र (पथ्या) पथिषु साध्या
(रायः) धनानि (एतु) प्राप्तोतु (स्वाम) (ते) तत्र (सुमती) (इन्द्र) परमेश्वर्ययुक्त
राजन् (शर्मन्) गृहे ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र । त्वं त्वा पस्पृधानस इमा देवयन्ती मन्द्रा गिर उपस्थुन्तेऽर्वाची
पथ्या राय एतु तस्य तेऽत्र सुमती शर्मन्नु त्वं संमताः स्वाम ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् । यदि भवान् सर्वविद्यायुक्ता सुशिक्षिता मधुरा इतद्वत्ताः
सत्याः प्राज्ञो पथ्यास्तर्हि तथ नीति सर्वेषा पथ्यास्यान् सर्वा प्रजा अनुरक्ता भवेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्ययुक्त राजन् त्विन् (त्वा) आपकी (पस्पृधानासः) स्पर्श करते
अर्वाची अति चाहता से चाहते दुष (इमाः) वह प्रजाजन और (देवयन्तीः) विद्वानों की कामना
करती हुई (मन्द्राः) आनन्द देने वाली गिरः) वासिणी (उप, स्थुः) उपस्थित हों और (ते)
आपकी (अर्वाची) तर्हीन (पथ्या) मार्ग में चलन नीति (रायः) धनों को (एतु) प्राप्त हो उन
(ते) आपके , अत्र / इस (सुमती) भेष्टमति और (शर्मन्) घर में (उ) भी हम लोग समत
(स्वाम) हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् । यदि आप सर्वविद्या युक्त, सुशिक्षित, मधुर, इतद्वत्, सत्यवाचियों को
धारण करो तो तुम्हारी नीति सब को पथ्य हो सब प्रजाजन अनुरागयुक्त होंगे ॥ ३ ॥

राजा सर्वसम्मत्या राजशासन कुर्यादित्याह ।

राजा सर्वसम्मति से राजशासन करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

धेनुं न त्वां सुयवसे दुदुक्षुष ब्रह्माणि समृजे वसिष्ठः ।

त्वामिन्मे गोपतिं विश्व आह न इन्द्रः सुमतिं गन्वच्छ ॥ ४ ॥

धेनुम् । न । त्वा । सुयवसे । दुदुक्षुष । उप । ब्रह्माणि । समृजे । वसिष्ठः ।
त्वाम् । इन् । मे । गोऽपतिम् । विश्वः । आह । आ । नः । इन्द्रः । सुमतिम् ।
गन्तु । अच्छ ॥ ४ ॥

पदार्थः—धेनुम्) दुग्धदात्री गोः (न) इव (त्वा) त्वाम् (सुयवसे) शोभने
अभूतीय वासे । अत्राभ्यवामपीत्याद्यचो दीर्घः । (दुदुक्षुष) कामान्प्रपुरयन् (उप)

(ब्रह्माणि) महान्त्यस्त्रानि धनानि वा (ससृजे) सृजति (वसिष्ठः) अतिशयेन वसुः (त्वाम्) (इत्) (मे) मम (गोपतिम्) गवां पालकम् (विभ्वः) सर्वो जन (आह) श्रयात् (आ) (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तो राजा (सुमतिम्) शोभनां प्रभाम् (गन्तु) गच्छन्तु प्राप्नोतु (अरुह्य) सम्यक् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! तू वसिष्ठः सृजयसे धेनुं न त्वा दुदुक्षन् ब्रह्माण्डेषु ससृजे मे गोपतिं त्वां विभ्वो जनो यदाहतामिन्नः सुमतिमिन्द्रो भवानरुह्य गन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे राजन् ! यदि भवानस्माकं विदुषां सम्मतो वर्तित्वा राज्यशासनं कुर्याद्यः कश्चिन्प्रजाजनः स्वकीयं सुखदुःखप्रकाशकं वचः आशयेत्तत्सर्वं भुञ्जा यथावत्समादृश्यात्तर्हि भवन्तं सर्वं वयं गोदुग्धेनेष राज्यैश्वर्येणोन्नतं कुर्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे राजन् ! जो (वसिष्ठः) अतीव धन (सृजयसे) सुन्दर भवतु करने योग्य वास के निमित्त (धेनुम्) गौ को (न) जैसे जैसे (त्वा) तुम्हें (दुदुक्षन्) कामों से परिपूर्ण करता हुआ (ब्रह्माणि) बहुत धन वा धनों को (उप, ससृजे) सिद्ध करता है (मे) मेरी (गोपतिम्) इन्द्रियों की पालना करने वाले (त्वाम्) तुम्हें (विभ्वः) सब जन जो (आह) कहे (इत्) उसी (नः) हमारी (सुमतिम्) सुन्दर मति को (इन्द्रः) परमेश्वर युक्त राजा आप (अरुह्य, आ, गन्तु) अच्छे प्रकार प्राप्त हुआवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमासंकार है—यदि आप हम लोगों को विद्वानों की संमति में वर्तकर राज्यशासन करें वा जो कोई प्रजा जन स्वकीय सुख दुःख प्रकाश करने वाले वचन को सुनावे उस सब को सुन कर यथावत् समाधात दें तो आप को सब हम लोग गौ दुध से जैसे जैसे राज्यैश्वर्य से उन्नत करें ।

पुनः राजा किंवत् किं कुर्यादित्याह ।

फिर राजा किसके तुल्य क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अर्णोसि चित्पप्रधाना सुदाम इन्द्रो गाधान्यकृणोत्सुपारा ।

शर्धन्तं शिम्पुमुच्यर्थस्य नव्यः शपे सिन्धूनामकृणोदशस्तीः ॥५॥२४॥

अर्णोसि । चित् । पप्रधाना । सुदामे । इन्द्रः । गाधानि । अकृणोत् । सुपारा । शर्धन्तम् । शिम्पुम् । उच्यर्थस्य । नव्यः । शपम् । सिन्धूनाम् । अकृणोत् । अशस्तीः ॥ ५ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अर्णोसि) उदकानि (चित्) इव (पप्रधाना) विस्तीर्णानि (सुदामे) सुष्ठु दातव्ये व्यवहारे (इन्द्रः) सूर्यो विद्यया (गाधानि) परिमितानि (अकृणोत्) करोति (सुपारा) सुखेन पारं गन्तुं योग्यानि (शर्धन्तम्) बलं कुर्वन्तम् (शिम्पुम्)

आत्मनः शिभि कर्म कामयमानम् । शिमीतिकर्मनाम् । निर्व० २ । १ (उच्यस्य) वक्तुं योग्यस्य (नद्यः) नद्येषु भवः (शापम्) श्रुत्याकुर्वन्ति येन तम् (सिन्धूनाम्) नदीनाम् (अकृणोत्) करोति (अशस्तीः) अपशसिता निरुद्धाः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजस्यस्त्वमिन्द्रश्चिन्तुदासे पप्रधाना अर्णोसि गाधानि सुपाराकृणोत् सिन्धूनामशस्तीरकृणोत्तपोचयस्य शर्धन्तं शिभ्युं प्रति शापं कुर्याः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमात्—हे राजन् यथा सूर्यो विद्युद्वा समुद्रस्थान्यपि जलानि सुजेन पारं गन्तुं योग्यानि करोति तथैव व्यवहारान्परिमितान् सुगमान् कृत्वा दुष्टनाशनं भ्रेष्टसम्मानं [=भ्रेष्टसम्मानं] विधाय दुष्टानामधर्म्याः क्रिया निन्दितास्त्वं सदा कुर्याः ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजा (नद्यः) नदीनों में प्रसिद्ध आप (इन्द्रः) धूर्त वा विजुषी (चित्) के समान (सुदासे) सुन्दर देने योग्य व्यवहार में (पप्रधाना) विस्तीर्ण (अर्णोसि) जल जो (गाधानि) परिमित है उनको (सुपारा) सुन्दरता से पार जाने योग्य (अकृणोत्) करते हैं (सिन्धूनाम्) नदियों को (अशस्तीः) अपशंसित बल रहित (अकृणोत्) करते हैं जैसे (उच्यस्य) कहने योग्य (शर्धन्तम्) बल करते हुए (शिभ्युम्) अपने को कर्म की कामना करने वाले [के] प्रति (शापम्) शाप अर्थात् जिससे बरक देते हैं ऐसे काम को करें ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकसुतोपमात्प्रकार है—हे राजा । जैसे सूर्य वा विजुषी समुद्रस्थ जलों को सुल से पार जाने योग्य करता है वैसे ही व्यवहारों को भी परिमाण पुन और सुगम कर दुष्टों का नाश और भेष्टों का सम्मान [=सम्मान] कर दुष्टों की अधर्म क्रियाओं को निन्दित आप सदा करें ॥ ५ ॥

पुना राजा कान् सत्कुर्यादित्याह ।

फिर राजा कितना सत्कार करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

पुरोळा इत्तुर्वशो यक्षुरासीद्राये मत्स्यांसो निशिता अपीव ।

भ्रुष्टि चक्रुर्भृगवो द्रुह्यव च सखा सखायमतरद्विषूचोः ॥ ६ ॥

पुरोळाः । इत् । तुर्वशः । यक्षुः । आसीत् । राये । मत्स्यांसः । निशिताः ।

अपिऽव । भ्रुष्टिम् । चक्रुः । भृगवः । द्रुह्यवः । च । सखा । सखायम् । अतरत् ।

विषूचोः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(पुरोळाः) पुरःसरः (इत्) एव (तुर्वशः) सद्यो वरद्वरः (यक्षुः) सज्जन्ता (आसीत्) अस्ति (राये) धनाय (मत्स्यांसः) समुद्रस्था मत्स्या इव (निशिताः) नितरां तीक्ष्णगतिस्त्रिधावाः (अपीव) (भ्रुष्टिम्) शीघ्रम् (चक्रुः) कुर्वन्ति (भृगवः) परिपक्वजानाः (द्रुह्यवः) दुष्टानां निन्दकाः (च) (सखा) (सखायम्) सखायम् (अतरत्) तरति (विषूचोः) व्यासविद्याधर्मसुशीलयोर्वयोः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे राजन्नाये यस्तुर्दशः पुरोडा यत्पुरिदासीद् ये मत्स्वाप्तोऽपीव निशिता भृगवो द्रुह्यश्च श्रुष्टि चकुर्यः सखा विपूत्राः सखायमतरत्तानित्वं सदा सन्कुर्याः ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे राजन् ! सर्वेषु शुभकर्मप्रसंगान्नोन्नतिकारका महामत्स्या इव गम्भीरशयन्याः शीघ्रं कलारः परस्परस्मिन्सुहृदः स्युन्मानवीवप्रज्ञा-
स्तत्कृत्य राज्यकार्येषु नियोजय ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे राजा (राये) धन के लिये जो (तुर्दशः) शीघ्र बरा करने और (पुरोडाः) आगे जाने (यद्) दूसरों से मिलने वाला (इत्) ही (यासीत्) है वा (च) और जो (मत्स्वाप्तः) समुद्रों में स्थिर मछलियों के समान (अपीव) अनीव (निशिताः) निरन्तर तीक्ष्णस्वभावयुक्त (भृगवः) परिपक्व ज्ञान वाल (द्रुह्यः) दुष्टों की निन्दा करने वाले (च) भी (श्रुष्टिम्) शीघ्रता (चकुर्यः) करते हैं जो (सखा) मित्र (विपूत्रो) विद्या और धर्म का सुन्दर शीक जिनमें विद्यमान उन के (सखायम्) मित्र को (अतरत्) तरता है जन सबों का आप सदा सत्कार करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे राजन् ! जो सब शुभ कर्मों में आगे, अच्छे प्रकार सिद्धि की उन्नति करने वाले, बड़े मगरमच्छों के समान गम्भीर आशयवाले, शीघ्रकारी एक दूसरे में मित्रता रखने वाले हों उन असीव बुद्धिमानों का सत्कार कर राज्यकार्यों में नियुक्त करो ॥ ६ ॥

पुनः राजजनाः कीदृशा वगः स्युरित्याह ।

फिर राजजन कैसे ओष्ठ हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ पक्थासो भलानसो भनन्मालिनामो विषाणिनः शिवासः ।

आ योऽनयत्सधमा आर्यस्य गव्या तृत्सुभ्यो अजगन्पुधा नृन् ॥ ७ ॥

आ । पक्थासः । भलानसः । भनन्तु । आ । अलिनामः । विषाणिनः । शिवासः । आ । यः । अनयत् । सधमाः । आर्यस्य । गव्या । तृत्सुभ्यः । अजगन् । पुधा । नृन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—आ) समन्तात् (पक्थासः) पक्थिद्याकुशलाः परिपक्वज्ञाना वा (भलानसः) भलाः परिभाषणीया नासिका येषान्ते (भनन्तु) भनन्तूपदिशन्तु (आ) (अलिनासः) अलिनाः सुभूषिता नासिका येषान्ते (विषाणिनः) विषाणमिव तीक्ष्ण हस्तेनक्ता येषान्ते (शिवासः) मकलकारिण (आ) (यः) अनयत्) नयति (सधमाः) समानस्थाने मन्यमानः (आर्यस्य) उत्तमजनस्य (गव्या) गव्यानि सुवाचि भवाचि (तृत्सुभ्यः) द्विसकेभ्यः (अजगन्) गच्छन्तु (पुधा) युद्धेन (नृन्) मनुष्यान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! ये पक्थासो भक्षानसोऽजिनासो विषाणिनः शिवासो भवन्तं प्रत्याभनन्त तृप्तुभ्यो युधा नृनाजगन्धः सधमा आर्यस्य गध्याऽऽनयत्तान् सर्वान् सुरक्ष ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये तपस्विनः पुरुषार्थिनो वक्तारः सुरक्षा मङ्गलाकारा युद्धविद्याकुशला आर्या जना भवन्तं यद्यदुपदिशेयुस्तत्तदप्रमत्तः सन् सदाऽनुतिष्ठ ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे राजा जो (पक्थासः) पाकविद्या में कुशल (भक्षानसः) सब खोर से कड़ने योग्य (अजिनासः) जिनकी सुनूचित नासिका (विषाणिनः) जिनके सींग के समान तीक्ष्ण नख विद्यमान (शिवासः) और जो मङ्गलकारी आपको (आ, भनन्त) अच्छे प्रकार उपदेश करें (तृप्तुभ्यः) हिसकों से (युधा) युद्ध से (नृन्) मनुष्यों को (आ, अजगन्) प्राप्त हों (यः) जो (सधमा) समान स्थान में मानते हुए (आर्यस्य) उत्तम जन के (गध्या) उत्तम बाणी में प्रसिद्ध हुआ को (आनयत्) अच्छे प्रकार पहुँचाना है उन सब की आप उत्तमता से रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजा जो तपस्वी पुरुषार्थी वक्ता जन उत्तम रूप वाले मङ्गल जिनके आचरण युद्ध विद्या में कुशल आर्यजन आपको जिस जिस का उपदेश हैं उस उस को अप्रमत्त होते हुए सदा हमो अर्थात् सर्वदैव उसका आचरण करो ॥ ७ ॥

केऽत्र भाग्यहीना सन्तीत्याह ।

कीन इस लोक में भाग्यहीन होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

दुराध्योऽि अदितिं स्नेवयन्तोऽचेतसो वि जगृध्रे परुष्णीम् ।

महाविष्यक्पृथिवी पत्यमानः पशुकविरशयसायमानः ॥ ८ ॥

दुःऽआध्यः । अदितिम् । स्नेवयन्तः । अचेतसः । वि । जगृध्रे । परुष्णीम् ।

महा । अविष्यक् । पृथिवीम् । पत्यमानः । पशुः । कविः । अशयत् । सायमानः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(दुराध्यः) दुष्टाचारा दुष्टधियः (अदितिम्) अनित्यं कामम् (स्नेवयन्तः) (अचेतसः) निर्युक्तयः (वि) । जगृध्रे) गृह्णन्ति (परुष्णीम्) पात्रिकाम् (महा) महत्त्वेन (अविष्यक्) व्याप्तीकरोति (पृथिवीम्) भूमिम् (पत्यमानः) पतिरिवाचरन् (पशुः) गवादिः (कविः) कान्तप्रभः (अशयत्) शेते (सायमानः) वर्धमानः ॥ ८ ॥

अन्वयः—यथा महा पत्यमानश्चायमानः कविः पशुरशयत् परुष्णीं पृथिवीम-विष्यक् तथा येऽचेतसो दुराध्योऽदितिं स्नेवयन्ती विजगृध्रे ते वर्तन्त इति वेद्यम् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या त एवाऽत्र पशुवत्प्रामराः सन्ति ये रूपासका भवन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थ - जैसे (महा) बहुपरन से (पदमानः) पति के समान आचरण करता (आयमानः) बुद्धि को प्राप्त होता हुआ (कविः) प्रत्येक काम में आक्रमण करने वाली बुद्धि जिसकी वह (पशुः) गो आदि पशु (अशयत्) सोता है (परुष्णीम्) पालने वाली (पृथिवीम्) भूमि को (अविष्यक्) विविध प्रकार से आक्रमण करता है ऐसे जो (अचेतसः) निबुद्धि (दुराध्यः) दुष्टबुद्धिपुरुष (अदितिम्) तत्पति काम को (खेयन्तः) सेवते हुए (वि, जगृधे) विशेषता से लेते हैं वे वर्तमान हैं ऐसा जानो ॥ ८ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में अक्षकसुतोपमाचंकार है—हे मनुष्यो ! वे ही इस संसार में पशु के तुल्य वामरजन हैं जो खी में आसक्त हैं ॥ ८ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ईयुरर्थं न न्यर्थं परुष्णीमाशुश्चनेदभिपित्वं जगाम ।

सुदास इन्द्रः सुतुकां अमित्रानरन्धयन्मानुषे वधिवाचः ॥ ९ ॥

ईयुः । अर्थम् । न । निऽअर्थम् । परुष्णीम् । आशुः । चन । इत् । अभिऽपित्वम् । जगाम । सुदासे । इन्द्रः । सुतुकान् । अमित्रान् । अरन्धयत् । मानुषे । वधिऽवाचः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ईयुः) प्राप्नुयुः (अर्थम्) द्रव्यम् (न) इव (न्यर्थम्) निश्चिनोऽर्थो यस्मिँस्तम् (परुष्णीम्) पालिकां नीतिम् (आशुः) सद्यः (चन) अपि (इत्) एव (अभिपित्वम्) प्राप्यम् (जगाम) (सुदासः) शोभनानि दानानि यस्य सः (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (सुतुकान्) शोभनानि तुकाम्यपस्यानि येषां तान् (अमित्रान्) मित्रतारहितान् (अरन्धयत्) हिंस्यात् (मानुषे) मनुष्याणामस्मिन्सङ्ग्रामे (वधिवाचः) वधयो वधिका वाचो येषां ते ॥ ९ ॥

अन्वयः—यथा सुदास इन्द्रोऽर्थं न न्यर्थमाशुः सन्परुष्णीं चनाऽभिपित्वं जगामाऽमित्रानरन्धयन्मानुषे वधिवाचः सुतुकाव्रक्षन्ति तद्येतरंऽपि मनुष्यास्तद्विदीयुः ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजजना यथा न्यायाधीशो राजा न्यायेन प्राप्तं गृह्णात्यन्यायजन्यं त्यजति श्रेष्ठान् संरक्ष्य दुष्टान्दण्डयति स एवोत्तमो भवति ॥ ९ ॥

पदार्थ—जैसे (सुदासः) सुन्दर दान मिलके विद्यमान वह (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (अर्थम्) द्रव्य के (न) समान (न्यर्थम्) निश्चित अर्थ वाले को (आशुः) शीघ्रकारी होता हुआ (परुष्णीम्) पालना करने वाली नीति को (चन) भी (अभिपित्वम्) और प्राप्त होने योग्य पदार्थ को (जगाम) प्राप्त होता है (अमित्रान्) मित्रता रहित अर्थात् शत्रुओं को (अरन्धयत्) नष्ट

करे और (मानुषे) मनुष्यों के इस संग्राम में (अभिजायः) जिनकी वृद्धि देने वाली वाणी के (सुपुष्पान्) सुन्दर जिनके सन्तान हैं उनकी रक्षा करते हैं वैसे और भी मनुष्य (इत्) उसको (ईयुः) प्राप्त हों ॥ ६ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालंकार है—हे राजवन्धो ! जैसे न्यायाधीश राजा न्याय से प्राप्त पदार्थ को लेता और अन्याय से उत्पन्न हुए पदार्थ को छोड़ता तथा भेदों की सम्यक् रक्षा कर दुष्टों को दण्ड देता है वही उत्तम होता है ॥ ६ ॥

पुनर्जीवा स्व स्वकृत कर्मफलं प्राप्नुवन्त्येवेत्याह ।

फिर जीव अपने अपने किये हुए कर्म के फल को प्राप्त होते [ही] हैं
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ईयुर्गावो न यवसाद्गोपा यथाकृतमभि मित्रं चितासः ।

पृश्निगावः पृश्निनिप्रेषितासः श्रुष्टिं चकुर्नियुतो रन्तयश्च ॥ १० ॥ २५ ॥

ईयुः । गावः । न । यवसात् । अगोपाः । यथाऽकृतम् । अभि । मित्रम् ।
चितासः । पृश्निऽगावः । पृश्निऽनिप्रेषितासः । श्रुष्टिम् । चक्रुः । निऽयुतः ।
रन्तयः । च ॥ १० ॥ २५ ॥

पदार्थः—(ईयुः) प्राप्नुयुर्गच्छेयुर्वा (गावः) धेनवः (न) इव (यवसात्)
भक्षणीयाद्यु यासाद्यात् (अगोपाः) अविद्यमानो गोरो यासां ताः (यथाकृतम्) येन
प्रकारेणाऽनुष्ठितम् (अभिमित्रम्) अभिमुखं सन्नायमिव (चितासः) सञ्चययुक्ताः
(पृश्निगावः) पृश्निऽदन्तरिक्षवद्वायो येषान्ते (पृश्निनिप्रेषितासः) पृश्नावन्तरिक्षे नितरां
प्रेषिता यैस्ते (श्रुष्टिम्) क्षिप्रम् (चक्रुः) कुर्वन्ति (नियुतः) निश्चितगतयो वायवः
(रन्तयः) येषु रमन्ते ते (च) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यवसाद्गोपा गावो नाऽभिमित्रमिव चितासो जीवा
यथाकृतं कर्मफलमीयुर्गथा पृश्निगावोऽन्तरिक्षकिरणयुक्ताः पृश्निनिप्रेषितासो नियुतो-
रन्तयश्च वायवः श्रुष्टिं चकुस्तथैव ये कर्माणि कुर्वन्ति ते तादृशमेव लभन्ते ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः हे मनुष्या यथा गोपालरहिता गावः स्ववत्सान्
वायवोऽन्तरिक्षस्थान् किरणान् सखा सखायं च प्राप्नोति तथैव स्वकृतानि शुभाऽशुभानि
कर्माणि जीवा ईश्वरव्यवस्थया प्राप्नुवन्ति ॥ १० ॥

पदार्थ हे मनुष्यो ! (यवसात्) भक्षण करने योग्य वास आदि से (अगोपाः) जिनकी
रक्षा विद्यमान नहीं है (गावः) गौयें (न) जैसे वा जैसे (अभिमित्रम्) सम्मुख [=सम्मुख]
मित्र वैसे (चितासः) संचय अर्थात् संचित पदार्थों से युक्त जीव (यथाकृतम्) जैसे किया कर्म वैसे
उसके फल को (ईयुः) प्राप्त हों वा पहुँचें वा जैसे (पृश्निगावः) अन्तरिक्ष के तुल्य किरणों से युक्त

(वृभिनिप्रेषितासः) अन्नरिच में निरन्तर प्रेषित किये हुये (नियुतः) मिश्रित गति वाले वायु और (रन्तवः) जिनमें रमते हैं वे वायु (च) (अहिम्) शीघ्रता (चक्रः) करते हैं वे वैसा ही फल पाते हैं ॥ १० ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमासंकर है—हे मनुष्यो ! जैसे चरवाहों से रहित गीर्धे अपने गल्लुओं को और वायु अन्नरिचस्थ किरणों को और मित्र मित्र को प्राप्त होता है वैसे ही अपने किये हुए शुभ अशुभ कर्मों को भीव ईश्वरव्यवस्था से प्राप्त होते हैं ॥ १० ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एकं च यो विंशतिं च अथस्या वैकर्ण्योर्जनान् राजा न्यस्तः ।

दस्मो न सशान्ति शिशानि बर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥ ११ ॥

एकम् । च । यः । विंशतिम् । च । अथस्या । वैकर्ण्योः । जनान् । राजा ।
नि । अस्तुन्यस्तः । दस्मः । न । सर्गम् । नि । शिशानि । बर्हिः । शूरः ।
सर्गम् । अकृणोत् । इन्द्रः । एषाम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(एकम्) (च) (यः) (विंशतिम्) एतत्संख्याताम् (च)
(अथस्या) अथस्यन्ने साभूति (वैकर्ण्योः) विविधेषु कर्णेषु ओत्रेषु भक्षयोर्व्यवहारयोः
(जनान्) मनुष्यान् (राजा) राजमानः (नि) (अस्तः) योऽस्यति सः (दस्मः)
दुःखोपक्षयिता (न) इव (सशान्) सीदन्ति यस्मिन् तस्मिन् गृहे (नि) नितराम्
(शिशानि) तीक्ष्णीकरोति (बर्हिः) प्रवृद्धम् (शूरः) निर्भयः (सर्गम्) उदकम् ।
सर्ग इत्युदकनाम । निघं० १ । १२ । (अकृणोत्) करोति (इन्द्रः) सूर्यः (एषाम्)
वीराणां मनुष्याणां मध्ये ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो दस्मो न वैकर्ण्योर्न्यस्तो राजा जनान्सशान्ति शिशानि
विंशतिं चैकं च अथस्या कृणोत्स एषामिन्द्रोर्बर्हिः सर्गमिव शूरश्शत्रून् विजयते ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—यो राजा मनुष्यान् पुत्रवत्पालयत्यहिंसक
इव सर्वजानन्दयते सूर्यवत् न्यायविद्यावत्त्वानि प्रकाश्य शत्रून् विजयते स एव सर्वं
सुखमाप्नोति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (दस्मः) दुःख के विनाश करने वाले के (न) समान
(वैकर्ण्योः) विविध प्रकार के कानों में उत्पन्न हुए व्यवहारों का (नि, अस्तः) निरन्तर प्रवेष्टन
करने अर्थात् औरों के कानों में झाड़ने वाला (राजा) विराजमान (जनान्) मनुष्यों को (सशान्)
जिसमें बैठते हैं उस घर में (शिशानि) निरन्तर तीक्ष्ण करता है और (विंशतिम्, च, एकम्,

व) बीस और एक भी अर्थात् इकौस (अवस्था) अन्न से उत्तम गुण देने वाली को (अकृष्योत्त) सिद्ध करता है वह (पयाम्) इन चोर मनुष्यों के बीच (इन्द्रः) सूर्य (बहिः) अस्त्र प्रकार बड़े हुए (सर्गम्) जल को जैसे वैश (शूरः) निर्भय शत्रुओं को जीतता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जो राजा मनुष्यों को पुत्र के समान पावता आह्लादक के समान सब को आनन्दित कराता और सूर्य के समान न्याय विद्या और बलों को प्रकाशित कर शत्रुओं को जीतता है वही सब सुखों को प्राप्त होता है । ११ ॥

पुना राजामात्याः प्रजापुरुषाश्च परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा अमात्य और प्रजा पुरुष परस्पर कैसे वर्तें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अधं श्रुतं कवचं वृद्धमप्स्वनु द्रुगं नि वृणवज्जवाहुः ।

वृणाना अत्र सख्यायं सख्यं त्वायन्तो ये अमदन्तु त्वा ॥ १२ ॥

अधं । श्रुतम् । कवचम् । वृद्धम् । अप्सु । अनु । द्रुग्यम् । नि । वृणक् ।
वज्जवाहुः । वृणानाः । अत्र । सख्यायं । सख्यम् । त्वायन्तः । ये । अमदन् ।
अनु । त्वा ॥ १२ ॥

पदार्थः—(अध) अध (श्रुतम्) (कवचम्) उपदेशकम् (वृद्धम्) वयोविद्या-
भ्यामधिकम् (अप्सु) जलपु (अनु) (द्रुग्यम्) यो द्रोहि तम् (नि) (वृणक्)
वृणक्ति (वज्जवाहुः) शस्त्रधारिणः (वृणानाः) स्वीकुर्वाणाः (अत्र) (सख्यायं) मित्रभावाय
(सख्यम्) मित्रभावाय (त्वायन्तः) त्वा कामयमानाः (ये) (अमदन्) मदन्ति हर्षन्ति
(अनु) (त्वा) त्वाम् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! येऽत्र सख्यायं सख्यं वृणानां स्वायन्तो धार्मिका
विद्वांसस्त्वान्प्रदत्तं ते यद्वृत्तं तेषां मध्यं कवचं वृद्धं द्रुगं यो वज्जवाहुः नि वृणक्
अप्स्वनुवृणक्तां स्वं च सर्वं संकुर्वन्तु ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये त्वानुकूला वर्तन्ते तेषां आनुकूलो भवान् वर्तते ते सर्वे
सत्तायो भूत्वा भ्यायेन पुत्रवत् प्रजास्सम्यात्पानन्दं भुञ्जीन् ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे राजन् ! (ये) जो (अत्र) यहाँ (सख्यायं) मित्रता के विषये (सख्यम्)
मित्रपन को (वृणानाः) स्वीकार करते और (त्वायन्तः) तुम्हारी आह करते हुए धार्मिक विद्वान्
पुरुष (त्वा) तुमको (अनु, अमदन्) आनन्दित करते हैं (अध) इसके अनन्तर उनसे जिस कारण
(श्रुतम्) सुना इस कारण उनमें से (कवचम्) उपदेश करने वाले (वृद्धम्) अवस्था और विद्या से
अधिक को और (द्रुग्यम्) दुष्टों से द्रोह करने वाले को जो (वज्जवाहुः) शस्त्रों की हाथों में रखने
वाला (निवृणक्) निरन्तर विवेक से स्वीकार करता और (अप्सु) जलों में (अनु) अनुकूलता से
स्वीकार करता है उन सबको या उसको सब साकार करें ॥ १२ ॥

भावार्थ—हे राजा ! जो आपके अनुकूल वर्तमान हैं जिनके अनुकूल आप हैं वे सब मित्र मित्र होकर व्यास से पुत्र के समान पावन कर आनन्द भोगें ॥ १२ ॥

पुनस्ते राजादयः कीदृशं बलं कुर्युरित्याह ।

फिर वे राजा आदि कैसा बल करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वि सद्यो विश्वा इंदितानि एषाम् इन्द्रः पुरः सहसा सप्त दर्दः ।

अनवस्य तृत्सवे गयं भाक् जेष्मं पूरुं विदधे मृधवाचम् ॥ १३ ॥

वि । सद्यः । विश्वा । इंदितानि । एषाम् । इन्द्रः । पुरः । सहसा । सप्त । दर्दरिति दर्दः । वि । अनवस्य । तृत्सवे । गयम् । भाक् । जेष्मं । पूरुम् । विदधे । मृधवाचम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(वि) विशेषेण (सद्यः) शीघ्रम् (विश्वा) सर्वाणि (इंदितानि) वृद्धानि सैन्यानि (एषाम्) शत्रूणाम् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (पुरः) शत्रूणां पुराणि (सहसा) बलेन (सप्त) एतत्संख्याकाम् (दर्दः) विहणति (वि) (अनवस्य) समस्तान्वर्धनस्य (तृत्सवे) हिंसकाय (गयम्) प्रजाम् गृहं वा (भाक्) मज्जति (जेष्मं) ज्येष्ठम् (पूरुम्) पूरणं प्रहं [=पूर्णप्रहं] मनुष्यम् (विदधे) सङ्ग्रामं (मृधवाचम्) मृधा हिंसिका वाक् यस्य तम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—यद्येन्द्रो राजा सहसैषां सप्त पुरो वि दर्दं अनवस्य गयं वि भाक् पूरुं विदधे मृधवाचं च तृत्सवे वर्तमानं वयं जेष्मं यनोऽस्माकं सद्यो विश्वा इंदितानि स्युः ॥ १३ ॥

भावार्थः—ये धार्मिकास्तत्प्रधाना वा राजाचार्यशूचीराः स्वेभ्यः सप्तगुणानधिकानपि दुष्टान् शत्रून् जेतुं शक्नुवन्ति ते प्रजाः पालयितुमर्हन्ति । १३ ॥

पदार्थः—जैसे (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (सहसा) बल से (एषाम्) इन शत्रुओं के (सप्त) सातों (पुरः) पुरों को (वि, दर्दः) विशेषता से कुछ मित्र करता वा (अनवस्य) सब ओर से नवीन के (गयम्) प्रजा वा घर को (वि, भाक्) विशेषता से सेवता है तथा (पूरुम्) पूरुष बुद्धि वाले मनुष्य को और (विदधे) संग्राम में (मृधवाचम्) हिंसा करने वाली जिसकी वाणी और (तृत्सवे) दूसरे हिंसक के जिसे सम्मुख [=सम्मुख] विद्यमान है उसको हम जोग (जेष्मं) जीतें जिससे हमारी (सद्यः) (विश्वा, इंदितानि) समस्त सेना के जन शीघ्र बुद्धि उन्नति को प्राप्त हों ॥ १३ ॥

भावार्थः—जो धार्मिक अपने प्रधानों से सहित वा राजकार्यों में शूरवीर पुरुष अपने से सत्गुणे अधिक भी कुछ शत्रुओं को जीत सकते हैं वे प्रजा पालने को योग्य होते हैं ॥ १३ ॥

राजादिमनुष्यैः क्रियद्वलं वर्धयितव्यमित्याह ।

राजादि मनुष्यों से कितना बल बढ़वाना चाहिये

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नि गन्धर्वोऽनवो द्रुह्यवस्व षष्टिः शता सुषुपुः षट् सहस्रा ।

षष्टिर्वीरासो अधि षट् दुवोयु विश्वेदिन्द्रस्य वीर्यं कृतानि ॥ १४ ॥

नि । गन्धर्वः । अनवः । द्रुह्यवः । च । षष्टिः । शता । सुषुपुः । षट् । सहस्रा । षष्टिः । वीर्यः । अधि । षट् । दुवोयु । विश्वः । इत् । इन्द्रस्य । वीर्यं । कृतानि ॥ १४ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (गन्धर्वः) आत्मनो गां भूमिमिच्छुवः (अनवः) मनुष्याः । अनव इति मनुष्यनाम । निघ० २ । ३ । (द्रुह्यवः) ये दुष्टानधार्मिकान् द्रुहन्ति जिघांसन्ति (च) (षष्टिः) (शता) शतानि (सुषुपुः) स्वपेयुः (षट्) (सहस्रा) सहस्राणि (अधिः) एतत्संख्याकाः (वीर्यः) शरीरात्मकशोषेयिताः (अधि) (षट्) (दुवोयु) यो दुवः परिचरणं कामयते तस्मै (विश्वः) सर्वाणि (इत्) एव (इन्द्रस्य) परमैश्वर्ययुक्तस्य राज्ञः (वीर्यं) वीर्याणि (कृतानि) निष्पादितानि ॥ १४ ॥

अन्वयः—यैरिन्द्रस्य विश्वेद् वीर्यं कृतानि ते गन्धर्वो द्रुह्यवो नवोषष्टिर्वीरानः षट्सहस्रा शत्रून्धिविजयन्ते ते च षट्षष्टिः शता शत्रवः दुवोयु निसुषुपुः ॥ १४ ॥

भावार्थः—यत्र राजा प्रजासेनयोः प्रजासेने च विद्यदिव पूरणबलां पराक्रमयुक्तां सेनां वर्द्धयन्ति तत्र षष्टिरपि योद्धारो षट् सहस्राण्यपि शत्रून् विजेतुं शक्नुवन्ति ॥ १४ ॥

पदार्थः—जिन्होंने (इन्द्रस्य) परमेश्वर युक्त राजा के (विश्वः) समस्त (च) ८१ (वीर्यं) पराक्रम (कृतानि) उत्पन्न किये वे (गन्धर्वः) अपने को भूमि चाहते (द्रुह्यवः) और दुष्ट शत्रुओं को मारने की इच्छा करते हुए (अनवः, षष्टिः, वीर्यः) साठ वीर जनोत् शरीर और धारणा के बल और शूरता से युक्त मनुष्य (षट् सहस्रा) जः सहस्र शत्रुओं को (अधि) अधिकता से जीतते हैं वे (च) भी (षट्, षष्टिः, शता) साठ सैंकड़ शत्रु (दुवोयु) जो सेवन की कामना करता है उसके लिये (निसुषुपुः) निरन्तर सोते हैं ॥ १४ ॥

भावार्थः—जहाँ राजा और प्रजा सेनाओं में प्रजा और सेना विजुली के समान पूरक बल और पराक्रम युक्त सेना को बढ़ाते हैं वहाँ साठ [=साठ] बौद्धा जः हजार शत्रुओं को भी जीत सकते हैं ॥ १४ ॥

केन सह के किं कुर्युरित्याह ।

किस के साथ कौन क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इन्द्रेणैते तृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा अधवन्त नीचीः ।

दुर्मित्रासः प्रकलविन्मिमाणा जहुर्विश्वानि भोजना सुदासे ॥ १५ ॥ २६ ॥

इन्द्रेण । एते । तृत्सवः । वेविषाणाः । आपः । न । सृष्टाः । अधवन्त । नीचीः । दुःमित्रासः । प्रकलवित् । मिमाणाः । जहुः । विश्वानि । भोजना । सुदासे ॥ १५ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रेण) परमैश्वर्ययुक्त युक्तेन राज्ञा सह (एते) पुरोक्ता वीराः (तृत्सवः) शत्रूणां द्विसकाः (वेविषाणाः) शत्रुबलानि व्याप्नुवन्तः (आपः) जलानि (न) इव (सृष्टाः) शत्रूणामुपरि निपताः कृताः (अधवन्त) धुम्बन्ति (नीचीः) अधोगताः (दुर्मित्रासः) दुष्टा मित्राः सन्नायो येषां ते (प्रकलवित्) यः प्रकृष्टं कलनं संख्यां वेत्ति सः (मिमाणाः) उत्पादयन्तः (जहुः) जहति (विश्वानि) सर्वाणि (भोजना) भोजनानि पालनानि भोक्तव्यानि वा (सुदासे) सुष्ठु दातरि ॥ १५ ॥

अन्वयः—य एत इन्द्रेण सहितारतृत्सवो वेविषाणा आपो न सृष्टा विश्वानि भोजना मिमाणास्सन्तो ये दुर्मित्रासः स्युस्तेषां याः संताः ता नीचीरधवन्त तेषामुपरि शक्तास्त्राणि जहुर्यश्चेद्भः सुदासे प्रकलविदस्ति ते सर्वे विजयभाजो भवन्ति ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालु०—तेषां समुद्रतरङ्गा इव उत्साहिता बलिष्ठाः सेनाः स्युस्ते शत्रुसेनास्सद्योऽधो निपात्य जेतुं शक्नुवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—जो (एते) वे (इन्द्रेण) परमैश्वर्ययुक्त राजा के साथ (तृत्सवः) शत्रुओं को मारने वाले (वेविषाणाः) शत्रुओं के बलों को व्याप्त होते हुए (आपः) जलों के (न) समान (सृष्टाः) शत्रुओं पर नियम से रखते और (विश्वानि) समस्त (भोजना) भोजनों को (मिमाणाः) उत्पन्न करते हुए जो (दुर्मित्रासः) दुष्ट मित्रों वाले हों उनकी जो सेना है वे (नीचीः) नीचे जाती और (अधवन्त) कम्यती हैं उन पर जो सब जलों को (जहुः) जोड़ते हैं और जो परमैश्वर्ययुक्त राजा (सुदासे) छेड़ देने वाले के निमित्त (प्रकलवित्) अपने पक्षर संख्या का जानने वाला है वे सब विजय भागी होते हैं ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमात्रकार है—जिनकी समुद्र की तरङ्गों के समान, उत्साहयुक्त, बलिष्ठ सेना हो वे शत्रुओं की सेनाओं को नीचे गिरा शीघ्र उन्हें जीत सकते हैं ॥ १५ ॥

पुनस्त राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अर्द्ध वीरस्य श्रुतपामनिन्द्रं परा शर्धन्तं नुनुदे अभि चाम् ।

इन्द्रो मनुषु मनुष्यो मिमाय भेजे पथो वर्तनि पत्यमानः ॥ १६ ॥

अर्द्धम् । वीरस्य । शतपाम् । अनिन्द्रम् । परा । शर्धन्तम् । नुनुदे ।
अभि । क्षाम् । इन्द्रः । मन्युम् । मन्युम्यः । मिमाय । भेजे । पथः । वर्त्तनिम् ।
पत्यमानः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अर्द्धम्) बर्द्धकम् (वीरस्य) श्यातशुभगुणस्य (शतपाम्) यः शतं
परिपक्वं पयसं पिबति तम् (अनिन्द्रम्) अनेश्वर्यम् (परा) दूरं (शर्धन्तम्) बलवन्तम्
(नुनुदे) नुदति (अभि) आभिमुख्य (क्षाम्) भूमिम् । इति भूमिनाम् । भि० १ । १ ।
(इन्द्रः) ऐश्वर्ययुक्तः शत्रूणां विदारकः । (मन्युम्) क्रोधम् (मन्युम्यः) यो मन्युं मितोति
सः (मिमाय) मिमीलं (भेजे) भजति (पथः) मार्गान् (वर्त्तनिम्) वर्तन्ते यस्मिन्
न्यायमार्गम् (पत्यमानः) पतिरिवाचरन् ॥ १६ ॥

अन्वयः—यः क्षां पत्यमान इन्द्रो वीरस्य शतपामर्धं शर्धन्तं सेनेन प्राप्यानिन्द्र-
म्पराशुनुदे यो मन्युम्यः शत्रूणामुपरि मन्युमभिमिमाय पथो वर्त्तनि च भेजे स एव
राजधरो राजराजेश्वरो भवति ॥ १६ ॥

भावार्थः—यो राजा वीराणां यज्ञवृद्धिं कृत्वा दुष्टानामुपरि क्रोधकृद् धार्मिका-
णामुपर्याप्तवृष्टिः न्याय्यं पन्थानमनु वर्त्तमानः सन्नेश्वर्यं जनयति स एव सर्वदा
वर्धते ॥ १६ ॥

पदार्थः—ओ (क्षाम्) भूमिं को (पत्यमानः) पति के समान आचरण करता हुआ (इन्द्रः)
ऐश्वर्य युक्त शत्रुओं को विदीर्य करने वाला (वीरस्य) शुभ गुणों में श्यात राजा (शतपाम्) पके
हुए पय को पीने वा (अर्द्धम्) बर्धने वा (शर्धन्तम्) बल करने वाले सेनापति को पाकर
(अनिन्द्रम्) अनेश्वर्य को (पराशुनुदे) दूर करता है जो (मन्युम्यः) क्रोध को नष्ट करने वाला
शत्रुओं पर (मन्युम्) क्रोध को (अभि) सम्मुख [=सम्मुख] से (मिमाय) माता (पथः)
वा मार्गों को और (वर्त्तनिम्) जिसमें वर्त्तमान होते हैं उस न्याय-मार्ग को (भेजे) सघता है वही
राजकुलों में श्रेष्ठ और राजराजेश्वर होता है ॥ १६ ॥

भावार्थः—ओ राजा वीर कुलों की यज्ञ वृद्धि करके दुष्टों पर क्रोध करता और धार्मिकों पर
मानन्द वृष्टि हो तथा न्याययुक्त मार्ग का अनुगामी होता हुआ ऐश्वर्य को पैदा करता है वही सर्वश्रेष्ठ
वृद्धि को प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

के शत्रून् विजेतुमर्हन्तीत्याह ।

कीन शत्रुओं के जीतने में योग्य होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आध्रेण चित्तद्वेकं चकार सिंहां चित्पेत्वेना जघान ।

अथ सक्तीर्वैरयावृद्धिन्द्रः प्रायच्छद्विश्वा भोजना मुदासै ॥ १७ ॥

आध्रेण । चित् । तत् । ऊँ इति । एकम् । चकार । सिद्धम् । चित् । पेट्वेन ।
जघान । अयम् । सक्तीः । वेश्या । अवृथत् । इन्द्रः । प्र । अयच्छत् । विश्वा ।
भोजना । सुदासे ॥ १७ ॥

पदार्थः—(आध्रेण) समस्तात् धृतेन (चित्) आदि (तत्) (ऊँ) वितर्क
(एकम्) (चकार) करोति (सिद्धम्) सिद्धेसु भव बलमिदं (चित्) इव [= एव]
(पेट्वेन) प्रापणेन । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (जघान) हन्ति (अयम्) (सक्तीः)
सृज्यमानाः सेनाः (वेश्या) वेशी प्रवेशयित्री सूची तथा (अवृथत्) वृथति क्षिनति
(इन्द्रः) दुष्टबलविदारकः (प्र) (अयच्छत्) प्रयच्छति ददाति (विश्वा) सर्वाणि
(भोजना) भोजनानि अन्नादीनि (सुदासे) सुष्ठु दानरि सति ॥ १७ ॥

अन्वयः—य इन्द्रो अर्त्तावेश्यावृथत् आध्रेण चित्तदेकसु चकार सिद्धं
चित्पेट्वेनाव जघान विश्वा भोजना प्रायच्छत्तस्मिन्सुदासे सति वीरा कथं न शत्रून्
विजयेरन् ॥ १७ ॥

भावार्थः—अत्रोपमातद्धारः—ये वीराः सिद्धवत् पराक्रम्य शत्रून् प्रत्यक्षरिद्धतमेकं
राज्यं भूगोले कर्तुं प्रयतन्ते ते समग्रं बलं विधाय वीरान् सत्कृत्य धीमद्भिः राज्यं
शासितुं प्रवर्तेरन् ॥ १७ ॥

पदार्थः—जो (इन्द्रः) दुष्टों के समूह को विदारने वाला (सक्तीः) रची हुई सेनाओं को
(वेश्या) सूचना से (अवृथत्) क्षिप्त भिन्न करता (आध्रेण) सब ओर से धारण किये विषय से
(चित्) ही (तत्) उस (एकम्, ४) एक को (चकार) सिद्ध करता (सिद्धम्) सिद्धों में उपलब्ध
हुए बल के समान (चित्) ही (पेट्वेन) पटुपाने से (अयम्, जघान) शत्रुओं को मारता और
(विश्वा) समस्त (भोजना) अन्नादि पदार्थों को (अयच्छत्) देता है उस (सुदासे) अपने देने
वाले के होते वीरजन कैसे नहीं शत्रुओं को जीतें ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमातद्धार है—जो वीर जन सिद्ध के समान पराक्रम कर शत्रुओं
को मारते हैं और भूगोल में एक असंहित राज्य करने को अपना बल करते हैं, वे समग्र बल को
विधान कर और वीरों का सत्कार कर बुद्धिमानों से राज्य की शिक्षा दिलाने को प्रवृत्त हों ॥ १७ ॥

मनुष्यैस्सदा शत्रुभावप्रयुक्ता वारणीया इत्याह ।

मनुष्यों को सदा शत्रुपन से युक्त निवारने योग्य हैं

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शश्वन्तो हि शत्रवो रारघुष्टे भेदस्य चिच्छर्षतो बिन्दु रन्धिम् ।

मर्ता एनः स्तुवतो यः कृणोति तिम्रं तस्मिन्नि जहि वज्रमिन्द्र ॥ १८ ॥

शश्वन्तः । हि । शश्रवः । ररधुः । ते । भेदस्य । चित् । शर्वतः । विन्द ।
रन्धिम् । मर्त्तान् । एनः । स्तुवतः । यः । कृणोति । तिग्मम् । तस्मिन् । नि ।
जहि । वज्रम् । इन्द्र ॥ १८ ॥

पदार्थः—(शश्वन्तः) निरन्तरः (हि) यतः (शश्रवः) (ररधुः) हिंसन्ति
(ते) (भेदस्य) विदारणस्य द्वैधीभावस्य (चित्) अपि (शर्वतः) बलवतः (विन्द)
तमेरन् (रन्धिम्) वशीकरम् (मर्त्तान्) मनुष्यान् (एनः) प्राणकः (स्तुवतः)
स्तावकान् (यः) (कृणोति) (तिग्मम्) तीव्रगुणकर्मस्वभावम् (तस्मिन्) सक्रमामे
(नि) (जहि) त्यज (वज्रम्) शस्त्रास्त्रम् (इन्द्र) शत्रुविदारक ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ये हि शश्वन्तः शश्रवस्ते स्तुवतो मर्त्तान् ररधुः ये भेदस्य
शर्वतो रन्धिश्चिद्विन्द य एनः हिंसां कृणोति तस्मिन् तेषु च तिग्मं वज्रं निजहि
निपातय ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजादयो धार्मिका जना ये सर्वदा शत्रुभावयुक्ता धार्मिकान्
हिंसन्तस्सन्ति तान् सद्यो हत येन सर्वत्र सर्वेषामभयमुखे वर्द्धयाताम् ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) शत्रुओं को विदीर्ष्य करने वाले ! जो (हि) निजह से (शश्वन्तः)
निरन्तर (शश्रवः) शत्रु जन हैं (ते) वे (स्तुवतः) स्तुति करते हुए (मर्त्तान्) मनुष्यों को
(ररधुः) मारते हैं जो (भेदस्य, शर्वतः) बलवान् भेद के (रन्धिम्) वश करने को (चित्) ही
(विन्द) प्राप्त हों (य) जो (एनः) पहुँचाने वाला हिंसा (कृणोति) करता है (तस्मिन्) वसके
धीर जन पिछड़ों के निमित्त भी (तिग्मम्) तीव्र गुण कर्म स्वभाव वाले (वज्रम्) शस्त्र और जन
को (नि, जहि) निरन्तर जोड़ो ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजा आदि धार्मिक जनो । जो सर्वदा शत्रुभावयुक्त और धार्मिक जनों को मर
कारते हुए विद्यमान हैं उनको शीघ्र मारो जिससे सब जगह सबके अभय और मुख बढें ॥ १८ ॥

ये मनुष्याः परस्परेषां रक्षणं विधाय न्यायेन राज्यं पालयन्ति

त एव शिरोवदुत्तमा भवन्ति ।

जो मनुष्य परस्पर की रक्षा कर न्याय से राज्य को पालते हैं वे ही
शिर के समान उत्तम होते हैं ।

आवदिन्द्रं यमुना तृत्संवश्च प्राञ्च भेद सर्वताता मुषायत् ।

अजासश्च शिग्रवो यक्षश्च चाल शीर्षाणि जम्भुरश्व्यानि ॥ १९ ॥

आवत् । इन्द्रम् । यमुना । तृत्सवः । च । प्र । अत्र । भेदम् । सर्वस्ताता ।

मुषायत् । अजासः । च । शिग्रवः । यक्षः । च । बलिम् । शीर्षाणि । जम्भुः ।
अश्व्यानि ॥ १९ ॥

पदार्थः—(आवत्) रक्षेत् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तम् (यमुना) निवन्तारः (तृत्सवः) द्विजाः (च) (प्र) (अत्र) अस्मिन् (भेदम्) विदारणं भेदभावं वा (सर्वताता) राज्यपालनाख्ये यज्ञे (मुषायत्) मुष्णाति (अजासः) शस्त्रास्त्रप्रक्षेपकाः (च) (शिग्रवः) अव्यक्तशब्दकर्तारः । अत्र शिजिधातोरीणादिको रुक् प्रत्ययः । (यत्तवः) सकृन्तारः (च) (बलिम्) भोग्यं पदार्थम् (शीर्षाणि) शिरांसि (जभ्रुः) विभ्रति (अश्व्यानि) अश्वानां महतामिमानि ॥ १६ ॥

अन्वयः—ये अजासः शिग्रवः यत्तवश्च यमुना तृत्सवश्चात्र सर्वताता बलि-
मश्व्यानि शीर्षाणि जभ्रुः यश्च भेदं प्रमुषायदिन्द्रमायन् तं सर्वं वराहसन्ति ॥ १६ ॥

भावार्थः—ये राजादयः सार्वजनिकाभयदक्षिणे राज्यपालनाख्ये यज्ञे भेदबुद्धिं
विधाय महतां धार्मिकाणामुत्तमान्यैकमत्यार्थानि कर्माणि स्वीकृत्य शत्रूणां विजयाय
प्रयत्नन्ते त एव परमैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १६ ॥

पदार्थः—जो (अजासः) सब और असों के जोड़ने (शिग्रवः) सांकेतिक बोझी धोखने
(यत्तवश्च) और संग करने वा (यमुना) निवन करने (तृत्सवश्च) और मारने वाले जन (अत्र)
इस (सर्वताता) राज्यपालनरूपी यज्ञ में (बलिम्) भोगने योग्य पदार्थ को और (अश्व्यानि)
बलों के इन (शीर्षाणि) शिरो को (जभ्रुः) धारण करते हैं (च) और जो (भेदम्) विदीर्ष्य
करने वा एक एक से तोड़ फोड़ करने को (प्र. मुषायत्) चुराता क्षिपाता है वा जो (इन्द्रम्)
परमैश्वर्यवान् की (आवत्) रक्षा करे वे सब अह हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—जो राजा आदि जन, सब मनुष्यों का अभयरूपी दक्षिणः जिस के बीच विद्यमान
है वेले राज्यपालनरूपी यज्ञ में भेद बुद्धि को छोड़, महान् धार्मिक उत्तम जनों के एकमति आदि उत्तम
कामों को स्वीकार कर शत्रुओं के जीतने को प्रयत्न होते हैं वे ही परमैश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ १६ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्यह ।

किर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

न त इन्द्र सुमतयो न रायः संचचे पूर्वा उपसो न नूत्नाः ।

देवकं चिन्मान्यमानं जघन्याश्च त्मना बृहत्तः शम्बरं भेत् ॥ २० ॥ २७ ॥

न । ते । इन्द्र । सु॒मतयः । न । रायः । स॒म्च॒चे । पूर्वाः । उप॒सः ।
न । नू॒त्नाः । दे॒वकम् । चि॒त् । मा॒न्यमा॒नम् । ज॒घन्य । अ॒त्र । त्म॒ना । बृ॒हत्तः ।
श॒म्बरम् । भे॒त् ॥ २० ॥ २७ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (ते) तव (इन्द्र) सुखप्रद राजन् (सुमतयः) शोभनाः
प्रजा येषु ते (न) इव (रायः) धनानि (संचचे) सम्यक् प्रख्यानुम् (पूर्वाः) (उपसः)
(न) इव (नूत्नाः) नवीनाः (देवकम्) देवमिव वर्त्तमानम् (चित्) इव (मान्यमानम्)

मान्यानां मानं सत्कारो यस्मात् तम् (जघन्थ) हंसि (अथ) विरोधे (त्वमा ; आत्मना
(वृहतः) (शम्बरम्) मेघम् (भेत्) विभेति ॥ २० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ते पूर्वा नूतना उचसो न सुमतयो न रायः संचहे कोऽपि
न जघन्थ कोऽपि न हन्ति यथा सूर्यो वृहतः शम्बरं भेत्तथा यं त्वमा त्वमथ जघन्थ
त्रिदिवमान्यमानं देवकं सत्कुर्यास्तदा प्रजाः सर्वतो वर्धेरन् ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे राजन् ! यथा पूर्वा नूतना भविष्यन्त्यथ
प्रभातवेलाः सर्वथा मङ्गलकारिण्यः सन्ति तथा यदि न्यायोपाजितेन धार्मिकान् प्राश्नान्
सत्कृत्यैते राजकार्याणि साधयेस्तत्र मेघं सूर्य इव दुष्टान्दृष्ट्वा श्रेष्ठान्प्रसन्नान्देस्तर्हि तव
सर्वतो वृद्धिः स्यात् ॥ २० ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुख देने वाले (ते) आपके (पूर्वोः) पहिली ओर (नूतना) नवीन
(उचसः) क्या बेलाओं के (न) समान वा (सुमतयः) उत्तम बुद्धिमानी के (न) समान (रायः)
धनों को (संचहे) अपने प्रकार कहने को कोई भी (न) नहीं (जघन्थ) मारता है वा जैसे सूर्य
(वृहतः) बड़े से बड़े (शम्बरम्) मेघ इन् को (भेत्) बिदीर्घ करता हैसे जिसे (त्वमा) अपने से
आप (अथ) नष्ट करते हैं (हन्ति) उसके समान (मान्यमानम्) मान्यों का सत्कार जिसमें है उस
(देवकम्) देव समान वर्तमान का सत्कार करें तो प्रजा सब ओर से बढ़ें ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे राजन् ! जैसे पहिली ओर नई होने वाली
प्रभात बेला सर्वथा मंगल करने वाली है वैसे यदि न्याय से इन्हें जिसे दुष्ट धन से धार्मिक और
उत्तम बुद्धिवाले जनों का सत्कार कर उन उत्तम मनुष्यों की रक्षा कर इनसे राज्य के काम्यों को साधिये
और वहाँ मेघ को सूर्य के समान दुष्टों को मार भेदों को प्रसन्न रहिये तो आपकी सब ओर से वृद्धि
हो ॥ २० ॥

पुना राजमहायेन प्रजाः किं कुर्युरित्याह ।

किं राजा के सहाय से प्रजाजन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र ये गृहाद् अममदुस्त्वाया पराशरः शतयानुर्वसिष्ठः ।

न ते भोजस्य सख्यं मृषन्ताधा मूरिभ्यः सुदिना न्युच्छान् ॥ २१ ॥

प्र । ये । गृहात् । अममदुः । त्वाया । पराशरः । शतयानुः । वसिष्ठः ।

न । ते । भोजस्य । सख्यम् । मृषन्त । अघ्न । मूरिभ्यः । सुदिना । वि ।
उच्छान् ॥ २१ ॥

पदार्थः—(प्र) (ये) (गृहात्) (अममदुः) दर्पन्ति (त्वाया) तव नीत्या
(पराशरः) दुष्टानां हिंसकः (शतयानुः) य. शतैः सह याति (वसिष्ठः) अनिशयेन
वसुः (न) निषेधे (ते) (भोजस्य) पालनस्य भोजनस्य वा (सख्यम्) मित्रत्वम्
(मृषन्त) सहन्ते (अघ्न) आनन्तर्ये । अघ्ने निपातस्य चेति दीर्घः । (मूरिभ्यः) विद्वद्भ्यः
(सुदिना) सुखयुक्तानि दिनानि (वि) (उच्छान्) निवसेयुः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे राजन् । ये त्वाया गृहादममदुः शतयातुर्वसिष्ठः पराशर आनन्देते भोजस्य सख्यं न प्र मृषन्ताऽथ ये सुरिभ्यः सुदिना व्युच्छ्रान्ते त्वया सत्कर्त्तव्याः सन्ति ॥ २१ ॥

भावार्थः—एस्य विद्याविनयसुरीक्षताभिः सर्वे गृहस्थादयो मनुष्या आनन्देयु-
येचान्योत्कर्षं दृष्ट्वा परितपन्ति ये हि विद्वद्भ्यः सदा सुशिक्षां गृह्णन्ति ते सर्वाणि
सुखानि प्राप्नुवन्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे राजन् (वे) को (त्वाया) तुम्हारी नीति के साथ (गृहात्) घर से
(अममदुः) आनन्दित होते हैं व (शतयातुः) जो सैकड़ों के साथ जाता है जो (वसिष्ठः) अतीव
बलसे बाबा और जो (पराशरः) दुर्ही का हिंसक आनन्दित होता है (ते) वे (भोजस्य) भोगने
और पालन करने की (सख्यम्) मित्रता को (न) नहीं (प्र, मृषन्त) सहते हैं (अथ) इसके
अनन्तर जो (सुरिभ्यः) विद्वानों से (सुदिना) सुकयुक्त दिनों में (व्युच्छ्रान्) निरन्तर बसें वे तुमको
सदा सत्कार करने योग्य हैं ॥ २१ ॥

भावार्थः—जिसकी विद्या, विनय और सुरीक्षता से सब गृहस्थ आदि मनुष्य आनन्दित हो
और जो औरों का उत्कर्ष देखकर रोषित होते हैं और जो विद्वानों से सर्वदैव सुन्दर मित्रा होते हैं वे
सब सुख पाते हैं ॥ २१ ॥

पुनस्त राजा किंवर्त्तिक कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा किसके तुल्य क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

द्वे नप्तुर्देववतः शते गोर्धा रथा बधूमन्ता सुदासः ।

अर्हन्ने पैजवनस्य दानं होतेष सप्त पर्येमि रेभन् ॥ २२ ॥

द्वे इति । नप्तुः । देववतः । शते इति । गोः । द्वाः । रथा । बधूमन्ता ।
सुदासः । अर्हन् । अग्ने । पैजवनस्य । दानम् । होतेष । सप्त । परि । एमि ।
रेभन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—(द्वे) (नप्तुः) पौत्रस्य (देववतः) प्रशस्तगुणविद्वद्भ्यः (शते)
(गोः) घेनोर्भूमेर्वा (द्वा) द्वौ (रथा) जलस्थलान्तरिक्षेषु गन्धितारी (बधूमन्ता)
प्रशस्ते बध्वी विद्येते ययोस्ती (सुदासः) उत्तमदानः (अर्हन्) सम्कुर्वन् (अग्ने) विद्वन्
(पैजवनस्य) वेगयुक्तस्य (दानम्) बद्दीयते तत् (होतेष) दातेष (सप्त) स्थानम्
(परि) सर्वतः (एमि) प्राप्नोमि (रेभन्) स्तुवन्ति ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथाऽर्हन् सुदासोऽहं दानं होतेष सप्त पैजवनस्य नप्तुः सप्त
पर्येमि देववतोभोर्द्वे शते बधूमन्ता द्वा रथा पर्येमि यथा विद्वान्सो रेभन्स्तान्पर्येमि तथा त्वं
भव ॥ २२ ॥

भावार्थः—अथोपमायान्नकलु०—हे मनुष्या यथा दातार उत्तमानि दानानि ददति पौत्रपर्यन्तं जनधान्यपश्वादीन् समर्धयन्ति तथा सर्ववर्तितः॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (अग्रे) विद्वान् जैसे (अहंन्) साकार करता हुआ (सुदासः) उत्तम दानशील मैं (दानम्) दान (होतेव) देने वाले के समान (सख) घर को वा (पैजवनस्य) वेगवाहू (नधुः) पौत्र के स्थान को (पश्येमि) सब ओर से जाता हूँ और (देववतः) प्रशंसित गुण वाले विद्वानों से युक्त को (गोः) धेनु वा भूमिसम्बन्धी (हे) दो (शते) सौ (बभूवन्ता) प्रशंसायुक्त बभू वाले (ह्य) दो (रथा) जल स्थल में जाने वाले रथों को सब ओर से प्राप्त होता हूँ वा जैसे विद्वान् जन (रेवन्) स्तुति करते हैं उनको सब ओर से जाता हूँ वैसे आप हजिये ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकमुपमासंकार है—हे मनुष्यो जैसे देने वाले उत्तम दान देते और पौत्र पर्यन्त धन धान्य और पशु आदि को समृद्धि करते हैं वैसे सब को वर्तना चाहिये ॥ २२ ॥

पुनस्ते राजादयः किमनुतिष्ठेयुरित्याह ।

फिर वे राजा आदि क्या अनुष्ठान करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

चत्वारो मा पैजवनस्य दानाः स्मर्दिष्टयः कृशनिनो निरेके ।

अजासो मा पृथिविष्ठाः सुदामस्तोकं तोकाय श्रवसे वहन्ति ॥ २३ ॥

चत्वारः । मा । पैजवनस्य । दानाः । स्मर्दिष्टयः । कृशनिनः । निरेक । अजासः । मा । पृथिविष्ठाः । सुदामः । तोकम् । तोकाय । श्रवसे । वहन्ति ॥ २३ ॥

पदार्थः—चत्वारः (मा) माम् (पैजवनस्य) क्षमाशीलस्य पुत्रस्य (दानाः) दातारः (स्मर्दिष्टयः) निश्चिन्ता दिष्टयो दर्शनानि येषान्ते (कृशनिनः) कृशम बहुद्विरण्यं विद्यते येषान्त । कृशमिति द्विरण्यनाम । निघ्न० १ । २ । (निरेके) निःशङ्के राजन्यवहारं (अजासः) सरलस्वभावाः (मा) माम् (पृथिविष्ठाः) ये पृथिव्यां तिष्ठन्ति (सुदासः) शोभनदानः (तोकम्) अपत्यम् (तोकाय) अपत्याय (श्रवसे) विद्याश्रवणाय (वहन्ति) प्राप्नुवन्ति ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! पैजवनस्य ते यथा चत्वारो दानाः स्मर्दिष्टयः कृशनिनः अजासः पृथिविष्ठा विद्वांसो निरेके मा नि दधति श्रवसे तोकाय च तोकं वहन्ति तथा साम्प्रति भवान्सुदासो भवेत् ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा वदधिद् अन्तिवजो राजसहायेन यथानुष्ठानात्सर्वेषां निश्चितं सुखं वर्धयन्ति तथा च ब्रह्मचारिणः सन्तानाय ब्रह्मचर्येण पूर्वं विद्याध्ययनाय च विवाहं विधायोपत्यमुत्पादयन्ति तथैव राजा राजपुरुषाश्च सर्वेषां हिताय सर्वान् सन्तानाग्रहचर्येण विद्या ग्राहयित्वा सर्वेषां सुखमुन्नेयुः ॥ २३ ॥

पदार्थ—हे राजा (वैजयन्तस्य) हमारी रस्सने वाले के पुत्र आपके जैसे (अक्षरः) चार
अक्षिज् (दानाः) देनेवाले (समर्पित) जिनके निश्चित दर्शन (कृशानिनः) वा बहुत दूरियक
विद्यमान (अक्षयः) जो सरस स्वभाव (पृथिविहा.) पृथिवी पर स्थित रहते हैं वे विद्वान् जन
(निरेके) निःशङ्क राज्यव्यवहार में (मा) मुझे विधान करते हैं, स्थिर करते हैं (अवसं) विद्या सुनने
के लिये (तोकाय) सन्तान के अर्थ (लोकम्. मा) मुझ सन्तान को (बहन्ति) पहुँचाते हैं वैसे
उनके प्रति आप (सुदासः) सुन्दर दानशील हूँजिये ॥ २३ ॥

भाषार्थ—हम मन्त्र में वाचकलाभोदसाहकार हैं—हे मनुष्यो ! वेदवेत्ता अक्षिज् आकाश
राजसहाय से अशानुष्ठान से सदा का निश्चित सुख बढ़ाते हैं और जैसे ब्रह्मचारी सन्तान के लिये
अक्षय्य से पहिले विद्या पढ़ने के लिये विवाह कर सन्तान उत्पन्न करते हैं वैसे राजजन और राजपुरुष
सब के हित के लिये ब्रह्मचर्य से विद्या ग्रहण करःकर सब के सुख की रक्षति करें ॥ २३ ॥

पुनश्च राजादयः किंवत् किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे राजा आदि किसके तुल्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यस्य भवो रोदसी अन्तर्ध्वो शीर्ष्णे शीर्ष्णे विषभाजा विभक्ता ।

सुतेदिन्द्रं न स्रवतो गृणन्ति नि युध्यामधिर्मशिशान्भीके ॥ २४ ॥

यस्य । भवः । रोदसी इति । अन्तः । उर्वी इति । शीर्ष्णेऽशीर्ष्णे
विषभाजा । विभक्ता । मम । इत् । इन्द्रम् । न । स्रवतः । गृणन्ति । नि ।
युध्यामधिम् । अशिशान् । अभीके ॥ २४ ॥

पदार्थः—(यस्य) मनुष्यस्य (भवः) अन्न भक्षणं वा (रोदसी) आकाशपृथिव्यो
(अन्तः) मध्ये (उर्वी) बहुकलादियुक्ते (शीर्ष्णे शीर्ष्णे) शिरोवदुत्तमायोत्तमाय सुत्राय
(विषभाजा) विशेषेण मजेत संवत (विभक्ता) विभक्ते भिन्ने (मम) सप्तविधे (इत्)
एव (इन्द्रम्) विद्यतम् (न) इव (स्रवतः) प्रापयतः (गृणन्ति) स्तुवन्ति (नि)
(युध्यामधिम्) यो युधि सङ्ग्राम आमं रोगं दधाति तं शत्रुम् (अशिशान्) छेदयेत्
(अभीके) समीपे ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यस्य भव उर्वी रोदसी शीर्ष्णेऽशीर्ष्णेऽन्तर्विषभाजा ये इन्द्रं
न सप्त विभक्ता सत्यो सुखार्ताः स्रवतो ये सर्वे गृणन्ति तयोर्विद्यया यो राजाऽभीके
युध्यामधि न्यशिशान्स एव राज्यं शासितुमर्हत् ॥ २४ ॥

भाषार्थः—अष्टाध्यायानुक्रमेण—यदि राजादयो धर्म्ये न्याये वर्तित्वा राज्यं
प्रशासयेयुस्तर्हि सूर्यचन्द्रजासूतमानि सुखान्पुन्नेन शत्रुवन्ति शत्रून्निवार्य भद्रान्समीप-
स्थाञ्जनान् सत्कृतुं जानन्ति ॥ २४ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! (यस्य) जिसका (भवः) अन्न वा भक्षण (उर्वी) बहुकलादि पदार्थों
से युक्त (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (शीर्ष्णे शीर्ष्णे) फिर के तुल्य उत्तम सुख के लिये

(अन्तः) बीच में (विभमाज) विशेषता से भेजना है जिन (इन्द्रम्) इन्द्र के (न) समान (सप्त) सप्त प्रकार से (विभक्ता) विभाग को प्राप्त हुई [=हुए] आकाश और पृथिवी, सुखों को (इत्) ही (अवतः) पहुँचाते हैं जिनकी सब विद्वान् जन (गृयन्ति) प्रशंसा करते हैं उनकी विद्या से जो राजा (अभीके) समीप में (युष्मभिम) युद्धरूपी रोग को धारण करते शत्रु को (नि, अभिशाल) निरन्तर छेदे वही राज्य-शिक्षा देने के योग्य हो ॥ २४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—यदि राजादि पुरुष धर्मयुक्त न्याय में वर्त कर राज्य को सत्तम शिक्षा दिलावे तो सूर्य के समान प्रजाओं में उत्तम सुखों की उत्पत्ति कर सकते हैं और शत्रुओं को निवार [=निवारण कर] हुआ इन वाले समीपस्थ जनों का सरकार करना जानते हैं ॥ २४ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशं राजानं समश्रयेषुरित्याह ।

किं मनुष्य कैसे राजा कर कहे प्रकार आश्रय करें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमं नरो मरुतः सञ्चतानु दिवोदामं न पितरं सुदामः ।

अविष्टनां पैजवनस्य केतं दूणासं क्षत्रमजरं दुषोयु ॥ २५ ॥ २८ ॥

इमम् । नरः । मरुतः । सञ्चत । अनु । दिवःऽदामम् । न । पितरम् ।
सुऽदासः । अविष्टन । पैजवनस्य । केतम् । दुःनशम् । क्षत्रम् । अजरम् ।
दुवःऽयु ॥ २५ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(इमम्) (नरः) नायकः (मरुतः) मनुष्याः (सञ्चत) समवयन्तु (अनु) (दिवोदासम्) विद्याप्रकाशदातारम् (न) इय (पितरम्) पालकम् (सुदासः) उत्तमविद्यादानः (अविष्टन) व्याप्नुत । अत्र सहितायामिति शीर्षः । (पैजवनस्य) क्षमाशीलाज्जातस्य पुत्रस्य (केतम्) प्रज्ञाम् (दूणासम्) दुःखेन नाशयितुं योग्यं दुर्लभविनाशं वा (क्षत्रम्) राज्यं धनं वा (अजरम्) नाशरहितम् (दुषोयु) परिचरण्याय कमनीयम् ॥ २५ ॥

अन्यथा—हे नरो मरुता यः सुदासो भवेत्तमिमं दिवोदासं पितरं न यूयं सञ्चत पैजवनस्य दूणासं केतमजरं दुषोयु क्षत्रं चान्वविष्टन ॥ २५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—यदि मनुष्या विद्यादिशुभगुणदातारं पितरमिव पालकं राजानमाश्रयेयुस्तर्हि पूर्णं प्रज्ञामविनाशि सेवनीयमैश्वर्यं राज्यं च स्थिरं कर्तुं शक्नुयुरिति ॥ २५ ॥

अत्रेन्द्रराजप्रजामित्रधार्मिकाऽमात्यशत्रुनिवारणधार्मिकसंस्करणार्थ-

प्रतिपादनादस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इत्यश्विनं सूक्तमश्विनो वर्ज्यं समाप्तः ॥

पदार्थ—हे (नरः) नावक (मरुतः) मनुष्यो ! जो (सुदासः) उत्तम दान देने वाला हो (इमम्) इस (दिवोदासम्) विद्याप्रकाश देने वाले को (पितरम्) पाकने वाले पिता के (न) समान तुम लोग (सश्रत) मिलो, सम्बन्ध करो और (ऐश्वर्यस्य) समशील है जिसका इससे उत्पन्न हुए पुत्र के (वृणाशम्) दुःख से नाश करने योग्य पदार्थ का दुर्लभ विनाश (केतम्) उत्तम बुद्धि और (अजरम्) विनाश रहित (दुषोनु) सेवन करने के लिये मनोहर (कथम्) राज्य का धन को (अनु, अवितन) ग्वास होओ ॥ १५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमालंकार है—यदि मनुष्य विद्यादि शुभ गुणों के देने वाले, पिता के समान [पाकक] राजा का आश्रय करें तो पूर्व प्रजा अविनाशि सेवने योग्य ऐश्वर्य और राज्य को स्थिर कर सकें ॥ १५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राज, प्रजा, मित्र, धार्मिक, अमात्य, शत्रुनिवारण तथा धार्मिक सरकार के धर्म का प्रतिपादन करने से इस सूक्त के धर्म की इससे पूर्व सूक्त के धर्म के साथ संगति जाननी चाहिये ॥

यह अठारहवां सूक्त और अट्ठाईसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथैकादशर्चस्पैकोनविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । ५

त्रिष्टुप् । ३ । ६ निचृत्त्रिष्टुप् । ७ । ६ । १० विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । २ निचृत्पङ्क्तिः । ४ पङ्क्तिः । ८ । ११

भुरिक् पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ कीदृशो राजा राजोत्तमो भवतीत्याह ।

अब अठारह ऋचा वाले उन्नीसवें सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में कैसा राजा उत्तम राजा होता है इस विषय को कहते हैं ।

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम एकः कृष्टीश्च्यवयति प्र विश्वाः ।

यः शश्वतो अदाशुषो गर्गस्य प्रयन्तासि सुष्वितराय वेदः ॥ १ ॥

यः । तिग्मशृङ्गः । वृषभः । न । भीमः । एकः । कृष्टीः । च्यवयति । प्र । विश्वाः । यः । शश्वतः । अदाशुषः । गर्गस्य । प्रयन्ता । अग्नि । सुस्विऽतराय । वेदः ॥ १ ॥

पदार्थः—(य.) (तिग्मशृङ्गः) तिग्मानि तेजस्वीनि शृङ्गानि किरणा यस्य सूर्यस्य सः (वृषभः) वृष्टिकरः (न) इव (भीमः) भयङ्करः (एकः) असहायः (कृष्टीः)

मनुष्याः (कयावयति) चालयति (प्र) (विश्वाः) समग्राः प्रजाः (यः) (शश्वतः) अनादिभूतस्य (अदाशुषः) अदानुः (गयस्य) अपत्यस्य (प्रयन्ता) प्रकर्षेण नियन्ता (अमि) (सुधितराय) सुधृष्टनिशायितमैश्वर्यं यः सुनोति तस्मै (वेदः) विज्ञान धनं वा । वेद इति धननाम । निबं० २ । २० ॥ १ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! जो भद्रो जनस्तिग्मशृङ्गो वृषभो भीमो नैको विश्वा कृष्टीः प्र कयावयति यः शश्वतोऽदाशुषो गयस्य सुधितराय वेदः करोति तस्य यतस्त्वं प्रयन्तासि तस्मादधिकमाननीयोऽमि ॥ १ ॥

भावार्थः—अशोपमालङ्कारः हे मनुष्या यथा सूर्यो विद्यद्वा वृष्टिकरणेन सुलभ्या तीव्रतापेन निपातन वा भयङ्करा वर्तते तथा यो राजा विद्याध्ययनायाऽवस्थानि ये न समर्पयन्ति तेभ्यो दण्डदाना वा प्रत्यन्त्येण सर्वेषां विद्यावर्धका यो राजा भवेत्तमेव सर्वे स्वीकुर्यन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे राजन् (यः) जो कल्याण करने वाला जन (तिग्मशृङ्गः) तीव्र किरणों से युक्त (वृषः) बर्षा (भीमः) भय करने वाले सूर्य के (न) समान (एकः) अकेला (विश्वाः) समग्र प्रजा (कृष्टीः) मनुष्यों को (प्र, कयावयति) अपने प्रकार चलाता है और (यः) जो (शश्वतः) निरन्तर (अदाशुषः) न देनेवाले के (गयस्य) संतान के (सुधितराय) सुन्दर अतीव ऐश्वर्य को निकाशने वाले के लिये (वेदः) विज्ञान वा धन को करता है उसके जिससे तुम (प्रयन्ता) उत्तमता से नियम करने वाले (अमि) हो इससे अधिक मानने योग्य हो ॥ १ ॥

भावार्थ — इस मन्त्र में उपमालङ्कार है — हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य वा बिजुकी वर्षा करने से लुप्त देने वाली और तीव्र ताप से वा पड़ाने से भयंकर है वैसे जो राजा विद्याध्ययन के लिये सन्तानों को नहीं देते उनके लिये दण्ड देने वाला वा प्रत्यन्त्येण से सब की विद्या बढ़ाने वाला राजा हो उसी को सब स्वीकार करें ॥ १ ॥

पुना राजविषयमाह ।

फिर राजविषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं ह त्वदिन्द्रं कुत्समवः शुश्रूषमाणस्तन्वां समर्थे ।

दासं यच्छुण्णं कुर्यव न्यस्मा अरन्धय आर्जुनेयाय शिचन् ॥ २ ॥

त्वम् । ह । त्वत् । इन्द्र । कुत्सम् । आवः । शुश्रूषमाणः । तन्वा । सुऽमर्थे । दासम् । यत् । शुण्णम् । कुर्यवम् । नि । अस्मै । अरन्धयः । आर्जुनेयाय । शिचन् ॥ २ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (ह) खतु (त्वत्) (इन्द्र) सूर्य इव प्रतापयुक्त (कुत्सम्) विद्यार्तामय धनम् (आवः) रक्षोः (शुश्रूषमाणः) श्रोतुमिच्छमानो विद्याश्रवणाय सेवां कुर्यात् (तन्वा) शरीरेण (समर्थे) समामे (दासम्) दातारं सेवक वा (यत्) यम्

(शुष्णम्) शीवकं बलवन्तम् (कुयवम्) कुतिसिता यथा अन्नादि यस्य तम् (नि)
(अस्मै) (अरन्धयः) हिसयेः (आजुनेयाय) अजुन्या सुरुपयत्या विदुष्याः पुत्राय
(शिष्यन्) विद्योपार्जनं कारयन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र राजैस्त्व सूर्य इव न्यत्कुत्सं दुष्टानामुपरि प्रहृत्य भद्रिकाः
प्रजा आवाः शुभ्रमाणस्त्वं तन्या समये होतुमा सता आतो यद्यं शुष्णं कुयवं दासं
अरन्धयोऽस्मा आजुनेयायाश्चिद्विद्या हिसयाः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र दासकलुः—य मनुष्या विद्याप्राप्तय आत्मानध्यापकान् सुश्रूषन्ते
शरीरान्मयत्वं विधाय संग्रामे दुष्टान् विजयन्ते विद्याध्यानविरहोस्तिरस्कृत्य विद्याभ्यास-
कान् सत्कुर्वन्ति ते स्थिर राज्यैश्वर्यं प्राप्नुयान्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान प्रनापयुक्त राजा (त्वम्) आप सूर्य के समान (त्वत्)
उत्त (कुयवम्) बिल्ली के तुल्य बख को दुष्टों पर प्रहार कर कल्याण करने वाली प्रजा की (आवाः)
पालन कीजिये (शुभ्रमाण्य) सुनने की इच्छा करने वाले आप (तन्या) शरीर से (समये)
संग्राम में (ह) ही उत्तम सेना की रक्षा कीजिये (यत्) और जिस (शुष्णम्) शुष्क करते वा
(कुयवम्) कुतिसित वष आदि वष रकने वाले (दासम्) दास वा मरक को (नि, अरन्धयः) नहीं
माते (अस्मै) इस (आजुनेयाय) सुन्दर कपली विदुषी के पुत्र के निमित्त (शिष्यन्) विद्या
हकदी कराते हुए कविता को हनो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में दासकलुः—ओ गन्धर्व विद्याप्रप्ति के लिये आस, भेष, दिव्यान्
अध्यापकों की सुसूत्र करते शरीर आस आत्मा के बख को विधान कर संग्राम में दुष्टों को जीतते और
विद्याध्यान से [साधन] अर्थों का तीव्रकार करते विद्याभ्यास करने वालों का सत्कार करते हैं वे स्थिर
राज्यैश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

पुनः स किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या कर इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं धृष्णो धृषता वीतहृद्व्यं प्राचो विश्वाभिरुतिभिः सुदासम् ।

प्र पौरुकुत्सि स असदस्युमावः चेव्रसाता वृत्रहृत्पेषु पुरुम् ॥ ३ ॥

त्वम् । धृष्णो इति । धृषता । वीतहृद्व्यम् । प्र । आवः । विश्वाभिः ।
ऊतिभिः । सुदासम् । प्र । पौरुकुत्सिम् । असदस्युम् । आवः । चेव्रसाता ।
वृत्रहृत्पेषु । पुरुम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (धृष्णो) दृढ़ (धृषता) प्रगल्भेन पुरुषेण सह (वीतहृद्व्यम्)
प्राप्तप्राप्तव्यम् (प्र) (आवः) प्रकर्षेण रक्षा (विश्वाभिः) समप्राभिः (ऊतिभिः)
रक्षाभिः (सुदासम्) शोभना दासा दातारः सेवका वा यस्य तम् (प्र) (पौरुकुत्सिम्)

पुरथो बहवः कुत्साः शस्त्राऽस्त्रविद्यायोगा यस्य तस्यापत्यम् (असदस्युम्) असा
भयभीता दस्यवो भवन्ति यस्मात्तम् (प्रावः) कामगन्धर्वः क्षेत्रसाता (क्षेत्राणां विभागं)
(वृत्रहत्येषु) शत्रुहनेषु सङ्ग्रामेषु (पूरन्) पालक धारक वा ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे धृष्णो ! त्वं धृपता विश्वाभिरुतिनिर्धतहव्यं भुवासं पौरुकुत्सि
असदस्यु सततं प्रावः । क्षेत्रसाता वृत्रहत्येषु पूरं प्रावः ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये राजानो धार्मिकान्दस्युप्रहारकाऽऽस्त्रास्त्रप्रक्षेपकुशलान् विद्या-
विशुभगुणदातृन् सत्कुर्वन्ति ते सदा सुखिनो जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (धृष्णो) एक पुरुष (त्वम्) आप (धृपता) प्रगल्भ पुरुष के साथ (विश्वाभिरः)
समग्र (कतिभिः) रक्षाओं के साथ (कीतहव्यम्) रागे हुए और पाने योग्य पदार्थों वा (सुदातम्)
प्राप्ति जिसके दास जो (पौरुकुत्सिम्) बहुत शस्त्रास्त्रविद्याओं के योग रखने वाले पुत्र (असदस्युम्)
जिससे भयभीत दस्यु होते हैं उस जन की निरन्तर (प्रावः) कामना करो और (क्षेत्रसाता) क्षेत्रों के
विभाग में (वृत्रहत्येषु) शत्रुओं के मारने रूप सङ्ग्रामों में (पूरन्) पालना वा धारणा करने वाले
की (प्रावः) कामना करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो राजजन धार्मिक, दस्युओं को मारने, शस्त्र-मन्त्रों के रोकने में कुशल और
विद्यादि गुणगुणों के देने वाले राज्यों का सत्कार करते हैं वे सदा सुखी होते हैं ॥ ३ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

किं एह राजा क्यं करे इति विषय को आभले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं नृभिर्नृमणो देववीती भूरीणि वृत्रा हर्यश्व हंसि ।

त्वं नि दस्युं क्षुमुरि धुनि चास्वापयो दभीतये सुहन्तु ॥ ४ ॥

त्वम् । नृभिः । नृमनः । देववीती । भूरीणि । वृत्रा । हरिऽअश्व ।

हंसि । त्वम् । नि । दस्युम् । क्षुमुरिम् । धुनिम् । च । अस्वापयः । दभीतये ।

सुहन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नृभिः) न्यायनेनृभिः सज्जनैः सह (नृमणः) नृपु
न्यायाधीशेषु मनो यस्य तत्सम्बुद्धी (देववीती) देवानां वीतिः प्राप्तिर्देस्मिन्व्यवहारे
तस्मिन् (भूरीणि) बहूनि (वृत्रा) वृत्राणि शत्रुमैत्र्यानि धनानि वा (हर्यश्व)
कमनीयाश्च (हंसि) नाशयसि प्राप्नोसि वा (त्वम्) (नि) (दस्युम्) दुष्टाचारं
साहसिकम् (क्षुमुरिम्) चोरम् (धुनिम्) श्रेष्ठानां कम्पयितारम् (च) (अस्वापयः)
हरवा शापय (दभीतये) हिसनाय (सुहन्तु) शोभनेन प्रकारेण नाशयतु ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे हर्यश्व नृमणो राजैस्त्वं नृभिः सह देववीती भूरीणि वृत्रा हंसि त्वं
धुनि क्षुमुरि दस्युं न्यस्वापयो दभीतये च दुष्टान् भवान् सुहन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! भवान् सदैव सत्पुरुषसङ्गं न्यायेन राज्यं पालयित्वा धनेच्छां दुष्टान्दस्युन्निवार्य प्रजापालनं सततं कुरु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (हयंस्व) मनोहर घोड़ा से युक्त (नृमणः) और न्यायाधीशों में मन रखने वाले राजा (त्वम्) आप (नृभिः) न्याय प्राप्ति कराने वाले विद्वानों के साथ (देवकीर्तौ) विद्वानों की प्राप्ति जिस व्यवहार में होती उसमें (भूरीक्षि) बहुत (वृत्रा) शत्रुसैन्यजन वा धनों को (हंसि) मारते वा प्राप्त होते हैं (त्वम्) आप (धुनिम्) ओहों को कपाने वाले (कुमुदिम्) और और (वस्युम्) कुछ आचरवा करने वाले साहसी जन को (न्यस्वापयः) मार कर सुजाया तथा (दभीतये) हिंसा के लिये (च) भी दुष्टों को आप (सुहन्तु) अच्छे प्रकार मारो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप सदैव सत्पुरुषों का संग न्याय से राज्य को पाछे के धन की ह्मका और कुछ शत्रुओं को निवार के प्रजापालना निरन्तर करो ॥ ४ ॥

पुनः राक्षः सैन्यानि कीदृशानि भवेयुस्तिष्याह ।

फिर राजा के सेना जन कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तत्र च्यौत्नानि वज्रहस्त तानि नव यत्पुरो नवर्ति च सद्यः ।

निवेशने शततमाऽविवेपीरहन् च वृत्रं नमुचिमुताहन् ॥ ५ ॥ २६ ॥

तत्र । च्यौत्नानि । वज्रहस्त । तानि । नव । यत् । पुरः । नवर्तिम् । च । सद्यः । निवेशने । शततमा । अविवेपीः । अहन् । च । वृत्रम् । नमुचिम् । उत । अहन् ॥ ५ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(तत्र) (च्यौत्नानि) चयनित शस्त्रों केव्यस्तानि यलानि । च्यौत्नमिति वचनात् । निर्व० २ । ६ । (वज्रहस्त) (तानि) (नव) (यत्) याः (पुरः) शत्रुणां नगर्यः (नवर्तिम्) एतत्संख्याताः (च) (सद्यः) (निवेशने) निवेशयन्ति यस्मिन्तस्मिन् (शततमा) अतिशयेन शतानि (अविवेपीः) व्याप्युयाः (अहन्) हन्ति (च) (वृत्रम्) आचरकं मेघम् (नमुचिम्) यः स्वस्वरूपं न मुञ्चति तम् (उत) अपि (अहन्) हन्ति ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे वज्रहस्त । यथा तत्र तानि च्यौत्नानि सूर्यो यन्त्रवनयति पुरः सद्योऽहं च निवेशने शततमा असंख्यान्युतापि नमुचि वृत्रं चाऽहस्तथा त्वमाविवेपी सैन्यानि प्राप्य शत्रुबलान्याविवेपीः ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यथा सूर्योऽसंख्यान्य मेघस्य नगराणीवाह्यस्तानि घनाकाराणि हन्ति तथा तयोत्तमानि सैन्यानि भूम्वा सर्वान्दुष्टाञ्छून् प्लन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (वज्रहस्त) हाथ में वज्र रखनेवाले जैसे (तत्र) आपके (तानि) वे (च्यौत्नानि) वज्र हैं अर्थात् अर्थात् सूर्य (यत्) जो (नवनवर्तिम्) निम्नानवे (पुरः) मेघरूपी

शत्रुओं की नगरी उनको (सवः) शीघ्र (अहन्) इनका (च) और (निवेशने) जिसमें निवास करते हैं उस स्थान में (शततमा) अतीव सैकड़ों को (उत) और (नमुचिम्) जो अपने रूप को नहीं छोड़ता उस (वृत्रम्) आच्छादन करने वाले मेघ को (च) भी (अहन्) मारता वैसे आप (अवित्रेयीः) व्याप्त हुईये अर्थात् सेनाओं को प्राप्त होकर शत्रुओं को प्राप्त हुईये ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे राजन् ! जैसे सूर्य असंख्य मेघ की नगरियों के समान सघन घन घटाधूम बादलों को इनता है वैसे तुम्हारे सेना जन उत्तम होकर समस्त शत्रुओं को मारें ॥ ५ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर यह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सना ता तं इन्द्र भोजनानि रातहव्याय दाशुषे सुदासे ।

वृष्णे ते हरी वृषणा युनजिम व्यन्तु ब्रह्माणि पुरुशाक वाजम् ॥ ६ ॥

सना । ता । ते । इन्द्र । भोजनानि । रातहव्याय । दाशुषे । सुदासे ।
वृष्णे । ते । हरी इति । वृषणा । युनजिम । व्यन्तु । ब्रह्माणि । पुरुशाक ।
वाजम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सना) सनातनानि विभजनीयानि वा (ता) तानि (ते) तव (इन्द्र) परमैश्वर्यमव राजन् (भोजनानि) भोक्तव्यानि पालनानि वा (रातहव्याय) दक्षदातव्याय (दाशुषे) दात्रे (सुदासे) सुदानाय (वृष्णे) सुखवर्षकाय (ते) तव (हरी) अश्वौ (वृषणा) बलयुक्तौ (युनजिम) संयोजयामि (व्यन्तु) प्राप्नुवन्तु (ब्रह्माणि) धनानि (पुरुशाक) वीरशक्तिमन् (वाजम्) वेगम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे पुरुषाचेन्द्र यानि ते तव रातहव्याय सुदासे वृष्णे दाशुषे सना भोजनानि सन्ति तान्यहं युनजिम यौ ते वृषणा हरी तावहं युनजिम यतः प्रजाजना वाजं ब्रह्माणि च व्यन्तु ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजजना यदि भवन्तः करदातृणां पालनं न्यायेन कुर्युः शरीरेण धनेन मनसा प्रजा उन्नयेयुस्तर्हि किमप्यैश्वर्यमलभ्य न स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (पुरुशाक) बहुत शक्तियुक्त (इन्द्र) परम ऐश्वर्य के देने वाले राजा जो (ते) आपके (रातहव्याय) दी है देने योग्य वस्तु जिसने उस (सुदासे) सुन्दर दानशील (वृष्णे) सुखवृष्टि करने (दाशुषे) देने वाले के लिये (सना) सनातन वा विभाग करने योग्य (भोजनानि) भोजन है (ता) उनको मैं (युनजिम) संयुक्त करता हूँ तथा जो (ते) आपके (वृषणा) बलयुक्त अश्व (हरी) हरणशील हैं उनको संयुक्त करता हूँ जिससे प्रजाजन (वाजम्) वेग और (ब्रह्माणि) धनों को (व्यन्तु) प्राप्त हों ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे राजजनों ! यदि आप लोग कर देने वालों की पालना न्याय से करें और शरीर से, धन से और मन से प्रजाजनों की उन्नति करें तो कुछ भी ऐश्वर्य अलभ्य न हो ॥ ६ ॥

पुनः राजप्रजाजना अन्योऽन्यं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा ते अस्यां सहसावन्परिष्ठावधार्य भूम हरिवः परादै ।

आयस्व नोऽवृकेभिर्वरूथैस्तव प्रियासः सूरिषु स्याम ॥ ७ ॥

मा । ते । अस्याम् । सहसावन् । परिष्ठौ । अधार्य । भूम । हरिऽवः ।
पराऽदै । आयस्व । नः । अवृकेभिः । वरूथैः । तव । प्रियासः । सूरिषु ।
स्याम ॥ ७ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (ते) तव (अस्याम्) प्रजायाम् (सहसावन्)
बहुबलयुक्त (परिष्ठौ) परितः सङ्गन्तव्यायाम् (अधार्य) पापाय (भूम) भवेम (हरिवः)
प्रशस्तमनुष्ययुक्त (परादै) परादामाय त्यागाय त्यक्तव्याय (आयस्व) (नः) अस्मान्
(अवृकेभिः) अचोरैः (वरूथैः) वरैः (तव) (प्रियासः) प्रीताः (सूरिषु) विद्वत्सु
(स्याम) भवेम ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे हरिवः ! सहसावन्प्राजसस्यां परिष्ठौ ते परादा अधार्य वयं मा
भूमाऽवृकेभिर्वरूथैर्नत्वायस्व यतो वयं तव सूरिषु प्रियासः स्याम ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे राजन् ! यथा वयं तयोक्तनी प्रयत्नेमहि तथा त्वमपि प्रयतस्व
विद्याप्रचारेण सर्वान् विदुषः कारय येन विरोधो न स्यात् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (हरिवः) प्रशस्तित मनुष्य और (सहसावन्) बहुत बल से युक्त राजा
(अस्याम्) इस (परिष्ठौ) सब ओर से संग करने योग्य वेला में (ते) आपके (परादै) त्याग
करने योग्य (अधार्य) पाप के छिने हम लोग (मा, भूम) मत होवें (अवृकेभिः) और जो चोर
नहीं जन (वरूथैः) जेठों के साथ (नः) हम लोगों की (आयस्व) रक्षा कीजिये जिससे हम लोग
(तव) तुम्हारे (सूरिषु) विद्वानों में (प्रियासः) प्रसन्न (स्याम) हों ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे राजा ! जैसे हम लोग तुम्हारी वृद्धि के निमित्त प्रयत्न करें वैसे आप भी
प्रयत्न कीजिये, विद्या के प्रचार से सबको विद्वान् कराइये जिससे विरोध न हो ॥ ७ ॥

पुनर्मनुष्याः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ।

फिर मनुष्य परस्पर कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रियास इत्ते मघवन्नभिष्टौ नरो मदेम शरणे सत्वायः ।

नि त्वयं नि याद्वं शिशीत्यतिथिगवाय शंस्यं करिष्यन् ॥ ८ ॥

प्रियासः । इत् । ते । मघञ् । अभिष्टौ । नरः । मदेम । शरणे ।
सखायः । नि । तुर्वशम् । नि । याद्वम् । शिशीहि । अतिथिऽग्वाय । शंस्यम् ।
करिष्यन् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रियास) प्रीतिमन्तः प्रीता वा (इत्) एव (ते) तत्र (मघञ्)
बहुधनप्रद (अभिष्टौ) अभिप्रियायां सङ्गती (नरः) नायकाः (मदेम) आनन्देम
(शरणे) शरणगतपालने कर्मणि (सखायः) मित्रा. सन्न (नि) (तुर्वशम्) निकटस्थ
जनम् । तुर्वश इति अन्तिकनाम । निघ० २ । १६ । (नि) (याद्वम्) य याति तान् यो
याति तम् (शिशीहि) नीचर्णाकुह (अतिथिऽग्वाय) अतिथीनां गमनाय (शंस्यम्)
प्रशंसनीयम् (करिष्यन्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे मगवन् ! सखायः प्रियासो नरो वयं तेऽभिष्टौशरणे मदेम त्वं तुर्वशं
नि शिशीहि याद्वं नि शिशीह्यतिथिऽग्वाय शंस्यमिन्करिष्यन्निघ्नं हि ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये शुभगुणकर्मस्वभावान्वरणेन युक्तास्त्वयि प्रीतिमन्तः
स्तुतान्धार्मिकान्प्रशंसितान्कुह यथाऽतिथीनामागमनं स्यात्तथा विधेहि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(मघञ्) बहुत धन देने वाले (सखायः) मित्र होते हुए (प्रियासः) प्रीतिमान्
वा प्रसन्न हुए (नरः) नायक मनुष्य हम लोग (ते) आपके (अभिष्टौ) सब ओर से प्रिय संगति
कर्थात् मेरा मिलाप में (शरणे) शरणगत की पालना करने कर्म में (मदेम) आनन्दित हों । आप
(तुर्वशम्) निकटस्थ मनुष्य को (नि, शिशीहि) निरन्तर तीक्ष्ण कीजिये और (याद्वम्) जो जाते
हैं उन पर जो जाता है उसको (नि) निरन्तर तीक्ष्ण कीजिये और (अतिथिऽग्वाय) अतिथियों के
गमन के लिये (शंस्यम्) प्रशंसनीय को (इत्) ही (करिष्यन्) करते हुए तीक्ष्ण कीजिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जो शुभ गुणों के आचरण से युक्त तुम में प्रीतिमान् हों उन धार्मिक
जनों को प्रशंसित कीजिये, जैसे अतिथियों का आगमन हो बैसा विधान कीजिये ॥ ८ ॥

पुनः पठकपाठकाः [=गाठकादयः] परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर पढ़ने और पढ़ाने वाले परस्पर कैसे वर्तान् वर्त
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सद्यश्चिन्तु ते मघवन्नभिष्टौ नरं शंसन्त्युक्थशाम उक्था ।

ये ते हवैभिर्वि पणीरदाशन्नस्मान् वृणीष्व युज्याय तस्मै ॥ ९ ॥

सद्यः । चिन्तु । ते । मघञ् । अभिष्टौ । नरः । शंसन्ति । उक्थऽ-
शासः । उक्था । ये । ते । हवैभिः । वि । पणीन् । अदाशन् । अस्मान् ।
वृणीष्व । युज्याय । तस्मै ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सद्यः) (चित्) अपि (नु) इव (ते) तव (मधवन्) पूजनीय-
विद्याऽध्यापक (अभिष्टौ) अभिप्रियायाम् (नोती) (नरः) (शंसन्ति) (उक्थशासः)
य उक्थानां प्रशंसनीयानां मन्त्राणामर्थाद्भ्यासन्ति ते (उक्था) उक्थानि प्रशंसनीयानि
वचनानि (ये) (ते) (इवेभिः) इवनैः (वि) (पणीन्) व्यवहर्तृन् (अदाशन्)
ददति (अस्मान्) (वृणीष्व) स्वीकुर्याः (युज्याय) योक्तुं योग्याय व्यवहाराय
(तस्मै) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मधवन् ! य उक्थशासो नरस्तेऽभिष्टौ सद्यश्चिदुक्था शंसन्ति ये च
इवेभिस्ते विपणीषु च दाशैस्तानस्मोश्च तस्मै युज्याय वृणीष्व ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमाकद्वारः—हे विद्वत्सध्यापक ! त्वयमस्मान्वेदार्थं सद्यो प्राहृत्य
येन वयमप्यध्यापनं कुर्याम ॥ ६ ॥

पदार्थ—हे (मधवन्) प्रशंसनीय विद्या के अध्यापक जो (उक्थशासः) प्रशंसा करने योग्य
मन्त्रों के अर्थों की शिक्षा देने वाले (नरः) विद्वान् जन (ते) तुम्हारी (अभिष्टौ) सब ओर से
मित्र वेदा में (सद्यः) शीघ्र (चित्) ही (उक्था) प्रशंसित वचनों को (शंसन्ति) प्रबन्ध से
कहते हैं और (ये) जो (इवेभिः) इवनों के साथ (ते) आपके (विपणीन्) व्यवहारों को (नु,
अदाशन्) ही देते हैं वन्हें और (अस्मान्) हम लोगों को (तस्मै) उस (युज्याय) युक्त करने
योग्य व्यवहार के लिये (वृणीष्व) स्वीकार कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमाकद्वार है—हे विद्वान् अध्यापक ! तुम हम लोगों को वेदार्थ
शीघ्र प्राहृत्य कराओ जिससे हम लोग भी अध्यापन करावें ॥ ६ ॥

पुना राजा किं कुर्यादित्याह ।

किं राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एते स्तोमा नरा नूतन तुभ्यमस्मद्यश्चो ददन्तो मघानि ।

तेषामिन्द्र वृत्रहत्ये शिवो भूः सखा च शूरोऽविता च नृणाम् ॥ १० ॥

एते । स्तोमाः । नराम् । नूतनम् । तुभ्यम् । अस्मद्यश्चः । ददन्तः ।
मघानि । तेषाम् । इन्द्र । वृत्रहत्ये । शिवः । भूः । सखा । च । शूरः । अविता ।
च । नृणाम् ॥ १० ॥

पदार्थः—(एते) (स्तोमाः) प्रशंसनीया विद्वांसोऽध्येतारश्च (नराम्)
नायकानाम् [वृणां] मध्ये (नूतनम्) अतिशयेन नायक (तुभ्यम्) (अस्मद्यश्चः)
येऽस्मान् अस्ति प्राप्नुवन्ति ते (ददन्तः) (मघानि) विद्याधनादीनि (तेषाम्) (इन्द्र)
परमैश्वर्ययुक्त राजन् (वृत्रहत्ये) मेघहनन इव सङ्ग्रामे (शिवः) मङ्गलकारी (भूः)
भव । अत्रादभावः । (सखा) सहित् (च) (शूरः) शत्रूणां हन्ता (अविता) रक्षकः
(च) (नृणाम्) मनुष्याणाम् ॥ १० ॥

अन्वयः—हे नरां नृतमेश्द्र ! य एत अस्मद्यश्चस्तोमास्तुभ्यं मघानि ददतस्तेषां
नृणां वृत्रहृत्ये सूर्य इयाऽविता शिवः सखा च शूरश्च त्वं भूः ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि मघान्विदुषां रक्षां कृत्वा तेभ्य उपकारे गृहीयात्तर्हि
का कोऽतिर्न स्यात् ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (नराम्) नायक मनुष्यों के बीच (नृतम) अतीव नायक (इन्द्र) परमप्रेमार्थ-
युक्त राजा जो (एते) वे (अस्मद्यश्चः) हम लोगों को प्राप्त होते हुए (स्तोमाः) प्रशंसनीय विद्वान्
और पढ़ने वाले (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (मघानि) विद्याधनों को (ददतः) देते हैं (तेषाम्)
उन (नृणाम्) मनुष्यों के (वृत्रहृत्ये) मेघों के हनन करने के समान समान में सूर्य के समान
(अविता) रक्षा करने वाले (शिवः) मंगलकारी (सखा, च) और मित्र (शूरः) शत्रुओं के भारने
वाले (च) भी आप (भूः) हुआये ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजन् ! जो आप विद्वानों की रक्षा करके उनसे उपकार लें तो कौन कौन
वसति न हो ॥ १० ॥

पुनः राजविषयमाह ।

फिर राजविषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू इन्द्र शूर स्तवमान ऊती ब्रह्मजुतस्तन्वा वावृधस्व ।

उप नो वाजान्मिमिहि स्तीन्युष पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ११ ॥

नु । इन्द्र । शूर । स्तवमानः । ऊती । ब्रह्मजुतः । तन्वा । वावृधस्व । उप ।
नः । वाजान् । मिमीहि । उप । स्तीन् । युयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा ।
नः ॥ ११ ॥ ३० ॥ २ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः । अथ अचिनुधेति दीर्घः । (इन्द्रः) शत्रुणां विदारक
(शूर) निर्भय सेनेश (स्तवमानः) सर्वान्वोध्वीररसयुक्तव्याख्यानेनोत्साहयन् (ऊती)
सम्यग्रक्षया (ब्रह्मजुतः) ब्रह्मणा धनेनान्नेन युक्तः (तन्वा) शरीरेण (वावृधस्व) भृशं
वर्धस्व (उप) (नः) अस्मान् (वाजान्) बलवेगादियुक्तान् (मिमीहि) माम्भ्यं कुरु
(उप) (स्तीन्) संहताम्मिलितान् (युयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) सुखैः (सदा)
(नः) अस्मान् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र ! त्वं स्तवमानो ब्रह्मजुत ऊती तन्वा वावृधस्व स्तीन्वाजान्
उपमिमिहि नु सद्यः शत्रुयत्नसुरमिमिहि । हे भृत्या यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे सेनेश ! त्वं यथा स्वशरीरबलं वर्धयसि तथैव सर्वेषां योधूणां
शरीरबलं वर्धय यथा भृत्यास्त्वां रक्षेयुस्तथा त्वमप्येतान् सततं रक्षेति ॥ ११ ॥

अत्रेन्द्रदृष्टान्तेन राजसभासेनेशाऽध्यापकाऽध्येतुराजप्रजाभृत्यकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य
पूर्वसूकार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

अस्मिन्नध्यायेऽग्निवाग्विद्वद्राजप्रजाऽध्यापकाऽध्येतृपृथिव्यादिमेधावि-
विद्युत्सूर्यमेवयज्ञहोतृयजमानसेनासेनापतिगुणकृत्यवर्णनादेतद-
ध्यायार्थस्य पूर्वाऽध्यायार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

भृत्यभेदे पञ्चमाहके द्वितीयोऽध्यायकिंशो वर्गः सप्तमे मन्वद्वय एकोनविंशं सूक्तं च समाप्तम् ॥

पदार्थ—हे (शूर) निर्भय सेनापति (इन्द्र) शत्रुओं के विभीषण करने वाले चाप
(स्तवमानः) सब धुड़ करने वालों को वीररस व्याख्यात करते हुए और (मन्वजुतः)
धन का अन्न से संयुक्त (कृती) सम्यक् रक्षा से (तन्वा) शरीर से (वायुधस्य) निरन्तर बढ़ी
(स्तीन्) और मिझे हुए (बाजाय्) बल वेगादियुक्त (नः) हम लोगों का (उपमिमीहि) समीप
में मान करो तथा (तु) शीघ्र शत्रुबल को (उप) उपमान करो, हे भृत्य जनो ! (पूषम्) तुम
कीर्ण (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा (पत) रक्षा करो ॥ ११ ॥

भावार्थ—हे सेनापति ! तुम जैसे अपने शरीर और बल को बढ़ाओ वैसे ही समस्त
योद्धाओं के शरीर-बल को बढ़ाओ । जैसे भृत्यजन तुम्हारी रक्षा करें वैसे तुम भी इनकी निरन्तर
रक्षा करो ॥ ११ ॥

इस सूक्त में इन्द्र के द्वाभ्यां से राजसभा, सेनापति, अध्यापक, अध्येता, राजा, प्रजा और
भृत्यजनों के काम का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के
अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

[इस अध्याय में अग्नि, वाणी, विद्वान्, राजा, प्रजा, अध्यापक, अध्येता, पृथिवी आदि,
मेधावी, विजुषी, सूर्य, मेघ, यज्ञ, होता, यजमान, सेना और सेनापति के
गुण कर्मों का वर्णन होने से इस अध्याय के अर्थ की इससे पूर्व
अध्याय के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।]

यह अम्वेद के पञ्चम अहक में दूसरा अध्याय और तीसरा वर्ग,
साल्वो मन्वद्वय और कौत्सवां सूक्त पूरा हुआ ॥

अथ पञ्चमाष्टके तृतीयोऽध्यायः ॥

ओं विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परां सुव । यद्गर्दं तन्न आ सुव ॥

अथ दशर्चस्य विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ स्वराट्पङ्क्तिः ।

७ भुरिक्पङ्क्तिरञ्जन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ४ । १० निघृत्त्रिष्टुप् ।

३ । ५ विराट्त्रिष्टुप् । ६ । ८ । ६ त्रिष्टुप् अञ्जन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ कीदृशो राजा भेषुः स्यादित्याह ।

अथ पञ्चमाष्टक के तीसरे अध्याय तथा दश ऋचा वाले बीसवें सूक्त का आरम्भ है, जिसके पहले मन्त्र में कैसा राजा भेषु हो इस विषय को कहते हैं ।

उग्रो जज्ञे वीर्याय स्वधावान्चक्रिणो नर्यो यत्करिष्यन् ।

जग्मिर्युवा नृषद्वनमवोभिरुजाता न इन्द्र एनेसा महश्चित् ॥ १ ॥

उग्रः । जज्ञे । वीर्याय । स्वधावान् । चक्रिः । अर्पः । नर्यः । यत् ।

करिष्यन् । जग्मिः । युवा । नृऽमद्वनम् । अवोऽभिः । जाता । नः । इन्द्रः ।

एनेसः । महः । चित् ॥ १ ॥

पदार्थः—(उग्रः) तेजवी (जज्ञे) आयत (वीर्याय) पराक्रमाय (स्वधावान्) बहुधनधाम्ययुक्तः (चक्रिः) कर्ता (अर्पः) जलानि (नर्यः) नृपु साधुः (यत्) यः (करिष्यन्) (जग्मिः) गन्ता (युवा) प्राप्तयोधनः (नृषद्वनम्) वृणां स्थानम् (अवोभिः) रक्षादिभिः (जाता) रक्षकः (नः) अस्मानस्माकं वा (इन्द्रः) सूर्य इव राजा (एनेसः) पापाचरणात् (महः) महतः (चित्) इय ॥ १ ॥

अन्वयः—यद्यौ नर्यः स्वधावाञ्चक्रिणो युवा नृषद्वनं जग्मिरवोभिः पालनं करिष्यन्जाता सूर्योऽपश्चिदिवेन्द्रो वीर्याय जज्ञे मह एनेसो नोऽस्मान्पृथग्व्रत्तति स एव राजा भवितुं योग्यः ॥ १ ॥

भावार्थः—अथ वाचकन्—ये मनुष्याणां हितकारी पितृवत्पालक उपदेशक-वत्पापाचरणात्पृथक्कर्त्ता सभायां स्थित्वा न्यायकर्त्ता धनेश्वरपराक्रमाञ्च सततं वर्धयति तमेव सर्वे मनुष्या राजानं मन्यन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थ—(यत्) जो (नर्यः) मनुष्यों में साधु उत्तम जन (स्वधावान्) बहुत धन धान्य से युक्त (चक्रिः) करने वाला (उग्रः) तेजस्वी (युवा) उवान मनुष्य (वृषदनम्) मनुष्यों के स्थान को (जग्मिः) जाने वाला (अवोभिः) रक्षा आदि से रक्षणा (करिष्यन्) करता हुआ (ज्ञाता) रक्षा करने वाला सूर्य जैसे (अपः) जलों को (चित्) वैसे (इन्द्रः) राजा (वीर्य) पराक्रम के लिये (जज्ञे) उत्पन्न हो और (महः) महान् (एनसः) पापाचरन् से (नः) हम लोगों को अलग रखता है वही राजा होने के योग्य है । १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमात्मकार है—जो मनुष्यों का हितकारी पिता के समान पालने और उपदेश करने वाले के समान पापाचरन् से अलग रखने वाला, सभा में स्थित होकर न्यायकर्ता तथा धन, ऐश्वर्य और पराक्रम को निरन्तर बढ़ाता है उसी को सब मनुष्य राजा मानें ॥ १ ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ।

किं धद् कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

हन्ता वृत्रमिन्द्रः शशुवानः प्रार्थीनु वीरो जरितारमुनी ।

कर्ता सुदासे अह वा उ लोकं दाता वसु मुहुरा दाशुषे भूत् ॥ २ ॥

हन्ता । वृत्रम् । इन्द्रः । शशुवानः । प्र । आर्थात् । नु । वीरः । जरितारम् ।
 उती । कर्ता । सुदासे । अह । वै । उं इति । लोकम् । दाता । वसु । मुहुः ।
 आ । दाशुषे । भूत् ॥ २ ॥

पदार्थ—(हन्ता) शत्रुणां घातकः (वृत्रम्) मेघमिव (इन्द्रः) सूर्य इव राजा (शशुवानः) भृशं वर्धमानः (प्र) (आर्थात्) प्रकर्षेण रक्षेत् (नु) शीघ्रम् (वीरः) शुभगुणकर्मस्वभावध्यायकः (जरितारम्) गुणानां प्रशंसकम् (ऊती) रक्षया (कर्ता) (सुदासे) सुष्ठु दात्रे (अह) विनिग्रहे (वै) निश्चये (उ) अदुभुते (लोकम्) दर्शनं द्रष्टव्यं अन्तर्गतं लोकान्तरं वा (दाता) (वसु) द्रव्यम् (मुहुः) पारंवारम् (आ) (दाशुषे) दानशीलाय (भूत्) भवेत् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या इन्द्रो वृत्रमिव यः शत्रुणामहं नु हन्ता शशुवानो वीरः कर्ता वसु दाता सुदासेऽहोता जरितारमु लोकं मुहुः प्रार्थीदाशुषे मुहुरा भूत् स वै राज्यकरणाय श्रेष्ठः स्यात् ॥ २ ॥

भावार्थ—अत्र वाचकलुप्तो—य आशुकारी सूर्यवद्विद्याविनयप्रकाशेन दुष्ट-निवारकः शूरवीरः सन्सुपात्रेभ्यो यथायोग्यं ददद्दुसुखं प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो (इन्द्रः) सूर्य जैसे (वृत्रम्) मेघ को वैसे जो शत्रुओं का (अह) निग्रह कर अर्थात् पकड़ पकड़ (नु) शीघ्र (हन्ता) घात करने वाला राजा (शशुवानः) निरन्तर बढ़ते हुए (वीरः) शुभ गुण कर्म स्वभावों में व्याप्त (कर्ता) दद कायं करने वाले और (वसु,

वाता) इन के देने वाले (सुधासे) सुन्दर दानशील के बिले ही (कली) रक्षा से (जरितारम्) गुणों की प्रशंसा करने वाले (उ) अद्भुत (लोकम्) अन्ध अन्ध में देखने योग्य वा अन्ध लोक को (मुहुः) बार बार (प्रावीत्) उत्तम रक्षा करे (दास्यते) दानशील के बिले बार बार (आ, भूत्) प्रसिद्ध हो (ते) वही राज्य करने के बिले भेड़ हो ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकस्तोत्रोपमासंकर है—जो सीप्रकारी, धर्म के समान विद्या और विनय के प्रकाश से दुष्टोंका निवारण करने वाला शूरवीर होता हुआ अन्धे सुधाओं के बिले सधायोग्य पदार्थ देता हुआ बहुत सुख को प्राप्त हो ॥ २ ॥

पुनः स कीदृशो भूत्वा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह कैसा होकर क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

युध्मो अनर्वा खजकृत्समद्रा शूरः सत्राषाड् जनुषेमर्षाळहः ।

वर्धाम इन्द्रः पृतनाः स्वोजा अधा विश्वं शत्रूयन्तं जघान ॥ ३ ॥

युध्मः । अनर्वा । खजकृत् । समत् । शूरः । सत्राषाड् । जनुषा ।
ईम् । अर्षाळहः । वि । अमे । इन्द्रः । पृतनाः । सुऽभोजाः । अध । विश्वम् ।
शत्रुऽयन्तम् । जघान ॥ ३ ॥

पदार्थः—(युध्मः) योद्धा (अनर्वा) अविद्यमाना अन्धा यस्य सः (खजकृत्) यः खजं सकृत्पामं करोति सः । खज इति सकृत्पमनाम् । निब० २ । १० । (समद्रा) यो मदेन सह वर्त्तमानाभ्यनति सम्भजति सः (शूरः) शत्रूणां हिसकः (सत्राषाड्) यः सत्राणि बहून् यक्षान् कसं सहते (जनुषा) जन्मना (ईम्) सर्वतः (अर्षाळहः) यः शत्रुभिः सोढुमशक्यः (वि) (आसे) मुले (इन्द्रः) विद्युदिव (पृतनाः) सेना-मनुष्यान्वा (स्वोजा) शोभनभोजः पराक्रमोऽर्धं वा यस्य सः (अध) अध (विश्वम्) सर्वम् (शत्रूयन्तम्) शत्रून्कामयमानम् (जघान) हन्यात् ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो राजेन्द्रो जनुषा स्वोजा युध्मोनर्वाऽळहः खजकृत्समद्रा शूरः सत्राषाड्वाहः पृतनाः स्वसेनाः पाण्येदध व्यासे विश्वं शत्रूयन्तमीजघान स एव शत्रून्विजेतुं शक्नुयात् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकस्तु०—हे मनुष्या यो धरराजगुणसहितो दीर्घेण ब्रह्मधर्मेण द्वितीयजन्मनः कर्ता पूर्णबलपराक्रमो धार्मिकः स्यात् स सूर्यवद्वुष्टाऽक्षशून्याध्यात्मकारे निवारयेत्स एव सर्वेषामानन्दप्रदो भवेत् ॥ ३ ॥

पदार्थ—जो राजा (इन्द्रः) विजुजी के समान (जनुषा) जन्म से (स्वोजाः) शुभ अथवा पराक्रम जिसके विद्यमान (युध्मः) जो युद्ध करने वाला (अनर्वा) जिसके घोड़े विद्यमान नहीं

जो (अथाकः) शत्रुओं से न सहने योग्य (कञ्कृत्) सम्प्राप्त करने वाला (समश्वा) जो मत्त प्रयत्न मनुष्यों को सेवता (शूरः) शत्रुओं को मारता (सत्रापाट्) जो वशों के करने को सहता और (वृत्तनाः) अपनी सेनाओं को पाले (अथ) इसके अनन्तर (वि, आसे) विरोधता से युद्ध के सम्मुख (विश्वम्, शत्रुयन्त्रम्) सब शत्रुओं की कामना करने वाले को (ईम्) सब ओर से (अथान) मारे वही शत्रुओं को जीत सके ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसु० —हे मनुष्यो ! जोह राजगुरुओं सहित, दीर्घ ब्रह्मचर्य से द्वितीय जन्म अर्थात् विद्या जन्म का कर्ता, पूर्व ब्रह्म पराक्रमयुक्त, धार्मिक हो वह सूर्य के समान युद्ध शत्रुओं को अन्यायरूपी अन्धकार को निवारित वही सब का आनन्द देने वाला हो ॥ ३ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उभे चिदिन्द्र रोदसी महित्वा पमाथ तविषीभिस्तुविष्मः ।

नि वज्रमिन्द्रो हरिवान्मिमिक्षन्तसमन्धसा मदेषु वा उचोच ॥ ४ ॥

उभे इति । चिन् । इन्द्र । रोदसी इति । महित्वा । आ । पमाथ । तविषीभिः । तुविष्मः । नि । वज्रम् । इन्द्रः । हरिश्चान् । मिमिक्षन् । सम् । अन्धसा । मदेषु । वै । उचोच ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उभे) द्वे (चिन्) इव (इन्द्र) सूर्यप्रद्वज्रान् (रोदसी) आका-
पृथिवी (महित्वा) सत्कारं प्राप्य (आ) समस्तात् (पमाथ) प्रति व्याप्नोति
(तविषीभिः) बलिष्ठाभिः सेनाभिः (तुविष्मः) बहुबलयुक्तः (नि) (वज्रम्) शस्त्रास्त्रम्
(इन्द्रः) वीरपुरुषराजा (हरिश्चान्) बहुमनुष्ययुक्तः (मिमिक्षन्) सुरुषः संकमिच्छन्
(सम्) (अन्धसा) अन्नादिना (मदेषु) आनन्देषु (वै) निश्चयेन (उचोच)
उच्यताम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वमुभे रोदसी चिदिव महित्वा तविषीभिरा पमाथ
तुविष्मः सन्दरिप्तान्धसा संनिमिमिक्षन्वज्रं धृत्वा य इन्द्रो मदेषूचोच स वै राज्यं
कर्तुमर्हत् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमातद्धारः—यथा भूमिस्तूर्पो महत्वेन सर्वानभि व्याप्य जला-
आभ्यां सर्वानार्द्रकृत् जगत्सुखयतस्तथैव राजा विद्याविनयाभ्यां सत्यमुपदिश्य सर्वाः प्रजाः
सततमुन्नयेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्तमान राजा आप (उभे) दो (रोदसी) आकाश
और पृथिवी (चिन्) के समान (महित्वा) सत्कार पाके (तविषीभिः) बलिष्ठ सेनाओं से (आ,

पशथ) निरन्तर व्यास होता और (नुविध्यः) बहुत बलयुक्त होता हुआ (हरिवान्) बहुत मनुष्यों से युक्त (अन्धसा) अज्ञादि पदार्थों से । सम्, नि, मिमिक्षन्) प्रसिद्ध सुखों से निरन्तर सींचने की इच्छा करता हुआ (कर्मम्) राजा अश्वों को धारण कर जो (इन्द्रः) वीर पुरुष राजा , मर्देपु) आनन्दों के निमित्त (उवाच) कहे (वै) वही राज्य करने को योग्य हो ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमासंकार है जैसे भूमि और सूर्य बहस्पन से सब को व्यास होकर लक्ष और अक्ष से सब को और गोले किये हुए जगत् को सुखी करते हैं वैसे ही राजा विद्या और विनय से सब का उपदेश कर सब प्रजाजनों की निरन्तर उत्पत्ति करे ॥ ४ ॥

उत्पन्नो मनुष्यः कीदृशो भूत्वा शक्तिमाज्ञापय इत्याह ।

उत्पन्न हुआ मनुष्य कैसा होकर सामर्थ्यवान् होता है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वृषा जजान वृषणं रणाय तम् चित्रारी नर्यं सुसूच ।

प्र यः सेनानीरध नृभ्यो अस्तीनः सत्त्वा गवेषणः स धृष्टुः ॥ ५ ॥ १ ॥

वृषा । जजान । वृषणम् । रणाय । तम् । कै इति । चित्र । नारी । नर्यम् ।
सुसूच । प्र । यः । सेनाऽनीः । अध । नृभ्यः । अस्ति । इनः । सत्त्वा ।
गोऽर्षणः । सः । धृष्टुः ॥ ५ ॥ १ ॥

पदार्थः—(वृषा) दर्वकः (जजान) जनयेत् (वृषणम्) बलिष्ठ योद्धारम् (रणाय) सङ्ग्रामाय (तम्) (उ) (चित्रम्) (नारी) नरस्य स्त्री (नर्यम्) नृषु बलिष्ठम् (सुसूच) जनयति (प्र) (यः) (सेनानीः) यः सेनां नयति सः (अध) अनन्तरम् (नृभ्यः) सेनानायकैभ्यः (अस्ति) (इनः) ईश्वर इव (सत्त्वा) बलवान् (गवेषणः) उत्तमवाग्बिधान्वेधी (सः) (धृष्टुः) धृष्टः प्रगल्भः ॥ ५ ॥

अन्वयः—यो वृषा सेनानीः स तथा गवेषणो नृभ्यो धृष्टुर्जजान स इन इव रणायप्रताप्यस्ति अधयमु नर्यं वृषणं वृषा नारी च प्र सुसूच तं चित्रता न्यायकारिणं मन्यन्ते ॥ ५ ॥

भावार्थः—अथ वानकलु०—हे मनुष्या यं ह्यपुरुषो दीर्घं ब्रह्मचर्यं संसेव्य जनयतः स पुरुषो अगदीश्वरवत्सर्वान् न्यायेन पालयितुं शक्नो भूत्वा सेनाऽधिपः शत्रून्विजेतुं सदा प्रभुर्भवति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (वृषा) वषां करने (सेनानीः) सेना का पहुँचाने (सत्त्वा) बलवान् (गवेषणः) और उत्तम वाणी विद्या का दृढ़ने वाला (नृभ्यः) सेना नायकों से (धृष्टुः) दृष्ट प्रगल्भ (जजान) उत्पन्न हो (सः) वह (इनः) ईश्वर के समान (रणाय) संग्राम के लिये प्रतापी (अस्ति) है (अध) इसके अनन्तर जिस (उ) ही (नर्यम्) मनुष्यों में (वृषणम्) बलिष्ठ योद्धा

पुत्र को बर्षा करने वाला पुरुष और (नारी) की (न, सुख) उत्पन्न करते हैं (तम्, चित्) बड़ी को जब न्यायकारी मानते हैं ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में कण्वकृतोपमासंकार है—हे मनुष्यो ! जिसको की पुरुष दीर्घ महाकर्म का सेवन कर उत्पन्न करते हैं वह पुरुष जगदीश्वरवत् सब को न्याय से पाखाने को समर्थ होकर सेनाधिप हुआ मनुष्यों के जीतने को सदा समर्थ होता है ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कृत्वा कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करके कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू चित्स भेषते जनो न रेवन्मनो यो अस्य घोरमाविवासात् ।

यज्ञैर्य इन्द्रे दधते दुवांसि क्षयत्स राय ऋतपा ऋतेजाः ॥ ६ ॥

नु । चित् । सः । भेषते । जनः । न । रेवत् । मनः । यः । अस्य ।
घोरम् । आऽविवासात् । यज्ञैः । यः । इन्द्रे । दधते । दुवांसि । क्षयत् । सः ।
राये । ऋतऽपाः । ऋतेऽजाः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नू) सद्यः । अब कबि तुनुवेति दीर्घः । (चित्) अपि (सः) (भेषते) प्राप्नोति (जनः) मनुष्यः (न) निषेधे (रेवत्) हिनस्ति (मनः) अन्तःकरणम् (यः) (अस्य) (घोरम्) (आविवासात्) समन्तात्सेवते (यज्ञैः) सङ्गृहीतैः कर्मभिः (यः) (इन्द्रे) परमेश्वर्ययुक्ते परमेश्वरे (दधते) धरति (दुवांसि) परिधरणानि सेवनानि (क्षयत्) निवसेत् (सः) (राये) धनाय (ऋतपाः) यः सत्यं पाति सः (ऋतेजाः) यः सत्ये जायते सः ॥ ६ ॥

अन्वयः—यो जनोऽस्य घोरं मनो नाऽविवासात्स चित्नु विजयं भेषते स न रेवत् । य ऋतपा ऋतेजा यज्ञैरिन्द्रे दुवांसि दधते स राये सततं क्षयत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये रागद्वेष द्वितमनसो घोरकर्मविरहा परमेश्वरसेवका धर्मस्नानो जनाः स्युस्तं कदाचिद्विद्विस्ता न स्युः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यः) जो (जनः) मनुष्य (अस्य) इसके (घोरम्) घोर (मनः) अन्तःकरण को (न, आविवासात्) सेवे (सः, चित्) बड़ी (नू) यीश विजय को (भेषते) पाता और वह नहीं (रेवत्) हिंसा करता है (यः) जो (ऋतपाः) जो सत्य की पाखना करने और (ऋतेजाः) सत्य में उत्पन्न अर्थात् प्रसिद्ध होने वाला (यज्ञैः) मिले हुए कर्मों से (इन्द्रे) परमेश्वर्ययुक्त परमेश्वर में (दुवांसि) सेवकों को (दधते) धारण करता (सः) वह (राये) धन के लिये निरन्तर (क्षयत्) बसे ॥ ६ ॥

भावार्थ—जो रागद्वेष रहित मन वाले धार कर्म रहित, परमेश्वर के सेवक, धर्मोन्मा जन हों वे कभी नष्ट न हों ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वांसोऽन्यान्प्रति कथमुपकारिणो भवेयुरित्याह ।

फिर विद्वान् अन्य जनों के प्रति कैसे उपकारी हों

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यदिन्द्र पूर्वो अपराय शिष्यस्यज्ज्यायान्कनीयसो देष्यम् ।

अमृत इत्पर्यासीतदूरमा चित्र चित्र्य भरा रयि नः ॥ ७ ॥

यत् । इन्द्र । पूर्वः । अपराय । शिष्यन् । अयत् । ज्यायान् । कनीयसः ।
देष्यम् । अमृतः । इत् । परि । आसीत । दूरम् । आ । चित्र । चित्र्यम् । मर ।
रयिम् । नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (पूर्वः) (अपराय) अत्यस्तै
(शिष्यन्) विद्याप्रदत्त कारयन् (अयत्) प्राप्नोति (ज्यायान्) अतिशयेन उपेष्ट
(कनीयसः) अतिशयेन कनिष्ठात् (देष्यम्) दानुं योग्यम् (अमृतः) नाशरहितः (इत्)
एव (परि) सर्वतः (आसीत) (दूरम्) (आ) (चित्र) अद्भुतकर्मकारिन्
(चित्र्यम्) चित्रेभ्यदद्भुतेषु भवम् (भर) धर । अत्र इत्यन्तोऽस्तिक इति दीर्घः । (रयिम्)
धनम् (नः) अस्मभ्यम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यद्यः पूर्वोऽपरायज्यायान्कनीयसो देष्यं शिष्यप्रदत्त । हे
चित्र योऽमृतइत् आत्मना नित्यो योगी दूरं पर्यासीत तेन सहितस्त्वं नचित्र्य रयिमा
भर ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये पूर्व विद्वांसो भूत्वा विद्यार्थिनः शिष्ययन्ति ये उपेष्टा
कनिष्ठान्प्रति पितृवद्वर्त्तन्ते ये च योगिनः परमात्मानं समाधिनाऽऽत्मनि संस्थाप्य
साक्षात्कृत्याऽन्यानुपविशन्ति तदर्थं त्वं शरीरं मनो धनं च धर ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परम ऐश्वर्य के देने वाले (यत्) जो (पूर्व) प्रथम (अपराय)
और के लिये (ज्यायान्) अतीव बुद्ध का मेहु जन (कनीयसः) अत्यन्त कनिष्ठ से (देष्यम्) देने
योग्य की (शिष्यन्) शिक्षा अर्थात् विद्या प्रदत्त कराता हुआ (अयत्) प्राप्त होता वा हे (चित्र)
अद्भुत कर्म करने वाले जो (अमृतः, इत्) नाशरहित ही आत्मा से नित्य योगी (दूरम्) दूर
(पर्यासीत) सब ओर से स्थित हो उसके साथ आप (नः) हम लोगों के लिये (चित्र्यम्) अद्भुत
अद्भुत कर्मों में हुए (रयिम्) धन को (आ, भर) अच्छे प्रकार धारण कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जो पहिले विद्वान् होकर विद्यार्थियों को शिक्षा देते हैं वा जो उपेष्ट
कनिष्ठों के प्रति पिता के समान वर्त्ताव रखते हैं वा जो योगी जन परमात्मा को समाधि से अपने
आत्मा में अच्छे प्रकार आरोप के ओरों को उपदेश देते हैं उनके लिये तुम शरीर, मन और धन को
धारण करो ॥ ७ ॥

पुना राजभृत्यप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा, भृत्य और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्त्ताव करें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यस्त्वं इन्द्र प्रियां जनो ददाशत् असन्निरेके अद्रिवः सखा ते ।

वयं ते अस्यां सुमती चनिष्ठाः स्याम वरुणे अघ्नतो नृपीतौ ॥ ८ ॥

यः । ते । इन्द्र । प्रियः । जनः । ददाशत् । असन् । निरेके । अद्रिवः ।
सखा । ते । वयम् । ते । अस्याम् । सुमती । चनिष्ठाः । स्याम । वरुणे ।
अघ्नतः । नृपीतौ ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यः) (ते) तव (इन्द्र) विद्वान् (प्रियः) यः पृणाति सः (जनः)
मनुष्यः (ददाशत्) दाशेत् (असन्) भवेत् (निरेके) निःशङ्क व्यवहार (अद्रिवः)
अद्रयो मेघा विशन्ते यस्य सूर्यस्य तद्ब्रह्मर्त्तमान (सखा) मित्रः (त) तव (वयम्)
(ते) तव (अस्याम्) (सुमती) शोभनायां सम्मती (चनिष्ठाः) अनिशयेनाश्वा-
द्यैश्वर्ययुक्ताः (स्याम) (वरुणे) गृहे (अघ्नतः) अहिंसकस्य (नृपीतौ) नृभिर्यो पीयते
रक्षयते तस्याम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अद्रिव इन्द्र ' यः प्रियो जनः सखा निरेकेऽसन्सुखं ददाशयस्य
तेऽस्यां नृपीतौ सुमती वयं चनिष्ठा स्यामाऽघ्नतस्ते तव वरुणे चनिष्ठाः स्याम तो ही
माननीयौ वयं संकुर्याम ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यस्य नीतिहस्य ते ते नीतिमन्तस्तपश्च प्रियाः सन्तु
भक्ष्यंश्च तेषामेव प्रियो भवेदेष परस्पर सुहृदोभून्वैकमत्यं विधाय सनतमुन्नतिं त्वं
प्रियेहि ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अद्रिवः) मेघों वाले सूर्य के समान वर्त्तमान (इन्द्र) विद्वान् (यः) जो
(प्रियः) प्रसन्न करने वाला (जनः) मनुष्य (सखा) मित्र (निरेके) निःशङ्क व्यवहार में (असन्)
हो और सुख (ददाशत्) दे जिन (ते) आपके (अस्याम्) इस (नृपीतौ) मनुष्या से जो रक्षा
की जाती उसमें और (सुमती) अच्छी सम्मति में (वयम्) हम लोग (चनिष्ठाः) अत्यन्त अज्ञादि
प्रेमार्थ युक्त (स्याम) हों और (अघ्नतः) अहिंसक जो (ते) तुम उनके (वरुणे) घर में प्रसिद्ध
हों उन मान करने योग्य रा को हम मन्त्रकार युक्त करें ॥ ८ ॥

भावार्थ—हे राजन् ! जिस नीतिज्ञ आपके जो नीतिमान् जन हैं वे ही प्रिय हैं और आप
भी उन्हीं के प्रिय हजिये, ऐस परस्पर सुहृद् होकर एक सम्मति कर निरन्तर आप उन्नति कीजिये ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुन्वा किं प्राप्नुयुरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करके किसको प्राप्त हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एष स्तोमो अचिक्रदद्भृत्वा त उत स्तामुर्मययन्नक्रपिष्ट ।

रायस्कानो जरितारं त आगन्त्वमङ्ग शक्र वस्व आ शक्रो नः ॥ ९ ॥

एषः । स्तोमः । अचिक्रदत् । वृषा । ते । उत । स्तामुः । मघऽवन् ।
अक्रऽपिष्ट । रायः । कामः । जरितारम् । ते । आ । अगन् । त्वम् । अङ्ग । शक्र ।
वस्वः । आ । शकः । नः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(एषः) (स्तोमः) प्रशंसनीयः (अचिक्रदत्) आह्वयेत् (वृषा)
बलिष्ठ (ते) तय (उत) (स्तामुः) स्तावकः (मघवन्) बहुधनयुक्त (अक्रपिष्ट)
कल्पते (रायः) धन्यः (कामः) कामनामभिलाषां कुर्वाणः (जरितारम्) स्तोतारम्
(ते) तुभ्यम् (आ) (अगन्) समन्तात्प्राप्नोतु (त्वम्) (अङ्ग) सखे (शक्र) शक्तिमन्
(वस्वः) धनानि (आ) (शकः) समन्ताच्छक्नुहि (नः) अस्मान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे शक्राङ्ग पुरुषार्थि राजन् । य एष ते स्तोम उत वृषाऽचिक्रदत् ।
हे मघवँस्तामुरक्रपिष्ट ते यो रायस्कामो जरितारं त्वामागन् स त्वं नो वस्व आशकः ॥ ६ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्या यूयं याद शक्तिं वर्धयित्वा धर्म्येण कर्मलैश्वर्यादिप्राप्तं र-
भिलाषां वर्धयेयुस्तर्हि युष्मापुष्कलमेवमं प्राप्नुयात् ॥ ६ ॥

पदार्थ—हे (शक्र) शक्तिमान् (अङ्ग) मित्र पुरुषार्थी राजन् तू (एषः) यह (ते)
आपका (स्तोमः) प्रशंसा करने योग्य (उत) जीर (वृषा) बलिष्ठ जन (अचिक्रदत्) पुकारे वा हे
(मघवन्) बहुत धनयुक्त (स्तामुः) स्तुति करने वाला जन (अक्रपिष्ट) समर्थ होता है वा (ते)
तुम्हारे खिये तू (रायः) धन की (कामः) कामना करने वाला (जरितारम्) स्तुति करने वाले
आपको (आ, अगन्) सब ओर से प्राप्त हो वह (त्वम्) आप (नः) हमारे (वस्वः) धनों को
(आशकः) सब ओर से सह सको ॥ ६ ॥

भाषार्थ—हे मनुष्यो ! तुम जो शक्ति को बढ़ा कर धर्म कर्म से देवर्ष आदि की शक्ति की
अभिलाषा बढ़ाओ तो तुमको पुष्कल देवर्ष प्राप्त हो ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः कथं प्रयतेरन्नित्याह ।

फिर मनुष्य कैसे प्रयत्न करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स न इन्द्र त्वर्यताया ऽवे घास्मना च ये मघवानो जुनन्ति ।
वस्वी पु ते जरित्रे अस्तु शक्तिर्युयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १० ॥ २ ॥

सः । नः । इन्द्रः । त्वर्यतायै । ऽवे । घाः । स्मना । च । ये । मघवानः ।
जुनन्ति । वस्वी । सु । ते । जरित्रे । अस्तु । शक्तिः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ १० ॥ २ ॥

अथ दशर्चस्यैकविंशतितमस्य सूक्तस्य त्रिमिष्टं ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । ६ । ८ । ९

विराट् त्रिष्टुप् । २ । १० निमृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । ३ ।

७ भुरिक्पङ्क्तिः । ४ । ५ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वान् किं कुर्यादित्याह ।

अथ दश ऋचावाले इकीसवें सूक्त का आरम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में विद्वान् क्या करे इस विषय को कहते हैं ।

असावि देवं गोऋजीकमन्धो न्यमिन्निन्द्रो जनुषेसुवोच ।

बोधामसि त्वा हर्गश्च यज्ञैर्वोधा नः स्तोममन्धसो मर्देषु ॥ १ ॥

असावि । देवम् । गोऽऋजीकम् । अन्धः । नि । न्यमिन् । इन्द्रः ।
जनुषा । ईम् । उवोच । बोधामसि । त्वा । हरिऽअरव । यज्ञैः । बोध । नः ।
स्तोमम् । अन्धसः । मर्देषु ॥ १ ॥

पदार्थः—(असावि) सूर्यो (देवम्) दाताम् (गोऽऋजीकम्) गोभूयेऽर्हं सुक्तेन
प्रापकम् (अन्धः) अज्ञम् (नि) (अस्मिन्) व्यवहारं इन्द्रः धैवतः स्वरः (जनुषा)
जन्मना (ईम्) (उवोच) उच्यताम् (बोधामसि) बोधयेत् (त्वा) त्वाम् (हर्गश्च)
कमनीयाश्च (यज्ञैः) विद्वत्सङ्गादिभिः (गोध) बोधय अत्र इत्यणोऽतस्तिक इति दीर्घः ।
(नः) अस्मान् (स्तोमम्) प्रशंसाम् (अन्धसः) अज्ञादेः (मर्देषु) आनन्देषु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे हर्गश्च ! यदन्धोऽसावि तज्जनुषे गोऽऋजीकं देवमिन्द्र उवोच
यस्मिँस्त्वा नि बोधामस्यस्मिस्त्वमन्धसो मर्देषु यज्ञैर्नो बोध स्तोमं प्रापय ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या पृथिव्यादिभ्यो धान्यादि प्राप्य विद्यां प्राप्नुवन्ति । अ
विद्वत्सङ्गेन सकलविचारद्वयानि गृह्णन्ति ते कदाचिद् दुःस्थितो न जायन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (हर्गश्च) मनोहर बोधो वाले जो (अन्धः) अज्ञ (नि) (अस्मिन्) व्यवहार होता
उसको तथा (जनुषा) जन्म से अर्थात् उत्पन्न होते समय में (ईम्) ही (गोऽऋजीकम्) भूमि के
बोमखता से प्राप्त कराने और (देवम्) देने वाले को (इन्द्रः) विशा और देवर्षयुक्त जन (उवोच)
कहे वा जिसके निमित्त (त्वा) आप को (नि, बोधामसि) निरन्तर बोधित करें (अस्मिन्) इस
व्यवहार में आप (अन्धसः) अज्ञ अर्थात् पदार्थ के (मर्देषु) आनन्दों में (यज्ञैः) विद्वानों के साथ
आदि से (नः) हम लोगों को (बोध) बोध देंगे और (स्तोमम्) प्रशंसा की प्राप्ति कराओ ॥ १ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पृथिवी आदि से धान्य आदि को प्राप्त होकर विद्या को प्राप्त होते हैं और जो विद्वानों के संग से समस्त विद्या के रहस्यों को प्रत्यक्ष करते हैं वे कर्मों दुःखी नहीं होते हैं ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र यन्ति यज्ञं विपयन्ति बर्हिः सोममादौ विदथे दुधवाचः ।

न्यु भ्रियन्ते यशसो गृभाद् दूरउपन्दो वृषणो नृपाचः ॥ २ ॥

प्र । यन्ति । यज्ञम् । विपयन्ति । बर्हिः । सोममादौ । विदथे । दुधवाचः ।
नि । ऊर्ध्वति । भ्रियन्ते । यशसः । गृभात् । आ । दूरेऽउपन्दः । वृषणः ।
नृपाचः ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (यन्ति) प्राप्नुवन्ति (यज्ञम्) विद्वत्सङ्गादिकम् (विपयन्ति) विशेषेण गच्छन्ति (बर्हिः) अन्तरिक्षे (सोममादौ) ये सोमेन मदन्ति हवन्ति ते (विदथे) सङ्ग्रामे (दुधवाचः) दुर्धरा वाग्येषाम्ते (नि) (उ) (भ्रियन्ते) भ्रियन्ते (यशसः) कीर्तिः (गृभात्) गृहात् (आ) (दूरउपन्दः) दूर उपभ्रिर्वाग्येषाम्ते । उपभ्रिरिति वाङ्मयम् । निध० १ । ११ । (वृषणः) बलिष्ठाः (नृपाचः) ये नृभिर्नायकैस्सह । सम्ब्रूयन्ति ते ॥ २ ॥

अन्वयः—ये सोममादौ दुधवाचो वृषणो नृपाचो यज्ञं प्र यन्ति विदथे बर्हिर्विदुः यन्त्यु ये यशसो गृभाद् दूरउपन्दोभिर्भ्रियन्ते ते विजयमाप्नुवन्ति ॥ २ ॥

भावार्थः—यथा यज्ञानुष्ठानात् आनन्दमाप्नुवन्ति तथा युद्धकुशला विजय कर्मान्ते यथा दूरकीर्तिविद्वान् भवन्ति तथा यशोचितानि कर्माणि कृत्वा परोपकारिणो जना भवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—जो (सोममादौ) सोम से हर्षित होते (दुधवाचः) वा जिनकी दुःख से धारण करने योग्य वाची (वृषणः) वे बलिष्ठ (नृपाचः) नायक मनुष्यों से सम्बन्ध करने वाले जन (यज्ञम्) विद्वानों के संग आदि को (यन्ति) प्राप्त होते हैं (विदथे) संग्राम में (बर्हिः) अन्तरिक्ष में (विपयन्ति) विशेषता से जाते हैं (उ) और जो (यशसः) कीर्ति से वा (गृभात्) घर से (आ, भ्रियन्ते) अपने प्रकार उत्तमता को धारण करते हैं तथा (दूरउपन्दः) जिनकी दूर वाची पहुँचती वे सज्जन (नि) निरन्तर उत्तमता को धारण करते हैं और वे विजय को प्राप्त होते हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—जैसे यज्ञ का अनुष्ठान करने वाले आनन्द को प्राप्त होते हैं वैसे युद्ध में निपुण युद्ध विजय को प्राप्त होते हैं वैसे दूरदेशों में कीर्ति रखने वाला विद्वान् जन होता है वैसे यज्ञ से उत्तम किसे कर्मों को कर परोपकारी जन हो ॥ २ ॥

पुनः स राजा किं वत्किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा किसके तुल्य क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वमिन्द्र स्रवित्वा अपस्कः परिष्ठिता अहिना शूर पूर्वोः ।

त्वद्वावके रथ्यो न धेना रेजन्ते विश्वा कृत्रिमाणि भीषा ॥ ३ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्रवित्वे । अपः । कुरिते कः । परिस्थिताः । अहिना ।

शूर । पूर्वोः । त्वत् । वावके । रथ्यः । न । धेनाः । रेजन्ते । विश्वा । कृत्रिमाणि ।

भीषा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (इन्द्र) सूर्य इव विद्वन् (स्रवित्वे) स्रवितुम् (अपः) जलानि (कः) करोषि (परिष्ठिताः) परितः सर्वतः स्थिताः (अहिना) मेधेन (शूर) (पूर्वोः) पूर्वं स्थिताः (त्वत्) (वावके) वक्ता मरुक्षुन्ति (रथ्यः) रथाय दितोऽश्वः (न) इव (धेनाः) प्रयुक्ता याव इव (रेजन्ते) कम्पन्ते (विश्वा) सर्वाणि (कृत्रिमाणि) कृत्रिमाणि (भीषा) भयेन ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्रेन्द्र राजन् ! यथा सूर्यः स्रवित्वा अहिना सह पूर्वोः परिष्ठिता अपः करोति तथा त्वं प्रजाः सन्मार्गं को यथा सूर्यादयो रथ्यो वावके कृत्रिमाणि रेजन्ते तथा त्वङ्गीषा प्रजा धेना न प्रवर्तन्ताम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—सन्तोषमायान्कलु०—यो राजा सूर्यवत्प्रजाः पालयति दुष्टान्भीषयति स एव व्याप्तस्तुता भवति ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे (शूर) शूरवीर (इन्द्र) सूर्य के समान विद्वान् राजा जैसे सूर्य (स्रवित्वे) वर्षा को (अहिना) मेघ के साथ (पूर्वोः) पहिले स्थिर हुए (परिष्ठिताः) वा सब ओर से स्थिर होने वाले (अपः) जलों को उत्पन्न करता है वैसे (त्वम्) आप प्रजा जनों को सन्मार्ग में (कः) स्थिर करो जैसे सूर्य आदि ओर (रथ्यः) रथ के सिरे दितकारी घोड़ा यह सब पदार्थ (वावके) देके चलाते हैं और (विश्वा) समस्त (कृत्रिमाणि) क्लेशता से कृत्रिम किये कामों को (रेजन्ते) कंपित करते हैं वैसे (त्वङ्गीषा) तुम से उत्पन्न हुए भय से प्रजाजन (धेनाः, न) बोझी हुई वाणियों के समान प्रवृत्त हों ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमाजंकार है—जो राजा सूर्य के समान प्रजाजनों की पालना करता है दुष्टों को भय देता है वही सुख से व्याप्त होता है ॥ ३ ॥

पुनस्स सेनेशः किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह सेनापति क्या करे [= ४८] इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

भोमो विवेचायुधो भरेणामपामि विश्वा नर्याणि विद्वान् ।

इन्द्रः पुरो जह्याणां वि दूधोद्वि वस्रहस्तो महिना जवान ॥ ४ ॥

भूमिः । विवेच । आयुधैभिः । एवाम् । अपांसि । विश्वा । नर्याणि ।
विद्वान् । इन्द्रः । पुरः । जह्वाणः । वि । दूधान् । वि । वज्रहस्तः । महिना ।
जघान ॥ ४ ॥

पदार्थः—(भूमिः) भयङ्करः । (विवेच) व्याप्नुयात् । (आयुधैभिः) युद्धसाधनेः
(एवाम्) (अपांसि) कर्माणि । (विश्वा) सर्वाणि । (नर्याणि) मनुष्यो हितानि । (विद्वान्)
(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् । (पुरः) शत्रुपुत्राणि । (जह्वाणः) भृशं हवितः । (वि) (दूधोत्)
अकम्पयत् । (वि) (वज्रहस्तः) शस्त्रात्मकाणि । (महिना) महिम्ना । (जघान)
हन्यात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो भूमो वज्रहस्तो जह्वाणो विद्वानिन्द्र आयुधैर्भूमिहिनैषां शत्रूणां
विश्वा नर्याण्यपांसि विवेच पुरां विदूधोच्छुन्विजघान स एव सेनापतिर्यमर्हति ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये युद्धकृत्यानि समग्राणि विद्धाय स्वसैन्यानि युद्धकुशलानि
कृत्वा शत्रून्भिकश्य शत्रुसेनाः कम्पयन्ति ते विजयन भूविना भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ—जो (भूमि) भय करने का (वज्रहस्तः) कष्ट और कष्ट दायी में रहने वाला
(जह्वाणः) निरन्तर आनन्दित । (विद्वान्) विद्वान् । (इन्द्र) परमैश्वर्यवान् राजा । (आयुधैभिः) युद्ध
सिद्धि कराने वाले शस्त्रों से । (महिना) वक्त्र के साथ । (एवाम्) इन शत्रुओं के । (विश्वा) समस्त
(नर्याणि) मनुष्यों के हित करने वाले । (अपांसि) कर्मों को । (विवेच) व्यास हो । (पुरः) शत्रुओं की
नगरियों को । (वि, दूधोत्) कंवावे शत्रुओं को । (वि, जघान) मारे, वही सेनापति होने योग्य
होता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो युद्ध कार्यों को समग्र ज्ञान अपनी सेना को युद्ध में निपुण कर
शत्रुओं को कंवा और शत्रु सेनाओं को कंवाते हैं वे विजय से शोभित होते हैं ॥ ४ ॥

अथ के तिरस्करणीयाः सन्तीत्याह ।

अब कौन निरस्कार करने योग्य हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

न यातव इन्द्र जूजुवुर्न न वन्दना शत्रिष्ठ वेद्याभिः ।

स शर्धद्व्यो विषुणस्य जन्तोर्मा शिभदेवा अपि गुर्धतं नः ॥ ५ ॥ ३ ॥

न । यातवः । इन्द्र । जूजुवुः । नः । न । वन्दना । शत्रिष्ठ । वेद्याभिः ।
सः । शर्धत् । अर्थः । विषुणस्य । जन्तोः । मा । शिभदेवाः । अपि । गुः ।
अतम् । नः ॥ ५ ॥ ३ ॥

पदार्थः—(न) (यातवः) सङ्ग्रामं ये यान्ति ते । (इन्द्र) दुष्टशत्रुविदारक
(जूजुवुः) सद्यो गच्छन्ति । (नः) अस्मान् । (न) निषेधे । (वन्दना) वन्दनानि स्तुत्यानि

कर्माणि (शविष्ट) अनिशयन बलयुक्त (वेद्याभिः) ज्ञानव्याभिर्नीतिभिः (स) (शर्धत्) उत्सदेत् (अर्थः) स्वामी (विष्णुणस्य) शरीरे व्याप्तस्य (जन्तोः) जीवस्य (मा) (शिञ्जदेवा) अत्रह्यत्रया कामिता मे शिञ्जनेन दीव्यन्ति कीडन्ति ते (अपि) (गुः) प्राप्नुयुः (ऋतम्) सत्यं धर्मम् (न) अस्यान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे शविष्टेन्द्र ! यथा यातवा नो न जूजुषुर्वे शिञ्जदेवास्त ऋतं मा गुरपि च नोऽस्मात् प्राप्नुवन्तु ते च विष्णुस्य प्रातोर्वेद्याभिर्वन्दना मा गुर्याऽर्यो विष्णुस्य जन्तो शर्धन्सोऽस्मान्प्राप्नोतु ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये कामितो लज्जटा स्युस्ते युष्माभिः कदापि न वन्दनीयास्तेऽस्मान्कदाचिन्माप्नुवन्तिर्न मन्यध्वम् । य स धर्मात्मानस्ते वन्दनीयाः सेवनीयाः सन्ति कामातुराणां धर्मज्ञानं सत्यविद्या च कदाचिन्न आयते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (शविष्ट) अत्यन्त बलयुक्त (इन्द्र) पुष्ट शत्रुजनो के विदीर्य करने वाले जन जैसे (यातवा) समाप्त का जाने वाले (नः) हम लोगों को (न) न जूजुषुः) प्राप्त होते हैं और जो (शिञ्जदेवाः) शिञ्ज अर्थात् उपन्य इन्द्रिय से विहार करने वाले महाचर्य रक्षित कामी जन हैं वे (ऋतम्) सत्यधर्म को (मा गुः) मन रह्य (अपि) और (न) हम लोगों को (न) न प्राप्त हों वे ही (विष्णुस्य) शरीर में व्याप्त (जन्तोः) जीव को (वेद्याभिः) ज्ञानने योग्य नीतियों से (वन्दना) स्तुति करने योग्य कर्मों को न पहुँचे और (यः) जो (अर्थः) स्वामी जन शरीर में व्याप्त जीव को (शर्धत्) उत्साहित करे (सः) वह हम का प्राप्त हो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो कामी लज्जट जन हों वे तुम लोगों को कदापि वन्दना करने योग्य नहीं वे हम लोगों को कभी न प्राप्त हों इसका तुम ज्ञान जानो और जो धर्मात्मा जन हैं वे वन्दना करने तथा सेवा करने योग्य हैं, कामातुरों का धर्मज्ञान और सत्य विद्या कभी नहीं होती है ॥ ५ ॥

अथ कीदृशाज्ञानान्छद्मं जेतुं न शक्नुयुरित्याह ।

अथ कैसे जन से शत्रुजन नष्ट अभि सकत उभ विषय को जगत् मन्त्र में कहते हैं ।

अभि कन्वेन्द्र भूष उमन्न ने विव्यक्महिमानं रजोसि ।

स्वेना हि वृत्रं शर्वसा जघन्य न शत्रुरन्तं विविदद्युधा ते ॥ ६ ॥

अभि । कन्वा । इन्द्र । भूः । अध । उमन् । न । त । विव्यक् । महिमानम् ।

रजोसि । स्वेन । हि । वृत्रम् । शर्वसा । जघन्यः । न । शत्रुः । अन्तम् । विविदत् ।

युधा । ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अभि) आभिमुख्य (कन्वा) प्रसूया सह (इन्द्र) परमेश्वरयुक्त (भूः) भव (अध) अथ (उमन्) पृथिव्याम् । अमेति पृथिवीनाम् । निध० ६ । १ । (न) निषेधे (ते) तत्र (विव्यक्) व्याप्नुयात् (महिमानम्) (रजोसि) ऐश्वर्याणि (स्वेन)

स्वकीयेन । अत्र संहितायामिति शीघ्रः । (हि) खलु (वृत्रम्) मेधमिय शत्रुम् (शयसा)
बलेन (जघन्य) हन्यात् (न) निषेधे (शत्रुः) (अन्तम्) (विविदत्) प्राप्नोति
(युधा) सङ्ग्रामेण (ते) तव ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं कत्वा जघन्यपुनभि भूरध ते महिमानं राजासि शत्रुमां
न विध्यक् स्वेन शयसा हि सूर्यो वृत्रमिव शत्रुं त्वं जघन्यैव युधा शत्रुस्तेऽन्तं न
विविदत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या शरीरात्मन्तं प्रत्यहं वर्धयन्ति तेषां शत्रवो दूरतः गतायन्ते
शत्रुन्विजेतुं स्वयं शक्नुयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त जन आप (आप) बुद्धि के साथ (जगन्) पृथिवी पर
शत्रुओं के (अग्नि, सूर्य) समुक्त हृदये (जघ) इसके जनमंतर (ते) आपके (महिमानम्)
कङ्कपन को और (राजासि) देवियों को (शत्रुः) शत्रुजन मुझे (न) न (विध्यक्) ध्यात हो
[नही] (स्वेन) अपने (शयसा) बल से (हि) हो सूर्य जैसे (वृत्रम्) मेघ को जैसे शत्रु को
आप (जघन्य) मारो इस प्रकार से (युधा) संग्राम से शत्रुजन (ते) आपके (अन्तम्) अन्त
अर्थात् नाश वा सिद्धान्त को (न) न (विविदत्) प्राप्त हो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य शरीर और आत्मा के बल को प्रतिदिन बढ़ाते हैं उन के शत्रुजन दूर
से भागते हैं किन्तु वह आप शत्रुओं को जीत सकें ॥ ६ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

किं वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

देवाश्चित्ते असुर्याय पूर्वेऽनुं क्षत्राय ममिरे नहीसि ।

इन्द्रो मघानि दयते विसृष्टेन्द्रं वाजस्य जोह्वन्त सातौ ॥ ७ ॥

देवाः । चित् । ते । असुर्याय । पूर्वे । अनु । क्षत्राय । ममिरे । नहीसि ।

इन्द्रः । मघानि । दयते । विसृष्टः । इन्द्रम् । वाजस्य । जोह्वन्तः । सातौ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(देवाः) विद्वांसः (चित्) ऊर्षि (ते) तव (असुर्याय) असुरे मेघे
भयाय (पूर्वे) प्रथमतो विद्या गृहीतवन्तः (अनु) (क्षत्राय) राज्याय धनाय वा
(ममिरे) निर्मिमते (सदासि) बलानि (इन्द्रः) सूर्य इव राजा (मघानि) पूजनीयानि
धनानि (दयते) दयां करानि (विसृष्टः) विशेषेण सोढ्वा (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम्
(वाजस्य) प्राप्तस्य (जोह्वन्तः) मृशमाददति (सातौ) संयिमागे ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! ये पूर्वे देवान्तेऽसुर्याय क्षत्राय सदाभ्यनु ममिरे यश्चि-
ह्वीन्द्रो मघानि दयते ये वाजस्य साताविन्द्रं विसृष्टेन्द्रं जोह्वन्त तौस्त्व सातुरु ॥ ७ ॥

भावार्थः—ते एव विद्वांसो यत्र भवन्ति ये सर्वेषु दयां विधाय सत्यशास्त्राण्यु-
पदिश्य बलानि वर्धयन्ति त एव पितेव पूजनीया भवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थ—इ विद्वान् जो (पूर्वे) पंडित बड़ा, प्रह्लाद किं दुष्ट (तदा) विद्वान् जन (मे) आप के (अमुयाय मेघ मे बल्लभ दुष्ट के जिये और (सुश्रुत) राज्य का जन के जिये (सदासि) बलों का (अनु, ममिषा निम्नर अनुमान करने जा, चित) भी, इन्द्र) एवं के समान राजा (ममनि) प्रशस्त करने के वचन को दयते) इन्द्र का राजा का राजा, राज्य, राज्य दुष्ट भगवद्वा के (सती) सविमल, स, इन्द्र, समिधर के, विमल, शिव सह करक प्रमेय के (जोहुवन्त) निरन्तर सहान्तर हैं उनका जो स कर का ॥ १० ॥

भावार्थ—वे ही विद्वान् जन भए हाते हैं जो सबों में गया का विधान और अन्य राजाओं का उपदेश कर बलों को बकाते हैं वे ही पिता के समान सकार करने योग्य होते हैं ॥ १० ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

किं वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

कीमिथिदि न्याभवने जुहावेना न निन्द्य सौम्यस्य भूरः ।

अथो बभूव शतमृते अस्म आ नृपसुम्हवार्यतां वरुता ॥ ११ ॥

कीरिः । निव । हि । न्याय । अयमे । जुहाव । इन्द्र । सौम्यस्य ।
भूरः । अयः । बभूव । शतं उद्धते । अस्मे इति । अमिः उद्धतः । स्वावतः ।
वरुता ॥ ११ ॥

पदार्थ—(कीरि) सदा करनेवाला कीमिथि स्तोत्रनाम । निन्द १, ११ । (चित्, इव (हि निश्चय न्याय) । अयमे (जुहाव) याज्ञाय (यज्ञानम्) समर्थम् (इन्द्र) परमेश्वर प्रवृत्त । सौम्यस्य, सौम्यस्यो योग्यताम् (भूरं) (अयः) राजसम् बभूव अयं शतमृते अस्मे अस्माकं (अस्मे) अस्मान्, अभिज्ञान) अभितः शतकर्त्तृदिसम्, स्वावतः अयं सहस्रम् (वरुता) स्वीकृता ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शतमृते इन्द्र ! जो हि कीमिथिद्वयने जुहाव लब्ध भूरः सौम्य-
स्योत्तर कर्त्तृत्वं बभूव । जोऽस्मे स्वावतोऽभिज्ञानवर्कता भवेत्स्वार्थि रक्षकी भव ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्रापमानकार—हे राजकुमार्यो ! यही उता प्रजाजनास्वामाह्व-
युन्तद्वयस्य सद्यः शृणु सवेया रक्षयो भूत्या दुष्टानां हिमो भव ॥ ११ ॥

पदार्थ—हे (शतमृते) सैकड़ों प्रकार की रक्षा करने का इन्द्र, परम देवर्ष के देने वाले जो (हि ही कीरि स्तुति करने वाले, चित्, के समान, अयमे) रक्षा के जिये (इशानम्) समर्थ, स्वम् आपको (जुहाव) जुझावे उद्धर (भूरं) बहुत (सौम्यस्य) उत्तम भाग्य के होने की, अयः) रक्षा करने वाले आय (बभूव इजिने) जो (अस्मे) हम लोगों को (स्वावतः) आपके सहस्र, अभिज्ञान) सब ओर स नाशकर्ता हिसक के (वरुता) स्वीकार करने वाला हो उसके भी रक्षक इजिये ॥ ११ ॥

भाषार्थ—इस अन्त में उपमात्मक है—हे राजन् शूरवीर ! जो पीड़ित प्रजाजन तुझको काह्म हैं उनके कष्ट का आप ही हटाने और सब को रक्षा करने वाले होकर तुहों की हिंसा करने वाले नृजिने ॥ ८ ॥

पुनः कस्य मित्रता कार्येत्याह ।

किर किमती मित्रता करत खालिय दुन विषय को अगले मन्त्र मे कहते हैं :

सप्तमोऽङ्गः इन्द्रं विधातुं गच्छाम नमोऽर्चामो महिना तंरुत्र ।

वदन्तु मया । एवं च जमीके भेलिमयो वनुषां शवाभि ॥ ६ ॥

मन्त्रायः । ते । इन्द्र । इन्द्र । स्याम् । नमःऽनुधासः । महिना । तरुव ।
वन्वर्त्त । इम । ते । अत्मा । ममर्त्तरे । अमिऽइतिम् । अर्थः । वनुषाम् ।
मन्त्रायि ॥ ६ ॥

पदार्थः— 'समाय' सदृशं सत्त्वं । तत्र (इन्द्र) राजन् (विश्वह) सूर्याणि
 विनाति (समाय) समायुक्तम् । अत्र तर्धका अन्तेन वृद्धा या (महिता) महिज्ञा
 (समाय) दृष्टव्यम् । (क-२-५) सान्त्वनाम् (मदा) एव । अत्र निपातस्य चेति वीर्यम् ।
 । स) तत्र । व्यवसायः । रश्मिगतिः । सूर्यः । समीपं (अर्भातिम्) अभयम् (अर्थः)
 आभी जेदर (प-२-५) । सत्त्वानाम् । शर्वाणि) बलाणि ॥ ६ ॥

का. ७२: — हे नरकेन्द्र तमां कृपास्वा जयं मदित्वा विश्वदू ते मन्त्राय न्याम ये ते
स्वर्गाः — यस्मात् सर्वं हि जगत् शान्तिं न विनाशयन्नुच्चार्यस्वयमेतदेवां दध्याः ॥ ६ ॥

भावि यः—तु 'सिद्धि' इति लक्ष्यमिच्छन्ति ते सद्भिर्ज्ञा सत्कियन्ते ये
प्रजाभ्यामपि ३ वि ते उत्पद्ये काला ३ तथन्त ॥ ६ ॥

१. ईश्वर- ईश्वरजी के लिये प्रार्थना करते हैं (ईश्वर) राजा (समीपवासः) अहं के बदलने का
 प्रश्न की ओर मुड़ने का (ईश्वर) प्रार्थना (विग्रहः) इस दिनों (ते) आपके (अन्वयः)
 जिस (अन्वयः) लोको (अन्वयः) प्रार्थना (अन्वयः) रक्षा आदि से (अन्वयः)
 अन्वयः (अन्वयः) अन्वयः (अन्वयः) अन्वयः (अन्वयः) अन्वयः (अन्वयः) अन्वयः (अन्वयः)
 ईश्वरजी का यह हुक्म इस प्रकार का प्रार्थना करो ॥ ३ ॥

आचार्य - जो धार्मिक राता में निश्च मित्रता करने की इच्छा करते हैं वे अध्ययन से साकार लाभें हैं जो रसा को कर्मदा प्रद हैं वे पातद्विग्न कलिप्र होते हैं ॥ २ ॥

पुनः शतमहायन्त्राः गच्छन्ति कथं वर्तेरन्नित्याह ।

हिंदू शास्त्री प्रजा जल दूधधन जैसे-वैसे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

॥ अं ह्रस्व ह्रस्वनाया इव धातुमनां च ये मयवानो जुनन्ति !

यस्यां पुनर्जरितं अग्नौ सक्रियं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१०॥४॥

सः । नः । इन्द्र । स्वयतायै । रणे । धाः । स्मना । नु । ये । मध्वानः ।
जुनन्ति । वस्वी । सु । ते । जनित्रे । अस्तु । शक्तिः । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिर्नः । सदा । नः । ॥ १० ॥ ४ ॥

पदार्थः—(सः) इन्द्र । स्वयतायै (स्वयतायै) स्वयं
प्रयत्नेन साधितायै । इन्द्र, इन्द्रादिदेवताप्रत्ययः नः (धाः) छेदि (स्मना) आप्मना
(नु) (ये) (मध्वानः) विजय प्राप्तः नः (जुनन्ति) प्रेरयन्ति (वस्वी) धनकारिणी
(सु) (ते) तदा जनित्रे (अस्तु) (शक्तिः) सामर्थ्यम् (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ १० ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वत्त्वं स्वयं प्रयत्नतया रणे नः धाः । ये च मध्वानो जुनन्ति
तौ अस्मिन् धाः । ननु तं जनित्रं वस्वीर्मांस्तदा सु । यूयम् स्वस्तिभिर्नः सदा सु
पात ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजा ! त्वत्त्वं प्रयत्नेन सर्वभूतसिद्धिस्तथा धनादयान् सततं कुर्याः
अस्माद्भीतिं सन्तानयुः प्रेरयस्व । त्वत्त्वं प्रयत्नतः प्रयत्नो जातलोकिनी शक्तिः स्यादेतं च
भवन्तं सदा रक्षयुषिणि ॥ १० ॥

अथ राजपुत्रादिद्वन्द्वप्रत्ययस्य सुश्रुतविशेषादिगुणवर्णनादेश्वर्यस्य
पुत्रेभ्योऽप्यन सदा सदा ॥ १० ॥

इति राजानेष्टम् इन्द्रादिदेवताप्रत्ययः समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) तु त्वं के जिदीय करने वाले (सः) तो आप (स्वयतायै) आपने जो
कभी बल से मिद की तब । इन्द्रादिदेवताप्रत्ययः नः (धाः) छेदि (स्मना) आप्मना
(नु) (ये) (मध्वानः) विजय प्राप्तः नः (जुनन्ति) प्रेरयन्ति (वस्वी) धनकारिणी
(सु) (ते) तदा जनित्रे (अस्तु) (शक्तिः) सामर्थ्यम् (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ १० ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप प्रयत्न से स्वयं प्रयत्नतया रणे नः धाः । ये च मध्वानो जुनन्ति
तौ अस्मिन् धाः । ननु तं जनित्रं वस्वीर्मांस्तदा सु । यूयम् स्वस्तिभिर्नः सदा सु
पात ॥ १० ॥

इन्द्रादिदेवताप्रत्ययः सुश्रुतविशेषादिगुणवर्णनादेश्वर्यस्य
पुत्रेभ्योऽप्यन सदा सदा ॥ १० ॥

इति राजानेष्टम् इन्द्रादिदेवताप्रत्ययः समाप्तः ॥

+++++

अथ नवचरस्य द्वाविंशतितमस्य ब्रह्मस्य द्वाविंशतः ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

१ भुरिगुण्डिच्छन्दः । ऋषभः स्वरः । २ । ७ निचृदनुष्टुप् ।

३ भुरिगनुष्टुप् । ४ अनुष्टुप् । ६ । ८ विराडनुष्टुच्छन्दः ।

गान्धारः स्वरः । ४ आर्ची पङ्क्तिरच्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः । ६ विगाद् त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्यः किं कृत्वा कीदृशो भवेदित्याह ।

अथ नव ऋचा वाले ऋषयों में मनुष्य का प्रारम्भ है, इसके प्रथम मन्त्र में मनुष्य क्या करके कैसा हो इस विषय का उपदेश करते हैं।

पिब सोममिन्द्र मन्दतु त्वा यं ते सुषाव ह्यश्वाद्रिः ।

सोतुषाहुभ्यां सुर्यतो नार्वा ॥ १ ॥

पिब । सोमम् । इन्द्र । मन्दतु । त्वा । यम् । ते । सुषाव । ह्यिऽश्वाद्रिः ।

अद्रिः । सोतुः । बाहुभ्याम् । सुर्यतः । न । अर्वा ॥ १ ॥

पदार्थः—(पिब) अथ द्रव्योऽस्तिक इति शीघ्रः । (सोमम्) महीवधिरसम् (इन्द्र) रोगविदारक वैद्य (मन्दतु) आनन्दयतु (त्वा) त्वाम् (यम्) (ते) तव (सुषाव) (ह्यश्वाद्रिः) कमनीयस्य (अद्रिः) वैद्यः (सोतुः) अभिषेकसुः (बाहुभ्याम्) (सुपतः) सुष्वतो निष्पादयतः (न) (अर्वा) वाजो ॥ १ ॥

अन्वयः—हे ह्यश्वाद्रि ! त्वमर्वा न सोम पिब यमद्रिः सुषाव यः सोतुः सुपतस्ते बाहु सुषाव स त्वा मन्दतु ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे मिषजो यूयं यथा वाजिनो तृणाभजकादिकं संसेव्य पुष्टा भवन्ति तथैव साधु पीत्वा बलवन्ता भवन्त ॥ १ ॥

पदार्थः—हे । ह्यश्वाद्रि (महीवधर घोड़े वाले) (इन्द्र) रोग नष्टकर्ता वैद्यजन आप (अर्वा) घोड़े के (न) समान (सोमम्) बड़ी ओषधियों के रस को (पिब) पीओ (यम्) जिसको (अद्रिः) वैद्य (सुषाव) रक्षक करता है और जो (सोतुः) सार निकालने का (सुपतः) सार निकालने की और सिद्धि करने वाले (ते) आपकी (बाहुभ्याम्) बाहुओं से कार्य सिद्धि करता है वह (त्वा) आपको (मन्दतु) आनन्दित करे ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे वैद्य ! तुम जैसे वाजि घोड़े तुम्हें, अन्न और जलादिकों का मन्त्रे प्रकार सेवन कर पुष्ट होते हैं वैसे ही बड़ी बड़ी ओषधियों के रसों को पीकर बलवान् होओ ॥ १ ॥

पुनः य राजा किवान्क वृणीदित्याह ।

फिर वह राजा किसके लिये क्या कर इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यस्ते मनो सुव्यञ्ज्यमस्ति येन वृत्राणि हर्यश्च हसि ।

स त्वामिन्द्र प्रभूवसोः ममनु ॥ २ ॥

यः । ते । मदः । सुव्यञ्ज्यः । चातुः । अस्ति । येन । वृत्राणि । हरिऽश्च । हसि ।

हसि । सः । त्वाम् । इन्द्र । प्रभूऽवसो इति प्रभूऽवसो । ममनु ॥ २ ॥

पदार्थः—यः (ते) तव (मदः) आनन्द (सुव्यञ्ज्यः) शोकमर्हः (चातुः) सुव्यञ्ज्यः (अस्ति) (येन) (वृत्राणि) मेघाङ्गानां शत्रुसेनाङ्गानि (हर्यश्च) इत्यो हरणशीला अथवा यस्य तत्परशुद्धो (हसि) विनाशयति (सः) (त्वाम्) (इन्द्र) (प्रभूवसो) यः समर्थआसी याता तव तत्परशुद्धो (ममनु) आनन्दयतु ॥ २ ॥

अन्वयः—हे प्रभूवसो हर्यश्चेन्द्र ! यस्ते सुव्यञ्ज्यमस्ति तेन येन सूर्यो वृत्राणि शत्रुसेनाङ्गानि हसि स त्वा ममनु ॥ २ ॥

भावार्थः—येन येनोपायेन दुष्ट बलहीन हो इस उस उपाय का राजा अनुतिष्ठेत् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (प्रभूवसो) समर्थ और बलवाने वाले (हर्यश्च) हरणशील लोगों से युक्त (इन्द्र) परमेश्वरवात् राजा । यः (जो) ते (आप का) सुव्यञ्ज्यः) शोक करने योग्य (चातुः) सुव्यञ्ज्य (मदः) आनन्द (अस्ति) है वा । येन । जिससे सूर्य (वृत्राणि) मेघ के अङ्गों को हलके शत्रुओं की सेना के अङ्गों का (हसि) । मराने करते हो (सः) वह (त्वाम्) इन्द्र (ममनु) आनन्दित करे ॥ २ ॥

भावार्थः—जिस जिस उपाय से दुष्ट बलहीन हो इस उस उपाय का राजा अनुष्ठान करे अर्थात् आत्म करे ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्येषु कथं वर्ततेत्याह ।

फिर मनुष्यों में कैसे वर्तन विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

बोधो सु मे मघवन् प्रशंसिता यो ते वसिष्ठो अर्चति प्रशस्तिम् ।

इमा ब्रह्म सध्मादे जुषस्व ॥ ३ ॥

बोध । सु । मे । मघवन् । वाचम् । आ । इमाम् । याम् । ते । वसिष्ठः ।

अर्चति । प्रशस्तिम् । इमा । ब्रह्म । सध्मादे । जुषस्व ॥ ३ ॥

पदार्थः—(बोध) जानीद (सु) (मे) मम (मघवन्) प्रशंसितधनयुक्त (वाचम्) (आ) (इमाम्) याम् (ते) तव (वसिष्ठः) (अर्चति) (प्रशस्तिम्) प्रशंसिताम् (इमा) इमानि (ब्रह्म) धनान्यत्राणि वा (सध्मादे) समानस्थाने (जुषस्व ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मन्त्रविद्वंस्य गान्ते प्रशस्तिं वसिष्ठः कर्त्तुं तामिमां मे दातुं त्वं
सु बोध सधमाद इमां वस्य जुवस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—स एव विद्वानुत्तमोऽस्ति यो यादृशीं प्रज्ञां शास्त्रविषयेषु प्रवीणां
स्वार्थमिच्छेत्सामेवाऽन्यार्थमिच्छेत् यद्यदुत्तमं यस्तु स्वार्थं नश्यसाध च जानीयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (मन्त्रवन्) प्रशंसित धन वाले विद्वान् आप (वाम्) जिय (ते) आप के
विषय की (प्रशंसितम्) प्रशंसित वाणी को (वसिष्ठः) अतीव बलवन् राजा (आ, अर्चति) अपने
प्रकार सत्कृत करता है (इमाम्) इस में मेरी वाचम्) वाणी को यत्र (सु, खं) अपने
प्रकार जानो उससे (सधमादे) एक में स्थान में (इमा) इन (वस्य) धन का अर्थों का (जुवस्व)
सेवन करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—वही विद्वान् उत्तम है जो जिस प्रकार की उत्तम भाषा विषय में बुद्धि अपने किये
जाहे उसी को मैं ही के किये जाहे और जो जो उत्तम अपने किये पदार्थों को उस पदार्थ के किये भी
जाने ॥ ३ ॥

पुनरध्यापकाऽयेतावः परस्पर कथं वनेरन्विन्यतः ।

किं पढ़ने पढ़ाने वाले परस्पर कैसे वनें इस विषय को अपने गान्ध में कहते हैं ।

श्रुधी इव विपिपानस्याद्रिर्द्यौः । विप्रस्यार्चतो मनीषाम् ।

कृष्व द्रुवांस्यन्तमा सचेमा ॥ ४ ॥

श्रुधि । इवम् । विपिपानस्य । अद्रिः । द्यौः । विप्रस्यः । अर्चतः ।

मनीषाम् । कृष्व । द्रुवांसि । अन्तमा । सचे । इमा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(श्रुधि) अत्र इत्यन्तोऽनस्तिष्ठ इति दीर्घः । (इवम्) शब्दसमूहम्
(विपिपानस्य) विपिपानि पानानि यस्मान्न तस्य (अद्रिः) मेघसदृशः । (द्यौः) विष्णोर्द्वि ।
अत्र इत्यन्तोऽनस्तिष्ठ इति दीर्घः । (विप्रस्य) मेघाधिनः । अर्चतः) सन्निधौ कर्त्तव्यम् ।
(मनीषाम्) प्रज्ञाम् । (कृष्व) कुश्वः । अत्र इत्यन्तोऽनस्तिष्ठ इति दीर्घः । (द्रुवांसि)
परिस्वरणानि । (अन्तमा) समीपस्थानि । (सचे) संवर्त्तन्त इमां) अर्चतः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे परमविद्वंस्य विपिपानस्याद्रिर्विवाच्यतो विप्रस्य इव श्रुधि मनीषां
वोपेमान्तमा द्रुवांसि सचे कृष्व ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुः—हे जिज्ञासु यो स्वकीयं पठितं परीक्षकाय विदुषे
आवयन्तु तत्र ते यदुपदिशेयुस्तानि सततं संरक्ष्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे परम विद्वान् आप (विपिपानस्य) विविध प्रकार के पीने जिय से बनें उस
(अद्रिः) मेघ के समान (अर्चतः) सत्कार करते हुए (विप्रस्य) उत्तम बुद्धि वाले को (इवम्)
शब्दसमूह को (श्रुधि) सुनो (मनीषाम्) उत्तम वाङ्मय को (कृष्व) जानो और (इमां) इन
(अन्तमा) समीपस्थ (द्रुवांसि) सवर्त्तन्त इमां) सचे संवर्त्तन्त ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में शक्यकृतसोपमालंकार है—हे विज्ञासु विद्यार्थी जनो ! तुम अपना पढ़ा हुआ परीक्षा करने वाले विद्वान् को सुनाओ, वहाँ से जो उपदेश करें उनका निरन्तर लेवन करो ॥ ४ ॥

पुनः परीक्षकाः किं कुर्युर्मित्याह ।

किं परीक्षक जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

न ते गिरो अपि मृष्ये तुरस्य न सुष्टुतिमसुर्यस्य विद्वान् ।

सदा ते नाम स्वयशो विवक्षिम ॥ ५ ॥ ५ ॥

न । ते । गिरः । अपि । मृष्ये । तुरस्य । न । सुऽस्तुतिम् । असुर्यस्य ।
विद्वान् । सदा । ते । नाम । स्वऽशः । विवक्षिम ॥ ५ ॥ ५ ॥

पदार्थः—(न) (ते) तव (गिरः) धानः (अपि) (मृष्ये) विचारये
(तुरस्य) क्षिप्रं कुर्वन् (न) (सुऽस्तुतिम्) शोभना प्रशंसाम् (असुर्यस्य) असुरेषु
मूर्खेषु भयस्य (विद्वान्) (सदा) (त) (नाम) संज्ञाम् (स्वयशः) स्वकीयकीर्तिम्
(विवक्षिम) निरन्तरं परीक्षयामि ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्यार्थिन् अनभ्यस्तविद्यस्य ते तुरस्य गिरो विद्वानहं न मृष्येऽ-
पिस्वसुर्यस्य सुऽस्तुतिं न मृष्ये ते तव नाम स्वयशश्च सदा विवक्षिम ॥ ५ ॥

भावार्थः—विद्वान्परीक्षायां यातनमात्मप्रमादिनो निवृत्तिं पश्येत्ताञ्च परीक्ष-
येन्नाप्यध्यापयेत् । ये चोद्यमिनः सुबुद्धयो विद्याभ्यासे तत्परा बोधयुक्ताः स्युस्तान्सु-
परीक्ष्य प्रशंसयन् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्यार्थी । नहीं है विद्या में अभ्यास जिसको ऐसे (ते) तेरे (तुरस्य) क्षीघ्रता
करने वाला की । गिरः । धान्यों को (विद्वान्) विद्वान् मैं (न, मृष्ये) नहीं विचारता (अपि)
अपि (असुर्यस्य) मूर्खों में अभिज्ञ हुए जन की (सुऽस्तुतिम्) उत्तम प्रशंसा को (न) नहीं
विचारता मैं तेरे (नाम) नाम और (स्वयशः) अपनी कीर्ति की (सदा) सदा (विवक्षिम)
निरन्तर से परीक्षा करता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—विद्वान् जन परीक्षा में जिसको आज्ञा, प्रमादी और निवृत्ति देखे उनकी न
परीक्षा करे और न पढ़ावे । और जो उद्यमी सधीम् परिश्रमी उत्तम बुद्धि विद्याभ्यास में तत्पर बोधयुक्त
हों उनकी उत्तम परीक्षा कर उन्हें प्रशंसा उत्साह दे ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्यैः किमेष्टव्यमित्याह ।

किं मनुष्यों को क्या इच्छा करनी चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

भूरि हि ते सर्वनामानुषेषु भूरि मनोषो हवन् त्वामित् ।

मरि अस्मन्मपञ्चयोरकः ॥ ६ ॥

भूरि । हि । ते । सर्वना । मानुषेषु । भूरि । मनीषी । इन्द्रे । त्वाम् । इत् ।
मा । आरे । अस्मन् । मघवन् । ज्योक् । क्विति कः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(भूरि) बहुत (हि) तब (ते) तब (सर्वना) सर्वनामि
यहसाधककर्माशयैश्वर्याणि कर्माणि प्रेरणानि वा (मानुषेषु) मनुष्येषु (भूरि) बहुत
(मनीषी) मेधावी (इन्द्रे) गृह्णाति स्तोति वा (त्वाम्) (इत्) एव (मा) (आरे)
दूरे समीपे वा (अस्मन्) (मघवन्) बहुश्वर्ययुक्त (ज्योक्) निरन्तरम् (कः)
कुर्याः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मघवन् बहुविधैश्वर्ययुक्त ! तू मानुषेषु भूरि मनीषी ते सर्वना
भूरि इन्द्रे ये हि श्रामिन् स्तोति तं ह्यम्भदार ज्योक्ता कः किन्तु सदाऽस्मत्समीपे
रह्ये ॥ ६ ॥

भाषार्थः—यो हि मनुष्याणां मध्य उत्तमो विद्वानास, परीक्षको भवेत्समस्या-
न्यायकाश्च सततं प्रार्थयेयुर्भर्ताऽस्माकं निकटे यो श्रामिको विद्वान्भवेत् स एव
निरन्तरं रक्षणीयो यश्च मित्र्याप्रियश्चादी न स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुत विद्यारूपी ऐश्वर्ययुक्त तू (मानुषेषु) मनुष्यों में (भूरि)
बहुत (मनीषी) बुद्धिकाका अम (ते) आपके (सर्वना) यक्षुमिद्धि कराने वाले कर्मों वा प्रेरणाओं
को (भूरि) बहुत (इन्द्रे) गृह्य करत तब ! तू (त्वाम्) आप को (इत्) ही इति प्रशंसा
करता (हि) इसी को (अस्मत्) हम लोगों से (आरे) दूर (ज्योक्) निरन्तर (मा, कः) मत
करो किन्तु सदा हमारे समीप रह्यो ॥ ६ ॥

भाषार्थः—जो निरन्तर से मनुष्यों के बीच उत्तम विद्वान् आस परीक्षा करने वाला हो उसको
तब जन्म जन्मों की निरन्तर प्रार्थना करो आप लोगों को हमारे निकट जो धार्मिक, विद्वान् हो
वही निरन्तर रहने योग्य है जो मित्र्या स्वामी वादी होने वाला न हो ॥ ६ ॥

पुनस्सेनाऽधिष्ठातृभिः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

फिर सेनापतियों को क्या करना चाहिये इस विषय को आगे मन्त्र में कहते हैं ।

तुभ्योदिमा सर्वना शूर विश्वा तुभ्यं ब्रह्माणि वर्धना कृणोमि ।

त्वं नृभिर्हृद्यो विश्वधांसि ॥ ७ ॥

तुभ्यं । इत् । इमा । सर्वना । शूर । विश्वा । तुभ्यम् । ब्रह्माणि । वर्धना ।
कृणोमि । त्वम् । नृभिः । हृद्यः । विश्वधा । अमि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(तुभ्यं) तुभ्यम् (इत्) एव (इमा) इमानि (सर्वना) ओषधि-
निर्माकानि प्रेरणानि वा (शूर) निर्भवतया शत्रूणां हितक (विश्वा) सर्वाणि (तुभ्यम्)

(ब्रह्माणि) भनान्यन्नानि वा (वर्धना) उन्नति करानि करानि (कृणोमि) करोमि (त्यम्) (कृमि) नायकैर्मनुष्यै (इत्यः) स्तुतिमानुमानुमन् (विश्वजा) वा विश्व ददाति सः । अत्र छान्दसा षण्णुलाप इति राजापः । (अस्ति) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे शूर राजन्मनेश वा यो विश्ववाम्य कृमिर्द्वयोऽस्मि तस्मन्नुभ्येदिमा सयना कृणामि तुभ्य विश्वा ब्रह्माणेण वर्धना न दशामि ॥ ७ ॥

भावार्थः—सनाधिष्ठानार सेनाभ्यान्नेष्टुभृत्यान् सुपर्णदगाऽधिकारेषु कार्येषु च नियोजयेयुस्तेषां यथावत्पालन विधाय सुशक्त्या वर्धयेयुः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भयना स शत्रुघ्नो की दिमा करने वाले राजा वा सेनापति, जो (विश्वा) विश्व को धारण करने वाले (त्यम्) मार (शमः) नायक मनुष्यो स (इत्यः) स्तुति वा प्रशंसा करने योग्य (अस्ति) है इससे (तुभ्य) तुम्हारे लिये (इत्) ही (इमा) यह (सयना) कोषाधियो क बनाने वा वेरवाया को (कृणामि) करता हूँ और (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (विश्वा) समस्त (ब्रह्माण्य) भवन वा अन्तर्गत और (वर्धना) उन्नति करने वाले कर्मों को करता हूँ ॥ ७ ॥

भावार्थः—सनाधिष्ठाना जन सेनाभ्य योद्धा भृत्यघ्नों की अन्वे प्रकार परीक्षा कर अधिकार और कार्यों में नियुक्त करें यथावत् समको पालना करके उत्तम शिवा स ददावे ॥ ७ ॥

पुनः स राजा कीदृशान्पुरुषान् रक्षेदित्याह ।

फिर वह राजा कैसे पुरुषों का रक्षे इस विषय को अगले पन्थ में कहने हैं ।

न चित्रु ते मन्यमानस्य दस्मोर्दशुवन्ति महिमानमुग्र ।

न वीर्यमिन्द्र ते न राधः ॥ ८ ॥

नु । चित्रु । ते । मन्यमानस्य । दस्म । उग्र । अशनुवन्ति । महिमानम् ।

उग्र । न । वीर्यम् । इन्द्र । ते । न । राधः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(नु) सद्यः । अत्र चित्रुषेति दीर्घः । (चित्रु) अपि (तु) (ते) तव (मन्यमानस्य) (दस्म) दुःखोपज्ञयितः (उग्र) (अशनुवन्ति) प्राप्नुवन्ति (महिमानम्) (उग्र) तेजस्विन् (न) निषेधे (वीर्यम्) पराक्रमम् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त राजन् (ते) तव (न) निषेधे (राधः) धनम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे दस्मोर्दशु ! मन्यमानस्य ते महिमानं नु सज्जनाउदशनुवन्ति तेषु विद्यमानेषु सन्सु ते तव वीर्यं शत्रवो हिसितुं न शक्नुवन्ति न चित्रु तव नु राधो प्रदीतुं शक्नुवन्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमातद्धारः—हे राजन् ! यदि भवान्सुपरीक्षितान्धार्मिकाञ्छूरा-न्विदुषस्सकृत् स्वनिकटे रक्षेत्तर्हि कोऽपि शत्रुर्भवन्तं पीडयितुं न शक्नुयात्सवा वीर्यैश्वर्येण वर्धेत ॥ ८ ॥

पदार्थ—हे, इसमें तुम्हारे बिना करने वाले (उद्धृते) ने कहा (इन्द्र) स्वमैश्वर्ययुक्त राजा (सन्वयमानस्य) माननीय के मानने वाले (उद्धृते) आदमानम्) बह्मण की (तुम्हारे) शीघ्र सज्जन (उद्धृते) उद्धृति पद्धति है उनके विद्यमान होते, त, आगे (उद्धृते) पराक्रम को शत्रु जन नष्ट (न, न कर सकन) विन, शत्रु न न बहा (तुम्हारे) शीघ्र (उद्धृते) भय से सकते हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमानवाच है हे राजन् ! आप प्रकृति परीक्षा कर सुपरीक्षित, धार्मिक, शूर, विद्वान् जनो को अपने निकट रखने को कहें ॥ ५ ॥ तुम्हारे आगे को पापा न दे सके सदा भीय और ऐश्वर्य से बहो ॥ ५ ॥

राजादिभिः कैर्महैर्देवि विधयन्महः ।

राजादिको को किमहं साधु मर्त्य विद्वान् काला आदित्ये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ये च पूर्वश्रवणो ये च नून्ना इन्द्र प्रत्याणि जनयन्त विप्राः ।

अस्मे तं सन्तु सकृदा शिवानि युग्मं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥६॥

ये । च । पूर्व । श्रवणः । ये । च । नून्ना । इन्द्र । प्रत्याणि । जनयन्त ।
विप्राः । अस्मे इति । ते । सन्तु । सकृदा । शिवानि । युग्मम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पदार्थः—(ये) (च) । पूर्व । श्रवणयन्त (श्रवण) वेदार्थविदः (ये) (च)
(नून्नाः) श्रवणने (इन्द्र) राजन् प्रत्याणि) वनान्यभ्यानि वा जनयन्त) जनयन्ति
(विप्राः) वेदानि (अस्मे) अस्मभ्यमग्राहक वा (तं) तत् (सन्तु) (सकृदा)
सकृदुः कर्माणि (शिवानि) महत्प्रदाति, युग्मं पात । (स्वस्तिभिः) सदा
(नः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ये पूर्व श्रवणो धार्मिकश्च ये नून्ना धर्मज्ञश्च विप्रास्ते
अस्मे च प्रत्याणि जनयन्त तस्मदाऽग्राहक तेषु च शिवानि सकृदा सन्तु यथा युग्मस्म-
त्सखाय सन्तः स्वस्तिभिर्न सदा पात तेषां तयमनि युग्मस्वस्तिभिः सदा स्तौम ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र यान्त्रकलुं हे राजन् ये वेदार्थविद्विदो योगिन आसा
उपदेशका अध्यापकाश्च ये अर्थेण ग्रहणार्थेण विद्याध्ययने रताः प्राज्ञाश्चास्मत्कल्याण-
कलुका भद्रयुक्तेस्तैव मैत्रा कृत्वा धनधान्यानि वधैश्चित्तैरन्तान् सन्त-रक्ष रक्षिताश्च
ते भवन्त सदा रक्षयिष्यन्तीति ॥ ६ ॥

अग्नेन्द्रराजशूरसेनेशाध्यापकाऽध्यक्षपरीक्षकोपदेशककृत्यगुणवर्धनादेतदर्थस्य ।

सूक्तस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सकृद्विधेया ।

इति इतिवृत्तितमं सूक्तं चण्डो वर्णन समाप्तः ॥

पदार्थ - हे (इन्द्र) राजन् (ये) जो (पूर्वे) विद्या पढ़े हुए (अध्वयः) वेदार्थ वेत्ता जन (च) और धार्मिक अन्य जन (वे) जो (नूनाः) नवीन पढ़ने वाले जन (च) और बुद्धिमान् अन्य जन (विद्याः) उत्तम बुद्धि वाले जन (ते) तुम्हारे और (अग्ने) हम लोगों के लिये (भक्ष्याणि) धन वा अन्नों को (जनयन्त) उत्पन्न करते हैं उनके साथ हमारे और आपके (शिक्षाजि) मङ्गल देने वाले (सख्या) मित्र के कर्म (सन्तु) हों जैम (यूयम्) तुम हमारे मित्र हुए (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों को (सदा) सदा (पठ) रचा करा जिस हम लोग भी तुम को सुखों से सदा पालें ॥ ६ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—हे राजा ! जो वेदार्थवेत्ता और धर्म पदार्थों को जानने वाले योगी जन विद्याध्ययन में निरत बुद्धिमान् हमारे कल्याण की इच्छा करने वाले हों उनके साथ ऐसी मित्रता कर धन धान्यों को बढ़ा इनसे इनकी सदा रचा कर और रचा किये हुए वह जन आप की सदा रचा करेंगे ॥ ६ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राजा, गुरु, सेनापति, पढ़ाने, पढ़ने, परीक्षा करने और उपदेश देने वालों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ समाप्ति जाननी चाहिये ।

यह चाईसवा सूक्त और छत्र षण् पुरा हुआ ॥

***

अथ षडृचस्य त्रयोविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । ६

भुरिक् पङ्क्तिः । ४ स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ३

धिराट् त्रिष्टुप् । ५ निचृतित्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ उपस्थित सङ्ग्रामे प्रवन्धकतैः किं किं कुर्युरित्याह ।

अथ छः ऋचावाले तैस्रिंश्वे सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में प्रवन्धकता जन क्या क्या करे इस विषय को कहते हैं ।

उदु ब्रह्माग्यैरन भवस्यैन्द्रं समये मन्त्रया वसिष्ठ ।

आ यो विश्वानि शर्वसा तनानोपश्रोता भु ईवन्तो वचांसि ॥ १ ॥

उत् । ऊँ इति । ब्रह्माणि । ऐगन् । अवस्या । इन्द्रम् । सऽमये । महय ।

वसिष्ठ । आ । यः । विश्वानि । शर्वसा । तनान । उपऽश्रोता । मे । ईवतः ।

वचांसि ॥ १ ॥

पदार्थः—(उत्) (उ) (ब्रह्माणि) धनधान्यानि (वेरत) प्रेरयन्ति (अवस्या) अवःस्मरन्तेषु अवशेषेषु भवानि (इन्द्रम्) शङ्कीरम् (समये) सङ्ग्रामे (मन्त्रया) पूजय । अत्र संहितायामित् दार्घ्यः । (वसिष्ठ) अतिशयन वसो (आ) समन्तात् (यः)

(विश्वानि) सर्वाणि (शवसा) बलेन (तनान) तनोति (उपश्रोता) य उपद्रष्टा सञ्जुगोति (मे) मम (ईवतः) मामीप्य गच्छतः (वचांसि) वचनानि ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठ ! विद्वद्वाजन्वया विद्वांसः अयस्या ब्रह्माण्युदैरत तथेष्टसु समये महय । य उपश्रोता शवसेवतां मे विश्वानि वचांस्था तनान तमप्युपदेष्टारं समये महय ॥ १ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—हे राजन्पदा सङ्ग्राम उपतिष्ठेत्तदा पुष्कलं धनं धान्यं शस्त्रादिकं सेनाङ्गानि चैतथा रक्षकान्सुप्रबन्धकर्त्तव्यमान्मेरयतु तथातानुपदेशंश्च रक्षयत योद्धार उत्साहिताः सुरक्षिताः सन्तः क्षिप्रं विजयं कुर्युः । १ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठ) अतीव बलसे वाले विद्वान् राजा जैसे विद्वान् जन (अयस्या) अथ वा अथ्यों के बीच उत्पन्न हुए (वचांसि) अनधार्म्यों को (उदैरत) घेरना देते हैं जैसे (इन्द्रम्) शूरवीरजन का (य) तर्क वितर्क से (समये) समर में (महय) सत्कार करो (या) जो (उपश्रोता) ऊपर से देखने वाला अथ्वा सुनता है वह (शवसा) बल से (ईवतः) समीप जाते हुए (मे) मेरे (विश्वानि) सर्व (वचांसि) वचनों को (आ, तनान) अथ्वा प्रकार वितारता है उस उपदेशक का भी समर में सत्कार करो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमास्वर है—हे राजा जब संग्राम उपस्थित हो तब बहुत धन अथ अथ सेनाओं के अङ्ग और इनकी रक्षा करने तथा अथ्वा प्रबन्ध करने वालों को आप घेरना देओ, आप और उपदेश जनों को रक्षो, योद्धा जन उत्साहित और सुरक्षित हुए शीघ्र विजय करें ॥ १ ॥

पुनः स राजाऽमात्याश्चाऽन्योऽन्यं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ।

फिर यह राजा और मन्त्री जन परस्पर कैसे वर्त्ते
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अयामि घोष इन्द्र देवजामिरिज्यन्त यच्छुरुधो विवाचि ।

नहि स्वमार्युश्चिकित्ते जनेषु तानोर्इहास्पतिं पर्यस्मान् ॥ २ ॥

अयामि । घोषः । इन्द्रः । देवजामिः । इज्यन्त । यत् । शुरुधः ।

विवाचि । नहि । स्वम् । आयुः । चिकित्ते । जनेषु । तानि । इत् । अर्हासि ।

अति । पर्षि । अस्मान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(अयामि) प्राप्नोति (घोष) सुप्रकृत्युक्ता वाक् । घोष इति वाक् भास । निघं० १ । ११ । (इन्द्र) परमेश्वरप्रद (देवजामिः) यो देवेस्सह जमति सः (इज्यन्त) प्राप्नुवन्तु (यत्) ये (शुरुधः) ये सद्यो रुन्धन्ति ते (विवाचि) विविधासु विद्यासु प्रवृत्ता वाक् तस्याम् (नाह) निषेध (स्वम्) स्वर्कायम् (आयुः) जीवनम् (चिकित्ते)

जानाति (जनेषु) मनुष्येषु (तानि) (इत्) एव (अंदांसि) अधर्मयुक्तानि कर्माणि
(अति) (पर्वि) पृथयसि (अस्मान्) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यद्ये शुरुधो निवाचीरज्यन्त यैः सह देवजामिघोषः प्रवर्तते यो
जनेषु स्वमायुश्चिकिते तान्यंदांसि दूरेऽति पर्थ्यस्मोश्च सुगच्छति तमहमयामि एने सर्वे वयं
पुरुषार्थेन कदाचित् पराजिता इमहि भवम ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यथा विद्वांसो धर्म्यं वर्त्तेरैस्तथा यूयमपि वर्त्तन्वम
ब्रह्मचर्यादिना स्वकीयमायुर्वर्धयत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परम देवर्ष के देने वाले (इत्) जो (शुरुधः) शीघ्र रुकने वाले
(निवाचि) नाना प्रकार की विधाओं में ओ प्रवृत्त वाणी उसमें (हरज्यन्त) जाते होते हैं वा जिनके
साथ (देवजामिः) विद्वानों के संग रहने वाली (घोषः) अश्ली वक्त्रा से युक्त वाणी प्रवृत्त हो वा
जो (जनेषु) मनुष्यों में (स्वम्) अपनी (आयुः) उमर को (चिकिते) जानता है वा (तानि)
उन (अंदांसि) अधर्मयुक्त कामों को दूर (अति पर्वि) आप अति पार पहुँचाते वा (अस्मान्)
हम लोगों की धर्ये प्रकार रचा करता है उसकी मैं (अयामि) रचा करता हूँ ये समस्त हम लोग
पुरुषार्थ से पराजित (इत्, नदि) कभी न हों ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् जन धर्मयुक्त व्यवहार में वर्त्ते वैसे तुम भी बतों,
ब्रह्मचर्य आदि से अपनी आयु को बढ़ाओ ॥ २ ॥

पुनः किं कृत्वा वीराः सङ्ग्रामे गच्छेयुरित्याह ।

फिर क्या करके वीर संग्राम में जावें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

युजे रथं गवेषणं हरिभ्यामुप ब्रह्माणि जुजुषाणमस्थुः ।

वि बाधिष्ट स्य रोदसी महित्वेन्द्रो वृत्राण्यप्रतो जघन्वान् ॥ ३ ॥

युजे । रथम् । गोऽर्पणम् । हरिभ्याम् । उप । ब्रह्माणि । जुजुषाणम् ।

अस्थुः । वि । बाधिष्ट । स्यः । रोदसी इति । महित्वा । इन्द्रः । वृत्राणि ।

अप्रति । जघन्वान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(युजे) युज्जिम (रथम्) प्रशस्तं यानम् (गवेषणम्) गां भूमिं
प्रापकम् (हरिभ्याम्) अभ्याभ्याम् (उप) (ब्रह्माणि) अनध्यानानि (जुजुषाणम्)
सेवमानम् (अस्थुः) तिष्ठन्तु (वि) (बाधिष्ट) बाधयन्तु (स्यः) सः (रोदसी)
घायापृथिव्यौ (महित्वा) महिम्ना (इन्द्रः) सूर्यः (वृत्राणि) धनानि (अप्रति)
अप्रत्यक्षेऽपि (जघन्वान्) हस्ता ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे सेनेश ! यद्येन्द्रो महित्वा रोदसी प्रकाशयति तथाय ब्रह्माणि
जुजुषाणं रथं वीरा उपास्थुर्येन शूरवीराः शत्रुन्विबाधिष्ट तमप्रति जघन्वान् स्योऽहं गवेषणं
रथं हरिभ्यां युजे वृत्राणि प्राप्नुयाम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे शूरवीरा यदा भवन्तो युद्धाय गच्छेयुस्तदा सर्वा
सामग्रीमलकृत्य यान्तु येन शत्रूणां बाधा सद्यः स्याद्विजयैश्वर्यं च प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे सेनेश जैसे (इन्द्रः) सूर्य (महिषा) अपने महान् परिभाष से (रोदली)
आकाश कीर पृथिवी को प्रकाशित करता है वैसे जिस (महामणि) धन धान्य पदार्थों को
(सुत्रुषाणाम्) सेवते हुए (रथम्) प्रतापनीय रथ को वीरजन (उपायुः) उपस्थित होते हैं जिससे
शूरवीर जन शत्रुओं को (विबाधिह) विविध प्रकार से विजोवें पीड़ा दें उसको (अग्रति) अग्रत्यक्त
अर्थात् पीछे भी (अघम्बान्) भारने वाला (स्वः) वह मैं (गवेचयम्) भूमि पर पशुं बाने वाले रथ
को (हरिष्माम्) हरणशील घोड़ों से (युजे) जोड़ता हूँ जिससे (वृत्राणि) धनों को भास
होऊं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमासंकार है—हे शूरवीरो ! जब आप लोग युद्ध के
खिमे जावें तब सब सामग्री को पूरी करके जावें जिससे शत्रुओं का शीघ्र बाधापीड़ा हो और विजय
को भी प्राप्त हो ॥ ३ ॥

पुनः सेनापतीशः कीदृशान्पौद्धन्वचेदित्याह ।

फिर सेनापति का ईश वीर, कैसे युद्ध करने वालों को रक्खे
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आपश्चिन्पिप्युः स्तय्यो न गावो नक्षन्नृतं जरितारस्त इन्द्र ।

याहि वायुर्न नियुतो नो अच्छा त्वं हि धीभिर्दयसे वि वाजान् ॥ ४ ॥

आपः । चित् । पिप्युः । स्तय्यः । न । गावः । नक्षन् । अतम् । जरितारः ।
ते । इन्द्र । याहि । वायुः । न । नियुतः । नः । अच्छ । त्वम् । हि । धीभिः ।
दयसे । वि । वाजान् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आपः) जलानि (चित्) इव (पिप्युः) वर्धयेयुः (स्तय्यः)
आच्छादिताः (न) इव (गावः) किरणा (नक्षन्) व्याप्नुवन्ति (अतम्) सत्यम्
(जरितारः) स्तावकाः (ते) तव (इन्द्र) सर्वसेनेश (याहि) (वायुः) पवनः (न)
इव (नियुतः) निश्चितान् (नः) अस्मान् (अच्छ) अत्र संहितायामिति दीर्घः ।
(त्वम्) (हि) यतः (धीभिः) प्रज्ञाभिः (दयसे) कृपां करोषि (वि) (वाजान्)
वेगवतः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ये वीरा आपश्चिद्रमयन्तस्तयो गावो न पिप्युस्ते जरितार
अतं नक्षन्तैस्सह वायुर्न त्वं याहि हि त्वं धीभिर्नियुतो वाजास्तोऽहं विदयसे तस्मादयं
तथाह्वा नोल्लङ्घयामः ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः हे सेनाध्यक्षेश ! यदि भवान्नुपरीक्षितनाञ्जुरवीरान्
संरक्ष्य सुशिक्ष्य कृपयोर्जाय शत्रुभिस्सह योयंयत्तह्येत सूर्यकिरणवत्संजस्विनो भूत्वा
वायुवत्सद्यो गत्वा शत्रूँस्तूणं विनाशयन् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सर्व सेनापति ओ वीरजन (आप) जलों के (पित्) समान सेनात्रनों
को चलाते हुए (स्तयै) डभी हुई (गावः) किरणों के (न) समान (पितुः) बड़ावें और (ते)
आप की (जरितारः) स्तुति करने वाले जन जनम्) सत्य को (मवन्) व्याप्त होते हैं उनके
साथ (वायुः , पवन के (न) समान (वम्) आप (वाहि) जाइये (हि) जिससे (भीभिः)
उत्तम बुद्धियों से (नियुतः) निश्चित किये हुए (वाजान्) वेगवान् (नः) हम लोगों की (अण्ड)
अण्डे प्रकार (विदपसे) विशेषता से दया करते हो इससे हम लोग मुझारी आज्ञा को न उपेक्षित
करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे सेनाध्यक्ष पति यदि आप सुपरीक्षित शूरवीर
जनों की अण्डे प्रकार रक्षा कर अण्डी मिका देकर और कृपा से उन्नति कर शत्रुओं के साथ युद्ध
करावें तो वे सूर्य की किरणों के समान तेजस्वी होकर पवन के समान शीघ्र जा शत्रुओं को शीघ्र
विनाशें ॥ ४ ॥

पुनस्ते सर्वसेनेशाः सर्वे सेनाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर वे सब सेनापति और सब सेना जन परस्पर कैसे वर्ते
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ते त्वा मदा इन्द्र मादयन्तु शुष्मिणं तुविरार्धसं जरित्रे ।

एको देवत्रा दयसे हि मर्त्तानस्मिञ्छूर सवने मादयस्व ॥ ५ ॥

ते । त्वा । मदाः । इन्द्र । मादयन्तु । शुष्मिणम् । तुविऽरार्धसम् ।
जरित्रे । एका । देवऽत्रा । दयसे । हि । मर्त्तान् । अस्मिन् । शूर । सवने ।
मादयस्व ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ते) (त्वा) त्वाम् (मदाः) आनन्दयुक्ताः सुभटाः (इन्द्र)
सर्वसेनास्वामिन् (मादयन्तु) दययन्तु (शुष्मिणम्) बहुबलयुक्तम् (तुविरार्धसम्)
बहुधनधान्यम् (जरित्रे) सत्यस्तावकाय (एकः) असहायः (देवत्रा) देवेषु विश्वसु
(दयसे) (हि) यतः (मर्त्तान्) मनुष्यान् (अस्मिन्) वर्त्तमाने (शूर) निर्भय (सवने)
युद्धाय प्ररणे (मादयस्व) आनन्दयस्व ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र ! हि यतस्त्वमेको देवत्रा परमै जरित्रे येभ्यो भुव्यम्यक्ष
दयसे ते मदाः सन्तः शुष्मिणं तुविरार्धसं त्वा मादयन्तु त्वमस्मिन् सवने तान्मतान्मा
दयस्व ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे सर्वसेनाधिकारिणो त्वं सदा सर्वेषामुपरि पक्षपातं विहाय कृपां विदध्या । सर्वाश्च समभावेनानन्दय यतस्ते सुरक्षिताः सङ्कृताः सन्तो दुष्टाभिषार्य श्रेष्ठाप्रक्षित्वा राज्यं सततं वर्धय्युः ॥ ४ ॥

पदार्थ—हे । शूर । निर्भय (इन्द्र) सर्व सेना स्वामी (हि) जिस कारण आप (एकः) सबेले (देवता) विद्वानों में जिस (अरित्रे) सत्य की श्रुति करने वाले के लिये जिन भृत्य जनों से (दयसे) दया करते हो (ते) वे (मयाः) आनन्दयुक्त होते हुए अच्छे भट योद्धाजन (शुष्मिणम्) बलयुक्त (तुविराधसम्) बहुत धन धान्य वाले (त्वा) आप को (मादयन्तु) हर्षित करें आप (अस्मिन्) इस वर्तमान (सवने) युद्ध के लिये प्रेरणा में उन (मत्तोन्) मनुष्यों को (मादयस्व) आनन्दित करो ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे सर्व सेनाधिकारियों के पति ! आप सर्वदेव सब पक्षपात को छोड़ कृपा करो और सब को समान भाव से आनन्दित करो जिससे वे अच्छी रक्षा और सत्कार पाये हुए दुष्टों का निवारण और श्रेष्ठों की रक्षा करके निरन्तर राज्य बढ़ावें ॥ ५ ॥

पुनः सर्वसेनेशं सेनाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर सर्व सेनापति को सेनाजन परस्पर कैसे बतें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एवोदिन्द्रं वृषणं वज्रबाहुं वसिष्ठासो अभ्यर्चन्त्यकैः ।

स नः स्तुतो वीरवत्पातु गोमयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ ७ ॥

एव । इत् । इन्द्रम् । वृषणम् । वज्रबाहुम् । वसिष्ठामः । अभि । अर्चन्ति ।
अकैः । सः । नः । स्तुतः । वीरवत् । पातु । गोमन् । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ६ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(एव) (इत्) अपि (इन्द्रम्) सर्वसेनाधिपतिन् (वृषणम्) सुखानां वर्धयितारम् (वज्रबाहुम्) शस्त्रास्त्रशालिम् (वसिष्ठामः) अतिशयन वासयितार (अभि) (अर्चन्ति) सत्कुर्वन्ति (अकैः , इतिचरैः स्म , नः) अस्मान् (स्तुतः) प्रशंसित । वीरवत् (वीरवन्) वीरा विद्यन्ते यस्मिंस्तन्मैत्र्यम् , पातु) (गोमन्) प्रशस्ता गोशान् विद्यन्ते यस्मिंस्तत् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) , सदा) (नः) अस्माकम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये वसिष्ठासोऽकैर्वृषणं वज्रबाहुमिन्द्रमभ्यर्चन्ति स एव स्तुतः सजः पातु । सर्वे यूयं स्वस्तिभिर्नो गोमर्द्दयदिस्तैन्य सदा पात । ६ ॥

१. वीरवत्पातु—इत प्रचलितपाठः ॥ सं० ॥

भावार्थः—येषां योऽधिष्ठाता भवेत्सदाज्ञायां सर्वैरथागृह्णितव्यमधिष्ठाता च पक्षपातं विहाय सुविचार्यान्ना प्रदद्यादयं परस्परस्मिन्प्राताः सन्नाऽन्योऽन्यया रक्षणं विधाय राज्यधनयशसि वधयित्वा सदा वर्धमाना अवन्ति ॥ ६ ॥

अग्नेन्द्रसेनायोद्धसर्वसेनेशकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति त्रयोविंशतितमं सूक्तं सप्तमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—ओ (वसिष्ठासः) अतीव बवाने वाले जन (अर्केः) उत्तम विचारों से (वृषणम्) सुखों की वर्षा करने और (वज्रबाहुम्) राजा अर्कों को हाथों में रखने वाले (इन्द्रम्) सर्व सेनाधिपति का (अभि, अर्चन्ति) सत्कार करते हैं (सः, एव) वही (स्तुतः) स्तुति को प्राप्त हुआ (नः) हम लोगों की (पातु) रक्षा करे । सब (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की तथा (गोमत्) प्रशंसित गीर्ण जिसमें विद्यमान वा (वीरवत्) वीरजन जिसमें विद्यमान वा (इत्) उस सेना समूह की भी (सदा) (पातु) रक्षा करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जिनका ओ अधिष्ठाता हो उसकी आज्ञा में सब को यथावत् वर्तना चाहिये । अधिष्ठाता भी पक्षपात को छोड़ अच्छे प्रकार विचार कर आज्ञा दे, ऐसे परस्पर की रक्षा कर राज्य, जन और धनो को बड़ा सदा करते हुए होओ ॥ ६ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, सेना, योद्धा और सर्व सेनापतियों के कार्यों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह तीसरा सूक्त और सातवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ षडृचस्य चतुर्विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । ३

निचृत्त्रिण्डुप् । २ । ५ त्रिण्डुप् । ४ विराट् त्रिण्डुच्छन्दः । धै३तः स्वरः ।

६ विराट् षड्क्विरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

अथ मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ।

अथ सः ऋचावाले चौबीसवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

योनिंष्ट इन्द्र सदर्ने अकारि तमानृभिः पुरुहूत प्र याहि ।

असो यथा नोऽविता वृधे च ददो वसूनि ममदश्च सोमैः ॥ १ ॥

योनिः । ते । इन्द्र । सदर्ने । अकारि । तम् । आ । नृभिः । पुरुहूत । प्र । याहि । असः । यथा । नः । अविता । वृधे । च । ददः । वसूनि । ममदः । च । सोमैः ॥ १ ॥

पदार्थः—(योनिः) गृहम् (ते) तव (इन्द्र) नरेश (सदने) उत्तमे स्थले (अकारि क्रियन् (तम्) (आ) (नृभिः) नायकैर्ग्रेनुष्यैः (पुरुहूत) वृद्धिः स्तुत (प्र) (याहि) (अस) भवेः (यथा) (नः) अम्माकम् (अविता) रक्षकः (वृधे) वधनाय (च) (वदः) वदासि (वसूनि , द्रव्याणि (ममः) आनन्द च) आनन्दय (सोमैः) ऐश्वर्योत्तमोपधिरसैः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे पुरुहूत इन्द्र राजस्ते सदने यो योनिम्भवयाऽकारि तं नृभिस्तव प्र याहि यथा नोऽविताऽसो नः वृधे च वसून्वददः सोमैश्च ममदस्तथा सर्वेषां सुखाय भव ॥ १ ॥

भावार्थः—अश्वोपमालङ्कारः—मनुष्यैर्निवासस्थानमुन्नतजलस्थलवायुके देशे गृहं निर्माय तत्र निवसितव्यम् । सवः सर्वेषां सुखवर्धनाय धनादिभिः संरक्षणं कृत्वाऽश्वितै-
रानन्दितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(पुरुहूत) बहुतों से स्तुति पाये हुए (इन्द्र) मनुष्यों के स्वामी राजा (ते) आपके (सदने) उत्तम स्थान में जो (योनिः) घर तुम से (अकारि) किया जाता है (तम्) इसको (नृभिः) नायक मनुष्यों के साथ (प्र, याहि) उत्तमता से जाओ (यथा) जैसे (नः) हमारी (अविता) रक्षा करने वाला (अस) दोषों और हमारी (वृधे) वृद्धि के लिये (च) भी (वसूनि) द्रव्य वा उत्तम वस्तुओं को (वददः) मँगाओ करो (सोमैः, च) और ऐश्वर्य वा उत्तमोत्तम उपोपधियों के रसों से (ममदः) इस को प्राप्त होमो वस सब के सुख के लिये होमो ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—मनुष्यों को चाहिये कि निवासस्थान उत्तम जल स्थल और पवन जहाँ हो उस देश में घर बना कर वहाँ बसें, सब के सुखों के बढ़ाने के लिये धनादि वस्तुओं से अच्छी रक्षा कर सबों को आनन्दित करें ॥ १ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषौ किं कृत्वा विवाहं कुर्यातामित्याह ।

किं वे स्त्री पुरुष क्वा करके विवाह करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

गृभीतं ते मन इन्द्र द्विवर्हीः सुतः सोमः परिपिक्ता मधूनि ।

विसृष्टधेना भरते सुवृत्तिरियमिन्द्रं जोह्वती मनीषा ॥ २ ॥

गृभीतम् । ते । मनः । इन्द्र । द्विवर्हीः । सुतः । सोमः । परिपिक्ता ।
मधूनि । विसृष्टधेना । भरते । सुवृत्तिः । इयम् । इन्द्रम् । जोह्वती ।
मनीषा ॥ २ ॥

पदार्थः—गृभीतम् । गृहीतम् (ते) तव (मनः) अन्नकरणम् (इन्द्र) परमैश्वर्यपद द्विवर्हाः) द्वाभ्यां विद्यापुरुषार्थाभ्यां वा वर्धन मः (सुतः , निष्पादितः (सोमः) ओषधिरसः (परिपिक्ता) सर्वतः सिक्तानि (मधूनि) क्षौद्रादीनि

(विसृष्टेना) विविधविद्यायुक्ता धेना वाग्यस्याः सा (भरते) धरति (सुवृत्तिः) शोभना वृत्तिः वर्त्तनं यस्याः सा (इयम्) (इन्द्रम्) परमैश्वर्यप्रदं पुरुषम् (जोहुवती) या भृशमाह्वयति (मनीषा) प्रिया ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! या विसृष्टेना सुवृत्तिरियं मनीषेन्द्रं जोहुवती भरते यया ते मनो घृभीतं गो द्विवर्हाः सुतः सोमोऽस्ति यत्र परिषिक्तानि मधूनि सन्ति तं सेवस्व ॥ २ ॥

भावार्थः—या स्त्री सुविचारण स्थप्रियं पतिं प्राप्य गर्भं विभर्ति सा पशुश्रित्ता-
कर्षिका वशकारिणी भूत्वा गौरसुतं जनयित्वा सर्वदाऽऽनन्दति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्य के देने वाले जो (विसृष्टेना) नाना प्रकार की विद्यायुक्त वाणी और (सुवृत्तिः) सुन्दर वाक्क टाक जिसकी ऐसी (इयम्) यह (मनीषा) प्रिया स्त्री (इन्द्रम्) परमैश्वर्य देने वाले पुरुष को ' जोहुवती ' जित्तर बजाती है उसको (भरते) धारण करती है जिसने (ते) तेरा (मनः) मन (घृभीतम्) महत्त्व किया तथा जो (द्विवर्हाः) दो से अर्थात् विद्या और पुरुषार्थ से बह ॥ वह (सुतः) उत्पन्न किया हुआ (सोमः) ओषधियों का रस है और जहाँ (परिषिक्ता) सब ओर से सींचे हुए (मधूनि) दाल का सहत आदि पदार्थ हैं उन्हें सेवो ॥ २ ॥

भावार्थ—जो स्त्री सुविचार से अपने प्रिय पति को प्राप्त हो के गर्भ को धारण करती है वह पति के चित्त की सींचने और बरक करने वाली होकर गौर सुत को उत्पन्न कर सर्वदा आनन्दित होती है ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं वर्त्तयित्वा किं पेयमित्याह ।

फिर मनुष्यों को क्या वर्त्त कर क्या पीना चाहिये
इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ नो दिव आ पृथिव्या अजीषिन्निदं बर्हिः सोमपेयाय याहि ।

बर्हन्तु त्वा हरयो मद्र्यञ्चमाङ्गुषमच्छा तवसं मदाय ॥ ३ ॥

आ । नः । दिवः । आ । पृथिव्याः । अजीपिन् । इदम् । बर्हिः ।
सोमपेयाय । याहि । बर्हन्तु । त्वा । हरयः । मद्र्यञ्चम् । आङ्गुषम् । अच्छ ।
तवसम् । मदाय ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (नः) अस्माकम् (दिवः) प्रकाशम् (आ) (पृथिव्या) भूमेः (अजीपिन्) सरतस्त्रयाह (इदम्) वर्त्तमानम् (बर्हिः) उत्तमं स्थानमवकाशं वा (सोमपेयाय) उत्तमोषधिरसपानाय (याहि) आगच्छ (बर्हन्तु) प्रापयन्तु (त्वा) त्वाम् (हरयः) (मद्र्यञ्चम्) मामञ्जतम् (आङ्गुषम्) प्राप्नुवन्तम् (अच्छ) सम्यक् । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (तवसम्) वस्त्रम् (मदाय) आनन्दाय ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे ऋजोविभं सोमपेयाय दिवः पृथिव्या. न इदं वहिरायाहि मदाय मद्रगंचमाङ्गूषं तवसं त्या सोमपेयाय हरयोऽच्छा चदन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—त एवारोगः शिष्टा धार्मिका विरायुषः परोपकारिणो भवेयुषं मद्यबुद्ध्यादिप्रलम्पकं विहाय बलबुद्ध्यादिवर्धकं सोमादिमहोपधिरसं पातुं सज्जनैः सह स्वाप्तस्थानं [वा] गच्छेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे (ऋजोविभ) सरल स्वभाव वाले आप (सोमपेयाय) उत्तम ओषधियों के रस के पीने के लिये (दिवः) पृथिव्या.) भूमि में (न.) हमारे (इदम्) इस वर्तमान (वहिः) इसमें स्थान वा अवकाश जो (त्या याहि) आओ (मदाय) आनन्द के लिये (मद्रगंचम्) मेरा सरकार उगते (आङ्गूषम्) और प्राप्त होते हुए (तवसम्) बलवान् (त्याम्) आपको दक्ष, ओषधियों के रस के पीने वा प्राप्त के स्थान को आवे (हरयः) हरशरीर (अन्ध, का, चदन्तु) अन्धे पहुँचावे ॥ ३ ॥

भावार्थ—वे ही नीरोग, शिष्ट, धार्मिक, विरायु और परोपकारी हों जो मद्यरूप और अन्धे प्रकार बुद्धि के नष्ट करने वाले पदार्थ को छोड़ बल, बुद्धि आदि को बढ़ाने वाले सोम आदि सभी ओषधियों के रस के पीने वा अपने वा प्राप्त के स्थान को आवे ॥ ३ ॥

पुनः क आप्ता भवन्तीत्याह ।

फिर कीन आप्त विद्वान् होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ नो विश्वाभिरुतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणो ह्यश्व याहि ।

वरीवृजत्स्थविरेभिः सुशिप्रस्मे दधद्रुषणं शुष्ममिन्द्र ॥ ४ ॥

आ । नः । विश्वाभिः । उतिभिः । सजोषाः । ब्रह्म । जुषाणः । हरिऽअश्व ।
याहि । वरीऽवृजत् । स्थविरेभिः । सुऽशिप्र । अस्मे इति । दधत् । वृषणम् ।
शुष्मम् । इन्द्र ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) तमन्तात् (नः) अस्मान् (विश्वाभिः) सर्वाभिः (उतिभिः) रक्षाविक्रियाभिः (सजोषाः) समान प्रीतिसेवी (ब्रह्म) भूममन् वा (जुषाणः) सेवमानः (ह्यश्वः) हरयो मनुष्या अश्व आ मदान्त आसन्न्यस्य तत् सम्बुद्धी (याहि) प्राप्नुहि (वरीवृजत्) वृक्ष वर्जय (स्थविरेभिः) विद्यावयोवृद्धैः सह (सुशिप्र) सुशोभितमुखावयव (अस्मे) अस्मात् (दधत्) धेहि (वृषणम्) सुखवर्धकम् (शुष्मम्) बलम् (इन्द्र) परमेश्वर्यवत् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सुशिप्र ह्यश्वेन्द्र विश्वाभिरुतिभिः सजोषा ब्रह्म जुषाणः स्थविरेभिरस्मे वृषणं शुष्मं दधत्वं तु स्वानि वरीवृजवोऽस्मानायाहि ॥ ४ ॥

भावार्थः—त एव मनुष्या महाशया भवन्ति ये पापानि परोपघाताभ्यर्जयित्वा स्वात्मवत्सर्वेषु मनुष्येषु वर्तमानाः सर्वेषां सुखाय स्वकीयं शरीरं वाग्धनुमात्मानं च वर्तयन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (सुशिष) उत्तम शोभायुक्त ठोठो वाले । इर्वन्ध) हरशरीर मनुष्य वा घोड़े वगैरे जिसके हुए वह (इन्द्र) परम ऐश्वर्य देने वाले (विद्याभिः) समस्त (कृतिभिः) रक्षा आदि क्रियाओं से (सजोषाः) समानप्रीति सेवने वाले (महा) धन वा अन्न को (सुखायः) सेवने वा (स्वचिरेभिः) विद्या और अवस्था में दूसरों के साथ (अन्ते) हम लोगों में (वृषणाम्) सुख वर्णने वाले (शुभम्) बल को (दधत्) धारण करते हुए आप दुष्टों को (वरीवृजत्) निरन्तर छोड़ो और (नः) हम लोगों को (आ, याहि) आओ, पास होओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—वे ही मनुष्य महाशय होते हैं जो पाप और परोपघात अर्थात् दूसरों को पीड़ा देने के कामों को छोड़ के अपने आत्मा के मुख्य सब मनुष्यों में वर्तमान सब के सुख के लिये अपना शरीर, वाणी और ठोठो को बर्तते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वान् किवत् किं कुर्यादित्याह ।

फिर विद्वान् किसके मुख्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एष स्तोमो मह उग्राय वाहे धुरीवात्यो न वाजयन्धायि ।

इन्द्र त्वाऽयमर्क ईदृष्टे वसूनां दिवीव यामधि नः ओमतं धाः ॥ ५ ॥

एषः । स्तोमः । मह । उग्राय । वाहे । धुरिऽव । अत्यः । न । वाजयन् । अधायि । इन्द्र । त्वा । अयम् । अर्कः । ईदृष्टे । वसूनाम् । दिविऽव । याम् । अधि । नः । ओमतम् । धाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(एषः) (स्तोमः) श्लाघ्यो व्यवहारः (मह) महते (उग्राय) तेजस्विने (वाहे) सर्वान्सुखं प्रापयित्रे (धुरीव) यथा धुरि सर्वे यमावयवा लक्षाः सस्तो गच्छन्ति (अत्यः) अश्वः (न) इव (वाजयन्) वेगं कारयन् (अधायि) ध्रियते (इन्द्र) परमैश्वर्यम् (त्वा) त्वाम् (अयम्) विद्वान् (अर्कः) सत्कर्तव्यः (ईदृष्टे) ऐश्वर्यं प्रयच्छति (वसूनाम्) पृथिव्यादीनां मध्ये (दिवीव) सूर्यज्योतिषीव (याम्) प्रकाशम् (अधि) (नः) अस्मभ्यम् (ओमतम्) धोतव्यं विज्ञानमसादिकं वा (धाः) धेहि ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! येन त्वया वाहे मह उग्राय धुरीवात्यो न वाजयन्नेव स्तोमोऽधायि योऽयमर्को वसूनां दिवीव त्वेदृष्टे स त्वं नोद्यां ओमतं वाधि धाः ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमाबद्धारः—हे मनुष्या यो विद्वान् तेजस्विभ्यः प्रशंसां धरति स धूर्वस्सर्वसुखाधारो वाज्रिवद्वेगवान्भूत्वा पुष्कलां श्रियं प्राप्य सूर्य इवान् भ्राजते ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे (इन्द्र) परम देवर्ष के देने वाले जिन आपने (वाहे) सब को सुख की प्राप्ति कराने वाले (महे) महान् (उमाय) तेजस्वी के छिने (धुरीव) धुरी में जैसे रथ आदि के अक्षयव लगे हुए जाते हैं वैसे (अत्यः) शीघ्र चलने वाले घोड़े के (न) समान (वाजयन्) वेग कराते हुए (एषः) यह (स्तोमः) रक्षाघनीय स्तुति करने योग्य व्यवहार (अधायि) भारय्य किया जो (अमम्) यह (अर्कः) सत्कार करने योग्य (वधूनाम्) पृथिवी आदि के बीच (द्विबीच) वा सूर्य ज्योति के बीच (त्वा) आपको (हृदये) देवर्ष देता है वह आप (नः) हम लोगों को (धाम्) प्रकाश और (ओमसम्) सुनने योग्य को (अधि, भाः) अभिज्ञता से भारय्य करो ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमानकार है—हे मनुष्यों ! जो विद्वान् तेजस्वियों के छिने प्रशंसा भारय्य करता वह धुरी के समान सुख का आधार और घोड़े के समान वेगवान् हो बहुत सख्ती पाकर सूर्य के समान इस संसार में प्रकाशन होता है ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्यैः परस्परं कथं वर्तितव्यमित्याह ।

फिर मनुष्यों को परस्पर कैसे वर्तना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एषा न इन्द्र वार्यस्य पूरिष प्र ते महीम् सुमति वेविदाम ।

इषं पिन्व मधवद्भ्यः सुवीराम् यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ ८ ॥

एष । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूरिष । प्र । ते । महीम् । सुमतिम् ।
वेविदाम् । इषम् । पिन्व । मधवद्भ्यः । सुवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ६ ॥ ८ ॥

पदार्थः—(एषा) अत्र निपातस्य चेति हीर्षः । (नः) अस्मान् (इन्द्र) शत्रुदुःखविदारक (वार्यस्य) वरितुं योग्यस्य (पूरिष) पूरय (प्र) (ते) तव (महीम्) महतीम् (सुमतिम्) शोभनां प्रज्ञाम् (वेविदाम) यथावल्लभेमहि (इषम्) अन्नम् (पिन्व) सेवस्व (मधवद्भ्यः) बहुधनयुक्तेभ्यः (सुवीराम्) शोभना वीरा यस्यास्ताम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं वार्यस्य ते यां महीम् सुमतिं वयं वेविदाम तामेष नः प्र पूरिष यां मधवद्भ्यः सुवीरामिषं वयं वेविदाम तां त्वं पिन्व तथा सुमत्येषेण च स्वस्तिभिर्युयं नः सदा पात ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे विद्वंस्त्वमस्मभ्यं धर्म्यां प्रज्ञां देहि यया वयं शुभांगुणकर्मस्वभावा-
भ्याप्य सर्वाङ्गान् सदा सुरजेम ॥ ६ ॥

अत्रेन्द्रराजस्त्रीपुरुषविद्वद्गुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति चतुर्विंशतितमं सूक्तमष्टमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थ—हे (इन्द्र) शत्रुओं के विदीर्घ करने वाले आप (वार्यस्य) ग्रहण करने योग्य (ते) आप की जिस (महीम्) बड़ी (सुमतिम्) उत्तम बुद्धि को हम लोग (देहिदाम) यथावत् पावें (एव) उसी को और (नः) हमको (य, पूर्ति) अच्छे प्रकार पूर्ण करो जिसको (मघवन्नय) बहुत धनयुक्त पदार्थों से (सुवीराम्) उत्तम वीर हैं जिससे उस (ह्यम्) अन्न को हम लोग यथावत् प्राप्त हों । और उसको आप (दिव्य) सेधो उस सुमति और अन्न तथा (स्मृतिभिः) सुखों से (भूयम्) तुम लोग (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो । ६ ॥

भावार्थ—हे विद्वान् ! आप हम लोगों के जिसे धर्मयुक्त उत्तम बुद्धि को देओ जिससे हम लोग अच्छे गुण कर्म स्वभावों को प्राप्त होकर सब मनुष्यों की अच्छे प्रकार रक्षा करें ॥ ६ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राजा, की पुरुष और विद्वानों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह चौबीसवां सूक्त और आठवां वर्ग पूरा हुआ ॥

***

अथ षट्विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ आचम्य । इन्द्रो देवता ।

१ निचृत्पङ्क्तिः । २ विराट्पङ्क्तिः । ४ पङ्क्तिः । ६ स्वराट्-
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । ३ विराट्त्रिष्टुप् ।
५ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ कीदृशी सेना वरा स्यादित्याह ।

अथ छः आचम्यले पञ्चीसवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में कैसी सेना उत्तम होती है इस विषय को कहते हैं ।

आ ते मह इन्द्रोत्पुंग्व समन्यवो यत्समरन्त सेनाः ।

पताति दिद्युन्नर्यस्य बाहोर्मा ते मनो विष्वद्रथं वि चारीत् ॥ १ ॥

आ । ते । महः । इन्द्र । ऊती । उग्र । सऽमन्यवः । यत् । समुऽमरन्त ।
सेनाः । पताति । दिद्युत् । नर्यस्य । बाहोः । मा । ते । मनः । विष्वद्रथं । वि ।
चारीत् ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (ते) तव (महः) महतः (इन्द्र) सेनापते (ऊती)
ऊत्या रक्षणाय कियया (उग्र) शत्रूणां हनने कठिनस्वभाव (समन्यवः) मनुष्यता
क्रोधेन सह वर्तमानाः (यत्) यस्य (समरन्त) सम्यग् गच्छन्ति (सेनाः) (पताति)

पतेत् (दिद्युत्) देदीप्यमाना (नर्यस्य) नृपु साधोः (बाह्वोः) भुजयो (मा) (ते) तव (मनः) चित्तम् (विश्वद्रव्यम्) यद्विश्वगञ्चति व्याप्नोति तन् (वि) (चारीत्) विशेषेण चरति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे उग्रेन्द्र ! यद्यस्य नर्यस्य महस्ते समन्वयः सेना ऊनी आसमरन्त तस्य ते बाह्वोर्दिद्युन्मा पतानि ते मनो विश्वद्रव्यमिव चारीत् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे सेनाधिपति ! यदा सङ्ग्रामसमय आगच्छेन्नदा या क्रोधेन प्रज्वलिताः सेनाः शत्रूणामुपरि पतयुम्नदा ता विजयं लभेन्न्यावत्तव बाहुवत् न हृष्येत मनश्चान्यायं न प्रवर्तेत तावत्तवोन्नतिर्जायत इति विजानीहि ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (उग्र) शत्रुघ्नो के मारने में कठिन स्वभाव वाले (इन्द्र) सेनापति (पत्) जिस (नर्यस्य) मनुष्यों में साधु (मह) महान् (ते) आप के समन्वयः) क्रोध के साथ वर्तमान (सेनाः) सेना (ऊनी) रवण आदि क्रिया से आ समरन्त) सब ओर से अच्छी जाती है उन (ते) आप की (बाह्वोः) भुजाओं में (दिद्युत्) निरन्तर प्रकाशमान युद्धक्रिया (मा) मन (पतानि) गिरे, मन नष्ट हो और तुम्हारा (मनः) चित्त (विश्वद्रव्यम्) सब ओर में प्राप्त होता हुआ (वि, चारीत्) विचरता है ॥ १ ॥

भावार्थः—हे सेनाधिपति ! जब संग्राम समय में आओ तब जो क्रोध प्रज्वलित क्रोधाग्नि से जलती हुई सेना शत्रुघ्नो के ऊपर गिरे उस समय वे विजय को प्राप्त हों जब तक तुम्हारा बाहुवत् न फैले मन भी अन्याय में न प्रवृत्त हो तब तक तुम्हारी उन्नति होती है यह जानो ॥ १ ॥

पुनः राज्ञा के दण्डनीया निवारणीयाश्चेत्याह ।

फिर राजा को कीन दण्ड देने योग्य और निवारने योग्य हैं
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नि दुर्ग इन्द्र शत्रुभिर्दुःसेन गन्तव्ये प्रकोष्ठे ।

आरे तं शंसं कुरुहि निनिन्सोरा नो भर सम्भरणं वसूनाम् ॥ २ ॥

नि । दुर्गे । इन्द्र । शत्रुभिर्दुः । गन्तव्ये । प्रकोष्ठे ।
आरे । तम् । शंसम् । कुरुहि । निनिन्सोः । आ । नः । भर ।
सम्भरणम् । वसूनाम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(नि) नितराम् (दुर्गे) शत्रुभिर्दुःसेन गन्तव्ये प्रकोष्ठे (इन्द्र) दुष्टशत्रुविदारक (शत्रुभिर्दुः) हिंसय (शत्रुभिर्दुः) सर्वैः सह द्रोहयुक्तान् (अभि) (ये) (नः) अस्मान् (मर्त्तासः) मनुष्याः (अमन्ति) प्रापयन्ति रोगान् (आरे) दूरे (तम्) (शंसम्) प्रशंसनीयं विजयम् (कुरुहि) (निनिन्सोः) निन्दितुमिच्छोः (आ) (नः) अस्मान् (भर) (सम्भरणम्) सम्यग् धारणं पोषणं वा (वसूनाम्) द्रव्याणाम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! ये मर्त्तासो तो दुर्गेऽमन्ति तानमिधौ त्वं मध्विभ्राधिह्यस्मदारे
प्रक्षिप निनिस्सोऽस्मानारे कृन्था नम्तं शंसं कृणुहि वसूतां संभरणमा नर ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजन् ये भूत्ता मनुष्या ब्रह्मचर्यादिनियमोन् मनुष्यान् दण्डा-
न्कुर्वन्ति तान्कारागृहे बध्नीहि ये च स्वप्रशंसार्थे सर्वाङ्गान्दत्तं तान् सुशिक्ष्य भद्रिकायाः
प्रजाया दूरे रक्षैव कृते भवतो मदती प्रशंसा भविष्यति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) दुष्ट शत्रुओं के निवारने वाले राजा : (मे) जो (मर्त्तासः) मनुष्य
(नः) हम लोगों को (दुर्गे) शत्रुओं को दुःख से पहुँचाने योग्य परकोटा में (अमन्ति) लोगों को
पहुँचाते हैं उन (अमित्रान्) सब के साथ द्रोहयुक्त रहने वालों का (मित्रं , साथीदे) निरन्तर
सब ओर से मारो हम लोगों से (भारे) दूर उनको रौंको (निजित्योः) और गन्ध की दूध, करने
वाले से हम लोगों को दूर कर (नः) हम लोगों के (तम्) उन् (शंसन्) प्रशंसाय विजय को
(कृणुहि) कीजिये तथा (वसूताम्) द्रव्यादि पदार्थों के (संभरणम्) अच्छे प्रकार धारण पोषण
को (आ, नर) सब ओर से स्थापित कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थः—हे राजा ! जो भूत मनुष्य ब्रह्मचर्य आदि के निवारण से मनुष्यों को रोगी करते
हैं उनको कारागार में बांधो और जो अपनी प्रशंसा के लिये सब की निन्दा करते हैं उनको समझा
कर उत्तम प्रजाजनों से अलग रखो, ऐसे करने से आपकी सभी प्रशंसा होगी ॥ २ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर यह राजा क्या करे इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

शतं ते शिप्रिभूतयः सुदासे सहस्रं शंसा उत रातिरस्तु ।

जहि बध्वनुषो मर्त्यस्यास्मे पुम्नमधि रत्नं च धेहि ॥ ३ ॥

शतम् । ते । शिप्रिन् । उतयः । सुदासे । सहस्रम् । शंसाः । उत । रातिः ।
अस्तु । जहि । बध्वः । अनुषः । मर्त्यस्य । अस्मे इति । पुम्नम् । अधि । रत्नम् ।
च । धेहि ॥ ३ ॥

पदार्थः—(शतम्) (ते) तब (शिप्रिन्) सुमुख (उतयः) रक्षाघात क्रियाः
(सुदासे) य. सुदु वदाति तस्मै (सहस्रम्) असंख्या (शंसाः) प्रशंसाः (उत)
(रातिः) दानम् (अस्तु) (जहि) (बध्वः) ताडनम् (अनुषः) पात्रमानस्य (मर्त्यस्य)
मनुष्यस्य पीडितस्य मर्त्तस्य (अस्मे) अस्मासु (पुम्नम्) धर्म्यं यशः (अधि) उपरि
(रत्नम्) रमणीयं धनम् (च) धेहि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शिप्रिन् राजैस्ते तव अनुषो मर्त्तस्य शतमूतयः सहस्रं शंसाः सन्तु
सुदासे रातिरस्तु त्वमधर्म्येण अनुषः पात्रादिजनो मर्त्यस्य वधो कृत्वास्मे पुम्नं रत्नं चाधि
धेहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! भवाञ्जुतशः सहस्रशः प्रकारैः प्रजापालनं भुपात्रदानं वृष्टवधं प्रजासु कीर्त्तिवर्धनं धनं च सननं त्वं विधेहि यतः सर्वे सुखिनः स्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (शिप्रिन्) अच्छे सुख वाले राजा (ते) आपके (वनुष) वाचना करते हुए [(मर्त्यस्य)] पीड़ित मनुष्य की (शतम्) सैकड़ों (जनयः) रक्षा आदि क्रिया और (सहस्रम्) असंख्य (शंसा) प्रशंसा हों (उत) और (सुदाम) जो उत्तमता से देता है उसके लिये (रातिः) शान (अस्तु) हो आप (वनुष) अधर्म से मोचने वाले पास्तण्डी (अत्यंश्य) मनुष्य की (वधः) शासना की (अहि) हनी, नष्ट करो तथा (अस्मे) हम लोगों में (यम्नम्) धर्मयुक्त वश और (रानं च) रमणीय धन भी (अधि, धेहि) अधिकता से धारण करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप सैकड़ों वा सहस्रों प्रकारों से प्रजा की वाचना और भुपात्रों को देना, वृष्टों का बंधन, प्रजाजनों में कीर्ति बढ़ाना और धन को निरन्तर विधान करो जिससे सब सुखी हों ॥ ३ ॥

पुनस्ते राजप्रजाजनाः परस्परस्मिन्कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर वे राजा और प्रजाजन परस्पर में कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वावतो हीन्द्र कर्त्वे अस्मि त्वावतोऽवितुः शूर रातौ ।

विश्वेदहानि तविषीव उग्रं ओकः कृणुष्व हरिवो न मर्धीः ॥ ४ ॥

त्वावतः । हि । इन्द्र । कर्त्वे । अस्मि । त्वावतः । अवितुः । शूर । रातौ ।
विश्वो । इत् । अहानि । तविषीवः । उग्रः । ओकः । कृणुष्व । हरिवः । न ।
मर्धीः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वावतः) त्वया सहस्रस्य (हि) खलु (इन्द्र) (कर्त्वे) प्रणयै कर्मणो वा (अस्मि) (त्वावतः) त्वत्तुल्यस्य (अवितुः) रक्षकस्य (शूर) निर्भय (रातौ) क्षान्ते (विश्वो) सर्वान्ति (इत्) एव (अहानि) दिनानि (तविषीवः) प्रशंसिता तविषी सेना विद्यन्ते तस्य तत्सम्बुद्धौ (उग्र) तेजस्वी (ओकः) शूद्रम् (कृणुष्व) (हरिवः) प्रशस्ता हरयो मनुष्या विद्यन्ते यस्य तत्सम्बुद्धौ (न) निषेधे (मर्धीः) अभिकाङ्क्षे ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे तविषीयो हरिवः शूरेन्द्र सेनेश ! हि यतोऽहं विश्वेदहानि त्वावतः कर्त्वे प्रवृत्तोऽस्मि त्वावतोऽवितु रातौवृत्तोऽस्मि तस्मै प्रशमुप्रश्वमोकः कृणुष्व-धार्मिकमिच्छाम न मर्धीः ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे धार्मिक वृष यतस्त्वं सर्वेषां रक्षाय सदा प्रवृत्तो भवसि तस्मात्तव रक्षणे वयं सर्वदा प्रवृत्ताः स्म ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (तविषीवः) प्रशंसित सेना वा (हरिवः) प्रशंसित हरवशील मनुष्यों काजे (शूर) निर्भय (इन्द्र) सेनापति (हि) जिस कारण मैं (विश्वो, इत्, अहानि) सभी दिनों

(स्वायतः) तुम्हारे समान के (कवे) बुद्धि वा कर्म के लिये प्रवृत्त हूँ (वाक्तः) और आपके सदस्य (धवितुः) रक्षा करने वाले के (रातौ) दान के निमित्त उद्यत (अस्मि) हूँ उस मेरे लिये (उग्रः) तेजस्वी आप (ओकः) पर (कुरुष्व) सिद्ध करो, बनाओ और अधार्मिक किसी जन को (न) न (मर्षीः) चाहो ॥ ३ ॥

भावार्थ—हे धार्मिक राजा ! जिससे आप सबकी रक्षा के लिये सदा प्रवृत्त होते हो इससे तुम्हारी रक्षा में हम लोग सर्वदा प्रवृत्त हैं ॥ ३ ॥

पुनस्तेन राजा किमवश्यं कर्तव्यमित्याह ।

फिर उस राजा को क्या अवश्य करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

कुत्सा एते हर्यश्वाय शूषमिन्द्रे सहो देवजुतमियानाः ।

सत्रा कृधि सुहना शूर वृत्रा वयं तरुत्राः सनुयाम वाजम् ॥ ४ ॥

कुत्साः । एते । हरिऽश्वाय । शूषम् । इन्द्रे । सहः । देवऽजुतम् ।
इयानाः । सत्रा । कृधि । सुहना । शूर । वृत्रा । वयम् । तरुत्राः । सनुयाम ।
वाजम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(कुत्साः) वज्राऽत्याद्या शस्त्राऽस्त्रसमूहाः (एते) (हर्यश्वाय) प्रशंसिततराश्वाय (शूषम्) वज्रम् (इन्द्रे) परमैश्वर्ययुक्ते (सहः) सहनम् (देवजुतम्) देवैः प्राप्तम् (इयानाः) प्राप्नुवन्तः (सत्रा) सत्येन (कृधि) (सुहना) सुहनानि इन्तु सुगमानि (शूर) निर्भय (वृत्रा) वृत्राणि (वयम्) (तरुत्राः) वृक्षारसर्षपां सन्तारकाः (सनुयाम) याचेम (वाजम्) विज्ञानम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे शूर ! यस्मिँस्त्वयीन्द्रे हर्यश्वायैते कुत्साः सन्तु तान्देवजुतं शूषं सह इयानास्तर्तुत्रा वयं वाजं सनुयाम त्वं सत्रा सुहना कृधि ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि राज्यं प्राप्तयितुं वर्धयितुं भवानिरुद्धेर्त्सर्हि शस्त्राऽ-
स्त्रसेनाः सततं गृहाण पुनः सत्याऽऽचारं विज्ञानवृद्धिं याचमानः सन् सततं वर्धस्वाम्मा-
न्यर्थय ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय जिन (इन्द्रे) परमैश्वर्ययुक्त आप में (हर्यश्वाय) प्रशंसित जिसके मनुष्य वा घोड़े उसके लिये (एते) वे (कुत्साः) वज्र वज्र और शस्त्र आदि समूह हों उनको और (देवजुतम्) देवों से पाये हुए (शूषम्) वज्र तथा (सहः) वज्र (इयानाः) प्राप्त होते हुए (तरुत्राः) वृक्ष से सबको जन्मे प्रकार तारने वाले (वयम्) हम लोग (वाजम्) विज्ञान को (सनुयाम) याचें आप (सत्रा) सत्य से (वृत्रा) वृक्षों को (सुहना) बह करके के लिये सुगत (कृधि) करो ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे राजा ! यदि राज्य पालने वा बढ़ाने को आप चाहें तो राज्य अन्न और सेना जनों को निरन्तर प्रहय करो फिर सत्य आचार को मांगते हुए निरन्तर बड़ो और हम लोगों को बढ़ाओ ॥ ५ ॥

पुनरुपदेश्युपदेश्यगुणानाह ।

फिर उपदेशक और उपदेश करने योग्यों के गुणों को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एवा न इन्द्र वार्यस्य पूरिं प्र ते महीं सुमतिं वेविदाम ।

इषं पिन्व मधवद्भ्यः सुवीरां यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ ६ ॥

एव । नः । इन्द्र । वार्यस्य । पूरिं । प्र । ते । महीम् । सुमतिम् ।
वेविदाम् । इषम् । पिन्व । मधवद्भ्यः । सुवीराम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पदार्थः—(एवा) अवधारणे । अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (नः) अस्मान् (इन्द्र) परमेश्वरप्रद (वार्यस्य) वरणीयस्य (पूरिं) (प्र) (ते) तय (महीम्) महतीं वाचम् (सुमतिम्) शोभना मतिः प्रज्ञा यया ताम् (वेविदाम) प्राप्नुयाम (इषम्) विद्याम् (पिन्व) (मधवद्भ्यः) बहुधनयुक्तैः (सुवीराम्) शोभना वीरा विज्ञानवन्तो वस्थां ताम् (यूयम्) विज्ञानवन्तः (पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं नो विद्या सुशिक्षया प्र पूरिं यतो वरं वार्यस्य ते सुमतिं महीं वेविदाम मधवद्भ्यः सुवीरामिषं प्राप्नुयामाऽत्र स्वमस्मान्निम्ब यूयं स्वस्तिभिर्नः सर्वेषु पात ॥ ६ ॥

भावार्थः—त एवाऽध्यायका धन्यवादाहं भवन्ति ये विद्याधिनाः सद्यो विदुषो धार्मिकाः कुर्वन्ति सर्वेषु रक्षायां वर्त्तमानाः सन्तः सर्वानुग्रयन्तीति ॥ ६ ॥

अत्रेन्द्रसेनेशराजशस्त्राऽस्त्रप्रहरणार्थवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति पञ्चविंशतितमं सूक्तं नवमो कर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमेश्वर्य के देने वाले आप (नः) हम लोगों को विद्या और उत्तम शिक्षा से (प्र, पूरिं) अच्छे प्रकार पूरा करो जिससे हम लोग (वार्यस्य) स्वीकार करने योग्य (ते) आपकी (सुमतिम्) उत्तम मति और (महीम्) अत्यन्त वाणी की (वेविदाम) प्राप्त हों तथा (मधवद्भ्यः) बहुत धन से युक्त सज्जनों से (सुवीराम्) उत्तम विज्ञानवान् वीर जिसमें होते उस (इषम्) विद्या को प्राप्त हों वहां आप हम लोगों की (पिन्व) रक्षा करो और (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखोंसे (नः) हम लोगों की (सदा, एव) सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ६ ॥

भावार्थ—वे ही पढ़ाने वाले चन्ववाद के योग्य होते हैं जो विद्याधियों को शीघ्र विद्वान् और धार्मिक करते हैं और सर्वदैव रथा में वर्तमान होते हुए सब की वक्त्रि करते हैं ॥ ६ ॥

इस सूक्त में सेनापति, राजा और शस्त्र अस्त्रों को प्रहस्य करना इन अर्थों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह पचीसवाँ सूक्त और नवाँ वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ पञ्चर्चस्य षड्विंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

१ । २ । ३ । ४ त्रिष्टुप् । ५ निचृत्तिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ जीवमुपकर्तुं किं न शक्नोतीत्याह ।

अथ पांच ऋचा वाले छविंशतम सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में जीवका उपकार कोन नहीं कर सकता इस विषय को कहने हैं ।

न सोम इन्द्रमसुतो ममाद् अन्नं प्राणो मघधानं सुतासः ।

तस्मै उक्थं जनये यजुजोषन्नृवन्नवीयः शृण्वन् यथा नः ॥ १ ॥

न । सोमः । इन्द्रम् । असुतः । ममाद् । न । अन्नं प्राणः । मघधानम् । सुतासः । तस्मै । उक्थम् । जनये । यत् । जुजोषत् । नृवन् । नवीयः । शृण्वन् । यथा । नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (सोमः) महीपथिरसः (इन्द्रम्) इन्द्रियस्वामिनं जीवम् (असुतः) अनुत्पन्नः (ममाद्) दर्शयति (न) (अन्नं प्राणः) अन्नतुल्यं दधिदं (मघधानम्) परमपूजितधनवन्तम् (सुतासः) (उत्पन्नाः) (तस्मै) (उक्थम्) प्रशंसनीयमुपदेशम् (जनये) उत्पादये (यत्) (जुजोषत्) संवते (नृवन्) वदन्तो नायका विद्यन्ते यस्मिंस्तत् (नवीयः) अतिशयेन मवीनम् (शृण्वन्) शृणोति (यथा) (नः) अस्मान् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वान्सो यथाऽसुतः सोमो यमिन्द्र न ममाद् यथाऽवह्नाणं सुतासो मघधानं नानन्दयन्ति स इन्द्रो यन्मृवन्नवीय उक्थं जुजोषन्नोऽस्माकं शृण्वन् तस्मै सर्वं विधानमहं जनये ॥ १ ॥

भावार्थः—अन्नोपमात्कारः—हे विपश्चितो यथोत्पन्नः पदार्थों जीवमात्तन्दयति यथा यथा वेदविद्या आत्मा अना धार्मिक धनादर्थं विपश्चितं कुर्वन्ति तथोत्पन्ना विद्याऽऽत्मानं सुखयति शुभा गुणा धनादर्थं वर्धयन्ति सस्वर्गेनैव मनुष्यत्वं प्राप्नोति ॥ १ ॥

पदार्थ—हे विद्वानों (यथा) जैसे (अमुतः) न उत्पन्न हुआ (सोमः) महीषधियों का रस यह (इन्द्रम्) इन्द्रियों के स्वामी जीव को (न) नहीं (ममाद्) हर्षित करता या जैसे (मघवाण) मघ वेदों का वेत्ता जो नहीं वे (सुतासः) उत्पन्न हुए (मघवानम्) परमपूजित धनवान् को (न) नहीं आनन्दित करते हैं वह इन्द्रियस्वामी जीव (यत्) जिस (नृषत्) नृषत् अर्थात् जिसमें बहुत नाशक मनुष्य विद्यमान और (मवीयः) अत्यन्त नवीन (उक्थम्) उपदेश को (जुजोषत्) सेवता है (नः) हम लोगों को (मरुवत्) सुनता है (तस्मै) उसके लिये सब प्रकार के विद्वानों को मैं (जनये) उत्पन्न करता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमास्वरूप है—हे बुद्धिमान् मनुष्यो ! जैसे उत्पन्न हुआ पदार्थ जीव को आनन्द देता है जैसे यथावत वेदविद्या और आसन्न धार्मिक धर्माध्य को विद्वान् करते हैं वैसे उत्पन्न हुई विद्या आत्मा को सुख देती है और शुभ गुण धर्माध्य को बढ़ाते हैं और सत्संग से ही मनुष्यात्मा को जीव प्राप्त होता है ॥ १ ॥

पुनः किंवत्कः किं करोतीत्याह ।

फिर किसके तुल्य कौन क्या करता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उक्थ उक्थे सोम इन्द्रं ममाद् नीधेनीधे मघवानं सुतासः ।

यदी सबाधः पितरं न पुत्रा समानदत्ता अवसे हवन्ते ॥ १ ॥

उक्थेऽउक्थे । सोमः । इन्द्रम् । ममाद् । नीधेऽनीधे । मघऽवानम् । सुतासः ।

यत् । ईम् । सऽबाधः । पितरम् । न । पुत्राः । समानऽदत्ताः । अवसे । हवन्ते ॥ २ ॥

पदार्थः—(उक्थ उक्थे) धर्म्य उपदेश्ये व्यवहारे व्यवहारे (सोमः) महीषधिरस ऐश्वर्यं वा (इन्द्रम्) जीवात्मानम् (ममाद्) हर्षयति (नीधेनीधे) प्रापणीये प्रापणीये सन्ने व्यवहारे (मघवानम्) धर्म्येण बहुजातधनम् (सुतासः) विद्यैश्वर्ये प्रादुर्भूताः (यत्) ये (ईम्) सर्वतः (सबाधः) बाधसा सह वर्त्तमानम् (पितरम्) जनकम् (न) इव (पुत्राः) (समानदत्ताः) समानं दत्तो बलं विद्यासाधुर्व्येषांते (अवसे) रक्षणाय (हवन्ते) स्पर्धन्त आददति वा ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वानो यद्य ईं सबाधः पितरं समानदत्ताः पुत्रा नावसे सुतासो मघवानं हवन्ते यथा सोम उक्थ उक्थे नीधेनीधे इन्द्रं ममाद् तैस्तथा चरत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—ये विद्यार्थिनो यथा सन्पुत्राः कलेशयुक्तौ मातापितरौ प्रीत्या सेवन्ते तथा गुरुं सेवन्त यथा विद्यार्थिनयपुरुषार्थज्ञातमैश्वर्यं कर्त्तारमानन्दयति तथा गूर्यं वर्त्तयन् ॥ २ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो (यत्) जो (ईम्) सब ओर से (सबाधः) पीडा के साथ वर्त्तमान (पितरम्) पिता को (समानदत्ताः) समान बल, विद्या और चतुरता जिनके विद्यमान वे (पुत्राः)

पुत्र जन (व) जैसे (सबसे) रक्षा आदि के लिये (सुतासः) विद्या और ऐश्वर्य में प्रकट हुए (मधवानम्) धर्म कर्म बहुत धन जिसके उसको (हन्ते) स्पर्द्धा करते वा ग्रहण करते हैं और जैसे (सोमः) बड़ी बड़ी ओषधियों का रस वा ऐश्वर्य (उक्थे उक्थे) धर्मयुक्त उपदेश करने योग्य व्यवहार तथा (नीथे नीथे) पहुँचाने पहुँचाने योग्य सत्य व्यवहार में (इन्द्रम्) जीवात्मा को (ममाव) इर्षित करता है उनके साथ वैसा ही आचरण करो ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमा और वाचकसुसोपमानकार है—जो विद्यार्थी जन जैसे अच्छे पुत्र मन्त्रयुक्त माता पिता की प्रीति से संवते हैं वैसे गुरु की सेवा करते हैं वा जैसे विद्या, विनय और पुरुषार्थों से उत्पन्न हुआ ऐश्वर्य, उत्पन्न करने वाले को आनन्दित करता है वैसे तुम लोग बतों ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवर्तिक कुर्युस्तिथाह ।

फिर मनुष्य किसके तुल्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

चकार ता कृण्वन्नूनमन्या यानि ब्रुवन्ति वेधसः सुतेषु ।

जनीरिव पतिरेकः समानो नि मामृजे पुर इन्द्रः सुसर्वाः ॥ ३ ॥

चकार । ता । कृण्वत् । नूनम् । अन्या । यानि । ब्रुवन्ति । वेधसः । सुतेषु । जनीरिव । पतिः । एकः । समानः । नि । मामृजे । पुरः । इन्द्रः । सु, सर्वाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(चकार) करोतु (ता) तानि (कृण्वत्) कुर्यात् (नूनम्) निश्चिन्तम् (अन्या) अन्यानि । यानि) उपदेशवचनानि (ब्रुवन्ति) उपदिशन्ति (वेधसः) मेधाविनः (सुतेषु) उत्पन्नेषु जातेषु विज्ञानरत्नेषु (जनीरिव) जायमानाः प्रजा इव (पतिः) स्वामी राजा (एकः) असहाय (समानः) पक्षपातरहितः (नि) नितराम् (मामृजे) मृजति शोधयति अत्र तुत्रादीनामित्यभ्यासदीर्घः । (पुरः) पुरस्तात् (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (सु, सर्वाः) सम्यगस्मिताः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा वेत्सः सुतेषूपदेशयान्याग्यन्या ब्रुवन्ति ता मयान्नूनं कृण्वद्यथा समानः पतिरेक इन्द्रो जनीरिव सुसर्वाः प्रजाः पुरो नि मामृजे तथैव त्व-वाञ्छकार ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—हे मनुष्या गुरुं विद्वदुपदिष्टानुकूलमेवाचरत यथा धार्मिको जितेन्द्रियो विद्वान्राजा पक्षपातं विहाय स्वाः प्रजा न्यायेन रक्षति तथा प्रजा अप्येन सतत रक्षन्त्वेव कृते सर्वेषां भुवः सुखलाभो जायते ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे विद्वन् ! जैसे (वेधसः) मेधावी जन (सुतेषु) उत्पन्न हुए विज्ञान और बलों में उपदेश करने योग्यों को (यानि) जिन उपदेश-वचनों को तथा (अन्या) और वचनों को (ब्रुवन्ति) कहते हैं (ता) उनको आप (नूनम्) निश्चित (कृण्वत्) करें वा जैसे (समानः)

पञ्चपात रहित (पतिः) स्वामी राजा (एकः) अकेला (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् (जनीरिव) उत्पन्न हुई प्रजा के समान (सु सर्वो) सम्यक् समस्त प्रजा को (पुरः) पहिले (नि, मामूजे) निरन्तर पवित्र करता है वैसे इसको आप (चकार) करो ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमास्वरूप है—हे मनुष्यो ! तुम विद्वानों के उपदेश के अनुकूल ही आचरण करो जैसे धार्मिक, जितेन्द्रिय, विद्वान् राजा पञ्चपात छोड़ के अपनी प्रजा न्याय से रखता है वैसे प्रजाजन इस राजा की निरन्तर रक्षा करें, ऐसे करने से निरन्तर सब को निश्चय सुखसाध होता है ॥ ३ ॥

पुनः कोऽत्र राजा भवितुं योग्यो भवतीत्याह ।

फिर कीन इस जगत् में राजा होने योग्य होता है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एवा तमाहुर्न शृण्व इन्द्र एको विभक्ता तरणिर्मघानाम् ।

मिथस्तुर ऊतयो यस्य पूर्वोऽस्मे भद्राणि सञ्चत प्रियाणि ॥ ४ ॥

एव । तम् । आहुः । उत । शृण्वे । इन्द्रः । एकः । विभक्ता । तरणिः ।
मघानाम् । मिथःस्तुरः । ऊतयः । यस्य । पूर्वीः । अस्मे इति । भद्राणि । सञ्चत ।
प्रियाणि ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एवा) अत्र विपातस्य चेति दीर्घः । (तम्) (आहुः) कथयन्ति (उत) अपि (शृण्वे) (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः (एकः) असहायः (विभक्ता) सत्याऽसत्ययोः विभाजकः (तरणिः) तारयिता (मघानाम्) घनानाम् (मिथस्तुरः) वा मिथस्त्वरयन्ति ना (ऊतयः) रक्षाः (यस्य) (पूर्वीः) पुरातन्यः (अस्मे) अस्मास्तु (भद्राणि) कल्याणकराणि कर्माणि (सञ्चत) सेवन्तां सम्बन्धन्तु (प्रियाणि) कर्मणीयानि ॥ ४ ॥

अन्वयः—यस्य पूर्वोर्मिथस्तुर ऊतयोऽस्मे प्रियाणि भद्राणि सञ्चत य एको मघानां विभक्ता तरणिमिन्द्रो जीवो धर्मं सेवते तमेवाऽऽता धार्मिकमाहुरुत तस्यैवोपदेशमहं शृण्वे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्य प्रशंसामाप्ता विद्वांसः कुर्युर्पुंस्य धर्म्याणि कर्माणि-सर्वाः प्रजा इच्छेयुर्वा हि नत्यानृतयोर्थयावद्विभागं कृत्वा न्यायं कुर्यात् स एवाऽस्माकं राजा भवतु ॥ ४ ॥

पदार्थ—(यस्य) जिसकी (पूर्वीः) पुरातन (मिथस्तुरः) परस्पर शीघ्रता करती हुई (ऊतयः) रक्षायें (अस्मे) हम लोगों में (प्रियाणि) मनोहर (भद्राणि) कल्याण करने वाले काम (सञ्चत) सम्बन्ध करें जो (एकः) एक (मघानाम्) घनों के (विभक्ता) सत्य असत्य का विभाग

करने या (तरणः) तारने वाला (इन्द्रः) परमेश्वर्य युक्त जीव धर्म की सेवा करता है (नम्. एव) उसी को ब्राह्मण शिष्ट धर्मशील सज्जन धर्मी मा (माहिः) कहते हैं (उत) मिश्रण वसी का उपदेश मैं (श्रयणे) सुनता हूँ ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यों ! जिसकी प्रशंसा ब्राह्मण विद्वान् जन करें या जिसके धर्मयुक्त कर्मों का समस्त प्रजा प्रीति से चाहे, जो सत्य झूठ को वधावत् अलग कर न्याय करे वही हमारा राजा हो ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वान् राजादीन्मनुष्यान्धर्म्यं पथि नित्यं संरक्षेदित्याह ।

फिर विद्वान् जन राजा आदि मनुष्यों को धर्म मार्ग में नित्य अच्छे प्रकार रक्षते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एवा वसिष्ठ इन्द्रमुतये नृन्कृष्टीना वृषभं सुते गृणाति ।

सहस्रिण उप नो माहि वाजान्ययं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥१०॥

एव । वसिष्ठः । इन्द्रम् । उतये । नृन् । कृष्टीनाम् । वृषभम् । सुते । गृणाति । सहस्रिणः । उप । नः । माहि । वाजान् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १० ॥

पदार्थः—(एवा) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (वसिष्ठः) अतिशयेन विश्वासु कृतधासः (इन्द्रम्) परमेश्वर्यवन्तम् (उतये) रक्षादाय (नृन्) नायकान् (कृष्टीनाम्) मनुष्यादि प्रजानाम् मध्ये (वृषभम्) अत्युत्तमम् (सुते) उन्पन्नेऽस्मिन्नगति (गृणाति) सत्यमुपदिशति (सहस्रिणः) सहस्राण्यसङ्ख्याताः पदार्था विद्यन्ते येषां तान् (उप) (नः) अस्मान् (माहि) सन्कुर्वन् (वाजान्) विद्वानाऽन्नादियुक्तान् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) सदा (नः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! वसिष्ठस्त्वं कृष्टीना वृषभमिन्द्रं नृन्धोतय एव माहि सुते सहस्रिणो वाजानोऽस्मान्यो भवानुपगृणाति सततं माहि । हे विद्वांसो जना गूत स्वस्तिभिर्न सदैव पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूयमेवं प्रयत्नं येन राजादयो जना धार्मिका भूत्वाऽसंख्यं धनमनुलमानन्दं प्राप्नुयुर्यथा भवन्तस्तेषां रक्षां कुर्वन्ति तर्हि ते भवतः सततं रक्षन्त्विति ॥ ५ ॥

अत्रेन्द्रशब्देन जीवराजकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वमुक्तार्थेन सह सङ्गतियेदा ।

इति बह्विंशतितमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (वसिष्ठः) अत्यन्त विश्वास में ब्राह्मण जिन्होंने किया ऐसे आप (कृष्टीनाम्) मनुष्यादि प्रजाजनों के बीच (वृषभम्) अत्युत्तम (इन्द्रम्) परमेश्वर्यवान् जीव और (नृन्) नायक

मनुष्यों की (कृतये) रक्षा आदि के लिये (एव) ही (माहि) सत्कार कीजिये (सुते) उपाय हुए
इस जगत् में (सहस्रिभ्यः) सहस्रों पदार्थ जिनके विद्यमान उन (वाजान्) विज्ञान वा अज्ञानियुक्त
(न) हम लोगों को जो आप (उप, गृह्णाति) सत्य उपदेश देते हैं सो निरन्तर मान कीजिये । हे
विद्वानो ! (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा (पात)
रक्षा करो ॥ २ ॥

भावार्थ—विद्वान् जनो ! तुम ऐसा प्रयत्न करो जिससे राजा आदि जन धार्मिक होकर
कलङ्क धन वा अनुस्र आनन्द को प्राप्त हों, वैसे आप उनकी रक्षा करते हैं वैसे वे आपकी निरन्तर
रक्षा करें ॥ २ ॥

इस सूक्त में इन्द्र शब्द से जीव, राजा के कर्म और गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यद् वक्ष्यीसवां सूक्तं चोर दशवां यमं समाप्तं हुषा ॥

—*—*—*—

अथ पञ्चवक्ष्य सप्तविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । ५
विराट् त्रिष्टुप् । २ निचृत्त्रिष्टुप् । ३ । ४ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ सर्वैः कीदृशो विद्वान्राजा कमनीयोऽस्तीत्याह ।

अथ पांच ऋचा वाले सत्ताईसवें सूक्त का प्रारम्भ है, इसके प्रथम मन्त्र में सबको
कैसा विद्वान् राजा इच्छा करने योग्य है इस विषय को कहते हैं ।

इन्द्रं नरो नेमधिता हवन्ते यत्पार्या युनजते धियस्ताः ।

शूरो नृसाता शर्वसश्चकान आ गोमति व्रजे भज त्व नः ॥ १ ॥

इन्द्रम् । नरः । नेमधिता । हवन्ते । यत् । पार्याः । युनजते । धिर्यः ।
ताः । शूरः । नृसाता । शर्वसः । चकानः । आ । गोमति । व्रजे । भज । त्वम् ।
नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) परमेश्वरप्रदं राजानम् (नरः) विधासु नेतारः (नेमधिता)
नेमधिता सङ्ग्रामे (हवन्ते) आह्वयन्ति (यत्) या (पार्याः) पालनीयाः (युनजते)
युजते । अत्र बहुलं छन्दसीत्यज्ञो न । (धियः) प्रज्ञाः (ताः) (शूरः) शत्रूणां हिंसकः
(नृसाता) नरः सीदन्ति यस्मिँस्तस्मिन् नृसातो (शर्वसः) बलात् (चकानः)
कामयमानः (आ) (गोमति) गावो विद्यन्ते यस्मिँस्तस्मिन् (व्रजे) व्रजन्ति यं तस्मिन्
(भज) । सेवस्व अत्र द्वयचोऽस्तित्व इति दीर्घः । (त्वम्) (नः) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे राजन् यः शूरो शर्वसश्चकानस्त्वं नृसाता गोमति व्रजे न आ
भज यमिन्द्र त्वा यया पार्या धियो युनजते तास्त्वमाभज ये नरो नेमधिता त्वां हवन्ते
मौस्त्वमा भज ॥ १ ॥

भावार्थः—यो राजा प्रशस्तप्रज्ञः सर्वदा बलवृद्धिमिच्छुञ्छुष्टसंमता विद्वानुद्योगी धार्मिकः प्रजापालनतत्परो नरः स्यात्तमेव सर्वे कामयन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे राजा जो (शूरः) शत्रुओं की हिंसा करने वाले (शूलः) बल से (बलानः) कामना करते हुए (लब्धः) आप (नृपात्ता) अनुभूति जिसमें बैठे वा (गोमति) गौयें जिसमें विद्यमान ऐसे (मजे) जाने के स्थान में (नः) हम लोगों को (आ, मत्र) अपने प्रकार सेबिये, हे राजन् । जिन (इन्द्रम्) परमैश्वर्य देने वाले आप को (नत्) जो (पार्थाः) पालना करने वाल्य (धियः) उत्तम बुद्धि (पुनजते) युक्त होती है (ताः) इनको आप अपने प्रकार सेबो । जो (नरः) विद्याओं में उत्तम नीति देने वाले (मेमधिता) संग्राम में आप को (इवम्ते) बुझाते हैं इनको आप अपने प्रकार सेबो ॥ १ ॥

भावार्थः—जो निश्चय से इस संसार में प्रशस्त बुद्धिबल, सर्वदा बल बुद्धि की इच्छा करता हुआ, शत्रु जनों की संमति करने वाला, विद्वान्, उद्योगी, धार्मिक और प्रजा पालन में तत्पर जन हो वही की सब कामना करो ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ।

किं बहु राजा कैसा हो इस विषय को आगे मन्त्र में कहते हैं ।

य इन्द्र शुष्मो मघवन्ते अस्ति शिञ्जा सखिभ्यः पुरुहूत नृभ्यः ।

त्वं हि हृळ्हा मघवन्निचेता अपा वृधि परिवृतं न राधः ॥ २ ॥

यः । इन्द्र । शुष्मः । मघवन् । ते । अस्ति । शिञ्ज । सखिभ्यः ।

पुरुहूत । नृभ्यः । त्वम् । हि । हृळ्हा । मघवन् । विचेताः । अप । वृधि ।

परिवृतम् । न । राधः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यः) (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (शुष्मः) पुष्कल बलयुक्तः (मघवन्) परमपूजितधनवन् (ते) तव (अस्ति) (शिञ्जा) शासनम् (सखिभ्यः) मित्रेभ्यः (पुरुहूत) बहुभिः प्रशंसित (नृभ्यः) स्वराज्ये नायकेभ्यः (त्वम्) (हि) (हृळ्हा) हृदयानि शत्रुसैन्यानि (मघवन्) बलधनयुक्त (दिचेताः) विविधा विशिष्टा वा चेतः प्रज्ञा यस्य सः (अपा) अत्र निपातस्य चेति दीर्घः । (वृधि) कूरीकुरु (परिवृतम्) सर्वतः स्वीकृतम् (न) इव (राधः) धनम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र यस्ते शुष्मोऽस्ति । हे पुरुहूत या ते सखिभ्यो नृभ्यः शिञ्जाऽस्ति । हे मघवन् ! यानि ते हृळ्हा सैन्यानि सन्ति तैर्विचेतास्त्वं हि परिवृतं राधो न हृळ्हा शत्रुसैन्यान्पपा वृधि ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमाङ्कारः—स एव राजा सदा वर्धते यो प्रातःपराधमित्रा-
व्यपि दण्डदानेन विना न त्यजति यो हि सदैवं प्रयत्नते येन स्वस्य मित्रोपार्जन-

शत्रवोऽधिका न भवेयुर्ये सदैव विद्याशिक्षावृद्धये प्रयतसे स एव सर्वान्दुष्टौल्लोक-
कण्टकान्दस्यादीन्निवार्य राज्यं कर्तुमर्हति ॥ २ ॥

पदार्थ—हे (मघन्न) परम पूजित धनवान् (इन्द्र) परमैश्वर्य देने वाले (य) जो (ते) आपका (शुभः) पुष्कल वज्रयुक्त व्यवहार (अस्ति) है । हे (पुरुहूत) बहुतों से प्रशंसा को प्राप्त जो आपकी (सखिभ्यः) मित्रों के लिये वा (भुम्भः) अपने राज्य में नायक मनुष्यों के लिये (शिक्षा) सिखावट है । हे (मघन्न) बहुधनयुक्त जो आपके (दलदा) दत्त शत्रु सैन्यजन हैं उनसे (विवेताः) विविध प्रकार वा विशेष बुद्धि जिनकी वह (त्वम्) आप (हि) ही (परिकृतम्) सब ओर से स्वीकार किये (राधः) धन को (न) जैसे वैसा दत्त शत्रुसेनाजनों को (अपा, वृधि) दूर कीजिये ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमाजंकार है—वही राजा सदा बढ़ता है जो अपराधी मित्रों को भी दण्ड देने के बिना नहीं छोड़ता, जो ऐसे सदैव उत्तम राज करता है जिससे कि अपने मित्र सदासीन वा शत्रु अधिक न हों और जो सदैव विद्या और शिक्षा की बुद्धि के लिये प्रयत्न करता है वही सदा बृद्ध और लोककण्टक डाकुओं को निवार के राज्य करने के योग्य होता है ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इन्द्रो राजा जगतश्चर्षणीनामधि क्षमि विषुरूपं यदस्ति ।

ततो ददाति दाशुषे वसूनि चोदद्राध उपस्तुतश्चिद्वर्षाक् ॥ ३ ॥

इन्द्रः । राजा । जगतः । चर्षणीनाम् । अधि । क्षमि । विषुरूपम् । यत् ।
अस्ति । ततः । ददाति । दाशुषे । वसूनि । चोदत् । राधः । उपस्तुतः । चित् ।
अर्षाक् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(इन्द्रः) शत्रुणां विदारकः (राजा) विद्याविनयाभ्यां प्रकाशमानः
(जगतः) संसारस्य मध्ये (चर्षणीनाम्) मनुष्याणाम् (अधि) उपरि (क्षमि) पृथिव्याम्
(विषुरूपम्) व्याप्तस्वरूपम् (यत्) (अस्ति) (ततः) तस्मात् (ददाति) (दाशुषे)
दात्रे (वसूनि) धनानि (चोदत्) प्रेरयेत् (राधः) धनम् (उपस्तुतः) समीपे प्रशंसितः
(चित्) इव (अर्षाक्) योऽधोऽञ्जति सः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सूर्यो जगतोऽधि क्षमि प्रकाशते तथेन्द्रो राजा
चर्षणीनां मध्ये प्रकाशते यदत्र विषुरूपं व्याप्तस्वरूपं धनमस्ति ततो दाशुषे वसूनि ददाति
उपस्तुतश्चिद्वर्षाक्सर्वाभ्याः प्रति चोदत्स एव राज्यं कर्तुमर्हन् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमायाचकनु०—ये हि राजादयः सूर्यवद्राष्ट्रे प्रकाशितदण्डाः
सुश्रवदातारः सन्ति ते हि सर्वे सुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य (जगतः) संसार के बीच (अग्नि, कर्म) पृथिवी पर प्रकाशित होता है वैसे (इन्द्रः) शत्रुओं का विदीर्ष करके बाजा (राजा) विद्या और वज्रता से प्रकाशमान राजा (चर्षवीनाम्) मनुष्यों के बीच प्रकाशित होता (यत्) जो (विधुरूपम्) व्यासरूप धन (अस्ति) है (ततः) उससे (दातुमे) देने वाले के लिये (वसुनि) धनों का (ददाति) देता और (उपस्तुतः) समीप में प्रशंसा को प्राप्त हुए (चित) के समान (धर्षक) नीचे प्राप्त होने वाला सबको (राधः) धन के प्रति (ओदत्) प्रेरणा देवे वही राज्य करने के योग्य होता है ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसुसोरमालंकार है—जो राजा आदि जन सूर्य के समान राज्य में दण्ड प्रकाश किये और सुख के देने वाले होते हैं वे ही सब सुख पाते हैं ॥ ३ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू चिन्त्र इन्द्रो मघवा सहृती दानो वाजं नि यमते न ऊती ।

अनूना यस्य दक्षिणा पीपाय वामं नृभ्यो अभिषीता सखिभ्यः ॥ ४ ॥

नु । चित् । नः । इन्द्रः । मघवा । सहृती । दानः । वाजम् । नि । यमते । नः । ऊती । अनूना । यस्य । दक्षिणा । पीपाय । वामम् । नृभ्यः । अभिषीता । सखिभ्यः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(नु) क्षिप्रम् । अत्र अग्नि तुनुवेति शीघ्रः । (चित्) अपि (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रः) विद्युदिव व्यासविद्यः (मघवा) बहुधनः (सहृती) समानप्रशंसया (दानः) यो ददाति (वाजम्) धनमन्नं वा (नि) नितराम् (यमते) यच्छति (नः) अस्मान् (ऊती) ऊत्या रक्षणाद्यया क्रियया (अनूना) पूर्णा यस्य (दक्षिणा) (पीपाय) वर्धते (वामम्) प्रशस्य कर्मे (नृभ्यः) मनुष्येभ्यः (अभिषीता) अभिनतसर्वतो व्याप्ता अभयाक्या (सखिभ्यः) सुहृद्भ्यः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यो मघवा दान इन्द्रो नस्तद्वत्स्योत्यानो वाजं नियमते यस्य चित्सखिभ्यो नृभ्योऽनूनाऽभिषीता दक्षिणा वामं पीपाय स सर्वेभ्यो नु क्षिप्रं सुखं शो भवति ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये राजादयो जना यथावत्पुरुषार्थेन सर्वान्मनुष्यान्धर्माच्चिरोध्य धर्मे प्रवर्तयित्वाऽभयं जनयन्ति ते प्रशसनीया जायन्ते ॥ ४ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! जो (मघवा) बहुत धन युक्त (दानः) देने वाला (इन्द्रः) विजुली के समान विद्या में व्याप्त (नः) हम लोगों को (सहृती) एकसी प्रशंसा (ऊत्या) तथा वचा आदि क्रिया से (नः) हम लोगों के लिये (वाजम्) धन वा अन्न को (नियमते) निरन्तर देता है (यस्य) जिसकी (चित) निमित्त (सखिभ्यः) मित्र (नृभ्यः) मनुष्यों के लिये (अनूना) पूरी (अभिषीता)

सब ओर से व्याप्त अभय (बहिष्वा) बहिष्वा और (कामम्) प्रशंसा करने योग्य कर्म (पीपाय) बढ़ता है यह सब के लिये (तु) शीघ्र सुख देने वाला होता है ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो राजा आदि जन यथावत् पुरुषार्थ से सब मनुष्यों को अभय से धर्म में प्रवृत्त करा अभय उत्पन्न कराते हैं वे परमसन्तोष होते हैं ॥ ४ ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ।

फिर राजा प्रजाजन परस्पर क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू इन्द्र राये वरिवस्कृधि न आ ते मनो ववृत्याम मघाय ।

गोमदध्वावद्रथवद्व्यन्तो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ ११ ॥

तु । इन्द्र । राये । वरिवः । कृधि । नः । आ । ते । मनः । ववृत्याम ।
मघाय । गोमत् । अध्वत् । रथवत् । व्यन्तः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ५ ॥ ११ ॥

पदार्थः—(तु) सद्यः । अत्र अत्रि तुनुवेति दीर्घः । (इन्द्र) धनोन्नतये प्रेरक
(राये) धनाय (वरिवः) परिवरणम् (कृधि) कुरु । अत्र द्व्यचोऽस्तित्व इति दीर्घः ।
(नः) अस्माकमस्मभ्यं वा (आ) (ते) तव (मनः) चित्तम् (ववृत्याम) वर्त्तयेम
(मघाय) धनाय (गोमत्) बहुगवाद्युक्तम् (अध्वत्) बहुध्वसहितम् (रथवत्)
प्रशस्तरथाद्युक्तम् (व्यन्तः) प्राप्नुवन्तः (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा)
(नः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! त्वं राये को वरिवस्कृधि वत्ते मनोऽस्ति तन्मघाय वयं
धवाववृत्याम । गोमदध्वावद्रथवद्व्यन्तो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यथा वयं भवन्तं राज्योन्नतये प्रवर्त्तयेम तथा त्वमस्मान्धन-
प्राप्तये प्रवर्त्तय । सर्वे भवन्तः परमैश्वर्यं प्राप्यास्माकं रक्षणं सततं प्रयतन्तामिति ॥ ५ ॥

अत्रेन्द्रसेनेशराजोपदेशकदातुरक्षकप्रवर्त्तकगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति सप्तविंशतितमं सूक्तमेकादशो वर्गस्य समाप्तः ॥

पदार्थ—हे (इन्द्र) धन की उत्पत्ति के लिये प्रेरणा देने वाले आप (राये) धन के लिये
(नः) हमारी (वरिवः) सेवा (कृधि) करो जो (ते) आप का (मनः) चित्त है उसको
(मघाय) धन के लिये हम लोग (तु) शीघ्र (आ, ववृत्याम) सब ओर से वर्त्ते (गोमत्) बहुत
गो आदि का (अध्वत्) बहुत धोकों से युक्त वा (रथवत्) प्रशंसित रथ आदि युक्त धन को
(व्यन्तः) प्राप्त होने हुए (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) उत्तम सुखों से (नः) हम लोगों की
(सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे राजा ! जैसे हम लोग आपको राज्य की उन्नति के लिये प्रवृत्त करावें वैसे हम लोगों को धन प्राप्ति के लिये प्रवृत्त कराओ । सब आप लोग परमैश्वर्य को प्राप्त होकर हमारी रक्षा में निरन्तर प्रयत्न करो ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, सेवापति, राजा, दाता, रक्षा करने वाले और प्रवृत्ति कराने वाले के गुणों का और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जायगी चाहिये ।

यह सप्तार्दसवां सूक्त और ग्यारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ पञ्चर्चस्पाष्टविंशतितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ । २ । ५
निचृत्त्रिण्डुपञ्चन्दः । धैवतस्वरः । ३ भुरिक्पङ्क्तिः । ४ स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ स राजा किं कुर्यादित्याह ।

अब पांच ऋचावाले अट्ठार्दसवें सूक्त का आरम्भ है उसके प्रथम मन्त्र में यह राजा क्या करे इस विषय को कहते हैं ।

ब्रह्मा ण इन्द्रोप याहि विद्वानर्वाञ्चस्ते हरयः सन्तु युक्ताः ।
विश्वे चिद्धि त्वा विहवन्त मर्ता अस्माकमिच्छुणुहि विश्वमिन्व ॥ १ ॥
ब्रह्मा । नः । इन्द्र । उप । याहि । विद्वान् । अर्वाञ्चः । ते । हरयः । सन्तु ।
युक्ताः । विश्वे । चिद् । हि । त्वा । विहवन्त । मर्ताः । अस्माकम् । इत् । शृणुहि ।
विश्वम् ऽइन्व ॥ १ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मा) धनमन्त्रं वा । अत्र च संहितायामिति दीर्घः । (नः) अस्मान् (इन्द्र) परमैश्वर्यविद्याप्रापक (उप) (याहि) (विद्वान्) (अर्वाञ्चम्) येऽर्वाङ्गभो-
ञ्जन्ति (ते) तव (हरयः) मनुष्याः । अत्र वाच्यन्दसीति शोभ्यानङ्कारादेशः । (सन्तु)
(युक्ताः) कृतयोगाः (विश्वे) सर्वे (चिद्) (हि) (त्वा) त्वाम् (विहवन्त)
विशेषेणाऽद्वयन्ति । मर्ताः) मनुष्याः (अस्माकम्) (इत्) एव (शृणुहि) शृणु
(विश्वमिन्व) यो विश्वं मिनोति तत्सम्बुद्धौ ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विश्वमिन्वेन्द्र ! विद्वान्स्त्वं नो ब्रह्मोपा याहि यस्य तेऽर्वाञ्चो हरयो
युक्ताः सन्तु ये चिद्धि विश्वे मर्तास्त्वा वि हवन्त तैस्सदाऽस्माकं वाक्यमिच्छुणुहि ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सर्वं ग्राह्यवृत्त्या राज्यं उक्ताः त्वुक्ते राज्ये संतुक्ताः सन्तो
निवसन्तु ॥ १ ॥

पदार्थ—हे (विश्वमित्र) सब को फँकने वा (इन्द्र) परमेश्वर्य और विद्या की प्राप्ति कराने वाले (विद्वान्) विद्यावान् आप (नः) हम लोगों को (अन्न) धन वा अन्न (उप, याहि) प्राप्त कराओ जिन (ते) आपके (अर्वाञ्च.) नीचे को जाने वाले (इरयः) मनुष्य (युक्तः) किये योग (सन्तु) हों, चित्) और जो (हि) ही (विरवे) सब (मर्त्याः) मनुष्य (त्वा) आपको (वि, इवन्त) विशेषता से बुलाते हैं वन के साथ (अस्माकम्) हमारे वाक्य को (इत्) ही (शृणुहि) सुनिये ॥ १ ॥

भावार्थ - ओ मनुष्य सब न्यायवृत्ति से राज्य भक्त हों वे राज्य में सत्कार किये हुए निरन्तर हों ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ।

किर यह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

हव त इन्द्र महिमा व्यानद् ब्रह्म यत्पामि शवमिन्नुषीणाम् ।

आ यद्वज्रं दधिषे हस्तं उग्र घोराः सन्क्रत्वा जनिष्ठा अर्वाञ्चदाः ॥ २ ॥

हवम् । ते । इन्द्र । महिमा । वि । व्यानद् । ब्रह्म । यत् । पामि । शवमिन् ।
अर्वाणाम् । आ । यत् । वज्रम् । दधिषे । हस्तैः । उग्र । घोराः । सन् । क्रत्वा ।
जनिष्ठाः । अर्वाञ्चदाः ॥ २ ॥

पदार्थ—(हवम्) प्रशंसनीय वाक्यव्यवहारम् (ते) तय (इन्द्र) दुष्ट विदारक (महिमा) प्रशंसा समूहः (वि) विशेषेण (व्यानद्) अभ्योनि व्याप्नोति (ब्रह्म) धनम् (यत्) यः (पामि) (शवमिन्) बहुविधं शयो बलं शिद्यते यस्य तत्तन्मनुजो (अर्वाणाम्) वेदार्थविदाम् (आ) (यत्) यम् (वज्रम्) (दधिषे) दधमि (हस्त) करं (उग्र) तेजस्विभाव (घोराः) या इन्ति सः (सन्) (क्रत्वा) प्रज्ञया कर्मणा वा (जनिष्ठाः) जनय (अर्वाञ्चदाः) अस्तादध्याः शत्रुसेनाः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे शवसिन्नुमेन्द्र यद्यन्ते महिमा हव ब्रह्म व्यानञ्चनेन त्वनुषीणां हव पामि यद्यं वज्रं हस्तैः आ दधिषे घोराः सन्क्रत्वाऽप्य ऋजो जनिष्ठाः स शवमस्माभिः सन्कर्त्तव्योऽसि ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः राजाऽस्त्वप्रयोगकर्त्ता धनुर्वेदादशास्त्रविप्रशरसनी भवेद्यस्य पुत्र्या कीर्तिर्नर्त्तत स एव शत्रुहनने प्रजापालने समर्थो भवति ॥ २ ॥

पदार्थ—हे (शवसिन्) बहुत प्रकार के बल और (उग्र) तेजस्वी स्वभाव युक्त (इन्द्र) दुष्टों के विदारने वाले राजा (यत्) जो (ते) आपके (महिमा) प्रशंसा समूह (हवम्) प्रशंसनीय वाक्यों से व्यवहार को और (ब्रह्म) धन को (व्यानद्) व्याप्त होता है तथा आन (अर्वाणाम्)

१. अर्वाञ्चदाः—प्रचलित पाठ ॥ सं ॥

वेदार्थवेत्ताः के प्रशंसनीय वाणी व्यवहार की (पासि) रचा करते हो और (यत्) जिस (वज्रम्) राज समूह को (हस्ते) हाथ में (आ, दधिये) अपने प्रकार धारण करते हो और (मोरः) मारने वाले (सन्) हो कर (क्त्वा) प्रज्ञा का कर्म से (अषाकहाः) न सहने योग्य शत्रु सेनाओं को (जनिष्ठाः) प्रगट करो अर्थात् दिट ई उन को दूर करो सो तुम हम लोगों से सत्कार पाने योग्य हो ॥ २ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो राज और अश्वों के प्रयोगों का करने धनुर्वेदादिशास्त्रों का जानने और प्रशंसायुक्त सेवा वाका हो और जिस की पुरुषरूपी कीर्ति वर्तमान है वही शत्रुओं के मारने और राजा जनों के पाकने में समर्थ होता है ॥ २ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तव प्रणीतीन्द्र जोहुवानान्तसं यज्ञं रोदसी निनेथ ।

महे क्षत्राय शर्वसे हि जज्ञेऽनूतुजिं चिन्तुजिरशिश्रत् ॥ ३ ॥

तव । प्रणीती । इन्द्र । जोहुवानान् । सं । यत् । नृन् । न । रोदसी । इति । निनेथ । महे । क्षत्राय । शर्वसे । हि । जज्ञे । अनूतुजिम् । चिन् । तूतुजिः । अशिश्रन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(तव) (प्रणीती) प्रकृष्टनीत्या (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (जोहुवानान्) भृशमाह्वयमानान् (सं) (यत्) (नृन्) नायकान् (न) इव (रोदसी) दयावापृथिव्यौ (निनेथ) नयसि (महे) महते (क्षत्राय) राज्याय धनाय वा (शर्वसे) बलाय (हि । यतः (जज्ञे) जयते (अनूतुजिम्) भृशमहिम्नम् (चिन्) अपि (तूतुजिः) बलवान् (अशिश्रन्) हिनस्ति ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र । हि त्वं महे क्षत्राय शर्वसे जज्ञे तूतुजिः सन् दिक्प्रीतिद्वि-
षानशिश्रन् जोहुवानान् नृनतूतुजि रोदसी न त्वं सन्निनेथ तस्य तद प्रणीती सह यव राज्यं पालयेम ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—ये राजपुरुषा सूर्यपृथिवीवन् सर्वाः प्रजा भृश-
धर्मं नयेयुस्ते क्षीतिशा वेदितव्याः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (हि) जिस कारण आप (महे) महान् (क्षत्राय) राज्य धन और (शर्वसे) बल के लिये (जज्ञे) उत्पन्न होते (तूतुजिः) बलवान् होते हुए हिंसक लोगों को (चित) भी आप (अशिश्रन्) मारते और (यत्) जो (जोहुवानान्) निरन्तर बुलाये हुए (नृन्) जन और (अनूतुजिम्) निरन्तर न हिंसा करने वाले को (रोदसी) आकाश और

पृथिवी के (न) समान आप (सं, निनेय) अग्ने प्रकट पहुँचाते हो उन (तव) आप की (प्रसीती) उत्तम नीति के साथ हम लोग राज्य पावें ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमासंकार है—जो राजपुरुष सूर्य और पृथिवी के समान समस्त प्रजाजनों को भारण कर धर्म को पहुँचाने से नीति जानने वाले समझने चाहिये ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ।

फिर मनुष्यों को कैसे वर्तना चाहिये हम विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एभिर्न इन्द्राहभिर्दशस्य दुर्मित्रासो हि क्षितयः पवन्ते ।

प्रति यच्छे अनृतमनेना अवं द्विता वरुणो मायी नः सात् ॥ ४ ॥

एभि । नः । इन्द्र । अहभिः । दशस्य । दुःमित्रासः । हि । क्षितयः ।
पवन्ते । प्रति । यत् । चष्टे । अनृतम् । अनेनाः । अवं । द्विता । वरुणः । मायी ।
नः । सात् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एभिः) वर्तमानै (नः) अस्मान् (इन्द्र) दोषविदारक (अहभिः)
दिवसैस्सह (दशस्य) देहि (दुर्मित्रासः) दुष्टानि तानि मित्राणि (हि) (क्षितयः)
मनुष्याः (पवन्ते) पवित्रा भवन्ति (प्रति) (यत्) (चष्टे) वदति (अनृतम्)
मिथ्याभाषणम् (अनेनाः) निष्पापः (अवं) (द्विता) द्वयोर्भावं (वरुणः) वरुणीयः
(मायी) उत्तमा प्रजा विद्यते यस्य सः (नः) अस्मान् (सात्) निश्चिनुयात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! येऽनृत वदन्ति ते दुर्मित्रासः सन्ति ये हि क्षितयः सस्य
वदन्ति ते एभिरहभिः पवन्त एतैः स त्वं जो दशस्यानेना भवान्यस्त्रात चष्टे द्विता वरुणो
मायी सन् नः सस्यमव सात् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या येऽत्राऽसस्य वदन्ति तेऽधर्मात्मानो य सस्य वदन्ति ते
धार्मिका इति निश्चिन्वन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) दोषों के विदीर्घ करने वाले जो (अनृतम्) झूठ कहते हैं वे
(दुर्मित्रासः) दुष्ट मित्र हैं और जो (हि) निश्चित (क्षितयः) मनुष्य सत्य कहते हैं वे (एभिः)
इन वर्तमान (अहभिः) दिवसों के साथ (पवन्ते) पवित्र होते हैं इनके साथ आप (नः) हम लोगों
को (दशस्य) दीजिये और (अनेनाः) निष्पाप आप (यत्) जिसके (प्रति) प्रति (चष्टे) कहते
हैं (द्विता) तथा दो का होना (वरुणः) जो स्वीकार करने योग्य वह और (मायी) उत्तम बुद्धिमान्
होता हुआ जो (नः) हम लोगों को सत्य का अवसात्) निश्चय कर देवे ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो । जो वहाँ झूठ कहते हैं वे अधर्मात्मा पुरुष हैं और जो सत्य कहते हैं
वे धर्मात्मा हैं ऐसा निश्चय करो ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किमुपदिशेयुरित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या उपदेश करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वोचेमदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददत्तः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥१२॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् ।
ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ५ ॥ १२ ॥

पदार्थः—(वोचेम) उपदिशेम (इत्) (इन्द्रम्) दुष्टशत्रुविवारकम् (मघवानम्)
परमैश्वर्यवान्तम् (एनम्) (महः) महतः (रायः) धनस्य (राधसः) समृद्धस्य (यत्)
(ददत्) दद्यात् (नः) अस्मान् (यः) (अर्चतः) सत्कुर्वतः (ब्रह्मकृतिम्) ब्रह्मणो
धनस्य कृतिः क्रिया यस्य तम् (अविष्टः) अतिशयेन धविता (यूयम्) (पात)
(स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो योऽर्चतो नो महो राधसो रायोऽविष्टो ब्रह्मकृतिमेनं
मघवानमिन्द्रं यददत्तमिद्वयं वोचेम यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यथा वयं राजादीन्मनुष्यान् प्रति सत्यं सर्वदोषविशेषं
तथा यूयमप्युपदिशतेषां परस्परेषां रक्षां विधायोजतिर्विधेयेति ॥ ५ ॥

अत्रेन्द्रविद्वद्राजगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इत्यहविशतितमं सूक्तं द्वादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (यः) जो (अर्चतः) सत्कार करते हुए (नः) हम लोगों के
(महः) महान् (राधसः) समृद्ध (रायः) धन सम्बन्ध के (अविष्टः) प्राप्त होने वाला
(ब्रह्मकृतिम्) जिसके धन की क्रिया है (एनम्) इस (मघवानम्) परमैश्वर्यवान् (इन्द्रम्) दुष्टः
शत्रुओं के विदीर्ण करने वाले को (यत्) जो (ददत्) देवे (इत्) उसी को हम लोग (वोचेम)
कहें (यूयम्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमारी (सदा) सदैव (पात) रक्षा
करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जैसे हम लोग राजा आदि मनुष्यों के प्रति सत्य का सर्वदा उपदेश
करें वैसे तुम भी उपदेश करो, ऐसे परस्पर की रक्षा कर उन्नति विधान करनी चाहिये ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, विद्वान्, राजगुणों और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह अद्वयसूक्ता सूक्त और चारहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चर्चस्पैकोनत्रिंशत्तमस्य छन्दस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता ।

१ स्वराट्पङ्क्तिः । ३ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

२ विराट्त्रिष्टुप् । ४ । ५ निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ कस्मै को निर्मातव्य इत्याह ।

अथ पांच ऋचा वाले उनतीसवें सूक्त का आरम्भ है, इसके प्रथम मन्त्र में किसको कौन बनाना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

अथ सोम इन्द्र तुभ्यं सुन्वे आ तु प्र याहि हरिस्तदोकाः ।

पिब त्वस्य सुषुतस्य चारोर्ददो मघानि मघवन्नियानः ॥ १ ॥

अथम् । सोमः । इन्द्र । तुभ्यम् । सुन्वे । आ । तु । प्र । याहि । हरिऽवः ।
तत्ऽभोकाः । पिब । तु । अस्य । सुषुतस्य । चारोः । ददः । मघानि ।
मघवन् । नियानः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अथम्) (सोमः) ओषधिरसः (इन्द्र) वारिद्र्यविदारक (तुभ्यम्)
(सुन्वे) (आ) (तु) (प्र) (याहि) गच्छ (हरिः) प्रशस्तमनुष्यैर्युक्त (तदोकाः)
तच्छुद्धमोको गृह्यस्य सः (पिब) अन्न इषकोऽस्ति इति दीर्घः । (तु) (अस्य)
(सुषुतस्य) सुष्ठु निमित्तस्य (चारोः) सुन्दरस्य (ददः) देहि (मघानि) धनानि
(मघवन्) बहुधनयुक्त (नियानः) प्राप्नुवन् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मघवन् हरिश्च इन्द्र याऽयं सोमोऽस्ति यमहं तु तुभ्यं प्रसुन्वे तं
त्वं पिब तदोकाः सन्नायाहि अस्य सुषुतस्य चारोस्तु मघानीयान अस्मभ्यं ददः ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या वैद्यकशास्त्रीत्या निष्पादितं सर्वरोगहरं बुद्धियुक्तप्रदं
महोषधिरसं पिबन्ति तं सुखंश्चर्यमाप्नुवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधन और (हरिः) प्रशस्त मनुष्य युक्त (इन्द्र) वारिद्र्य
विनाशने वाले सो (अथम्) यह (सोमः) ओषधियों का रस है जिसको मैं (तु) तू (तुभ्यम्)
तुम्हारे लिये (प्रसुन्वे) खींचता हूँ उसको तू (पिब) पीओ (तदोकाः) यह भेद गृह जिसका है
वैसे होते हुए (यायाहि) आओ (अस्य) इस (सुषुतस्य) सुन्दरनिर्माण किये और (चारोः)
सुन्दर जन के (मघानि) धनों को (नियानः) प्राप्ति होते हुए हमारे लिये (ददः) देओ ॥ १ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य वैद्यकशास्त्र की रीति से उपवास किये हुए सर्वरोग हरने और बुद्धि वज्र
के देने वाले, बड़ी-बड़ी ओषधियों के रस को पीते हैं वे सुख और देवर्षि होते हैं ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ब्रह्मन्वीरु ब्रह्मकृतिं जुषाणोऽर्वाचीनो हरिर्भिर्वाहि तूयम् ।

अस्मिन् सु सर्वने मादयस्वो ब्रह्माणि शृणुव इमा नः ॥ २ ॥

ब्रह्मन् । वीरु । ब्रह्मकृतिम् । जुषाणः । अर्वाचीनः । हरिर्भिः । याहि । तूयम् । अस्मिन् । ऊँ इति । सु । सर्वने । मादयस्व । उप । ब्रह्माणि । शृणुवः । इमा । नः ॥ २ ॥

पदार्थः—(ब्रह्मन्) चतुर्वेदवित् (वीर) सकलशुभगुणध्यापित् (ब्रह्मकृतिम्) ब्रह्मण परमेश्वरस्य कृतिं संसारम् (जुषाणः) सेवमानः (अर्वाचीनः) इदानीन्तनः (हरिभिः) सदगुणाकर्षकैर्मनुष्यैस्तद (याहि) (तूयम्) शीघ्रम् । तूयमाने विनाम । तिघं ० २ । १५ । (अस्मिन्) (उ) (सु) (सर्वने) सुख्यन्ति निष्पादयन्ति यत्र कर्म ; तस्मिन् (मादयस्व) आनन्दयस्व (उप) (ब्रह्माणि) अधीतानि वेदवचांसि (शृणुवः) शृणु (इमा) इमानि (नः) अस्माकम् ॥ २ ॥

पन्वयः—हे ब्रह्मन् वीर ! ब्रह्मकृति जुषाणोऽर्वाचीनस्त्वं हरिभिस्तद तूय याहि अस्मिन् सर्वनेऽस्मान् नु मादयस्व न इमा ब्रह्माणि सुप शृणुवः ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वन् ! त्वं सृष्टिकर्म विज्ञायास्मान्प्रबोधयामिअध्यापनाऽध्ययन कर्मण्यस्माकमधीतं परीक्षय विद्याप्रदानेन सर्वान् मयः प्रबोध्य ॥ २ ॥

पदार्थ—हे (ब्रह्मन्) बार देहों के जानने वाले (वीर) समस्त शुभगुणों में व्याप्त (ब्रह्मकृतिम्) परमेश्वर की कृति जो संसार इसका (जुषाणः) सर्वने हुए (अर्वाचीनः) वनज न समय में प्रसिद्ध हुए आप (हरिभिः) अच्छे गुणों के आकर्षण करने वाले मनुष्यों के साथ (तूयम्) शीघ्र (याहि) जाओ (अस्मिन्) इस (सर्वने) सर्वन में आयी जित कर्म व पदार्थों का विवरण करते हैं उसमें हम लोगों को (मादयस्व) आनन्दित कीजिये न) हमारे (इमा) इन (ब्रह्माणि) वही हुए वेदवचनों को (सु, उ, उप, शृणुवः) उचित प्रकार तर्क वितर्क से समझ में सुनिए

भावार्थ—हे विद्वान् ! आप सृष्टि के कर्म को जान कर हमका जनसाक्षात्, हमारा पढ़ाना पढ़ना काम और पढ़े हुए की परीक्षा करो और विद्यादान से शीघ्र प्रबोध देओ ॥ २ ॥

केऽध्यापकाऽध्येतारः परीक्षकाः प्रशंसनीया इत्याह ।

कौन पढ़ाने और पढ़ने वाले प्रशंसा करने योग्य हैं

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

का ते अस्त्यरङ्कृतिः सूक्तैः कदा नूनं ते मधवन्दाशेम ।

विश्वा मतीरा ततने त्वायाधा म इन्द्र शृणुवो हवेमा ॥ ३ ॥

का । ते । अस्ति । अरम्भकृतिः । सुसूक्तैः । कदा । नूनम् । ते । मघञ्वन् ।
दाशेम । विश्वाः । मतीः । आ । ततने । त्वाया । अध । मे । इन्द्र । शृणुवः ।
हवा । इमा ॥ ३ ॥

पदार्थः—(का) (ते) तब (अस्ति) (अरम्भकृतिः) अलङ्कारः (सूक्तैः)
सुधृक्कार्यैर्वेदवचोभिः (कदा) (नूनम्) निमित्तम् (ते) तुभ्यम् (मघञ्वन्) (दाशेम)
दशाम (विश्वाः) अखिलाः (मतीः) प्रज्ञाः (आ) (ततने) विस्तृणीयाम् (त्वाया)
स्वदीयया (अध) अध । अत्र निपातश्च चेति दीर्घः । (मे) मम (इन्द्र) विद्यैश्वर्यसम्पन्न
(शृणुवः) शृणु (हवा) हवानि श्रुतानि (इमा) इमानि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र ! का तेऽरम्भकृतिरस्ति सूक्तैस्ते नूनं विश्वा मतीर्वेषं
कदा दाशेम त्वायाऽइमा ततनेऽध त्वं मे ममेमा हवा शृणुवः ॥ ३ ॥

भावार्थः—तेऽध्यापकाः श्रेष्ठा भवन्ति य इमान्स्वकीयान्विद्यार्थिनः कदा विद्वांसः
करिष्यामेतीकङ्कम्ति सर्वेभ्यः सत्यानि प्रज्ञानानि प्रयच्छन्ति त एव विद्यार्थिनः श्रेष्ठाः
सन्ति य उत्साहेन स्वाधीतस्योत्तमां परीक्षां प्रददति त एव परीक्षकाः श्रेष्ठाः सन्ति ये
परीक्षायां कस्यापि पक्षपातं न कुर्वन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधनयुक्त (इन्द्र) विश्व और ऐश्वर्य सम्पन्न (अध) कौन (ते)
आपका (अरम्भकृतिः) अलङ्कार (अस्ति) है (सूक्तैः) और आपने प्रकार कहा है सर्व जिनका उक्त
वेद-वचनों से (ते) आपको (नूनम्) निमित्त (विश्वाः) सब (मतीः) बुद्धियों को हम लोग
(कदा) कब (दाशेम) वेदों (त्वाया) आपकी बुद्धि से मैं (आततने) विस्तार करूँ (अध) इसके
अनन्तर आप (मे) मेरे (इमा) इन (हवा) मुझे वाक्यों को (शृणुवः) सुनो ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये अध्यापक श्रेष्ठ होते हैं जो हम अपने विद्यार्थियों को कब विद्वान् करें वेसी
इच्छा करते हैं और सब के लिये सत्य उत्तम ज्ञानों को देते हैं और वे ही विद्यार्थी श्रेष्ठ हैं जो उत्साह
से अपने पढ़े हुए की उत्तम परीक्षा देते हैं तथा वे ही परीक्षा करने वाले श्रेष्ठ हैं जो परीक्षा में किसी
का पक्षपात नहीं करते हैं ॥ ३ ॥

केऽध्यापका वरतमाः सन्तीत्याह ।

कौन पढ़ाने वाले अतिश्रेष्ठ हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उतो घा ते पुरुष्या इडासन्त्येषा पूर्वेषामशृणोर्ऋषीणाम् ।

अथाहं त्वा मघवज्जोहवीमि त्वं न इन्द्रासि प्रमतिः पितेव ॥ ४ ॥

उतो इति । घ । ते । पुरुष्याः । इत् । आसन् । येषाम् । पूर्वेषाम् ।
अशृणोः । ऋषीणाम् । अध । अहम् । त्वा । मघञ्वन् । जोहवीमि । त्वम् । नः ।
इन्द्र । असि । प्रमतिः । पिताऽहं ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उतो) अपि (घ) एव । अथ कचि दुरुधेति दीर्घः । (ते) (पुरुषाः) पुरुषेषु साधवः (इत्) एव (आसन्) भवन्ति (येवाम्) (पूर्व्वेवाम्) पूर्व्वमधीतविद्यानाम् (अमृतयोः) अमृताः (अचीणाम्) वेदार्थशुद्धसम्बन्धविद्याम् (अथ) अथ (अहम्) (त्वा) त्वाम् (मघवन्) विद्यैश्वर्यसम्पन्न (जोहवीमि) भृशं प्रशंसामि (त्वम्) (नः) अस्माकम् (इन्द्र) विद्यैश्वर्यप्रद (असि) (प्रमतिः) प्रकृष्टप्रदः (पितेव) जनकवत् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र ! यस्त्वं येषां पूर्व्वेवामृषीणां सकाशाद्देशनामृतोक्तो ये पुरुषा धार्सस्ते नोऽस्माकमभ्यापकाः सन्तु यतस्त्वं नोऽस्माकं पितेव प्रमतिरसि तस्माद्धाहं त्वेज्जोहवीमि ॥ ४ ॥

भाष्यः—अत्रोपमासद्वारः—ये विद्वांसः पितरः पुत्रानिव विद्याधिनः पातयन्ति स एव सत्कर्तव्याः प्रशंसनीया भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) विद्या देवर्ष्य के सम्पन्न (इन्द्र) विद्या देवर्ष्य देने वाले विद्वान् जो आप (येवाम्) जिन (पूर्व्वेवाम्) पहिले जिन्होंने विद्या पढ़ी वन (अचीणाम्) कचिजनों से वेही को (अमृतयोः) पुत्रो (उतो) और जो (पुरुषाः) पुरुषों में सत्पुरुष (न) ही (आसन्) होते हैं (ते) वे (नः) हमारे अभ्यापक हों जिससे (त्वम्) आप हमारे (पितेव) पिता के समान (प्रमतिः) उत्तम बुद्धि वाले (असि) हैं इससे (अथ) इसके अनंतर (अहम्) मैं (त्वा) आपकी (इत्) ही (जोहवीमि) निरन्तर प्रशंसा करूँ ॥ ४ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमासकार है—जो विद्वान् पितृजन पुत्रों के समान विद्याधियों की पातना करते हैं वे ही सत्कार करने और प्रशंसा करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः केऽत्र सर्वेषां रक्षकः सन्तीत्याह ।

फिर कौन यहाँ संसार में सब की रक्षा करने वाले होते हैं
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वोचेमेदिन्द्रं मघवानमेनं महो रायो राधसो यददत्तः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमर्विष्ठो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥५॥१३॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः । यत् । ददत् । नः । यः । अर्चतः । ब्रह्मकृतिम् । अर्विष्ठः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥ १३ ॥

पदार्थः—(वोचेम) वदेम (इत्) इव (इन्द्रम्) अविद्यान्धकारविदारकमभ्यापकम् (मघवानम्) प्रशस्तविद्याधनवन्तम् (एनम्) (महः) महतः (रायः) विद्याधनस्य

(राधसः) शरीरात्मबलवर्धकस्य (यत्) यम् (ददत्) दद्यात् (नः) अस्मभ्यम् (यः)
 (अर्चतः) सत्कृतस्य (ब्रह्मकृतिम्) वेदोक्तां सत्यक्रियाम् (अविष्टः) अतिशयेन रक्षकः
 (यूयम्) विद्यावृद्धाः (पात) (स्वस्तिभिः) सुशिक्षाभिः (सदा) (नः)
 (अस्मान्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात हे परीक्षक ! योऽविष्टो
 ब्रह्मकृतिं नो ददद्यथमर्चतो ब्रह्मो राधसो रायः प्रदातारमेनं मयवानमिन्द्रं ययं वोचेम तं
 यूयमपि प्रशंसत ॥ ५ ॥

भावार्थः—यऽक्षयस्य सर्वत्र सत्कारहेतोर्विद्याधनस्य दातारः सन्ति न एव
 सर्वेषां यथावत्पालका वर्तन्त इति ॥ ५ ॥

अग्नेन्द्रसोमपानाध्यापकऽयत्परिष्ककविद्यादातृगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य
 पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वैद्या ।

इत्येकोनविंशत्तमं सूक्तं त्रयोदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो (यूयम्) विद्यावृद्ध तुम (स्वस्तिभिः) उत्तम शिक्षाभिः सं (नः)
 हम लोगों की (सदा) सदा (पात) रक्षा करो । हे परीक्षा करने वाले (यः) जो (अविष्टः)
 अतीव रक्षा करने वाला (ब्रह्मकृतिम्) वेदोक्त सत्य क्रिया को (नः) हम लोगों के लिये (ददत्)
 देवे वा (यत्) जिसको (अर्चतः) सत्कार किये हुए जन का (ब्रह्मः) ब्रह्मान् (राधसः) शरीर
 और आत्मा के बल का बढ़ाने वाला (रायः) विद्यारूपी धन का उत्तम प्रकार से देने वाले (यूयम्)
 इस (मयवानम्) प्रशस्त विद्या धनयुक्त (इन्द्रम्, इत्) केविद्याभ्यकार विदीर्य करने वाले अध्यापक
 की हम लोग (वोचेम) प्रशंसा करें उसकी तुम भी प्रशंसा करो । ५ ।

भावार्थः—जो जन नारा न होने वाले सर्वत्र सत्कार के हेतु विद्याधन के देने वाले हैं वे ही
 सबके प्रधानत् पावने वाले हैं ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, सोमपान, अध्यापक, अध्येता, परीक्षक और विद्या देने वालों के गुण और कर्मों
 का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह उनतीसवां सूक्त और तेरहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथा पञ्चर्वस्य त्रिंशत्तमस्य धृक्कस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ विराट् त्रिष्टुप् ।
२ निचृत्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । ३ निचृत्पङ्क्तिः । ४ । ५ स्वराट् पङ्क्तिश्छन्दः ।

दशमः स्वरः ॥

अथ कां राजा प्रशंसनीयो भवतीत्याह ।

अब पांच ऋचा वाले तीसवें सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में कौन राजा प्रशंसा करने योग्य होता है इस विषय को कहते हैं ।

आ नो देव शर्वसा याहि शुष्मिन्भवा बृध इन्द्र रायो अस्य ।

महे नृम्णाय नृपते सुवज्र महि क्षत्राय पौस्याय शूर ॥ १ ॥

आ । नः । देव । शर्वसा । याहि । शुष्मिन् । भव । बृधः । इन्द्र । रायः ।
अस्य । महे । नृम्णाय । नृपते । सुवज्र । महि । क्षत्राय । पौस्याय ।
शूर ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समस्तात् (नः) अस्मान् (देव) दिव्यगुणसम्पन्न (शर्वसा) उत्तमैव बलेन (याहि) प्राप्नुहि (शुष्मिन्) प्रशंसितबलयुक्त (भव) अत्र इष्योऽस्तित्व इति दीर्घः । (बृधः) वर्धनस्य (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (रायः) धनस्य राज्यस्य वा (अस्य) (महे) महते (नृम्णाय) धनाय (नृपते) वृणां पालक (सुवज्र) शोभन-शस्त्रास्त्रप्रयोगकुशल (महि) महते (क्षत्राय) राष्ट्राय (पौस्याय) पुंसु भवाय बलाय (शूर) निर्भय ॥ १ ॥

अन्वयः—हे शूर सुवज्र नृपते ! शुष्मिन्नेवन्द्र त्वं शर्वसा नोऽस्मानायाहस्य रायो बृधो भव महे नृम्णाय महि क्षत्राय पौस्याय च प्रयतस्व ॥ १ ॥

भावार्थः—स एव राजा श्रेष्ठो भवति यो राष्ट्ररक्षणे सततं प्रयतेत धनविद्या-वृद्ध्या प्रजाः संपोष्य सुखयेत् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (सुवज्र) उत्तम शस्त्र धीर अस्त्रों के बखाने में कुशल (नृपते) मनुष्यों की पालना करने वाले (शुष्मिन्) प्रशंसित बलयुक्त (देव) दिव्य गुण सम्पन्न (इन्द्र) परम ऐश्वर्यवान् राजन् आप (शर्वसा) उत्तम बल से (नः) हम लोगों को (यायाहि) प्राप्त होओ (अस्य) इस (रायः) धन वा राज्य की (बृधः) वृद्धिसम्बन्धी (भव) वृजिबे और (महे) महान् (नृम्णाय) धन के तथा (महि) महान् (क्षत्राय) राज्य के और (पौस्याय) पुंसु विषयक बल के लिये प्रयत्न करो ॥ १ ॥

भावार्थः—वही राजा श्रेष्ठ होता है जो राज्य की रक्षा में निरन्तर उत्तम बल करे और धनविद्या की वृद्धि से प्रजा को अपने प्रकार पुष्टि देकर सुखी करे ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

हवन्त उ त्वा इव्यं विवाचि तनूषु शूराः सूर्यस्य सातौ ।

त्वं विश्वेषु सेन्यो जनेषु त्वं वृत्राणि रन्धय सुहन्तु ॥ २ ॥

हवन्ते । ऊँ इति । त्वा । इव्यम् । विवाचि । तनूषु । शूराः । सूर्यस्य । सातौ । त्वम् । विश्वेषु । सेन्यः । जनेषु । त्वम् । वृत्राणि । रन्धय । सुहन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(हवन्ते) आह्वयन्तु (उ) (त्वा) त्वाम् (इव्यम्) आह्वानयोग्यम् (विवाचि) विरुद्धा वाचो यस्मिन्संग्रामे भवन्ति तस्मिन् (तनूषु) विस्तृतपलेषु शरीरेषु (शूराः) शत्रूणां हिंसकाः (सूर्यस्य) सवितृमण्डलस्यैव राज्यस्य मध्ये (सातौ) संविभागे (त्वम्) (विश्वेषु) (सेन्यः) सेनासु साधुः (जनेषु) मनुष्येषु (त्वम्) (वृत्राणि) शत्रुसैन्यानि (रन्धय) हिंसय (सुहन्तु) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र ! यस्मिन् विश्वेषु जनेषु सेन्यः सम्पृत्राणि रन्धय त्वं यथा वीरः सन् शत्रुसुहन्तु तथैतान्हिन्धि सूर्यस्य किरणा इव तनूषु प्रकाशमानाः शूराः यं इव्यं त्वा सातौ विवाचयु इवन्ते तौस्त्वमाह्वय ॥ २ ॥

भावार्थः—स एव राजा सर्वप्रियो भवति यो न्यायेन प्रजाः संपालय संग्रामा-
न्विजयते ॥ २ ॥

पदार्थः—परमैश्वर्ययुक्त जो (त्वम्) आप (विश्वेषु) सब (जनेषु) मनुष्यों में (सेन्यः) सेना में उत्तम होते हुए (वृत्राणि) शत्रु सैन्य जन आदि को (रन्धय) मारो (त्वम्) आप जैसे वीर होता हुआ जन शत्रुओं को अच्छे प्रकार हरे जैसे उनको आप (सुहन्तु) मारो (सूर्यस्य) सवितृमण्डल की किरणों के समान राज्य के बीच और (तनूषु) फैला है वल जिनमें उन शरीरों में प्रकाशमान (शूराः) शत्रुओं के मारने वाले जन जिन (इव्यम्) बुझाने योग्य (त्वा) आपको (सातौ) संविभाग में अर्थात् काट चूट में वा (विवाचि, वृ) विरुद्ध वाणी जिसमें होती है उस संग्राम में (इवन्ते) बुझावे उनको आप बुझावे ॥ २ ॥

भावार्थः—वही राजा सर्वप्रिय होता है जो न्याय से प्रजा की अच्छी पालना पर हीतम कीतता है ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशः सन् किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा कैसा होता हुआ क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अहा यदिन्द्र मुदिना व्युच्छान्दधो यत्केतुमुपमं सुमन्सु ।

न्यग्निः सीदद्रसुरो न होता हुवानो अत्र सुभगाय देवा ॥ ३ ॥

अहा । यत् । इन्द्र । सु॒ऽदिना । वि॒ऽवृ॒च्छान् । दधः । यत् । के॒तुम् ।
उप॒ऽमम् । समत्॒ऽसु । नि । अ॒ग्निः । सी॒दत् । असुरः । न । होता । हु॒वानः ।
अत्रे । सु॒ऽभगाय । दे॒वान् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अहा) अहानि दिनानि (यत्) यान् (इन्द्र) सूर्य इव वर्त्तमान
(सुदिना) सुखकराणि दिनानि (व्युच्छान्) विवासितान् (दधः) घेहि (यत्) यम्
(केतुम्) प्रश्नाम् (उपमम्) येन उपमिमीते तम् (समत्सु) संग्रामेषु (नि) नितराम्
(अग्निः) पावक इव तेजस्वी (सीदत्) निषीदति (असुरः) योऽसुषु रमते सः (न)
इव (होता) हवनकर्त्ता (हुवानः) स्पर्धमानः (अत्र) (सुभगाय) सुध्वैश्वर्याय
(देवान्) विदुषः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे इन्द्राव समत्सु यद्यान् देवान्सुभगायाऽसुरो होता न शत्रून्
युक्ताग्नौ हुवानः सन्नग्निरिव भवाग्निसीदद्युपमं केतुं महा सुदिना व्युच्छ्वौघ देवान्समत्सु
दधः स त्वं विजेतुं शक्नोषि ॥ ३ ॥

भावार्थः—अथोपमावाचकलु०—स एव राजा विजयते य उत्तमाश्चूरवीरा-
न्विदुषः स्वसेनायां सन्कृत्य रक्षेद्यथा होताऽग्नौ साकश्यं जुहोति तथा राजाऽस्माग्नौ
शत्रूञ्जुहुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सूर्य के समान वर्त्तमान (अह) इन (समत्सु) संग्रामों में (यत्)
जिन (देवान्) विद्वानों को (सुभगाय) सुन्दर ऐश्वर्य के धिये (असुरः) जो प्रायों में रमता है उस
(होता) होम करने वाले के (न) समान शत्रुओं को युद्ध की भाँसा में (हुवानः) होमते अर्थात्
उनको स्पर्द्धा से चाहते हुए (अग्निः) अग्नि के समान आप (नि, सीदत्) निरन्तर स्थिर होते हो
और (यत्) जिस (उपमम्) उपमा दिखाने वाली (केतुम्) बुद्धि के विषय को (अहा)
साधारण दिन का (सुदिना) सुख करने वाले दिनों दिन (व्युच्छान्) विविध प्रकार से बसाये हुए
विद्वानों को संग्रामों में (दधः) धारण करो सो आप जीत सकते हो ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुसोपमावाचक है—वही राजा जीतता है जो
उत्तम शूरवीर विद्वानों को अपनी सेना में साकार कर रखे वैसे होम करने वाली अग्नि में साकश्य
होमता है वैसे राजा और अस्त्रों की अग्नि में शत्रुओं को होमे ॥ ३ ॥

पुनः कस्योत्तमे विजयप्रशंसे भवेतामित्याह ।

फिर किसकी उत्तम जीत और प्रशंसा होती है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वयं ते त इन्द्र ये च देव स्तवन्त शूर ददतो मघानि ।

यच्छा सूरिभ्य उपमं वरुधं स्वाभुवो जरुणामरनवन्त ॥ ४ ॥

वयम् । ते । ते । इन्द्र । ये । च । देव । स्तवन्त । शूर । ददतः । मघानि ।
यच्छ । सूरिभ्यः । उपमम् । वरुधम् । सुआभुवः । जरणाम् । अश्नवन्त ॥ ४ ॥

पदार्थः—(वयम्) (ते) (ते) तव (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद (ये) (च) (देव)
विद्वान् (स्तवन्त) प्रशंसन्ति (शूर) शत्रूणां हिंसक (ददतः) दानं कुर्वतः (मघानि)
धनानि (यच्छ) देहि । अत्र इयसोऽतस्तिष्ठ इति वीर्यः । (सूरिभ्यः) विद्वद्भ्यः
(उपमम्) उपमिमीते येन तम् (वरुधम्) गृहम् (स्वाभुवः) ये सुष्ठु समन्तादुत्तमा
भयन्ति ते (जरणाम्) जरावस्थाम् (अश्नवन्त) अश्नुवन्त ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र देव ये सूरिभ्यो मघानि ददतस्त उपम स्तवन्त ये च स्वाभुवो
वरुधं जरणामश्नवन्त ते वयं त्वां प्रशंसेम त्वं नो मघानि यच्छ ॥ ४ ॥

भावार्थः—यो राजा सुगरीदय विद्वद्भ्यो धनादिकं दत्त्वा सत्कृत्यैताम्विद्यावयो
वृद्धान्धार्मिकान् सेनायधिकारेषु नियोजयति । तस्य सर्वदा विजयप्रशंसे जायेते ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (शूर) शत्रुघ्नों के भारते और (इन्द्र) परम ऐश्वर्य देने वाले (देव) विद्वान्
जन (ये) जो (सूरिभ्यः) विद्वानों के लिये (मघानि) धनों को (ददतः) देते हुए (ते) आपके
(उपमम्) जिससे उपमा ही जाती वस कर्म की (स्तवन्त) प्रशंसा करते हैं (च) और जो
(स्वाभुवः) अच्छे प्रकार सब ओर से वसत होते हैं वे जन (वरुधम्) घर और (जरणाम्)
जरावस्था को (अश्नवन्त) प्राप्त होते हैं (ते) वे (वयम्) हम लोग आपकी प्रशंसा करें आप हम
लोगों के लिये धनों को (यच्छ) देओ ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो राजा अच्छी परीक्षा कर विद्वानों के लिये धन आदि दे और सत्कार कर इन
विद्वान् अथवा वृद्ध धार्मिक जनों को सेना आदि के अधिकारों में नियुक्त करता है वसकी सर्वदा जीत
और प्रशंसा होती है ॥ ४ ॥

पुनः राजप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्ते हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वोचेमोऽन्द्र मघवानमेन महो रायो राधसो यद्दत्तः ।

यो अर्चतो ब्रह्मकृतिमविष्टो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥

वोचेम । इत् । इन्द्रम् । मघवानम् । एनम् । महः । रायः । राधसः ।
यत् । ददत् । नः । यः । अर्चितः । ब्रह्मकृतिम् । अविष्टः । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(वोचेम) सत्यं प्रशंसेम (इत्) एव (इन्द्रम्) भयविदारकम्
(मघवानम्) बहुधनैश्वर्योपपन्नम् (एनम्) (महः) महतः (रायः) धनस्य (राधसः)

सुसमृद्धिकरस्य (यत्) यम् (ददत्) ददाति (नः) अस्मान् (यः) (अर्चतः)
सत्कुर्वतः (ब्रह्मकृतिम्) परमेश्वरोपदिष्टां प्रियां गाम् (अविष्टः) अतिशयेन रक्षकः
(यूयम्) राजाद्याः (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या योऽविष्टोऽर्चतो नो ब्रह्मकृति ददद्यद्यमेन मधवानं मद्भो
राधसो रायो वर्धकमिन्द्रं धोचेम तमिद्यमपि सत्यमुपदिशत हे राजादयो जना यूयं
स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदि सर्वे सत्योपदेशकाः स्तुस्मर्हि राजा कदाचिदपि प्रमादहीनो न
स्याद्यदा राजा धर्मिष्ठो भवेत्तदा सर्वे मनुष्याः धर्मात्मानो भवेयुरेवं परस्परेषां रक्षणेन
सदैव सुखं यूयं प्राप्नुतेति ॥ ५ ॥

अत्रेन्द्रराजप्रजाभृत्योपदेशककृत्यगुणगुणनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतित्वं या ।

इति त्रिशतमं सूक्तं ऋग्वेदो वर्गस्य समाप्तः ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (अविष्टः) अनिवरणा करने वाला (अर्चतः) सत्कार
करते हुए (नः) हम लोगों को प्राप्त होकर (ब्रह्मकृतिम्) परमेश्वर ने उपदेश की हुई प्रिय वाणी
(ददत्) देता है (यत्) जिस (एमम्) इस (मधवानम्) बहुत धन और पेश्वरों से युक्त तथा
(मद्भः) महान् (राधसः) उत्तम समृद्धि करने वाले (रायो) धन की वृद्धि करने और
(इन्द्रम्) भय विहीन करने वाले विष्णु को (धोचेम) सत्य कहें (इत्) इसी को तुम भी सत्य
उपदेश करो । हे राजा आदि जनो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सर्वसुखों से (नः) हम लोगों की
(सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदि सब मनुष्य सत्य के उपदेश करने वाले हों तो राजा कभी प्रमादहीन न हो,
अब राजा धर्मिष्ठ हो तब सब मनुष्य धर्मात्मा हों, ऐसे परस्पर की रक्षा से सदैव सुख तुम लोग
प्राप्तो ॥ ५ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, राजा, प्रजा, भृत्य और उपदेशक के काम का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह तीसरा सूक्त और चौदहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ द्वादशर्चस्यैकत्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । इन्द्रो देवता । १ विराड्गायत्री ।

२ । ८ गायत्री । ६ । ७ । ६ निवृद्धगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । ३ ।

४ । ५ आर्च्युष्णिक् छन्दः । ऋषभः स्वरः । १० । ११ भुरिगनुष्टुप् ।

१२ अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ सखिभिर्मित्राय किं कर्त्तव्यमित्याह ।

अथ बारह ऋचा पाठे एकतीसवें सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मित्रों को मित्र के लिये क्या करना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

प्र व इन्द्राय भार्दनं हर्यश्वाय गायत । सखायः सोमपाज्जे ॥ १ ॥

प्र । वः । इन्द्राय । भार्दनम् । हरिश्वाय । गायत । सखायः ।

सोमपाज्जे ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र)-(वः) युष्माकम् (इन्द्राय) परमैश्वर्याय (भार्दनम्) आनन्दनम् (हर्यश्वाय) हरयो मनुष्या हरणशीला वा अश्वा यस्य सः (गायत) प्रशंसत (सखायः) सुहृदः (सोमपाज्जे) यः सोमं पिबति तस्मै ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सखायो वो युष्माकं हर्यश्वाय सोमपाज्ज इन्द्राय भार्दनं ययं प्रगायत ॥ १ ॥

भावार्थः—ये सखायः स्वसखीनामामन्वं जनयन्ति ते सखायो भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (सखायः) मित्रो (वः) तुम्हारे (हर्यश्वाय) मनुष्य वा हरणशील घोड़े जिसके विजमान हैं उस (सोमपाज्जे) सोम पीने वाले (इन्द्राय) परमैश्वर्याय के लिये (भार्दनम्) आनन्द तुम (प्र, गायत) अपने प्रकार गाओ ॥ १ ॥

भावार्थः—ओ मित्रजन अपने मित्रजनों को आनन्द उत्पन्न करते हैं वे मित्र होते हैं ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शंसेदुक्थं सुदानव उत युक्षं यथा नरः । चकृमा सत्यराधसे ॥ २ ॥

शंस । इत् । उक्थम् । सुदानवे । उत । युक्षम् । यथा । नरः । चकृम । सत्यराधसे ॥ २ ॥

पदार्थः—(शंसे) प्रशंस (इत्) एव (उक्थम्) प्रशंसनीयम् (सुदानवे) उत्तमदानाय (उत) अपि (युक्षम्) कमनीयम् (यथा) (नरः) मनुष्याः (चकृम) कुर्याम् । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (सत्यराधसे) सत्य राधो धनं यस्य तस्मै ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! यथा नरो ययं सुदानवे सत्यराधसे शुचमुक्थं चकुम
तथा त्वमिच्छसि उत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमासङ्कारः—हे विद्वांसो यस्य धर्मजं धनं सुपात्रेभ्यो दानं च
वर्तते तमेयोत्तमं विजानीत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (यथा) जैसे (नरः) मनुष्य हम लोग (सुदानवे) उत्तम दान के
लिये वा (सत्यराधसे) सत्य जिसका धन है उसके लिये (शुचम्) मनोहर (उक्थम्) प्रशंसनीय
काम (चकुम) कई वैसे आप (इत्) ही (संसे) प्रशंसा करें (उत) ही ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमासंकार है—हे विद्वानो ! जिसका धर्म से उत्पन्न हुआ धन है
और सुपात्रों के लिये दान वर्तमान है वसी को उत्तम मानो ॥ २ ॥

पुनः स विद्वान्कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर वह विद्वान् कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं न इन्द्र वाजयुस्त्वं गन्धुः शतक्रतो । त्वं हिरण्ययुर्वसो ॥ ३ ॥

त्वम् । नः । इन्द्र । वाजयुः । त्वम् । गन्धुः । शतक्रतो इति शतऽक्रतो ।
त्वम् । हिरण्ययुः । वसो इति ॥ ३ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त (वाजयुः) वाजं
प्रशस्तमन्त्रं धनं वाऽऽत्मन इच्छति (त्वम्) (गन्धुः) गां पृथिवीमुत्तमां वाचं वा
कामयमानः (शतक्रतो) अस्मभ्यम् (त्वम्) (हिरण्ययुः) हिरण्यं सुवर्णं कामयमानः
(वसो) वासयितः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे शतक्रतो वसविन्द्र वाजयुस्त्वं गन्धुस्त्वं हिरण्ययुस्त्वं नोऽस्माकं
रक्षकोऽध्यापको वा भव ॥ ३ ॥

भावार्थः—सर्वैर्मनुष्यैरिदमेष्टव्यं यो धर्मात्माऽऽसौ विद्वान्राजाऽध्यापकः परीक्षको
वा स सततमुन्नेता स्यात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (शतक्रतो) अस्मभ्यम् (वसो) बसाने वाले (इन्द्र) परम ऐश्वर्ययुक्त
(वाजयुः) प्रशंसित काम वा धन अपने को चाहने वाले (त्वम्) आप (गन्धुः) पृथिवी वा उत्तम
वाची की कामना करने वाले (त्वम्) आप (हिरण्ययुः) सुवर्ण की कामना करने वाले (त्वम्)
आप (नः) हमारी रक्षा करने और पढ़ाने वाले हूँ लिये ॥ ३ ॥

भावार्थः—सब मनुष्यों को वही इच्छा करनी चाहिये जो धर्मात्मा आस विद्वान् राजा
अध्यापक वा परीक्षा करने वाला है सो निरन्तर उन्नति करने द्वारा हो ॥ ३ ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

किर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वयमिन्द्र त्वायवोऽभि प्र णोनुमो वृषन् । विद्धि त्वस्य नो वसो ॥४॥

वयम् । इन्द्र । त्वाऽयवः । अभि । प्र । नोनुमः । वृषन् । विद्धि । तु ।
अस्य । नः । वसो इति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(वयम्) (इन्द्र) विद्यैश्वर्ययुक्त राजप्रधापक वा (त्वायवः) त्वां
कामयमानः (अभि) (प्र) (नोनुमः) भृशप्रमेम (वृषन्) बलवन्बलमद् (विद्धि)
विजानीहि (तु) (अस्य) (नः) अस्मान् (वसो) वासयितः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वसो वृषन्निन्द्र त्वायवो वयं त्वामभि प्र णोनुमस्तु नस्त्वस्य
राज्यस्य रक्षितुन्विद्धि ॥ ४ ॥

भावार्थः—यथा धार्मिक्यः प्रजा धार्मिकं राजानं कामयन्ते नमस्यन्ति तथैव राजैता
धार्मिकीः प्रजाः कामयेत सततं नमस्येत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वसो) वसाने (वृषन्) बल रखने और बल के देने वाले (इन्द्र) विद्या
और ऐश्वर्ययुक्त राजा वा अध्यापक (त्वायवः) आपकी कामना करने वाले (वयम्) हम लोग
आपको (अभि, प्र, नोनुमः) सब ओर से अच्छे प्रकार निरन्तर प्रणाम करें आप (नः) हमको
(तु) तो (अस्य) इस राज्य के रक्षा करने वाले (विद्धि) जानो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जैसे धार्मिक प्रजाजन धार्मिक राजा की कामना करते और उस को नमते हैं वैसे
ही राजा इस धार्मिकी प्रजा की कामना करे और निरन्तर नमो ॥ ४ ॥

पुना राजा किं कुर्यादित्याह ।

किर राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा नो निदे च वक्तवेऽर्घ्यो रन्धीरराज्ये । त्वे अपि क्रतुर्मम ॥ ५ ॥

मा । नः । निदे । च । वक्तवे । अर्घ्यः । रन्धीः । अराज्ये । त्वे इति ।
अपि । क्रतुः । मम ॥ ५ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्माकम् (निदे) निन्दकाय (च) (वक्तवे)
वक्तव्याय (अर्घ्यः) स्वामी सन् (रन्धीः) हिंसाः (अराज्ये) अदात्रे (त्वे) त्वयि
(पित्र) (क्रतुः) प्रज्ञा (मम) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे राजप्रार्थस्त्वं यो मम त्वे क्रतुरस्ति तं मा रन्धीरपितु नो वक्तवे
अराज्यो निदे च भृशं दण्डं दद्याः ॥ ५ ॥

भावार्थः—राजा सदैव विद्याधर्मसुशीलता वर्धयित्वा निन्दकारीन्दुष्टान्मनुष्या-
न्निवार्य प्रजाः सततं रञ्जयेत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे राजा (अयं) स्वामी होते हुए जो (मम, त्वे) मेरी तुम्हारे बीच (कथुः)
वक्तव्य बुद्धि है उसको (मा) मत (रन्धीः) नष्ट करो (अपि) किन्तु (नः) हमारे (वक्तव्ये)
कहने योग्य (अराज्ये) न देने वाले के लिये और (निन्दे) निन्दक के लिये (च) भी निरन्तर
वपक देओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—राजा सदैव विद्या, धर्म और सुशीलता बढ़वाने के लिये निन्दक, दुष्ट मनुष्यों
को निवार के प्रजा को निरन्तर प्रसन्न करे ॥ ५ ॥

पुनः स कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर वह कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं वर्मीमि सप्रथः पुरोयोधश्च वृत्रहन् ।

त्वया प्रति ब्रुवे युजा ॥ ६ ॥ १५ ॥

त्वम् । वर्मे । असि । सप्रथः । पुरोयोधः । च । वृत्रहन् । त्वया ।
प्रति । ब्रुवे । युजा ॥ ६ ॥ १५ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (वर्मे) कवचमिव (असि) (सप्रथः) सम्प्रख्याति (पुरः)
पुरस्तात् (योधः) योद्धा (च) (वृत्रहन्) दुष्टानां हन्तः (त्वया) (प्रति) (ब्रुवे)
उपदिशामि (युजा) यो न्यायेन युनक्ति तेन ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वृत्रहन् ! यस्त्वं योधः सप्रथो वर्मेव चासि येन युजा त्वयाऽहं
प्रति ब्रुवे स त्वं पुरो रक्षको भव ॥ ६ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—यदि राजा सन्कीर्तिः सुशीलो निरभिमानो विद्वान्-
प्रत्याकृतिं तं प्रति सर्वे सत्यं ब्रूयुः स च भूत्वा प्रसन्नः स्यात् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (वृत्रहन्) दुष्टों के हनने वाले राजा तू (त्वम्) आप (योधः) युद्ध करने
वाले (सप्रथः) प्रख्याति प्रशंसा के सहित (वर्मे, च) और कवच के समान (असि) हैं जिस
(युजा) न्याय से युक्त होने वाले (त्वया) आपके समक्ष मैं (प्रति, ब्रुवे) प्रत्यक्ष उपदेश करता हूँ
तो आप (पुरः) आगे रक्षा करने वाले हुजिये ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमाशंकार है—जो राजा सन्कीर्ति, सुशील निरभिमान,
विद्वान् हो तो उसके प्रति सब सत्य बोलें और वह सुनकर प्रसन्न हो ॥ ६ ॥

पुनस्तस्य विद्याविनये किं कुर्यातामित्याह ।

फिर उसकी विद्या और विनय क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

महौं उतासि यस्य तेऽनु स्वधावरी सहः ।

मन्नाते इन्द्र रोदसी ॥ ७ ॥

महान् । उत । अमि । यस्य । ते । अनु । स्वधावरी इति स्वधावरी ।
सहः । मन्नाते इति । इन्द्र । रोदसी इति ॥ ७ ॥

पदार्थः—(महान्) (उत) अपि (असि) (यस्य) (ते) तव (अनु)
(स्वधावरी) बहुलादिप्रदे (सहः) बलम् (मन्नाते) अभ्यासात् (इन्द्र) राजन्
(रोदसी) द्यावापृथिव्यौ ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र यथा महान् सूर्योऽस्ति तथा यस्य सकाशात्स्वधावरी रोदसी
अनु मन्नाते तस्य ते तथैव सेनाराष्ट्रे स्यातामुताऽपि यतसर्व महानसि तस्मात्सहो
गृहीत्वा निर्बलाभ्यास्य ॥ ७ ॥

भावार्थः—अथ वाचकलु०—यस्य राष्ट्रः प्रजासेने धार्मिके सुरक्षिते ततस्तस्य
सूर्यवत्प्रतापो भवति ॥ ७ ॥

पदार्थ—हे (इन्द्र) राजा जैसे (महान्) बड़ा सूर्य है वैसे (यस्य) जिनके सकाश से
(स्वधावरी) बहुत बल की देने वाली (रोदसी) आकाश और पृथिवी (अनु, मन्नाते) अनुकूलता
से अभ्यास करते हैं उन (ते) आपके वैसे ही सेना और राष्ट्र हों (उत) और जिससे आप महान्
(असि) हैं इससे (सहः) बल को प्रदत्त कर निर्बलों को पावें ॥ ७ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोद्देश्य है—जिस राजा की प्रजा और सेना धार्मिक
और सुरक्षित हों उसका सूर्य के समान प्रताप होता है ॥ ७ ॥

कः प्रशंसनीयः स्यादित्याह ।

कौन प्रशंसा करने योग्य हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तं त्वा मरुत्वती परि भुवद्वाणी स्यावरी ।

नक्षमाणा सह धुभिः ॥ ८ ॥

तम् । त्वा । मरुत्वती । परि । भुवत् । वाणी । स्यावरी । नक्षमाणा ।
सह । धुभिः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(तम्) (त्वा) त्वाम् (मरुत्वती) अरुस्ता मरुतो मनुष्या विद्यन्ते
यस्यां सा (परि) (भुवत्) भवेत् (वाणी) वाक् (स्यावरी) या सहैव याति
(नक्षमाणा) सर्वोऽसु विद्यासु व्याप्नुवती (सह) (धुभिः) विद्वानादिप्रकाशैः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यं त्वा मरुवती सयावरी नक्षमाणा वाणी युभिः सह परिभुवन् त्वा वयं सर्वतो भूषयेम ॥ ८ ॥

भावार्थः—यस्य विदुषो राज उपदेशकस्य वा सकलविद्यायुक्त वाणी उत्तमा कार्यकरा उपदेश्या दा स्यात् स एव सर्वं प्रशंसामहति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् भिन्न (त्वा) आपको (मरुवती) जिसमें प्रशंसायुक्त मनुष्य विद्यमान (सयावरी) जो साथ जाती (नक्षमाणा) और सब विद्याओं में व्याप्त होती हुई (वाणी) वाणी (युभिः) विज्ञानादि प्रकारों के (सह) साथ (परिभुवन्) सब ओर से प्रसिद्ध हो (तम्) उन आपको हम लोग सब ओर से भूषित करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—जिस विद्वान् राजा वा उपदेशक विद्वान् की सकलविद्यायुक्त वाणी उत्तम और कार्य करने वाले उपदेश के योग्य हो वही सब प्रशंसा को प्राप्त होता है ॥ ८ ॥

पुनः कं नरं सर्वे नमन्तीत्याह ।

फिर किस मनुष्य को सब नमते हैं ... विषय को अगल घट्ट में प्रमत्त हैं ।

ऊर्ध्वार्धसुखान्विन्दुः सुवन्दुस्ममुप यतिः ।

सन्ते नमन्त कृष्टयः ॥ ९ ॥

ऊर्ध्वार्धः । त्वा । अनु । इन्दवः । सुवन् । दुस्मम् । उप । यति । सम् । ते । नमन्त । कृष्टयः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वार्धः) उत्कृष्टाः (त्वा) त्वाम् (अनु) (इन्दवः) देवैर्युक्त आनन्दिताः (सुवन्) भवन्ति (दुस्मम्) (उप) (यति) समीपस्थे प्रकाशितेऽप्रकाशिते वा (सम्) (ते) तव (नमन्त) नमन्ति (कृष्टयः) मनुष्याः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! य ऊर्ध्वार्ध इन्दवोऽनु भुवैस्ते कृष्टयः उपयति दुस्मं त्वा सज्जमन्त ॥ ९ ॥

भावार्थः—यस्य राजः समीपे भद्रा धार्मिका जनाः सन्ति तस्य विनयेन सदाः प्रजाः मत्ता भवन्ति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जो (ऊर्ध्वार्धः) उत्कृष्ट (इन्दवः) देवैर्युक्त आनन्दिता (अनु, सुवन्) अनुकूल होते हैं (ते) वे (कृष्टयः) मनुष्य (उपयति) समीपस्थ प्रकाशित वा अप्रकाशित विषय में (दुस्मम्) शत्रुओं का उपशय विनाश करने वाले (त्वा) आपको (सज्जमन्त) अच्छे प्रकार नमते हैं ॥ ९ ॥

भावार्थः—जिस राजा के समीप में भद्र, धार्मिक जन हैं उसकी मत्ता से सब प्रजा मत्ता होती है ॥ ९ ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ।

फिर राजप्रजाजन परस्पर क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र वो महे महिवृधे भरध्वं प्रचेतसे प्र सुमतिं कृणुध्वम् ।

विशः पूर्वीः प्र चर चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

प्र । वः । महे । महिवृधे । भरध्वम् । प्रचेतसे । प्र । सुमतिम् ।
कृणुध्वम् । विशः । पूर्वीः । प्र । चर । चर्षणिप्राः ॥ १० ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्मभ्यम् (महे) महते (महिवृधे) महता वर्धकाय
(भरध्वम्) (प्रचेतसे) प्रकृष्टं चेतः प्रहा यस्य तस्मै (प्र) (सुमतिम्) शोभनां प्रणाम्
(कृणुध्वम्) (विशः) प्रजा (पूर्वीः) प्राचीनाः पितापितामहादिभ्यः प्राप्ता (प्र)
(चर) अत्र द्वयोस्तस्मिन् इति दीर्घः । (चर्षणिप्राः) यश्चर्षणीन्मनुष्यान्प्राप्ति इत्याप्नोति
सः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा वयं वो युष्मभ्यमुत्तमान् पदार्थान्पयच्छेम तथा
यूयं नो महे महिवृधे प्रचेतसे सुमतिं प्र भरध्वमस्मान्पूर्वीविशो विदुषीः प्र कृणुध्वम् ।
चर्षणिप्रास्त्य राजैस्त्वं स्वाये प्र चर ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—हे मनुष्या यथा विद्वांसो युष्मदर्थं शुभाङ्गुणान्-
पुष्कलमैश्वर्यं विदधति तथा यूयमेतदर्थं श्रेष्ठां नीतिं धत्त ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! जैसे हम लोग (वः) तुम्हारे लिये उत्तम पदार्थों को दे जैसे तुम हम
लोगों के (महे) महान् व्यवहार के लिये (महिवृधे) तथा वृद्धों के बढ़ने और (प्रचेतसे) उत्तम
प्रज्ञा रखने वाले के लिये (सुमतिम्) सुन्दर मति को (प्र, भरध्वम्) उत्तमता से धारण करो हम
लोगों को (पूर्वीः) प्राचीन पिता पितामहादिकों से प्राप्त (विशः) प्रजाजनों का (प्र, कृणुध्वम्)
विद्वान् अवश्य प्रकार करो । (चर्षणिप्राः) जो मनुष्यों को व्याप्त होता वह राजा आप स्वाय में (प्र,
चर) प्रचार करो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतुल्योपमात्मकार है—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् जन तुम लोगों
के लिये शुभगुण और पुष्कल ऐश्वर्य विधान करते हैं ऐसे तुम इनके लिये श्रेष्ठ नीति धारण
करो ॥ १० ॥

पुनस्तं विद्वांसः किमुत्पादयेयुरित्याह ।

फिर वे विद्वान् जन क्या उत्पन्न करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उरुव्यचसे महिने सुवृक्तिमिन्द्राय ब्रह्म जनयन्त विप्राः ।

तस्य व्रतानि न भिनन्ति धीराः ॥ ११ ॥

उरुऽव्यचसे । महिने । सुऽवृत्तिम् । इन्द्राय । ब्रह्मा । जनयन्तु । विप्राः ।
नव्य । व्रतानि । न । मिनन्ति । धीराः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(उरुऽव्यचसे) बहुषु विद्यासु व्यापकाय (महिने) स्तुतकर्त्तव्याय
सुवृत्तिम् । सुष्ठु वर्जन्त्यभ्यायं यदा तावत् (इन्द्राय) परमेश्वर्याय (ब्रह्मा) धनमन्नं यः
जनयन्तु) जनयन्ति (विप्राः) मेधाविनः (तस्य) (व्रतानि) सत्यभाषणादीनि कर्माणि
न निषेधे (मिनन्ति) हिसन्ति (धीराः) ध्यानवन्तः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे धीरा विप्रा भवन्त उरुऽव्यचसे महिन इन्द्राय सुवृत्ति ब्रह्मा च
जनयन्त सत्य व्रतानि केऽपि न मिनन्ति ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये राजे महज्जनं जनयन्त्यसत्याचारं वर्जयित्वा सत्याचारं प्रसेधयन्ति
ते पूज्या जायन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (धीराः) ध्यानवान् (विप्राः) विद्वानो आप ओण (उरुऽव्यचसे) बहुत विद्याओं
में व्यापक (महिने) स्तुतकार करने योग्य (इन्द्राय) परमेश्वर्यान् के लिये (सुवृत्तिम्) उत्तमता से
अभ्यास को वर्जित है जिससे उसको और (ब्रह्मा) धन का अन्न को (जनयन्तु) उत्पन्न करते हैं
तस्य) उनके (व्रतानि) सत्य भाषण आदि कर्म कोई (न) नहीं (मिनन्ति) नष्ट करते
हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—ओ राजा के लिये बहुत धन उत्पन्न करते और असत्य आचरण को निवृत्त कर
सत्य आचरण प्रसिद्ध करते हैं वे पूज्य होते हैं ॥ ११ ॥

पुनः कीदृशं नरं मन्या वाक्मेवमेव इत्याह ।

किं कौसे मनुष्य को सत्य वाणी संवर्ती है इस विषय को आगे मन्त्र में कहते हैं ।

इन्द्रं वाणीरनुत्तमन्युमेव मन्त्रा राजानं दधिरे सहध्वै ।

हर्यश्वाय बर्हया समर्षीन् ॥ १२ ॥ १६ ॥

इन्द्रम् । वाणीः । अनुत्तमन्युम् । एव । मन्त्रा । राजानम् । दधिरे
सहध्वै । हरिऽश्वाय । बर्हय । सम् । अर्षीन् ॥ १२ ॥ १६ ॥

पदार्थः—(इन्द्रम्) अधिष्ठाविदारकामा इन्द्रासम् (वाणीः) सकलविद्यायुक्ता
वाचः (अनुत्तमन्युम्) न उत्तो न प्रेरितो मन्युः क्रोधो यस्य तम् (एव) (मन्त्रा) सन्त्येन
राजानम्) (दधिरे) दधति (सहध्वै) साधुम् (हर्यश्वाय) प्रशंसितमनुष्याश्वादि-
युक्ताय (बर्हय) वर्धय । अत्र संदितायामिति दीधः (सम्) (अर्षीन्) य आनुवर्ति
तान् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! या वाणीः मन्त्राऽनुत्तमन्युं राजानमिन्द्रं सहध्वै दधिरे
अर्षीन् सन्दधिरे तस्मा एव हर्यश्वाय सर्वा विद्या वर्धय ॥ १२ ॥

भावार्थः—यमजातकोधं जितेन्द्रियं राजानं सकलशास्त्रयुक्ता दद्यादिति स एव सत्येन म्वायेन प्रजाः पालयितुमर्हतीति ॥ १२ ॥

अत्रेन्द्रविद्वद्राजकृत्यवशनादेतद्व्यस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेदाः ।

इत्येकविंशतमं सूक्तं चोक्तं यतोऽत्र समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् ओ (बाबाः) सकल विद्यायुक्त बाबा (सन्ना) सत्य से (अनुत्तममनुम्) जिसका प्रेरणा नहीं किया गया कोध उस (राजानम्) प्रकाशमान (इन्द्रम्) यजिष्ठा विद्वीर्य करने वाले विद्वान् को (सहस्रै) सहने को (दधिरे) धारण करते तथा (आपीन्) ओ व्यास होते हैं उनको (सम्) अपने प्रकार धारण करते हैं (एव) वसी (इर्व्याय) प्रशंसित मनुष्य और जोड़ों वाले के लिये सब विद्याओं को (अहंय) बढ़ाओ ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिस न उपाय हुए कोध वाले, जितेन्द्रिय राजा को सकल शास्त्रयुक्त बाबा व्यास होती है वही सत्य म्वाय से प्रजा पालने योग्य होता है ॥ १२ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, विद्वान् और राजा के काम का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह इकतीसवां सूक्त और सोलहवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ सप्तविंशत्युचस्य द्वाविंशतमस्य सूक्तस्य । १-२५, २६' २७ वसिष्ठः । २६' वसिष्ठः शक्तिर्वा श्रुतिः । इन्द्रो देवता । १ । ४ । २४ विराड् बृहती । ६ । ८ । १२ । १६ । १८ । २६ निचृद्बृहती । ११ । २७ बृहती । १७ । २५ । मुरिबृहती । २१ । स्वराड्बृहती छन्दः । मध्यमः स्वरः । २ । ६ पङ्क्तिः । ५ । १३ । १५ । १६ । २३ निचृत्पङ्क्तिः । ३ । साम्नीपङ्क्तिः । ७ विराट् पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । १० । १४ मुरगनुदुप् । २० । २२ स्वराडनुदुप्छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ के दूरे समीपे च रक्षणीया इत्याह ।

अन सत्ताईस आचावाले वर्त्तासर्वे सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में कौन दूर और समीप में रक्षा करने योग्य होते हैं इस विषय को कहते हैं ।

मो धु त्वा वावतश्चनारे अस्मन्नि रीरमन् ।

आरात्ताबित्सधमार्द न आ गंहीह वा सन्नृप शुचि ॥ १ ॥

मो इति । सु । त्वा । वायतः । चन । आरे । अस्मत् । नि । रीरमन् ।
आरात्तात् । चित् । सधमादम् । नः । आ । गहि । इह । वा । सन् । उप ।
श्रुधि ॥ १ ॥

पदार्थः—(मो) निषेधे (सु) (त्वा) त्वाम् (वायतः) मेधाविनः । वायत इति
मेधाविनाम् । निघ्न० ३ । १५ । (चन) अपि (आरे) समीपे दूरे वा (अस्मत्) (नि)
(रीरमन्) रमन्ताम् (आरात्तात्) दूरं (चित्) अपि । सधमादम्) यत्र सह
माद्यन्त्यानन्दमिति तम् (नः) अस्माकम् (आ) (गहि) आगच्छ पाप्नुहि वा (इह)
(वा) (सन्) (उप) (श्रुधि) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वद्वाङ्मवायतस्तवारे चनाप्यस्मदारे मो सु रीरमन् । सततं तवारे
सन्तस्था रमयन्तु । आरात्ताचित्त्वं नः सधमादमा गहीह वा प्रसन्नः सधस्माकं वधासि
न्युप श्रुधि ॥ १ ॥

भावार्थः—येषां मनुष्याणां समीपे मेधाविनो धार्मिक विद्वांसो वसन्ति दुष्टाश्च
दूरे तिष्ठन्ति ते सर्वे सुखं जयन्ते ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् राजा (वायतः) मेधावी अथ आपके (आरे) दूर (चन) और
(अस्मत्) हम से दूर (मो, सु, रीरमन्) मत हमें मिलकर आपके समीप होते हुए (त्वा)
आपको रमार्थे (आरात्तात्) दूर में (चित्) भी आप (नः) हमारे (सधमादम्) इस स्थान को
कि जिसमें एक साथ आनन्द करते हैं (आ, गहि) आओ (इह, वा) यहाँ मच्छ (सन्) होते हुए
हमारे वचनों को (नि, उपश्रुधि) समीप में सुनो ॥ १ ॥

भावार्थः—जिन मनुष्यों के समीप बुद्धिमान्, धार्मिक, विद्वान्जन और दूर में दूर जन हैं वे
सर्वे सुख पाते हैं ॥ १ ॥

पुनः कस्य समीपे के वसेयुरित्याह ।

किर किसके समीप कीन वसे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे हि ते ब्रह्मकुतः सुते मथा मधौ न मच्च आसते ।

इन्द्रे कामं जरितारो वसूयवो रथे न पादमा दधुः ॥ २ ॥

इमे । हि । ते । ब्रह्मकुतः । सुते । सचा । मधौ । न । मच्चः । आसते ।

इन्द्रे । कामम् । जरितारः । वसुडयवः । रथे । न । पादम् । आ । दधुः ॥ २ ॥

पदार्थः—(इमे) (हि) कलु (ते) तत्र (ब्रह्मकुतः) ये ब्रह्म धनमग्ने वा
कुर्वन्ति ते (सुते) निष्पादिते (सचा) समवायेन (मधौ) मधुरादिगुणयुक्ते (न) एव

(मक्षः) मक्षिकाः (आसते) उपनिष्ठन्ति (इन्द्रे) परमैश्वर्यवति विदुषि राजनि
(कामम्) (जरितारः) सत्यस्तावकाः । (वसूयवः) वर्मान धनानि कामयमानाः
(रथे) रमणीय जाने (न) इव (पादम्) चरणम् (आ) लभन्तात् (दधुः)
धरन्ति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे राजन्ते य इमे ब्रह्मकृता वसूयवो जरितारः सुते मधो मक्षो न
सत्यासते । इन्द्रे त्वयि रथे पादं न काममा दधुस्त हि सुखिनो जायन्ते ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोगमालङ्कारः यो विद्वान्राजा धर्मात्मा न्यायकारी स्यात्सर्वस्य
समीपे वदयो धर्मिका विद्वान् भवेयुः । * ॥

पदार्थः—इ राजा (त) आपके जो (इमे) षट् (ब्रह्मकृतः) धन वा अन्न को भिक्षु करने
(वसूयवः) धनों की कामना करने (जरितारः) और सत्य को स्तुति करने वाले जन (सुते) उपक
रिये हुए (मधो) मधुरादिभुक्तयुक्त स्थान में (न) शत्रुओं के (न) समान (सखा) सम्बन्ध
स (आसते) उपस्थित होते हैं (इन्द्रे) परमेश्वरजन्य आप में (रथे) रमणीय जान में (पादम्)
पैर जैसे भरे (न) देस (कामम्) कामना का (आ, दधुः) सब ओर स आरण्य करते हैं वे (हि)
ही सुखी होते हैं ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमास्तकार है—जो विद्वान् राजा धर्मात्मा न्यायकारी हो तो इसके
समीप में बहुत धार्मिक विद्वान् हों ॥ २ ॥

पुनः केन कः किवदुपायनीय इत्याह ।

किंर किसको कीन किसके तुल्य उपासना करने योग्य हैं

इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

रायस्कामो वज्रहस्तं सुदक्षिणं पुत्रो न पितरं हुवे ॥ ३ ॥

रायस्कामः । वज्रहस्तम् । सुदक्षिणम् । पुत्रः । न । पितरम् । हुवे ॥ ३ ॥

पदार्थः—(रायस्कामः) यो धनानि कामयन् स (वज्रहस्तम्) शस्त्रास्त्रधारिणम्
(सुदक्षिणम्) शोभना दक्षिणा यस्य तम् (पुत्रः) न (पितरम्)
(हुवे) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा रायस्कामोऽपि पुत्रः पितरं न वज्रहस्तं सदक्षिणं
राजान हुवे तथैव यूयमप्याह्वयन् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोगमालङ्कारः—ऽ मनु (यथा पुत्रः) पितरमुपासते तथा राजान
ये परिचरन्ति ते सकलैश्वर्यमश्नुयन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो (रायस्काम) धनों की कामना करने वाला मैं (पुत्रः) पुत्र (पितरम्) पिता को जैसे (न) वैस (वज्रहस्तम्) शस्त्र और अस्त्रों के पार, जाने और (सुदक्षिणम्) शुभ दक्षिणा रखने वाले राजा को (हुवे) बुझाना हूँ वैस तुम भी बुझाओ ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमालकार है जो मनुष्य जैसे पुत्र पिता की उपासना करते हैं वैस राजा को जो सेवा करते हैं वे समस्त ऐश्वर्य पाते हैं ॥ ३ ॥

पुनः गजादयः किमाचरेयुरित्याह ।

फिर राजा आदि क्या आचरण करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे इन्द्राय सुन्विरे सोमासो दध्याशिरः ।

तां आ मदाय वज्रहस्त पीतये हरिभ्यां याद्योक्त आ ॥ ४ ॥

इमे । इन्द्राय । सुन्विरे । सोमासः । दधिऽआशिरः । तान् । आ । मदाय ।

वज्रऽहस्त । पीतये । हरिभ्याम् । याहि । ओक्तः । आ ॥ ४ ॥

पदार्थः— इमे) (इन्द्राय) परमेश्वर्याय (सुन्विरे) सुन्वन्गुणादयन्ति (सोमासः) प्रकाः (दध्याशिरः) य दधत्यश्नन्ति ते (तान्) (आ) (मदाय) आनन्दाय (वज्रहस्त) शस्त्रास्त्रपाणे (पीतये) पानाय (हरिभ्याम्) सुशिक्षिताभ्यामभ्याभ्यां युक्ते रथेन (याहि) प्राप्नुहि (आकः) गृहम् (आ) समन्तात् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वज्रहस्त य इमे दध्याशिरः सोमासो जना मदायन्द्राय पीतये सुन्विरे मदायधिरस्तान् सुन्विरे तान्हरिभ्या युक्तेन रथेनाऽऽयाहि शुभमोक्त आयाहि ॥४॥

भावार्थः—य पुरुषार्थेन त्रियाः प्राप्नोद्यम कुर्वन्ति ते राज्यत्रियं लभन्ते । ४ ॥

पदार्थ—हे (वज्रहस्त) शस्त्र और अस्त्रों को हाथ में रखने वाले जो (इमे) यह (दध्याशिरः) धारण करने और श्वास दान वाले (सोमासः) प्रेरक जन (मदाय) आनन्द और (इन्द्राय) परमेश्वर्य के लिये तथा (पीतये) पान का (सुन्विरे) अन्वेषण करने वाले (तान्) उनको (हरिभ्याम्) अच्छी शील पाये हुए घोड़ों से युक्त रथ से (आ, याहि) आओ शुभ (ओक्तः) स्थान को (आ) प्राप्त होओ ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो पुरुषार्थ से विद्याओं को प्राप्त होकर उत्तम करते हैं वे राज्यश्री को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अवच्छ्रुत्कर्ण ईयन्तं वमूनां नू चिन्तां मर्षिषद्विरः ।

मृगश्रियः सहस्राणि शता ददन्नकिर्दित्मन्तना भिनत् ॥ ५ ॥ १७ ॥

भवंत् । भुत्कर्णः । ईयते । वसूनाम् । नु । चित् । नः । मधिषत् । गिरः ।
सद्यः । चित् । यः । सहस्राणि । शता । ददत् । नकिः । दिस्मन्तम् । आ ।
मिनत् ॥ ५ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(भवन्) भृशयात् (भुत्कर्णः) भुनो कर्णे यस्य स (ईयते) गच्छति
(वसूनाम्) धनानाम् (नु) सद्यः । अत्र कचि दुबुधेति दीर्घः । (चित्) अपि (नः)
अस्माकम् (मधिषत्) अभिकाङ्क्षेत् (गिरः) सुशिक्षिता यानः (सद्यः) (चित्)
अपि (यः) (सहस्राणि) (शता) असंख्यानि (ददत्) ददाति (नकिः) निषेधे
(दिस्मन्तम्) दानुमिच्छन्तम् (आ) (मिनत्) हिस्यात् ॥ ५ ॥

अन्वयः—यः भुत्कर्णः सद्यः भवन्तो वसूनां गिरश्चानु मधिषत्सहस्राणि शता
ददन्तीयते दिस्मन्तं नकिरामिनत्स चित्सर्वदा सुखी भवति ॥ ५ ॥

भाषार्थः—ये दीर्घेण प्रत्ययैश्च सर्वा विधा भृशवन्ति विद्यासुशिक्षिता यान
हृद्यन्त्यभ्येभ्योऽनुत्त विज्ञानं ददति ते नु स नाप्नुवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यः) जो (भुत्कर्णः) कृति में काम करने वाला (सद्यः) शीघ्र (भवत्) सुने
(नः) हमारे (वसूनाम्) धनो के सम्बन्ध में (गिरः) अच्छी शिक्षा की भरी हुई बाधियों को
(चित्) भी (नु) शीघ्र (मधिषत्) चाहे (सहस्राणि) हजारों (शता) सैकड़ों पदार्थों को
(ददत्) देता और (ईयते) पहुँचाता है (दिस्मन्तम्) देना चाहते हुए को (नकिः) नहीं (आ,
(मिनत्) बिनासे (चित्) कही सर्वदा सुखी होता है ॥ ५ ॥

भाषार्थः—जो दीर्घ प्रत्ययों से सब विद्याओं को सुनते, अच्छी शिक्षासुक्त बाधियों को
चाहते और औरों को बहुत विज्ञान देते हैं वे नुःका नहीं पाते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्यः कैः सह किं कुर्यादित्याह ।

किं मनस्य केनके साथ क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स वीरो अप्रतिष्कृत इन्द्रेण शशुवे नृभिः ।

यस्ते गर्भारा भवन्नानि वृत्रहन्सुनोत्या च धावति ॥ ६ ॥

यः । वीरः । अप्रतिष्कृतः । इन्द्रेण । शशुवे । नृभिः । यः । ते । गर्भारा ।

सर्वनानि । वृत्रहन् । सुनोति । आ । च । धावति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सः) (वीरः) निमयः (अप्रतिष्कृतः) इतस्ततः कम्परहित
(इन्द्रेण) परमेश्वर्येण (शशुवे) उरगच्छति (नृभिः) नायकैर्मानुष्यैः (यः) (ते) तव
(गर्भारा) गर्भोराणि (सर्वनानि) प्ररखानि (वृत्रहन्) शत्रुहन्तः (सुनोति) (आ)
(च) (धावति) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वृत्रहन् ! यस्तेऽप्रतिष्कृतो वीरो हन्द्रेण वृभिः सह यशुवे गभीरा सवनानि सुनोति सद्य आधावति च स एव शत्रून् विजेतुं शक्नोति ॥ ६ ॥

भाषार्थः—य उत्तमैः पुरुषैः सहाऽभिसन्धि दुष्टैः सह वैमनस्यं रक्षन्ति तेऽसक्य-
मैश्वर्यमाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (वृत्रहन्) शत्रुओं को मारने वाले (वः) जो (ते) आपका (अप्रतिष्कृतः)
इधर उधर से निष्कंस्य (वीरः) निमंत्र्य पुरुष (हन्द्रेण) परमैश्वर्य और (वृभिः) नायक मनुष्यों के
साथ (यशुवे) समीप जाता है (गभीरा) गम्भीर (सवनानि) श्रेण्याओं को (सुनोति) उत्पन्न
करता है शीघ्र (आ, आधावति, च) दौड़ता है (सः) वही शत्रुओं को जीत सकता है ॥ ६ ॥

भाषार्थः—जो उत्तम पुरुषों के साथ सब ओर से मित्रता और दुष्टों के साथ वैमनस्य रखते
हैं वे शत्रुपक्ष और ऐश्वर्य पाते हैं ॥ ६ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

भव्यं वरूथं मघवन्मघोनां यत्समजांसि शर्धतः ।

वि त्वाहृतस्य वेदनं भजेमहि दूणाशो भरा गयम् ॥ ७ ॥

भव । वरूथम् । मघवन् । मघोनाम् । यत् । समजांसि । शर्धतः । वि ।
त्वाऽहृतस्य । वेदनम् । भजेमहि । आ । दुःऽनशः । भर । गयम् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(भव) अत्र इयमोऽतस्तिक इति दीर्घः । (वरूथम्) प्रशस्तं शूरम्
(मघवन्) बहुधनयुक्त (मघोनाम्) धनाढ्यानाम् (यत्) (समजांसि) सम्यक्-
प्राप्नुयाः (शर्धतः) वल्लभतः (वि) (त्वाहृतस्य) त्वया हृतस्य (वेदनम्) प्रापणम्
(भजेमहि) सेवेमहि (आ) (दूणाशः) दुर्लभो नाशो यस्य सः (भर) धर । अत्र
इयमोऽतस्तिक इति दीर्घः । (गयम्) प्रजाम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मघवन्निन्द्र राजैस्त्वं यन्मघोनां वरूथमस्ति तत्समजांसि त्वाहृतस्य
शर्धतो वरूथं प्राप्तो भव शर्धतो गयं भर दूणाशः सन्निभव येन वेदनं वयमा भजेमहि ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे राजन् ! दुष्टहन्तुस्ते प्रजायां या नीतिस्तदनुकूलानि कर्माणि यद्य
कुर्यान् यतस्त्वमस्मदनुकूलो भवेः ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) बहुधनयुक्त राजा आप (यत्) जो (मघोनाम्) धनवानों का
(वरूथम्) प्रशंसित घर है उसे (समजांसि) अच्छे प्राप्त होओ (त्वाहृतस्य) तुम्हारे गह किये हुए
(शर्धतः) वल्लभान् के घर को प्राप्त (भव) होओ अल्लाह के (गयम्) प्रजाधर्मों को (भर)
धारण पोषण करो और (दूणाशः) दुर्लभ है नाश जिसका ऐसे होते हुए (वि) विशेषता से प्रसिद्ध
होनिवे जिससे (वेदनम्) पदार्थों की प्राप्ति को हम लोग (आ, भजेमहि) अच्छे से करें ॥ ७ ॥

भावार्थ—हे राजा ! दुष्टों के मारने वाले आपको प्रजा में जो नीति उसी के अनुकूल कर्म हम सोच करें जिससे हमारे अनुकूल आप होओ ॥ ८ ॥

पुना राजा वैद्यैः किं कारयितव्यमित्याह ।

फिर राजा को वैद्यों से क्या कराना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सुनोता सोमपावने सोममिन्द्राय वज्रिणे ।

पचता पक्तीरवसे कृणुध्वमित्पृणन्तिपृणने मयः ॥ ८ ॥

सुनोत । सोमपावने । सोमम् । इन्द्राय । वज्रिणे । पचत । पक्तीः । अवसे ।

कृणुध्वम् । इत् । पृणन् । इत् । पृणने । मयः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(सुनोत) निष्पादयत । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (सोमपावने) महीपथिरसम् पात्रे (सोमम्) ऐश्वर्यम् (इन्द्राय) दुष्टशत्रुविदारकाय (वज्रिणे) (पचत) अत्र संहितायामिति दीर्घः । (पक्तीः) पाकान् (अवसे) रक्षणाय (कृणुध्वम्) (इत्) एव (पृणन्) पालयन् (इत्) एव (पृणने) पालयति (मयः) सुखम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वैद्यशास्त्रविदो विद्वांसो यूय सोमपावने सोमं सुनोता वज्रिण इन्द्राय सोमं सुनोत सर्वेषामवसे पक्तीं पचत कृणुध्वमिदं यथा पृणन्विद्वाभ्यः पृणते तथेत्प्रजाभ्यो मयः पृणत ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये वैद्याः स्युस्त उत्तमाभ्योवधानि प्रशस्तान्नोगनाशकाप्रसानुत्तमानक्षपाकौक्ष सर्वान्मनुष्यान् प्रतिशिक्षेरन्त्येन पूर्णं सुखं स्यात् ॥ ८ ॥

पदार्थ—हे वैद्यशास्त्रवेत्ता विद्वानो तुम (सोमपावने) कहीं कहीं ओषधियों के रस को पीने वाले के लिये (सोमम्) ऐश्वर्य को (सुनोता) उपपन्न करो (वज्रिणे) शत्रु और अशों को धारण करने और (इन्द्राय) दुष्ट शत्रुओं को विदीर्ष करने वाले के लिये ऐश्वर्य को उपपन्न करो सब की (अवसे) रक्षा के लिये (पक्तीः) पाकों को (पचत) पकाओ (कृणुध्वम्, इत्) करो ही जैसे (पृणन्) पालना करता हुआ विद्वान् (मयः) सुख को (पृणते) पालता है वैसे (इत्) ही प्रजाजनों के लिये सुख पाओ ॥ ८ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—जो वैद्य हों वे उत्तम ओषधि, प्रशंसायुक्त रोगनाशक रस और उत्तम अन्न पाकों की सब मनुष्यों के प्रतिशिक्षा हैं जिससे पूर्ण सुख हो ॥ ८ ॥

पुनमनुष्याः किंवदुर्तेरन्नित्याह ।

फिर मनुष्य किसके तुल्य बतें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा स्वेधत सोमिनो दक्षता महे कृणुध्वं राय आतुजे ।

तरणिरिज्जयति चोति पुष्यति न देवासः कवत्नवे ॥ ९ ॥

मा । स्नेधत । सोमिनः । दक्षत । महे । कृणुध्वम् । राये । आस्तुजे ।
तरणिः । इत् । जयति । क्षेति । पुष्यति । न । देवासः । कवन्तवे ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (स्नेधत) द्विसत (सोमिनः) ओषध्यादियुक्तस्यैश्वर्य-
वतो वा (दक्षत) बलं प्राप्नुत । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (महे) महते (कृणुध्वम्)
(राये) धनाय (आस्तुजे) बलकारकाय (तरणिः) पुरुषार्थी (इत्) इव (जयति)
(क्षेति) निवसति (पुष्यति) (न) निषेधे (देवासः) विद्वांसः (कवन्तवे)
कुम्भितकर्मव्यापनाय ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा देवासः कवन्तव न कवन्तवे तथा सोमिन आस्तुजे
महे राये मा स्नेधत दक्षत सुकर्माणि कृणुध्वं यस्तरणिरिदं जयति क्षेति पुष्यति तं
दक्षत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—येऽभ्यायेन एतन्निष्ठसन्ति धर्मात्माना वृद्धि
सततं कुर्वन्ति ते विद्वांसः सदा विजयन्ते धर्मं निवसन्ति पुष्टाश्च जायन्ते ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (देवासः) विद्वान् जन (कवन्तवे) कुम्भित (कर्म में व्यति के
विषे (न) नहीं प्रवृत्त होते हैं वैसे (सोमिनः) आश्वी आदि युक्त वा ऐश्वर्यवान् के (आस्तुजे) बल
करने वाले (महे) महात् (राये) धन के विषे (मा) मत (स्नेधत) विनाशों (दक्षत) बल प्राप्तो
सुकर्म (कृणुध्वम्) करो जो (तरणिः) पुरुषार्थी जन (इत्) ही (जयति) जीतता (क्षेति) जो
निरन्तर वसता वा (पुष्यति) जो पुष्ट होता वे सब बल पावें ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—जो अन्याय से किसी की दिसा नहीं करते और
धर्मात्माओं की वृद्धि करते हैं वे विद्वान् जन सर्वदा जीतते, धर्म में निवास करते और पुष्ट होते हैं ॥ ६ ॥

पुनः कस्य केन किं स्यादित्याह ।

फिर किसका किससे क्या हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नकिः सुदासो रथं पर्यास न रीरमत् ।

इन्द्रो यस्यविता यस्य मरुतो गमत्स गोमति व्रजे ॥ १० ॥ १८ ॥

नकिः । सुदासः । रथम् । परि । आस । न । रीरमत् । इन्द्रः । यस्य ।
अविता । यस्य । मरुतः । गमत् । सः । गोमति । व्रजे ॥ १० ॥ १८ ॥

पदार्थः—(नकिः) (सुदासः) श्रेष्ठा दाताः सेवका दानानि वा यस्य सः
(रथम्) (परि) सर्वतः (आस) अस्थति (न) निषेधे (रीरमत्) रमयति (इन्द्रः)
दुष्टानां विदारकः (यस्य) (अविता) रक्षकः (यस्य) (मरुतः) प्राणा इव मनुष्याः
(गमत्) गच्छति (सः) (गोमति) गायो बहवो घेनवो विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मिन् (व्रजे)
व्रजन्ति यस्मिंस्तस्मिन् स्थाने ॥ १० ॥

अन्वयः—यस्येन्द्रोऽविता गमयस्य मरुतो रक्षकः सन्ति गोमतिं प्रजे गमत् यस्येन्द्रो रक्षिता नास्ति स सुदासो रथं नकिः पर्यास स न रीरमत् ॥ १० ॥

भावार्थः—यदि राजा प्रजाया रक्षको न स्यात्तर्हि कस्यापि सुखं न भवेत् ॥ १० ॥

पदार्थः—(यस्य) जिसका (इन्द्रः) दुष्टों को विदीर्ष्य करने वाला (अविता) रक्षक (गमत्) जाता है या (यस्य) जिसके (मरुतः) प्राण के मनुष्य रक्षा करने वाले हैं जो (गोमति) जिसमें बहुत सी गौयें विद्यमान और (प्रजे) जिसमें जाते हैं इस स्थान में जाता है, जिसका दुष्टों का विदीर्ष्य करने वाला रक्षक नहीं वह (सुदासः) जो ह् सेवक वा दानों वाला जन (रथम्) रथ को (नकिः) नहीं (पर्यास) सब ओर से कलन करता और (सः) वह (न) नहीं (रीरमत्) दूसरों को रमाता है ॥ १० ॥

भावार्थः—यदि राजा प्रजा का रक्षक न हो तो किसी को सुख न हो ॥ १० ॥

पुनः राजप्रजाजनाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ।

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

गमद्वाजं वाजयन्निन्द्र मर्त्यो यस्य त्वमविता भुवः ।

अस्माकं बोध्यविता रथानामस्माकं शूर नृणाम् ॥ ११ ॥

गमत् । वाजम् । वाजयन् । इन्द्र । मर्त्यः । यस्य । त्वम् । अविता । भुवः ।
अस्माकम् । बोधि । अविता । रथानाम् । अस्माकम् । शूर । नृणाम् ॥ ११ ॥

पदार्थः—(गमत्) प्राप्तोति (वाजम्) विद्वानमन्त्रादिकं वा (वाजयन्) प्राप्तुमिच्छन् (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त राजन् (मर्त्यः) मनुष्यः (यस्य) (त्वम्) (अविता) रक्षकः (भुवः) भवेः (अस्माकम्) (बोधि) बुध्यस्व (अविता) रक्षकः (रथानाम्) यानादीनाम् (अस्माकम्) (शूर) निर्भय (नृणाम्) मनुष्याणाम् ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र यस्य त्वमविता भुवः स मर्त्यो वाजयन्सन्वाजं गमयेषामस्माकं रथानामेषामस्माकं नृणां वाऽविता संस्त्व बोधि ते वयं वाजं प्राप्नुयाम ॥ ११ ॥

भावार्थः—यदा राजा प्रजाः प्रजा राजानञ्च रक्षेतदा सर्वेषां यथावद्गुणा संभवेत् ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त राजा (यस्य) जिसके आप (अविता) रक्षक (भुवः) हों वह (मर्त्यः) मनुष्य (वाजयन्) पाने की इच्छा करता हुआ (वाजम्) विज्ञान वा अन्नादि को (गमत्) प्राप्त होता है जिन (अस्माकम्) हम लोगों के (रथानाम्) रथ आदि के तथा जिन (अस्माकम्) हम लोगों के (नृणाम्) मनुष्यों के भी (अविता) रक्षा करने वाले (त्वम्) आप (बोधि) समझें वे हम लोग विज्ञान वा अन्न आदि को प्राप्त हों ॥ ११ ॥

भावार्थः—जब राजा प्रजाओं की और प्रजाजन राजाओं की रक्षा करें तब सब की यथावत् रक्षा का संभव हो ॥ ११ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उदिन्वस्य रिच्यतेऽशो धनं न जिग्युषः ।

य इन्द्रो हरिष्वान् दभन्ति तं रिपो दक्षं दधानि सोमिनि ॥ १२ ॥

उत् । इत् । नु । अस्य । रिच्यते । अंशः । धनम् । न । जिग्युषः । यः ।

इन्द्रः । हरिष्वान् । न । दभन्ति । तम् । रिपः । दक्षम् । दधाति । सोमिनि ॥ १२ ॥

पदार्थः—(उत्) (इत्) (नु) (अस्य) (रिच्यते) अधिको भवति (अंशः) भागः (धनम्) (न) इव (जिग्युषः) जयशीलस्य (यः) (इन्द्रः) समर्थो राजा (दभन्ति) दिसन्ति (हरिष्वान्) बहुप्रशस्तमनुष्ययुक्तः (न) निषेधे (तम्) (रिपः) शत्रवः (दक्षम्) बलम् (दधाति) (सोमिनि) ऐश्वर्यवति ॥ १२ ॥

अन्वयः—यो हरिष्वानिन्द्रः सोमिनि दक्षं दधाति तं रिपो न दभन्ति यस्याऽस्य जिग्युषस्तमिदंश उद्विष्यते तमशो धनं नैव नु दधानि ॥ १२ ॥

भाषार्थः—यो राजा धनिष्वैश्वर्यं हरिष्वेषु न दधयति तं दिसितुं कोऽपि न शक्नोति यस्याऽधिकः पुरुषार्थो भवति तमेव धनप्रतिष्ठे प्राप्नुतः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(यः) जो (हरिष्वान्) बहुत प्रशंसित अनुष्य युक्त (इन्द्रः) समर्थ राजा (सोमिनि) ऐश्वर्यवान् में (दक्षम्) बल (दधाति) धारण करता है (तम्) उसको (रिपः) शत्रुजन (न) नहीं (दभन्ति) नष्ट करते हैं जिस (अस्य) इस (जिग्युषः) जयशील के (इत्) उसी के प्रति (अंशः) भाग (उद्विष्यते) अधिक होता है उसको वह भाग (धनम्) धन के (न) समान (नु) शीघ्र धारण करता है ॥ १२ ॥

भाषार्थः—जो राजा धनियों में जो ऐश्वर्य है उसे हरिद्वियों में भी बँटाता है उसको कोई नष्ट नहीं कर सकता है जिसका अधिक पुरुषार्थ होता है उसी को धन और प्रतिष्ठा प्राप्त होती है ॥ १२ ॥

पुनः प्रजाः कीदृशं राजानमनुकूला भवन्तीत्याह ।

फिर प्रजा कैसे राजा के अनुकूल होती हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मन्त्रमस्वर्वं सुधितं सुपेशंसं दधात यज्ञियेष्व ।

पूर्वोऽन प्रसितयस्तरन्ति तं य इन्द्रे कर्मणा भुवत् ॥ १३ ॥

मन्त्रम् । अस्वर्वम् । सुधितम् । सुपेशंसम् । दधात । यज्ञियेषु । आ । पूर्वोः ।

अन । प्रसितयः । तरन्ति । तम् । यः । इन्द्रे । कर्मणा । भुवत् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(मन्त्रम्) विचारम् (अलक्ष्यम्) अनर्थं पूर्णम् (सुधितम्) सुष्ठु-
हितम् (सुपेशसम्) सुरुपम् (दधात) (यक्षियेषु) राजपातनादिसङ्घतेषु व्यवहारेषु
(आ) (पूर्वोः) प्राचीनाः (सन्) अपि (प्रसितयः) प्रकृतानि प्रेमबन्धनानि (तरन्ति)
प्राप्नुवन्ति (तम्) (यः) (इन्द्रे) राजानि (रुति) (कर्मणा) सत्क्रियया (भुवन्)
भवेत् ॥ १३ ॥

अन्वयः—ये यक्षियेष्वलक्ष्यं सुधितं सुपेशसं मन्त्रं दधात यः कर्मणेन्द्रे भवत
पूर्वोः प्रसितयश्चना तरन्ति ॥ १३ ॥

भावार्थः—येन राज्ञां गूढो विचारः सर्वहितकरणं श्रेष्ठप्रयत्नश्च भवति ते
सत्क्रियया सर्वाः प्रजाः प्रेमाम्पदेन रञ्जयितुं शक्नुवन्ति ॥ १३ ॥

पदार्थः—जो (यक्षियेषु) राजपातनादि कामों से संग रखते हुए व्यवहारों में (अलक्ष्यम्)
पूर्ण (सुधितम्) सुन्दरता से स्थापित (सुपेशसम्) सुरुप (मन्त्रम्) विचार को (दधात) धारण
करें । (यः) जो (कर्मणा) उत्तम क्रिया से (इन्द्रे) राजा के निमित्त (भुवन्) पसिद्ध हो (तम्)
उसको (पूर्वोः) प्राचीन (प्रसितयः) प्रकृत प्रेमबन्धन (सन्) भी (आ, तरन्ति) प्राप्त होते
हैं ॥ १३ ॥

भावार्थः—जिन राजाओं का गूढ़ विचार सर्वहित करना और श्रेष्ठ यत्न होता है वे अच्छी
क्रिया से सब प्रजाओं को प्रेमाम्पद से प्रसन्न कर सकते हैं ॥ १३ ॥

पुनर्मेनुष्यः केन रक्षितः कीदृशो भवतीत्याह ।

फिर मनुष्य किससे रक्षा पाया हुआ कैसा होता है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

कस्तमिन्द्र त्वावमुमा मर्त्यो दधर्षति ।

अद्वा इत्ते मधवन्पार्ये दिवि वाजी वाजं मिषामति ॥ १४ ॥

कः । तम् । इन्द्र । त्वावमुम् । आ । मर्त्यः । दधर्षति । अद्वा । इत् ।
ते । मधवन् । पार्ये । दिवि । वाजी । वाजम् । मिषामति ॥ १४ ॥

पदार्थः—(कः) (तम्) (इन्द्र) धार्मिक राजन् (त्वावसुम्) त्वया प्राप्तधनम्
(आ) (मर्त्यः) (दधर्षति) तिरस्करोति (अद्वा) सत्ये प्रीतिः (इत्) एव (ते) तव
(मधवन्) पक्षैश्चर्य (पार्ये) पालनीये पूर्णे वा (दिवि) प्रकाशे (वाजी) विज्ञानवान्
(वाजम्) विद्वान् (मिषामति) विभक्तुमिच्छति ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मधवन्निन्द्र को मर्त्यो तं त्वावसुं दधर्षति ते पार्ये दिवि को वाजी
वाजं अद्वा अद्वामिदासिषामति ॥ १४ ॥

भावार्थः—यस्य रक्षां धार्मिको राजा करोति तं तिरस्कर्तुं कः शक्नोति ॥ १४ ॥

पदार्थ—हे (मधवन्) बहुत ऐश्वर्य वाले (इन्द्र) धार्मिक राजा (कः) कौन (मर्यः) मनुष्य (तम्) उस (श्वावसुम्) तुम से पावे हुए धर्म वाले (दधर्षति) तिरस्कार करता है (ने) आपके (पार्थ) पाठना करने योग्य का पूर्ण (दिवि) प्रकाश में कौन (दात्री) विज्ञानवान् (वाजम्) विज्ञान को तथा (भद्रा) सत्य में प्रीति भद्रा (इव) ही को (आ सिपासति) अलग करना चाहता है ॥ १४ ॥

भावार्थ—जिसकी रक्षा धार्मिक राजा करता है उसका तिरस्कार कौन कर सकता है ॥ १४ ॥

तुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

फिर यह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मघोनः स्म वृत्रहन्तेषु चोदय ये ददति प्रिया वसु ।

तव प्रणीती हर्यश्च सूरिभिर्विश्वा तरेम दुरिता ॥ १५ ॥ १६ ॥

मघोनः । स्म । वृत्रहन्तेषु । चोदय । ये । ददति । प्रिया । वसु । तव । प्रणीती । हरिऽअरय । सूरिभिः । विश्वा । तरेम । दुःइना ॥ १५ ॥ १६ ॥

पदार्थ—(मघोनः) धनाढ्यान् (स्म) एव (वृत्रहन्तेषु) वृत्राणां शत्रूणां हत्या येषु सङ्ग्रामेषु तेषु (चोदय) प्रेरय (ये) (ददति) (प्रिया) प्रियाणि कमनीयानि (वसु) धनानि (तव) (प्रणीति) प्रकृष्टया नीत्या रक्षिता. सन्तः (हर्यश्च) हरयोऽश्वा महान्तो मनुष्या यस्य तत्त्वम्बुद्धौ (सूरिभिः) विद्वद्भिः सह (विश्वा) सर्वाणि (तरेम) (दुरिता) दुःखानि ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे हर्यश्च ' सूरिभिस्सह ये तव प्रणीती प्रिया वसु ददति तान् ये च तव प्रणीती सूरिभिः सह यय विश्वा दुरिता तरेम तौश्च त्वं वृत्रहन्तेषु मघोनः स्म चोदय ॥ १५ ॥

भावार्थ—हे राजन् ' भवान्यदि पक्षपात विहाय सर्वान् रक्षेदुदात्तान् धनाढ्यान् सङ्ग्रामेषु प्रेरयेत्तर्हि सर्वे यय सर्वाणि दुःखानि तरेम ॥ १५ ॥

पदार्थ—हे (हर्यश्च) हरणशील महान् वीरों वाले मनुष्य (सूरिभिः) विद्वानों के साथ (ये) जो (तव) आपकी (प्रणीती) उत्तम नीति से (प्रिया) प्रिय मनाहर (वसु) धनों को (ददति) देते हैं उनको और जो आपकी उत्तम नीति और विद्वानों के साथ हम लोग (विश्वा) सब (दुरिता) दुःखों को (तरेम) तरें उन्हें भी आप (वृत्रहन्तेषु) शत्रुधर्मा की हिंसा जिनमें होती है उनमें (मघोनः) धनाढ्य करने (स्म) ही को (चोदय) प्रेरणा देओ ॥ १५ ॥

भावार्थ—हे राजा ! आप यदि पक्षपात का बोझ के सबकी रक्षा करें और उदात्त धनाढ्यों को संग्राम में प्रेरणा दें तो सब हम लोग सब दुःखों को तरें ॥ १५ ॥

पुनः सः राजा कीदृशः स्यादित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तवेर्विन्द्रावमं वसु त्वं पुष्यसि मध्यमम् ।

सत्रा विश्वस्य परमस्य राजसि नकिंष्ट्वा गोषु वृणवते ॥ १६ ॥

तव । इत् । इन्द्र । अवमम् । वसु । त्वम् । पुष्यसि । मध्यमम् । सत्रा । विश्वस्य । परमस्य । राजसि । नकिंः । त्वा । गोषु । वृणवते ॥ १६ ॥

पदार्थः—(तव) (इत्) (इन्द्र) (अवमम्) निकृष्ट रक्षकं वा (वसु) द्रव्यम् (त्वम्) (पुष्यसि) (मध्यमम्) मध्ये भवम् (सत्रा) सत्यम् (विश्वस्य) समग्रस्य (परमस्य) उत्कृष्टस्य (राजसि) (नकिंः) निषेधे (त्वा) त्वाम् (गोषु) पृथिवीषु (वृणवते) स्वीकुर्वन्ति ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र । यत्तवाऽवमं मध्यमं वसुस्ति येन त्वं पुष्यसि यस्य विश्वस्य परमस्य धनस्य मध्ये सत्रा त्वं राजसि तत्र गोषु च त्वा केऽपि शत्रवो नकिंष्टु वृणवते ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे राजैस्त्वं सदैव निकृष्टमध्यमोत्तमानां धनानां व्यापेनैव सञ्चर्य कुर्या यस्य धर्मोत्तमास्तस्य धनं वर्तते तं किमपि दुःखं नाप्नोति ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) परमैश्वर्यान् को (तव) आपका (अवमम्) निकृष्ट वा रक्षा करने वाला और (मध्यमम्) मध्यम (वसु) धन है जिससे (त्वम्) आप (पुष्यसि) पुष्ट होते जिस (विश्वस्य) समग्र (परमस्य) उत्तम धन के बीच (सत्रा) सत्य आप (राजसि) प्रकाशित होते हैं वसुमें और (गोषु) पृथिवियों में (त्वा) आपको कोई भी शत्रु नष्ट (नकिंः) न (इत्) ही (वृणवते) स्वीकार करते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे राजा ! आप सदैव निकृष्ट, मध्यम और उत्तम धनों का व्याप से ही संचर करे, जिसका धर्म से उत्पन्न होने से सत्य धन वर्तमान है उसको कोई दुःख नहीं प्राप्त होता है ॥ १६ ॥

पुनः स राजा कीदृशः भवेदित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं विश्वस्य धनदा अग्निं श्रुतः य ई भवन्त्याजयः ।

तथायं विश्वः पुरुहुत पार्थिवोऽवस्युर्नाम भिक्षते ॥ १७ ॥

त्वम् । विश्वस्य । धनदाः । अग्निः । श्रुतः । ये । ईम् । भवन्ति । आजयः । त्वं । अपम् । विश्वः । पुरुहुत । पार्थिवः । अवस्युः । नाम । भिक्षते ॥ १७ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (विश्वस्य) समग्रस्य राष्ट्रस्य (धनदाः) यो धनं ददाति सः (अस्ति) (श्रुतः) प्रसिद्धकीर्तिः (ये) (ईम्) सर्वतः (भवन्ति) (आज्ञयः) सङ्ग्रामाः (तव) (अयम्) (विश्वः) सर्वो जनः (पुरुहुत) बहुभिः प्रशंसित स्वीकृत (पार्थिवः) पृथिव्यां विदितः (अवस्युः) आत्मनोऽवो रक्षामिच्छुः (नाम) प्रसिद्धं रक्षणम् (भिज्जते) याचते ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे पुरुहुत ! यः श्रुतः पार्थिवस्त्वं विश्वस्य धनदा अस्ति यस्य तवायं विश्वोऽवस्युर्जनो नाम स्वद्रक्षणं भिज्जते य ईमाज्ञयो भवन्ति तत्र सर्वे स्वत्सहायमिच्छन्ति तौस्त्वं सततं रक्ष ॥ १७ ॥

भावार्थः—यो राजा सङ्ग्रामे विजयकर्तृभ्यः पुष्कलं धनं ददाति तस्य पराजयः कदापि न भवति यः प्रजाजनो रक्षणमिच्छेत्तस्य रक्षां यः सततं करोति स एव पुण्यकीर्तिर्भवति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहुत) बहुतों से प्रशंसा को प्राप्त स्वीकार किये हुए राजन् जो (श्रुतः) प्रसिद्ध कीर्तिपुञ्ज (पार्थिवः) पृथिवी पर विदित (त्वम्) आप (विश्वस्य) समग्र राज्य के (धनदाः) धन देने वाले (अस्ति) हैं जिन (तव) आपका (अयम्) वह (विश्वः) सर्व (अवस्युः) आपने को रक्षा चाहने वाला जन (नाम) प्रसिद्ध तुम से रक्षा को (भिज्जते) मागता है (ये) जो (ईम्) सब ओर से (आज्ञयः) संग्राम (भवन्ति) होते हैं उनमें सब तुम्हारे सहाय को चाहते हैं उनकी आप निरन्तर रक्षा करें ॥ १७ ॥

भावार्थः—जो राज्य संग्राम में विजय करने वालों को बहुत धन देता है उसका पराजय कभी नहीं होता है जो प्रजाजन रक्षा चाहें उसकी रक्षा जो निरन्तर करता है वही पुण्यकीर्ति होता है ॥ १७ ॥

पुना राजपुरुषैः किमेष्टव्यमित्याह ।

किं राजपुरुषों को क्या सादना योग्य है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यदिन्द्रु यावत्तस्त्वमेतावद्दहमीशीय ।

स्तोतारमिदिधिषेय रदावसो न पापत्वार्य रासीय ॥ १८ ॥

यत् । इन्द्र । यावत्तः । त्वम् । एतावत् । अहम् । ईशीय । स्तोतारम् । इत् ।

दिधिषेय । रदावसो इति रदऽवसो । न । पापऽत्वार्य । रासीय ॥ १८ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रदातः (यावत्तः) (त्वम्) (एतावत्) (अहम्) (ईशीय) ईश्वरः समर्थो भवेयम् (स्तोतारम्) (इत्) एव (दिधिषेय) धरेयम् (रदावसो) यो रक्षेणु विश्लेषणेषु वसति तत्सम्बुद्धो (न) निषेधे (पापत्वार्य) पापस्य भावाय (रासीय) दद्याम् ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे रदावस इन्द्र ! यद्यस्त्वं यावत् ईशिषे एतावद्दमपीरीय स्तोता-
रमिद्विधिषेय पापत्वाय नाहं रासीय ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवानस्मान्सततं रक्षेत् तर्हि वयं भवतो राष्ट्रस्य च
रक्षां विधाय पापाचारं त्यक्त्वाऽन्यामप्यधर्माचारान्पृथग्मदयः सततमानयेम ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (रदावसो) करोड़ों में बसने वाले (इन्द्र) परम देवर्षि के देने वाले (यत्)
जो (त्वम्) आप (यावतः) जितने के ईश्वर हों (एतावत्) इतने का मैं (ईशीषे) ईश्वर हूं समर्थ
होऊं (स्तोतारम्) प्रशंसा करने वाले को (इत्) ही (दिधिषेय) धारण करूं और (पापत्वाय)
पाप होने के लिये पदार्थ (न) न (अहम्) मैं (रासीय) देऊं ॥ १८ ॥

भावार्थः—हे राजा ! यदि आप इस लोगों की निरन्तर रक्षा करें तो हम आपके राज्य की
रक्षा कर पापाचरण त्याग औरों को भी अधर्माचरण से दूर रख कर निरन्तर आनन्द करें ।

पुनः प्रजाजनैः किमेष्टव्यमित्याह ।

फिर प्रजाजनों को क्या चाहने योग्य है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शिष्येयमिन्महयते दिवेदिवे राय आ कुहचिद्विदे ।

नहि त्वदन्यन्मघवन्न आप्यं वस्यो अस्ति पिता चन ॥ १९ ॥

शिष्येयम् । इत् । महयते । दिवेऽदिवे । रायः । आ । कुहचिद्विदे ।
नहि । त्वत् । अन्यत् । मघवन् । नः । आप्यम् । वस्यः । अस्ति । पिता ।
चन ॥ १९ ॥

पदार्थः—(शिष्येयम्) सुशिक्षां कुर्याम् (इत्) एव (महयते) महते (दिवेदिवे)
(राये) धनाय (आ) समन्तात् (कुहचिद्विदे) यः कुह कचिदपि विन्दति तस्मै
(नहि) (त्वत्) (अन्यत्) (मघवन्) पूजितधनयुक्त (नः) अस्माकम् (आप्यम्)
आप्तुं योग्यम् (वस्यः) वशीयः (अस्ति) (पिता) (चन) अपि ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे मघवन्नन्द्र योऽहं दिवेदिव आ कुहचिद्विदे महयते राये शिष्येयं
त्वदन्यद्द्रव्यं न जानीयां यस्त्वं पिता चनासि स त्वमिन्द्रो वस्य आप्यमन्यन्न अस्ति ॥ १९ ॥

भावार्थः—त एव भृत्या उत्तमाः सन्ति ये राजानं स्वस्वामिन् विहायाऽन्यं न
याचन्ते नादत्तं गृह्णन्ति प्रतिदिनं पुरुषार्थेन प्रजारक्ष्यं धनवृद्धिं च चिकीर्षन्ति ॥ १९ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) पूजित धनयुक्त परमेश्वर्यवान् जो मैं (दिवेदिवे) प्रकाश प्रकाश के
लिये (आ, कुहचिद्विदे) जो कहीं भी प्राप्त होता उस (महयते) महान् (राये) धन के लिये
(शिष्येयम्) अच्छी शिक्षा करूं (त्वत्) तुम से (अन्यत्) और रक्षक को न जानूं जो आप

(पिता) पिता रक्षा करने वाले (यम) भी हैं इस कारण सो आप (इत्) ही (नः) हमारे (वत्सः) अत्यन्त दया (आश्रयम्) प्राप्त होने के योग्य हैं और (नहि) नहीं (अस्ति) है ॥ १३ ॥

भावार्थ—वे ही मृत्यु वलय हैं जो राजा का स्वामी को जोष के दूसरे को [=से] नहीं जोषते [=मांगते], न बिना बिसे खेत, प्रतिदिन पुरुषार्थ से प्रजा की रक्षा और धनवृद्धि करना चाहते हैं ॥ १३ ॥

पुना राजप्रजाजनाः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा और प्रजाजन परस्पर कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तरणिरित्सिवासति वाजं पुरन्ध्या युजा ।

आ व इन्द्रं पुरुहूतं नमे गिरा नेमि तष्टेव सुद्रवम् ॥ २० ॥ २० ॥

तरणिः । इत् । सिसासति । वाजम् । पुरम्ध्या । युजा । आ । वः । इन्द्रम् ।

पुरुऽहूतम् । नमे । गिरा । नेमिम् । तष्टेऽव । सुऽद्रवम् ॥ २० ॥ २० ॥

पदार्थः—(तरणिः) तारकः (इत्) एव (सिवासति) सम्भवतुमिच्छति (वाजम्) धनं विज्ञानं वा (पुरन्ध्या) या पुरुनर्थान्दधाति तथा प्रध्या (युजा) योग-युक्तया (आ) (वः) युष्माकम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (पुरुहूतम्) बहुभिः स्तुतम् (नमे) नमामि (गिरा) वाण्या (नेमिम्) चक्रम् (तष्टेव) तद्वैव (सुद्रवम्) यः सुन्दु द्रवति गच्छति धावति तम् ॥ २० ॥

अन्वयः—यस्तरणिरिन्द्राया युजा पुरन्ध्या वाजं सिवासति तं वः पुरुहूतमिन्द्रं सुद्रवं नेमि तष्टेव गिरा आ नमे ॥ २० ॥

भावार्थः—जो राजा पूर्णाभ्यां विद्याविनयाभ्यां धर्म्येण च सत्यासत्ये विभज्य न्यायं करोति तं ययं सर्वे नमोम यथा तत्ता रथादिकं रचयति तथैव ययं सर्वाणि कार्याणि रचयेम ॥ २० ॥

पदार्थः—जो (तरणिः) तारने वाला (इत्) ही राजा (युजा) योगयुक्त (पुरन्ध्या) बहुत ज्यों को धारण करने वाली बुद्धि से (वाजम्) धन वा विज्ञान को (सिवासति) अच्छे प्रकार बाँटने की इच्छा करता है उस (वः) तुम्हारे (पुरुहूतम्) बहुतों से स्तुति को पावे हुए (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवान् को (सुद्रवम्) अच्छे प्रकार दौड़ने वाले (नेमिम्) पहिने को (तष्टेव) बर्ह जैसे देखे (गिरा) वाणी से (आ नमे) अच्छे प्रकार नमता हूँ ॥ २० ॥

भावार्थ—जो राजा पूर्ण विद्या और विनय तथा धर्मयुक्त व्यवहार से सत्य और असत्य को भेद कर न्याय करता है उसको हम सब लोग नमते हैं जैसे बर्ह रथादि को बनाता है वैसे हम लोग सब कामों को रचें ॥ २० ॥

पुनर्मनुष्या धनप्राप्तये किं किं कर्म कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य धन की प्राप्ति के लिये क्या क्या कर्म करें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

न दुष्टुती मर्त्यो विन्दते वसु न स्नेधन्त रयिर्नशत् ।

सुशक्तिरिन्मघवन्तुभ्यं मावते देष्णं यत्पार्ये दिवि ॥ २१ ॥

न । दुःस्तुती । मर्त्यैः । विन्दते । वसु । न । स्नेधन्तम् । रयिः । नशत् ।
सुशक्तिः । इत् । मघवन् । तुभ्यम् । मावते । देष्णम् । यत् । पार्ये ।
दिवि ॥ २१ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (दुष्टुती) दुष्टया प्रशसया (मर्त्यः) मनुष्यः (विन्दते)
प्राप्नोति (वसु) धनम् (न) निषेधे (स्नेधन्तम्) हिंसन्तम् (रयिः) श्रीः (नशत्)
प्राप्नोति (सुशक्तिः) शोभना वासी शक्तिश्च सुशक्तिः (इत्) एव (मघवन्) परमपूजित-
धनयुक्त (तुभ्यम्) (मावते) मत्सदृशाय (देष्णम्) दातुं योग्यम् (यत्) (पार्ये)
प्राप्तयितुं पूरयितुं योग्ये (दिवि) कामे ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! यथा मर्त्यो दुष्टुती वसु न विन्दते स्नेधन्तं नरं रयिः
सुशक्तिरिन् न नशदेवं मावते तुभ्यं पार्ये दिवि यदेष्णं न नशत् तदन्वयमपि न
प्राप्नोति ॥ २१ ॥

भावार्थः—येऽधर्माचारा दुष्टा हिंसा मनुष्याः सन्ति तान्धनं राज्यं श्रीरक्षमं
सामर्थ्यं च न प्राप्नोति तस्मात्सर्वेभ्योऽप्याचारैस्तैश्च धनमन्वेवणीयम् ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) परमपूजित धनयुक्त सौम्य (मर्त्यः) मनुष्य (दुष्टुतीः) दुष्ट प्रशस्ता
से (वसु) धन को (न) न (विन्दते) प्राप्त होता है (स्नेधन्तम्) और हिंस करने वाले मनुष्य
को (रयिः) श्रेष्ठ भी (सुशक्तिः) सुन्दर शक्ति (इत्) ही (न) नहीं (नशत्) प्राप्त होती
है इस प्रकार (मावते) मेरे समान (तुभ्यम्) तुम्हारे लिये (पार्ये) पावना या पूर्यता अन्वये के
योग्य (दिवि) काम में (यत्) जो (देष्णम्) देने योग्य को न प्राप्त होता वह श्री को भी नहीं
प्राप्त होता है ॥ २१ ॥

भावार्थः—जो अधर्माचरण से युक्त दुष्ट, हिंसक मनुष्य हैं उनको धन, राज्य, श्री और
रक्षम सामर्थ्य नहीं प्राप्त होता है इससे सबको न्याय के आचरण से ही धन शोभना आदिये ॥ २१ ॥

पुनरस्य जगतः कः स्वामीत्याह ।

फिर इस जगत् का स्वामी कौन है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अभि त्वा शूर नोनुमोऽद्भुवा इव धेनवः ।

ईशानमस्य जगतः स्वर्हशमीशानमिन्द्र तस्थुषः ॥ २२ ॥

अभि । त्वा । शूर । नोनुमः । अदुग्धाऽइव । धेनवः । ईशानम् । अस्य ।
अगतः । स्वऽहर्शम् । ईशानम् । इन्द्र । तस्थुषः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(न) (अभि) (त्वा) त्वाम् (शूर) पापाचाराणां हिंसक (नोनुमः)
क्षुण्णं नमामः (अदुग्धाइव) दुग्धरहिता इव (धेनवः) गायः (ईशानम्) ईश्वरीशम्
(अस्य) (अगतः) संसारस्य (स्वहर्शम्) सुखं द्रष्टुम् (ईशानम्) निर्मातारम् (इन्द्र)
परमैश्वर्ययुक्त (तस्थुषः) स्थावरस्य ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे शूरेण परमात्मनस्य अगत ईशानमस्य तस्थुष ईशानं त्वा त्वां
स्वहर्शं धेनवोऽदुग्धा इव वयमभि नोनुमः ॥ २२ ॥

भाषार्थः—अत्रोपमासङ्कारः—हे मनुष्या यदि सततं सुखेच्छां स्यात्तर्हि परमा-
त्मानमेव भवन्ति उपासीरन् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (शूर) पापाचार्यों के हिंसक (इन्द्र) परमैश्वर्ययुक्त परमात्मा (अस्य) इस
(अगतः) जंगम के (ईशानम्) चेष्टा करने और (तस्थुषः) स्थावर संसार के (ईशानम्) निर्माण
करने वाले (त्वा) आपको (स्वहर्शम्) सुखपूर्वक देखने को (धेनवः) गायें (अदुग्धा इव) दुग्ध-
रहित हों जैसे जैसे हम लोग (अभि, नोनुमः) सब ओर से निरन्तर नमते प्रणाम करते हैं ॥ २२ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमासङ्कार है—हे मनुष्यो । यदि निरन्तर सुखेच्छा हो तो
परमात्मा ही की आप लोग उपासना करें ॥ २२ ॥

परमेश्वरेण तुल्योऽधिको वा कोऽपि नास्तीत्याह ।

परमेश्वर के तुल्य वा अधिक कोई नहीं है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

न स्वावाँ अन्यो दिव्यो न पार्थिवः न जातो न जनिष्यते ।

अश्वायन्तो मघवन्निन्द्र वाजिनो गव्यन्तस्त्वा हवामहे ॥ २३ ॥

न । त्वाऽवान् । अन्यः । दिव्यः । न । पार्थिवः । न । जातः । न ।
जनिष्यते । अश्वऽयन्तः । मघऽयन् । इन्द्र । वाजिनः । गव्यन्तः । त्वा ।
हवामहे ॥ २३ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (स्वावान्) स्वया सहस्रः (अन्यः) (दिव्यः) शुद्धस्वरूपः
(नः) (पार्थिवः) पृथिव्यां विदितः (न) (जातः) उत्पन्नः (न) (जनिष्यते) उत्पत्स्यते
(अश्वायन्तः) महतो विदुषः कामयमानाः (मघवन्) बहुधनयुक्त (इन्द्र) परमैश्वर्यप्रद
अगदीश्वर (वाजिनः) विद्वानाऽन्नवन्तः (गव्यन्तः) आत्मनो गां सुशिक्षितां वाचमुत्तमां
भूमिं वेत्स्यन्तः (त्वा) त्वाम् (हवामहे) प्रशंसामहे ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मधवजिन्द्र ! यतः कोऽपि पदार्थो न स्वावानन्वो दिव्यः पदार्थोऽस्ति न पार्थिवोऽस्ति न जातोऽस्ति न जनिष्यते तस्मात्त्वाऽभ्यायन्तो वाजिनो गम्यन्तो ययं हवामहे ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्मात्परमेश्वरेण तुल्योऽधिकोऽन्यः पदार्थः कोऽपि नास्ति नोत्पन्न आसीन्न चैव कदाचिदुत्पत्स्यते तस्मादेव तस्योपासनं प्रशंसां च ययं नित्यं कुर्याम ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (मधवन्) बहुधनयुक्त (इन्द्र) परम देवर्ष देने वाले जगदीश्वर जिससे कोई पदार्थ (न) न (स्वावान्) आपके समान (अन्यः) और (दिव्यः) दृढस्वरूप पदार्थ है (न) न (पार्थिवः) पृथिवी पर जाना हुआ है (न) न (जातः) उत्पन्न हुआ है (न) न (जनिष्यते) उत्पन्न होगा इससे (त्वा) आपको (अभ्यायन्तः) महान् विद्वानों की कामना करने वाले (वाजिनः) विज्ञान और अन्न वाले और (गम्यन्तः) अपने को उत्तम वाणी वा उत्तम भूमि की इज्जा करने वाले हम लोग (हवामहे) प्रशंसा करते हैं ॥ २३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस कारण परमेश्वर से तुल्य अधिक अन्य पदार्थ कोई नहीं न उत्पन्न हुआ न कभी भी उत्पन्न होगा इस से ही उसकी उपासना और प्रशंसा हम लोग नित्य करें ॥ २३ ॥

पुनः स परमेश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह परमेश्वर कैसा है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अभी यतस्तदा भरेन्दु ज्यायः कनीयसः ।

पुरुषसुहिं मधवन्सनादसि भरेभरे च हव्यः ॥ २४ ॥

अभि । सतः । तत् । आ । भर । इन्द्र । ज्यायः । कनीयसः । पुरुषसुः ।
हि । मधवन् । सनात् । असि । भरेभरे । च । हव्यः ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अभि) अत्र निपातस्व चेति-दीर्घः । (सतः) विद्यमानस्य (तत्) चेतनं ब्रह्म (आ) (भर) (इन्द्र) ऐश्वर्ययुक्त जीव (ज्यायः) अतिशयेन ऊर्ध्वम् (कनीयसः) अतिशयेन कनिष्ठात् (पुरुषसुः) पुरुषां बहूनां वासयिता (हि) यतः (मधवन्) सकलैश्वर्यधनयुक्त (सनात्) सनातन (असि) (भरभरे) पालनीये व्यवहारे (च) (हव्यः) स्तोतुमर्हः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मधवजिन्द्र ! हि यतस्त्वं भरेभरे सनात्तव्यः पुरुषसुरसि तस्मात्स-
तस्तरकनीयसो ज्यायो ब्रह्म भरेभरे चाऽभि भर ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यः परमात्मा अणोरणीयान्महतोमहीपान् सनातनः
सर्वाभारः सर्वव्यापकस्सर्वरूपासनीयोऽस्ति तदाऽऽभयमेव सर्वे कुर्वन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थ—हे (मघवन्) सकलैश्वर्य और धनयुक्त (इन्द्र) साधारणतया ऐश्वर्ययुक्त (हि) जिससे आप (भरेभरे) पाखना करने योग्य व्यवहार में (सनात्) सनातन (हव्यः) स्तुति करने योग्य (पुण्यः) बहुतों के बसाने वाले (अति) हैं इससे (सतः) विद्यमान (तत्) उस चेतन महा (कनीयसः) अतीव कनिष्ठ के (अत्यन्त उद्देष्टु प्रशंसनीय महा को पाखनीय व्यवहार में (च) भी (आ, अति, भर) सब छोड़ स धाराग करो । २४ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो परमात्मा अणु से अणु, सूक्ष्म से सूक्ष्म, बड़े से बड़ा सनातन सर्वेश्वर सर्वव्यापक सब को उपरसना करने योग्य है उसी का आभय सब करें ॥ २४ ॥

पुनः स राजा कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

परा एदस्व मघवन्नमित्रान्मुवेदा न वसु कृधि ।

अस्माकं बोध्यविता महाधने भव बृधः सखीनाम् ॥ २५ ॥

परा । एदस्व । मघवन् । मित्रान् । मुवेदाः । नः । वसु । कृधि ।
अस्माकम् । बोधि । अविता । महाधने । भव । बृधः । सखीनाम् ॥ २५ ॥

पदार्थ—(परा) (एदस्व) प्रेरण , मघवन्) बहुधनयुक्त राजन् (मित्रान्) शत्रुन् (मुवेदाः) धर्मोपाजितैश्वर्यः (नः) अस्माकमस्मभ्यं वा (वसु) अन्न संहितायामिति वीर्यः । (कृधि) कुठ (अस्माकम् , वसु) पुण्यस्व (अविता) रक्षकः (महाधने) महान्ति धनानि प्राप्नुयन्ति यस्मिन्स्त्वान् लङ्कृधामे (भव) अन्न इयचोत्तरितक इति वीर्यः । (बृधः) वर्धक (सखीनाम्) सर्वसुहृदाम् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे मघवन् राजन्मुवेदास्व नोऽस्माकममित्रान्परा एदस्व नो वसु कृधि महाधनेऽस्माकं सखीनामविता बोधि बृधः भव ॥ २५ ॥

भावार्थ—हे राजन्स्व धार्मिकान्द्रुगन्सत्कृत्य शिक्षयिष्य शुद्धविद्यायां कुशलाभकृत्वा वस्त्रादीन्दुष्टान्नियार्थं सर्वाकारकाणां मनुष्याणां रक्षको भव ॥ २५ ॥

पदार्थ—हे (मघवन्) बहुधनयुक्त राजा (मुवेदाः) धर्म से उत्पन्न किये हुए ऐश्वर्ययुक्त आप (नः) हमारे (मित्रान्) शत्रुओं को (परा, एदस्व) प्रेरण हमारे किये (वसु) धन को (कृधि) सिद्ध करो (महाधने) बड़े वा बहुत धन जिसमें प्राप्त होते हैं उस संसार में (अस्माकम्) हमारे (सखीनाम्) सर्व मित्रों के (अविता) रक्षा करने वाले (बोधि) जानिये और (बृधः) बढ़ने वाले (भव) हुजिये ॥ २५ ॥

भावार्थ—हे राजा ! आप धार्मिक, शूर जनों का सत्कार कर उनको शिक्षा देकर शुद्धविद्या में कुशल कर बाहु जादि दुष्टों को सिद्ध कर सर्वोपकारी मनुष्यों के रक्षा करने वाले हुजिये ॥ २५ ॥

परमेश्वरो मनुष्यैः किंत्प्रार्थनीय इत्याह ।

परमेश्वर मनुष्यों को किसके तुल्य प्रार्थना करने योग्य है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इन्द्रं कर्तुं न आ भर पिता पुत्रेभ्यो यथा ।

शिचां णो अस्मिन्पुरुहूत यामनि जीवाज्योतिरशीमहि ॥ २६ ॥

इन्द्र । कर्तुम् । नः । आ । भर । पिता । पुत्रेभ्यः । यथा । शिच । नः ।

अस्मिन् । पुरुहुत । यामनि । जीवाः । ज्योतिः । अशीमहि ॥ २६ ॥

पदार्थः—(इन्द्र) परमेश्वरप्रद जगदीश्वर (कर्तुम्) धर्म्यां प्रज्ञाम् (नः) अस्मभ्यम् (आ) (भर) (पिता) (पुत्रेभ्यः) (यथा) (शिच) अत्र इयचोऽतस्तिष्ठ इति दीर्घः । (नः) अस्मान् (अस्मिन्) (पुरुहुत) बहुभिः प्रशस्तित (यामनि) यान्ति यस्मिँस्तस्मिन्वर्तमाने समये (जीवाः) (ज्योतिः) प्रकाशस्वरूप परमात्मानं स्वाम् (अशीमहि) प्राप्नुयाम ॥ २६ ॥

अन्वयः—हे पुरुहुतेन्द्र भगवन् यथा पुत्रेभ्यः पिता तथा नः कर्तुमाभराऽस्मिन्वा
अमि नोऽस्माज्जिज्ञा यतो जीवा वयं ज्योतिर्विज्ञानं स्वां आशीमहि ॥ २६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे जगदीश्वर ! यथा जनकोऽस्मान्पोषयति तथा
त्वं पालय यथाऽऽप्तो विद्वानभ्यापको विद्यार्थिभ्यः शिक्षां दत्त्वा सत्यां प्रज्ञां प्राह्वयति
तथैवास्माभ्यस्तव विज्ञानं प्राह्वय यतो वयं सृष्टिविद्यां भवन्तं च प्राप्य सदैवानन्देम ॥ २६ ॥

पदार्थः—हे (पुरुहुत) बहुतों से प्रशंसा को प्राप्त (इन्द्र) परमेश्वर के देने वाले जगदीश्वर
भगवन् (यथा) जैसे (पुत्रेभ्यः) पुत्रों के शिष्ये (पिता) पिता वैसे (नः) हम लोगों के शिष्ये
(कर्तुम्) धर्मयुक्त बुद्धि को (आ, भर) अपने प्रकार धारण कीजिये (अस्मिन्) इस (यामनि)
वर्तमान समय में (नः) हम लोगों को (शिच) शिक्षायाँ जिससे (जीवाः) जीव हम लोग
(ज्योतिः) विज्ञान को और आपको (अशीमहि) प्राप्त हों ॥ २६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमासंस्कार है—हे जगदीश्वर ! जैसे पिता हम लोगों को पाल करता
है वैसे आप पालना कीजिये जैसे आप विद्वान् जन विद्यार्थियों के शिष्ये शिक्षा देकर सत्य बुद्धि का
प्राह्वय करता है वैसे ही हमको सत्य विज्ञान प्राह्वय कराओ जिससे हम लोग सृष्टिविद्या और आपको
पाकर सर्वदैव आनन्दित हों ॥ २६ ॥

मनुष्याः समुद्रादिकं केन तरेयुरित्याह ।

मनुष्य समुद्रादिकों को किससे तरें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा नो अज्ञाता वृजना दुराध्योऽं माशिवस्तो अर्च क्रतुः ।

त्वया वयं प्रवतः शर्व्वतीरपोऽतिं शूर तरामसि ॥ २७ ॥ २१ ॥

मा । नः । अज्ञाताः । वृजनाः । दुःआध्यः । मा । अशिवासः । अथ ।
क्रमुः । स्वया । वयम् । प्रवतः । शश्वतीः । अपः । अति । शूर । तरा-
मसि ॥ २७ ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मा) निचेष्टे (नः) अस्मान् (अज्ञाताः) (वृजनाः) वृजन्ति येषु
यैस्सह वा ते (दुराध्यः) दुःस्तेनाऽऽध्यातुं योग्यः (मा) (अशिवासः) अशुक्लप्रवाः
(अथ) (क्रमुः) अवकाशयन्तु (स्वया) सह (वयम्) (प्रवतः) निजान् (शश्वतीः)
अनादिभूताः (अपः) जलानि (अति) (शूर) निर्भय (तरामसि) उल्लङ्घयेमहि ॥ २७ ॥

अन्वयः—हे शूर ! जोऽज्ञाता वृजना दुराध्यो जोऽस्मान्माव क्रमुरशिवासोऽस्मा-
माऽव क्रमुर्यतस्वया सह वयं प्रवतो देशाभ्युत्थतीरपोऽति तरामसि ॥ २७ ॥

भावार्थः—राजा राजजनाः सेनाः सभाध्यक्षाभ्येदशीर्वाको रचयेयुर्यामिस्समुद्रा-
स्तुत्रेण सर्वे तरेषुस्तत्र समुद्रेषु मौक्तालकानां मार्गविज्ञानं यथार्थं स्यादिति ॥ २७ ॥

अत्रेभ्रमेधाधिधनविद्याकामिरक्षकराजेभ्वरजीवधनसंश्रयेभ्वरनौयायिगुणकृत्य-
वर्णनार्थेऽर्थस्य गूर्यसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्धेया ।

इति द्वाविंशतमं सूक्तमेकविंशो वर्गः समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (शूर) निर्भय (नः) हम लोगों को (अज्ञाताः) जिनमें
जाते हैं वा जिनसे जाते हैं वे (दुराध्यः) और दुःक से बितने योग्य (नः) हम लोगों को (मा,
अथ, क्रमुः) मत डरसंघन करें (अशिवासः) दुःक देने वाले हम लोगों को (मा) मत डरसंघन
करें जिससे (स्वया) तुम्हारे साथ (वयम्) हम लोग (प्रवतः) नीचे देखों को तथा (शश्वतीः)
अनादिभूत (अपः) जलों को (अति, तरामसि) अतीव उत्तरे ॥ २७ ॥

भावार्थः—राजा और राजजन, सेना और सभाध्यक्ष ऐसी नावें रचें जिनसे समुद्रों को तुल
से सब तरों तक समुद्रों में मौकाओं के बजाने वालों को मार्गविज्ञान यथार्थ हो ॥ २७ ॥

इस सूक्त में इन्द्र, मेधावी, धन, विद्या की कामना करने वाले, रक्षक, राजा, ईश्वर, जीव, धनसंरक्षक
किर ईश्वर और मौकाओं के जाने वालों के गुण और कर्म का वर्णन होने से इस सूक्त के
अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह बीसवीं सूक्त और इकोसवीं वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ चतुर्दशर्चस्य त्रयस्त्रिंशत्तमस्य सूत्रस्य १—१४ संस्तवो वसिष्ठस्य
 सपुत्रस्येन्द्रेण वा संवादः । १—६ वसिष्ठपुत्राः । १०—१४ वसिष्ठ श्रुतिः
 त एव देवताः । १ । २ । ६ । १२ । १३ त्रिष्टुप् । ३ । ४ । ५ ।
 ७ । ८ । १४ निचृत्त्रिष्टुप् । ८ । ११ विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।
 धैवतः स्वरः । १० भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथऽध्यापकाऽध्येतारः किं किं कुर्युरित्याह ।

अथ चौदह श्रुतिः वाले सेतीसवें सूत्र का आरम्भ है, इसके प्रथम मन्त्र में
 पढ़ाने और पढ़ने वाले क्या करें इस विषय का वर्णन करते हैं ।

श्रित्यञ्चो मा दक्षिणतस्कपर्दा धियंजिन्वासो अभि हि प्रमन्दुः ।
 उत्तिष्ठन्वोचे परि बर्हिषो नृन् मे दूरादवितवे वसिष्ठाः ॥ १ ॥

श्रित्यञ्चः । मा । दक्षिणतःस्कपर्दाः । धियम्जिन्वासः । अभि । हि ।
 प्रमन्दुः । उत्तिष्ठन् । वोचे । परि । बर्हिषः । नृन् । मे । दूरात् ।
 अवितवे । वसिष्ठाः ॥ १ ॥

पदार्थः—, श्रित्यञ्चः) ये श्रिति वृद्धिमश्नन्ति प्राप्नुवन्ति ते (मा) माम्
 (दक्षिणतस्कपर्दाः) दक्षिणतः कपर्दा जटाजूटा येषां प्रह्लाचारिणां ते (धियम्) प्रह्लाम्
 (जिन्वासः) प्राप्नुवन्तः (अभि) (हि) (प्रमन्दुः) प्रकुष्टमानन्दमाप्नुवन्ति (उत्तिष्ठन्)
 उद्यमाय प्रवर्तमानः (वोचे) वदामि (परि) सर्वतः (बर्हिषः) विद्यावर्धकान् (नृन्)
 नायकान् (मे) इव (मे) मम (दूरात्) (अवितवे) अवितुम् (वसिष्ठाः) अतिशयेन
 विद्यासु वसन्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—ये श्रित्यञ्चो दक्षिणतस्कपर्दाधियं जिन्वासो वसिष्ठा हि मा अभि
 प्रमन्दुर्मे ममादवितवे दूरादवितवे दूरादवितवे दूरादवितवे नृन्नुत्तिष्ठन् परि वोचे ॥ १ ॥

भावार्थः—अध्यापकः—हे मनुष्या ये विद्यासु प्रवीणा मनुष्याणां सत्याचारे
 बुद्धिवर्धका अध्यापकाः अध्येतार उददेशकाश्च स्युस्ताम्रविद्याधर्मप्रचाराय सततं
 शिष्टोत्साहसकारांकुर्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (श्रित्यञ्चः) वृद्धि को प्राप्त होते (दक्षिणतस्कपर्दाः) बाहिनी और को जटाजूट
 पहनने वाले (धियम्) बुद्धि को (जिन्वासः) प्राप्त हुए (वसिष्ठाः) अतीव विद्वानों में वसने वाले
 (हि) ही (मा) मुझे (म मन्दुः) आनन्दित करते हैं (मे) मेरे (अवितवे) पाकने को (दूरात्)

दूर से आगे उन (इतिः) विद्या धर्म बढ़ाने वाले (नृन्) नायक मनुष्यों को (इतिहृन्) ठठता हुआ अर्थात् ठठम के लिये प्रवृत्त हुआ (परि, बोले) सब ओर से कहता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमासंकार है—हे मनुष्यो ! जो विद्याओं में प्रवीण, मनुष्यों की सत्य आचार में बुद्धि बढ़ाने वाले, बढ़ाने बढ़ाने और उपदेश करने वाले हों उनको विद्या और धर्म के प्रचार के लिये निरन्तर शिक्षा, उत्साह और सत्कारयुक्त करें ॥ १ ॥

पुनः स राजा कीदृशान्विदुषः स्वीकुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा कैसे विद्वानों को स्वीकार करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

दूरादिन्द्रमनयन्ना सुतेन तिरौ वैशन्तमति पान्तमुग्रम् ।

पाशद्युम्नस्य वायतस्य सोमांसुतादिन्द्रो अकृणीता वसिष्ठान् ॥ २ ॥

दूरात् । इन्द्रम् । अनयन् । आ । सुतेन । तिरः । वैशन्तम् । अति । पान्तम् । उग्रम् । पाशद्युम्नस्य । वायतस्य । सोमात् । सुतात् । इन्द्रः । अकृणीत । वसिष्ठान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(दूरात्) (इन्द्रम्) परमैश्वर्यम् (अनयन्) नयन्ति (आ) (सुतेन) निष्पन्नेन पुत्रेण वा (तिरः) तिरस्कारे (वैशन्तम्) वैशन्तस्य विशतो जनस्येमम् (अति) (पान्तम्) रक्षन्तम् (उग्रम्) तेजस्विनम् (पाशद्युम्नस्य) पाशाग्रस्तं युष्मन् यशो धनं येन तस्य (वायतस्य) विद्वानवतः (सोमात्) ऐश्वर्यात् (सुतात्) धर्म्येण निष्पादितात् (इन्द्रः) परमैश्वर्यो राजा (अकृणीत) कृणुयात् । अत्र संदितायामिति दीर्घ । (वसिष्ठान्) अतिशयेन विद्यासु कृतवासान् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये सुतेन वैशन्तं पान्तमुग्रमिन्द्रं दूरादनयद्धारिद्र्यं तिरौ नयन्ति तैः पाशद्युम्नस्य वायतस्य सुनांसोमादिन्द्रो वसिष्ठानत्याकृणीत ॥ २ ॥

भावार्थः—राजाद्यो जनाः ! ये दूरादैश्वर्यं स्वदेशं प्रापयन्ति द्धारिद्र्यं विनाश्य ध्रियं जनयन्ति तानुत्तमाञ्जनांसर्वतो सततं रक्षेयुः ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (सुतेन) उत्पन्न हुए पदार्थ वा पुत्र से (वैशन्तम्) प्रवेश होते हुए जन के संबन्धी (पान्तम्) पाजना करते हुए (उग्रम्) तेजस्वी (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवान् को (दूरात्) दूर से (अनयन्) पहुँचाते और दारिद्र्य को (तिरः) तिरस्कार करते हैं उनसे (पाशद्युम्नस्य) जिसने धन यश पाया है उस (वायतस्य) विद्वानवान् के (सुतात्) धर्म से उत्पन्न किये (सोमात्) ऐश्वर्य से (इन्द्रः) परमैश्वर्य राजा (वसिष्ठान्) अतीव विद्याओं में किया निवास जिन्होंने जन को (अति, आ, अकृणीत) अत्यन्त स्वीकार करें ॥ २ ॥

भावार्थ—हे राजा आदि जनों ! जो दूर से अपने देश को देखकर पहुंचाते और दारिद्र्य का विनाश कर सभ्यों को उत्पन्न करते हैं उन उत्तम जनों की निरन्तर रक्षा कीजिये ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः किं किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एषेषु कं सिन्धुमेभिस्ततारेवेषु कं भेदमेभिर्जघान ।

एषेषु कं दाशराज्ञे सुदासं प्रावदिन्द्रो ब्रह्मणा यो वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

एष । इत् । तु । कम् । सिन्धुम् । एभिः । ततार । एव । इत् । तु ।
कम् । भेदम् । एभिः । जघान । एव । इत् । तु । कम् । दाशराज्ञे । सुदासम् ।
य । प्रावत् । इन्द्रः । ब्रह्मणा । यः । वसिष्ठाः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(एष) (इत्) अपि (तु) सिन्धुम् (कम्) (सिन्धुम्) नदीम्
(एभिः) उत्तमैर्विद्वद्भिः (ततार) तरेत् (एव) (इत्) (तु) (कम्) (भेदम्)
भेदनीयं विदारणीयम् (एभिः) (जघान) हन्यात् (एव) (इत्) (तु) (कम्)
(दाशराज्ञे) यो दाशति सुखं ददाति राजा तस्मै (सुदासम्) सुष्ठु दातारं सेवकं
वा (य) (प्रावत्) प्रकर्षेत् रक्षेत् (इन्द्रः) परमैश्वर्यो जनः (ब्रह्मणा) धर्मेन (यः)
युष्मान् (वसिष्ठाः) अतिशयेन ब्रह्मन्त्रये कृतवासाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठा इन्द्रोऽयमेभिः कमेवेत्सिन्धुं तु ततार एभिः कमेवेत्तु
जघान दाशराज्ञे कमेवेद्भेदं ब्रह्मणा तु प्रावत् सुदासं यो युष्मोश्च तु प्रावत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या नौकाभिः समुद्रादिकं सद्यस्तरेयुर्वीरैः शत्रुं क्षिप्रं
विनाशयेयुं राज्ञो राष्ट्रस्य च रक्षाः सर्वदा कुर्युस्तं माननीया भवेयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(वसिष्ठाः) अत्यन्त ब्रह्मचर्य के बीच जिन्होंने वास किया वह है विद्वानो
(इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् यह जन (एभिः) उत्तम विद्वानों के साथ (कम्, एव, इत्) किसी
(सिन्धुम्) नदी को भी (तु) शीघ्र (ततार) तरे (एभिः) इन उत्तम विद्वानों के साथ (कम्,
एव, इत्) किसी को भी (तु) शीघ्र (जघान) मारे (दाशराज्ञे) जो सुख देता है उस के लिये
(कम्, एव, इत्) किसी (भेदम्) विदीर्ष्य करने योग्य को भी (ब्रह्मणा) धर्म से (तु) शीघ्र
(प्रावत्) अपने प्रकार रखे और (सुदासम्) अपने देने वाले वा सेवक को तथा (यः) तुम लोगों
को भी (तु) शीघ्र रखे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य नौकादिकों से समुद्रादिकों को अपने प्रकार शीघ्र तरे, वीरों से शत्रुओं
को शीघ्र विनाशों, राजा और राज्य की भी रक्षा करें वे मान करने योग्य हों ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कृत्वा किञ्च कुर्वन्तीत्याह ।

फिर मनुष्य क्या करके क्या नहीं करते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

जुष्टी नरो ब्रह्मणा वः पितॄणामर्चमन्ययं न किला रिषाथ ।

यच्छकरीषु बृहता रवेणेन्द्रे शुष्ममर्दधाता वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

जुष्टी । नरः । ब्रह्मणा । वः । पितॄणाम् । अर्चम् । अन्ययम् । न ।
किला । रिषाथ । यन् । शकरीषु । बृहता । रवेण । इन्द्रे । शुष्मम् । अर्दधात ।
वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(जुष्टी) जुष्टया प्रीत्या सेवया वा (नरः) नेतारः (ब्रह्मणा)
धनेन (वः) युष्माकम् (पितॄणाम्) जनकादीनाम् (अर्चम्) श्वात्तम् (अन्ययम्)
नाशरहितम् (न) निषेधे (किला) अत्र निपातस्व चेति दीर्घः । (रिषाथ) हिंसय (यत्)
धेन (शकरीषु) शक्तिमतीषु सेनासु (बृहता) महता (रवेण) शब्देन (इन्द्रे) परमैश्वर्ये
(शुष्मम्) बलम् (अर्दधात) धर्त । अत्र सहितायामिति दीर्घः । (वसिष्ठाः) धनेऽत्यन्तं
वासं कुर्वन्तः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठा नरो यूयं यद्वृहता रवेण शकरीष्विन्द्रे शुष्ममर्दधात जुष्टी
ब्रह्मणा वः पितॄणामन्ययमस्त किला यूयं न रिषाथ तेन सर्वस्य रक्षणं विधत्त ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः स्वशक्तिं वर्धयित्वा दुष्टान् हिंसित्वा धनवृद्ध्या सर्वार्थ-
मक्षीणं सुखं प्रीत्या वर्धयन्ति ते बृहतीं कीर्तिमाप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठाः) धन में अत्यन्त वास करते हुए (नरः) नायक मनुष्यो तुम
(यत्) जिस (बृहता) महान् (रवेण) शब्द से (शकरीषु) शक्तियुक्त सेनाओं में और (इन्द्रे)
परमैश्वर्य में (शुष्मम्) बल को (अर्दधात) धारण करते हो (जुष्टी) प्रीति वा सेवा से तथा
(ब्रह्मणा) धन से (वः) आर के (पितॄणाम्) जनक अर्थात् पिता आदि का जो (अन्ययम्)
नाशरहित (अर्चम्) श्वात्त बल उस (किला) निषेध कर तुम (न, रिषाथ) नहीं नष्ट करते हो
इससे सब की रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य अपनी शक्ति को बढ़ा के दुष्टों को मार धन की वृद्धि से सब के अर्थ
को नष्ट नहीं उस सुख को प्रीति से बढ़ाते वे बड़ी कीर्ति को पाते हैं ॥ ४ ॥

पुनः के मनुष्याः सूर्यवद्भवन्तीत्याह ।

फिर कौन मनुष्य सूर्य के तुल्य होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उद्यामिवत्तृणजो नाथितासाऽर्धाधयुर्दाशराज्ञे वृतासः ।

वसिष्ठस्य स्तुवत इन्द्रो अश्रोदुरुं तृत्सुभ्यो अकृणोदु लोकम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

उत् । धाम्ऽइव । इत् । तुष्णऽजः । नाधितासः । अदीधयुः । दाशऽराज्ञे ।
वृतासः । वसिष्ठस्य । स्तुवतः । इन्द्रः । अथोत् । उरुम् । तृन्सुऽभ्यः । अकृणोत् ।
ऊँ इति । लोकम् ॥ ५ ॥ २२ ॥

पदार्थः—(उत्) (धामिव) सूर्यमिव (इत्) एव (तुष्णजः) प्राप्ततुष्णः
(नाधितासः) याचमानाः (अदीधयुः) दीपयेयुः (दाशराज्ञे) दाशानां दातॄणां राज्ञे
(वृतासः) स्वीकृताः (वसिष्ठस्य) अतिशयेन विदुषः (स्तुवतः) [=स्तुवतः] (इन्द्रः)
परमैश्वर्यवाञ्छा (अथोत्) शृणुयात् (उरुम्) बहुमुखकारकम् (तृन्सुभ्यः) शत्रूणां
हिसरभ्यः (अकृणोत्) करोति (उ) (लोकम्) ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये धामिव नाधितासस्तुष्णजो वृतास इत् दाशराज्ञे
उददीधयुर्य इन्द्रो वसिष्ठस्य स्तुवत उरु वास्यमथोत् तृन्सुभ्य उ लोकमकृणोस्तान् सर्वे
सत्कुर्वन्तु ॥ ५ ॥

भाषार्थः—अत्रोगमालङ्कारः—ये मनुष्याः सूर्य इव विद्याविनयप्रकाशिता सृचिता
जलमिवैश्वर्यमन्वेयमाणाः सकलविद्यायुक्तेभ्य आनन्दं दधति शूरवीरभ्यो धर्मं च
प्रयच्छन्ति ते बहुमुखं लभन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (धामिव) सूर्य के समान (नाधितासः) मांगते हुए और
(तुष्णजः) तुष्ण को प्राप्त (वृतासः) स्वीकार किये हुए (इत्) ही (दाशराज्ञे) देने वालों के
राजा के लिये (उददीधयुः) कर्ष को प्रकाशित करें जो (इन्द्रः) परमैश्वर्यवान् राजा (वसिष्ठस्य)
असीम विद्वान् की (स्तुवतः) स्तुति करने वाले के लिये [=वाले की] (उरुम्) बहुत मुख करने वाले
वाक्य को (अथोत्) मुने (तृन्सुभ्यः) और शत्रुओं के मानने वाले के लिये (उ) ही (लोकम्)
लोक को (अकृणोत्) प्रसिद्ध करता है उनको सब सत्कार करें ॥ ५ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमासंकार है—जो मनुष्य सूर्य के समान विद्या और सत्ता से
प्रकाशित और सृचित सब के समान ऐश्वर्य के दू देने वाले सकल विद्यायुक्त विद्वानों के लिये आनन्द
को आरख करते और शूरवीरों के लिये धर्म भी देते हैं वे बहुत मुख पाते हैं ॥ ५ ॥

पुनः केऽध्याप्या अनध्याप्याश्च भवन्तीत्याह ।

फिर कौन पढ़ाने और कौन न पढ़ाने योग्य हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

दृण्डाड्वेदुगोअजनास आसन्परिच्छिन्ना भर्ता अर्भकासः ।

अभेवच्च पुरपुता चमिष्ठ आदितृन्सूनां विशो अप्रथन्त ॥ ६ ॥

दृण्डाऽइव । इत् । गोऽअजनासः । आपन् । परिऽच्छिन्नाः । भर्ताः ।
अर्भकासः । अभेवन् । च । पुरऽपुता । वसिष्ठः । आन् । इत् । तृन्सूनाम् । विशः ।
अप्रथन्त ॥ ६ ॥

पदार्थः—(दण्डादिव) गणिका इव शुष्कहृन्वाऽभिमानिनः (इत्) (गोअ-
जनासः) गवि सुशिक्षिताया वाच्यप्रादुर्भूताः (आसन्) सन्ति (परिच्छिन्नाः)
क्षिप्रभिन्नविज्ञानाः (भरताः) देहधारकपोषकाः (अर्भकासः) अल्पवयसो बालका इव
क्षुद्राशयाः (अभवत्) भवति (च) (पुरपता) यः पुर पनि (वसिष्ठः) अतिशयेन
वसुमान् धनादिव (आत्) आनन्तर्ये (इत्) (तृप्सूनाम्) अनाहतानाम् (विशः)
प्रजा मनुष्यान् (अप्रथन्त) प्रथयन्ति ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये गोअजनासः परिच्छिन्ना भरता अर्भकासो दण्डा
इवेदासैस्तेषां तृप्सूनां विशोऽप्रथन्त । आदिदेवा यः पुरपता वसिष्ठोऽभवत्स चैतान्
सुशिक्षयत् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—ये मनुष्या दण्डवज्जडबुद्धयः स्युस्ते सुपरीक्षयाऽ-
नभ्यापनीया भवन्ति ये च धीमन्तः स्युस्ते पाठनीया यो विद्याव्यवहारं प्रधानः स्यात्स
एव विद्याविभागस्य सुष्ठु प्रबन्धेन शिक्षा प्रापयत् ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जो (गोअजनासः) सुशिक्षित बाकी में [च] प्रसिद्ध हुए (परिच्छिन्नाः)
क्षिप्र भिन्न विज्ञान वाले (भरताः) देह धाराय और पुष्टि करने से युक्त (अर्भकासः) थोड़ी थोड़ी
आयु के बालक (दण्डादिव) जड़ से गूले इदव में अभिमान करने वाले (इत्) ही (आसन्) हैं
इन (तृप्सूनाम्) अमात्र किये हुएों के बीच (विशः) प्रजा मनुष्यों को (अप्रथन्त) प्रख्यात करते
हैं (आत् इत्) और ही इनके जो (पुरपता) जागे जाने वाला (वसिष्ठः) अतीव अनास्य
(अभवत्) हो (च) वही इन को अपनी प्रथम शिक्षा दे ॥ ६ ॥

भावार्थः— इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—जो मनुष्य दण्ड के समान जड़बुद्धि हों वे अपनी
परीक्षा कर न पढ़ाने योग्य और जो बुद्धिमान हों वे पढ़ाने योग्य होते हैं जो विद्या व्यवहार में प्रधान
हो वही विद्याविभाग की उत्तम प्रबन्ध से शिक्षा पहुँचावे ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरेत्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अथः कृण्वन्ति भुवनेषु रेतस्त्रिः प्रजा आर्या ज्योतिरग्राः ।

अथो धर्मासं उपसं सचन्ते सर्वा इत्तां अनु विदुर्वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

अथः । कृण्वन्ति । भुवनेषु । रेतः । त्रिः । प्रजा । आर्याः । ज्योतिःऽअग्राः ।

अथः । धर्मासं । उपसं । सचन्ते । सर्वा । इत्तां । अनु । विदुः ।

वसिष्ठाः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अथः) विद्युद्भूमसूर्यास्थाऽअथो भूम्यसेजांसि वा (कृण्वन्ति)
(भुवनेषु) लोकेषु (रेतः) वीर्यम् (त्रिः) विद्याराजधर्मसमास्थाः (प्रजाः) (आर्याः)

उत्तमगुणकर्मस्वभावाः (ज्योतिः) विद्याप्रकाशादिकम् (अग्राः) अग्रगण्याः (अयः)
 (घर्मासः) पापानि (उपसम्) प्रभातवेनाम् (सचन्ते) सम्बन्धन्ति (सर्वाश्) (इन्)
 एव (तान्) (कानु) (विदुः) जानन्ति (वसिष्ठाः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा अयो भुवनेषु रेतः कृण्वन्ति यथा अयो घर्मास उपसं
 ज्योतिः सचन्ते तथा तिम्रो वसिष्ठा आर्या अग्रा प्रजास्तन् सर्वास्मिन्नुविदुर्ज्योतिः
 सचन्ते ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा कार्यकारणकार्यस्था विद्यन्तः सूर्यादिकं
 ज्योतिः प्रकाशयन्गुणसं दिनं च जनयन्ति तथा तिस्रः सभा धर्मार्थकाममोक्षसाधन-
 प्रकाशान्कुर्यन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (अयः) तीन (भुवनेषु) लोकों में (रेतः) वीर्य (कृण्वन्ति)
 करते हैं जैसे (अयः) तीन (घर्मासः) पाप (उपसम्) प्रभातवेना और (ज्योतिः) विद्याप्रकाश
 आदि का (सचन्ते) सम्बन्ध करते हैं वैन (तिस्रः) तीन आर्यान् विद्या राजा और धर्मसभास्थ
 (वसिष्ठाः) अतीव धन में स्थिर (आर्याः) उत्तम गुण कर्म स्वभाव वाले पुरुष (अग्राः) अग्रगण्य
 (प्रजाः) प्रजा जन (तान्) उन (सर्वाश्) सब को (इन्, कानु विदुः) ही अनुकूल जानते हैं
 और विद्या प्रकाश आदि को सम्बन्ध करते हैं ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—जैसे कार्य और कारण को कार्य में स्थिर
 विद्युलियाँ सूर्य आदि ज्योति को प्रकाशित करती हैं प्रभातवेना और दिन को उत्पन्न करती हैं वैसे
 तीन सभा धर्म “अर्थ, काम और मोक्ष साधन देने वाले प्रकाशों को करती हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर विद्वान् कैसे हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सूर्यस्येव वक्ष्णां ज्योतिरेषां समुद्रस्येव महिमा गभीरः ।

वातस्येव प्रजवो नान्येन स्तोमो वशिष्ठा अन्वेतवे वः ॥ ८ ॥

सूर्यस्येव । वक्ष्णः । ज्योतिः । एषाम् । समुद्रस्येव । महिमा । गभीरः ।
 वातस्येव । प्रजवः । न । अन्येन । स्तोमः । वशिष्ठाः । अनुऽतवे ।
 वः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(सूर्यस्येव) (वक्ष्णः) रोष (ज्योतिः) प्रकाशः (एषाम्) विद्युदादी-
 नाम् (समुद्रस्येव) महिमा) महानो भावः (गभीरः) अगाधः (वातस्येव) (प्रजवः)
 प्रकृष्टो वनः न) (अन्येन) नुन्य (स्तोमः) प्रश्ला (वशिष्ठाः) अनिशयन विद्यावासाः
 (अन्वेतवे) अन्वेतुं विद्वान् पान् गन्तुं वा (वः, गुप्ताकम् ८ ।

अन्वयः—हे वसिष्ठा योऽन्वतवे आता विद्वांस एषां योऽन्वतवे सूर्यस्येव वस्तुतो ज्योतिः समुद्रस्येव महिमा गभीरो वातस्येव प्रजवन्तोमोऽस्ति सोऽन्येन तुल्यो नास्ति ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे अनुष्यो यथा धार्मिकाणां विदुषां सूर्यप्रद्विधा-धर्मप्रकाशो दुष्टाचारं क्रोधः समुद्रप्रद्विधाधर्मो वायुवन्तकर्मसु वगो भवेत्त एव सङ्गानुमर्दाः सस्तीति वक्ष्यम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वसिष्ठाः) अतीव विद्या में वास करने वाले जो (अनुवतवे) विशेष जानने को, प्राप्त होने को वा गमन को प्राप्त अत्यन्त धर्मशील विद्वान् हैं (एषाम्) इन विद्वत्की आदि पदार्थों के और (यः) तुम्हारे विशेष जानने का प्राप्त होने का वा गमन को (सूर्यस्येव) सूर्य के समान (वस्तुतो) रोश वा (ज्योतिः) प्रकाश (समुद्रस्येव) समुद्र के समान (महिमा) महिमा (गभीरः) गम्भीर (वातस्येव) पवन के समान (प्रजवः) बलम वेग और (स्तोमः , प्रशमना है वह (अन्येन) और के समान (न) नहीं है ॥ ८ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे अनुष्यो ! जिन धार्मिक विद्वान् का ज्ञान समान विद्या और धर्म का प्रकाश दुष्ट चार पर क्रोध, समुद्र के समान गम्भीरता, पवन के समान अत्यन्त कर्मों में वेग हो वे ही मिलने योग्य हैं यह जानना चाहिये ॥ ८ ॥

के मन्यं निश्चयं कर्तुमर्हन्तीत्याह ।

कीम सत्य का निश्चय करने योग्य है इस विषय को अमले मन्त्र में कहना है ।

न इज्जिण्यं हृदयस्य प्रकृतैः सदस्त्रवल्शमभि मे चरन्ति ।

यमेन तनं परिधिं वयन्तोऽप्सरस उप सेदुर्तामष्टाः ॥ ९ ॥

ते । इत् । निश्चयम् । हृदयस्य । प्रकृतैः । सदस्त्रवल्शम् । अभि । मम् । चरन्ति । यमेन । तनम् । परिधिम् । वयन्तः । अप्सरसः । उप । सेदुः । ताः । वसिष्ठाः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(ते) विद्वांस (इत्) एत । निश्चयम् । निर्णयान्तर्गतम् । हृदयस्य । आत्मनो मध्ये (प्रकृतैः) प्रकृष्टाभिः प्रजाभिः (सदस्त्रवल्शम्) सदस्त्राण्यसंख्या वन्तः । अङ्कुरा इव शास्त्रबोधा यस्मिन् विज्ञानमयं व्यवहारम् (अभि) आभिमुख्यं (मम्) (चरन्ति) सम्यगाचरन्ति (यमेन) नियन्त्रा जगद्दीव्यरेण (तनम्) व्याप्तम् (परिधिम्) सर्वलोकविरणम् (वयन्तः) व्याप्नुवन्तः (अप्सरसः) वा अऽप्सन्तरिक्षे सरन्ति गन्तुमन्ताः (उप) (सेदुः) सीदन्ति (वसिष्ठाः) अतिशयेन विद्यावन्तः ॥ ९ ॥

अन्वयः—ये अप्सरसो यमेन सह तनं परिधिं वयन्तो वसिष्ठाः प्रवेत्तैर्हृदयस्य निश्चयं सदस्त्रवल्शमुपसेदुस्त इन्पूर्णाविद्या अभि सं चरन्ति ॥ ९ ॥

भाषार्थः—त एव विद्वांसो अगदुपकारिणो भवन्ति ये दीर्घेण ब्रह्मचर्येणात्मानं विदुषां सकाशाच्छिक्षां प्राप्याऽक्षिता विद्या अधीत्य परमात्मना व्याप्त सर्वं सृष्टिकर्म विरुन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अप्सरसः) जो अन्तरिक्ष में जाते हैं वे और (यमेन) नियन्ता अगदीश्वर से (तत्तम्) व्याप्त (परिधिम्) सर्व कोको के परकोटे को (वयम्) व्याप्त होते हुए (वसिष्ठाः) अतीव विद्यावान् जन (प्रकृतैः) उत्तम बुद्धियों से (हृदयस्य) आत्मा के बीच (नियमम्) निर्णीत अन्तर्गत (सद्व्यवस्थाम्) हजारों असंख्य संकुरों के समान साक्षबोध जिसमें इस विद्या व्यवहार को (उप, सेदुः) उपस्थित होते अर्थात् स्थिर होते हैं (ते, इत्) वे ही पूर्ण विद्याओं का (अभि, सं, चरन्ति) सब ओर से संचार करते हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—वे ही विद्वान् जन संसार के उपकारी होते हैं जो दीर्घ तपश्चर्य से और प्राप्त विद्याओं की उत्तमता से शिक्षा पाव समस्त विद्या पद परमात्मा से व्याप्त सर्व सृष्टिकर्म को प्रवेश करते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर विद्वान् जन कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

विद्युतो ज्योतिः परि संजिहानं मित्रावरुणा यदपश्यतां त्वा ।
तत्ते जन्मोत्तैर्क वसिष्ठागस्त्यो यत्त्वा विश आजभारं ॥ १० ॥ ३३ ॥

विद्युतः । ज्योतिः । परि । सम्जिहानम् । मित्रावरुणा । यत् । अप-
श्यताम् । त्वा । तत् । ते । जन्म । उत । एकम् । वसिष्ठ । अगस्त्यः । यत् ।
त्वा । विशः । आऽजभारं ॥ १० ॥ ३३ ॥

पदार्थः—(विद्युतः) (ज्योतिः) प्रकाशम् (परि) सवेतः (संजिहानम्) अधिकरणं त्यजन् (मित्रावरुणा) अध्यापकोपदेशकौ (यत्) यः (अपश्यताम्) पश्यतः (त्वा) त्वाम् (तत्) (ते) तव (जन्म) (उत) अपि (एकम्) (वसिष्ठ) प्रशस्त विद्वन् (अगस्त्यः) अस्नदोषः (यत्) यम् (त्वा) त्वाम् (विशः) प्रजाः (आ, जभार) समन्तादुचिभर्ति ॥ १० ॥

अन्वयः—हे वसिष्ठ योऽगस्त्यस्ते विश आजभार उताप्येकं जन्मा जभार उताऽपि त्वाऽऽजभार गद्विद्युनस्सं जिहानं ज्योतिर्मित्रावरुणा पर्यपश्यतां त्वैतद्विद्यां प्रापयतस्तदेतत्सर्वं त्वं गृहाण ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मनुष्यस्य विद्यायां जन्मप्रादुर्भाषो भवति तत्प्रज्ञा विद्युज्ज्योतिरिव सकला विद्या विभर्ति ॥ १० ॥

पदार्थ—हे (वसिष्ठ) प्रशंसायुक्त विद्वान् जो (अगस्त्यः) निर्दोष जन (ते) आपकी (विद्याः) प्रजाओं को (आ, जमार) सब ओर से धारण करता (उत) और (एकम्) एक (जन्म) जन्म को सब ओर से धारण करता और (त्वा) आप को सब ओर से धारण करता तथा (यत्) जिस (विद्वतः) विद्वत्जी को (संज्ञिदानम्) अधिकार स्थापन करते हुए (ज्योतिः) प्रकाश को (मित्रावरुणा) अध्यापक और उपदेशक (परंपरयताम्) देखते हैं (त्वा) आपको इस विद्या की प्राप्ति कराते हैं उस संनस्त विषय को आप ग्रहण करें । १० ॥

भावार्थ—जिस मनुष्य का विद्या में ऊँचा सुधीर्भाव होता है उसकी बुद्धि विद्वत्जी की ज्योति के समान सबको विद्याओं को धारण करती है । १० ॥

धुनर्मनुष्याः हि कुर्युरित्याह ।

हिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उत्तमि मैत्रावरुणो वसिष्ठोर्वश्याः अन्नमनसोऽधि जातः ।

द्रुप्तं स्कन्नं ब्रह्मणा दैव्येन विश्वे देवाः पुष्करे त्वाऽददन्त ॥ ११ ॥

उत्त । अमि । मैत्रावरुणः । वसिष्ठ । उर्वश्याः । अन्नम् । मनसः । अधि ।

जातः । द्रुप्तम् । स्कन्नम् । ब्रह्मणा । दैव्येन । विश्वे । देवाः । पुष्करे । त्वा । अददन्त ॥ ११ ॥

पदार्थः—(उत्त) अपि (अमि) (मैत्रावरुणः) मित्रावरुणो प्राणोदानयोरय वेत्ता (वसिष्ठ) पूर्णविद्वन् (उर्वश्याः) विशेषविद्यायाः । उर्वशीति पदनाम । मित्र० ध । २ । (अन्नम्) सकलवेदयित् (मनसः) अन्नः कर्णपुरुषार्थान् (अधि) (जातः) प्रादुर्भूतः (द्रुप्तम्) कमनीयम् (स्कन्नम्) प्राप्तम् (ब्रह्मणा) बृहता धनेन (दैव्येन) देवैर्विद्वद्भिः कृतेन (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (पुष्करे) अन्तरिक्षे । पुष्करमित्यन्तरिक्षनाम । निर्व० १ । ३ (त्वा) त्वाम् (अददन्त) दद्युः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मन्वसिष्ठ ! यो मैत्रावरुणस्त्वमुर्वश्या उत्त मनसोऽधिजातोऽसि त त्वां विश्वे देवा ब्रह्मणा दैव्येन पुष्करे स्कन्नं द्रुप्तमददन्त ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः शुद्धान्तःकरणेन प्राणोदानवत्सततं पुरुषार्थेन कमनीयां विद्यां गृह्णन्ति ते विद्वद्दानन्दिता भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे (ब्रह्मन्) समस्त वेदों को जानने वाले (वसिष्ठ) पूर्ण विद्वान् जो (मैत्रावरुणः) प्राण और उदान के वेत्ता आप (उर्वश्याः) विशेष विद्या से (उत्त) और (मनसः) मन से (अधि, जातः) अधिकतर रूपका (अमि) हुए हो जन (त्वा) आपको (विश्वे, देवाः) समस्त विद्वान् जन (ब्रह्मणा) बृहत् जन से और (दैव्येन) विद्वानों ने किये हुए व्यवहार से (पुष्करे) अन्तरिक्ष में (स्कन्नम्) प्राप्त (द्रुप्तम्) मनोहर पदार्थ को (अददन्त) दें ॥ ११ ॥

पदार्थ—जो मनुष्य शुद्धाभ्युदय से प्राप्त और उद्योग के लक्ष्य और निरन्तर मनोहर विद्या को ग्रहण करते हैं वे विद्वानों के समान आनन्दित होते हैं ॥ ११ ॥

पुनः स विद्वान्कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर वह विद्वान् कैसा हो इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

स प्रकेत उभयस्य प्रविद्वान् सदस्रदान उत वा सदानः ।

यमेन तत् परिधि वयिष्यन्वप्सग्मः परि जज्ञे वसिष्ठः ॥ १२ ॥

सः । प्रकेतः । उभयस्य । प्रविद्वान् । सदस्रदानः । उत । वा । सदानः । यमेन । तत् । परिधिम् । वयिष्यन् । अप्सग्मः । परि । जज्ञे । वसिष्ठः ॥ १२ ॥

पदार्थः— सः) (प्रकेत) प्रकृष्टपुत्रः (उभयस्य) जन्मद्वयस्य (प्रविद्वान्) प्रकृष्टो विद्वान् (सदस्रदान) असंख्यप्रद (उत) (वा) (सदानः) दानेन सह वर्त्तमानः यमेन वायुना विभूतः वा सह (तत्) द्याप्तम् (परिधिम्) (वयिष्यन्) दयय करिष्यन् (अप्सग्मः) अन्तरिक्षचराद्वायोः (परि) सर्वतः (जज्ञे) जायते (वसिष्ठः) अनिशयेन यस्तुमान् ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या य उभयस्य प्रविद्वान्प्रकेतः सदस्रदान उत वा सदानो यमेन सह तत् परिधि वयिष्यन्वसिष्ठोऽप्सग्मः परि जज्ञे स सर्वसंवेक्षणीयोऽस्मि ॥ १२ ॥

भावार्थः—यस्य मनुष्यस्य मातुः पितुर्मादिमं जन्म द्वितीयमाचार्याद्विद्यायाः सकाशजन्म भवति स एवाऽऽकाशम्यपदार्थानां वेत्ता प्रादुर्भूतः पूर्णो विद्वाननुत्तमसुखप्रदो भवति ॥ १२ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो जो (उभयस्य) जन्म और तथा जन्म दोनों का (प्रविद्वान्) उत्तम विद्वान्, प्रकेत) उत्तम बुद्धियुक्त (सदस्रदानः) हजारों पदार्थ देने वाला (उत, वा) अथवा (सदानः) दानयुक्त (यमेन) वायु वा विभूतः के साथ वर्त्तमान (तत्) विभूत (परिधिम्) परिधि का उभयस्य) करण करण हुआ (वसिष्ठः) अतीव धनवान् (अप्सग्मः) अन्तरिक्ष में चलने वाले वायु से (परि जज्ञे) सर्वतः समिद्ध होता है सः) वह सब को सेवा करने योग्य है ॥ १२ ॥

भावार्थ—जिस मनुष्य का माता पिता से प्रथम जन्म, दूसरा आचार्य से विद्या द्वारा होता है वह आकाश के पदार्थों का जानने वाला उत्तम हुआ पूर्ण विद्वान् अत्यन्त सुख का देने वाला है ॥ १२ ॥

पुनः कथं विद्वांसो जायन्त इत्याह ।

फिर कैसे विद्वान् होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सन्ने ह जाताविपिता नमोभिः कुम्भे रेतः सिषिचतुः समानम् ।

ततो ह मान उदियाय मध्यात्ततो जातमृषिमाहुर्वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

सन्ने । ह । जातो । इपिता । नमोऽभिः । कुम्भे । रेतः । सिषिचतुः ।

समानम् । ततोः । ह । मानः । उत् । इयाय । मध्यात् । ततोः । जातम् । अृषिम् ।

आहुः । वसिष्ठम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(सन्ने) दीर्घे यक्ते (ह) कलु (जातो) (इपिता) इपिताअध्यापको-
पदेशको (नमोभिः) (कुम्भे) कलशे (रेतः) उदकमिव विज्ञानम् (सिषिचतुः)
सिष्येताम् (समानम्) तुरयम् (ततोः) (ह) प्रसिद्धम् (मान) यो मन्यते सः (उत्)
(इयाय) एति (मध्यात्) (ततोः) तस्मात् (जातम्) प्रादुर्भूतम् (अृषिम्) वेदार्थ
वेत्तारम् (आहुः) (वसिष्ठम्) उत्तमं विद्वांसम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—यदि जाताविपिता नमोभिः सन्ने हाऽध्यापनाध्ययनाभये यक्ते कुम्भे
रेत इव समानं विज्ञानं सिषिचतुस्ततो ह यो मान उदियाय ततो मध्याज्जातं वसिष्ठ-
मृषिमाहुः ॥ १३ ॥

भाषार्थः—अत्र साम्बकलु—यथा स्त्रीपुरुषाभ्यामप्यत्र जायते तथाऽध्यापको-
पदेशकाऽध्ययनोपदेशौविद्वांसो जायन्ते ॥ १३ ॥

पदार्थः—यदि (जातो) पतिव हुए (इपिता) अध्यापक और उपदेशक (नमोभिः)
अज्ञादिकों से (सन्ने) दीर्घ (ह) ही पदाने पदनेरूप यज्ञ में (कुम्भे) कलश में (रेत) अन्न के
(समानम्) समान विज्ञान को (सिषिचतुः) सीखें छोड़ें (ततोः, ह) उसी से ही जो (मानः)
मानने वाला (उदियाय) उदय को प्राप्त होता है (ततोः) उस (मध्यात्) मध्य से (जातम्)
उत्पन्न हुए (वसिष्ठम्) उत्तम (अृषिम्) वेदार्थवेत्ता विद्वान् को (आहुः) कहते हैं ॥ १३ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमासंकार है—जैसे स्त्री और पुरुषों से सन्तान उत्पन्न
होता है वैसे अध्यापक और उपदेशकों के पढ़ाने और उपदेश करने से विद्वान् होते हैं ॥ १३ ॥

पुनरध्यापकाऽध्येतारः किं कुर्युरित्याह ।

फिर पढ़ाने और पढ़ने वाले अन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उक्थभृतं सामभृतं वि नर्त्ति आवाणं विम्रत्प्र वंदात्पयै ।

उपैनमाध्वं सुमनस्यमाना आ वां गच्छाति प्रतृदो वसिष्ठः ॥

१४ ॥ २४ ॥ २ ॥

उक्थभृतम् । सामभृतम् । विभर्ति । प्रावाणम् । विभ्रन् । प्र । वदति ।
अग्रे । उप । एनम् । आध्वम् । सुमनस्यमानाः । आ । वः । गच्छति । प्रतुदः ।
वसिष्ठः ॥ १४ ॥ २४ ॥ २ ॥

पदार्थः—(उक्थभृतम्) य ऋग्वेदं विभर्ति (सामभृतम्) यो सामवेदं वदति
(विभर्ति) (प्रावाणम्) सूर्यो मेघमित्र (विभ्रन्) विद्यां धरन् (प्र) (वदति) वरेत्
(अग्रे) पूर्वम् (उप) (एनम्) (आध्वम्) (सुमनस्यमानाः) सुन्दर विचारयन्तः (आ)
(वः) युष्मान् (गच्छति) गच्छेन्प्राप्नुयान् (प्रतुदः) प्रकृषेणविद्यादिदोषहिसक
(वसिष्ठः) अतिशयेन विद्यादिधनयुक्तः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे सुमनस्यमाना अनुष्या य प्रतुदो प्रावाण सूर्य इव विद्यां विभ्र-
हसिष्ठोऽप्र उक्थभृतं सामभृतं विभर्ति सोऽन्वान्प्र वदति यो व आगच्छति तमेन
यूयमुगध्वम् ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्यार्थी सकलवेदनिदं कुशिताविद्याहिस-
कमाप्तं विद्वान् पुरः संसेव्य विद्याः पुनरध्यापयति तं सर्वे जिज्ञासवो विद्याप्राप्तये
उपासत इति ॥ १४ ॥

अत्राऽऽध्यायकाऽध्येषुपदेशकोपदेश्यगुणकृत्यवर्णनारेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सकृन्निर्वचनम् ।

इत्यृग्वेदे सप्तमे मण्डले द्वितीयेऽनुवाकचयस्त्रिण सूक्तं पञ्चमेऽध्याये
अनुविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सुमनस्यमानाः) सुन्दर विचार वाले + मुण्यो : यदि
होव के नष्ट करने वाले (प्रावाणम्) मेघ को सूर्य जैसे जैसे विद्या को
(वसिष्ठ) अत्यन्त विद्या आदि धन से (उप) पूर्व (उ
(सामभृतम्) सामवेद को धारण करने वाले को (प्र) धारण
वदति) कहे जो (वः) तुम लोगों को (आ) वः) प्राप्त हो (प्र
आध्वम्) उपासना करो ॥ १४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंभार है— जो विद्या
अविद्या को नष्ट करने वाले अस्त विद्वान् को पूर्व अध्ये प्रकार सेवा
उसकी सब ज्ञान चाहने वाले जन विद्या पाने के लिये उपासना करत है ॥ १४ ॥
इस सूक्त में पढ़ाने पढ़ने और उपदेश सुनाने और सुनने वालों के गुण और कार्य का वर्णन होने से
इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ साथ जाननी चाहिये ।

यह ऋग्वेद के सातवें मण्डल में दूसरा अनुवाक तैत्तिरीय सूक्त और २३म अध्याय के
तीसरे अध्याय में चौबीसवें वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चविंशत्युचस्य चतुर्विंशत्तमस्य सूत्रस्य वसिष्ठ ऋषिः । १-१५ । १८-२५
विश्वेदेवाः । १६ अहिः । १७ अहिर्बुध्न्यो देवता । १ । २ । ५ । १२ ।
१३ । १४ । १६ । १६ । २० भुरिगार्चीगायत्री । ३ । ४ । १७
आर्ची गायत्री । ६ । ७ । ८ । ९ । १० । ११ । १५ । १८ । २१
निचृत्त्रिपादगायत्री । २२ । २४ निचृदाषीं त्रिष्टुप्छन्दः ।
षड्जः स्वरः । २३ आषीं त्रिष्टुप् । २५ त्रिराडाषीं त्रिष्टुप्
च छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ कन्याः काम्यो विद्याः प्राप्नुयुरित्याह ।

अथ कन्याजन किससे विद्या को पावे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं :

प्र शुक्रैर्तु देवो मनीषा अस्मत्सुतष्टो रथो न वृ जी ॥ १ ॥

प्र । शुक्रा । एतु । देवी । मनीषाः । अस्मत् । सुतष्टः । रथः । न ।
वाजी ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (शुक्रा) शुक्रान्तःकरणा आशुकारिणी (एतु) प्राप्नोतु (देवी)
विदुषी (मनीषाः) प्रज्ञाः (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (सुतष्टः) उसमेन शिल्पिना
निमित्तः (रथः) (न) इव (वाजी) ॥ १ ॥

अन्वयः—शुक्रा देवी कन्याऽस्मत्सुतष्टो वाजी रथो न मनीषाः प्रेतु ॥ १ ॥

भावार्थः—अद्योपमानद्वारः—सर्वाः कन्या विदुषीभ्यः स्त्रीभ्यो ब्रह्मचर्येण सर्वा
विद्या अधीयीरन् ॥ १ ॥

पदार्थः—(शुक्रा) शुक्र अन्तःकरणाया अशुकारिणी (देवी) विदुषी कन्या (अस्मत्)
हमारे से (सुतष्टः) उत्तम कारु अर्थात् कारीगर के बनावे हुए (वाजी) वेगवान् (रथः) रथ के
(न) समान (मनीषाः) उत्तम बुद्धियों को (प्रेतु) प्राप्त होवे ॥ १ ॥

भावार्थ — इस मन्त्र में उपमानद्वार है—सब कन्या विदुषियों से ब्रह्मचर्य नियम से सब
विद्या पढ़ें ॥ १ ॥

पुनस्ताः कन्याः कां कां विद्यां जानीयुरित्याह ।

फिर वे कन्या किस किस विद्या को जानें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

विदुः पृथिव्या दिवो जनिर्नृणामन्त्यापो अधः चरन्तीः ॥ २ ॥

विदुः । पृथिव्याः । दिवः । जनित्रम् । शृण्वन्ति । आपः । अधः ।
क्षरन्तीः ॥ २ ॥

पदार्थः—(विदुः) जानीयुः (पृथिव्याः) भूमेः (दिवः) सूर्यस्य (जनित्रम्)
जनक काण्डम् (शृण्वन्ति) (आपः) जलानीव (अधः) (क्षरन्तीः) वर्षन्त्यः ॥ २ ॥

अन्वयः—या कन्या अधः क्षरन्तीराव इव विद्या शृण्वन्ति ताः पृथिव्या दिवो
जनित्र विदुः ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुपमा—यथा मेघमण्डलादापो वेगेन पृथिवीं प्राप्य प्रजा
आनन्दन्ति तथैव याः कन्या अधः क्षरन्तीराव इव विद्या शृण्वन्ति ताः पृथिव्या दिवो
जनित्र विदुः ॥ २ ॥

पदार्थः—जो कन्या (अधः, क्षरन्तीः) नीचे की गिरते वर्षते हुए (आपः) जलानीव
(शृण्वन्ति) सुनती है वे (पृथिव्याः) पृथिवी कीर (दिवः) सूर्य के (जनित्रम्) कारण को
(विदुः) जानें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुपमा—जैसे मेघमण्डल से जल वेग से पृथिवी को
पाकर प्रजा आनन्दित होते हैं वैसे जो कन्या पड़ने वाली से भूगर्भादि विद्या को पाकर पति आदि को
निरन्तर सुन देती है वे अत्यन्त मोह होती हैं ॥ २ ॥

पुनस्ताः कीदृशो भवेयुरित्याह ।

फिर वे कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आपश्चिदस्मै पिबन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्त उग्राः ॥ ३ ॥

आपः । चित् । अस्मै । पिबन्त । पृथ्वीः । वृत्रेषु । शूराः । मंसन्ते । उग्राः ॥ ३ ॥

पदार्थः—आपः (जलानि) चित् (अस्मै) पिबन्त (पिबन्त)
सिञ्चन्ति (पृथ्वीः) भूमिः (वृत्रेषु) धनेषु (शूराः) (मंसन्ते) परितुल्यन्ते (उग्राः)
तेजस्विनः ॥ ३ ॥

अन्वयः—याः कन्याः पृथिवीरापश्चिदस्मै पिबन्त पृथ्वीवृत्रेषु शूरा मंसन्ते
ता विदुष्यो जायन्ते ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमासङ्कारः—या कन्या जलवन्कोमलतां पिबन्ति पृथिवीवृत्रमा-
शीलाः शूरवदुत्साहिन्या विद्या गृह्णन्ति ताः सोभारवन्त्यो जायन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो कन्या (पृथ्वीः) भूमि कीर (आपः) जल (चित्) की (अस्मै)
इस विद्या व्यवहार के लिये (पिबन्त) सिञ्चन करती और (वृत्रेषु) धनो को निजमें (मंसन्ते)
तेजस्वी (शूराः) शूरवीरो के समान (मंसन्ते) मान करती हैं वे विदुषी होती हैं ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमाबंकार है—जो कन्या लख के समान कोमलत्वादि गुण युक्त है, प्रियों के समान सहनशील और शूरों के समान अस्त्रादिनी विद्याओं को ग्रहण करती है वे सौभाग्यवती होती हैं ॥ ३ ॥

तुनस्ताः कन्या विद्यायै कं यत्नं कुर्युरित्याह ।

फिर वे कन्या विद्या के लिये क्या यत्न करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ धूर्त्वंस्मै दधाताश्वानिन्द्रो न वज्री हिरण्यबाहुः ॥ ४ ॥

आ । धुःऽसु । अस्मै । दधात । अश्वान् । इन्द्रः । न । वज्री । हिरण्य-
बाहुः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) (धूर्त्वं) रथाधानेषु (अस्मै) विद्याप्रदणाय (दधात)
(अश्वान्) शीघ्रगामितुरङ्गान् (इन्द्रः) सूर्य इव राजा (न) इव (वज्री) शस्त्रालयुक्तः
(हिरण्यबाहुः) हिरण्यं बाह्वोर्द्विनाय यस्य सः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे कन्या यूयमस्मै धूर्त्वंश्वान् हिरण्यबाहुर्वज्रीन्द्रो न अश्वचर्यमा
दधात ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रोपमाबंकारः—यथा सारथिरश्वान् संयोजय नियमनं चाकलयति
तथा कन्या आत्मान्तःकरणेन्द्रियाणि विद्याप्राप्तये व्यवहारे नियोजय नियमेन
आकलयन्तु ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे कन्याओं तुम (अस्मै) इस विद्याप्रदण करने के लिये (धूर्त्वं) शूरों के आधार
शूरियों में (अश्वान्) घोड़े और (हिरण्यबाहुः) जिसकी भुजाओं में राज के लिये हिरण्य विद्यमान
उस (वज्री) शस्त्र अस्त्रों से युक्त (इन्द्रः) सूर्यतुल्य राजा के (न) समान अश्वचर्य को (आ,
दधात) अपने प्रकार धारण करो ॥ ४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमाबंकार है—जैसे सारथी घोड़ों को रथ में जोड़ कर नियम से
चलाता है वैसे कन्या आत्मा अन्तःकरण और इन्द्रियों को विद्या की प्राप्ति से व्यवहार में निरन्तर
जोड़ कर नियम से चलावे ॥ ४ ॥

पुनः कन्याः कथं विद्यां वर्धयेयुरित्याह ।

फिर कन्याजन कैसे विद्या को बढ़ावें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अभि प्र स्थाताहेव यज्ञं यातेव पद्मन्त्सनां हिनोत ॥ ५ ॥

अभि । प्र । स्यात् । अहःऽइव । यज्ञम् । याताऽइव । पद्मन् । त्सनां ।
हिनोत ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अभि) (प्र) (स्यात्) (अहेव) अहानीव (यज्ञम्) अध्ययना-
व्यापनाक्यम् (यातेव) गच्छन्तिव (परमन्) मार्गे (तमना) आत्मना (हिनोत)
वर्धयत ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे कन्या यूयं विद्याप्राप्तयेऽहेव यज्ञमभिप्रस्थात तमना परमन्यातेव
हिनोत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्रोपमासद्वारः—हे कन्या यथा दिनान्यनुक्रमेण गच्छन्त्याऽऽ-
गच्छन्ति यथा च पथिका नित्यं चलन्ति तथैवानुक्रमेण विद्याप्राप्तिमार्गेण विद्याप्राप्तिरूपं
यज्ञं वर्धयत ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे कन्याओ तुम विद्याप्राप्ति के लिये (अहेव) दिनों के समान (यज्ञम्) पढ़ने
पढ़ाने रूप यज्ञ के (अभिप्रस्थात) सब ओर से आओ (तमना) अपने से (परमन्) मार्ग में
(यातेव) जाते हुए के समान (हिनोत) बढ़ाओ ॥ ५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र से उपमासंकेत है—हे कन्याओ ! जैसे दिन अनुक्रम क्रम से आते
और जाते हैं और जैसे बटोही जन नित्य चलते हैं वैसे ही अनुक्रम क्रम से विद्याप्राप्ति मार्ग से
विद्याप्राप्तिरूप यज्ञ को बढ़ाओ ॥ ५ ॥

पुनः कन्या विद्याप्राप्तिव्यवहारं वर्धयन्तिवत्याह ।

फिर कन्या विद्याप्राप्ति व्यवहार को बढ़ावे इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

तमना समत्सु हिनोत यज्ञं दधात केतुं जनाय वीरम् ॥ ६ ॥

**तमना । समत्सु । हिनोत । यज्ञम् । दधात । केतुम् । जनाय ।
वीरम् ॥ ६ ॥**

पदार्थः—(तमना) आत्मना (समत्सु) सङ्ग्रामेषु (हिनोत) वर्धयत (यज्ञम्)
सङ्ग्रामस्थं विद्याबोधम् (दधात) (केतुम्) प्रज्ञाम् (जनाय) राज्ञे (वीरम्)
बोधधारम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे कन्या यथा जनाय समत्सु वीरं प्रेरयन्ति तथा तमना केतुं दधात
यज्ञं हिनोत ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप—यथा यूरवीरा धीमन्तो राजपुरुषाः प्रयत्नेन
संग्रामान् विजयन्ते तथा कन्याभिरिन्द्रियाणि जित्वा विद्याः प्राप्य विजयो
विभाषनीयः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे कन्याओ जैसे (जनाय) राजा के लिये (समत्सु) संग्रामों में (वीरम्) पूरा
करने वाले जन को प्रेरणा देते हैं वैसे (तमना) अपने से (केतुम्) बुद्धि को (दधात) धारण करो
और (यज्ञम्) संग करने योग्य विद्याबोध को (हिनोत) बढ़ाओ ॥ ६ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकल्लोपमात्रकार है—जैसे शूरवीर भीमान् बुद्धिमान् राजा पुरुष उत्तम बल से संग्रामों को विजयता से जीतते हैं वैसे कन्याओं को इन्द्रियाँ जीत और विद्याओं को पाकर विज्ञान की विशेष भाषना करनी चाहिये ॥ ६ ॥

पुनस्ताः कन्या विद्याः कथं प्राप्नुयुरित्याह ।

फिर वे कन्या विद्या कैसे पावें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उदस्य शुष्माद्भानुर्नार्त्ति विभर्त्ति भारं पृथिवी न भूम ॥ ७ ॥

उत् । अस्य । शुष्मात् । भानुः । न । आर्त्ति । विभर्त्ति । भारम् । पृथिवी ।
न । भूम ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उत्) (अस्य) (शुष्मात्) बलात् (भानुः) किरणयुक्तः सूर्यः
(न) इव (आर्त्ति) प्राप्नोति (विभर्त्ति) (भारम्) (पृथिवी) भूमिः (न) इव (भूम)
भवेत् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे कन्या यथा यद्यं भारं पृथिवी न भानुर्नास्य शुष्माद्विबुध्यो भूम
यथाऽयं भानुः पृथिव्यादिभारमुद्विभर्त्ति सकलं तदार्त्तं तथा सूर्यं भवत ॥ ७ ॥

भावार्थः—यथा विद्वांसोऽस्य विद्याबोधस्य बलात्सर्वं सुखं विभर्त्ति तथैव कन्या
विद्यायत्नारक्षमप्रमानन्दं प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे कन्याजनो जैसे हम (भारम्) भार को (पृथिवी) भूमि (न) जैसे और
(भानुः) किरणयुक्त सूर्य जैसे (न) वैसे (अस्य) इस विद्या व्यवहार के (शुष्मात्) बल से
बिबुधी (भूम) हों वा जैसे यह भानु पृथिवी आदि के भार को (उद्विभर्त्ति) उत्कृष्टता से भारण
करता है समस्त उस व्यवहार को (आर्त्ति) प्राप्त होता है वैसे तुम होओ ॥ ७ ॥

भावार्थः—जैसे विद्वान् जन इस विद्याबोध के बल से सब सुख को भारण करते हैं वैसे ही
कन्याजन विद्याबल से सब आनन्द को पाती हैं ॥ ७ ॥

पुनरध्यापका अध्येतृन्किमुपदिशेयुरित्याह ।

फिर अध्यापक, अध्येताओं को क्या उपदेश करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

हवामि देवाँ अयातुरग्ने सार्धं ऋतेन धियं दधामि ॥ ८ ॥

हवामि । देवान् । अयातुः । अग्ने । सार्धम् । ऋतेन । धियम् ।
दधामि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(हवामि) (देवान्) विदुषः (अयातुः) यो न याति तस्मात्
(अग्ने) विद्वन् (सार्धम्) (ऋतेन) सत्येन व्यवहारेण (धियम्) प्रज्ञां शुभं कर्म वा
(दधामि) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथाऽहं देवान्द्वयाम्यतेन साधन्धियं दधाम्ययातुः स्थिरा-
द्विद्यां गृह्णामि तथा त्वं कन्यापाठनस्य निबन्धं कुरु ॥ ८ ॥

भावार्थः—ये विदुष आहुय सत्कृत्य सत्याचारेण विद्यां धरन्ति ते विद्वांसो
भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) विद्वान् जैसे मैं (देवान्) विद्वानों को (दधामि) बुझाता हूं (अतेन)
सत्य व्यवहार से (साधन्) सिद्ध करता हुआ (धियम्) उत्तम बुद्धि वा शुभ कर्म को (दधामि)
धारण करता हूं और (अयातुः) जो नहीं जाता उस स्थिर से विद्या ग्रहण करता हूं वैसे आप कन्या
पढ़ाने का निबन्ध करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो विद्वानों को बुझा के और उनका सत्कार कर सत्य साधार से विद्या को धारण
करते हैं वे विद्वान् होते हैं ॥ ८ ॥

सर्वे मनुष्यैः किमेष्टव्यमित्याह ।

सब मनुष्यों को क्या इच्छा करनी चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अभि वो देवीं धियं दधिध्वं प्र वो देवत्रा वाचं कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अभि । वः । देवीम् । धियम् । दधिध्वम् । प्र । वः । देवऽत्रा । वाचम् ।

कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अभि) आभिमुख्ये (वः) युष्माकम् (देवीम्) दिव्याम् (धियम्)
प्रज्ञाम् (दधिध्वम्) (प्र) (वः) युष्माकम् (देवत्रा) विद्वत्सु (वाचम्)
कृणुध्वम् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यान्देवत्रावर्त्तमानां देवीं धियं यूयमभि दधिध्वं तां वो वयमपि दधीमहि । यान्देवत्रा वाचं यूयं प्र कृणुध्वं तां वो वयमपि प्र कुर्याम ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्यैर्विद्वदनुकरणेन प्रज्ञा विद्या वाक् च धर्त्तव्या ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जिस (देवत्रा) विद्वानों में वर्त्तमान (देवीम्) दिव्य (धियम्) बुद्धि
को तुम (अभिदधिध्वम्) सब ओर से धारण करो वस (वः) आपकी बुद्धि को हम लोग भी
धारण करें विद्वानों में जिस (वाचम्) वाणी को तुम (प्र, कृणुध्वम्) प्रसिद्ध करो वस (वः)
आपकी वाणी को हम लोग भी (प्र) प्रसिद्ध करें ॥ ९ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि विद्वानों का अनुकरण कर बुद्धि विद्या और वाणी को
धारण करें ॥ ९ ॥

पुनस्त विद्वान् कीदृशो भवेदित्याह ।

फिर यह विद्वान् कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ चष्ट आस्तां पाथो नदीनां वरुण उग्रः सहस्रचक्षाः ॥ १० ॥ २५ ॥

आ । चष्टे । आसाम् । पाथः । नदीनाम् । वरुणः । उग्रः । सहस्र-
चक्षाः ॥ १० ॥ २५ ॥

पदार्थः—(आ) (चष्टे) समन्तात्कथयति (आसाम्) (पाथः) उदकम्
(नदीनाम्) (वरुणः) सूर्य इव (उग्रः) तेजस्वी (सहस्रचक्षाः) सहस्रं चक्षंसि
दर्शनानि यस्माद्यस्य वा ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वन् यथा वरुण उग्रः सहस्रचक्षास्सूर्य आसां नदीनां पाथ
आकर्षति पूरयति च तथाभूतो भवान् मनुष्यचित्तान्याकुप्य यतो विद्यामाचष्टे तस्मा-
त्सत्कर्तव्योऽस्ति ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो विद्वान्सूर्यवदविद्यां निवार्य विद्याप्रकाशं जनयति
स एवात्र माननीयो भवति ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वन् जैसे (वरुणः) सूर्य के समान (उग्रः) तेजस्वी जन (सहस्रचक्षाः)
जिसके वा जिससे हजार दर्शन होते हैं वह सूर्य (आसाम्) इव (नदीनाम्) नदियों के (पाथः)
जल को खींचता खीर पूरा करता है वैसे हुए आप मनुष्यों के चित्तों को खींच के जिस कारण विद्या
को (आचष्टे) कहते हैं इससे साकार करने योग्य हैं ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंभार है—जो विद्वान् सूर्य के तुल्य अविद्या को
निवार के विद्या के प्रकाश को उत्पन्न करता है वही यहाँ माननीय होता है ॥ १० ॥

पुनस्त राजा किंत् किं कुर्यादित्याह ।

फिर वह राजा किसक तुल्य क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

राजा राष्ट्रानां पेशां नदीनामनुत्तमस्मै क्षत्रं विश्वायु ॥ ११ ॥

राजा । राष्ट्रानाम् । पेशः । नदीनाम् । अनुत्तम् । अस्मै । क्षत्रम् ।
विश्वऽत्रायु ॥ ११ ॥

पदार्थः—(राजा) (प्रकाशमानः) (राष्ट्रानाम्) राज्यानाम् । अत्र वा क्वन्सीति
एतन्नामाय । (पेशः) रूपम् (नदीनाम्) (अनुत्तम्) अनुकूलं शत्रुभिरबाधितम् (अस्मै)
(क्षत्रम्) धनं राज्यं वा (विश्वायु) विश्वं संपूर्णमायु यस्मात्तत् ॥ ११ ॥

अन्वयः—यो राजा नदीनां पेश इव राष्ट्रानां रक्षां विधत्तेऽस्मादनुत्तं विश्वायु
क्षत्रं भवति ॥ ११ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यो राजा न्यायकारी विद्वान् भवति तम्प्रति समुद्रं
नद्य इव प्रजा अनुकूला भूत्वैश्वर्यं जनयन्ति पूर्णमायुश्चाह्वयं भवति ॥ ११ ॥

पदार्थ—जो (राजा) प्रकाशमान (नदीनाम्) नदियों के (पेशः) रूप के समान (राष्ट्राणाम्) राज्यों की रक्षा का विधान करता है (अस्मै) इसके लिये (अनुत्तम्) शत्रुओं से अप्रीहित (विश्वायु) जिससे समस्त आयु होती है वह (उत्तम) धन वा राज्य होता है ॥ ११ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसुतोपमासंकार है—जो राजा व्यावहारिक विद्वान् होता है उसके प्रति समुद्र को नदी जैसे वैसे प्रजा अनुकूल होकर देवर्ष्य को उत्पन्न कराती है और इस राजा की पूरी आयु भी होती है ॥ ११ ॥

पुनः राजजनाः किं कुर्युरित्याह ।

फिर राजजन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अविष्टो अस्मान्विश्वांसु विद्वद्यु कृणोत शंसं निनिस्तोः ॥ १२ ॥

अविष्टोऽति । अस्मान् । विश्वासु । विदुः । अद्युम् । कृणोत । शंसम् । निनिस्तोः ॥ १२ ॥

पदार्थ—(अविष्टो) दोषेष्वप्रविष्टाः सन्तो रक्षतः (अस्मान्) तदनुकूलान् राज्याधिकारिणः (विश्वासु) अनिजासु (विदुः) प्रजासु (अद्युम्) प्रकाशरहितं व्यवहारम् (कृणोत) (शंसम्) प्रशंसनम् (निनिस्तोः) निन्दितुमिच्छन्तः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे राजजना यूयं विश्वासु विद्वदस्मान्प्रविष्टो सन्त रक्षत अस्माकं शंसं कृणोत अस्मान्निनिस्तोर्व्यवहारमद्यु कृणोत ॥ १२ ॥

भावार्थ—राजजनाः प्रजासु वर्तमानान् निन्दकान् जनान् निवार्य प्रशंसकान् संरक्ष्य प्रजासु पितृव्यवर्तित्वा अविद्यान्धकारं निवारयन्तु ॥ १२ ॥

पदार्थ—हे राजजनो तुम (विश्वासु) समस्त (विदुः) प्रजाओं में (अस्मान्) उनके अनुकूल राज्याधिकारी हम जनों को (अविष्टो) दोषों में न प्रवेश किये हुए निरंतर रक्षा करो हमारी (शंसम्) प्रशंसा (कृणोत) करो हम लोगों की (निनिस्तोः) निन्दा करना चाहते हुए के (अद्युम्) प्रकाशरहित व्यवहार को प्रकाश करो ॥ १२ ॥

भावार्थ—राजजन प्रजाओं में वर्तमान निन्दक जनों का निवारण कर प्रशंसा करने वालों की रक्षा कर और प्रजाजनों में पिता के समान वर्त कर अविद्यान्धकार को निवारण करें ॥ १२ ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे राजजन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

व्येत्तु दिष्टुर्विद्वषामशेषा युयोत विष्वग्रपस्तनूनाम् ॥ १३ ॥

वि । एतु । दिष्टुत् । विषाम् । अशेषा । युयोत । विष्वक् । रपः । तनूनाम् ॥ १३ ॥

पदार्थः—(वि) विशेषेण (पतु) प्राप्नोतु (दिद्युत्) सृष्टं द्योतमानम् (द्विषाम्) द्वेष्टणाम् (अशेषा) असुखानि (युयोत) (विश्वक्) व्याप्तम् (रपः) अपराधम् (तनूनाम्) शरीराणाम् ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे राजजना विद्वांसो यूयं द्विषामशेषां कुरु तनूनां दिद्युद्विषमप्यो युयोत पृथक्कुरुत यतः भद्रान्सर्वान्सुखं वंशे ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे राजजना यूयं ये धार्मिकान् वीडयेयुस्तान् दण्डेन पवित्रान् कुरुत यतो सर्वतस्सर्वान्सुखं प्राप्नुयात् ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे राजजन विद्वानो तुम (द्विषाम्) द्वेष करने वालों को (अशेषा) असुख अर्थात् दुःख को करो (तनूनाम्) शरीरों के (दिद्युत्) निरन्तर प्रकाशमान (विश्वक्) और व्याप्त (रपः) अपराध को (युयोत) अलग करो ।। सव भद्र उत्तम सब अनुग्रहों को पुनः (वि, पतु) व्याप्त हो ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे राजजनों । तुम, जो कर्त्तिक समर्थों को पीड़ा देवें उनको दंड से पवित्र करो जिससे सब ओर से सब को पुनः प्राप्त हो ॥ १३ ॥

पुनः स राजा किं कुर्यादित्याह ।

किं वह राजा क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अवीक्षो अग्निर्हव्यान्मोभिः प्रेष्ठो अस्मा अधायि स्तोमः ॥ १४ ॥

अवीत् । नः । अग्निः । हव्यऽअत् । नमःऽभिः । प्रेष्ठः । अस्मै । अधायि । स्तोमः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(अवीत्) रक्षेत् (नः) अस्मान् (अग्निः) पावक इव (हव्यात्) यो हव्यान्वसि सः (नमोभिः) अन्नादिभिः (प्रेष्ठः) अतिशयेन प्रियः (अस्मै) (अधायि) भ्रियते (स्तोमः) प्रशंसत्यवहारः ॥ १४ ॥

अन्वयः—येन राजाऽस्मै राष्ट्राय प्रेष्ठस्तोमोऽधायि यो हव्यादग्निरिव राजा नमोभिर्नोऽस्मान् अधीत् स एवास्माभिः सत्कर्तव्योऽस्ति ॥ १४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—यथा सूर्यस्त्वप्रकाशेन सर्वाव्रजति तथा राजा न्यायप्रकाशेन सर्वाः प्रजा रक्षेत् ॥ १४ ॥

पदार्थः—जिस राजा ने (अस्मै) इस राज्य के शिखे (प्रेष्ठः) अतीव प्रिय (स्तोमः) प्रशंसा व्यवहार (अधायि) धारण किया गया जो (हव्यात्) होम करने योग्य अन्न भोजन करने वाले (अग्निः) अग्नि के समान वर्त्तमान (नमोभिः) अन्नादि पदार्थों से (नः) हम लोगों की (अवीत्) रक्षा करे वही हम लोगों को सत्कार करने योग्य है ॥ १४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसुतोपमाङ्कार है—जैसे सूर्य स्वप्रकाश से सब की रक्षा करता है वैसे राजा न्याय के प्रकाश से सब प्रजा की रक्षा करे ॥ १४ ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे राजजन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सज्जुर्वेभिरपां नपातं सस्त्रायं कृध्वं शिवो नो अस्तु ॥ १५ ॥

सज्जुः । देवेभिः । अपाम् । नपातम् । सस्त्रायम् । कृध्वम् । शिवः । नः ।
अस्तु ॥ १५ ॥

पदार्थः—(सज्जुः) सह वर्त्तमानः (देवेभिः) विद्वद्भिर्विद्भ्यैः पृथिव्यादिभिर्वा (अपाम्) जलानाम् (नपातम्) जो न पतति न नश्यति तं मेघमिव (सस्त्रायम्) सुहृदम् (कृध्वम्) कुरुध्वम् (शिवः) मङ्गलकारी (नः) अस्मभ्यमस्माकं वा (अस्तु) ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! यथा देवेभिस्सज्जुस्सूर्योऽपां नपातं करोति तथा भवान् नः शिवोऽस्तु हे विद्वांस ईदृशं राजानं नस्सस्त्रायं गृधं कृध्वम् ॥ १५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—हे मनुष्य ! यथा सूर्यादयः पदार्थाः जगति मित्र-
सहृदित्या सुखकारिणो भवन्ति तथैव राजजना सर्वेषां सस्त्रायो भूत्वा मङ्गलकारिणो
भवन्ति ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे राजा जैसे (देवेभिः) विद्वानों से वा पृथिवी आदि दिव्य पदार्थों के (सज्जुः) साथ वर्त्तमान सूर्यमयहृद (अपां नपातम्) जलों के इस व्यवहार को जो नहीं मह होता मेघ के समान करता है वैसे आप (नः) हमारे का हमारे द्विजे (शिवः) मङ्गलकारी अस्तु) हों हे विद्वानों वैसे राजा को हमारा (सस्त्रायम्) मित्र (कृध्वम्) कीजिये ॥ १५ ॥

भावार्थः—इस मंत्र में वाचकसुतोपमाङ्कार है—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य आदि पदार्थ जगत् में मित्र के समान वर्त्त कर सुखकारी होते हैं वैसे ही राजजन सब के मित्र होकर मङ्गलकारी होते हैं ॥ १५ ॥

पुनस्ते राजजना किंवत् किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे राजजन किसके नृत्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अप्जामुक्थैरहिं गृणीषे ब्रुध्ने नदीनां रजःसु पीदन् ॥ १६ ॥

अप्जाम् । उक्थैः । अहिम् । गृणीषे । ब्रुध्ने । नदीनाम् । रजःसु ।
पीदन् ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अश्वाम्) अप्सु जातम् (उच्यैः) ये तद्वगुणप्रशंसकैर्वचोभिः (अहिम्) मेघमिव (गृणीषे) (बुध्ने) अन्तरिक्षे (नदीनाम्) सरिताम् (रजःसु) लोकेष्वैश्वर्येषु वा (सीदन्) तिष्ठन् ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! यथा सूर्यो बुध्ने वर्तमानो नदीनां रजःसु सीदन् अश्वामहिं जमयति तथोक्त्यै राष्ट्रे रजःसु सीदन् नदीनां प्रवाहमिव यतो विद्या गृणीषे तस्मात्सत्कर्तव्योऽसि ॥ १६ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजपुरुषा यथा सूर्यो वर्षाभिर्नदीः पूरयति तथा धनधान्यैः प्रजा यूयं पूरयत ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे राजा जैसे सूर्य (बुध्ने) अन्तरिक्ष में वर्तमान (नदीनाम्) नदियों के संबन्धी (रजःसु) ओकों में (सीदन्) स्थिर होता हुआ (अश्वाम्) जलों में उत्पन्न हुए (अहिम्) मेघ को उत्पन्न करता है वैसे (उच्यैः) उसके गुणों के प्रशंसक वचनों से राज्य में जो ऐश्वर्य उनमें स्थिर होते हुए आप नदियों के प्रवाह के समान जिससे निष्क को (गृणीषे) कहते हो इससे साकार करने योग्य हो ॥ १६ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—हे राजपुरुषो ! जैसे सूर्य वर्षा से नदियों को पूर्य करता है वैसे धन धान्यों से तुम प्रजाओं को पूर्य करो ॥ १६ ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे राजजन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा नोऽहिर्बुध्न्यो रिषे धान्मा यज्ञो अस्य सिधहतायोः ॥ १७ ॥

मा । नः । अहिः । बुध्न्यः । रिषे । धात् । मा । यज्ञः । अस्य । सिधन् ।
श्रुतयोः ॥ १७ ॥

पदार्थः—(मा) निषेधे (नः) अस्मान् (अहिः) मेघः (बुध्न्यः) बुध्नेऽन्तरिक्षे भवः (रिषे) हिसनाय (धात्) दध्यात् (मा) निषेधे (यज्ञः) राजपात्रनीयो व्यवहारः (अस्य) राज्ञः (सिधत्) हिसितः स्यात् (श्रुतायोः) श्रुतं सत्यं न्यायधर्मं कामयमानस्य ॥ १७ ॥

अन्वयः—ये विद्वांसो यथा बुध्न्योऽहिर्नो रिषे मा धात् यथाऽस्पृतायो राज्ञो यज्ञो मा सिधत्तथाऽनुतिष्ठत ॥ १७ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—हे राजादयो मनुष्याः ! यथाऽकृष्टिर्न स्यात् न्याय-व्यवहारो न त्रयेस्तथा तथा यूयं विधत्त ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो जैसे (बुध्न्यः) अन्तरिक्ष में उत्पन्न हुआ (अहिः) मेघ (नः) हम ओकों को (रिषे) हिसा के बिधे (मा) मत (धात्) चारण करे वा जैसे (अस्य) इस (श्रुतायोः)

सत्तम व्याप धर्म की कामना करने वाले राजा को (यज्ञः) प्रजा पालन करने योग्य व्यवहार (मा, सिधत्) मत मह हो वैसा अनुष्ठान करो ॥ १० ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसुसोपमात्मकार है—हे राजा आदि मनुष्यो ! जैसे अवर्षण न हो, स्वायम्बुधर न मह हो, वैसा तुम विधान करो ॥ १० ॥

पुनस्ते राजजनाः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे राजजन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उत न एषु नृषु श्रवो धुः प्र राये यन्तु शर्धन्तो अर्यः ॥ १८ ॥

उत । नः । एषु । नृषु । श्रवः । धुः । प्र । राये । यन्तु । शर्धन्तः ।
अर्यः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (नः) अस्माकम् । अत्र वा जन्वसौत्यवसानम् । (एषु) (नृषु) नायकेषु मनुष्येषु (श्रवः) अन्नं भवणं वा (धुः) दध्युः (प्र) (राये) धनाय (यन्तु) गच्छन्तु (शर्धन्तः) बलवन्तः (अर्यः) अरयश्शत्रवः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे राजन् ये न एषु राये श्रवो धुस्तेस्मान्प्राप्नुवन्तु ये नः शर्धन्तो नृशत्रवोऽस्माकं राज्यादिकमिच्छेयुस्ते दूरं प्र यन्तु ॥ १८ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः सज्जनानां निकटे दुष्टानां दूरे स्थित्वा धीरुन्नेया ॥ १८ ॥

पदार्थ—हे राजा जो (नः) हमारे (एषु) इन व्यवहारों में (राये) धन के लिये (श्रवः) अन्न वा भवण को (धुः) धारण करें वे हम लोगों को प्राप्त हों (उत) और जो हम लोगों को (शर्धन्तः) बली करते हुए (नृषु) नायक मनुष्यों में (अर्यः) शत्रु जन हमारे राज्य आदि ऐश्वर्य को चाहें वे दूर (प्र, यन्तु) पहुँचें ॥ १८ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को चाहिये कि सज्जनों के निकट और दुष्टों के दूर रह कर सच्ची की उन्नति करें ॥ १८ ॥

के शत्रुनिवारणे समर्था भवन्तीत्याह ।

कीन शत्रुओं के निवारण में समर्थ होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तपन्ति शत्रुं स्वर्णभूमं महासेनासो अमेभिरेषाम् ॥ १९ ॥

तपन्ति । शत्रुम् । स्वः । न । भूमं । महासेनासः । अमेभिः ।
एषाम् ॥ १९ ॥

पदार्थः—तपन्ति (शत्रुम्) (स्वः) सुखम् (न) इव (भूमं) भवेम । अत्र दृथचोतस्तिष्ठ इति दीर्घः । (महासेनासः) महती सेना येषान्ते (अमेभिः) बलादिभिः (एषाम्) वीराणाम् ॥ १९ ॥

अन्वयः—ये महासेनास एवाममेभिः शत्रुं तपन्ति तैस्तद् राजादयो वयं स्वर्गं भूमि । १६ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! यदि भवता योद्धृणां शूरवीराणां सेना सत्कृत्य रक्षयेत तर्हि ते शत्रयो निह्नीयेरन् सुखं च सततं वर्धेत ॥ १६ ॥

पदार्थः—(महासेनासः) जिनकी बड़ी सेना है वे जन (एवाम्) इन वीरों के (अमेभिः) बहादुरों से (शत्रुम्) शत्रु को (तपन्ति) तपाते हैं उनके साथ राजा आदि हम लोग (स्वः) सुख (न) जैसे हो वैसे (भूमि) प्रसिद्ध हों ॥ १६ ॥

भावार्थः—हे राजा यदि आपसे योद्धा शूरवीर जनों की सेना सत्कार कर रक्षायी जाय तो आप के शत्रुजन बिना आप और सुख निरन्तर बड़े ॥ १६ ॥

पुनः राजाभात्यभृत्याः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर राजा और अभ्य भृत्य परस्पर कैसे वर्ते
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ यत्नः पत्नीर्गमन्त्यच्छा त्वष्टा सुपाणिर्दधातु वीरान् ॥ २० ॥ २६ ॥

आ । यत् । नः । पत्नी । गमन्ति । अच्छ । त्वष्टा । सुपाणिः । दधातु ।
वीरान् ॥ २० ॥ २६ ॥

पदार्थः—(आ) (यत्) याः (नः) अस्मान्माकं या (पत्नीः) भार्याः (गमन्ति) प्राप्नुवन्ति (अच्छ) सम्यक् । अत्र सहित्यामिति धीर्घः । (त्वष्टा) दुःखच्छेदकः (सुपाणिः) शोभनहस्तो राजा (दधातु) (वीरान्) शौर्यादिगुणोपेता-जमात्यादिभृत्यान् ॥ २० ॥

अन्वयः—हे राजन् यथा यथाः पत्नीर्नोऽच्छाऽऽगमन्ति रक्षन्ति यथा च यथा ता रक्षेम तथा त्वष्टा सुपाणिर्भवान् वीरान् दधातु ॥ २० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुपः—यथा पतिव्रताः स्त्रियः स्त्रीव्रताः पतयश्च परस्परेषां प्रीत्या रक्षां विदधति तथा राजा धार्मिकानमात्यभृत्याश्च धार्मिकं राजानं सततं रक्षन्तु ॥ २० ॥

पदार्थः—हे राजा जैसे (यत्) जो (पत्नीः) भार्या (नः) हम लोगों को (अच्छा) अच्छे प्रकार (या, गमन्ति) प्राप्त होती और रक्षा करती हैं और जैसे हम लोग उनकी रक्षा करें वैसे (त्वष्टा) दुःख निच्छेद करने वाला (सुपाणिः) सुन्दर हाथों से युक्त राजा आप (वीरान्) शूरता आदि गुणों से युक्त मन्त्री और भूत्यों को (दधातु) धारण करो ॥ २० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुपेपमालंकार है—जैसे पतिव्रता जो स्त्रीव्रत पति जन परस्पर की प्रीति से रक्षा करते हैं वैसे राजा धार्मिकों की, जमात्य और भृत्यजन धार्मिक राजा की निरन्तर रक्षा करें ॥ २० ॥

पुनस्ते राजामात्यादयः परस्परं कथं वर्त्तेरन्नित्याह ।

फिर वे राजा और मन्त्री आदि परस्पर कैसे वर्त्ते
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रति नः स्तोमं त्वष्टा जुषेत स्यात् अस्मे अरमन्तिर्वसूयुः । २१ ॥

प्रति । नः । स्तोमम् । त्वष्टा । जुषेत । स्यात् । अस्मे इति । अरमन्तिः ।
वसूयुः ॥ २१ ॥

पदार्थः—(प्रति) (नः) अस्मान् अस्माकं वा (स्तोमम्) प्रशंसाम् (त्वष्टा)
हुः अविच्छेदको राजा (जुषेत) प्रीत्या सेवेत (स्यात्) भवेत् (अस्मे) अस्मासु
(अरमन्तिः) अरं अन्नं मन्तिः प्रश्ना यस्य सः (वसूयुः) वसूनि धनानि कामयमानः ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा यवं राजानं प्रीत्या सेवेमहि तथाऽरमन्तिर्वसूयुस्त्वष्टा
राजा नोऽस्मां प्रति जुषेत यथाऽयं राजा नः स्तोमं जुषेत तथा वयमस्य कीर्तिं सेवेमहि
यथाऽयमस्मे प्रीतः स्यात् तथा वयमप्यस्मिन्प्रीताः स्याम ॥ २१ ॥

भावार्थः—अत्र याचकलु०—यत्र राजामात्यभृत्यप्रजाजना अभ्योऽभ्येवामुन्नतिं
चिकीर्षन्ति तत्र सर्वमैश्वर्यं सुखं वर्धनं च प्रजायते ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो ! जैसे हम लोग राजा की प्रीति से सेवा करें वैसे (अरमन्तिः) पूर्ण
मन्ति है जिस की (वसूयुः) वनों की कामना करता हुआ (त्वष्टा) हुः अविच्छेद करने वाला राजा
(नः) हम लोगों को (प्रति, जुषेत) प्रीति से सेवे जैसे वह राजा हमारी (स्तोमम्) प्रशंसा को
सेवे वैसे हम लोग इसकी कीर्ति को सेवें जैसे वह (अस्मे) हम लोगों में प्रसन्न (स्यात्) हो वैसे
हम लोग भी इस में प्रसन्न हों ॥ २१ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में याचकलुप्तोपमाङ्गकार है—जहां राजा अमात्यभृत्य और प्रजाजन एक
दूसरे की उन्नति को करना चाहते हैं वहां समस्त ऐश्वर्य सुख और वृद्धि होती है ॥ २१ ॥

पुनस्ते राजादयः प्रजासु कथं वर्त्तेरन्नित्याह ।

फिर वे राजादि प्रजाजनों में कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ता नो रामन्नातिषाचो वसून्प्रा रोदसी वरुणानी शृणोतु ।

वरुन्त्रीभिः सुशरणो नो अस्तु त्वष्टा सुदत्रो वि दधातु रायः ॥ २२ ॥

ता । नः । रामन् । रातिः साचः । वसूनि । आ । रोदसी इति । वरुणानी ।
शृणोतु । वरुन्त्रीभिः । सुऽशरणः । नः । अस्तु । त्वष्टा । सुऽदत्रः । वि ।
दधातु । रायः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(ता) तानि (नः) अस्मभ्यम् (रासन्) प्रदद्युः (रातिवाचः) ये राति सचन्ते सम्बन्धन्ति ते (वसूनि) धनानि (आ) (रादसी) छात्रावृथिभ्यो (वरुणानी) जनादिपदार्थयुक्ते (शृणोतु) (वरुणीभिः) वरुणीयानिर्विद्याभिः (सुशरणः) शोभनं शरणमाधयो यस्य सः (नः) अस्मभ्यम् (अस्तु) (त्वष्टा) दुःखविच्छेदकः (सुदत्रः) सुन्दुदानः (वि, दधातु) (रायः) धनानि ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो भवन्तो वरुणीभिर्वरुणानी रोदसी इव रातिवाचः सन्तो नस्मा वसूत्या रासन् हे राजन् सुदत्रस्त्वष्टा सुशरणो भवान् नो रक्षकोऽस्तु नो रायो विदधातु अस्माकं वार्ताः शृणोतु ॥ २२ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये राजपुरुषाः सूर्यभूमियत् प्रजाः धनयन्ति तासां न्यायकरणाय वार्ताः शृण्वन्ति यथावत्पुरुषार्थेन भीमतीः प्रकुर्वन्ति त एवात्रास्तुत्या भवन्ति ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो आप (वरुणीभिः) वरुणसम्बन्धो विष्मधो मे (वरुणानी) जनादि पदार्थयुक्त (रोदसी) पक्ष्मत् और पृथिवी के समान (रातिवाचः) राज सम्बन्ध करते हुए (नः) हम लोगों के लिये (ता) उन (वसूनि) धनों को (आरासन्) आपसे प्रकर देवें हे राजन् (सुदत्रः) आपसे दानयुक्त (त्वष्टा) दुःखविच्छेदक (सुशरणः) सुन्दर आश्रय जिनका वह आप (नः) हमारे रक्षक (अस्तु) हो हमारे लिये (रायः) धनों को (वि, दधातु) विधान कीजिये । हमारी वार्ता (शृणोतु) सुनिये ॥ २२ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमात्कार है—जो राजपुरुष सूर्य और भूमि के तुल्य प्रजाजनों को धनी करते, उनके न्याय करने को वार्ता सुनते और यथावत् पुरुषार्थ से जयमीयान् करते हैं वे ही पर्व सुख वाले होते हैं ॥ २२ ॥

पुनर्विद्वांसोऽन्यान्प्रति किं किं बोधयेयुरित्याह ।

किं विद्वान् जन आभ्यो को क्या क्या ज्ञान देवें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तन्नो रायः पर्वतास्तन्न आपस्तद्रानिवाच ओषधीः कृत द्यौः ।

वनस्पतिभिः पृथिवी सजोषा उभे रोदसी परि पासतो नः ॥ २३ ॥

तत् । नः । रायः । पर्वताः । तत् । नः । आपः । तत् । रातिऽसाचः । ओषधीः । उत । द्यौः । वनस्पतिभिः । पृथिवी । सजोषाः । उभे इति । रोदसी इति । परि । पासतः । नः ॥ २३ ॥

पदार्थः—(तत्) तान् (नः) अस्मभ्यम् (रायः) धनानि (पर्वताः) मेघाः शैला वा (तत्) तान् (नः) अस्मभ्यम् (आपः) जलानि (तत्) तान् (रातिवाचः) या राति क्षानं सचन्ते ताः (ओषधीः) यवाद्याः (उत) अपि (द्यौः) सूर्य (वनस्पतिभिः)

षटादिभिस्सह (पृथिवी) भूमिः (सज्जोषाः) समानसेवी (उभे) (रोदसी) छावा-
पृथिव्यौ (परि) सर्वतः (पासतः) रक्षेनाम् (नः) अस्मान् ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा पर्वता नस्तद्वाया रातिषाञ्च आपो नस्तदोषधीस्तदुत
सज्जोषा दीर्घनस्पतिभिः पृथिवी उभे रोदसी च नः परि पासतस्तथाऽस्मान् भवन्तो
शिक्षयन्तु ॥ २३ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु० अध्येतारः श्रोतारश्च बाध्यापकानुरदेशकान्प्रत्येवं
प्रार्थयेयुरस्मान् भवन्त एव बोधयन्तु येन वयं सर्वस्या सृष्टेः सकाशान्मुखोन्नतिं कर्तुं
सततं शक्नुयामेति ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो जैसे (पर्वताः) मेघ वा शीत (नः) हमारे लिये (तत्) उन (रायः)
धनों को (रातिषाचः) जो दान का सम्बन्ध करते हैं वा (आपः) जलों को वा (तत्) उन
(ओषधीः) वषादि ओषधियों को वा (तत्) उन अन्य वस्तुओं को (उत) मिश्रण करके (सज्जोषाः)
समान सेवनेवाला जन वा (यौः) सूर्य (वनस्पतिभिः) षटादिकों के साथ (पृथिवी) पृथिवी वा
(उभे) दोनों (रोदसी) प्रकाश और पृथिवी भी (नः) हम लोगों की (परि, पासतः) रक्षा करें
जैसे हम लोगों की आप लोग रक्षा करें ॥ २३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—पढ़ने और सुनने वाले जन पढ़ाने और
उपदेश कराने वालों के प्रति ऐसी प्रार्थना करें हम लोगों को आप ऐसा बोध करावें कि जिससे हम
लोग सब कृष्टि के सकाश से पुनः की उत्थिति कर सकें ॥ २३ ॥

पुनर्विद्वांसः किंवर्तिकं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वांस जन किसके मुख्य क्या करें इस विषय को जगले मन्त्र में कहते हैं ।

अनु तदुर्वी रोदसी जिहातामनुं युक्षो वरुण इन्द्रसखा ।

अनु विश्वे मरुतो ये सहासो रायः स्याम धरुणं धियध्वै ॥ २४ ॥

अनु । तत् । उर्वी इति । रोदसी इति । जिहाताम् । अनु । युक्षः । वरुणः ।
इन्द्रसखा । अनु । विश्वे । मरुतः । ये । सहासः । रायः । स्याम । धरुणम् ।
धियध्वै ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अनु) (तत्) तानि (उर्वीः) बहुपदार्थयुक्ते (रोदसी) छावा-
पृथिव्यौ (जिहाताम्) प्राप्नुतः (अनु) (युक्षः) यो दिवः प्रकाशान् वासयति
(वरुणः) श्रेष्ठः (इन्द्रसखा) इन्द्र परमैश्वर्यो राजा सखा यस्य सः (अनु) (विश्वे)
सर्वे (मरुतः) मनुष्याः (ये) (सहासः) सहनशीला बलवन्तः (रायः) धनस्य (स्याम)
(धरुणम्) (धियध्वै) धर्तुं समर्थाः ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यद्योर्ध्वं रोदसी तदनु जिह्वातामिन्द्रसखा वरुणोऽनु-
जिह्वाता ये विश्वे सदासो मरुतोऽनुजिह्वातान्तथा वयं रायो धरुण धियध्वै शक्तिमन्तः
स्याम ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यथा सृष्टिस्था भूम्यादयः पदार्थास्सर्वान्भूत्वा सुखं
प्रयच्छन्ति तथैव यूयं भवत ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो जैसे (उर्ध्वः) बहुपदार्थयुक्त (रोदसी) आकाश और पृथिवी
(तत्) उन पदार्थों को (अनु, जिह्वाताम्) अनुकूल प्राप्त हों वा (इन्द्रसखा) परमेश्वर राजा सखा
मित्र जिस का (वरुणः) प्रकाशों को बसाता (धरुणः) और छेड़ जन (अनु) पीछे आवे वा (ये)
जो (विश्वे) सर्व (सदासः) सद्गुणवीर्य और बलवान् (मरुतः) मनुष्य अनुकूलता से प्राप्त हों ।
वैसे हम लोग (रायः) धन के (धन्यम्) धारण करने वाले को (धियध्वै) धारण करने को
समर्थ (स्याम) हों ॥ २४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे सृष्टिस्थ भूमि आदि पदार्थ सब को धारण कर सुख देते हैं वैसे
ही आप हों ॥ २४ ॥

पुनः सेव्यसेवकाध्यापकाध्येतारः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

किं सेव्य सेवक और अध्यापक अभ्येता जन परस्पर कैसे वर्ते
इस विषय को अगले पत्र में कहते हैं ।

तस्य इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥ २७ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः ।
जुषन्त । शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ २५ ॥ २७ ॥

पदार्थः—(तत्) सुखम् (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रः) विद्युन्निब राजा (वरुण)
भेष्टः (मित्रः) सखा (अग्निः) पात्रकः (आपः) जलानि (ओषधी) वषाद्याः (वनिनः)
किरणयन्तः (जुषन्त) सेवन्ते (शर्मन्) शर्मणि सुखे गृहे वा (स्याम) भवेम
(मरुताम्) मनुष्याणाम् (उपस्थे) समीपे (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः
(सदा) (नः) अस्मान् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये वनिन इन्द्रो वरुणो मित्रोऽग्निराप ओषधीश्च
तस्सजुषन्त येन यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात तेषां सुष्माकं मरुतामुपस्थे शर्मन् वयं स्थिराः
स्याम ॥ २५ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरिदमेष्टव्यं विदुषां सङ्गेन यथा विद्युदादयः पदार्थास्त्वकार्याणि
सेवेरन् तथा ययमनु तिष्ठेमेति ॥ २५ ॥

अत्राध्येनध्यापकस्त्रीपुरुषराजप्रजासेनाभृत्यविश्वेदेवंगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति ऋक्संहितास्य सूक्तं सप्तविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थ—हे विद्वानो जो (यमिनः) किरणकान् (इन्द्रः) बिजुली के समान राजा (पुरुषः)
मेष्ट (मित्रः) मित्रजन (अग्निः) दासक (आपः) जल और (ओषधीः) यवादि ओषधी (नः)
हमारे लिये (तत्) उस सुक्त को (तुभ्यम्) सेवते हैं जिससे (पूषम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों
से (नः) हम लोगों को (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा करो उन तुम (महताम्) लोगों के
(उपस्थे) समीप (तमेव) सुक्त में हम लोग स्थिर (स्थाम) हैं ॥ २५ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को ऐसी ह्मङ्गा करनी चाहिये कि विद्वानों के संग से जैसे बिजुली आदि
पदार्थ अपने कामों को सेवें वैसे हम लोग अनुष्ठान करें ॥ २५ ॥

इस सूक्त में अध्येता, अध्यापक, जो, पुरुष, राजा, प्रजा, सेना, भृत्य और विश्वे देवों के गुण और कर्मों
का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जायगी चाहिये ।

यह बींतीसवां सूक्त और सप्तार्धसवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ पञ्चत्रिंशत्तमस्य पञ्चदशर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठिर्षिः । विश्वेदेवा देवताः ।

१ । २ । ३ । ४ । ५ । ११ । १२ त्रिष्टुप् । ६ । ८ । १० । १५

निचृत्त्रिष्टुप् । ७ । ९ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

१३ । १४ सुक्त्रिष्टुप्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

मनुष्यैः सृष्टिपदार्थेभ्यः किं किं गृहीतव्यमित्याह ।

अथ पन्द्रह ऋषिवाले पैंतीसवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को
सृष्टिपदार्थों से क्या क्या ग्रहण करना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

शम्नं इन्द्राग्नी भवतामवोऽभिः शम्नं इन्द्रावरुणा रातहव्या ।

शमिन्द्रासोमा सुविताय शं योः शं न इन्द्रापुषणा वाजसातौ ॥ १ ॥

शम् । नः । इन्द्राग्नी इति । भवताम् । अवोऽभिः । शम् । नः । इन्द्रावरुणा ।
रातहव्या । शम् । इन्द्रासोमा । सुविताय । शम् । योः । शम् । नः । इन्द्रा-
पुषणा । वाजसातौ । १ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखकारको (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्राग्नी) विद्युत्पावकी (भवताम्) (अबोभिः) रत्नणादिभिः (शम्) मङ्गलकारको (नः) (अस्मभ्यम्) (इन्द्रावरुणा) विद्युज्जले (रातहव्या) रातं दत्तं इज्यं गृहीतुं योग्यं वस्तु याभ्यां तो (शम्) सुखवर्धको (इन्द्रासोमा) विद्युरोषधिगणौ (सुविताय) देवर्थाय (शम्) (योः) सुखनिमित्तौ (शम्) आनन्दप्रदौ (नः) अस्मभ्यम् (इन्द्रापूषणा) विद्युद्वायु (वाजसातो) सङ्ग्रामे ॥ १ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर ! वाजसातो सुविताय नोऽबोभिस्सहेन्द्राग्नी शं शं रातहव्येन्द्रावरुणा मशमिन्द्रासोमा शं योरिन्द्रापूषणा नः शं च भवतां तथा वयं प्रयतेमहि ॥ १ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर भवत्कृपया विद्युत्संगेन स्वपुरुषार्थेन भवद्रचितायां सृष्टौ वर्तमानेभ्यो विद्युदादिपदार्थेभ्यो वयमुपकारं गृहीतुं ग्राहयितुमिच्छामस्सोऽयमस्माकं प्रयत्नः सफलः स्यात् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर (वाजसातो) संग्राम में (सुविताय) देवर्ष होने के लिये (नः) हम लोगों को (अबोभिः) रत्न आदि के साथ (इन्द्राग्नी) बिजुली और साधारण अग्नि (शम्) सुख करने वाले (शम्) मङ्गल करने वाले (रातहव्या) दीप्ति है ग्रहण करने को वस्तु जिन्होंने देते (इन्द्रावरुणा) बिजुली और जल (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुख करने वाले (इन्द्रासोमा) बिजुली ओषधिगण (शम्) सुखकारक (योः) सुख के निमित्त और (इन्द्रापूषणा) बिजुली और वायु (नः) हमारे लिये (शम्) आनन्द देने वाले (भवताम्) हों वैसे हम लोग प्रयत्न करें ॥ १ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर ! आप की कृपा से, विद्वानों के संग से और अपने पुरुषार्थ से आप की रची हुई सृष्टि में वर्तमान बिजुली आदि पदार्थों से हम लोग उपकार करना करना चाहते हैं सो यह हम लोगों का प्रयत्न सफल हो ॥ १ ॥

मनुष्यैर्यथैश्वर्यादीनि सुखकराणि स्युस्तथा विधेयमित्याह ।

मनुष्यों को जैसे देवैश्वर्य आदि सुख करने वाले हों वैसे विधान करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो भगः शम् नः शंसो अस्तु शं नः पुरन्धिः शम् सन्तु रायः ।

शं नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं नो अर्यमा पुरुजातो अस्तु ॥ २ ॥

शम् । नः । भगः । शम् । ऊं इति । नः । शंसः । अस्तु । शम् । नः ।

पुरम्ऽधिः । शम् । ऊं इति । सन्तु । रायः । शम् । नः । सत्यस्य । सुयमस्य ।

शंसः । शम् । नः । अर्यमा । पुरुऽजातः । अस्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखकरः (नः) अस्मभ्यम् (भगः) ऐश्वर्यम् (शम्) सुखकरः (उ) वित्तकें (नः) अस्मभ्यम् (शंसः) अनुशासनं प्रशंसा वा (अस्तु)

भवतु (शम्) सुखकरः (नः) अस्मभ्यम् (पुरन्धिः) पुरवः बहवः पदार्था ध्रियन्ते
यस्मिन्स आकाशः (शम्) सुखकराः (उ) (सन्तु) (रायः) धनानि (शम्) सुखप्रदः
(नः) अस्मभ्यम् (सत्यस्य) यथार्थस्य धर्मस्य परमेश्वरस्य (सुयमस्य) सुन्दर नियमेन
प्रापणीयस्य (शंसः) प्रशंसा (शम्) आनन्दकर (न) अस्मभ्यम् (अर्यमा)
न्यायकारी (पुरुजातः) पुरुषु बहुषु नरेषु प्रसिद्ध (अस्तु) भवतु ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा नो भग शं न शंसः शम् पुरन्धिः शमस्तु नः
रायः शम् सन्तु नः सत्यस्य सुयमस्य शंसः शं पुरुजातोऽर्यमा नः शमस्तु तथा वयं
प्रयत्नेमहि ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या गृह्यं यथैश्वर्यं पुरया कीर्तिरवकाशो धनानि धर्मो योगः
न्यायाधीशश्च सुखकराः स्युस्तथाऽनुतिष्ठत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे (नः) हम लोगों के लिये (भगः) ऐश्वर्य (शम्) सुख करने
वाला (नः) हम लोगों के लिये (शंसः) शिखा वा प्रशंसा (शम्) सुख करने वाली (उ)
और (पुरन्धिः) बहुत पदार्थ जिस में रखे जाते हैं वह आकाश (शम्) सुख करने वाला (अस्तु)
हो (नः) हम लोगों के लिये (रायः) धन (शम्) सुख करने वाले (उ) ही (सन्तु) हो (नः)
हम लोगों के लिये (सत्यस्य) यथार्थ धर्म वा परमेश्वर की (सुयमस्य) सुन्दर नियम से मास करने
योग्य व्यवहार की (शंसः) प्रशंसा (शम्) सुख देने वाली और (पुरुजातः) बहुत मनुष्यों में
प्रसिद्ध (अर्यमा) न्यायकारी (नः) हमारे लिये (शम्) आनन्द देने वाला (अस्तु) होवे वैसे
हम लोग प्रयत्न करें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम जैसे ऐश्वर्य, पुरयकीर्ति, अवकाश, धन, धर्म, योग और
न्यायाधीश सुख करने वाले हो वैसे अनुष्ठान करो ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैः सृष्ट्या कीदृशुपकारो श्रुतव्य इत्याह ।

फिर मनुष्यों को सृष्टि से कैसा उपकार लेना चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो धाता शम् धर्ता नो अस्तु शं न उरूची भवतु स्वधाभिः ।

शं रोदसी बृहती शं नो अद्रिः शं नो देवानां सुहृवानि सन्तु ॥ ३ ॥

शम् । नः । धाता । शम् । ऊँ इति । धर्ता । नः । अस्तु । शम् । नः ।

उरूची । भवतु । स्वधाभिः । शम् । रोदसी इति । बृहती इति । शम् । नः ।

अद्रिः । शम् । नः । देवानाम् । सुहृवानि । सन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—(शम्) शमित्यस्य सर्वत्रैव पूर्वोक्तरीत्यार्थो वेदितव्यः (नः) अस्मभ्यम्
(धाता) धर्ता (शम्) (उ) (धर्ता) पोषकः (नः) अस्याप्येवमेव अतुर्थीबहुवचना-

स्तस्याधो वेदितव्यः (अस्तु) (शम्) (नः) (उरुची) या बहुनञ्जति प्राप्नोति सा
पृथिवी (भवतु) (स्वधाभिः) अक्षादिभिः (शम्) (रोदसी) द्यावाभ्यन्तरिक्षे (वृद्धती)
महत्वी (शम्) (नः) (अद्रिः) मेघः (शम्) (नः) (देवानाम्) विदुषाम् (सुदवानि)
सुष्ठु आह्वानानि प्रशंसनानि वा (सन्तु) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन् वा भवत्कृपया सङ्गेन त्वं नो धाता शम् धर्ता
नः शमस्तु स्वधाभिः सहोरुची नः शं भवतु वृद्धती रोदसी नः शं भवतां अद्रिर्नः शं भवतु
नो देवानां सुदवानि शं सन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः पोषकादिभ्य उपकारान् प्रहीतुं विजानन्ति ते सर्वाणि
सुखानि लभन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् आप की कृपा और संग से (नः) हम लोगों के लिये
(धाता) धारण करने वाला (शम्) सुखरूप (उ) और (धर्ता) पुष्टि करने वाला (नः) हम
लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो (स्वधाभिः) अक्षादिकों के साथ (उरुची) जो बहुत
पदार्थों को प्राप्त होती वह पृथिवी (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुख देने वाली (भवतु) हो
(वृद्धती) महान् (रोदसी) प्रकाश और अन्तरिक्ष (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप
होवें (अद्रिः) मेघ (नः) हमारे लिये (शम्) सुखकारक हो (न) हम लोगों के लिये
(देवानाम्) विद्वानों के (सुदवानि) सुन्दर आवाहन प्रशंसा से सुखाने (शम्) सुखरूप (सन्तु)
हों ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य पुष्टि करने वालों से उपकार लेना जानते हैं वे सब सुखों को पाते
हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ।

किं मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो अग्निज्योतिरनीको अस्तु शं नो मित्रावरुणावश्विना शम् ।

शं नः सुकृतां सुकृतानि सन्तु शं न इषिरो अभि वातु वातः ॥ ४ ॥

शम् । नः । अग्निः । ज्योतिः । अनीकः । अस्तु । शम् । नः । मित्रावरुणा ।

अश्विना । शम् । । नः । सुकृताम् । सुकृतानि । सन्तु । शम् । नः ।

इषिरः । अभि । वातु । वातः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (अग्निः) पावकः (ज्योतिरनीकः) ज्योतिरेषानीकं
सैन्यमिव यस्य तः (अस्तु) (शम्) (नः) (मित्रावरुणा) प्राणोदानो (अश्विना)
व्यापिनो (शम्) (शम्) (नः) (सुकृताम्) ये सुष्ठु धर्ममेव कुर्वन्ति तेषाम्
(सुकृतानि) धर्माचरणानि (सन्तु) (शम्) (नः) (इषिरः) सद्यो गन्ता (अभि)
(वातु) (वातः) वायुः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन् वा भवत्कृपया ज्योतिरनीकोऽग्निर्नः शमस्त्व-
श्विना शं मित्रावरुणौ नः शं भवतां नः सुकृतां सुकृतानि शमिषिरो वातो नः शमभि
वातु ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये अग्निवारुणादिभ्यः कार्याणि साध्नुवन्ति ते समग्रैर्भ्यर्ममनुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् आप की कृपा से (ज्योतिरनीकः) ज्योति ही सेना के
समान जिस की (अग्निः) वह अग्नि (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुलरूप (अस्तु) हो
(अश्विना) आपक पदार्थ (शम्) सुलरूप और (मित्रावरुणौ) प्राण और उदान (नः) हमारे
लिये (शम्) सुलरूप होवें (नः) हम (सुकृताम्) सुन्दर धर्म करने वालों के (सुकृतानि)
धर्मोपकरण (शम्) सुलरूप सन्तु ही और (इषिः) शीघ्र जाने वाला (वातः) वायु (नः) हम
लोगों के लिये (शम्) सुलरूप (अग्नि, वातु) सब ओर से बहे ॥ ४ ॥

भावार्थः—जो अग्नि और वायु आदि पदार्थों से कर्मों को सिद्ध करते हैं वे समग्र देवर्ष
को प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो द्यावापृथिवी पूर्वहूतो शमन्तरिक्षं दृश्यं नो अस्तु ।

शं न ओषधीर्वनिनो भवन्तु रजसस्पतिरस्तु जिष्णुः ॥ ५ ॥ २८ ॥

शम् । नः । द्यावापृथिवी इति । पूर्वहूतो । शम् । अन्तरिक्षम् । दृश्यं ।

नः । अस्तु । शम् । नः । ओषधीः । वनिनः । भवन्तु । शम् । नः । रजसः ।

पतिः । अस्तु । जिष्णुः ॥ ५ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (द्यावापृथिवी) विशुद्धभूमी (पूर्वहूतो) पूर्वेषां इतिः
प्रशंसा यस्मिन् येन वा तस्याम् (शम्) (अन्तरिक्षम्) भूमिसूर्ययोर्मध्यमाकाशम्
(दृश्यं) दर्शनाय (नः) (अस्तु) (शम्) (नः) (ओषधीः) यवसोमलताद्याः
(वनिनः) वनानि सन्ति येषु ते वृक्षाः (भवन्तु) (शम्) (नः) (रजसः) लोकजातस्य
(पतिः) स्वामी (अस्तु) (जिष्णुः) अयशीजः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वरशिक्षको भवत्कृपोपदेशाभ्यां पूर्वहूतो द्यावापृथिवी
मशं दृश्येऽन्तरिक्षं नशमस्त्वोषधीर्वनिनो नशं भवन्तु रजसस्पतिर्जिष्णुर्मश-
मस्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये सर्वान् सृष्टिस्थान् पदार्थान् सुखाय संयोज्यमहन्ति त एवोत्तमा
विद्वान्सस्सन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे जगदीश्वर और सिद्धा देने वाले आप की कृपा और कपदेश से (पूर्वद्विती) जिसमें विद्वानों की प्रशंसा विद्यमान वा जिससे विद्वानों की प्रशंसा होती है उस में (आवापृथिवी) विद्युत् की और भूमि (नः) हम लोगों के जिसे (शम्) सुख (इच्छा) देने के (अन्तरिक्षम्) भूमि और सूर्य के बीच का आकाश (वाः) हम लोगों के जिसे (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो और (ओषधीः) ओषधि तथा (यमिनः) वन जिनमें विद्यमान वे वृक्ष (नः) हमारे जिसे (शम्) सुखरूप (भवन्तु) हों (रजसः) जोकों में आपका हुआ कर (पतिः) स्वामी (जिष्णुः) जयशील (नः) हमारे जिसे (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो ॥ २ ॥

भावार्थ—ओ सच सृष्टि पदार्थों को सुख के संयुक्त करने को योग्य होते हैं वे ही जलम विद्वाप् होते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं विज्ञाय सम्प्रयुज्य किं प्राप्तव्यमित्याह ।

फिर विद्वानों को क्या ज्ञान के और संयुक्त कर क्या पाने योग्य है इस विषय को जगजे मन्त्र में कहते हैं ।

शं न इन्द्रो वसुभिर्देवो अस्तु शमादित्येभिर्वरुणः सुशंसः ।

शं नो रुद्रो रुद्रेभिर्जलापः शं नस्त्वष्टाग्राभिर्गिरि शृणोतु ॥ ६ ॥

शम् । नः । इन्द्रः । वसुभिः । देवः । अस्तु । शम् । आदित्येभिः । वरुणः । सुशंसः । शम् । नः । रुद्रः । रुद्रेभिः । जलापः । शम् । नः । त्वष्टा । ग्राभिः । इह । शृणोतु ॥ ६ ॥

पदार्थ—(शम्) (नः) (इन्द्रः) विद्युत्सूर्यो वा (वसुभिः) पृथिव्यादिभिस्सह (देवः) दिव्यगुणकर्मस्वभावयुक्तः (अस्तु) (शम्) (आदित्येभिः) संवत्सरस्य मासैः (वरुणः) जलसमुदायः (सुशंसः) प्रशस्तप्रशंसनीयः (शम्) (नः) (रुद्रः) परमात्मा जीवो वा (रुद्रेभिः) जीवैः प्राणैर्वा (जलापः) दुःखनिवारकः (शम्) (नः) (त्वष्टा) सर्ववस्तुविच्छेदकोऽग्निरिव परीक्षको विद्वान् (ग्राभिः) वाग्भिः । अनेति वाक्यनाम । निघ० १ । ११ । (इह) अस्मिन्संसारे (शृणोतु) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर विद्वन् वा भवरसहायपरीक्षामिह वसुभिस्सह देव इन्द्रो नः शमादित्येभिस्सह सुशंसो वरुणो नः शमस्तु रुद्रेभिस्सह जलापो रुद्रो नश्शमस्तु ग्राभिस्सह त्वष्टा नश्श शृणोतु ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये पृथिव्यादित्यशुविद्युदेवैरजीवप्राणान् विज्ञायेद्वैतद्विद्यामभ्यास्य परीक्षां कृत्वा सर्वान् विदुष उद्योगिनः कुर्वन्ति तेऽथ किं किमेभ्यस्ते नाप्नुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थ—हे जगदीश्वर वा विद्वान् आपके सहाय से और परीक्षा से (इह) वहाँ (वसुभिः) पृथिव्यादिकों के साथ (देवः) दिव्य गुणकर्मस्वभावयुक्त (इन्द्रः) विद्युत् की वा सूर्य (नः) हम

जोगों के लिये (शम्) सुखरूप और (आदित्येभिः) संवत्सर के महीनों के साथ (सुशंस) प्रशंसित प्रशंसा करने योग्य (वस्तु) अथ समुदाय (नः) हम जोगों के लिये (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो (रुद्रेभिः) जीव प्राणों के साथ (जन्वाचः) दुःख निवारण करने वाळा (रुद्रः) परमात्मा वा जीव (नः) हम जोगों के लिये (शम्) सुखरूप हो (प्राभिः) वायियों के साथ (त्वहा) सर्व वस्तुविच्छेद करने वाळा अग्नि के समान परीक्षक विद्वान् (नः) हम जोगों के लिये (शम्) सुख (भवोतु) सुखे ॥ ६ ॥

भावार्थ—जो पृथिवी, आदित्य और वायु की विष्ठा से ईश्वर, जीव और प्राणों को जान महां इनकी विष्ठा को पहा परीक्षा कर सब को विद्वान् और उजोगी करते हैं वे इस संसार में किस किस ऐश्वर्य को मही प्राप्त होते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वद्भिः कैरुपायैर्जगदुपकारः कर्त्तव्य इत्याह ।

फिर विद्वानों को कितन उपायों से जगत् का उपकार करना योग्य है
इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नः सोमो भवतु ब्रह्म शं नः शं नो प्रावाणः शम् सन्तु यज्ञाः ।

शं नः स्वरूपां मितयो भवन्तु शं नः प्रस्वः शम्भस्तु वेदिः ॥ ७ ॥

शम् । नः । सोमः । भवतु । ब्रह्म । शम् । नः । शम् । नः । प्रावाणः ।
शम् । ऊँ इति । सन्तु । यज्ञाः । शम् । नः । स्वरूपाम् । मितयः । भवन्तु ।
शम् । नः । प्रस्वः । शम् । ऊँ इति । अस्तु । वेदिः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (सोमः) चन्द्रः (भवतु) (ब्रह्म) धनमन्नं वा (शम्) (नः) (शम्) (नः) (प्रावाणः) मेघाः (शम्) (नः) (सन्तु) (यज्ञाः) अग्निहोत्रादयः शिल्पगता (शम्) (नः) (स्वरूपाम्) यज्ञशालास्तम्भशब्दानाम् (मितयः) (भवन्तु) (शम्) (नः) (प्रस्वः) यः प्रसूयन्ते ता ओषधयः (शम्) (नः) (अस्तु) (वेदिः) कुर्याद्विकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् भवन्कृपाध्यापनाभ्यां सोमो नश्यं भवतु ब्रह्म नः शं भवतु प्रावाणो नः शं सन्तु यज्ञा नः शम् सन्तु स्वरूपां मितयो नः शं भवन्तु प्रस्वो नश्यं भवन्तु वेदिः नः शम्भस्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विश्वीयधीधनयज्ञादिभ्यः अगस्तुखेनोपकुर्वन्ति तेष्यनुत्तं सुखं लभन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे जगदीश्वर वा विद्वान् आपकी कृपा और पढ़ाने से (सोमः) चन्द्रमा (नः) हम जोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवतु) हो (ब्रह्म) धन वा ब्रह्म (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप हो (प्रावाणः) मेघ (नः) हम जोगों के लिये (शम्) सुखरूप (सन्तु) हों (यज्ञाः)

अग्निहोत्र को आदि से शिवाय यज्ञ पर्यन्त (नः) हम लोगों के लिये (शम्, व) सुखरूप ही हो (स्वस्त्वाम्) यज्ञशास्त्र के स्तम्भ शब्दों के (मितवः) यमाद्य हमारे लिये (शम्) सुखरूप (भवन्तु) हों (प्रत्यः) जो आपका होती है वह जोरसे (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप हों और (वेदिः) कुण्ड आदि हमारे लिये (शम्, व) सुख ही (अस्तु) हो ॥ ७ ॥

भावार्थ—ओ मनुष्य विद्या, जोरधी, धन और यज्ञादि से जगत् का सुख के साथ उपकार करते हैं वे अतुल्य सुख पाते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किमेष्टम्यमित्याह ।

फिर विद्वान् जनों को क्या इच्छा करनी चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नः सूर्यं उरुचक्षा उदेतु शं नश्चतस्रः प्रदिशो भवन्तु ।

शं नः पर्वता ध्रुवयो भवन्तु शं नः सिन्धवः शम्भु सन्तु आर्षः ॥ ८ ॥

शम् । नः । सूर्यः । उरुचक्षाः । उत् । एतु । शम् । नः । चतस्रः । प्रदिशः । भवन्तु । शम् । नः । पर्वताः । ध्रुवयः । भवन्तु । शम् । नः । सिन्धवः । शम् । ऊँ इति । सन्तु । आर्षः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (सूर्यः) सविता (उरुचक्षाः) उरुणि बहूनि चक्षसि दर्शनानि यस्मात्सः (उत्) (एतु) (शम्) (नः) (चतस्रः) (प्रदिशः) पूर्वाद्या देशान्याद्या वा (भवन्तु) (शं) (नः) (पर्वताः) शैलाः (ध्रुवयः) स्वस्वस्थाने स्थिराः (भवन्तु) (शम्) (नः) (सिन्धवः) नद्यः समुद्रा वा (शम्) (व) (सन्तु) (आर्षः) अक्षानि प्राणा वा ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे परेश विद्वान् वा भवन्ति कृत्वा उरुचक्षास्सूर्यः नः शम्भुने चतस्रः प्रदिशः नः शं भवन्तु ध्रुवयः पर्वताः नः शं भवन्तु सिन्धवो नः शम्भुः शम्भु सन्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—य जगदीश्वरनिर्मितेभ्यः सूर्यादिभ्य उपकारानादातुं शक्नुवन्ति तेऽत्र धीराज्यसत्कीर्तिमस्तो जायन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे परमेश्वर वा विद्वान् आपकी शिवा से (उरुचक्षाः) जिससे बहुत दर्शन होते हैं वह (सूर्यः) सूर्य (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुख रूप (उदेतु) उदय हो (चतस्रः) चार (प्रदिशः) पूर्वादि वा देशानी आदि दिशा वा विदिश (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवन्तु) हों (ध्रुवयः) अपने अपने स्थान में स्थिर (पर्वताः) पर्वत (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवन्तु) हों (सिन्धवः) नदी वा समुद्र (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप और (आर्षः) जल वा प्राण (शम्) सुखरूप (व) ही (सन्तु) हों ॥ ८ ॥

भावार्थ—ओ जगदीश्वर मे बनाने हुए सूर्यादिकों से उपकार ले सकते हैं वे इस जगत् में श्री राज्य और कीर्ति पाते होते ॥ ८ ॥

पुनः शिष्यैः शिष्यान् संशिक्ष्य कीदृशाः संपादनीया इत्याह ।

फिर शिक्षकजनों को शिष्यजन अच्छी शिक्षा देने कैसे सिद्ध करने आदियें
इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो अदितिर्भवतु ब्रतेभिः शं नो भवन्तु मरुतः स्वर्काः ।

श नो विष्णुः शमु पूषा नो अस्तु शं नो भवित्रं शम्भस्तु वायुः ॥ ६ ॥

शम् । नः । अदितिः । भवतु । ब्रतेभिः । शम् । नः । भवन्तु । मरुतः ।
सुऽस्वर्काः । शम् । नः । विष्णुः । शम् । ऊं इति । पूषा । नः । अस्तु । शम् ।
नः । भवित्रम् । शम् । ऊं इति । अस्तु । वायुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (अदितिः) विदुषी माता (भवतु) (ब्रतेभिः)
सत्कर्मभिः (शम्) (नः) (भवन्तु) (मरुतः) प्राणा इव त्रिषा मनुष्याः (स्वर्काः)
शोधना अर्का मन्त्रा विद्याः देवास्ते (शम्) (नः) (विष्णुः) व्यापको जगदीश्वरः
(शम्) (उ) (पूषा) पुष्टिकर ब्रह्मचर्यादिव्यवहारः (नः) (अस्तु) (शम्) (नः)
(भवित्रम्) भवितव्यम् (शम्) (उ) (अस्तु) (वायुः) पवनः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशका विद्वांसो यूयं यथाऽदितिर्ब्रतेभिस्सह नश्य
भवतु स्वर्का मरुतो ब्रतेभिस्सह नः शं भवन्तु विष्णुर्नः शं भवतु पूषा नः शम्भस्तु भवित्रं
नः शं भवतु वायुर्नः शमु अस्तु तथा शिक्षयम् ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—मातादिभिविदुषाभिः कन्याः पित्रादिभिर्विद्वद्भिः
पुत्रास्सम्यक् शिक्षणीया यदेतं भूमिमारभ्येश्वरपर्यन्तपदार्थानां विद्याः प्राप्य धर्मिष्ठा भूत्वा
सर्वान् मनुष्यादीन् सततमानन्दयेयुः ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक विद्वानो ! तुम जैसे (अदितिः) विदुषी माता
(ब्रतेभिः) अपने कामों के साथ (नः) हम लोगों को (शम्) सुखरूप (भवतु) हो और (स्वर्काः)
सुन्दर मन्त्र विचार हैं जिनके वे (मरुतः) प्राणों के समान त्रिषजन अपने कामों के साथ (शम्)
सुखरूप (भवन्तु) हों (विष्णुः) व्यापक जगदीश्वर (नः) हम लोगों के [=को] (शम्)
सुखरूप हो (पूषा) पुष्टि करनेवाला ब्रह्मचर्यादि व्यवहार (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप
(उ) हो (अस्तु) हो (भवित्रम्) होनेहार काम (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप होवे और
(वायुः) पवन (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप (उ) हो (अस्तु) हो वैसी शिक्षा देओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमात्मकार है—माता आदि विदुषियों को कन्या और
विद्वान् पिता आदि को पुत्र अपने प्रकार शिक्षा देने योग्य हैं जिससे यह भूमि से से के ईश्वर पर्यन्त
पदार्थों की विद्याओं को पाके धार्मिक होकर सब मनुष्यों को निरन्तर आनन्दित करें ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वद्भिः कीदृशी शिक्षा कार्येत्याह ।

किर विद्वानों को कैसी शिक्षा करनी चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो देवः सविता त्रायमाणः शं नो भवन्नुषसो विभातीः ।

शं नः पर्जन्यो भवतु प्रजाभ्यः शं नः क्षेत्रस्य पतिरस्तु शम्भुः ॥

१० ॥ २६ ॥

शम् । नः । देवः । सविता । त्रायमाणः । शम् । नः । भवन्तु । उषसः ।
विभातीः । शम् । नः । पर्जन्यः । भवतु । प्रजाभ्यः । शम् । नः । क्षेत्रस्य ।
पतिः । अस्तु । शम्भुः ॥ १० ॥ २६ ॥

पदार्थः—(श) (नः) (देवः) सर्वसुखप्रदाना स्वप्रकाशः (सविता) सकल-
जगद्गुणात्क ईश्वरः (त्रायमाणः) रक्षन् शम्) (नः) (भवन्तु) (उषसः) प्रभातवेला,
(विभातीः) विश्वेष्वर्थातिमत्य (शम्) (नः) (पर्जन्यः) मेघः (भवतु) (प्रजाभ्यः)
(शम्) (नः) (क्षेत्रस्य) क्षयन्ति निवसन्ति यस्मिन् अगति तस्य (पतिः) स्वामीश्वरो
राजा वा (अस्तु) शम्भुः) यः शं सुखं भावयति सः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे विद्वान्सो गूयन्तथास्मान् शिक्षध्वं यथा त्रायमाणः सविता देवो
नः शं भवतु विभातीरुषसो नश्य भवन्तु पर्जन्यः प्रजाभ्यो नश्यं भवतु क्षेत्रस्य पति-
शम्भुर्नश्यमस्तु ॥ १० ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—विद्वद्भिर्वेदादिविद्याभिः परमेश्वरादिपदार्थगुण-
कर्मस्वभावाः विद्यार्थिनः प्रति यथावत् प्रकाशनीयाः येन सर्वेभ्य उपकारं प्रदीतुं
शक्नुयुः ॥ १० ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! तुम जैसे हम लोगों को शिक्षा देओ जैसे (त्रायमाणः) रक्षा करता
हुआ (सविता) सकल जगत् की उत्पत्ति करने वाला ईश्वर (देवः) जो कि सब सुखों का देने वाला
आप ही प्रकाशमान रह (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवतु) हो (विभातीः)
विद्योवता से दीप्तिवाली (उषसः) प्रभात वेला (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवन्तु)
हों (पर्जन्यः) मेघ (प्रजाभ्यः) (नः) हम प्रजाजनों के लिये (शम्) सुखरूप (भवतु) हो और
(क्षेत्रस्य, पतिः) जिसके बीच में निवास करते हैं उस जगत् का स्वामी ईश्वर वा राजा (शम्भुः)
सुख की भावना कराने वाला (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो ॥ १० ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—विद्वानों को वेदादि विद्याओं से परमेश्वर
आदि पदार्थों के गुणकर्मस्वभाव विद्यार्थियों के प्रति यथावत् प्रकाश करने चाहिये जिससे सभी से
उपकार हो सके ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः कान् प्राप्नुयुरित्याह ।

फिर मनुष्य किन्को प्राप्त हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो देवा विश्वदेवा भवन्तु शं सरस्वती सह धीभिस्तु ।
शमभिषाचः शमु रातिषाचः शं नो दिव्याः पार्थिवाः शं नो
अप्याः ॥ ११ ॥

शम् । नः । देवाः । विश्वदेवाः । भवन्तु । शम् । सरस्वती । सह । धीभिः ।
अस्तु । शम् । अभिऽसाचः । शम् । ऊँ इति । रातिऽसाचः । शम् । नः ।
दिव्याः । पार्थिवाः । शम् । नः । अप्याः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (देवाः) विद्यादिशुभगुणानां दातारः (विश्वदेवाः)
सर्वे विद्वांसः (भवन्तु) (शम्) (सरस्वती) विद्यासुशिक्षायुक्ता वाक् (सह)
(धीभिः) प्रज्ञाभिः सह (अस्तु) (शम्) (अभिषाचः) य आभ्यन्तर आत्मनि सख्यं
सम्बन्धंति ते (शम्) (उ) (रातिषाचः) ये रातिं विद्यादिदानं सख्यंते ते (शम्)
(नः) (दिव्याः) शुद्धगुणकर्मस्वभावाः (पार्थिवाः) पृथिव्यां विदिता राजानः बहुमूल्याः
पदार्था वा (शम्) (नः) (अप्याः) अण्डु भवा नौपायिनो मुक्ताद्याः पदार्था वा ॥ ११ ॥

अन्वयः—अस्मच्छुभाचारेण देवा विश्वदेवा नः शं भवन्तु सरस्वती धीभिः सह
नः शमस्त्वभिषाचः नः श भवन्तु रातिषाचो नः शमु भवन्तु दिव्याः पार्थिवाः शमप्याश्च
नः शं भवन्तु ॥ ११ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरीदृशः श्रेष्ठाऽऽचारः कर्त्तव्यो येन सर्वान् सर्वे विद्वांसः
शोभना प्रज्ञा वाक् च योगिनो विद्यादाताः राजानः सिद्धिपतय तथा दिव्याः पदार्थाः
प्राप्नुयुः ॥ ११ ॥

पदार्थः—हमारे शुभ गुणों के आचार से (देवाः) विद्यादि शुभ गुणों के देने वाले (विश्व,
देवाः) सब विद्वांस जन (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवन्तु) हों (सरस्वती)
विद्या सुशिक्षायुक्त वाणी (धीभिः) उत्तम बुद्धियों के (सह) साथ (नः) हम लोगों के लिये
(शम्) सुखरूप (अस्तु) हों (अभिषाचः) जो आभ्यन्तर आत्मा में सम्बन्ध करते हैं वे (नः)
हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप हों और (रातिषाचः) विद्यादि दान का सम्बन्ध करने वाले हम
लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (उ) हों तथा (दिव्याः) शुभ गुण कर्म स्वभावयुक्त
(पार्थिवाः) पृथिवी में विदित राजजन्म का बहुमूल्य वस्तु (शम्) सुखरूप और (अप्याः) जलों में
केलक हुए नौकाओं से जाने वाले या मोती आदि पदार्थ हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप
हों ॥ ११ ॥

भावार्थ—मनुष्यों को ऐसा आचार करना चाहिये जिससे सब को सब विद्वान् जन सुन्दर बुद्धि और बायी विद्या देने वाले योगी जन राजा और शिल्पी जन तथा दिव्य पदार्थ प्राप्त हों ॥ ११ ॥

पुनर्मनुष्याः किमिच्छेयुरित्याह ।

फिर मनुष्य किसकी इच्छा करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नः सत्यस्य पतयो भवन्तु शं नो अर्वन्तः शम् सन्तु गावः ।

शं नः अभवः सुकृतः सुदस्ताः शं नो भवन्तु पितरो हवेषु ॥ १२ ॥

शम् । नः । सत्यस्य । पतयः । भवन्तु । शम् । नः । अर्वन्तः । शम् ।
ऊँ इति । सन्तु । गावः । शम् । नः । अभवः । सुकृतः । सुदस्ताः । शम् ।
नः । भवन्तु । पितरः । हवेषु ॥ १२ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (सत्यस्य) सत्यमः वगादिव्यवहारस्य (पतयः)
पातकाः (भवन्तु) (शम्) (नः) (अर्वन्तः) उत्तमा अश्वाः (शम्) (उ) (सन्तु)
(गावः) घेनवः (शम्) (नः) (अभवः) मेधाविनः (सुकृतः) धर्मात्मानः (सुदस्ताः)
शोभनेषु कर्मसु दस्ता येषां ते (शम्) (नः) (भवन्तु) (पितरः) (हवेषु)
हवणादिसां कर्मसु ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे अगदीश्वर विद्वन् वा यथा हवेषु सत्यस्य पतयो नः शं भवन्तु अर्वन्तो
नः शं भवन्तु गावो नः शम् सन्तु सुकृतस्तुदस्ता अभवो नः शं सन्तु पितरो नः शं
भवन्तु तथा विधेहि ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यैरेवं शीलं वर्तय्य येन राजाः प्रीताः स्युः येषां प्रीत्या सर्वे पशवो
विद्वान्तः पितरश्च प्रसन्नाः सुखकरा भवेयुः ॥ १२ ॥

पदार्थः—हे अगदीश्वर वा विद्वान् जैते (हवेषु) हवन आदि शब्दों कामों में । सत्यस्य । सत्य
माषण आदि व्यवहार के (पतयः) पति नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप भवन्तु)
होवें (अर्वन्तः) उत्तम घोड़े (नः) हमारे लिये (शम्) सुखरूप होवें (गावः) दूध देती हुई गाय
(नः) हम लोगों को (शम्) सुखरूप (उ) ही (सन्तु) हों (सुकृतः) धर्मात्मा (सुदस्ताः)
सुन्दर शब्दों कामों में हाथ डालने वाले (अभवः) बुद्धिमान् जन (नः) हम लोगों के लिये (शम्)
सुखरूप हों (पितरः) पितृजन (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप (भवन्तु) होवें विसा
विदाय करो ॥ १२ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को ऐसे शील की धारणा करनी चाहिये जिससे आप सज्जन प्रसन्न हों
जिनकी प्रीति से सब पशु और विद्वान् पितृजन प्रसन्न और सुख करने वाले होवें ॥ १२ ॥

पुनर्विद्भिः कः शिवा कार्येत्याह ।

फिर विद्वान् जनों को क्या शिक्षा करनी चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो अज एकपादेवो अस्तु शं नोऽहिर्बुध्न्यः । शं समुद्रः ।

शं नो अपानपात्पेरुस्तु शं नः पृश्निर्भवतु देवगोपाः ॥ १३ ॥

शम् । नः । अजः । एकपात् । देवः । अस्तु । शम् । नः । अहिः ।
बुध्न्यः । शम् । समुद्रः । शम् । नः । अपाम् । नपात् । पेरुः । अस्तु । शम् ।
नः । पृश्निः । भवतु । देवगोपाः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(शम्) (नः) (अजः) यः कदाचिन्न आयते जगदीश्वरः (एकपात्)
सर्वे जगदेकस्मिन् पादे यस्य सः (देवः) सर्वसुखप्रदाता (अस्तु) (शम्) (नः) (अहिः)
मेघः (बुध्न्यः) बुध्नेऽस्तमिते भवः (शम्) (समुद्रः) समुद्रवन्त्यापो यस्मिन् स
सागरः (शम्) (नः) (अपाम्) (नपात्) न विशन्ते पादा यस्यां सा नो (पेरुः)
पारयिता (अस्तु) (शम्) (नः) (पृश्निः) अन्तरिक्षमवकाशः (भवतु) (देवगोपाः)
सर्वेषां रक्षकः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो गूर्य तथा शिस्तर्ध्व यथा न अज एकपादेवशमस्तु
बुध्न्योऽहिर्भक्षमस्तु समुद्रो नश्शमस्त्वयां पेरुर्नपातः शमस्तु देवगोपाः पृश्निः शं
भवतु ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे अध्यापकोपदेशका ' गृगमम्याभ्रममराणादिदोषरहितेश्वर मेघसमुद्र-
नीविद्या प्रादयस्तु यतो यत् सर्वेषां रक्षका भवेम ॥ १३ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो ! तुम कैसी शिवा देवो जैय (नः) हम लोगों को (अजः) जो कभी
नहीं डगध होता वह जगदीश्वर (एकपात्) जिसके पै. में सब जगत् विद्यमान है (देवः) सब सुख
देने वाला विद्वान् (शम्) सुखरूप (अस्तु) हो (बुध्न्यः) अन्तरिक्ष में अस्तित्व होने वाला (अहिः)
मेघ (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप हो (समुद्रः) जिसमें अपने प्रकार जल उबलते हैं
वह सागर (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप हो (अपाम्) जलों का (पेरुः) पार करने
वाला बीर (नपात्) पैर जिसके नहीं हैं वह नीचा (नः) हम लोगों के लिये (शम्) सुखरूप
(अस्तु) हो (देवगोपाः) और सब की रक्षा करने वाला (पृश्निः) अन्तरिक्ष अवकाश हम लोगों के
लिये (शम्) सुखरूप (भवतु) हो ॥ १३ ॥

भावार्थः—हे अध्यापक और उपदेशको । तुम हम लोगों को अन्धमम्यादि दोषरहित ईश्वर,
मेघ, समुद्र, और नीच की विद्या का प्रह्व कराइये जिससे हम लोग सब के रक्षक हों ॥ १३ ॥

पुनर्मनुष्याः किमवश्यं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या अवश्य करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आदित्या रुद्रा वसवो जुषन्ते इदं ब्रह्म क्रियमाणं नवीयः ।

शृण्वन्तु नो दिव्याः पार्थिवास्तो गोजाता उत ये यज्ञियांसः ॥ १४ ॥

आदित्याः । रुद्राः । वसवः । जुषन्तु । इदम् । ब्रह्म । क्रियमाणम् ।
नवीयः । शृण्वन्तु । नः । दिव्याः । पार्थिवासः । गोऽजाताः । उत । ये ।
यज्ञियांसः ॥ १४ ॥

पदार्थः—(आदित्याः) अष्टाश्वारिशद्वर्षकृतेन ब्रह्मचर्येण पूर्णविद्याः (रुद्राः)
चतुश्चत्वारिशद्वर्षमितेन ब्रह्मचर्येणाधीतविद्याः (वसवः) चत्वारिशद्वर्षपरिमारेण
ब्रह्मचर्येण पठितवेदशास्त्राः (जुषन्तु) सेवन्ताम् (इदम्) प्रत्यक्षम् (ब्रह्म) बृहद्धनमस्त
वा (क्रियमाणम्) वसमाने संपाद्यमानम् (नवीयः) अतिशयेन नूतनम् (शृण्वन्तु)
(नः) अस्माकं विद्याः (दिव्याः) दिवि शुद्धे कमनीये गुणाश्च भवाः (पार्थिवासः)
पृथिव्यां विदिताः (गोजाताः) गवा सुशिक्षिता वाचा प्रादुर्भूताः (उत) (ये)
(यज्ञियांसः) यज्ञसम्पादकाः ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ये भवन्त आदित्या रुद्रा वसवो दिव्याः पार्थिवास्तो
गोजाता उत ये यज्ञियांसः सन्ति ते न इदं नवीयः क्रियमाणं ब्रह्म जुषन्तास्माभिरधीतं
शृण्वन्तु ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यै धामि कान् विदुष आदुष सत्कृत्यान्नादिना समन्त्यै स्वश्रुतं
संश्राव्य शेषमेव्यः शृण्वन्तु यतो निर्भ्रमाः सर्वे स्युः ॥ १४ ॥

पदार्थः हे विद्वांसो जो आ । लोग (आदित्याः) चत्वारिंशतीस वर्ष प्रमाण से ब्रह्मचर्य सेवन
से विद्या पढ़े हुए हों वा (रुद्राः) चत्वारिंशतीस वर्ष प्रमाण ब्रह्मचर्य से विद्या पढ़े हुए हों वा (वसवः)
चत्वारिंशतीस वर्ष परमाण्व जिसका है वेसे ब्रह्मचर्य से विद्या पढ़े हुए हैं वा (दिव्याः) बृहद् मनोहर गुण
आदि में सज्जित वा (पार्थिवासः) पृथिवी में विदित वा (गोजाताः) सुशिक्षित वाचो से उत्पन्न
हुए (उत) और (ये) जो (यज्ञियांसः) यज्ञ संपादन करने वाले हैं वे (नः) हम लोगों के लिये
(इदम्) इस प्रत्यक्ष (नवीयः) अत्यन्त नवीन (क्रियमाणम्) वर्तमान में सिद्ध होते हुए (ब्रह्म)
बहुत धन वा भस्त्र को (जुषन्तु) सेवे और हम लोगों का पढ़ा हुआ (शृण्वन्तु) सुने ॥ १४ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को चाहिये कि धार्मिक विद्वांसों को बुलाय सम्कार कर अन्नादिकों से
अच्छे प्रकार तृप्त कर और अपना पढ़ा अच्छे प्रकार सुना लेव इन से सुने जिससे भय रहित सब
हों ॥ १४ ॥

मनुष्यैः केषां सकाशादध्ययनमुपदेशश्च श्रोतव्य इत्याह ।

मनुष्यों को किसकी ओर से [=को किनसे] विद्याध्ययन और उपदेश सुनने योग्य है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ये देवानां यज्ञियां यज्ञियाना मनोर्यजत्रा अमृतां अतज्ञाः ।

ते नो रासन्तामुरुगायमय यूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ १५ ॥ ३० ॥ ३ ॥

ये । देवानाम् । यज्ञियाः । यज्ञियानाम् । मनोः । यजत्राः । अमृताः ।
अतज्ञाः । ते । नः । रासन्ताम् । उरुगायम् । अय । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ १५ ॥

पदार्थः—(ये) (देवानाम्) विद्वानां मध्ये विद्वांसः (यज्ञियाः) ये यज्ञ कर्तुं-
मर्हन्ति ते (यज्ञियानाम्) (मनोः) मननशीलम् (यजत्राः) संगमत्तारः (अमृताः)
अमृतकोश नित्या जीवन्मुक्ता वा (अतज्ञाः) य अमृतं सत्यं जानन्ति (ते) (नः)
अस्मभ्यम् (रासन्ताम्) वदन्तु (उरुगायम्) बहुभिर्गीयमानम् विद्याबोधम् (अय)
इदानीम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) विद्यादिदानैः (सदा) (नः) अस्मान् ॥ १५ ॥

अन्वयः—ये देवानां देवा यज्ञियानां यज्ञियाः मनोर्यजत्रा अमृता अतज्ञास्वस्ति
तेऽय न उरुगायं रासन्तां हे विद्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ १५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ये विद्वत्समाश्रितानिमास्सत्याचारा जीवन्मुक्ता ब्रह्मविदो
जना अस्मान् विद्यासुविद्याभ्यां सततमुन्नयन्ति तान्ययं संरक्ष्य सदा सेवेमहीति ॥ १५ ॥

अथ सर्वसुखप्राप्तये सृष्टिविद्याविद्वन्मंगमाहात्म्यं श्लोकमन एतत्सुक्तस्थार्थेन सह
पूर्वसुक्तार्थस्य सङ्गतिर्वेद्या ।

इत्युक्तेरे पञ्चमाहके तृतीयोऽध्यायश्चिशो वर्गं सप्तमे अष्टके पञ्चविंशत्यं सूक्तं च समाप्तम् ॥

पदार्थः—(ये) जो (देवानाम्) विद्वानों के बीच विद्वान् (यज्ञियानाम्) यज्ञ करने के
योग्यों में (यज्ञियाः) यज्ञ करने योग्य (मनोः) विचारशील के (यजत्राः) संग करने (अमृताः)
अमृत स्वरूप से नित्य वा जीवन्मुक्त रहने (अतज्ञाः) और सत्य के जानने वाले हैं (ते) वे (नः)
आज (नः) हम लोगों के लिये (उरुगायम्) बहुतों ने गाये हुए विद्याबोध को (रासन्ताम्) देवों,
हे विद्वांसो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) विद्यादि दानों से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा
(पात) रक्षा करो ॥ १५ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो अत्यन्त विद्वान् अत्यन्त सिक्धी सत्य भावरत्न करने वाले लोकगुरु महादेव जन हम लोगों को विद्या और सुन्दर शिक्षा से निरन्तर उन्नति देते हैं उनको हम लोग रक्षकर सदा सेवें ॥ १५ ॥

इस सूक्त में सर्व सुक्तों की प्राप्ति के लिये सृष्टिवा और विद्वानों के संग का उपदेश किया इससे इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह श्रुग्वेद के अष्टमाहिक में तीसरा अध्याय और तीसरी वार्ता, सप्तम मन्त्रक में दैतीसवीं सूक्त समझी हुआ ॥

***

अथ नवर्चस्य षट्त्रिंशत्तमस्य सूक्तस्य रश्मिष्ठिः । विश्वेदेवा देवताः । २ त्रिष्टुप् ।

३ । ४ । ६ निचृत्त्रिष्टुप् । ८ । ६ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । ५

पङ्क्तिः । १ । ७ भुरिक्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यः किं कुर्यादित्याह ।

अथ नव श्रुचावाले सुक्तोंमें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्य क्या करे इस विषय को कहते हैं ।

प्र ब्रह्मैतु सद्नात् नस्य वि रश्मिभिः ससृजे सूर्यो गाः ।

वि सानुना पृथिवी संस्र उर्वो पृथु प्रतीकमध्यं धे अग्निः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्म । एतु । सद्नात् । नस्य । वि । रश्मिभिः । ससृजे । सूर्यः ।

गाः । वि । सानुना । पृथिवी । संस्रे । उर्वो । पृथु । प्रतीकम् । अधि । आ ।

ईधे । अग्निः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (ब्रह्म) धनम् (एतु) प्राप्तोतु (सद्नात्) स्थानात् (नस्य) सत्यस्य (वि) (रश्मिभिः) किरणैः (ससृजे) सृजति (सूर्यः) सविता (गाः) रश्मीन् (वि) (सानुना) शिन्धरेण सह (पृथिवी) (संस्रे) सरति गच्छति (उर्वो) बहुपदार्थ-युक्ता (पृथु) विस्तीर्णम् (प्रतीकम्) प्रतीतिकरम् (अधि) (आ) (ईधे) प्रकाशयति (अग्निः) अग्निरिव विद्वान् ॥ १ ॥

अन्वयः—अग्निरिव विद्वान् यथा सूर्यो रश्मिभिः पृथु प्रतीकं गाञ्च विससृजे अध्येधे यथोर्वो पृथिवी सानुना विसस्रे तथा भवान् नस्य सद्नात् ब्रह्म प्रैतु ॥ १ ॥

भावार्थः—यो जगदीश्वरः स्वप्रकाशः सूर्यादीनां प्रकाशको निर्माता जगत्प्रकाश-नाशकं सूर्यलोकञ्च रक्षयति तमुपास्य सत्याचारेण मनुष्या ऐश्वर्यं प्राप्नुवन्तु ॥ १ ॥

पदार्थ—(अग्निः) अग्नि के समान बिद्वान् जन जैसे (सूर्यः) सूर्य (शरैर्मभिः) किरणों से (पृथु) विस्तृत (प्रतीकम्) प्रतीति करने वाले पदार्थ (गाः) किरणों को (वि समृते) विविध प्रकार रचता वा छोड़ता वा (अधि, आ, ईधे) अधिकता से प्रकाशित होता है और जैसे (कर्त्री) बहुपदार्थयुक्त (पृथिवी) पृथिवी (सानुना) शिकार के साथ (वि, सखे) विशेषता से चबती है वैसे आप (अतस्य) सत्य के (सद्मात्) स्थान से (जगत्) जन को (मैतु) अच्छे प्रकार प्राप्त है ॥ १ ॥

भावार्थ—जो जगदीश्वर आप ही प्रकाशमान और सूर्यादिकों का प्रकाश करने वा बनाने वाला जगत् के प्रकाश के बिना अग्नि और सूर्यलोक को रचता है उसकी उपासना कर सत्य अ चरय से मनुष्य देवर्ष को प्राप्त होवें ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः कं भजेयुरेत्याह ।

फिर मनुष्य किसको सेवें इस विषय को अगल मन्त्र में कहते हैं ।

इमां वा मित्रावरुणा सुवृत्तिभिर्न न कृण्वे असुरा नवीयः ।

इनो वामन्यः पदवीरदन्धो जनं च मित्रो यतति ब्रह्मणः ॥ २ ॥

इमाम् । वाम् । मित्रावरुणा । सुवृत्तिम् । इवम् । न । कृण्वे । असुरा । नवीयः । इनः । वाम् । अन्यः । पदवीः । अदन्धः । जनम् । च । मित्रः । यतति । ब्रह्मणः ॥ २ ॥

पदार्थ—(इमाम्) (वाम्) सुवयोः (मित्रावरुणा) प्राणेशानाविद्याध्यापकोपदेशको (सुवृत्तिम्) सुष्ठु यजैन्ति दु खानि यथा ताम् वाच (इवम्) इच्छामन्त वा (न) इव (कृण्वे , करोमि) (असुरा) यावमुषु रमेते तौ नवीयः अविश्वान नवीनम् (इनः) ईश्वरः (वाम्) युवयोः (अन्यः) (पदवीः) य (अदन्धः) अद्विंसिनः (जनम्) (च) (मित्रः) सत्ता (यतति) यत्नः कृण्वे इत्यथेन परस्मैपदम् । (ब्रह्मणः) उपदिशन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे असुरा मित्रावरुणा योऽन्य पदवीरदन्धो मि ॥ २ ॥ ब्रह्मणः सन् वां जनञ्च नवीयः प्रापयितुं यतति वामिमा सुवृत्तिभिरन्या वाचमिषञ्च ॥ यच्छन्ति वामदं परोपकाराय कृण्वे ता युवामहं च निन्यं भजेम ॥ २ ॥

भावार्थ—हे मनुष्या भवन्तो यस्सर्वेभ्य पृथक् भवन्त्यापी क ॥ २ ॥ सयंपां हिताय सदा वर्तते तमेवोपास्य मोक्षपदार्थं प्राप्नुवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थ—हे (असुरा) प्राणों में रमते हुए (मित्रावरुणा) प्राण और ३ क मन्त्र अध्यापक और उपदेशको जो (अन्यः) और जन (पदवी) पद को प्राप्त होता ४ अदन्ध) अद्विंसित (मित्रः) सत्ता (इनः) ईश्वर (ब्रह्मणः) उपदेश करता हुआ (वाम्) ५ दानों को (जन च) जो, जन को भी नवीयः) अत्यन्त नवीन स्वरूप की प्राप्ति करोने ६ १ यत्न

कगता तथा (वाम्) तुम दोनों की (इमाम्) इस प्रत्यय (सुवृत्तिम्) जिसमें सुन्दरता से दुःखों की निवृत्ति करते हैं उस सत्य वाणी को (इयम् इन्द्रा वा भक्त के (न) समान देता ह जिसको कि मैं परांपकार के लिये (कृपये) सिद्ध करता हूं उस का मैं तुम नित्य सब ॥ २ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! आप जो सब के लिये अलग सर्वव्यापी सब का मित्र जगदीश्वर सब के हित के लिये सदैव प्रवृत्त हैं उसी की उपासना कर मोक्ष पद को प्राप्त हों ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्त्तव्यमित्याह ।

किं मनुष्यों की क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ वातस्य ध्रजतो रन्त इत्या अपीपयन्त धेनवो न मूदाः ।

महो दिवः सद्ने जायमानोऽचिक्रदवृषभः सस्मिन् ऊर्ध्वन् ॥ ३ ॥

आ । वातस्य । ध्रजतः । रन्ते । इत्याः । अपीपयन्त । धेनवः । न । मूदाः । महः । दिवः । सद्ने । जायमानः । अचिक्रदत् । वृषभः । सस्मिन् । ऊर्ध्वन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आ) समन्तात् (वातस्य) वायोः (ध्रजतः) गच्छतः (रन्ते) रमते (इत्याः) एतुं प्राप्नुं याव्याः (अपीपयन्त) व्यापयन्ति (धेनवः) गायः (न) इय (मूदाः) पाककलाः (महः) महतः (दिवः) प्रकाशस्य (सद्ने) सद्भिः यस्मिन् सस्मिन् (जायमानः) उत्पद्यमानः (अचिक्रदत्) आह्वयति (वृषभः) बलिष्ठः (सस्मिन्) अन्तरिक्षे (ऊर्ध्वन्) ऊर्ध्वशुचि ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या, यो महो दिवस्सद्ने जायमानो वृषभः सस्मिन् ऊर्ध्वअचिक्रदत् यस्मिन् ध्रजतो वातस्य मूदा न धेनव इत्या रन्ते सर्वानाप्यपयन्त तं सूर्यं संयुक्त्या सम्प्रयोजयन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रादमालङ्कारः—हे मनुष्याः ! यथा प्रकाशयता जायमानो रश्मिरन्तरिक्षे प्रकाशत यस्मिन् अन्तरिक्षे सर्वे प्राणिनो रमन्ते तस्मिन्नेव सर्वे सुखमश्नुयते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जो (महः) महान् (दिवः) प्रकाश के (सद्ने) घर में (जायमान) उत्पन्न होता हुआ (वृषभः) बलिष्ठ (सस्मिन्) अन्तरिक्ष में और (ऊर्ध्वन्) उपरान्त में (अचिक्रदत्) आह्वान करता जिस में (ध्रजतः) जाते हुए (वातस्य) एवम के न जो (मूदा) पाप करने वालों के (न) समान (धेनवः) गौयें (इत्याः) जो कि पाने योग्य हैं उन को (रन्ते) रमना और सब को (आ, अपीपयन्त) सब ओर से बढ़ाता है उस सूर्य को कि के साथ उनमें प्रयाग में जाओ ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—हे मनुष्यो ! जैसे प्रकाशमान पदार्थों में उत्पन्न हुआ रश्मि अन्तरिक्ष में प्रकाशित होता है वा जिस अन्तरिक्ष में सब प्राणी रमते हैं वसी में सब सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्त राजा कं सत्कृत्य रक्षेदित्याह ।

फिर वह राजा किस का सत्कार करके और उसकी रक्षा करे
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

गिरा य एता युनजदरीं त इन्द्र प्रिया सुरथा शूर धायू ।

प्र यो मन्युं रिरिक्षतो मिनात्या सुकतुमर्यमणं ववृत्याम् ॥ ४ ॥

गिरा । यः । एता । युनजत् । हरी इति । ते । इन्द्र । प्रिया । सुरथा ।
शूर । धायू इति । प्र । यः । मन्युम् । रिरिक्षतः । मिनाति । आ । सुकतुम् ।
अर्यमणम् । ववृत्याम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(गिरा) वाण्या (यः) (एता) एता (युनजत्) युनक्ति (हरी)
अर्धो (ते) तव (इन्द्र) राजन् (प्रिया) कमनीयो (सुरथा) सुधु रथो ययोस्तौ
(शूर) शत्रूणां हिंसक (धायू) धारको (प्र) (यः) (मन्युम्) क्रोधम् (रिरिक्षतः)
इन्तुमिक्षतो दुष्टावृत्तोः (मिनाति) दिनस्ति (आ) (सुकतुम्) प्रशस्तप्रहम्
(अर्यमणम्) न्यायकारिणम् (ववृत्याम्) वतयेयम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे शूरेन्द्र ! वस्त एता सुरथा धायू प्रिया हरी गिरा युनजत् यो
रिरिक्षतो मन्युं प्रमिणाति ते सुकतुमर्यमणमहमा ववृत्याम् ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! ये यानत्राक्षने कुशला राजप्रियाः विद्वांसः स्युस्तौस्व
न्यायकारिणः कुर्याः ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (शूर) शत्रुओं की हिंसा करने वाले इन्द्र (यः) जो (ते) आपके
(एता) वह दोनों (सुरथा) सुन्दर रथ वाले (धायू) धारकता (प्रिया) मनोहर (हरी)
बोहों की (गिरा) वाणी से (युनजत्) मुक्त करता है या (यः) जो (रिरिक्षतः) हिंसा करने
की इच्छा किन्ने हुए दुष्ट शत्रु से (मन्युम्) क्रोध को (प्रमिणाति) नष्ट करता है उस (सुकतुम्)
प्रशस्त बुद्धिबुद्ध (अर्यमणम्) न्यायकारी सज्जन को मैं (आ, ववृत्याम्) आपके प्रकार
करूँ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे राजा जो रथ आदि के बसाने में कुशल, राजप्रिय, विद्वान् हों तिनको आप
न्यायकारी करो ॥ ४ ॥

के संगन्तुमर्हा भवन्तीत्याह ।

कीन संग करने योग्य होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यजन्ते अस्य सूरुपं वयश्च नमस्विनः स्व ऋतस्य धामन ।

वि पृच्छो वावधे नृभिः स्तवान इदं नमो रुद्राय प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥ १ ॥

यजन्ते । अस्य । सख्यम् । वयः । च । नमस्विनः । स्वे । श्रुतस्य ।
धामन् । वि । पृचः । बाधधे । नृभिः । स्तवानः । इदम् । नमः । रुद्राय ।
प्रेष्ठम् ॥ ५ ॥ १ ॥

पदार्थः—(यजन्ते) संगच्छन्ते (अस्य) (सख्यम्) मित्रत्वम् (वयः)
जीवनम् (च) (नमस्विनः) बहुधादियुक्तः (स्वे) स्वकीयाः (श्रुतस्य) सत्यस्य
(धामन्) धामनि (वि) (पृचः) संपन्ननीयमन्नम् (बाधधे) बध्नाति (नृभिः)
नायकैर्मनुष्यैः (स्तवानः) स्तूयमानः (इदम्) सुसंस्कृतम् (नमः) अन्नादिकम्
(रुद्राय) (प्रेष्ठम्) अतिशयेन प्रियम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये स्वे नमस्विनः श्रुतस्य धामन् वर्तमानस्यास्य सख्यं वयः पृचश्च
यजन्ते यो हि नृभिस्सह स्तवानो रुद्राय इदं प्रेष्ठं नमो वि बाधधे तं तौश्च वयं
संगमयेम ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये सत्पुरुषा अभिसंधिनः सर्वस्य सुहृदस्सर्वेषां दीर्घं जीवनं
अन्नाद्यैर्भक्ष्यं निःकीर्षन्ति त एव लोके प्रियतमा आयन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो (स्वे) अपने (नमस्विनः) बहुत अन्नयुक्त जन (श्रुतस्य) सत्य के
(धामन्) धाम में वर्तमान (अस्य) इस की (सख्यम्) मित्रता को (वयः) जीवन को तथा
(पृचः) अन्ने प्रकार संग करने योग्य अन्न को (यजन्ते) संग करते हैं जो मित्रत्व से (नृभिः)
नायक मनुष्यों के साथ (स्तवानः) स्तुति किया हुआ (रुद्राय) रुद्राने व. लो के द्विषे (इदम्)
इस (प्रेष्ठम्) अत्यन्त प्रिय और (नमः) अन्न आदि पदार्थ को (वि, बाधधे) क्रोधवता से बाधता
है उस (च) और जन को हम लोग संग करावें ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो अपने पुरुष संग करने वाले, सब के मित्र और सब का दीर्घ जीवन अन्नादि
भक्ष्य को करना चाहते हैं वे ही लोक में अत्यन्त प्यारे होते हैं ॥ ५ ॥

पुनः कीदृशः स्त्रियो वरा भवन्तीत्याह ।

किं कैसी स्त्रियां श्रेष्ठ होती हैं इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ ५त्सुकां यशसो वावशानाः सरस्वती सप्तथी सिन्धुमाता ।

याः सुखयन्त सुदुघाः सुधारा अभि स्वेन पर्यसा पीप्यानाः ॥ ६ ॥

आ । यत् । साकम् । यशसः । वावशानाः । सरस्वती । सप्तथी ।
सिन्धुमाता । याः । सुखयन्त । सुदुघाः । सुधाराः । अभि । स्वेन । पर्यसा ।
पीप्यानाः ॥ ६ ॥

पदार्थः—(आ) (यत्) याः (साकम्) सह (यशसः) कीर्ति (वावशाना) कामयमाना (सरस्वती) उत्तमा वाणी (सप्तर्षी) सप्तमी । अत्र वा छन्दसीति मस्य स्थाने घः । (सिन्धुमाता) सिन्धुनां नदीनां परिमाणं कर्त्तुं (याः) (सुध्वयन्त) गच्छन्ति (सुदुघाः) सुन्दु कामान् पूरयित्वा (सुधाराः) शोभना धारा यासां ताः (अभि) (स्वेन) स्वकीयेन (पयसा) उदकेन । पय इत्यदकनाम । निघ० १ । १२ । (पीप्यानाः) वर्धमानाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यासां सिन्धुमातेन यथा सप्तर्षी सरस्वती वर्तते याः स्वेन पयसा साकं पीप्याना नद्य इव सुदुघाः सुधाराः यशसो वावशाना विद्वयः स्त्रियोऽभ्याः सुध्वयन्त ताः सततं माननीया भवन्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे पुरुषा ! यथा वरणां ज्ञानेन्द्रियमनसां मध्ये कर्मेन्द्रियं वाक् सुशोभिना वर्तते यथा जलेन पूर्णा नद्यः शोभन्ते तथा विद्यासत्ये कामयमाना अलंकामाः सत्यवाच्य स्त्रियः श्रेष्ठा माननीयाश्च भवन्तीति विज्ञानीत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! जिन की (सिन्धुमाता) नदियों का परिमाण करने वाली सी (यत्) जो (सप्तर्षी) सातवीं (सरस्वती) उत्तम वाणी वर्तमान् । याः) जो (स्वेन) अपने (पयसा) जल के (साकम्) साथ । पीप्यानाः) बढ़ती हुई नदियों के समान (सुदुघाः) सुन्दर कामों को पूरी करने वाली (सुधाराः) सुन्दर धाराओं से युक्त (यशसः) कीर्ति की वावशानाः) कामना करती हुई विदुषी की (अभ्यासुध्वयन्त) सब ओर से जाती हैं वे निरन्तर मान करने योग्य होती हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है—हे मनुष्यो ! जैसे तुम्हें पंच ज्ञानेन्द्रिय और मन के बीच कर्मेन्द्रिय वाली सुन्दर शोभायुक्त है और जैसे जल से पूर्ण नदी शोभा पाती है वैसे विद्या और सत्य की कामना करती हुई पूर्ण कामना वाली की श्रेष्ठ और मान करने योग्य होती है ॥ ६ ॥

के विद्वांसो वरा भवन्तीत्याह ।

कीन विद्वान् जन श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उत त्वे नो मरुतो मन्दमाना धियं तोकं च वाजिनोऽवन्तु ।

मा नः परि रयदक्षरा चरन्त्यवीवृधन्त्युज्यं ते रयि नः ॥ ७ ॥

उत । त्वे । नः । मरुतः । मन्दमानाः । धियम् । तोकम् । च । वाजिनः । अवन्तु । मा । नः । परि । रयत् । अक्षरा । चरन्ती । अवीवृधन् । युज्यम् । ते । रयिम् । नः ॥ ७ ॥

पदार्थः—उत) (त्वे) (नः) (अस्माकम्) (मरुत) विद्वासा मनुष्या (मन्दमानाः) कामयमाना आनन्दितास्सन्तः (धियम्) प्रज्ञाम् (तोकम्) अपत्यम्

(च) (वाजिनः) प्रशस्तविज्ञानवन्तः (अवन्तु) वर्धयन्तु (मा) (न) अस्मान् (परि) सर्वतः (क्यत्) वर्जयेत् (अक्षरा) अविनाशिनी सकलविद्याव्यापिनी (चरन्ती) प्राप्नुवन्ती (अवीवृधन्) वर्धयन्तु (युज्यम्) योक्तुमर्हम् (ते) तव (रयिम्) धनम् (नः) अस्माकम् ॥ ७ ॥

अन्वयः—ह्ये वाजिनो मन्दसाना महतो नो धियमुत लोकं चावन्तु यथा चरन्त्यक्षरा वाक् नो मा परित्यक्तया नस्ते तव च युज्यं रयिमवीवृधन् ॥ ७ ॥

भावार्थः—त एव विद्वांसोऽन्युत्तमास्वप्नि ये सर्वेषां पुत्रान् पुत्रीश्च ब्रह्मचर्येण संरक्ष्य वर्धयित्वा प्राज्ञाः कुर्वन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—(ह्ये) वे (वाजिनः) प्रशंसित विज्ञान वाले (मन्दसानाः) कामना करते हुए (मस्त.) विद्वान् जन (नः) हमारी (धियम्) बुद्धि को (वत) और (लोकम्) सन्तान को (च) भी (अवन्तु) बढ़ावें जैसे (चरन्ती) प्राप्त होती हुई (अक्षरा) अविनाशिनी वाणी (नः) हम लोगों को (मा) मत (परित्यक्त) सब ओर से बर्से जैसे (नः) हम लोगों के सम्बन्ध में (ते) आप के (युज्यम्) योग्य (रयिम्) धन को (अवीवृधन्) बढ़ावें ॥ ७ ॥

भावार्थः—वे ही विद्वान् जन अति उत्तम हैं जो सब के पुत्र और कन्याओं को ब्रह्मचर्य से रक्षा कर और बढ़ा कर उत्तम ज्ञाता करते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्विद्वद्विद्यार्थिनः परस्परं कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर विद्वान् जन और विद्यार्थी परस्पर कैसे वर्ते
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र चो महीमरमर्नि कृणुध्वं प्र पुषणं विदध्यं न वीरम् ।

भगं धियोऽवितारं नो अस्याः सातो वाजं रानिषाचं पुरन्धिम् ॥ ८ ॥

प्र । वः । महीम् । अरमर्निम् । कृणुध्वम् । प्र । पुषणम् । विदध्यम् । न ।
वीरम् । भगम् । धियः । अवितारम् । नः । अस्याः । सातो । वाजम् ।
गतिऽसाचम् । पुरम्ऽधिम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्माकम् (महीम्) महती वाक् (अरमर्निम्) अर्त्त प्रज्ञाम् (कृणुध्वम्) (प्र) (पुषणम्) पोषकम् (विदध्यम्) विदधेषु संश्रामेषु साधुम् (न) इव (वीरम्) शौर्यादिगुणोपेतम् (भगम्) ऐश्वर्यम्, धियः) प्रज्ञाः (अवितारम्) वर्धयितारम् (नः) अस्माकम् (अस्याः) (सातो) संभक्तौ (वाजम्) विज्ञानम् (रानिषाचम्) दानसम्बन्धनम् (पुरन्धिम्) बहुसुलभम् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा यूयं नः पूषणं विदध्यं वीरं न वोऽरमतिं महीं भगं धियोऽवितारमस्याः सातो पुरन्धि रातिषाचं वाजं च मं कृणुध्वं तथा चैतान् वयमपि प्रकुर्याम । ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाक्यकलु०—तथा विद्वांसोऽध्यापका उपदेशकाश्च सर्वेषां बुद्ध्यायुर्विद्यावृद्धिं शूरवीरवत् सर्वदा रक्षणं च कुर्वन्ति तथा तेषां सेवासत्कारी सर्वैस्सदा कार्यो ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो ! जैसे तुम (नः) हमारी (पूषणम्) पुष्टि करने वाले (विदध्यम्) संग्रामों में उत्तम (वीरम्) शूरता कादि गुणों से युक्त जन के (म) समान (वः) तुम्हारी (अरमतिम्) पूर्णमति (महींम्) नहीं वाली (भगम्) ऐश्वर्य (धिवः) बुद्धियों और (अवितारम्) बढ़ाने वाले (अस्या) इस बुद्धिमान् के तथा (सातो) अपने भाग में (पुरन्धिम्) बहुत मुक्त धारण करने वाले (रातिषाचम्) दानसम्बन्धि (वाजम्) विज्ञान को (म, कृणुध्वम्) अपने प्रकार सिद्ध करो जैसे इन को हम लोग भी (म) सिद्ध करें ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमासंकार है—जैसे विद्वांस जन अध्यापक और उपदेशक सब की बुद्धि आयु विद्या की वृद्धि और शूरवीरों के समान सर्वदा रक्षा करते हैं जैसे उन की सेवा और सत्कार सब को सदा करने योग्य है ॥ ८ ॥

के विद्वांसस्सेवनीया इत्याह ।

कोन विद्वांस सेवा करने योग्य हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अच्छ्रायं वो मरुतः श्लोकं पृथ्वच्छ्रा विष्णुं निषिक्तपामवोभिः ।

उत प्रजायै गृणते वयो धुर्यं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ९ ॥ १ ॥

अच्छ्र । अयम् । वः । मरुतः । श्लोकः । पृथु । अच्छ्र । विष्णुम् । निषिक्तऽपाम् । अवोऽभिः । उत । प्रऽजायै । गृणते । वयः । धुः । धूपम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ९ ॥ २ ॥

पदार्थः—(अच्छ्र) (अयम्) (वः) युष्माकम् (मरुतः) विद्वांसो मनुष्याः (श्लोकः) शिल्पिता वाक् । श्लोक इति वाङ्मयम् । निघ्न० १ । ११ । (पृथु) प्राप्नोतु (अच्छ्र) सम्यक् । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (विष्णुम्) अध्यापकं परमेश्वरम् (निषिक्तपाम्) यो धर्मं निषिक्तानभिषेकप्राप्तान् पाति रक्षति तम् (अवोभिः) रक्षाविभिः (उत) (प्रजायै) (गृणते) स्तावकाय (वयः) जीवनम् (धुः) दधति (धूपम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मरुतः यथाऽयं वरुणलोकोऽवोभिस्सह निषिक्तपां [=निषिक्तपां] विष्णुमच्छ्रैर्नूत ये प्रजायै गृणते मय्यं च वयोऽच्छ्र धुः यथा यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात तथा युष्मान् वयं सततं रक्षेम ॥ ९ ॥

भावार्थः—जिज्ञासुभिः श्रोत्रियान् ब्रह्मविदोऽध्यापकानुपदेशकांश्च प्राप्य परमे-
श्वरदिविद्याः सङ्गृह्य सर्वदा सर्वथा सर्वेषां रक्षणोत्तिवर्धयितव्यति ॥ ६ ॥

अत्र विश्वेदेवकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्येद्या ।

इति षट्त्रिंशत्तमं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (मय्यः) विद्वान् मनुष्या ! जैसे (अयम्) यह (यः) तुम्हारी (श्रोत्रः)
शिक्षायुक्त बानी (ज्ञोमिः) रक्षाओं के साथ (निवृत्तयाम्) जो धर्म के बीच अभिवेक पावे हुए
[हैं इन के रक्षक] (विष्णुम्) व्यापक परमेश्वर को (अष्टैव) अष्टों प्रकार प्राप्त हो (उत) और जो
(प्रजापति) (गुणते) स्तुति करने वाली प्रजा के बिने (ययः) जीवन को (अष्टैव) अष्टों प्रकार
(पुः) धारण करते हैं जैसे (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों के साथ (मः) हम लोगों की
(सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ६ ॥

भावार्थः—जानने की इच्छा वालों को वेदवेत्ता ब्रह्म के जानने वाले अध्यापक और उपदेशकों
को प्राप्त होकर परमेश्वर आदि की विद्याओं का संग्रह कर सर्वदैव सब प्रकार से सब की रक्षा और
वृद्धि बढ़ानी चाहिये ॥ ६ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के कर्म और गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की
संगति इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ।

यह षत्तीसवाँ सूक्त और दूसरा वर्ग पूरा हुआ ॥

***

अथाष्टर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्चिः । विश्वे देवा देवताः । १ त्रिष्टुप् २ । ३ ।

७ निचृत्त्रिष्टुप् । ४ । ऋ विराट् त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः ।

४ निचृत्पङ्क्तिः । ६ स्वराट्पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं प्रापयन्तिवत्याह ।

अब सैंतीसवें सूक्त का प्रारम्भ है; उसके प्रथम मन्त्र में विद्वान् जन क्या प्राप्त करें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ वो बार्हिष्ठो वहतु स्तवध्वै रथो वाजा अमुच्यो अमृक्तः ।

अभि त्रिष्टुष्टैः सर्वनेषु सोमैर्मदे सुशिवा महभिः पूणध्वम् ॥ १ ॥

आ । वः । बार्हिष्ठः । वहतु । स्तवध्वै । रथः । वाजाः । अमुच्यो ।
अमृक्तः । अभि । त्रिष्टुष्टैः । सर्वनेषु । सोमैः । मदे । सुशिवाः । महभिः ।
पूणध्वम् ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) (वः) युष्माकम् (वादिष्ठः) अतिशयेन बोद्धा (बहुत) (स्तवधै) स्तोतुम् (रथः) रमणीयं यानम् (वाजाः) विज्ञानवन्तः (ऋभुक्षणेः) मेधाविनः (अमृक्तः) अहिंसितः (अभि) आभिसुख्ये (त्रिपृष्ठैः) त्रीणि पृष्ठानि ह्रींप्सितव्यानि येषां तैः (सवनेषु) उत्तमकर्मसु (सोमैः) ऐश्वर्योपध्यादिभिः पदार्थैः (मदे) आनन्दाय (सुशिप्रा) शोभनहनुनासिकाः (महभिः) सत्कारैः (पृणध्वम्) पूरयत ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सुशिप्रा वाजा ऋभुक्षणे यो वोऽमृक्तो वादिष्ठो रथो मदे त्रिपृष्ठैर्महभिस्सोमैः सवनेषु स्तवध्या अस्मानभ्यावहति स एव युष्मानप्यभ्या बहुत यूपं तं पृणध्वम् ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो यूपमस्मान् रथेनाभीष्टं स्थानमिवाभ्यापनेन विद्याः प्रापयन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (सुशिप्राः) सुन्दर छोटी और नासिका वाले (वाजाः) विज्ञानवान् (ऋभुक्षः) मेधावी बुद्धिमान् जो (वः) गुरद्वारा (अमृक्तः) न मर हुआ (वादिष्ठः) अत्यन्त पहुँचाने वाला (रथः) रमण करने योग्य यान (मदे) आनन्द के लिये (त्रिपृष्ठैः) तीन जानने योग्य रूप जिन के विद्यमान इन (महभिः) सत्कार और (सोमैः) ऐश्वर्य का जोरधि आदि पदार्थों से (सवनेषु) उत्तम कामों में (स्तवधै) स्तुति करने को हम को सब ओर से पहुँचाता है वही तुम को (अभ्यावहतु) सब ओर पहुँचावे उस को तुम (पृणध्वम्) पूरो, सिद्ध करो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो । तुम हम लोगों को रथ के आदे हुए स्थान को पहुँचाने के समान पढ़ाने से विद्या को पहुँचाओ ॥ १ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ।

किं विद्वांसो को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यूपं ह रत्नं मघवत्सु धत्थ स्वर्हसं ऋभुक्षणे अमृक्तम् ।

सं यज्ञेषु स्वधावन्तः पिबध्वं वि नो राधांसि मतिभिर्दयध्वम् ॥ २ ॥

यूपम् । ह । रत्नम् । मघवत्सु । धत्थ । स्वर्हसः । ऋभुक्षणेः । अमृक्तम् । सम् । यज्ञेषु । स्वधावन्तः । पिबध्वम् । वि । नः । राधांसि । मतिभिः । दयध्वम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(यूपम्) (ह) कलु (रत्नम्) रमणीयधनम् (मघवत्सु) बहुधन-युक्तेषु (धत्थ) धरत (स्वर्हसः) य स्वः सुखं यस्मि (ऋभुक्षणेः) मेधाविनः (अमृक्तम्) अहिंसितम् (सम्) (यज्ञेषु) संगन्तव्येषु व्यवहारेषु (स्वधावन्तः) बह्वनादिपदार्थयुक्ताः (पिबध्वम्) (वि) (नः) अस्माकम् (राधांसि) धनानि (मतिभिः) प्रज्ञाभिः (दयध्वम्) दया कुरुत ॥ २ ॥

अन्वयः—हे स्वधामन्तः स्वर्गं ऋभुजगो विद्वांसो यूयं मतिभिः मन्त्रसु रत्नं
सं धत्थ यज्ञेष्वमृतं रत्नमहोषधिरसं पिबध्व नो राधांसि वि द्यध्वम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये विद्वांसस्ते प्रजासु ब्रह्मचर्यविधासक्तियामहोषधधनानि च
यर्हयित्वा सुखिनः सन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (स्वधाकन्तः) इतः परःदि पदार्थयुक्त (स्वर्गः) सुख देखते हुए
(ऋभुजगः) मेधावी विद्वान् जन यूयम्, इ तुम्हीं (मतिभिः) बुद्धियों से (मन्त्रसु)
महत्त धनयुक्त मन्त्रहरों में (रत्नम्) रमणीय ५ सं, धत्थ) अच्छे प्रकार धारण करो
(यज्ञेषु) संग करने योग्य मन्त्रहरों में (अमृतम्) विनाश को नहीं प्राप्त देव दही क्षीरघिदा के
रस को (पिबध्वम्) पीओ और (नः) हमारे (राधांसि) धनों को (वि, द्यध्वम्) विशेष दया
से आहो ॥ ५ ॥

सावार्थः—जो विद्वान् जन हैं वे प्रजाओं में ब्रह्मचर्य विधा उत्तम किया बड़ी बड़ी
क्षीरघिदों और धनों को बढ़ाकर सुखी हों ॥ २ ॥

पुनर्धनादयाः कस्मै दानं ददुरित्याह ।

फिर धनादयः किस को दान देंगे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उवोचिथ हि मघवन्देष्णं महोऽर्भस्य वसुनो विभागे ।

उभा ते पूर्णा वसुना नमस्ती न सुनुता नि यमते वसव्या ॥ ३ ॥

उवोचिथ । हि । मघवन् । देष्णम् । महः । अर्भस्य । वसुनः ।
विभागो । उभा । ते । पूर्णा । वसुना । नमस्ती इति । न । सुनुता । नि ।
यमते । वसव्या ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उवोचिथ) उपदिश (हि) (मघवन्) बहुधनयुक्त (देष्णम् , दातु
योग्यम् (महः) (अर्भस्य) अल्पस्य (वसुनः) धनस्य (विभागे) विभज्यन्ति
एस्मिंस्तस्मिन् (उभा) उभो (ते) तव (पूर्णा) पूर्य (वसुना) धनेन (नमस्ती)
हस्ती (न) निषेधे (सुनुता) सत्यप्रियवाणी (नि) (यमते) (वसव्या) वसुषु धनेषु
साध्वी ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! हि यतस्त्वं महोऽर्भस्य वसुनो विभागे देष्णमुवोचिथ
यस्य त उभा नमस्ती वसुना पूर्णा वसते तस्य तव वसव्या सुनुता वाक् केनापि न नि
यमते ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये धनादयाः महतोऽल्पस्य धनस्य सुपात्रकुपात्रयोर्धर्मधर्मयो-
र्विभागेन सुपात्रधर्मवृद्धये च धनदानं कुर्वन्ति तेषां कीर्तिश्चिरन्तनी भवति ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे (मधवन्) बहुधनयुक्त (हि) जिस से आप (मद्) बहुत वा (अर्भस्य) थोड़े (वसुन्) धन के (विभागो) विभाग में (देवस्य) देने योग्य का (उभेतिथ) कहो जिस (ते) आप के (उभा) दोनों (गमस्ती) हाथ (वसुना) धन से (पूर्णा) पूर्ण वर्तमान हैं उन आपकी (वसन्त्या) धनों में उभय (वसुता) सत्य और प्रिय वाणी किसी से भी (न) नहीं (नियमते) नियम को प्राप्त होती अर्थात् सकती ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो बनाउथ उन बहुत वा थोड़े धन वा सुपात्र और कुपात्र वा धर्म और अधर्म के विभाग में सुपात्र और धर्म की वृद्धि के लिये धन धन करते हैं उन की कीर्ति चिरकाय तक उद्वारे वाणी होती है ॥ ३ ॥

गुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर मनुष्य कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वमिन्द्र स्वयंशा ऋभुक्षा वाजो न साधुरस्तमेष्टृका ।

वयं नु ते दाश्वांसः स्याम ब्रह्म कृण्वन्तो हरिदो वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

त्वम् । इन्द्र । स्वयंशाः । ऋभुक्षाः । वाजः । न । साधुः । अस्तम् ।
एषि । ऋका । वयम् । नु । ते । दाश्वांसः । स्याम । ब्रह्म । कृण्वन्तः ।
हरिज्वः । वसिष्ठाः ॥ ४ ॥

पदार्थ—(त्वम्) (इन्द्र) योगीश्वर्ययुक्त (स्वयंशाः) स्वकीयं यशः कीर्तिर्यस्य सः (ऋभुक्षाः) (मेधावी) (वाजः) ज्ञानवान् (न) इव (साधुः) सत्कर्मसेवी (अस्तम्) वृद्धम् (एषि) प्राप्नोषि (ऋका) सत्कर्ता (वयम्) (नु) क्षिप्रम् (ते) तव (दाश्वांसः) दातारः (स्याम) भवेम (ब्रह्म) धनमर्ज वा (कृण्वन्तः) कुर्वन्तः (हरिदः) प्रशस्तमनुष्ययुक्त (वसिष्ठाः) कनिष्ठयेन सदगुरुकर्मसु निवासिनः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे हरिश्च इन्द्र य ऋभुक्षा स्वयंशा ऋका वाजो न साधुस्त्वमस्तमेषि तस्य ते ब्रह्म नु कृण्वन्तो वसिष्ठा वयं दाश्वांसः स्याम ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्रापमानहारः—ये सन्मार्गस्थाः सध्रुव इव धर्मोनाच्छरन्ति ते सहैश्वर्या भूत्वा दातारो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ—हे (हरिदः) प्रशंसित मनुष्यों (इन्द्र) और योगीश्वरों से युक्त उन जो (ऋभुक्षाः) मेधावी (स्वयंशाः) अपनी कीर्ति से युक्त (वाजः) सत्कार करने वाले (वाजः) ज्ञानवान् के (न) समान (साधुः) सत्कर्म सेवने वाले (त्वम्) आप (अस्तम्) घर की (एषि) प्राप्त होते हैं उन (ते) आप के (ब्रह्म) धन वा धन को (नु) शीघ्र (कृण्वन्तः) सिद्ध करते हुए (वसिष्ठाः) अतीव अच्छे गुरु कर्मों के बीच निवास करने वाले (वयम्) हम लोग (दाश्वांसः) दातारीक (स्याम) हों ॥ ४ ॥

भाषार्थ — इस मन्त्र में उपमा लक्ष्य है—जो अपने मार्ग में स्थिर, साधु जनों के भयान धर्मों का भयानक करने हैं वे प्रथम से ५५ हो अर्थात् ऐश्वर्यवान् होकर दानशील होते हैं ॥ ४ ॥

इन्द्राय नमः कुर्युस्त्वित्याह ।

लेख विद्वान् जन हन्। यन् इत्युच्यते कां आगते मन्त्र में कहते हैं।

सर्वत्र १५ प्रश्नो, द्वात्रिंशे विधाभिर्विवेका हर्षश्च श्रीभिः ।

पृष्ठ सं० : ३२ पं० सं० : १४५

सौलतः । अलि । प्रऽवनः । चिद । यार्भिः । विवेपः । हरिऽअन्धः ।
धीभिः । धृन्म । जु । ने । कती । रुदा । नः । इन्दु । शयः ।
आ । दशस्येः ॥ ५ ॥ ७ ॥

पदार्थः— स्तनिका । विभाजनः (कालः) (प्रथमः) मन्त्रादिगुणप्रदर्शनाय
 (द्वायुधे) द्वयः । द्वितीयः (तृतीयः) तृतीयः । तृतीयः (चतुर्थः) चतुर्थः ।
 शिला द्वायुधे । द्वयः । द्वितीयः (तृतीयः) तृतीयः । तृतीयः (चतुर्थः) चतुर्थः ।
 अथ (द्वायुधे) द्वयः । द्वितीयः (तृतीयः) तृतीयः । तृतीयः (चतुर्थः) चतुर्थः ।
 अथ (द्वायुधे) द्वयः । द्वितीयः (तृतीयः) तृतीयः । तृतीयः (चतुर्थः) चतुर्थः ।
 अथ (द्वायुधे) द्वयः । द्वितीयः (तृतीयः) तृतीयः । तृतीयः (चतुर्थः) चतुर्थः ।

अन्वयः—इह सर्वस्यैव सत्त्वो माभियं याभिर्दिवाभिश्चिह्नीभिरुती वाश्रुते
 इति । १ । २ । ३ । ४ । ५ । ६ । ७ । ८ । ९ । १० ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

से आप (आपः) जित (यु-वभिः) युक्त करने काय विद्याओं (विन्) मोर (धोभिः) बुद्धियों से (कृती) तथा रक्षा आदि क्रिया से (द-शुये) देने वाले के लिये (सन्निता) विभाग करने वाले (अस्ति) हैं (प्रवत्) नष्ट आदि दुष्टों के देने वालों के (रायः) धनों को (विधेयः) प्राप्त होते हैं हम लोग (ते) आप के जित पुत्रों को (वनन्म) मांगते हैं उन को (तु) आश्चर्य है आप (मः) हम लोगों के लिये (कदा) कब (आदराभ्यः) देखोगे ॥ २ ॥

भाषार्थ—संन्यासी को विद्वानों से स्वयं रहस्य विद्या लेनी चाहिये और विद्वान् भी बधावत अपने मतानुसार देवे । ५

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ।

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वासयसीव वेधसस्त्वं नः कदा न इन्द्र वचसो बुबोधः ।

अस्तं तात्या धिया रयिं सुवीरं पृच्छो नो अर्वा न्युहीत वाजी ॥ ६ ॥

वासयसीव । वेधसः । त्वम् । नः । कदा । नः । इन्द्र । वचसः ।
बुबोधः । अस्तम् । तात्या । धिया । रयिम् । सुवीरम् । पृच्छः । नः । अर्वा ।
नि । उहीत । वाजी ॥ ६ ॥

पदार्थः—(वासयसीव) (वेधसः) मेधाविनः (त्वम्) (नः) अस्मान् (कदा)
(नः) अस्माकम् (इन्द्र) सुकप्रेतः (वचसः) वचनस्य (बुबोधः) बुद्ध्याः (अस्तम्)
शुद्धम् (तात्या) या ततो परमेश्वरे साध्वी तथा (धिया) प्रज्ञया (रयिम्) धनम्
(सुवीरम्) शोभना वीरः यस्मात्तम् (पृच्छः) संपर्चनीयमन्नम् (नः) अस्मान् (अर्वा)
अश्व इव (नि) (उहीत) बहेत् (वाजी) विज्ञानवान् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे इन्द्र त्वं तात्या धियाऽस्मान् वेधसो वासयसीव नोऽस्माकं वचसः
कदा बुबोधः वाज्यर्वा स तु नोऽस्माग्न्युहीरं रयिं कदा न्युहीतास्माकमस्तं प्राप्य पृच्छः
कदा सेवये ॥ ६ ॥

भाषार्थः—अथोगमालङ्कारः—सर्वे मनुष्या विदुषः प्रत्येवं प्रार्थयेयुर्भवन्तोऽस्मान्
कदा विदुषः कृत्वा धनधान्यस्थानाद्यैश्वर्यं प्रापयिष्यन्तीति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (इन्द्र) सुकप्रेते वाले (त्वम्) आप (तात्या) स्थात परमेश्वर में वसना
से स्थिर होने वाली (धिया) बुद्धि से (नः) हम (वेधसः) बुद्धिमान् जनों को (वासयसीव)
बलासे हुए से (नः) हमारे (वचसः) वचन को (कदा) कब (बुबोधः) जानोगे (वाजी)
(विज्ञानवान्) आप (अर्वा) घोड़े के समान (नः) हम लोगों को (सुवीरम्) जिससे अच्छे अच्छे
वीर जन होते हैं उस (रयिम्) धन को कब (नि, उहीत) पास करियेगा और हमारे (अस्तम्)
घर को प्राप्त होकर (पृच्छः) संपर्क करने योग्य अन्न कब सेवोगे ॥ ६ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है—सब मनुष्य विद्वानों के प्रति ऐसी प्रार्थना करें
आप लोग हमें कब विद्वान् करके धन धान्य स्थान आदि पदार्थ और ऐश्वर्य को प्राप्त करावेंगे ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः कथं वर्तेरन्नित्याह ।

फिर मनुष्य कैसे वर्त्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अभि यं देवी निर्वृतिरिच्छीशे न चन्त इन्द्रं शरदः सुपृच्छः ।

उप त्रिषन्धुर्जरदंष्ट्रिमेत्यस्ववैशं यं कृण्वन्त मर्ताः ॥ ७ ॥

अभि । यम् । देवी । निःऽश्नतिः । चित् । ईशे । नक्षन्ते । इन्द्रम् ।
शरदः । सुऽपृक्षः । उप । त्रिऽवन्धुः । जरत्ऽअष्टिम् । पति । अस्ववेशम् । यम् ।
कृण्वन्त । मर्ताः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(अभि) (यम्) (देवी) विदुषी (निःऽश्नतिः) भूमिः । निष्कृतीति
पृथिवीनाम् । निघ० १ । १ । (चित्) इव (ईशे) ईष्टे । अत्र तलोप आत्मनेपदेष्विति
तकारलोपः । (नक्षन्ते) व्याप्नुवन्ति (इन्द्रम्) सूर्यम् (शरदः) शरदाद्या ऋतवः
(सुऽपृक्षः) शोभनं पृक्षोऽन्तं यस्य स (उप) (त्रिवन्धुः) त्रयाणां बन्धुः (जरदष्टिम्)
वृद्धावस्थाम् (पति) प्राप्नोति (अस्ववेशम्) न स्वकीयो वेशो यस्य तम् (यम्)
(कृण्वन्त) कुर्वन्ति (मर्ताः) मनुष्याः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः । यं निष्कृतिश्चिदिव देव्यभ्येति यस्सुपृक्षत्रिवन्धुर्या
जरदष्टिमीशे यमिन्द्रं शरदो नक्षन्ते यमस्ववेशं मर्ता उप कृण्वन्त तांस्सर्वान् ययमुप-
कुर्याम ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यत् यथा शरीरशक्तमोजं त्रिविधं सुखं प्राप्तो विद्वान्
इष्टां भार्यां प्राप्नोति स्त्री च प्रियं पतिं प्राप्य मोक्षते यथर्तवः स्वं स्वं समर्थं प्राप्य
सर्वानामन्दयति यथा स्वभावेनैव कौमाराद्या अथस्या आगच्छन्ति तथैव परस्परस्मिन्
प्रीतिं कृत्वा प्रयतेत ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (यम्) जिस पदार्थ को (निष्कृतिः) भूमि (चित्) जैसे
(देवी) विदुषी की उसको (अभ्येति) सब ओर से प्राप्त होती वा (सुपृक्षः) जो सुन्दर सब
बाका (त्रिवन्धुः) तीन जनों का बन्धु जिस (जरदष्टिम्) वृद्धावस्था को (ईशे) ऐश्वर्ययुक्त करता
हे जिस (इन्द्रम्) सूर्य को (शरदः) शरद आदि ऋतु (नक्षन्ते) व्याप्त होती है जिस (अस्ववेशम्)
अपने रूप को न धारण किये हुए का (मर्ताः) मनुष्य (उप, कृण्वन्त) उपकार करते हैं उन सब
का हम भी उपकार करें ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम जैसे शरीर बाकी और मन में सम्पन्न हुए तीन प्रकार के सुख
को प्राप्त विद्वान् जन इदम् से चाहि हुई भार्या को प्राप्त होना है स्त्री भी प्रिय पति को प्राप्त होकर
आनन्दित होती वा जैसे ऋतु अपने अपने समर्थ को प्राप्त होकर सबको आनन्दित करती वा जैसे
स्वभाव से ही कौमार आदि अवस्था आती है वैसे ही परस्पर में प्रीति कर प्रयत्न करो ॥ ७ ॥

मनुष्याः परमेश्वराद्वापालनस्यपुरुषार्थाम्यां श्रियमृन्मयेयूरित्याह ।

मनुष्य परमेश्वर की आज्ञा पालने से और पुरुषार्थ से लक्ष्मी की उत्पत्ति करें
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ नो राधांसि सविनः स्तवध्या आ राग्यो यन्तु पर्वतस्य रानौ ।

सदा नो दिव्यः प्रायुः सिंघक्तु सूर्यं पत स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ८ ॥ ४ ॥

आ । नः । राधांसि । सवितरिति । स्तवध्वै । आ । रायः । युन्तु ।
पर्वतस्य । रातो । सदा । नः । दिव्यः । पायुः । मिसक्तु । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ८ ॥ ४ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) अस्मान् (राधांसि) धनानि (स्तवध्वै) सकलजगदु-
त्पादकेभ्यः (रातो) स्तोत्रम् (आ) (रायः) धनं (युन्तु) प्राप्नुयन्तु (पर्वतस्य)
मेधस्य (रातो) देने (सदा) (नः) अस्माकं (पायुः) रक्षकः (मिसक्तु) सुखे, संयोजयन्तु (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा)
(नः) अस्मान् ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे सवितरजगदीश्वर ! त्वोत्पादकेभ्यः स्तोत्रम् प्राप्नुयन्तु पर्वतस्य
रातो राय आ यन्तु दिव्य पायुर्मन्त्रान् न सदा नः मिसक्तु पात स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ८ ॥

भावार्थः—य सत्यभावेन परमेश्वरस्य तस्य सत्यभावेन त्वं प्राप्नु-
मिच्छन्त ये च सदाप्रसङ्गं सेवन्ते ते कदाचिद्दुष्टिन्, तस्मात्तन् इति ॥ ४ ॥

अथ विधेदेवगुणवर्णनादेनदर्थस्य पुनर्मुक्त्यादेव तदर्थः स्वार्थः ।

इति सप्तत्रिंशत्तमं सूक्तं अनुषो कांश्च समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे (सविः) सकल जगत् के शापक कर, मन्त्र जगदीश्वर आ (स्तवध्वै)
स्तुति करने को (नः) हम लोगों को (राधांसि) धन (आ यन्तु , मिल (पर्वतस्य)
(रातो) देने में (रायः) धन आने (दिव्य) तुम पायु, धर्म और स्वभाव में प्रसिद्ध हुए (पायुः)
रक्षा करने वाले आग (नः) हम लोगों को मद (मिसक्तु) सुखों में संयुक्त करे हे विद्वानों
इस विज्ञान से सहित (यूयम्) तुम लोग (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) हम लोगों की (सदा)
सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ८ ॥

भावार्थः—जो सत्य भाव से परमेश्वर की सेवा कर त्वाययुक्त व्यवहार से धन पाने
को चाहते हैं और जो सदा आस क्षति सत्त्व विद्वान् का सदा सेवते हैं वे ही सत्य भावी नहीं
सेवते हैं ॥ ८ ॥

इस सूक्त में विधेदेवों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के

पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति आती है ।

यह सैंतीसवां सूक्त और चौथा अर्थ पूरा हुआ ॥

अथाष्टर्वस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । १-६ सविता देवता । ६ सवता भगो वा ।

७ । ८ वाजिनः । १ । ३ । ८ निचृत्तिवृष्टुषः । ५ विरादत्रिष्टुपछन्दः ।

धैवतः स्वरः । २ । ४ । ६ स्वरादपठक्तिः । ७ शुभिकपठक्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः क उपासनीय इत्याह ।

अब अक्षरीसर्वे सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को किसकी उपासना करनी चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

उद्गु ण्य देवः सविता ययाम हिरण्ययीममनि यामशिश्नेत् ।

नूनं भगो हव्यो मानुषेभिर्नि यो रत्ना पुरुषसुर्दधानि ॥ १ ॥

उत् । ऊं इति । स्यः । देवः । सविता । ययाम । हिरण्ययीम् । अमतिम् ।

याम् । अशिश्नेत् । नूनम् । भगः । हव्यः । मानुषेभिः । वि । यः । रत्ना ।

पुरुषसुः । दधानि ॥ १ ॥

पदार्थः—(उत्) (ऊं) (स्यः) स पूर्वोक्तः जगदीश्वरः (देवः) दाता (सविता) सकलैश्वर्यप्रदः (ययाम) प्राप्नुयाम (हिरण्ययीम्) हिरण्यवादिप्रचुराम् (अमतिम्) सुकृपां भियम् (याम्) (अशिश्नेत्) आश्रयेत् (नूनम्) निश्चिन्तम् (भगः) भजनीयः सकलैश्वर्ययुक्तः (हव्यः) स्तोतुमर्हः (मानुषेभिः) मनुष्यैः (वि) विशेषेण (यः) (रत्ना) रमणीयानि धनानि (पुरुषसुः) पुरुषि बहूनि वसूनि धनानि यस्य स । अत्र संहितायामित्याद्यपदस्य द्वैर्ध्वम् । (दधानि) निष्पादयति ॥ १ ॥

अन्वयः—यो भगो पुरुषसु सविता देव ईश्वरो मानुषेभिर्नूनं हव्योऽस्ति योऽस्माकं कामान् विदधाति स्य उ यां हिरण्ययीममनि रत्नाश्चामस्मदर्थमशिश्नेत् तं वयमुपयाम ॥ १ ॥

भाषार्थः—ये मनुष्याः परमेश्वरमुपासते भोग्यां धनं लभन्त ॥ १ ॥

पदार्थः—(यः) जो (भगः) सेवन करने योग्य सकलैश्वर्ययुक्त (पुरुषसुः) बहुत धनों वाला (सविता) सकलैश्वर्य देने वाला (देवः) दाता ईश्वर (मानुषेभिः) मनुष्यों से (नूनम्) निश्चय से (हव्यः) स्तुति करने योग्य है जो हम लोगों के कामों को (विदधाति) सिद्ध करता है (स्यः) वह जगदीश्वर (उ) ही (याम्) जिस (हिरण्ययीम्) हिरण्यवादि रत्नों वाली (अमतिम्) सुन्दर रूपवती लक्ष्मी को तथा (रत्नाः) रत्न करने योग्य धनों को (अशिश्नेत्) आश्रय करता है है उसका हम लोग (उपयाम) उत्तम नियम पावें ॥ १ ॥

भाषार्थः—जो मनुष्य परमेश्वर की उपासना करते हैं वे भोग लक्ष्मी को प्राप्त होते हैं ॥ १ ॥

पुनस्त जगदीश्वरः कीदृशोऽस्तीत्याह ।

फिर वह जगदीश्वर कैसा है इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

उदुं तिष्ठ सविताः शुध्यस्य हिरण्यपाणे प्रभृतावृतस्य ।

व्यु॒र्वीं पृ॒थ्वीम॒मर्ति॑ सु॒ज्ञान॑ आ नृ॒भ्यो म॒र्त॒भोज॑नं सु॒वानः॑ ॥ २ ॥

उत् । ऊं इति । तिष्ठ । सवितरिति । शुधि । अस्य । हिरण्यऽपाणे ।
प्रऽभृती । अतस्य । वि । उर्वीम् । पृथ्वीम् । अमर्तिम् । मुजानः । आ ।
नृऽभ्यः । मृतऽभोजनम् । मुजानः । ॥ २ ॥

पदार्थः—(उन्) (ऊ) (तिष्ठ) प्रकाशितो भव (सवितः) अमृत्यामिन्
(भुधि , शृणु (अस्य) जीवस्य हृदये (हिरण्यपाणे) हिरण्यं दितरमणं पाणिर्भ्यवहारो
यस्य तन्संबुद्धो (प्रभृतां) प्रष्टुतया धारणे (श्रुतस्य) सत्यस्य कारणास्य (वि)
(उर्थीम्) बहुपदार्थयुक्ताम् (पृथ्वीम्) भूमिम् (अमतिम्) सुखरूपाम् (सुज्ञानः)
उत्पादयन् (आ) समन्तात् (वृन्) (मर्तभोजनम्) मर्तेभ्य इदं भोजनं
मर्तभोजनम् (सुवानः) प्रेरयन् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे हिरण्यगर्भे सवितर्जं दीप्तं स्वमस्य स्तुतिं श्रुतिं ऊ चरस्य हृदय
उत्तिष्ठ अकृष्टया प्राप्नुहि ज्ञानस्य प्रभुः । ॥ निमुनी पृथ्वी वि सुजानः मा नश्यो
मर्तभोजनमा सुधानः सन् कुपस्य ॥ २ ॥

भाषार्थः—ये सत्यभाषेन शरीरवृत्तौ मोक्षमवाप्नुयुः स एव भवति परमात्म्या प्रकाशितो भवति येनेश्वरस्य स्वयं प्रकाशितो भवति स एव भवति संपादितं तं विज्ञाय कस्याप्यन्यस्योपासनां मनुष्याणां भवति सा कदापि न

पदार्थ—(हिरण्यरायो) हित से २ ४ ११/१२ १३ अन्तर्बोमी के
जगदीश्वर आप (आश्व) इस जीव की वि १४ १५ १६ १७ १८ १९ २० २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ३० ३१ ३२ ३३ ३४ ३५ ३६ ३७ ३८ ३९ ४० ४१ ४२ ४३ ४४ ४५ ४६ ४७ ४८ ४९ ५० ५१ ५२ ५३ ५४ ५५ ५६ ५७ ५८ ५९ ६० ६१ ६२ ६३ ६४ ६५ ६६ ६७ ६८ ६९ ७० ७१ ७२ ७३ ७४ ७५ ७६ ७७ ७८ ७९ ८० ८१ ८२ ८३ ८४ ८५ ८६ ८७ ८८ ८९ ९० ९१ ९२ ९३ ९४ ९५ ९६ ९७ ९८ ९९ १००
(अतिष्ठ) उठिये अर्थात् उत्कर्ष में प्राप्त हुई । १०१ १०२ १०३ १०४ १०५ १०६ १०७ १०८ १०९ ११० १११ ११२ ११३ ११४ ११५ ११६ ११७ ११८ ११९ १२० १२१ १२२ १२३ १२४ १२५ १२६ १२७ १२८ १२९ १३० १३१ १३२ १३३ १३४ १३५ १३६ १३७ १३८ १३९ १४० १४१ १४२ १४३ १४४ १४५ १४६ १४७ १४८ १४९ १५० १५१ १५२ १५३ १५४ १५५ १५६ १५७ १५८ १५९ १६० १६१ १६२ १६३ १६४ १६५ १६६ १६७ १६८ १६९ १७० १७१ १७२ १७३ १७४ १७५ १७६ १७७ १७८ १७९ १८० १८१ १८२ १८३ १८४ १८५ १८६ १८७ १८८ १८९ १९० १९१ १९२ १९३ १९४ १९५ १९६ १९७ १९८ १९९ २००
आरणा में (अमतिम्) अन्धे २०१ २०२ २०३ २०४ २०५ २०६ २०७ २०८ २०९ २१० २११ २१२ २१३ २१४ २१५ २१६ २१७ २१८ २१९ २२० २२१ २२२ २२३ २२४ २२५ २२६ २२७ २२८ २२९ २३० २३१ २३२ २३३ २३४ २३५ २३६ २३७ २३८ २३९ २४० २४१ २४२ २४३ २४४ २४५ २४६ २४७ २४८ २४९ २५० २५१ २५२ २५३ २५४ २५५ २५६ २५७ २५८ २५९ २६० २६१ २६२ २६३ २६४ २६५ २६६ २६७ २६८ २६९ २७० २७१ २७२ २७३ २७४ २७५ २७६ २७७ २७८ २७९ २८० २८१ २८२ २८३ २८४ २८५ २८६ २८७ २८८ २८९ २९० २९१ २९२ २९३ २९४ २९५ २९६ २९७ २९८ २९९ ३००
(वि, सृजानः) उत्पन्न करते हुए ३०१ ३०२ ३०३ ३०४ ३०५ ३०६ ३०७ ३०८ ३०९ ३१० ३११ ३१२ ३१३ ३१४ ३१५ ३१६ ३१७ ३१८ ३१९ ३२० ३२१ ३२२ ३२३ ३२४ ३२५ ३२६ ३२७ ३२८ ३२९ ३३० ३३१ ३३२ ३३३ ३३४ ३३५ ३३६ ३३७ ३३८ ३३९ ३४० ३४१ ३४२ ३४३ ३४४ ३४५ ३४६ ३४७ ३४८ ३४९ ३५० ३५१ ३५२ ३५३ ३५४ ३५५ ३५६ ३५७ ३५८ ३५९ ३६० ३६१ ३६२ ३६३ ३६४ ३६५ ३६६ ३६७ ३६८ ३६९ ३७० ३७१ ३७२ ३७३ ३७४ ३७५ ३७६ ३७७ ३७८ ३७९ ३८० ३८१ ३८२ ३८३ ३८४ ३८५ ३८६ ३८७ ३८८ ३८९ ३९० ३९१ ३९२ ३९३ ३९४ ३९५ ३९६ ३९७ ३९८ ३९९ ४००
हे उसे (आ, सृजानः) प्रेरणा देते हुए कृपा की ४०१ ४०२ ४०३ ४०४ ४०५ ४०६ ४०७ ४०८ ४०९ ४१० ४११ ४१२ ४१३ ४१४ ४१५ ४१६ ४१७ ४१८ ४१९ ४२० ४२१ ४२२ ४२३ ४२४ ४२५ ४२६ ४२७ ४२८ ४२९ ४३० ४३१ ४३२ ४३३ ४३४ ४३५ ४३६ ४३७ ४३८ ४३९ ४४० ४४१ ४४२ ४४३ ४४४ ४४५ ४४६ ४४७ ४४८ ४४९ ४५० ४५१ ४५२ ४५३ ४५४ ४५५ ४५६ ४५७ ४५८ ४५९ ४६० ४६१ ४६२ ४६३ ४६४ ४६५ ४६६ ४६७ ४६८ ४६९ ४७० ४७१ ४७२ ४७३ ४७४ ४७५ ४७६ ४७७ ४७८ ४७९ ४८० ४८१ ४८२ ४८३ ४८४ ४८५ ४८६ ४८७ ४८८ ४८९ ४९० ४९१ ४९२ ४९३ ४९४ ४९५ ४९६ ४९७ ४९८ ४९९ ५००

भावार्थ—जो सब मांस से भरी का
 में परमात्मा प्रकाशित होता है जिस ईश्वर ने
 दित सिद्ध किया उसको छोड़ किसी के
 का दूर जगत् समुच्चय कभी न

पुनः कस्तर्षेः प्रशंसनीय इत्याह ।

फिर कौन सब को प्रशंसा करने योग्य है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अपि स्तुतः सविता देवो अस्तु यमा चिद्विस्वे वसवो गृणन्ति ।

स नः स्तोमानमस्य चनो धाद्विष्वेभिः पातु पायुभिर्नि मुरीन् ॥ ३ ॥

अपि । स्तुतः । सविता । देवः । अस्तु । यम् । आ । चिद् । विस्वे ।
वसवः । गृणन्ति । सः । नः । स्तोमान् । नमस्यः । चनः । धात् । विष्वेभिः ।
पातु । पायुभिः । नि । मुरीन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अपि) पदार्थसंभाषनायाम् । स्तुतः) प्रशंसितः (सविता)
सर्वोपायकः (देवः) सूर्यादीनामपि प्रकाशकः (अस्तु) (यम्) (आ) समस्तात्
(चिद्) अपि (विष्वे) सर्वे (वसवः) वसन्ति विद्या येषु त विद्वांसः (गृणन्ति) स्तुयन्ति
(सः) (नः) अस्माकम् (स्तोमान्) प्रशंसाः (नमस्यः) नमस्करणीयः (चनः)
अन्नादिभक्ष्यैर्धनम् (धात्) दधातु । विष्वेभिः) सर्वस्वैः (पातु) रक्षतु (पायुभिः)
रक्षाभिः (नि) नितराम् (मुरीन्) विदुषः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यं चिद्विष्वे वसवो गृणन्ति स सविता देवोऽस्माभिरा-
स्तुतोऽस्तु सोऽपि नमस्योऽस्तु नोऽस्माकं स्तोमान् चनश्च धात् स विष्वेभिः
पायुभिस्सुरीन् पातु ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यस्येश्वरस्य सर्वं आप्ताः प्रशंसां कुर्वन्ति योऽस्मान् सततं
रक्षत्यस्मदर्थं सर्वं विश्वं विधत्ते तमेव सर्वं सर्वे सदा प्रशस्येम ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यम्, चिद्) जिस परमेश्वर की (विस्वे) सब (वसवः) वे विद्वान्
जिन जिन में विद्या वसती है (गृणन्ति) स्तुति करते हैं वह (सविता) सब को उत्पन्न करने वाला
(देवः) सूर्यादिकों का भी प्रकाशक ईश्वर हम लोगों से (अस्तु) अथवा प्रकार स्तुति को प्राप्त
(यम्) हो और वह (अपि) भी (नमस्यः) नमस्कार करने योग्य हो (नः) हमारी
(स्तोमान्) प्रशंसाओं को और (चनः) अन्नादि देधन्ये को भी (धात्) धारण करे तथा (सः)
वह (विष्वेभिः) सब के साथ (पायुभिः) रक्षाओं से (मुरीन्) विद्वानों की (नि, पातु) निरन्तर
रक्षा करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस ईश्वर की सब धर्मात्मा सज्जन प्रशंसा करते हैं जो हम लोगों
की निरन्तर रक्षा करता हम लोगों के लिये समस्त विश्व का विधान करता है उसी की हम लोग
सदा प्रशंसा करें ॥ ३ ॥

पुनर्मुन्यैः कस्य प्रशंसा कायेभ्याह ।

फिर मनुष्यों को किसकी प्रशंसा करनी चाहिये इस विषय को
अगले मंत्र में कहते हैं ।

अभि यं देव्यदितिगुणानि सर्वं देवस्य सवितुर्जुषाणा ।

अभिसम्राजो वरुणो गुणन्त्यभि मित्रासो अयमा सजोषाः ॥ ४ ॥

अभि । यम् । देवी । अदितिः । गुणानि । सर्वम् । देवस्य । सवितुः ।
जुषाणा । अभि । सम्राजः । वरुणः । गुणन्ति । अभि । मित्रासः । अयमा ।
सजोषाः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अभि) अभिसम्प्रे (यम्) (देवी) विदुषी (अदितिः) माता
(गुणाति) (सर्वम्) प्रसूत जगत् (देवस्य) सर्वसुखप्रदातु (सवितुः) प्रेरकस्यास्त-
र्यामिणः (जुषाणा) सेवमाना (अभि) (सम्राज) सम्यग्राजमानश्चक्रवर्तिनो राजानः
(वरुणः) वरो विद्वान् (गुणन्ति) स्तुवन्ति (अभि) (मित्रासः) सर्वस्य सुहृदः
(अयमा) न्यायाधीशः (सजोषाः) समानर्थात्सखी ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः सवितुर्देवस्य सर्वं जुषाणा देव्यदितिर्यमभि गुणाति
वरुणस्सजोषा अयमा यमभिगुणाति यं मित्रासस्सम्राजोऽभिगुणन्ति तमेव सर्वे सततं
स्तुयन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यूयं तस्यैव प्रशंसनीयस्य परमेश्वरस्यैव स्तुतिं कुर्वत यं
स्तुत्या विदुष्यः क्षियं राजानो विद्वान्सम्राजोऽभीष्टं प्राप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (सवितुः) प्रेरका देवे काळा अन्तर्यामी (देवस्य) सर्वं सुखदाता
जगदीश्वर के (सर्वम्) उत्पन्न किये जगत् की (जुषाणा) सेवा करती हुई (देवी) विदुषी
(अदितिः) माता जिस की (अभि, गुणाति) सम्मुख [=सम्मुख] कहती है वा (वरुणः) श्रेष्ठ
विद्वान् जन (सजोषाः) समान भीति सेवने वाला (अयमा) न्यायाधीश और (मित्रासः) सब के
सुहृद् (सम्राजः) अश्वे प्रकार प्रकाशमान चक्रवर्ती राजान (यम्) जिसकी (अभि, गुणन्ति)
सब ओर से स्तुति करते हैं उसी की सब निरन्तर स्तुति करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! तुम उसी प्रशंसा करने योग्य परमेश्वर की स्तुति करो जिस की स्तुति
करके विदुषी की राजा और विद्वान् जन चाहा हुआ फल पाते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मुन्यैः परस्परं किं कुर्युस्मिणाह ।

फिर मनुष्य परस्पर क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अभि ये मिथो वनुषः संपन्ते रानि दिवो रानिषाचः पृथिव्याः ।

अहिर्बुध्न्य उत नः शृणोतु वरुण्येकधेनुभिर्नि पातु ॥ ५ ॥

अभि । ये । मिथः । वनुषः । सपन्ते । गतिम् । दिवः । गतिऽसार्चः ।
पृथिव्याः । अहिः । बुध्न्यः । उत । नः । शृणोतु । वरुत्री । एकधेनुभिः ।
नि । पातु ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अभि) (ये) (मिथः) परस्परम् (वनुषः) वाचमानान् (सपन्ते)
आकुप्यन्ति (गतिम्) (दिवः) कमनीयस्य (गतिपात्रः) दानस्य दानुः (पृथिव्याः)
भूमिस्तरिहस्य वा मध्ये (अहिः) मेघः (बुध्न्यः) कुण्डोऽन्तरिक्षे भवः (उत) अपि
(नः) स्मरन् (शृणोतु) (वरुत्री) वरुणी । नीतिशुक्ला मरुतः (एकधेनुभिः) एकैक
धेनुर्वाक् सहायभूता येषां तैः सह (नि) (पातु) ॥ ५ ॥

अन्वयः—दे दिवो गतिपान् एकधेनुभिस्सह मिथो वनुषो नो गतिमभि
सपन्ते उताहि वरुत्री बुध्न्योऽहिरिवास्मान् पृथिव्या नि पातु स सर्वाजनोऽस्माकमधीनं
शृणोतु ॥ ५ ॥

भावार्थः—येऽस्मान् विद्याहीनान् दृष्ट्वा निन्दन्ति विद्वदो दृष्ट्वा प्रशंसन्त्यै-
कमस्याप्य प्रेरयन्ति त एवास्माकं कल्याणकरा भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ये) जो (दिवः) मनोहर (गतिपात्रः) दान देने वाले के (एकधेनुभिः) एक
वाणी ही है सहायक जिनकी उनके साथ (मिथः) परस्पर (वनुषः) भोगते हुए (नः) हम
जोगों को (गतिम्) देने को (अभि, सपन्ते) अपने प्रकार सब ओर से नियम करते हैं (उत)
और (वरुत्री) पीकार करने योग्य माता (बुध्न्यः) अन्तरिक्ष में प्रसिद्ध हुए (अहिः) मेघ के
समान हम जोगों को (पृथिव्याः) भूमि और अन्तरिक्ष के बीच (नि, पातु) निरन्तर रक्षा करे
गई समस्त जनमात्र हमारा पक्ष हुआ (शृणोतु) सुने ॥ ५ ॥

भावार्थः—जो हम जोगों को विद्याहीन देख निन्दा करते और विद्वान् देख प्रशंसा करते
और एकता के लिये प्रेरणा देते हैं वे ही हमारे कल्याण करने वाले होते हैं ॥ ५ ॥

पुनः राजादिमनुष्यैः किं कृत्वा किं प्रापणीयमित्याह ।

फिर राजा आदि मनुष्यों को क्या करके क्या प्राप्त करने योग्य है
इस विषय को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

अनु तन्नं जायन्निर्मसीष्ट रत्नं देवस्य सवितुरियानः ।

भगमृगोऽर्वसे जोहवीति भगमनुग्रो अर्धं याति रत्नम् ॥ ६ ॥

अनु । तत् । नः । जायतिः । मंसिष्ट । रत्नम् । देवस्य । सवितुः ।
इयाः । भगम् । उग्रः । अर्वसे । जोहवीति । भगम् । अनुग्रः । अर्धं । याति ।
रत्नम् ॥ ६ ॥

पदार्थः—(अनु) (तन्) (नः) अस्मभ्यम् (जास्पतिः) प्रजापालकः (मंसीष्ट) मन्यताम् (रत्नम्) रमणीयं धनम् (देवस्य) सर्वप्रकाशकस्य (सवितुः) सर्वान्तर्यामिणः (इवानः) प्राप्नुवन् (भगम्) ऐश्वर्यम् (उग्रः) तेजस्वी (अवसे) रक्षणायाय (जोहवीति) भृशमाददाति (भगम्) ऐश्वर्यम् (अनुग्रः) अतेजस्वी (अधः) हीनताम् (याति) प्राप्नोति (रत्नम्) रमणीयं धनम् ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्योगो जास्पतिस्सवितुर्देवस्य भगमियानः यद्वत्नं स्वार्थं मंसीष्ट तन्नोऽनु मंसीष्ट यं भगमवसेऽनुग्रो जनो जोहवीति तद्वत्नमथ याति ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यो राजा परमेश्वरस्य सृष्टौ सर्वेषां रक्षणाय प्रवर्तते स एव सर्वमैश्वर्यं लब्ध्वा सर्वानानन्दयति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ज्ञेयं (उग्रः) तेजस्वी (जास्पतिः) प्रजा पालने वाला (सवितुः) सर्वान्तर्यामी (देवस्य) सब प्रकार करने वाले के (भगम्) ऐश्वर्य को (इवानः) प्राप्त होता हुआ जिस (रत्नम्) रमणीय धन को स्वार्थ (मंसीष्ट) मानता है (तन्) उस को (नः) हम लोगों के लिये (अनु) अनुकूल माने जिस (भगम्) ऐश्वर्य को (अवसे) रक्षा आवि के (अनुग्रः) तेज-रहित जन (जोहवीति) निरन्तर प्रदत्त करता है वह (रत्नम्) रमणीय धन (अधः) हीन दशा को (याति) प्राप्त होता है ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो राजा परमेश्वर की सृष्टि में सब की रक्षा के लिये प्रवृत्त होता है वही सब ऐश्वर्य को पाकर सब को आनन्दित कराता है ॥ ६ ॥

पुनः केऽत्र कल्याणकरा भवन्तीत्याह ।

किं कौन इस संसार में कल्याण करने वाले होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शं नो भवन्तु वाजिनो हवेषु देवतांता मितद्रवः स्वर्काः ।

जम्भयन्तोऽहिं वृकं रक्षांसि सनेम्यस्मत्पुंगवश्रमीवाः ॥ ७ ॥

शम् । नः । भवन्तु । वाजिनः । हवेषु । देवस्तांता । मितऽद्रवः । सुऽअर्काः । जम्भयन्तः । अहिम् । वृकम् । रक्षांसि । सनेमि । अस्मत् । पुंगवन् । श्रमीवाः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(शम्) सुखाय (नः) अस्माकम् (भवन्तु) (वाजिनः) वेगवन्तोऽश्वाः ज्ञानवन्तो यद्गारो यः (हवेषु) संग्रामेषु (देवताता) विद्वाद्भूरनुष्ठातव्ये यज्ञे (मितद्रवः) ये मितं द्रवन्ति गच्छन्ति ते (स्वर्काः) शोभनोऽर्कोऽन्नादिकमैश्वर्यं येषान्ते

(जम्भयन्तः) विनामयन्तः (अहिम्) सर्वमिव वर्तमानम् (वृकम्) स्तेनम् (रक्षांसि) दुष्टान् प्राणिनः (सनेमि) पुगलने । सनेमीति पुगलनाम० । निघं० ३ । २७ । (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (युयवन्) निगुज्यन्ताम् (अमीवाः) रोगाः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो वाजिनो मितद्रवः स्वर्का इवेषु देवतातादिमिव वृक रक्षांसि च जम्भयन्तो नाऽस्माकं शं भवन्तु एतोऽस्मत् सनेम्यर्माः । युयवन् ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये दुष्टान्वागान् प्राणिनो रोगान् शत्रूँश्च निवर्त्य सर्वेषां कल्याणकरा भवन्ति त एव अगन्पूज्यास्तस्मिन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो (वाजिनः) देववान् घोडा वा श्राभकान् योदा पुरुष (मितद्रवः) जो प्रमाथ भर जाले है (स्वर्काः) जिन का गुम अकारि है (इवेषु) वे संग्रामों में (देवताता) वा विद्वांसों के अनुष्ठान करने योग्य यज्ञ में (अहिम्) सर्व के समान वर्तमान (वृकम्) खोर को और (रक्षांसि) दुष्ट प्राणियों को (जम्भयन्तः) जम्भाई दिखाते हुए (नः) हम लोगों को (अस्मत्) तुम के लिये (भवन्तु) होंगे जिस स (अस्मत्) हम लोगों से (सनेमि) पुराने व्यवहार में (अमीवाः) रोग (युयवन्) अलग हों ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो दुष्ट आकार वाले प्राणी, रोग और शत्रुओं को निवार के सब के सुक करने वाले होते हैं वे ही अगत् पूज्य होते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्पिदृष्टिः किं क.सेठ्यसित्याह ।

फिर विद्वांसों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वाजेवाजेऽवत वाजिनो नो धनेषु विप्रा अमृता ऋतज्ञाः ।

अस्य मध्वः पिवत मादयध्वम् तृप्ता यात पथिभिर्देवयानैः ॥ ८ ॥ ५ ॥

वाजेऽवाजे । अवत । वाजिनः । नः । धनेषु । विप्राः । अमृताः । ऋतज्ञाः । अस्य । मध्वः । पिवत । मादयध्वम् । तृप्ताः । यात । पथिभिः । देवयानैः ॥ ८ ॥ ५ ॥

पदार्थः—(वाजेवाजे) संग्रामे संग्रामे (अवत) रक्षत (वाजिनः) बहुविज्ञाना-
जबलवेगयुक्ता (नः) अस्मान् (धनेषु) (विप्राः) मेधाविनः (अमृताः) मृत्युरहिताः
(ऋतज्ञाः) य ऋतं सत्यं जानन्ति त सत्यं व्यवहारं ग्राह्य वा जानन्ति ते (अस्य)
(मध्वः) मधुगदि गुणयुक्तस्य (पिवत) (मादयध्वम्) आनन्दयत (तृप्ताः) प्रीणिताः
(यात) (पथिभिः) (देवयानैः) विद्वन्मार्गैः ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे अमृता ऋतज्ञा वाजिनो विप्रा यूयं धनेषु वाजेवाजे च नोऽस्मानवत
अस्य मध्वः पिवत अस्मान्मादयध्वम् तृप्ताः सन्तो देवयानैः पथिभिर्यात ॥ ८ ॥

भावार्थः—विदुषः प्रतीश्वरस्त्रेयमाज्ञाऽस्ति यूयं विद्वांसो धार्मिका भूया सर्वेषां रक्षां सततं विधत्त व्ययमानन्दिता भद्रौघधरसेनारोगास्वन्तस्सर्वानानन्द तर्पयित्वाऽऽप्त-
मार्गं स्वयंगच्छन्तोऽन्यन् सततं गमयत ॥ ८ ॥

अत्र सविर्देव्यदिद्विद्विदुषीगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्विद्यते ।

इत्यष्टाजिगत्तमं सूक्तं पञ्चमोऽंशश्च समाप्तः ॥

एवार्थ— हे (भद्रताः) मृत्यु रहित (अनश्वः) सत्य व्यवहार का भाग्य के जानने वाले (वाजिनः) बहुत विज्ञान अन्न वन्न और वेगयुक्त (विजः) मेघकी सज्जनो मुन्य जनेषु) धनी हैं (कजेयजे) और सधाम सधाम में (तः) हम लोगों की (वज्र) रक्षा करो (अस्य) इस (मन्त्रः) मधुरादि गुणयुक्त रक्ष को (विदन्) पोंको, हम लोगों को (मादयन्) आनन्दित करो और (वृषाः) वृष होते हुए (देवयानैः) विद्वानों के मार्ग जिन से जाना होता वन (पथिभिः) मार्गों से (यात) जाओ ॥ ८ ॥

भावार्थ—विद्वानों के प्रति ईश्वर की यह आज्ञा है कि तुम धार्मिक विद्वान् होकर सब की रक्षा निरन्तर करो और आनन्दित तथा बड़ी ओपधियों के रक्ष से निरोग हुए सब को आनन्दित और मृत कर धर्मोन्माओं के मार्गों से जान चलाते हुए भीनों को निरन्तर उन्हीं मार्गों से चलावें ॥ ८ ॥

इस सूक्त में सविता, देवय, विद्वान् और विदुषियों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यद् अयतीसवा सूक्तं और पंचमी वती पूरा हुआ ।

***

अथ सप्तर्चस्य सप्तस्य वसिष्ठस्य । विश्वेदेवा देवताः । १ । २ । ५ । ७

निष्त्रिण्डुप् । ३ स्वराट् त्रिण्डुप् । ४ । ६ विराट् त्रिण्डुच्छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वांसो स्त्रीपुरुषौ किं कुर्याताभिन्याह ।

अथ सात अन्त्रा वाले उततलीसवें सूक्त का आरम्भ है, उस के प्रथम अन्त्र में विद्वान् स्त्री पुरुष क्या करें इस विषय को कहते हैं ।

ऊर्ध्वो अग्निः सुमतिं वस्वो अश्रेत्प्रतीची जूर्णिर्देवतातिमेति ।

भेजाने अद्रीं रुधेव पन्थामृतं होता न इषितो यजति ॥ १ ॥

ऊर्ध्वः । अग्निः । सुमतिम् । वस्वः । अश्रेत् । प्रतीची । जूर्णिः ।

देवतातिम् । पति । भेजति इति । अद्री इति । रुधोऽइव । पन्थाम् । अतम् ।

होता । नः । इषितः । यजति ॥ १ ॥

पदार्थः—(ऊर्ध्वः) ऊर्ध्वगामी (अग्निः) पावक इव (सुमतिम्) श्रेष्ठां प्रह्वाम् (वस्वः) धनस्य (अग्नेन्) आग्नेयत् (प्रदीप्यते) या प्रत्यगञ्जति (जूष्णिः) जीर्णा (देवतातिम्) देवैः सुष्ठित यज्ञम् (एनिः) प्रह्वानि (अग्नेन्) नमन् (अग्नेन्) अग्निदेवता पक्षीयजमानौ (रथयय) यथा रथयु साधु ऊर्ध्वः गन्तव्यम् (अग्नेन्) अग्नेन् (होता) दाता (नः) अस्माकं (अग्नेन्) इष्टं (रजते) यजेत रथययैः ॥ १ ॥

अन्वयः—या जूष्णिः प्रदीप्यते विदुषी पक्षी ऊर्ध्वोऽग्निरिव देवतातिं सुमतिप्रभेत् रथययैर् यजामेति यथाऽग्नी वस्वो जेमान् यजेयितो होता नो यजानि तान् तं च शयं सन्कुर्वन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुपोपमाकाङ्क्षा है—जहाँ की पुष्प देते हैं कि विद्वानों ने बुद्धि उपमा की है अग्ने के काम में वाचरण करते हैं वहाँ सब जगमी विराजमान है ॥ १ ॥

पदार्थः—अग्ने (ऊर्ध्वः) तीर्थं प्रदीप्यते (अग्निः) पावक इव (सुमतिम्) श्रेष्ठां प्रह्वाम् (वस्वः) धनस्य (अग्नेन्) आग्नेयत् (प्रदीप्यते) या प्रत्यगञ्जति (जूष्णिः) जीर्णा (देवतातिम्) देवैः सुष्ठित यज्ञम् (एनिः) प्रह्वानि (अग्नेन्) नमन् (अग्नेन्) अग्निदेवता पक्षीयजमानौ (रथयय) यथा रथयु साधु ऊर्ध्वः गन्तव्यम् (अग्नेन्) अग्नेन् (होता) दाता (नः) अस्माकं (अग्नेन्) इष्टं (रजते) यजेत रथययैः ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुपोपमाकाङ्क्षा है—जहाँ की पुष्प देते हैं कि विद्वानों ने बुद्धि उपमा की है अग्ने के काम में वाचरण करते हैं वहाँ सब जगमी विराजमान है ॥ १ ॥

पुनस्ती स्त्रीपुरुषा किं कुर्यातामित्याह ।

किं वे स्त्री पुरुष क्या करें इस विषय को अगल मन्त्र में कहते हैं ।

प्र वावृजे सुप्रया बर्हिरेषामा विशपतीव वीरिटे इयाते ।

विशामस्तोऽपसः पूर्वहृती वायुः पूषा स्वस्तये निघुत्वान् ॥ २ ॥

प्र । वावृजे । सुप्रयाः । बर्हिः । एषाम् । आ । विशपतीइवेतिविशपती इव । वीरिटे । इयाते इति । विशाम् । अक्कोः । उपसः । पूर्वहृती । वायुः । पूषा । स्वस्तये । निघुत्वान् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (वावृजे) वज्रति (सुप्रयाः) यस्सर्वान्सुष्ठु प्रीणाति (बर्हिः) उत्तमं सर्वेषां वर्धकं कर्म (एषाम्) अनुष्याणा मध्ये (आ) समन्तात् (विशपतीव) विशां प्रजानां पालको राजेव (वीरिटे) अन्तरिक्षे (इयाते) गच्छतः (विशाम्)

प्रजानाम् (अक्तोः) रात्रे (उपसः) दिवसस्य (पूर्वहृती) पूर्वविद्वद्भिः कृतायां
स्तुती (वायुः) प्राण इव (पूषा) पुष्टिकर्ता (स्वस्तये) सुखाय (नियुत्थान्)
नियन्तेश्वरः ॥ २ ॥

अन्यथः—यौ स्त्रीपुरुषौ वर्गिते सूर्याचन्द्रमसादिवेद्याते विश्वपतीयात्कोरुषसः
पूर्वहृतादिव्याने पूषा वायुरिवनियुत्थानीध्वरो विशास्वस्तयेऽस्तु एषां मध्यात् यः
कश्चिन्सुप्रया वहिरा प्र वाचूते ॥ न्तर्वास्ये सन्कुर्वन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—सदैव यौ स्त्रीपुरुषौ न्यायकारिराजवत्
प्रजापालनर्माध्वर्यव्यावाचरणं वाचुवत् प्रियप्रापणं संन्यासिष्वपक्षपातमोहादिदोषरहितौ
स्यातां तौ सवार्थसिद्धौ भवेताम् ॥ २ ॥

पदार्थः—जो स्त्री पुरुष (जोरिते) अन्तरिक्ष में सूर्य और चन्द्रमा के समान (इयते) जाते
हैं (विश्वपती) वा प्रजा पालने वाले राजा के समान (अक्तोः) रात्रि की (उपसः) और दिन की
(पूर्वहृती) अगले विद्वानों ने की स्तुति के निमित्त जाते हैं वा (पूषा) पुष्टि करने वाले (वायुः)
प्राण के समान (नियुत्थान्) नियमकर्ता ईश्वर (विश्वम्) प्रजा जनों के (स्वस्तये) सुख के लिये हो
(एषाम्) इन में से जो कोई (सुप्रयाः) सब को अच्छे प्रकार पस करता है वा (वहिः) बलम सब
का बढ़ाने वाला कर्म (आ, प्र, वाचूते) सब ओर से अच्छे प्रकार प्राप्त होता है उन सब का सब
संसार करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमासङ्गार है—सदैव जो स्त्री पुरुष न्यायकारी
राजा के समान प्रजा पालना, ईश्वर के समान व्यावाचरण, पवन के समान प्रिय पदार्थ पहुँचाया और
संन्यासी के तुल्य पक्षपात और मोहादिदोष त्याग करने वाले होते हैं वे सवार्थ सिद्ध हो ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

किं विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उमया अत्र वसवो रन्त देवा उराधन्तरिक्षे मर्जयन्त शुभ्राः ।

अर्वाक्पथ उरुजयः कृणुध्वं भोता दूतस्य जग्मुषो नो अस्य ॥ ३ ॥

उमयाः । अत्र । वसवः । रन्त । देवाः । उरी । अन्तरिक्षे । मर्जयन्त ।
शुभ्राः । अर्वाक् । पथः । उरुऽजयः । कृणुध्वम् । भोत । दूतस्य । जग्मुषः ।
नः । अस्य ॥ ३ ॥

पदार्थः—(उमयाः) भूमिमध्ये (अत्र) अस्मिन्संसारे (वसवः) विद्यायां
कृतवासाः (रन्त) रमन्ताम् (देवाः) विद्वांसः (उरी) बहुव्यापकं (अन्तरिक्षे)
आकाशे (मर्जयन्त) शाधयन्तु (शुभ्राः) शुद्धाचाराः (अर्वाक्) (पथः) (मार्गान्)
(उरुजयः) बहुनन्तारः (कृणुध्वम्) (भोत) भृषुत । अत्र इयचोऽतस्ति इति दीर्घः ।

(दूतस्य) (अगमुयः) गन्तुन् प्राप्तान् वेदितुन् (नः) अस्माकं अस्मान् वा (अस्य) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे उरुजयः शुभा यस्य देवा यूयमुपवन्तरिक्षेऽथ उमया रन्तायां कृ पथो मर्जयन्तास्य दूतस्य तौ अगमुयः कृणुध्वमभ्यस्तकं विद्या श्रोत ॥ ३ ॥

भाषार्थः—हे विद्वांसो यूयं धर्ममात्रान् शुद्धान् प्रचार्य दूतयस् सर्वत्र भ्रमणं कृत्वा धर्मं विस्तार्य सर्वाग्निमुभयान् प्राप्तविद्यन्मुभयान्कुरुत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (उरुजयः) बहुत जाने और (शुभाः) शुद्ध आचरण करने वाले (यस्य) विद्या में वास किये हुए (देवाः) विद्वांजनों तुम (उरी) बहुधाएक (अन्तरिक्षे) आकाश में (अत्र) इस संसार में (उमयाः) भूमि के बीच (रन्ता) रमें (अर्वाक्) पीछे (पथः) मार्गों को (मर्जयन्त) शुद्ध करो (अस्म्य) इस (दूतस्य) दूत को (नः) हम लोगों को (अगमुयः) जाने, प्राप्त होने वा जानने वाले (कृणुध्वम्) करो और हमारी विद्याओं को (श्रोत) सुनो ॥ ३ ॥

भाषार्थः—हे विद्वांसो । तुम धर्म-मार्गों को शुद्ध प्रचारित कर दूत के समान सब जगह धर्म, धर्म का विस्तार कर सब मनुष्यों को विद्या सुलभ्युक्त करो ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशाः किं कुर्युरित्याह ।

किं विद्वांसः कैसे हों और क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ते हि यज्ञेषु यज्ञियांस ऊमाः सधस्थं विश्वे अभि सन्ति देवाः ।

तां अध्वर उशतो यक्ष्यमे श्रुष्टी भर्गं नासत्या पुरन्धिम् ॥ ४ ॥

ते । हि । यज्ञेषु । यज्ञियांसः । ऊमाः । सधस्थम् । विश्वे । अभि । सन्ति । देवाः । तान् । अध्वरे । उशतः । यक्षि । अग्ने । श्रुष्टी । भर्गम् । नासत्या । पुरम् । अधिम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ते) (हि) यतः (यज्ञेषु) विद्यादानाऽदानादिव्यवहारेषु (यज्ञियांसः) यज्ञसिद्धिकराः (ऊमाः) रक्षादिकर्तारः (सधस्थम्) समानस्थानम् (विश्वे) सर्वे (अभि) आभिमुख्यं (सन्ति) (देवाः) विद्वांसः (तान्) (अध्वरे) अद्विसनीये व्यवहारे (उशतः) कामयमानान् (यक्षि) संगमयेयम् (अग्ने) विद्वांन् (श्रुष्टी) क्षिप्रम् (भर्गम्) ऐश्वर्यम् (नासत्या) अविद्यमानासत्यव्यवहारावध्यापको-पदेशकौ (पुरन्धिम्) बहुतां सुखाना धर्तारम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—ते हि यज्ञियांस ऊमा विश्वे देवा यज्ञेष्वभि सन्ति तान् अध्वरे सधस्थ-सुशतो विदुषोऽहं यक्षि यौ नासत्या पुरन्धि भर्गं श्रुष्टी दद्यातां तौ यथाऽहं यक्षि तथा हे अग्ने त्वमप्येतान् यज्ञ ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये सत्यविद्याधर्मप्रकाशका वेदविदः अध्यापकोपदेशका विद्वांसो जगति सर्वान् मनुष्यादीन्नुन्नयन्ति ते हि सर्वदा सर्वथा सर्वैस्सत्कर्तव्या भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ते) वे (हि) ही (यज्ञियासः) यज्ञ विद करने , ऊमाः) और रक्षा करने वाले (विरवे) सब (देवाः) विद्वान् (यज्ञेषु) विद्या देने व देने के व्यवहारों में (अभि, सन्ति) सम्मुख [=सम्मुख] वर्त्तमान हैं (तान्) उन (अध्वरे) अधिसनीय व्यवहार में (सधस्थम्) एक से स्थान को (वयसः) चाहने वाले विद्वानों को मैं (पञ्चि) भिलू जो (नासत्या) असत्य व्यवहार रहित अध्यापक और उपदेशक पुत्रिभिम्) बहुत सुखों के धारण करने वाले (भगम्) ऐश्वर्य को (भुही) शीघ्र देव, जैसे मैं भिलू बैठे ही हूँ (भग्रे) विद्वान् आप भी इन को भिक्षो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो सत्यविद्या और धर्म के प्रकाश करने वाले वेदवेत्ता अध्यापक, उपदेशक, विद्वान् सब मनुष्य आदि को उन्नति करते हैं वे ही सर्वदा सर्वथा सब को सहाय करने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किं विशाय किं ज्ञापयेयुरित्याह ।

किं विद्वान् जन क्या जान कर क्या दूसरों को जतलावे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आग्ने गिरो दिव आ पृथिव्याः मित्रं वह वरुणमिन्द्रमग्निम् ।

आर्यमणमदिति विष्णुमेषा सरस्वती मरुतो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

आ । अग्ने । गिरः । दिवः । आ । पृथिव्याः । मित्रम् । वह । वरुणम् । इन्द्रम् । अग्निम् । आ । आर्यमणम् । अदितिम् । विष्णुम् । एषाम् । सरस्वती । मरुतः । मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(आ) (अग्ने) विद्वन् (गिरः) सुशिक्षिता वान्रः (दिवः) विद्युत् सूर्यादिविद्याप्रकाशिका (आ) (पृथिव्याः) भूम्यादेः (मित्रम्) सखायम् (वह) (वरुणम्) अतिश्रेष्ठम् (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवन्तं राजानम् (अग्निम्) पावकम् (आ) (आर्यमणम्) न्यायाधीशम् (अदितिम्) अन्तरिक्षम् (विष्णुम्) व्यापकं यायुम् (एषाम्) (सरस्वती) विद्यायुक्ता वाणी (मरुतः) मनुष्याः (मादयन्ताम्) आनन्दयन्तु ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं दिवः पृथिव्या गिर आ वह मित्र वरुणमिन्द्रमग्निमर्यमणमदिति विष्णुमावहैषां सरस्वती तां च दिदित्वाऽस्मदर्थमा वह हे विद्वांसो मरुत एतद्विद्यां दद्याऽस्मान् भवन्तो मादयन्ताम् ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या विद्युदादिविद्यां प्राप्यान्यान् प्रापयन्ति ते सर्वेषामानन्दकरा भवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) विद्वन् आप (दिवः) बिजुली और सूर्यादि प्रकाशवान् पदार्थों की बिजली का प्रकाश करने वाली वा (पृथिव्याः) भूमि आदि पदार्थों का प्रकाश करने वाली (गिरः) सुन्दर शिवित् वायियों को (आत्तवद्) प्राप्त कीजिये (मित्रम्) मित्र (वरुणम्) अतिभेद (इन्द्रम्) परमैश्वर्यवान् राजा (अश्वम्) अग्नि (अर्यमणम्) न्यायाधीश (जातुमिन्) अन्तरेक्ष (विष्णुम्) व्यापक वायु को (आत्तवद्) प्राप्त कीजिये और जो (एषाम्) इन की बिजलीयुक्त (सम्पत्तयः) वाली वस्तु को आनन्द कर हमारा अर्थ (आत्तवद्) प्राप्त कीजिये हे (मरुताः) विद्वान् मनुष्यों वस्तु बिजली को देकर हम लोगों को आप (आत्तवद्) प्राप्त कीजिये ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य बिजुली अग्नि की बिजली को प्राप्त होकर औरों को प्राप्त कराते हैं वे सब का आनन्द करने वाले होते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युस्तिथाह ।

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ररे हव्यं मतिभिर्गृह्यानां नक्षत्कामं मर्त्यानामसिन्धुम् ।

धाता रयिमविदस्य सदासां सत्तामहि युज्येभिर्नु देवैः ॥ ६ ॥

ररे । हव्यम् । मतिभिः । गृह्यानाम् । नक्षत् । कामम् । मर्त्यानाम् ।
असिन्धुम् । धाता । रयिम् । अविदस्यम् । सदासाम् । सत्तामाहि । युज्येभिः ।
नु । देवैः ॥ ६ ॥

पदार्थ—(ररे) दद्याम् (हव्यम्) गृह्यानुमर्हम् (मतिभिः) प्राक्षेर्मेनुष्यैः सह (मर्त्यानाम्) यज्ञसम्पादकानाम् (नक्षत्) प्राप्नोति (कामम्) (मर्त्यानाम्) मनुष्याणाम् (असिन्धुम्) यजनन्ति (धाता) रयानि । अथ हव्यं मतिर्देवैः । (रयिम्) धनम् (अविदस्यम्) अर्त्ताणाम् (सदासां) सदा ससधनावम् (सत्तामाहि) युज्येभिः (युज्येभिः) योजनुमर्ह (न) देवैः ॥ ६ ॥

अन्वयः—ये मतिभिर्गृह्यन्ति तेन यज्ञियानां मर्त्यानां हव्यं प्राप्तयन्ति, यमविदस्य सदासां रयिं धाता र देवैः सहेतं नक्षत् तन्मर्हं ररे कथयन्त्यस्मै ॥ ६ ॥

भावार्थ—ये विद्वांसोऽन्येषां मनुष्याणां काममत्तं कुर्वन्ति ते पूर्णकामा भवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थ—जो (मतिभिः) प्राज्ञ मनुष्यों के साथ वा (युज्येभिः) योग करने योग्य (देवैः) विद्वानों के साथ (गृह्यानाम्) यज्ञ सम्पादन करने वाले (मर्त्यानाम्) मनुष्यों के (हव्यम्) प्रदत्त करने योग्य (कामम्) काम को (असिन्धुम्) निबन्ध करते हैं जिस (अविदस्यम्) अजीब विनाशरहित (सदासाम्) सदैव अच्छे प्रकार सेवने योग्य (रयिम्) धन को (धाता) धारण करते

हैं वा जो इन के साथ उस को (नचत्) व्याप्त होता है उस को मैं (रे) देखूं हम सब लोग इन के साथ उस को (नु) शीघ्र (सचीमहि) व्याप्त हों ॥ ६ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् जिन मनुष्यों का काम पूरा करते हैं वे पूर्ण-काम होते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्विद्वांसोऽन्येभ्यः किं प्रदद्युरित्याह ।

फिर विद्वान् उन औरों के लिये क्या देवें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू रोदसी अभिष्टुते वसिष्ठैश्चूतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ ६ ॥

नु । रोदसी इति । अभिष्टुते इत्यभिष्टुते । वसिष्ठैः । चूतः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ ६ ॥

पदार्थः—(नु) सद्यः । अत्र चक्षुनुपेति दीर्घः । (रोदसी) द्यावापृथिव्यौ (अभिष्टुते) अभितः प्रशंसनीये (वसिष्ठैः) अतिशयेन वासयितृभिः (चूतावानः) सत्यं वाचमानाः (वरुणः) वरः (मित्रः) सुहृत् (अग्निः) पावक इव विद्यादिशुभगुण-प्रकाशितः (यच्छन्तु) वदन्तु (चन्द्राः) आह्लादकराः (उपमम्) येनोपमीयते तम् (नः) अस्मभ्यम् (अर्कम्) सत्कर्तव्यमज्ञम् विचारं वा (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—यथा वरुणो मित्रोऽग्निश्चूतावानश्चन्द्रा वसिष्ठैस्सदाभिष्टुते रोदसी उपममर्कं नो नु यच्छन्तु तथा हे विद्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—ये विद्वांस आसैस्सदानुपमं विज्ञानं प्रयच्छन्ति तेऽस्मान् सदा रक्षितुं शक्नुवन्तीति ॥ ७ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इत्येकोनचत्वारिंशत्तमं सूक्तं चक्षुः पांशु समाप्तः ॥

पदार्थः—जैसे (वरुणः) मेह (मित्रः) मित्र (अग्निः) अग्नि के समान विद्यादि शुभ गुणों से प्रकाशित और (चूतावानः) सत्य को वाचने वा (चन्द्राः) इष्ट करने वाले जन (वसिष्ठैः) अतीव बसाने वाले के साथ (अभिष्टुते) सब ओर से प्रशंसित (रोदसी) प्रकाश और पृथिवी (उपमम्) जिस से उपमा दी जावे उस (अर्कम्) सकार करने योग्य अज्ञ वा विचार को (नः) हम लोगों के लिये (नु) शीघ्र (यच्छन्तु) देवें वैसे हे विद्वांसो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हमारी (सदा) सदैव (पात) रक्षा कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् जब धर्मोत्तमा, विद्वानों के साथ जिस की उपमा नहीं उस विज्ञान को देते हैं वे हम लोगों की रक्षा कर सकते हैं ॥ ७ ॥

इस सूक्त में विश्वेदेवों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे
पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।
यह उभतालीसवाँ सूक्त और छठा वर्ग पूरा हुआ ॥

— — — — —

अथ सप्तर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठिर्षिः । विश्वेदेवा देवताः । १ षडङ्गिः । ३ भुरिक्षडङ्गिः ।

६ विराट्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ । ४ विराट्त्रिष्टुप् । ५ । ७

निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

अब सात ऋचा वाले चालीसवें सूक्त का आरम्भ किया जाता है, उसके
प्रथम मन्त्र में फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को कहते हैं ।

ओ धृष्टिर्विद्व्या३ समेतु प्रति स्तोमं दधीमहि तुराणाम् ।

यद्य देवः सविता सुवाति स्यामस्य रत्निनो विभागे ॥ १ ॥

ओ इति । धृष्टिः । विद्व्या । सम् । एतु । प्रति । स्तोमम् । दधीमहि ।

तुराणाम् । यत् । अद्य । देवः । सविता । सुवाति । स्याम । अस्य । रत्निनः ।

विभागे ॥ १ ॥

पदार्थः—(ओ) संबोधने (धृष्टिः) आशुकारी (विद्व्या) विद्वेषु संग्रामादिषु
व्यवहारेषु भया (सम्) (एतु) सम्यक् प्राप्नोतु (प्रति) (स्तोमम्) (दधीमहि)
(तुराणाम्) सद्यः कारिणाम् (यन्) यः (अद्य) इदानीम् (देवः) विद्वान् (सविता)
सत्कर्मसु प्रेरकः (सुवाति) जनयति (स्याम) भवेम (अस्य) विदुषः (रत्निनः)
यहूनि रत्नानि धनानि विद्यन्ते येषु तान् (विभागे) विशेषेण भजनीये व्यवहारे ॥ १ ॥

अन्वयः—ओ विद्वन् यथा धृष्टिर्विद्व्या तुराणां प्रतिस्तोमं समेतु तथैतं स्तोमं
ययं दधीमहि यद्य देवस्सविता विभागेऽस्य रत्निनः स्तोमं सुवाति तथा ययं
स्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वन् माताऽपत्यानि संरक्ष्य
सुशिक्षय यर्जयति तथा विद्वान्सोऽस्मान् यर्जयन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—(ओ) ओ विद्वान् जैसे (धृष्टिः) शीघ्र करने वाला (विद्व्या) संग्रामादि
व्यवहारों में हुई (तुराणाम्) शीघ्रकारियों के (प्रति, स्तोमम्) समूह समूह के प्रति (समेतु)
अच्छे प्रकार प्राप्त होवे जैसे इस समूह को इस लोग (दधीमहि) धारण करें (यत्) ओ (अद्य)
अद्य (देवः) विद्वान् (सविता) अच्छे कामों में प्रेरणा देने वाला (विभागे) विशेष कर अपने लोग

व्यवहार में (अस्य) इस विद्वान् के (रत्नितः) जन व्यवहारों को निज में बहुत रत्न विद्यमान और स्तुति समूह को (सुवाति) उत्पन्न करता है जैसे हम लोग उत्पन्न करने वाले (स्याम) हों ॥ १ ॥

भावार्थ—हम मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—जैसे विदुषी माता सन्तानों को रक्षा कर और अच्छी सिखा देकर बड़ाती है वैसे विद्वान् जन हम को बड़ावें ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युस्तियाह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मित्रस्तत्रो वरुणो रोदसी च शुभकमेन्द्रो अर्यमा ददातु ।

दिदेष्टु देव्यदिती रेकणो वायुश्च मयिगुर्वेते भगश्च ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । रोदसी इति । च । शुभकम् । इन्द्रः । अर्यमा । ददातु । दिदेष्टु । देवी । आदितिः । रेकणः । वायुः । च । यत् । नियुर्वेते इति नियुर्वेते । भगः । च ॥ २ ॥

पदार्थः—(मित्रः) सखा (तत्) तम् । नः) अस्माभ्यम् (वरुणः) जलसमुदायः (रोदसी) छायापूर्वायत्री (च) (शुभकम्) यो दिवं भजति तम् (इन्द्रः) परमेश्वर्यो राजा (अर्यमा) न्यायकारी (ददातु) (दिदेष्टु) उपदेशितु (देवी) विदुषी (आदितिः) स्वरूपेणालिङ्गता (रेकणः) अधिक धनम् (वायुः) पवनः (च) ' यत् ' यम् (नियुर्वेते) योजयेताम् (भगः) (च) ॥ २ ॥

अन्वयः—ये रोदसी च मित्रोऽर्यमेन्द्रो वरुणो वायुश्च शुभकं तत्रो ददातु देव्यदि-
तिर्भगश्च यदेकणो नियुर्वेते तत् विद्वानस्मोश्च दिदेष्टु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—मनुष्यास्सर्वदा पुरुषार्थेन सर्वानिष्ठान् कार्यन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—जो (रोदसी) आकाश और पृथिवी + = मान (मित्रः) मित्र
न्यायकारी (इन्द्रः) परम ऐश्वर्यवान् राजा (वरुणः) जलसमुदाय वयु
(शुभकम्) जो प्रकाश को सेवता है (तत्) उस को (नः) हम लोग
और (देवी) विदुषी (आदितिः) स्वरूप से अलङ्गित (भगः) ईश्वर
जिस (रेकणः) अधिक धन को (नियुर्वेते) निरन्तर आज्ञा देता है
(दिदेष्टु) उपदेश करे ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमालङ्कार है—मनुष्य सर्वदा
ऐश्वर्ययुक्त कार्यें ॥ २ ॥

कः सुरक्षितो विद्वान् भवतीत्याह ।

कौन सुरक्षित विद्वान् होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सेदुग्रो अस्तु मरुतः स शुष्मी यं मर्त्यं पृथग्भ्या अवाथ ।

उतेमग्निः सरस्वती जुनन्ति न तस्य रायः पर्येतास्ति ॥ ३ ॥

सः । इत् । उग्रः । अस्तु । मरुतः । सः । शुष्मी । यम् । मर्त्यम् ।
पृथग्भ्याः । अवाथ । उत । ईम् । अग्निः । सरस्वती । जुनन्ति । न । तस्य ।
रायः । परिऽपता । अस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—सः) (इत्) एव (उग्रः) सजन्वी (अस्तु) (मरुतः) विद्वांसो
मनुष्याः (सः) (शुष्मी) बहुवर्ती (यम्) (मर्त्यम्) मनुष्यम् (पृथग्भ्याः) सिक्तजला-
ग्निनाऽऽशुगामिनो महान्तः (अवाथ) रक्षेत् (उत) (ईम्) सवतः (अग्निः) पायक
इव (सरस्वती) शुद्धा वाणी (जुनन्ति) घेरयन्ति (न) (तस्य) (रायः) धनानि
(पर्येता) वर्जिता (अस्ति) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मरुत, पृथग्भ्या यं मर्त्यमवाथ स इवेव उग्रः स शुष्मस्तु यं
विद्वांसो जुनन्ति तस्य रायः पर्येता न जायत उतेमग्निरिव सरस्वती तस्योत्तमाऽस्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—यान् मनुष्यान् विद्वांसो रक्षन्ति त विद्वांसो भूत्वा धनेश्वर्यं प्राप्या-
ऽप्यानपि रक्षितुं शक्नुवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) विद्वान् मनुष्यो । (पृथग्भ्या) सीने हुए जल और अग्नि से मरुती
जलने वाले बड़े (यम्) जिस (मर्त्यम्) मनुष्य का (अवाथ) रक्षे (स, इत्) वही (उग्रः)
तेजस्वी (सः) वह (शुष्मी) बहुत बलवान् (अस्तु) हो जिस को विद्वान् (जुनन्ति) घेरणा देते
हैं (तस्य) उस के (रायः) धनो को (पर्येता) वर्जन करने वाला (न) नहीं होता है (उत, ईम्)
और सब ओर से (अग्निः) अग्नि के समान (सरस्वती) शुद्ध वाणी उस को उत्तम (अस्ति)
है ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिन मनुष्यों की विद्वान् जन रक्षा करते हैं वे विद्वान् हो धन और ऐश्वर्य को
पाकर औरों की भी रक्षा कर सकते हैं ॥ ३ ॥

के राजानो भवितुमर्हन्तीत्याह ।

कौन राजा होने योग्य होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अयं हि नेता वरुण ऋतस्य मित्रो राजानो अर्यमापो धुः ।

सुहवां देव्यादिनिरनर्वा ते नो अहो अति पर्यन्नरिष्ठान् ॥ ४ ॥

अयम् । हि । नेता । वरुणः । अतस्य । मित्रः । राजानः । अयमा ।
अपः । भुरि ते धुः । सुहवा । देवी । अदितिः । अनर्वा । ते । नः । अहः ।
अति । पर्षन् । अरिष्टान् ॥ ४ ॥

पदार्थः—अयम् (हि) (नेता) नयनकर्ता (वरुणः) श्रेष्ठः (अतस्य)
सत्यस्य (मित्रः) सखा (राजानः) (अयमा) व्यापकः अपः शुक्रम (धुः) दधुः
(सुहवा) सुहृद्वानादनाः (देवी) देदीप्यमाना (अदितिः) अजस्रिडता (अनर्वा)
अविद्यमानाभ्यगमनेव (तः) (नः) अस्मान् (अहः) अपराधात् (अति) (पर्षन्)
उल्लङ्घयन्तुः (अरिष्टान्) अद्विष्टान् । ४ ॥

अन्वयः—ये य नेता वरुणो मित्रोऽयमा च सुहवा राजानो ह्यतस्यापो भुस्तेऽमर्वा
देव्यदितिरेव नोऽरिष्टानहोऽति पर्षन् ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—त एव राजानो भवन्ति ये व्याप्य शुभान् गुणान्
सर्वेषु मैत्री च भावयन्ति त एवापराधावरुणान् पृथगक्षितुमर्हन्ति त एव राजानो
भविष्यन्मर्हन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (अयम्) यह (नेता) व्यापकर्ता (वरुणः) श्रेष्ठ (मित्रः) मित्र (अयमा)
और व्यापकीय (सुहवा) सुन्दर देने देने वाले (राजानः) राजजन्म (हि) ही (अतस्य) सत्य
के (अपः) कर्म को (धुः) धारण करें (ते) वे (अमर्वा) नहीं है ओढ़े की खाति जिस की उस
(देवी) देदीप्यमान (अदितिः) अजस्रिडत नीति के समान (नः) हम लोगों को (अरिष्टान्,
अहः) अपराध से न विनाश किये हुए (अति, पर्षन्) उल्लंघने अर्थात् ओढ़े । ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमात् ५.४ है—वे ही राजा होते हैं जो व्याप्य श्रेष्ठ गुण
और सबों में मित्रता की भावना कराते हैं वे ही अपराध के आचरण से लोगों को दूर रखने योग्य
होते हैं और राजा होने योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ।

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अस्य देवस्य मीळहुषो वया विदोः अस्य प्रभुधे हविर्भिः ।

विदे हि रुद्रो रुद्रिषं महित्वं यासिष्टम् । वर्तिरेश्विनोविरावत् ॥ ५ ॥

अस्य । देवस्य । मीळहुषः । वयः । विष्णोः । पशस्य । प्रभुधे ।
हविःभिः । विदे । हि । रुद्रः । रुद्रिषम् । महिस्त्वम् । यासिष्टम् । वर्तिः ।
अश्विनौ । इरावत् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(अस्य) (देवस्य) देदीप्यमानस्य सकलसुखदातुः (मीळदुषः) जलेनेव सुखसेचकस्य (वयाः) प्रापकः (विष्णोः) विद्युदिव व्यापकस्येश्वरस्य (पशस्य) सर्वत्र प्राप्तव्यस्य (प्रभुये) प्रकर्षेण धारिते जगति (हविभिः) होतव्यैः पदार्थैरिवात्तैः शान्तैश्चित्तादिभिः (विदे) प्राप्तोमि (हि) (रुद्रः) दुष्टानां रोदयिता (रुद्रियम्) प्राणसंबन्धि (महित्यम्) महत्त्वम् (यासिष्टम्) प्राप्तुवः (वर्तिः) मार्गम् (अभिनी) सूर्याचन्द्रमसो (इरावत्) अज्ञातैश्वर्ययुक्तम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—यथाभिना अस्य मीळदुषो विष्णोरेवस्य देवस्य हविभिः प्रभुये जगतीरावहृतिर्महित्यं यासिष्टं तस्य रुद्रियं महित्यं वया रुद्रोऽहं हि विदे ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यदेषेश्वरस्य महिमानं प्राप्य सूर्यादयो लोकाः प्रकाशयन्ति तस्यैवोपासनं सर्वस्वेन कर्तव्यम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—जले (अभिना) सूर्य और चन्द्रमा (अस्य) इस (मीळदुषः) जल के समान सुख सींचने वाला (विष्णोः) विद्युती के समान व्यापक ईश्वर (पशस्य) जो कि सर्वत्र प्राप्त होने (देवस्य) और निरन्तर प्रकाशमान सकलसुख देने वाला उसके (हविभिः) होमने योग्य पदार्थों के समान प्रदत्त किये शान्त चित्तादिकों से (प्रभुये) उत्तमता से धारण किये हुए जगत् में (इरावत्) अज्ञादि देवार्थ युक्त (वर्तिः) मार्ग को और (महित्यम्) महत्त्व जो (यासिष्टम्) प्राप्त होते हैं वस्तु ईश्वर की (रुद्रियम्) प्राणसम्बन्धी महिमा को (वयाः) प्राप्त करने (रुद्रः) दुष्टों को रोकने वाला मैं (हि) ही (विदे) प्राप्त होता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमासंकार है— हे मनुष्यों ! जिस ईश्वर की महिमा को पाकर सूर्य आदि लोक प्रकाश करते हैं वही की उपासना सर्वत्र से करनी चाहिये ॥ ५ ॥

पुनर्विदांसः किं कुर्वन्तीत्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मात्रं पूषन्नाद्युण हरस्यो वरुन्त्रो यद्रातिषाचरन् रासन् ।

मयोभुवो नो अर्वन्तो नि पान्तु वृष्टिं परिञ्जमा वातो ददातु ॥ ६ ॥

मा । अत्र । पूषन् । आऽद्युणे । हरस्यः । वरुन्त्रो । यत् । रातिषाचः ।
च । रासन् । मयःऽभुवः । नः । अर्वन्तः । नि । पान्तु । वृष्टिम् । परिञ्जमा ।
वातः । ददातु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(मा) (अत्र) अस्मिन् (जगति) (पूषन्) पुष्टिकर्तः (आद्युणे) सर्वतो दीप्ते (हरस्यः) प्राप्तुं योग्यः (वरुन्त्रो) वर्तुमर्हा (यत्) याः (रातिषाचः) वातकर्तारः (च) (रासन्) प्रयच्छन्ति (मयोभुवः) शुभं भावुकाः (नः) अस्मिन्

(अर्घन्तः) प्राप्नुवन्तः (नि) नितरम् (पान्तु) रसन्तु (वृष्टिम्) (परिज्मा) यः
परितस्सर्वतो गच्छति सः (वातः) वायुः (ददातु) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे आघृणे पूषन् यथा परिज्मा वातो वृष्टिं ददातु तथा मयोभुवोऽ-
र्वन्तो रानिषाच आसा नो नि पान्तु यथा वरुणी यरणीया विद्यास्ति तां च रासन्
तथेरस्यस्त्वं कुर्याः माऽत्र विद्वेर्वा भवेः ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये विद्वांस आसवद्वर्तित्वा सर्वेभ्यः सुखं विद्यां च प्रयच्छन्ति ते
सर्वाभिरक्षकास्सन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे (आघृणे) सब ओर से प्रकाशित (पूषन्) पुष्टि करने वाले जैसे (परिज्मा)
सब ओर से जो जाता है वह (वातः) वायु (वृष्टिम्) वर्षा को (ददातु) देवे जैसे (मयोभुवा)
श्रेष्ठता हुकमे वाले (अर्घन्तः) प्राप्त होते हुए (रानिषाचः) दानकर्ता जन्म :) हम लोगों की
(नि, पान्तु) निरन्तर रचा करें और (वात्) जो (वरुणी) स्वीकार करने योग्य विद्या है (च)
इस को भी (रासन्) देते हैं जैसे (हरस्यः) प्राप्त होने योग्य आप करें (मा, अत्र) और मत इस
अगस्त में विद्वेर्वा होओ ॥ ६ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् जन छोड़ जनों के सुख कर्त कर सब के लिये सुख वा विद्या देते हैं वे
सब के सब ओर से रक्षक हैं ॥ ६ ॥

पुनरध्यापकोपदेशिका स्त्रियः किं कुर्युस्तियाह ।

फिर पढ़ाने और उपदेश करने वाली स्त्रियां क्या करें इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं :

नू रोदसी अभिस्तुते वसिष्ठैर्ऋतावानो वरुणो मित्रो अग्निः ।

यच्छन्तु चन्द्रा उपमं नो अर्कं यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥७॥७॥

नु । रोदसी इति । अभिस्तुते इत्यभिऽस्तुते । वसिष्ठैः । ऋतज्जानः । वरुणः ।
मित्रः । अग्निः । यच्छन्तु । चन्द्राः । उपमम् । नः । अर्कम् । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ ७ ॥

पदार्थः—(नु) क्षिप्रम् । अत्र ऋषिस्तुतेति दीर्घः । (रोदसी) यावापूषिम्या इव
(अभिस्तुते) आभिमुख्येनाप्यापयन्त्यावुपदिशन्त्यावध्यापकोपदेशिके (वसिष्ठैः)
अतिशयेन धनाढ्यैः सह (ऋतावानः) सत्यस्य प्रकाशिकाः (वरुणः) जलमिव
शान्तिप्रदः (मित्रः) सखेव प्रियाचारः (अग्निः) पावक इव प्रकाशितयशः (यच्छन्तु)
ददतु (चन्द्राः) आनन्ददाः (उपमम्) उपमेयसाधकतमम् (नः) अस्मभ्यम् (अर्कम्)
सत्कर्तव्यं धनधान्यम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—ये अध्यापकोपदेशिके रोदसी इवाभिष्टुते वसिष्ठैस्सह यथा मित्रो
वरुण अग्निश्च चन्द्रा न उपममर्कं नु यच्छन्तु तथाऽस्मानुनाशनः कन्या सततं विद्याः
प्रयच्छन्तु हे विदुषः स्त्रियो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—या भूमिवत् क्षमाशीलाः श्रीवच्छोभमाना जल-
वच्छाप्ताः सखीवदुपकारिण्यः विदुष्योऽध्यापिका श्युस्ताः सकलाः कन्या अध्यापनेन
सर्वास्त्रियोपदेशेनानन्दयन्ति ॥ ७ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति आचार्यसूक्तं सूक्तं सप्तमो वर्णः समाप्तः ॥

पदार्थः—जो पढ़ाने और उपदेश करने वाली (रोदसी) आत्मा और पृथिवी के समान
(अभिष्टुते) सामने पढ़ाती या उपदेश करती है (वसिष्ठैः) क्षत्रीय धमाकों के साथ जैसे (मित्रः)
मित्र के समान प्यारे आचरण करने वाला (वरुणः) जल के समान शान्ति देने वाला और
(अग्निः) अग्नि के समान प्रकाशित यश जन तथा (चन्द्राः) आनन्द देने वाले (नः) हमारे लिये
(उपमम्) उपमा जिस को दी जाती उस को क्षत्रीय सिद्ध कराने वाले (अर्कम्) सत्कार करने
योग्य धन धान्य को (नु) शीघ्र (यच्छन्तु) देवें वैसे हम लोगों को (अनाशनः) सत्य की प्रकाश
करने वाली कन्या जन निरन्तर विद्या देवें, हे विदुषी स्त्रियो ! (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से
(नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमात्प्रकार है—जो भूमि के तुल्य क्षमाशील, कृपणी के
तुल्य शोभती हुई, जल के तुल्य शान्त, सहेली के तुल्य उपकार करने वाली विदुषी पढ़ाने वाली हो
वे सब कन्याओं को पढ़ा के और सब स्त्रियों को उपदेश से आनन्दित करें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के गुण और कृत्य का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे
पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह आखीसर्व सूक्त और सातवें वर्ण समाप्त हुआ ॥

***

अथ सप्तर्चस्य सूक्तस्य १—७ वसिष्ठर्षिः । १ लिङ्गोक्तदेवताः । २—६ भगः ।

७ उषाः । १ निचृज्जगती छन्दः । निषादः स्वरः । २ । ३ । ४ । ७

निचृत्त्रिष्टुप् । ६ त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । ४ पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

अथ प्रानरुन्याथ यावच्छयनं तावन्मनुष्यैः किं किं कर्तव्यमित्याह ।

अथ सात ऋचा वाले इकतालीसवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में प्रातःकाल
उठ के जब तक सोवें तब तक मनुष्यों को क्या क्या करना चाहिये
इस विषय को कहते हैं ।

प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं हवामहे प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना ।

प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं प्रातः सोममुत रुद्रं हुवेम ॥ १ ॥

प्रातः । अग्निम् । प्रातः । इन्द्रम् । हवामहे । प्रातः । मित्रावरुणा । प्रातः ।
अश्विना । प्रातः । भगम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । प्रातरिति । सोमम् ।
उत । रुद्रम् । हुवेम ॥ १ ॥

पदार्थः—प्रातः) प्रभाते (अग्निम्) पाषकम् (प्रातः) (इन्द्रम्) विद्युत्
सूर्यं वा (हवामहे) होमेन विचारेण प्रशंसेम (प्रातः) (मित्रावरुणा) प्राणोदानाविव
सन्निराजानी (प्रातः) (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ वैजावध्यापकौ वा (प्रातः) (भगम्)
ऐश्वर्यम् (पूषणम्) पुष्टिकरं वायुम् (ब्रह्मणस्पतिम्) ब्रह्मणो वेदस्य ब्रह्माण्डस्य
सकलैश्वर्यस्य वा स्वामिन् जगदीश्वरम् (प्रातः) (सोमम्) सर्वोपधिगणम् (उत)
(रुद्रम्) पापफलक्षानेन पापिनां रोदयितारम् पापफलभोगेन रोदकं जीव वा (हुवेम)
प्रशंसेम ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं प्रातरग्निं प्रातरिन्द्रं प्रातर्मित्रावरुणा प्रातरश्विना
हवामहे प्रातर्भगं पूषणं ब्रह्मणस्पतिं सोममुत प्रातः रुद्रं हुवेम तथा यूयमप्याह्वयत ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः रात्रेः पश्चिमे याम उरथायापरयकं कृत्वा ध्यानेन शरीरस्य
ब्रह्माण्डस्य वाऽग्निं विद्युत् प्राणोदानी मित्राणि सूर्याचन्द्रमसावैश्वर्यं पुष्टिः परमेश्वर
ओषधिगणः जीवश्च विचारेण वेदितव्यः पुनरग्निहोत्रादिभिः कर्मभिः सर्वे जगत्पुष्टय
कृतकृत्यैर्भक्षितव्यम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे हम सोम (प्रातः) प्रभात काळ में (अग्निम्) अग्नि को
(प्रातः) प्रभात समय में (इन्द्रम्) बिजुली वा सूर्य को (प्रातः) प्रातः समय (मित्रावरुणा) प्राण
और उदान के समान मित्र और राजा को तथा (प्रातः) प्रभात काळ (अश्विना) सूर्य चन्द्रमा वैश्व
वा पकाने वाली को (हवामहे) विचार से प्रशंसा करें (प्रातः) प्रभात समय (भगम्) ऐश्वर्य को
(पूषणम्) पुष्टि करने वाले वायु को (ब्रह्मणस्पतिम्) वेद ब्रह्माण्ड वा सकलैश्वर्य के स्वामी जगदीश्वर
को (सोमम्) समस्त ओषधियों को (उत) और (प्रातः) प्रभात समय (रुद्रम्) फल देने से
पापियों को हलाने वाले इंश्वर वा पाप फल भोगने से रोने वाले जीव को (हुवेम) प्रशंसा करें जैसे
तुम भी प्रशंसा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को रात्रि के पितृजे पहर में उठ कर आवश्यक कार्य कर ध्यान से
शरीरस्य वा ब्रह्माण्डस्य वा बिजुली प्राण उदान मित्र सूर्य चन्द्रमा ऐश्वर्य पुष्टि परमेश्वर ओषधिगण
और जीव विचार से जानने योग्य हैं फिर अग्निहोत्रादि कामों से सब जगत् का उपकार कर कृतकृत्य
होना चाहिये ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ।

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रातर्जितं भगमुग्रं हुवेम वयं पुत्रमदितेयो विधृता ।

आधरिचयं मन्यमानस्तुररिचद्राजा चिधं भगं भर्क्षित्याह ॥ ९ ॥

प्रातः जितम् । भगम् । उग्रम् । हुवेम् । वयम् । पुत्रम् । अदितेः । यः ।
विधृता । आधः । चिद् । द्यु । मन्यमानः । तुरः । चित् । राजा । चित् ।
यम् । भगम् । भर्क्षि । इति । अह ॥ ९ ॥

पदार्थः—(प्रातर्जितम्) प्रातरेव जेतुमुत्कर्षयितुं योग्यम् (भगम्) ऐश्वर्यम्
(उग्रम्) तेजोमयम् (हुवेम) शब्दयेम (वयम्) (पुत्रम्) पुत्रमिव वर्तमानम्
(अदितेः) अन्तरिक्षस्थाया भूमेः प्रकाशस्य वा (यः) (विधृता) विविधानां लोकानां
धर्ता (आधः) यः सर्वैस्समन्तादिभ्रमते (चित्) अपि (यम्) (मन्यमानः) विज्ञानन्
(तुरः) शीघ्रकारी (चित्) इव (राजा) प्रकाशमानः (चित्) अपि (यम्) (भगम्)
ऐश्वर्यम् (भर्क्षि) भजेयं सेवेय (इति) अनेन प्रकारेण (आह) उपदिशतीश्वरः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः । योऽदितेर्विधर्ताऽऽध्रिन्मन्यमानस्तुरो राजा चिदिव
परमात्मा यं भगं प्राप्नुमाह यत्प्रेरिता वयं पुत्रमिव प्रातर्जितमुग्रं भगं हुवेमेति यं चिदहं
भर्क्षि तं सर्वे उपासीरम् ॥ ९ ॥

भावार्थः—अत्रोपमावाचकलु०—मनुष्यैः प्रातरुत्थाय सर्वाधारं परमेश्वरं ध्यात्वा
सर्वाणि कर्तव्यानि कार्याणि विचिन्त्य धर्मेण पुत्रवार्धेन प्रातर्मेध्वर्यं भोक्तव्यं भोजयित-
व्यमितिश्वर उपदिशति ॥ ९ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) त्वो (अदितेः) अन्तरिक्षस्थ भूमि वा प्रकाश का (विधृता)
वा विविध लोकों का धारण करने वाला (आधः, चित्) त्वो सब ओर से धारण सा किया जाता
(मन्यमानः) जानता हुआ (तुरः) शीघ्रकारी (राजा) प्रकाशमान (चित्) निश्चय से परमात्मा
(यम्) जिस (भगम्) ऐश्वर्य की प्राप्ति होने को (आह) उपदेश देता है जिसकी प्रेरणा पावे हुए
(वयम्) हम लोग (पुत्रम्) पुत्र के समान (प्रातर्जितम्) प्रातःकाल ही उत्तमता से प्राप्ति होने को
बोद्ध (उग्रम्) तेजोमय तेज मय हुए (भगम्) ऐश्वर्य को (हुवेम) कहें (इति) इस प्रकार
(यम्, चित्) जिस को निश्चय से मैं (भर्क्षि) सेवा उस की उपासना करें ॥ ९ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा और वाचकलुप्तोपमावाचक है—मनुष्यों को चाहिये कि प्रातः
समय उठ कर सब के आधार परमेश्वर का ध्यान कर सब करने योग्य कामों को जाना प्रकार से
चिन्तन कर धर्म और पुत्रवार्ध से पावे हुए ऐश्वर्य को भोगें वा भुगावें यह ईश्वर उपदेश देता है ॥ ९ ॥

पुनर्मनुष्यैरीश्वरः किमर्थं प्रार्थनीय इत्याह ।

किर मनुष्यों को ईश्वर की प्रार्थना क्यों करनी चाहिये इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेशां धियमुदवाद्ददा ।

भग प्र णो जनय गोभिरश्वैर्भग प्र नृभिर्नृवन्तः स्याम ॥ ३ ॥

भग । प्रणेतुरिति प्रऽनेनः । भग । सत्यराधः । भग । इमाम् । धियम् ।
उत् । अथ । ददत् । नः । भग । प्र । नः । जनय । गोभिः । अश्वैः । भग ।
प्र । नृभिः । नृवन्तः । स्याम ॥ ३ ॥

पदार्थः—(भग) सकलैश्वर्ययुक्त (प्रणेतः) प्रकर्षेण प्रापक (भग) सेवनीयतम
(सत्यराधः) सत्य राधः प्रकृत्यात्म्यं धनं यस्य तत्सम्बुद्धौ (भग) सकलैश्वर्यप्रद
(इमाम्) वर्तमानां प्रशस्ताम् (धियम्) प्रज्ञाम् (उत्) (अथ) रक्ष वर्धय वा । अथ
इत्यर्थः । (ददत्) प्रयच्छन् (नः) अस्मभ्यम् (भग) सर्वसामग्रीप्रद (प्र)
(नः) अस्मभ्यम् (जनय) (गोभिः) धेनुभिः पृथिव्यादिभिर्वा (अश्वैः) तुरङ्गैर्महद्भिः
विद्युदादिभिर्वा (भग) सकलैश्वर्ययुक्त (प्र) (नृभिः) नायकैः धेष्टैर्मनुष्यैः (नृवन्तः)
बहुतममनुष्ययुक्ताः (स्याम) भवेम ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे भग प्रणेतर्भग सत्यराधो भगेश्वर त्वं कृपया न इमां धियं
ददस्मानुदव हे भग नो गोभिरश्वैः प्र जनय हे भग त्वमहमान्भभिः प्र जनय यतो यत्
नृवन्तस्स्याम ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वराणां प्रार्थनाध्यानोपासनानुष्ठानपुरस्सरं पुरुषार्थं
कुर्वन्ति ते धर्मात्मानो भूया सुसहायस्सन्तः सकलैश्वर्यं लभन्ते ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (भग) सकलैश्वर्ययुक्त (प्रणेतः) उत्तमता से प्राप्ति कराने वाले (भग,
सत्यराधः) अत्यन्त सेवा करने योग्य सत्य प्रकृतिरूप धनयुक्त (भग) सकल ऐश्वर्य देने वाले ईश्वर
आप कृपा कर (नः) हम लोगों के लिये (इमाम्) इस प्रशस्तयुक्त (धियम्) उत्तम बुद्धि को
(उत्) देते हुए हम लोगों की (उदव) उत्तमता से रक्षा कीजिये, हे (भग) सर्वसामग्री युक्त
(नः) हम लोगों के लिये (गोभिः) गीर्वाण पृथिवी आदि से (अश्वैः) वा शीघ्रगामी घोड़ा वा
पवन वा बिजुको आदि से (प्र, जनय) उत्तमता से उत्पत्ति दीजिये, हे (भग) सकलैश्वर्य युक्त आप
हम लोगों को (नृभिः) नायक भेद मनुष्यों से (प्र) उत्तम उत्पत्ति दीजिये जिस से हम लोग
(नृवन्तः) बहुत उत्तम मनुष्य युक्त (स्याम) हों ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर की आज्ञा, प्रार्थना, ध्यान और उपासना का आचरण पहिले
करके पुरुषार्थ करते हैं वे धर्मात्मा होकर अच्छे सहायवान् हुए सकल ऐश्वर्य को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः केन कीदृशीर्भवितव्यमित्याह ।

किं मनुष्यो को किससे कैसा होना चाहिये इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उत्तेदानीं भगवन्तः स्यामोत प्रपित्व उत मध्ये अह्नाम् ।

उतोदिता मघवन्सूर्यस्य वयं देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

उत । इदानीम् । भगवन्तः । स्याम । उत । प्रपित्वे । उत । मध्ये ।
अह्नाम् । उत । उद्दिता । मघवन् । सूर्यस्य । वयम् । देवानाम् । सुमतौ ।
स्याम ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उत) (इदानीम्) वर्तमानसमये (भगवन्तः) बहुतसमैश्वर्ययुक्ताः
(स्याम) (उत) (प्रपित्वे) सकलैश्वर्यस्य प्राप्ति (उत) (मध्ये) (अह्नाम्) दिनानाम्
(उत) (उदिता) उदये (मघवन्) परमपूजितैश्वर्येश्वर (सूर्यस्य) सवितृलोकस्य
(वयम्) (देवानाम्) आमाता विदुषाम् (सुमतौ) (स्याम) भवेम ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे मघवन् ! जगदीश्वरेदानीमुत प्रपित्व उताह्नां मध्य उत सूर्यस्योदि-
तोतापि सार्व भगवन्तो वयं स्याम देवानां सुमतौ स्याम ॥ ४ ॥

भाषार्थः—ये मनुष्या जगदीश्वराधवाज्ञापालनेन विद्वत्सङ्गादतिपुरुषार्थिनो भूत्वा
धर्मार्थकाममोक्षसिद्धये प्रयतन्त स सकलैश्वर्ययुक्ताः सन्तस्त्रिषु कालेषु सुखिनो
भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (मघवन्) परमपूजित ऐश्वर्य युक्त जगदीश्वर (इदानीम्) इस समय (उत)
और (प्रपित्वे) इसमता से ऐश्वर्य की प्राप्ति समय में (उत) और (अह्नाम्) दिनों के (मध्ये)
बीच (उत) और (सूर्यस्य) सूर्य लोक के (उदिता) उदय में (उत) और सार्वकाल में
(भगवन्तः) बहुत उतम ऐश्वर्ययुक्त (वयम्) हम जाग (स्याम) हों (देवानाम्) तथा आसविद्वानों
की (सुमतौ) ओह मति में स्थिर हों ॥ ४ ॥

भाषार्थः—जो मनुष्य जगदीश्वर का आश्रय और आज्ञा पालन से विद्वानों के संग से अति
पुरुषार्थी होकर धर्म अर्थ काम और मोक्ष की सिद्धि के लिये प्रयत्न करते हैं वे सकलैश्वर्य युक्त होते
हुए भूत भविष्यत् और वर्तमान इन तीनों कालों में सुखी होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कृत्वा कीदृशा भवेयुरित्याह ।

किं मनुष्य क्या करके कैसे हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

भग एव भगवाँ अस्तु देवास्तेन वयं भगवन्तः स्याम ।

तं त्वा भग सर्व इज्योहवीति स नो भग पुरपुता भवेह ॥ ५ ॥

भर्गः । एव । भर्गवान् । अस्तु । देवाः । तेन । वयम् । भर्गवन्तः ।
स्याम । तम् । त्वा । भग । सर्वः । इत् । जोहवीति । सः । नः । भग ।
पुरःस्था । भव । इह ॥ ५ ॥

पदार्थः—(भगः) भजनीयः (एव) (भगवान्) सकलैश्वर्यसम्पन्नः (अस्तु)
(देवाः) विद्वांसः (तेन) (वयम्) (भगवन्तः) सकलैश्वर्ययुक्ताः (स्याम) (तम्)
(त्वा) स्वाम् (भग) सर्वैश्वर्यप्रद (सर्वः) संपूर्णः (इत्) एव (जोहवीति) सृष्टं
प्रशंसति (सः) (नः) अस्माकम् (भग) भजनीय वस्तुप्रद (पुरःस्था) यः पुर एति
अप्रगामी भवति सः (भव) (इह) अस्मिन् वर्तमाने समये ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे भग यो भवान् भगो भगवानस्तु तेनैव भगवता सह वयं देवा
भगवन्तस्याम हे भग वस्तुसर्वो जगत्स्त्वा जोहवीति स इह मोऽस्माकं पुरःस्थाऽस्तु हे
भग त्वमिदस्मर्थं पुरःस्था भव ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर यो भगवान् भवान् सर्वान्सर्वमैश्वर्यं ददाति तत्सहायेन
सर्वे मनुष्याः भगवन्तं भवन्तु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (भग) सकल देवार्थ के देने वाले जो आप (भगः) अत्यन्त सेवा करने योग्य
(भगवान्) सकलैश्वर्यसम्पन्न (अस्तु) होओ (तेनैव) उन्हीं भगवान् के साथ (वयम्) हम
(देवाः) विद्वांसों (भगवन्तः) सकलैश्वर्य युक्त (स्याम) हों, हे सकलैश्वर्य देने वाले जो
(सर्वः) सर्व मनुष्य (तम्) उन (त्वा) आपको (जोहवीति) निरन्तर प्रशंसा करता है (सः)
वह (इह) इस समय में (नः) हमारे (पुरःस्था) जागे जागे बसा हो और हे (भग) सेवा करने
योग्य वस्तु देने वाले आप (इत्) ही हमारे सर्व कामों करने वाले (भव) बूझिये ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे जगदीश्वर जो सकलैश्वर्यवान् आप सब को सब देवार्थ देते हैं उन के सहित
वे सब मनुष्य भगवन्त होवें ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भूत्वा किं प्राप्स्य किं कुर्युरित्याह ।

किर मनुष्यों को कैसे होकर क्या पाकर क्या करना चाहिये इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

समध्वरापोषसो नमन्त दधिकावोश्च शुचये पदाय ।

अर्वाचीनं वसुविदं भगं नो रथमिवाश्वा वाजिन आ वहन्तु ॥ ६ ॥

सम् । अध्वराय । उपसः । नमन्तु । दधिकावाऽश्व । शुचये । पदाय ।
अर्वाचीनम् । वसुविदम् । भगम् । नः । रथम्ऽश्व । अश्वाः । वाजिनः । आ ।
वहन्तु ॥ ६ ॥

पदार्थः—(सम्) (अघ्नराय) हिंसारहिताय धर्माय व्यवहाराय उपसः) प्रभातवेलायाः (नमस्त) नमस्ति (दधिकावेव) धारकाय कामध्वजः शुचये पवित्राय (पदाय) प्राप्तव्याय (अर्वाचीनम्) इदानीन्तनं नूतनम् (वसुविद्म्) यो वसुभि विन्दति प्राप्नोति तम् (भगम्) सर्वश्वर्ययुक्तम् (नः) अस्मान् (रथमिव) रमणीयं यानमिव (अश्वाः) महाशतो वेगवन्तस्तुरङ्गा आशुगामिनो विद्युददयो वा । वाजिनः) (आ) (वहन्तु) ॥ ६ ॥

अन्वयः—रथमिवाश्वा ये वाजिनो जनाः शुचयेऽध्वराय पदायोवसो दधिकावेव सन्नमस्त तेऽर्वाचीनं वसुविद्ं भगं न आ वहन्तु ॥ ६ ॥

भाषार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—ये मनुष्याः प्रातःकालाय वेगयुक्ताश्चरन्त्यो गत्वाऽऽगत्वाऽऽतस्यं विहायैश्वर्यं प्राप्य नम्रा जायन्ते त एव पवित्रं परमात्मानं प्राप्तुं सकनुवन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—(रथमिव, अश्वाः) रमणीयं यान कां महान् वेग वाले घोड़े वा शीघ्र जाने वाले विजुगी कश्चि पदार्थ जैसे जैसे जो (वाजिनः) कितने ज्ञानी जन (शुचये) पवित्र (अघ्नराय) हिंसारहित धर्मयुक्त व्यवहार (पदाय) जोर वाले योग्य पदार्थ के बिने (उपसः) प्रभात वेला की (दधिकावेव) धारका करने वालों को प्राप्त होते के समान (सन्नमस्त) अश्वों प्रकार नमस्ते हैं वे (अर्वाचीनम्) तत्काल प्रसिद्ध हुए नवीन (वसुविद्म्) धनों को प्राप्त होते हुए (भगम्) सर्व ऐश्वर्य युक्त जन को जोर (नः) हम लोगों को (आ वहन्तु) सब जोर से उन्नति को पहुँचावें ॥ ६ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमालंकार है—जो मनुष्य प्रातःकाल उठ के वेगयुक्त घोड़ों के समान शीघ्र जाकर जाकर आकर स्व छोड़ देकरों को वाच नम होते हैं वे ही पवित्र परमात्मा को वा सकते हैं ॥ ६ ॥

पुनर्विदुष्यः स्त्रियः किं कुर्युरित्याह ।

किर विदुषी क्री कया करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं

अश्वावतीर्गोमतीर्नि उषासो वीरवतीः सदर्मुच्छन्तु भद्राः ।

घृतं दुहाना विश्वतः प्रपीता यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ७ ॥ ८ ॥

अश्वऽवतीः । गोऽमतीः । नः । उषसः । वीरऽवतीः । सदर्म् । उच्छन्तु । भद्राः । घृतम् । दुहानाः । विश्वतः । प्रऽपीताः । यूयम् । पात । स्वस्तिऽभिः । सदा । नः ॥ ७ ॥ ८ ॥

पदार्थः—(अश्वावतीः) अश्वा महान्नः २० ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यान्ति नाः (गोमतीः) गायो धेनवः किरणा विद्यन्ते वास्तु ताः (नः) अस्माकम् (उपसः) प्रभातवेला इव

शोभमाना' । अत्र वा कम्बुलोत्पुष्पा दीर्घः । (वीरवतीः) वीरा विद्यन्ते यासु ताः (सद्म्) सीदन्ति यस्मिन् तम् (उच्छ्वस्तु) सेवस्ताम् (भद्राः) कल्याणकर्यः (घृतम्) उदकम् (दुहानाः) प्रपूरयन्त्यः (विश्वतः) सर्वतः (प्रपीताः) प्रकर्षेण पीना वर्धयिष्यः (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशिका विदुष्यस्त्रिय उपास हवाश्वावतीगोमतीवीरवती-भद्राः प्रपीता विश्वतो घृतं दुहानाः भवत्यो नः सद्मुच्छ्वस्तु यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ७ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यद्योपसस्तर्धान् निद्रास्थान् मृतककल्पान् चेतयित्वा कर्मसु प्रवर्तयन्ति तथैव सत्यो विदुष्यस्त्रियस्तर्धा स्त्रियोऽविद्यानिद्रास्था अध्यापनोपदेशाभ्यां चेतयित्वा सत्कर्मसु प्रेरयन्तिवति ॥ ७ ॥

अत्र मनुष्याणां दिनचर्याप्रतिपादनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्बोधा ।

इत्येककथारिक्तमं सूक्तमहमो वर्गस्य समाप्तः ॥

पदार्थः—हे पकाने और उपदेश करने वाली एविबता स्त्रियो ! तुम (उषसः^१) प्रभात वेला सी शोभती हुई (गन्तावतीः) जिन के समीप रहे बने पदार्थ विद्यमान (गोमतीः) वा किरणें विद्यमान (वीरवतीः) वा वीर विद्यमान (भद्राः) जो कल्याण करने (प्रपीताः) उक्तमता से बनाने और (विश्वतः) सब ओर से (घृतम्) जब को (दुहानाः) पूरा करती हुई आप (नः) हमारे (सद्म्) स्थान को (उच्छ्वस्तु) सेवो वह (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों को (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा कीजिये ॥ ७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुसोपमासंकार है—जैसे प्रभात वेला सब निद्रा में डूबे हुए मरे हुए जैलों को चेतव्य करा कर्मों में मुक्त कराती है वैसे ही होती हुई विदुषी स्त्रियो सब अविद्या-निद्रास्थ स्त्रियों को पकाने और उपदेश करने से अच्छे काम में प्रवृत्त करावें ॥ ७ ॥

इस सूक्त में मनुष्यों की दिनचर्या का प्रतिपादन होने से इस सूक्त के अर्थ की

इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सहति जाननी चाहिये ।

वह इकतालीसवां सूक्त और आठवां वर्ग समाप्त हुआ ॥

***

अथ बहुचक्षुष्य सूक्तस्य १-६ वसिष्ठविः । विश्वे देवा देवताः । १ । ३

निचृत्विष्टुप् । ४ । ५ विराट् त्रिष्टुप् । २ त्रिष्टुप्छन्दः ।

धैवतः स्वरः । ६ निचृत्पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ पूर्णविद्या जनाः किं कुर्युरित्याह ।

अब छः श्रुचा वाले ब्यालीसवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में

पूरी विद्या वाले जन क्या करें इस विषय को कहते हैं ।

प्र ब्रह्माणो अङ्गिरसो नवन्त प्र कन्दनुर्नभन्यस्य वेतु ।

प्र घेनव उदप्रुतो नवन्त युज्यातामद्री अध्वरस्य पेशः ॥ १ ॥

प्र । ब्रह्माणः । अङ्गिरसः । नवन्त । प्र । कन्दनुः । नभन्यस्य । वेतु ।

प्र । घेनवः । उदप्रुतः । नवन्त । युज्याताम् । अद्री इति । अध्वरस्य । पेशः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (ब्रह्माणः) चतुर्वेदविदः (अङ्गिरसः) प्राणा इव सविद्यास्तु स्याताः (नवन्त) व्याप्नुवन्तु (प्र) (कन्दनुः) आह्वता (नभन्यस्य) नभस्यन्तरिक्षे पृथिव्यां सुखे वा भवस्य । नभ इति साधारण नाम । निघ्नं ० १ । ४ । (वेतु) व्याप्नोतु प्राप्नोतु (प्र) (घेनवः) दुग्धदाय्यो गाय इव वाचः (उदप्रुतः) उदकं प्राप्ता नद्य इव (नवन्त) स्तुषन्ति (युज्याताम्) युक्तो भवतः (अद्री) मेघविद्युतो (अध्वरस्य) अहिंसनीयस्य व्यवहारस्य (पेशः) स्वरूपम् ॥ १ ॥

अन्वयः—३ ब्रह्माणोऽङ्गिरसो विद्वांसः यथा कन्दनुर्नभन्यस्याध्वरस्य पेशः प्र वेतुप्रुत इव घेनवोऽध्वरस्य पेशो नवन्त यथाऽद्री अध्वरस्य पेशो प्र युज्यातां तथा विद्यास्तु भवन्तः प्र नवन्त ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र याज्ञकलु०—ये चतुर्वेदविदो विद्वांसोऽहिसादिब्रह्मणस्य धर्मस्य स्वरूपं बोधयन्ति ते स्तुत्या भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—३ (ब्रह्माणः) चारों वेदों के जानने वाले जनो (अङ्गिरसः) प्राणों के समान विद्वान् जन जैसे (कन्दनुः) बुझाने वाला (नभन्यस्य) अन्तरिक्ष पृथिवी वा सुख में उत्पन्न हुए (अध्वरस्य) न नष्ट करने योग्य व्यवहार के (पेशः) सुन्दर रूप को (प्र, वेतु) अपने प्रकार प्राप्त हो वा (उदप्रुतः) उदक जल को प्राप्त हुईं नदियों के समान (घेनवः) और दूध देने वाली गीधों के समान वाणी अहिंसनीय व्यवहार के रूप की (नवन्त) स्तुति करती हैं और जैसे (अद्री) मेघ और बिजुली अहिंसनीय व्यवहार के रूप को (प्रयुज्याताम्) प्रयुक्त हो आप लोग वैसी विद्वानों में (प्र, नवन्त) व्याप्त होओ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में याज्ञकलुसोपमासंकर है—जो चारों वेद के जानने वाले, विद्वान् जन, अहिसादिब्रह्म हैं जिसके ऐसे धर्म के स्वरूप का बोध कराते हैं वे स्तुति करने योग्य होते हैं ॥ १ ॥

के विद्वांसः श्रेष्ठास्सन्तीत्याह ।

कौन विद्वान् जन श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सुगस्ते अग्ने सर्गवित्तो अध्वा युङ्क्त्वासुने हरितो रोहितम् ।

ये वा सप्तानरुषा वीरवाहो हुवे देवानां जनिमानि सत्तः ॥ २ ॥

सुऽगः । ते । अग्ने । सप्तऽध्वनः । अग्ने । युङ्क्ष्व । सुते । हरितः ।
रोहितः । च । ये । वा । सद्यन् । अरुषाः । वीरवाहः । हुवे । देवानाम् ।
जनिमानि । सत्तः ॥ २ ॥

पदार्थः—। सुगः) सुष्ठु गच्छन्ति तस्मिन्सः (ते) तव अग्ने) रात्रक इव
विद्याप्रकाशित (सप्तध्वनः) यः सनातनेन वेगेन दिनं लब्ध (अध्व) मार्गः
(युङ्क्ष्व) युक्तो भव (सुते) उत्पन्नेऽस्मिन् अगति (हरितः) दिश इव हरित इति
विद्वानाम् । निध० १ । ६ । (रोहितः) नद्य इव । रोहित इति नदीनाम् । निध० १ । १३ । (च)
(ये) (वा) (सद्यन्) सद्यनि स्थाने । अरुषाः) इत्तादिगुणविशिष्टाः (वीरवाहः) ये
वीरान् वहन्ति प्रापयन्ति ते (हुवे) प्रशंसयम् (देवानाम्) विद्वाम् (जनिमानि)
जन्मानि (सत्तः) निवर्णः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अग्ने सुतेऽस्मिन् जगति ये हरितो रोहितश्चैव सप्तध्वनो
वीरवाहो वा सन्ति तेषां देवानां जनिमानि सत्तोऽहं हुवे तथा यस्ते सुगः सप्तध्वनो-
ऽध्वोऽस्ति यमहं हुवे तं त्वं युङ्क्ष्व ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकमु—त एव विद्वांसः भेष्टास्सन्ति ये समाननं वेदप्रतिपाद्यं
धर्ममनुष्ठायानुष्ठायन्ति तेषामेव विदुषां जन्म सफलं भवति ये पूर्णं विद्याः प्राप्य
धर्मात्मानो भूत्वा प्रीत्या सर्वान् सुशिक्षयन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विद्याप्रकाशित (सुते) उत्पन्न हुए इस जगत् में (ये)
जो (हरितः) दिशाओं के समान (रोहितः, च) और नदियों के समान (सद्यन्) स्थान में
(अरुषाः) वाक्यगुणयुक्त (वीरवाहः) वीरों को पहुँचाने वाले हैं उन (देवानाम्) विद्वानों के
(जनिमानि) जन्मों को (सत्तः) आसक्त हुआ मैं (हुवे) प्रशंसा करता हूँ ऐसे जो आप का
(सुगः) अच्छे आते हैं जिस में वह (सप्तध्वनः) सनातन वेग से प्राप्त (अध्व) मार्ग है जिसकी
कि मैं प्रशंसा करूँ उसको आप (युङ्क्ष्व) युक्त करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकसुलोपमाछन्दार है—वे ही विद्वान् जन भेष्ट हैं जो समानन
वेदप्रतिपादित धर्म का अनुष्ठान करके कराते हैं, उन्हीं विद्वानों का जन्म सफल होता है जो पूर्ण विद्या
को पाकर धर्मोत्सा होकर तीर्थ के साथ सब को अच्छी शिक्षा दिलाते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

समुं वो युजं मह्यन्नमोभिः प्र होतां मन्द्रो रिरिच उपाके ।

यजस्व सु पुर्वणीक देवाना यज्ञियामरमर्ति यष्ट्याः ॥ ३ ॥

सम् । ऊँ इति । वः । यु॒ज्ञम् । मह॒यन् । नमोऽभिः । प्र । हो॒ता । म॒न्द्रः ।
गि॒रि॒चे । उ॒पा॒के । य॒ज्ञस्व । सु । पु॒रु॒ऽअ॒नी॒क । दे॒वान् । आ । य॒ज्ञि॒याम् ।
अ॒र॒म॒तिम् । व॒वृ॒त्याः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सम्) (ऊ) (वः) युष्माकम् (यज्ञम्) विद्याप्रचारमयम् (महयन्)
सत्कुर्वन्ति / नमोऽभिः । अत्रादिभिः (प्र) होता (मन्द्र) आनन्दप्रदः (गिरिचे)
अध्यायान् पृथग्भव (उपाके) समीप , यज्ञस्व । सत्कुरुष्व (सु) (पुरेणीक) पुरुषव-
नीकानि संन्यानि यस्य तन्मन्दुको (देवान्) विदुषः (आ) (यज्ञियाम्) या यज्ञमर्हति
ताम् (अरमतिम्) पूर्णा प्रज्ञाम् (ववृत्याः) प्रवर्त्तय ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे पुरेणीक राजन् त्वं देवान् सुयज्ञस्व यज्ञियामरमतिमा ववृत्या-
मन्द्रो होता सन्तुर्गां य गिरिचे हे विद्वानो ये नमोभिर्वा यज्ञं सम्महयन् तानु यूयं
सत्कुरुत ॥ ३ ॥

भाषार्थः—य विद्वान् सत्कर्मोनुष्ठानाय यज्ञमनुतिष्ठन्ति ते पुरुषजवीरसेना-
स्यन्त मर्त्योपायान्तर इति ज्ञेयम् ।

पदार्थः—हे पुरेणीक राजन् त्वं देवान् सुयज्ञस्व यज्ञियामरमतिमा ववृत्या-
मन्द्रो होता सन्तुर्गां य गिरिचे हे विद्वानो ये नमोभिर्वा यज्ञं सम्महयन् तानु यूयं
सत्कुरुत ॥ ३ ॥

भाषार्थः—ओ विद्वान् इन सत्कर्मोनुष्ठानयज्ञ का अनुष्ठान करते हैं वे पुरुषज वीर सेना वाले
होते हुए सबको आनन्द देने वाले होते हैं ॥ ३ ॥

पुनरतिथिगृहस्थाः परस्परं किं कुर्युरित्याह ।

किं अतिथि और गृहस्थ परस्पर क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र से कहते हैं ।

य॒दा वी॒रस्य॑ रे॒वतो॑ दुरो॒णे स्यो॒न॒शीर॑नि॒धिरा॒चिके॑नत् ।

सु॒प्री॒तो अ॒ग्निः सु॒धितो॑ द॒म आ स॒ विशे॑ दा॒ति वा॒र्यमि॒र्यन्त्यै ॥ ४ ॥

य॒दा । वी॒रस्य॑ । रे॒वतः॑ । दुरो॒णे । स्यो॒न॒ऽशीः॑ । अ॒ति॒थिः । आ॒ऽचि॒के॑नत् ।
सु॒ऽप्री॒तः । अ॒ग्निः । सु॒ऽधि॒तः । द॒मे । आ । सः । वि॒शे । दा॒ति । वा॒र्यम् ।
इ॒र्यन्त्यै ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यदा) (वीरस्य) रेवतः) बहुधनयुक्तस्य (दुरोणे) गृहे (स्योनशीः)
 यः सुखेन शेते सः (अतिथिः) सस्योपदेशकः (आचिकेतत्) समस्ताद्विजानाति
 (सुप्रीतः) सुन्दु प्रसन्नः (अग्निः) पावक इव पवित्रजम्बी (सुधितः) सुन्दु हितकारी
 (दमे) गृहे (आ) (सः) (विशे) प्रजायै (दाति) ददाति (वार्यम्) वरणीय
 विज्ञानं (इत्यै) सुखप्रार्थिच्छायै ॥ ४ ॥

अन्वयः—यदा स्योनशीरतिथी रेवतो वीरस्य दुरोणे आ चिकेतस्तदा सोऽग्निरिव
 सुधितः सुप्रीतो गृहस्थस्य दमे इत्यै विशे वार्यमा दाति ॥ ४ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यदा विद्वान्धार्मिक उपदेशकोऽतिथि-
 युष्माकं गृहस्थयागवृत्तेस्तदा सम्यगेन सम्पुक्तं हे अतिथे यदा यत्र यत्र भवान् रमणं
 कुर्यात्तत्र सर्वेभ्यः सस्यमुपदिशेत् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(यदा) जब (स्योनशीः) सुख से सोने वाला (अतिथिः) सत्य उपदेशक
 (रेवतः) बहुत धन वाले (वीरस्य) वीर के (दुरोणे) घर में (आचिकेतत्) सब ओर से जानता
 है तब (सः) वह (अग्निः) अग्नि के समान पवित्र (सुधितः) अच्छा हित करने वाला (सुप्रीतः)
 सुन्दर प्रसन्न गृहस्थ के (दमे) घर में (इत्यै) सुखप्रार्थि की इच्छा के लिये (विशे) और प्रजा समस्तान्
 के लिये (वार्यम्) स्वीकार करने योग्य विज्ञान को (आ, दाति) सब ओर से देता है ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकसुतोपमाबंकार है—हे मनुष्यो ! जब विद्वान् धार्मिक उपदेश
 करने वाला अतिथि जन तुम्हारे घरों को आवे तब अच्छे प्रकार उसका साकार करो, हे अतिथि जब
 कहीं कहीं आप रमण प्रमण करें वहाँ वहाँ सब के लिये सत्य उपदेश करें ॥ ४ ॥

पुनस्ते गृहस्थातिथयः परस्परस्मै किं किं कुर्युस्तियाह ।

फिर वे गृहस्थ अतिथि परस्पर के लिये क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमं नो अग्ने अध्वरं जुषस्व मरुत्स्विन्द्रे यशसं कृधी नः ।

आ नक्ता बर्हिः सदतामुषासोऽशन्ता मित्रावरुणा यजेह ॥ ५ ॥

इमम् । नः । अग्ने । अध्वरम् । जुषस्व । मरुत्सु । इन्द्रे । यशसम् ।

कृधि । नः । आ । नक्ता । बर्हिः । सदताम् । उपसा । उशन्ता । मित्रावरुणा ।

यज । इह ॥ ५ ॥

पदार्थः—(इमम्) (नः) अस्माकम् (अग्ने) पावक इव विद्याप्रकाशितातिथे
 (अध्वरम्) उपदेशार्थं यज्ञम् (जुषस्व) (मरुत्सु) मनुष्येषु (इन्द्रे) राजनि (यशसम्)
 कीर्तिम् (कृधि) अत्र इष्य इति दीर्घः । (नः) अस्माकम् (आ) (नक्ता) रात्रिम्
 (बर्हिः) उत्तमासनम् (सदताम्) आसीदेत् (उपसा) दिनेन (उशन्ता) कामयमानौ
 (मित्रावरुणा) प्राणोदानाविव स्त्रीपुरुषौ (यज) (इह) अस्मिन् जगति ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे अग्ने त्वं महत्स्विन्ने व इममध्वरे सततं जुषस्व नोऽस्माकं यशसं कृधि नक्तोपसा बर्हिःसदतामिहोशन्ता मित्रावरुणा त्वं यज्ञ ॥ ५ ॥

भावार्थः—यदाऽतिथिगगनरुत्तरे गृहस्था अर्धपाद्यासनमधुपर्कप्रियवचना-
आदिभिः सत्कृत्य पृष्ट्वा सत्यासत्यनिर्णयं कुर्वन्त्यतिथिश्च प्रश्नान्समादधातु ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे (अग्ने) अग्नि के समान विषय से प्रकाशित अतिथि आप (मधुसु) मनुष्यों के (इन्हे) और राजा के निमित्त (नः) इस जोगों के (इमम्) इस (अध्वरम्) उपवेशरूपी यज्ञ को निरन्तर (जुषस्व) सेवो (मः) इमानी (यज्ञसम्) कीर्ति की वृद्धि (कृधि) करो (नक्तोपसा) रात्रि को दिन के साथ (बर्हिः) तथा अश्व आसन को (आसदताम्) स्वीकार करो स्थिर होओ और (इह) इस जगत् में (यशन्ता) कामना करते हुए (मित्रावरुणा) प्राण और उद्वाय के समान की पुरुषों को आप (यज्ञ) मित्रो ॥ ५ ॥

भावार्थ—अब अतिथि आवें तब गृहस्थ अर्ध पाद्य आसन मधुपर्क विषय कथन और सत्कारों से उसका सत्कार कर और पृष्ठ कर सत्य और असत्य का निर्णय करें और अतिथि की मरनों के समाधान दें ॥ ५ ॥

धनकामाः पुत्रपाः किं कुर्युरित्याह ।

धन की कामना करने वाले राजा करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एवामिं सहस्रम् वसिष्ठो रायस्कामो विश्वप्स्यस्य स्तौत् ।

इषं रयिं पप्रधत्तुजमस्मे युय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ६ ॥ ६ ॥

एव । अमिम् । सहस्रम् । वसिष्ठः । रायऽकामः । विश्वप्स्यस्य । स्तौत् ।
इषम् । रयिम् । पप्रधत्तु । जमस्मे इति । युयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ६ ॥ ६ ॥

पदार्थः—(एव) (अमिम्) पावकम् (सहस्रम्) सहस्रि अथम् (वसिष्ठः)
अतिशयेन वसुः (रायस्कामः) रायो धनम्य काम इच्छा यस्य सः (विश्वप्स्यस्य)
विश्वेषु समग्रेषु स्तुषु स्वरूपेषु भवस्य (स्तौत्) स्तौति (इषम्) अन्नादिकम् (रयिम्)
धियम् (पप्रधत्तु) प्रथयति (जमस्मे) विज्ञानमर्थं वा (अस्मे) अस्माकम् (युयम्)
(पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—यः रायस्कामो वसिष्ठो विश्वप्स्यस्य सहस्रमग्निं स्तौत् स एवास्मे
इषं रयिं वाञ्छे पप्रधत्तु इह अतिथयः युयं स्वस्तिभिर्नोऽस्मान्सदा पात ॥ ६ ॥

भावार्थः—यस्य धनस्य कामना स्यात् स मनुष्योऽस्यादि विद्यां गृह्णीयात्
येऽतिथिलेवां कुर्वन्ति तानतिथयोऽधर्माचरणान् पूष्यन्सदा रक्षन्तीति ॥ ६ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति द्विचत्वारिंशत्तमं सूक्तं नवमो वर्णाक्ष समाप्तः ॥

पदार्थ—जो (शवस्वभूतः) धन की कामना वाला (वसिष्ठः) अतीव निवासकर्ता जन (विश्वधन्वस्व) समस्त रूपों में और (सहस्रम्) बल में हुए (अग्निम्) अग्नि की (स्तौत्) स्तुति करता है (एष) वही (जस्य) इजारी (इषम्) अन्नादि सामग्री (रयिम्) उषमी (वाजम्) विश्वाम का अन्न को (वप्रयत्) प्रमिष्ट करता है, हे अतिथि जनों (पूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से । न हम लोगों की (सदा) सदैव (पात) रक्षा करो ... ६ ॥

भावार्थ—जिसको धन की कामना है वह मनुष्य अथवादि विद्या को ग्रहण करे, जो अतिथियों की सेवा करते हैं उनको अतिथि कोष अथर्व के आचरण से सदा अन्नम रखते हैं ... ६ ।

इस सूक्त में विश्वे देवों के गुणों का वर्णन है। इस सूक्त के अर्थ की हमसे

पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये

यह अष्टाशीसवां सूक्त और नवम वर्ण पूरा हुआ ॥

—*—*—*—

अथ पञ्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठिः । विश्वेदेवा देवताः । १ निचृत्त्रिण्डुप् ।

४ त्रिण्डुप् । ३ विगट् त्रिण्डुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । २ । ५

भुक्तिपृक्किश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनरतिथिगृहस्थाः परस्परस्मै किं किं प्रदद्युस्त्याह ।

अथ पांच सूक्ता वाले वेताल्लेखें सूक्त का आरम्भ है, उसका प्रथम मंत्र में

फिर अतिथि और गृहस्थ एक दूसरे के किये क्या क्या देवें

इस विषय को कहते हैं ।

प्र वो यज्ञेषु देवयन्तो अर्चन्त्यावा नमोभिः पृथिवी इषध्यै ।

यवां ब्रह्मायसमानि विप्रा विष्वग्विन्यन्ति वनिनो न शाखाः ॥ १ ॥

प्र । वः । यज्ञेषु । देवयन्तः । अर्चन् । व्यावा । नमःऽभिः । पृथिवी ।

इति । इषध्यै । येषाम् । ब्रह्माणि । असमानि । विप्राः । विष्वक् । विन्यन्ति ।

वनिनः । न । शाखाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (वः) युष्माक् (यज्ञेषु) विद्याप्रचारादिव्यवहारेषु (देवयन्तः) कामयमानाः (अर्चन्) अर्चन्ति सत्कुर्वन्ति (व्यावा) सूर्यम् (नमोभिः) अन्नादिभिः (पृथिवी) भूमिम् (इषध्यै) पशुं धातुम् (येषाम्) (ब्रह्माणि) धनान्यजानि वा (असमानि) अन्येषां धनैरनुत्पान्यधिकानीति यावत् (विप्राः) मेधाविनः (विष्वक्)

विषु म्यासं अन्नतीति (वि, यन्ति) व्याप्नुवन्ति (वनिनः) वनसंबन्धो विधत्ते येषां न (न) इव (शाखाः) याः त्वेऽन्तरिक्षे शोभन्ते ताः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विप्राः ! येषामसमानाणि ग्रहाणि वनिनः शाखा न विध्वंशयन्ति ये नमोभिरिष्यन्ते चावापृथिवी यज्ञेषु देवयन्तो वो युष्मान् प्राचैस्तान् भवन्तोऽपि सत्कुर्वन्तु ॥ १ ॥

भावार्थः—हे विप्राः ! विद्वंसो यथा गृहस्थः अन्नादिभिर्गुणान्सत्कुर्युस्तथा यूयं विज्ञानदानेन गृहस्थान् यन्तं प्रयत्नः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (विप्राः) बुद्धिमन्ता ! येषाम् (वनिनः) वनको (असमाना) वनों के धनो से न समान किन्तु अधिक (ग्रहाणि) धन वा अन्न (वनिनः) वन संबंध रखने और (शाखाः) अन्तरिक्ष में सोनेवाली शाखाओं के (न) समान (विष्णुः) अनुकूल व्याप्ति जैसे हो वैसे (वि, यन्ति) व्याप्त होते हैं व जो (नमोभिः) अन्नादिकों से (इष्यन्ते) इष्ट करने वा जानने को (चावापृथिवी) पृथ्वी और भूमि की (यज्ञेषु) विद्याप्रचारदिव्यबहारां में (देवयन्तः) कामना करते हुए (वो) तुम लोगों का (युष्मान्) अच्छा सत्कार करते हैं वनका तुम भी सत्कार करो ॥ १ ॥

भावार्थः—हे कतिधि ! वृद्धाः ! जैसे गृहस्थ वन अन्नादि पदार्थों के साथ आपका सत्कार करें वैसे तुम विज्ञान दान से गृहस्थों को निरन्तर प्रसन्न करो ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर मनुष्य कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र यज्ञ एतु हेत्वा न सप्तिरयच्छ्वं सन्ननसो घृताधीः ।

स्तृणीत बर्हिर्ध्वराय साधुर्वा शोचीर्वि देवयून्यस्थुः ॥ २ ॥

प्र । यज्ञः । एतु । हेत्वा । न । सप्तिः । उद् । यच्छ्वम् । सऽन्ननसः । घृताधीः । स्तृणीत । बर्हिः । ध्वराय । साधुः । ऊर्ध्वा । शोचीर्वि । देवयूनि । अस्थुः ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) प्रकषे (यज्ञः) विज्ञानमयः संगन्तुमर्हः (एतु) प्राप्तोतु (हेत्वा) प्रवृत्तो वेगवान् (न) इव (सप्तिः) (अश्वः) (उद्) (यच्छ्वम्) उद्यमितः कुत (सन्ननसः) सन्नानाः समानमनसः (घृताधीः) वा घृतमुखकमञ्चन्ति ता रात्रीः । घृताधीति रात्रिनाम । निघ्नं १ । ७ । (स्तृणीत) आच्छादयत (बर्हिः) अन्तरिक्षम् (ध्वराय) अहिसामयाय यज्ञाय (साधु) समीचीनतया (ऊर्ध्वा) ऊर्ध्वं गन्तुणि (शोचीर्वि) तेजांसि (देवयूनि) देवान् दिव्यान् गुणान् कुर्वन्ति (अस्थुः) तिष्ठन्ति ॥ २ ॥

अन्वयः—हे समनसो विद्वांसो यान् युष्मान् यज्ञ एतु ते यूयं हेतवस्सप्तिर्न सर्वान् प्रोयच्छ्वं यस्योर्ध्वं देवयूनि शोचन्त्यस्थुस्तस्माद्ध्वराय यूयं घृताचीर्वाहश्च साधु स्तृणीत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—हे गृहस्था, येन वायुदकोपधयः पवित्रा जायन्ते तं यज्ञं सततमनुनिष्ठन्तु यज्ञधूमनान्तरिक्षमाच्छादयत हे अतिथियो यूयं सर्वान्मनुष्यान् सारथिरश्वानिव धर्मकृत्येषु यमिनः कृत्येषामालस्यं दूरीकुरुत यदेतान् सकला धीः प्राप्नुयात् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (समनसः) समान ज्ञान वा समान मन वाले विद्वाना जिन आप लोगों को (यज्ञः) विज्ञानमय संग करने योग्य व्यवहार (यत्) प्राप्त हो वे आप लोग (हेतवः) अपने बड़े हुए वेगवान् (सन्निः) बोझ के (न) समान सब को (प्रोक्तस्त्वयम्) कहीव उचामी करो जिसके (ऊर्ध्वो) ऊपर जाने वाले (देवयूनि) दिव्य वसुध गुणों को करते हुए (शोचीषि) तेज (अस्थुः) स्थिर होते हैं वससे (अत्तराव) अद्विष्टामय यज्ञ के लिए आप (धृतावीः) सन्निधौ और (बर्हिः) अन्तरिक्ष को (साधु) समीचीनता से (स्तुयीत) आभ्युदित करो ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमालङ्कार है हे गृहस्थो जिससे वायु, जल और ओषधि पवित्र होती हैं उस यज्ञ का निरन्तर अनुष्ठान करो । यज्ञ धूम से अन्तरिक्ष को ढाँपे, हे अतिथियो तुम सब मनुष्यों को सारथि, घोड़ों को जैसे दैते धर्म कामों में उचामी कर इनका आलस्य दूर करो जिससे इनको समस्त कभी प्राप्त हो ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

निर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ पुत्रासो न मातरं विभृत्राः सानो देवासो बर्हिषः सदन्तु ।

आ विश्वार्ची विद्व्यामनक्तु मा नो देवताता मृधस्कः ॥ ३ ॥

आ । पुत्रासः । न । मातरम् । विभृत्राः । सानो । देवासः । बर्हिषः । सदन्तु । आ । विश्वार्ची । विद्व्याम् । अनक्तु । अग्ने । मा । नः । देवताता । मृधः । कुरिति कः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(आ) (पुत्रासः) पुत्राः (न) इव (मातरम्) विभृत्राः विशेषेण पोषकाः (सानो) ऊर्ध्वं देशे (देवासः) विद्वांसः (बर्हिषः) प्रवृत्ताः (सदन्तु) आसीदन्तु (आ) (विश्वार्ची) या विश्वमञ्जति (विद्व्याम्) विद्वेषु गृहेषु साध्वी नीतिम् (अनक्तु) कामयताम् (अग्ने) विद्वन् (मा) (नः) अस्माकम् (देवताता) दिव्यगुणप्राप्तये यज्ञे (मृधः) हिंसान् (कः) कुर्याः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अग्ने ! यथा विश्वार्ची विद्व्यामानक्तु तदुपदेशेन त्वं नो देवताता मृधो मा कः ये देवासो सानो विभृत्राः पुत्रासो मातरस्त बर्हिषः आ सदन्तु तौस्त्व कामयस्व ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमालङ्कारः—सर्व मातोसमा या ब्रह्मन्वरेण विदुषी भूत्वा सन्तानान् सुशिक्ष्य विद्ययैवामुभति कुर्यात् स एव पिता अष्टोऽस्ति यो हिंसाविरोध-

रहिताः संतानान् कुर्यात् त एव विद्वांसः प्रशस्ताः सन्ति येऽन्यान् मनुष्यान् मातृवत् पालयन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थ—हे (अग्ने) विद्वान् जैसे (विद्याधी) विद्य को प्राप्त होने वाली (विद्व्याम्) वही में जीति को (आ, जनयन्) सब ओर से चाहे उसके उपदेश से आप (नः) हमारे (देवताता) दिव्य गुणों की प्राप्ति कराने वाले यज्ञ में (मृधाः) हिंसकों को (मा, कः) मत करें जो (देवासः) विद्वान् जन (सानो) ऊपर के देश स्थान में (विमृधाः) विशेष कर पुष्टि करने वाले (पुत्रासः) पुत्र जैसे (मातरम्) माता को (न) बैठे (बहिष) उत्तम ब्रह्म जन (आ, सद्यन्तु) स्थिर हों उनकी आप कामना करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमातृकार है—वही माता उत्तम है जो ब्रह्मचर्यों से विदुषी होकर सन्तानों को आपकी शिक्षा देकर विद्या से इनकी उत्पत्ति करे, वही पिता भेद है जो हिंसादि दोष रहित सन्तान करे, वे ही विद्वान् प्रशस्ता पाये हैं जो और मनुष्यों को मा के समान पालते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ते सीपपन्तु जोषमा यजत्रा ऋतस्य धाराः सुदुघा दुहानाः ।

ज्येष्ठो वो अद्य मह आ वसूनामा गन्तव्यं समनसो यति छ ॥ ४ ॥

ते । सीपपन्तु । जोषम् । आ । यजत्राः । ऋतस्य । धाराः । सुदुघाः ।
दुहानाः । ज्येष्ठम् । वः । अद्य । महः । आ । वसूनाम् । आ । गन्तव्यं ।
समनसः । यति । स्थ ॥ ४ ॥

पदार्थः—(ते) (सीपपन्तु) सपथान् कुरुत (जोषम्) पूर्णम् (आ) (यजत्रा) संगन्तार, (ऋतस्य) सत्यस्य (धाराः) वाहः (सुदुघाः) कामानां पूरयित्रीः (दुहानाः) पूर्णशिक्षाविद्याः (ज्येष्ठम्) (वः) युष्मान् (अद्य) (महः) महत् (आ) (वसूनाम्) धनानाम् (आ) (गन्तव्यं) प्राप्नुत (समनसः) समान-विज्ञानाः (यति) प्रयतन्ते यस्मिन् तस्मिन् (स्थ) भवत ॥ ४ ॥

अन्वयः—ये यजत्रा जोषमासीपपन्तु ते समनस ऋतस्य सु दुघा दुहाना धारा आ गन्तव्यं यत्यास्थ हे धार्मिका वो युष्मान् वसूनां महा ज्येष्ठमद्य प्राप्नोतु ॥ ४ ॥

भावार्थः—ये सत्यवादिनः सत्यकर्तारः सत्यमन्तारो भवन्ति ते पूर्णकामा भूत्वा सर्वाभ्यनुष्यान् विदुषः कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ—तो (यजत्राः) संग करने वाले (जोषम्, पूरी (आ, सीपपन्तु) शौ करें (ते) वे (समनसः) एकमे विज्ञान वाले जन (ऋतस्य) सत्य की (सुदुघाः) कामनाओं की पूरी करने

वाओ (वृक्षमाः) पूर्व शिक्षा विद्यायुक्त (धाराः) वाहियों की (आ, गन्तव्य) प्राप्त हो और (अति) जिनमें धार करते हैं उस व्यवहार में (आ, स्व) स्थिर हो वे धार्मिक सम्मान (नः) तुम लोगों की (वसुनाम्) धनों का (महः) महान् (ज्यैष्ठ्यम्) प्रशस्ति भाग (अथ) आज प्राप्त हो ॥ ४ ॥

भावार्थ—जो सत्य करने, सत्य करने और सत्य मानने वाले होते हैं वे पूर्वकाम होकर सब मनुष्यों को विद्वान् कर सकते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

किं मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एवा नो अग्रे विद्वन्ना दशस्य त्वया वयं सहसावज्ञास्काः ।

राया युजा सधमादो अरिष्टा यूयं पान स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ५ ॥ १० ॥

एव । नः । अग्ने । विद्व । आ । दशस्य । त्वया । वयम् । सहसावज्ञन् ।
आस्काः । राया । युजा । सधमादः । अरिष्टाः । यूयम् । पान । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ५ ॥ १० ॥

पदार्थः—(एव) अथ निपातस्य चेति दीर्घः । (नः) अस्मान् (अग्ने) विद्वन् (विद्वन्) प्रजासु (आ) (दशस्य) देहि (त्वया) सह (वयम्) (सहसावज्ञन्) बहुबल युक्त (आस्काः) समस्तादाहताः (राया) धनेन (युजा) युक्त न (सधमादः) समान-स्थानाः (अरिष्टाः) अहिस्तिनाः (यूयम्) (पान) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) अस्मान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे सहसावज्ञन् ! त्वं विद्वन् नो धनं दशस्य यतस्त्वया सह युजा वयं राया सधमाद आस्का अरिष्टास्त्वाम यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पान तावदेव वयमपि रक्षेमहि ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे विद्वान्सो ! यूयमस्मान् विद्याः प्रदत्त येन वयं प्रजासूतमानि धनार्थीनि प्राप्य युष्मान् सततं रक्षेम ॥ ५ ॥

अथ विधेदेवगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वस्मृकार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति त्रिकवारिण्यतमं सूक्तं दशमो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सहसावज्ञन्) बहुबलयुक्त (अग्ने) विद्वान् आप (विद्वन्) प्रजाजनों में (नः) हम लोगों को धन (दशस्य) देओ जिससे (त्वया) तुम्हारे साथ (युजा) युक्त (वयम्) हम लोग (राया) धन से (सधमादः) तुम्हें स्थान वाले (आस्काः) सब ओर से बुझाये और (अरिष्टाः) अविनाश हों (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) तुम्हें से (नः) हम लोगों की (सदा) सर्वदा (पान) रक्षा करो (एव) वही की हम लोग भी रक्षा करें ॥ ५ ॥

भावार्थ — हे विद्वानो ! तुम हम को विना देखो जिससे हम लोग यज्ञाजनों में बलम भन आवि पाकर मुग्धारी नदेव रहा करें ॥ ६ ॥

इस सूक्त में विरचे देवों के गुण और कामों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जानना चाहिये ।

यह तयालीसवाँ सूक्त और इसकी बर्ग समाप्त हुआ ॥

→*→*→*→

अथ पञ्चर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठिर्षिः । लिङ्गोक्ता देवताः । १ निचृज्जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः । २ । ३ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । ४ ।

५ पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

मनुष्यैः सृष्टिविद्यया सुखं वर्धनीयमित्याह ।

अब तयालीसवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को सृष्टिविद्या से सुख बढ़ाना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

दधिकां वः प्रथममश्विनोषसंमार्गे समिद्धं भगंमूनये हुवे ।

इन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यान्वावापृथिवी अप स्वः ॥ १ ॥

दधिऽक्राम् । वः । प्रथमम् । अश्विना । उषसम् । अग्निम् । समुऽद्भम् । भगम् । ऊतये । हुवे । इन्द्रम् । विष्णुम् । पूषणम् । ब्रह्मणः । पतिम् । आदित्यान् । आवापृथिवी इति । अपः । स्वः । इति स्वः ॥ १ ॥

पदार्थः—(दधिकाम्) जो धारकान् कामति (वः) युष्मान् (प्रथमम्) आदिमम् (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसौ (उषसम्) प्रभातवेलाम् (अग्निम्) पाचकम् (समिद्धम्) प्रदीप्तम् (भगम्) देववर्यम् (ऊतये) धनाढ्याय (हुवे) आददे (इन्द्रम्) विद्युतम् (विष्णुम्) व्यापकं वायुम् (पूषणम्) पुष्टिकरमोषधिगणम् (ब्रह्मणस्पतिम्) ब्रह्माण्डस्य स्वामिनं परमात्मानम् (आदित्यान्) सूर्याभ्यासान् (आवापृथिवी) सूर्यभूमी (अपः) जलम् (स्वः) सुप्तम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वान्सो ! यद्येतयेऽहं वः प्रथमं दधिकामश्विनोषसं समिद्धमग्निं भगमिन्द्रं विष्णुं पूषणं ब्रह्मणस्पतिमादित्यां आवापृथिवीं अपः स्वस्व हुवे तथा मयर्थं यूयमप्येतद्विद्यामादत्त ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यथा विद्वान्स आदितः भूम्यादिविद्यां संपूरा कार्यसिद्धिं कुर्वन्ति तथा यूयमपि कुरुत ॥ १ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो ! जैसे (ऊच्ये) धनादि के लिए मैं (वः) तुम लोगों को और (प्रथमम्) पहिले (दधिकाम्) जो धारण करने वालों को कम से प्राप्त होना उसे (अग्निना) सूर्य और अन्द्रमा (उच्यते) प्रभातवेला (समिद्धम्) प्रदीप्त (अग्निम्) अग्नि (अगम्) ऐश्वर्य (इन्द्रम्) विशुली (निम्बुम्) व्यापक वायु (पूषणम्) पुष्टि करने वाले ओषधिगण (महाशक्तिम्) महाशक्ति के स्वामी (आदित्यान्) सब महीने (सावपृथिवी) सूर्य और भूमि (अथः) जल और (त्वः) सुख को (हुवे) ग्रहण करना हूं जैसे ही मेरे लिए इस विद्या को आप भी ग्रहण करें ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकस्तोत्रमाला है—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् जन प्रथम से भूमि आदि की विद्या का सम्पन्न करने काव्यसिद्धि करते हैं वैसे तुम भी करो ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

दधिकामु नमसा बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुप प्रयन्तः ।

इळा देवीं बर्हिषि सादयन्तोऽश्विना विप्रां सुहवा हुवेम ॥ २ ॥

दधिज्जाम् । ऊँ इति । नमसा । बोधयन्तः । उन्दीराणाः । यज्ञम् ।
उपप्रयन्तः । इळाम् । देवीम् । बर्हिषि । सादयन्तः । अश्विना । विप्रा ।
सुहवा । हुवेम ॥ २ ॥

पदार्थः—(दधिकाम्) पृथिव्यादिधारकाणां कमितारम् (उ) (नमसा) अज्ञायेन सरकारेण वा (बोधयन्तः) (उदीराणाः) उत्कृष्टं ज्ञानं प्राप्ताः (यज्ञम्) सङ्गतिकरणक्यम् (यज्ञम्) (उप, प्रयन्तः) प्रयत्नेनोपायं कुर्वन्तः (इळाम्) प्रशंसनीयां वाचम् (देवीम्) दिव्यगुणकर्मस्वभावाम् (बर्हिषि) वृद्धिकरे व्यवहारे (सादयन्तः) (अश्विना) अध्यापकोपदेशकौ (विप्रा) मेधाविनौ विपश्चिती (सुहवा) शोभनानि इवाम्पादनानि ययोस्ती (हुवेम) प्रशसेम ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा नमसा दधिकां बोधयन्त उदीराणा यज्ञमुप प्रयन्त उ देवीमिळां बर्हिषि सादयन्तो वयं सुहवाऽश्विना विप्रा हुवेम तथैती यूयमप्याहवत ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकस्तु—त वयं विद्वांसो जगद्धितैषिणस्सन्ति ये सर्वत्र विद्याः प्रसारयन्ति ॥ २ ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो ! जैसे (नमसा) अज्ञादि से वा स्तकार से (दधिकाम्) पृथिवी आदि के धारण करने वालों को (बोधयन्तः) बोध दिलाते हुए (उदीराणाः) उत्कृष्ट ज्ञान को प्राप्त (यज्ञम्) यज्ञ का (उपप्रयन्तः) प्रयत्न करते (उ) और (देवीम्) दिव्य गुण कर्म स्वभाव वाली (इळाम्) प्रशंसनीय वाणी को (बर्हिषि) वृद्धि करने वाले व्यवहार में (सादयन्तः) दिवर कराते

इस योग (सुहवा) शुभ बुलाने जिन के उन (अधिना) पदाने और उपदेश करने वाले (विद्या) बुद्धिमान् पण्डितों की (हुवेम) प्रशंसा करें वैसे उनकी तुम भी प्रशंसा करो ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसुतोपमाकार है—वे ही विद्वान् जन जगत् के हितैषी होते हैं जो सब जगद् विद्या फैलाते हैं ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

दधिकावाणं बुबुधानो अग्निमुप ब्रुव उवसं सूर्य गाम् ।

ब्रध्नं मंस्रचतोर्वरुणस्य बभ्रुं ते विश्वास्मादुरिता यावयन्तु ॥ ३ ॥

दधिकावाणम् । बुबुधानः । अग्निम् । उप । ब्रुवे । उवसम् । सूर्यम् ।

गाम् । ब्रध्नम् । मंस्रचतोः । वरुणस्य । बभ्रुम् । ते । विश्वा । अस्मत् ।

दुरिता । यावयन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—(दधिकावाणम्) धारकाणां यानानां कामयितारं गमयितारम् (बुबुधानः) विजानन् (अग्निम्) वह्निम् (उप) (ब्रुवे) उपदिशामि (उवसम्) प्रभातवेलाम् (सूर्यम्) सूर्यलोकम् (गाम्) भूमिम् (ब्रध्नम्) मदायितम् (मंस्रतोः) मस्यमानान् यिदुषो याचमानस्य (वरुणस्य) प्रेष्टस्य (बभ्रुम्) धारकं पोषकं वा (ते) (विश्वा) विश्वानि सर्वाणि (अस्मत्) अस्माकं सकाशात् (दुरिता) दुरितानि दुष्टाचरणानि (यावयन्तु) दूरीकुर्वन्तु । अथ संदितावामित्याजो दीर्घत्वम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो ! दधिकावाणमग्निमुपसं ब्रध्नं सूर्यं गां मंस्रतोर्वरुणस्य बभ्रुं च यावयन्तु । अथ संदितावामित्याजो दीर्घत्वम् ॥ ३ ॥

भावार्थः—अथ वाचकसु०—यथाऽसा विद्वांसस्सर्वेभ्यो विद्याऽभवदाने कृत्वा पापाचरणान्पृथक् कुर्यन्ति तथा सर्वे विद्वांसः कुर्युः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो (दधिकावाणम्) धारण करने वाले यानों को चलाने वाले (अग्निम्) आग (उवसम्) प्रभातवेला (ब्रध्नम्) मदान् (सूर्यम्) सूर्यलोक (गाम्) भूमि को (मंस्रतोः) मानते हुए विद्वानों को मोगने वाले (वरुणस्य) मह जन के (बभ्रुम्) धारण या पोषण करने वाले को तथा जिनको आपने प्रति (उप, ब्रुवे) उपदेश करता हूँ (ते) वे आप लोग (अस्मत्) हम से (विद्या) सब (दुरिता) दुष्ट आचरणों को (यावयन्तु) दूर करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचकसुतोपमाकार है—वैसे आप विद्वान् सब के लिए विद्या और अभयदान देकर पाप के आचरण से उन्हें अलग करते हैं वैसे सब विद्वान् करें ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वान् किं विज्ञाय किं कुर्यादित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या जान कर क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

दुधिकावां प्रथमो वाज्यर्वाग्ने रथानां भवति प्रजानन् ।

संविद्वान उषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

दुधिकावा । प्रथमः । वाजी । अर्वा । अग्ने । रथानाम् । भवति ।
प्रजानन् । संविद्वानः । उषसा । सूर्येण । आदित्येभिः । वसुभिः ।
अङ्गिरोभिः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(दुधिकावा) धारकाणां गमयिता (प्रथमः) आदिमः साधकः
(वाजी) वेगवान् (अर्वा) प्रातःप्रेरणः (अग्ने) पुरस्सरम् (रथानाम्) रमणीयानां
यानानाम् (भवति) (प्रजानन्) प्रकर्वेण जानन् (संविद्वानः) सम्यग्विद्वानं कुर्वन्
(उषसा) प्रातर्वेलया (सूर्येण) सवित्रा (आदित्येभिः) संयत्सरस्य मातैः (वसुभिः)
पृथिव्यादिभिः (अङ्गिरोभिः) वायुभिः ॥ ४ ॥

अन्वयः—जो दुधिकावा प्रथमो वाज्यर्वाग्निरुषसा सूर्येणादित्येभिर्वसुभिरङ्गि-
रोभिस्सहितस्सन् रथानामग्ने बोढा भवति तं प्रजानन्संविद्वानस्सन् विद्वान्
सम्प्रयुज्जीत ॥ ४ ॥

भाषार्थः—येऽग्निविद्यां जानन्ति ते यानानां सद्यो गमयितारो भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—जो (दुधिकावा) धारका करने वालों को पहुँचाने और (प्रथमः) प्रथम सिद्ध
करने वाला (वाजी) वेगवान् (अर्वा) प्रेरणा को प्राप्त अग्नि (उषसा । प्रातः काक की रेखा
(सूर्येण) सूर्य लोक (आदित्येभिः) संयत्सर के महीनों (वसुभिः) पृथिवी आदि लोकों और
(अङ्गिरोभिः) पक्षियों के सहित होता हुआ (रथानाम्) रमणीय यानों के (अग्ने) आगे बढ़ाने वाला
(भवति) होता है उसको (प्रजानन्) उत्तमता से जानता और (संविद्वानः) अपने प्रकार उसका
विज्ञान करता हुआ विद्वान् जन अच्छा प्रयोग करे ॥ ४ ॥

भाषार्थः—जो अग्निविद्या को जानते हैं वे रथों के शीघ्र चढ़ाने वाले होते हैं ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ नो दुधिकाः पथ्यामनक्तवृतस्य पन्थामन्वेतवा उ ।

शृणोतु नो दैव्यं शर्धो अग्निः शृण्वन्तु विश्वे महिषा अमूराः ॥ ५ ॥ ११ ॥

आ । नः । दधिष्ठाः । पथ्याम् । अनक्तु । श्रुतस्य । पन्थ्याम् ।
अनुऽएतवै । ऊं इति । शृणोतु । नः । दैव्यम् । शर्धः । अग्निः । शृण्वन्तु
विश्वे । महिषाः । अमूराः ॥ ५ ॥ ११ ॥

पदार्थः—(आ) (नः) (दधिष्ठाः) अन्ध इव धारकान् कामयिता गमयिता
(पथ्याम्) पथि साध्वी गतिम् (अनक्तु) कामयताम् (श्रुतस्य) सत्यस्योदकस्य वा
(पन्थ्याम्) पन्थानम् (अन्वेतवै) अन्वेतुमनुगन्तुम् (ऊं) (शृणोतु) (नः) अस्माकम्
(दैव्यम्) देवैर्विद्वद्भिर्निष्पादितम् (शर्धः) शरीरात्मवत्तम् (अग्निः) विद्युदिव (शृण्वन्तु)
(विश्वे) सर्वे (महिषाः) महान्तः (अमूराः) अमूढाः विद्वांसः ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वन् ! भवान् दधिष्ठाः पथ्यामिव नोऽस्मानृतस्य पन्थ्यामन्वेतवा
आ अनक्तु अग्निरिव सद्यो गच्छन्तु नो दैव्यं शर्धः शृणोतु महिषा विश्वेऽमूराः विद्वांसो
नो दैव्यं वचः शृण्वन्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! यथा परीक्षको व्यादेशो राज्ञ वा
सर्वेषां वचांसि श्रुत्वा सत्याऽसत्ये निश्चिनोति अग्न्यादिप्रयोगेण पन्थानं सद्यो गच्छति
तथैव यूयं विद्वद्भ्यः श्रुत्वा धर्म्येण मार्गेण व्यवहस्य मोढयं त्यजत त्याजयत ॥ ५ ॥

अत्राग्न्यग्नादिगुणरुत्पत्त्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति ऋग्वेदार्चिषस्तमं सूक्तमेवादसो वर्गेण समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वान् आप (दधिष्ठाः) जोड़े के समान धारण करने वालों को खजाने वाले
(पथ्याम्) मार्ग में सिद्धि करने वाली गति के समान (नः) हम लोगों के (श्रुतस्य) सत्य वा वच
(पन्थ्याम्) मार्ग के (अन्वेतवै) पीछे जाने को (आ, अनक्तु) कामना करें (ऊं) और (अग्निः)
विजुझी के समान शीघ्र जावे और (नः) हमारे (दैव्यम्) विद्वानों से उत्पन्न किये (शर्धः) शरीर
और आत्मा के वज्र को (शृणोतु) सुने (महिषाः) महान् (विश्वे) सब (अमूराः) अमूढ़ अर्थात्
विज्ञानवान् अब हमारे विद्वानों से [=के] सिद्ध किये हुए वचन को (शृण्वन्तु) सुनें ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे परीक्षक व्याप्राधोश वा राजा सब के वचनों को सुन के स-
और असत्य का निश्चय करता और अग्नि आदि का प्रयोग कर शीघ्र मार्ग को जाता है वैसे ही तुम
अनेक विद्वानों से सुन कर धर्मयुक्त मार्ग से अपना व्यवहार कर मूढ़ता छोड़ो और बुद्धिमान् ॥ ५ ॥

इस सूक्त में अग्निरूपी जोड़ों के गुण और कामों का वर्णन होने से इस सूक्त
के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह ऋग्वेदीयों सूक्त और म्यारइनों की पूरा हुआ ॥

—५—

अथ चतुर्थेऽक्षरस्य पञ्चचत्वारिंशत्तमस्य सूक्तस्य वसिष्ठः । सविता देवता ।

२ त्रिष्टुप् । ३ । ४ निष्पत्तिष्टुप् । १ विराट् त्रिष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः ॥

पुनर्विद्वांसः किंवत् किं कुर्युरित्याह ।

अथ पैंतालीसवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मंत्र में फिर विद्वान् जन किसके तुल्य क्या करें इस विषय को कहते हैं ।

आ देवो यातु सविता सुरत्नोऽन्तरिक्षा वहमानो अश्वैः ।

हस्ते दधानो नर्या पुरुषि निवेशयञ्च प्र सुवञ्च भूम ॥ १ ॥

आ । देवः । यातु । सविता । सुरत्नः । अन्तरिक्षाः । वहमानः ।
अश्वैः । हस्ते । दधानः । नर्या । पुरुषि । निवेशयन् । च । प्रसुवन् ।
च । भूम ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) समस्तात् (देवः) दाता दिव्यगुणः (यातु) आगच्छतु
(सविता) सकलैश्वर्यप्रदः (सुरत्नः) शोभनं रत्नं रमणीयं धनं यस्मादस्य वा
(अन्तरिक्षाः) योऽन्तरिक्षं प्राति व्याप्नोति (वहमानः) प्राप्नुवन् प्रापयन् (अश्वैः)
किरौरिव महद्भिरग्निप्रजादिभिः (हस्ते) करे (दधानः) धरन् (नर्या) बृह्यो दितानि
(पुरुषि) बहूनि (निवेशयन्) प्रवेशयन् (च) (प्रसुवन्) प्रसुयन्ति यस्मिन् तद्वैश्वर्यम्
(च) (भूम) भवेत् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः । सुरत्नस्सविता देवोऽन्तरिक्षप्रा अश्वैर्भूगोलान् वहमानः
पुरुषि नर्या दधानो निवेशयन् प्रसुवं याति तथा सर्वमेतत्प्रापयन्वैश्वर्यं हस्ते दधानो
विद्वानायातु तेन सह वयञ्चेदशा भूम ॥ १ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु—ये मनुष्याः सूर्यवज्जु मनुष्यकर्मप्रकाशिता मनुष्यादि-
हितं कुर्वन्ति ते वैश्वर्यं प्राप्नुवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (सुरत्नः) जिसके वा जिससे सुन्दर रमणीय धन होता (सविता)
जो सकलैश्वर्य देने वाला (देवः) दाता दिव्य गुणवान् (अन्तरिक्षाः) अन्तरिक्ष को व्याप्त होता
(अश्वैः) किन्हीं के समान महान् अग्नि प्रजा आदिकों से भूगोलों को (वहमानः) पहुँचता वा
पहुँचाता (पुरुषि) बहुत (नर्या) मनुष्यों के लिये दितों को (दधानः) धारण करता और
(निवेशयन्) प्रवेश करता हुआ (प्रसुवन्) जिसमें जाना रूप उत्पन्न होते हैं उस ऐश्वर्य को प्राप्त
होता है वैसे इससे प्राप्त कराता हुआ (च) और ऐश्वर्य को (हस्ते) हाथ में धारण करता हुआ
विद्वान् (आ, यातु) आवे, उसके साथ हम लोग (च) भी वैसे ही (भूम) होंगे ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकब्रह्मोपमासंस्कार है—जो मनुष्य सूर्य के तुल्य छान गुण और कर्मों से प्रकाशित, मनुष्यादि प्राणियों का दित करते हैं वे बहुत देवत्व पाते हैं ॥ १ ॥

पुना राजादिजनः कीदृशः स्यादित्याह ।

फिर राजादि जन कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उदस्य बाहू शिथिरा बृहन्ता हिरण्यया दिवो अन्ता अनष्टाम् ।

नूनं सो अस्य महिमा पणिष्ट सूर्यश्चिदस्मा अनु दावपस्याम् ॥ २ ॥

उत् । अस्य । बाहू इति । शिथिरा । बृहन्ता । हिरण्यया । दिवः । अन्तान् । अनष्टाम् । नूनम् । सः । अस्य । महिमा । पणिष्ट । सूर्यः । चित् । अस्मै । अनु । दात् । अपस्याम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(उद्) (अस्य) पूर्णविद्युत् (बाहू) भुजौ (शिथिरा) शिथिली हठी (बृहन्ता) महान्ता (हिरण्यया) हिरण्यया भूषणयुक्ता (दिवः) प्रकाशस्य (अन्तान्) समीपस्थान् (अनष्टाम्) प्रसिद्धाम् (नूनम्) निम्नः (सः) (अस्य) (महिमा) महती प्रशंसा (पणिष्ट) पश्यते स्तूयते (सूर्यः) सूर्यः (चित्) इव (अस्मै) (अनु) (दात्) (अप, स्याम्) आत्मनः कर्मवृत्त्याम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः । यः सूर्यश्चिदस्मा अपस्यामनु दात् यस्यास्य स महिमाऽस्माभिर्नूनं पणिष्ट यस्यास्य दिवोऽन्तान् हिरण्यया बृहन्ता शिथिरा बाहू उदस्य स एवाऽस्माभिः प्रशंसनीयोऽस्ति ॥ २ ॥

भावार्थः—अब्रह्मोपमासंस्कारः—हे मनुष्याः । यस्य सूर्यवन्महिमा प्रतापः सर्ववस्तु-युक्तौ बाहू वर्तते स एवाऽस्य राष्ट्रस्य मध्ये महीयते ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (सूर्यः) सूर्य के (चित्) समान (अस्मै) इस विद्वान् के जिवे (अप, स्याम्) अपने को कर्म की इच्छा (अनुदात्) अनुकूल दे जिस (अस्य) इसकी (सः) वह (महिमा) अत्यन्त प्रशंसा हम लोगों से (नूनम्) निम्न (पणिष्ट) स्तुति की जाती है जिस (अस्य) इस (दिवः) प्रकाश के (अन्तान्) समीपस्थ पदार्थ वा (हिरण्यया) हिरण्य आदि आभूषणयुक्त (बृहन्ता) महान् (शिथिरा) शिथिल इव (बाहू) भुजा (उदस्य) उद्यमस्य से प्रसिद्ध होती वही हम लोगों की प्रशंसा करने योग्य है ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमासंस्कार है—हे मनुष्यो ! जिसका सूर्य के समान महिमा प्रताप सर्व वस्तुक्त बाहू वर्तमान है वही इस राज्य के बीच पूजित होता है ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ।

फिर मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स घा नो देवः सविता सहावा साविषत् वसुपतिर्वसूनि ।

विश्रयमाणो अमर्तिमुरुचीं मर्तभोजनमर्ध रासते नः ॥ ३ ॥

सः । घ । नः । देवः । सविता । सहऽवा । आ । साविषत् । वसुऽपतिः ।
वसूनि । विऽश्रयमाणः । अमर्तिम् । उरुचीम् । मर्तऽभोजनम् । अर्ध । रासते ।
नः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(सः) (घा) एव । अत्रचचि तुवेति दीर्घः । (नः) अस्मान्
(देवः) कमनीयः (सविता) ऐश्वर्यवान् सूर्यवत्प्रकाशमानः (सहावा) यः सदैव जनति
संभजति (आ) समस्तात् (साविषत्) सुवेत् (वसुपतिः) धनपालकः (वसूनि)
धनानि (विश्रयमाणः) (अमर्तिम्) सुन्दरं रूपम् । अमर्तिरिति स्वनाम । निघं० ३ । ७ ।
(उरुचीम्) उरुणि बहुनि वस्तुभ्यञ्जन्तीम् (मर्तभोजनम्) मर्त्येभ्यो भोजनं मर्तभोजनम्
मनुष्याणां पालनं वा (अर्ध) अर्ध (रासते) ददाति (नः) अस्मभ्यम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—यो वसुपतिरुरुचीममर्तिं विश्रयमाणो नो मर्तभोजनं रासते स घा
सविता सहावा देवो नो वसून्वा साविषत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः सूर्यवत्सर्वेषां धनानि वर्धयित्वा सुपात्रेभ्यः प्रयच्छन्ति ते
धनपतयो भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—जो (वसुपतिः) जनो की पालना करने वाला (उरुचीम्) बहुत वस्तुओं को पाल
होता और (अमर्तिम्) सुन्दररूप को (विश्रयमाणः) विशेष सेवन करता हुआ (नः) हम लोगों
को (मर्तभोजनम्) मनुष्यों का हितकारक भोजन का मनुष्यों का पालन (रासते) देता है (स,
घ, अघ) वही पौत्र (सविता) ऐश्वर्यवान् सूर्य के समान प्रकाशमान (सहावा) साथ सेवने वाला
(देवः) मनोहर विद्वान् (नः) हमको (वसूनि) धन (आ, साविषत्) प्राप्त करे ॥ ३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य सूर्य के समान सब के जनो को बड़ा कर सुपात्रों के जिये देते हैं वे
जनपति होते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्धार्मिकाः विद्वांसः काभिस्तूयन्त इत्याह ।

फिर धार्मिक विद्वान् जन किनसे स्तुति किये जाएँ इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमा गिरः सवितारं सुजिह्वं पूर्णगभस्निमीळते सुपाणिम् ।

चित्रं वयो बृहदस्मे देवातृ यूयं पात रवस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥ १२ ॥

इमाः । गिरः । सवितारम् । सुजिह्वम् । पूर्णगभस्तिम् । ईळते ।
सुपाणिम् । चित्रम् । वयः । बृहत् । अस्मे इति । दधातु । यूयम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(इमाः) (गिरः) विद्याशिक्षायुक्ता धर्म्या वाचः (सवितारम्)
देव्ययन्तम् (सुजिह्वम्) शोभना जिह्वा यस्य तम् (पूर्णगभस्तिम्) पूर्ण गभस्तयो
रश्मयो यस्य सूर्यस्य तद्वद्वर्तमानम् (ईळते) प्रशंसन्ति (सुपाणिम्) शोभनी पाणी इस्तौ
यस्य तम् (चित्रम्) अद्भुतम् (वयः) जीवनम् (बृहत्) महत् (अस्मे) अस्मासु
(दधातु) (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—योऽस्मे बृहच्चित्रं वयो दधातु तं सुपाणिं पूर्णगभस्तिमिव सवितारं
सुजिह्वं धार्मिकं नरमिमा गिर ईळते हे विद्वांसो यूयं विद्यायुक्तवाणीवस्त्वन्तिभिर्नस्सदा
पात ॥ ४ ॥

भाषार्थः—सद्विद्यया धार्मिकाः पुरुषा जायन्ते धर्मात्मानमेव विद्या सर्वसूक्तानि
चाप्नुवन्ति ॥ ४ ॥

अथ सधित्वद्विह्वदुगुणवर्णनाच्चेतदर्शस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति पञ्चमकारिणाम् सूक्तं द्वादशमे कर्म समाप्तम् ॥

पदार्थः—ओ ! अस्मे । हम लोगों में, बृहत् (बृहत्) चित्रम् (चित्रम्) अद्भुत (वयः) आयु को
(दधातु) धारण करे उस (सुपाणिम्) सुन्दर हाथों वाले (पूर्णगभस्तिम्) पूर्ण रश्मि जिसकी
उस सूर्यमण्डल के समान वर्तमान / सवितारम्) ऐश्वर्ययुक्त (सुजिह्वम्) सुन्दर जीभ रखते हुए
धार्मिक मनुष्य की (इमाः) यह (गिरः) विद्या शिक्षा और धर्मयुक्त वाणी (ईळते) प्रशंसा करती
है हे विद्वांसो (यूयम्) तुम विद्यायुक्त वाणी के समान (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों
की (सदा) सर्वदैव (पात) रक्षा करो ॥ ४ ॥

भाषार्थः—अपनी विद्या से धार्मिक पुरुष होते हैं, धर्मात्मा पुरुष ही को विद्या और सर्व सुख
प्राप्त होते हैं ॥ ४ ॥

इस सूक्त में सविता के मुख्य मित्रों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ
की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह पैंतालीसवा सूक्त और बारहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्ध्वजस्य सूत्रस्य वसिष्ठर्षिः । रुद्रो देवता । २ं निचृत्विष्टुप् छन्दः ।

धैवतः स्वरः । १ विराड् जगती । ३ निचृज्जगती छन्दः ।

निषादः स्वरः । ४ स्वराट् पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्योद्धारः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

अथ छयात्तीसर्वे सूक्त का प्राग्भूत है, उसके प्रथम मन्त्र में योद्धाजन कैसे हों
इस विषय को कहते हैं ।

इमा रुद्राय स्थिरधन्वने गिरः क्षिप्रैषवे देवाय स्वधावने ।

अषाढहाय सहमानाय वेधसे तिममायुधाय भरता शृणोतु नः ॥ १ ॥

इमाः । रुद्राय । स्थिरधन्वने । गिरः । क्षिप्रैषवे । देवाय । स्वधावने ।

अषाढहाय । सहमानाय । वेधसे । तिममायुधाय । भरता । शृणोतु । नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(इमाः) (रुद्राय) शत्रूणां शोकदाय शूरवीराय । स्थिरधन्वने) स्थिरं
दृढं धनुर्यस्य तस्मै (गिरः) वायुः (क्षिप्रैषवे) क्षिप्राः शीघ्रगामिन इषवः शस्त्रास्त्राणि
यस्य तस्मै (देवाय) विदुषे न्यायं कामयमानाय (स्वधावने) यः स्वं वस्त्वेष दधाति यः
स्वां धार्मिकां [क्रियां] दधाति तस्मै (अषाढहाय) शत्रुभिरसहमानाय (सहमानाय)
शत्रून् सोढुं समर्थाय (वेधसे) मेधाविने (तिममायुधाय) तिममानि तीव्राण्ययुधानि
यस्य तस्मै (भरता) धरत । अत्र संहितायामिति दीर्घः । (शृणोतु) (नः)
अस्माकम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यस्मै स्थिरधन्वने क्षिप्रैषवे स्वधावनेऽषाढहाय सहमानाय
तिममायुधाय वेधसे रुद्राय देवायैमा गिरो यूर्ध्व भरत स नोऽस्माकमिमा गिरः
शृणोतु ॥ १ ॥

भावार्थः—ये बुध्दानां शास्त्रिणः शस्त्रास्त्रविदः सोढारो युद्धकुशला विद्वांसः
सन्ति तान् सदा धनुर्येषाण्यायनेन तदर्धगमिनवक्तृत्वेन विद्वांसः प्रोत्साहयन्तु यस्त
सेनेशः स प्रजास्थानां वाचः शृणोतु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो जिस (स्थिरधन्वने) स्थिरधनुष् वाले (क्षिप्रैषवे) शीघ्र जानेवाले
शस्त्र अस्त्रों वाले (स्वधावने) तथा अपनी ही वस्तु और अपनी धार्मिक क्रिया को धारण करने वाले
(अषाढहाय) शत्रुओं से न सहे जाते हुए (सहमानाय) शत्रुओं के सहने को समर्थ (तिममायुधाय)
तीव्र आयुध शस्त्रयुक्त (वेधसे) मेधावी (रुद्राय) शत्रुओं का हलाने वाले शूरवीर (देवाय) न्याय
की कामना करते हुए विद्वांस के लिये (इमाः) इन (गिरः) वाणियों को (भरता) धारण करो वह
(नः) हम लोगों की इन शक्तियों को (शृणोतु) सुनो [= सुने] ॥ १ ॥

भावार्थ—जो दुहों के सिद्धा देने वाले, राजा और अश्ववेत्ता, सहनशील, युद्धकुशल विद्वान् हैं उनको सर्वदेव धनुर्वेद पढ़ाने से और उसके अर्थ से भरी हुई वस्तुता से विद्वान् जन अत्यन्त डरसाह हैं और जो सेनापति हैं वह प्रजास्य पुरुषों की वाणी सुने ॥ ३ ॥

पुनस्ते राजादयः कीदृशास्सन्तः किं कुर्युस्तिपाह ।

फिर वे राजा आदि जन कैसे हुए क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स हि क्षयेण क्षम्यस्य जन्मनः साम्राज्येन दिव्यस्य चेनन्ति ।

अथ सर्वन्तीरुपं नो दुरश्चरानमीवो रुद्र जासु नो भव ॥ २ ॥

सः । हि । क्षयेण । क्षम्यस्य । जन्मनः । साम्राज्येन । दिव्यस्य ।
चेतति । भवन् । सर्वन्तीः । उप । नः । दुरः । चर । अनमीवः । रुद्र । जासु ।
नः । भव ॥ २ ॥

पदार्थ—(सः) (हि) यतः (क्षयेण) निवासन (क्षम्यस्य) क्षम्यमानस्य (जन्मनः) प्रागुर्भावस्य (साम्राज्येन) सम्यग्राजमानस्य प्रकाशितेन राष्ट्रेण (दिव्यस्य) दिवि शुद्धगुणकर्मस्वभावे भवस्य (चेतति) संजानते (भवन्) रक्षन् (अश्वस्तीः) रक्षन्तीः सेनाः प्रजा वा (उप) (नः) अस्माकम् (दुरः) दूरारणि (चर) (अनमीवः) अविद्यमानरोगः (रुद्र) दुष्टानां रोदक (जासु) पासु प्रजासु । अत्र वर्णव्यत्ययन यस्य स्थाने जः । (नः) अस्माकम् (भव) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे रुद्र ! वे भवन्त्याऽसर्वन्तीरवन् दुर उप चरानमीवस्तन् हि क्षयेण क्षम्यस्य दिव्यस्य जन्मनः साम्राज्यनास्माश्चेतति स एव नो जासु रक्षको भव ॥ २ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् रक्षकाः सेनाः प्रजाः रक्षन् प्रतिगृहस्थस्य व्यवहारं विज्ञानन् दुःकानि क्षयन् दिव्यं सुखं जनयन् साम्राज्यं कर्तुं शक्नोति स एव प्रजापालको भवत्विति सर्वे निश्चिन्वन्सु ॥ २ ॥

पदार्थ—हे (रुद्र) दुहों को कलाने वाले जो आप (नः) हमारी (अश्वस्तीः) रक्षा करती हुई सेना वा प्रजाओं की (भवन् , पालना करते हुए (दुरः) दूरों के (उप, चर) समीप जाओ और (अनमीवः) बीरोग होते हुए (हि) जिस कारण (क्षयेण) निवास से (क्षम्यस्य) क्षमा करने योग्य (दिव्यस्य) शुद्ध गुण कर्म स्वभाव में प्रसिद्ध हुए (जन्मनः) जन्म के (साम्राज्येन) सुन्दर प्रकाशमान के प्रकाशित राज्य स हम लोगों को (चेतति) अच्छे प्रकार चेताने हैं (सः) वह आप (नः) हम लोगों को (जासु) प्रजाओं में भ्राता करने वाले (भव) हुआवे ॥ २ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् रक्षा करने वाली सेना वा प्रजाओं की रक्षा करता हुआ प्रत्येक गृहस्थ के व्यवहार को विशेष जानता दुःखों को नाश करता और सुखों को उत्पन्न करता हुआ अच्छे प्रकार राज्य कर सकता है वही प्रजाजनों की पालना करने वाला है यह सब निश्चय करें ॥ २ ॥

पुनः स राजा कीदृशो मवेदित्याह !

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

या ते दिष्टुद्वसृष्टा दिवस्परिं चमया चरति परि सा कृणक्तु नः ।

सहस्रं ते स्वपिवात भेषजा मा नस्तोकेषु तनयेषु रीरिषः ॥ ३ ॥

या । ते । दिष्टु । अर्धसृष्टा । दिवः । परि । चमया । चरति । परि ।
मा । कृणक्तु । नः । सहस्रम् । ते । सुऽअपिवात । भेषजा । मा । नः । तोकेषु ।
तनयेषु । रीरिषः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(या) (ते) तब (दिष्टु) व्यापदीतिः (अर्धसृष्टा) शत्रुप्रेरिता
(दिवः) कमनीयस्य (परि) सर्वतः (चमया) भूम्या सह । अमेति शुचिबीनाम । निघं० १ । १
(चरति) गच्छति (परि) (सा) (कृणक्तु) वर्जयतु (नः) अस्मान् (सहस्रम्)
असंख्यम् (ते) तब (सुऽअपिवात) वायुरिव वर्तमान (भेषजा) ओषध्यानि (नः)
अस्मान् अस्माकं वा (तोकेषु) सद्यो जातेष्वपश्यतु (तनयेषु) सुकुमारेषु (रीरिषः)
हिंसाः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे सुऽअपिवात ते तब या दिवः पर्ययसृष्टा दिष्टुम् चमया चरति सा
नोऽर्धमाचरणात् परि कृणक्तु यस्य ते सहस्रं भेषजा सन्ति स त्वं तोकेषु तनयेषु
वर्तमानो नोऽस्मान् अस्माकमपस्याम्यपि मा सु रीरिषः ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्य राज्ञो व्यापप्रकाशः सर्वत्र प्रदीप्यति स एव सर्वान् अधर्माचरणा-
सिरोद्धुं शक्नोति यस्य राष्ट्रे सहस्राणि वृताधारा वैशाख्य विश्वरन्ति तस्य स्वल्पाऽपि
राज्यस्य हानिर्न जायेत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (सुऽअपिवात) पवन के समान वर्तमान (ते) आपकी (या) जो (दिवः)
मनोहर कार्य के सम्बन्ध में (परि) सब ओर से (अर्धसृष्टा) शत्रुओं में प्रेरणा देने वाली दिष्टुम्)
व्याप दीति, चमया) भूमि के साथ (चरति) जाती है (सा) वह (नः) हम लोगों का अधर्मा-
चरण से (परिः कृणक्तु) सब ओर से अलग रखे जिस (ते) आपके (सहस्रम्) असंख्य हजारों
(भेषजा) ओषधियाँ हैं वह आप (तोकेषु) कीमत रख कर हुए और (तनयेषु) कुमार अवस्था को
प्राप्त हुए पादकों में वर्तमान (नः) हम लोगों को या हमारे संतानों को (मा, रीरिषः) मत नष्ट
करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—जिस राजा का व्यापप्रकाश सर्वत्र प्रदीपना है वही सबको अधर्माचरण से रोक
सकता है, जिसके राज्य में हजारों वृत्त और चार गुप्तचर सुखकर वैद्यजन विचरते हैं उसकी थोड़ी भी
राज्य की हानि नहीं होती है ॥ ३ ॥

पुनः स राजा कीदृशः स्यादित्याह ।

फिर वह राजा कैसा हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा नो वधी रुद्र मा परा दा मा ते भूम प्रसितौ हीक्षितस्य ।

आ नो भज बर्हिषि जीवशंसे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ४ ॥ १३ ॥

मा । नः । वधीः । रुद्र । मा । परा । दाः । मा । ते । भूम । प्रसितौ ।
हीक्षितस्य । आ । नः । भज । बर्हिषि । जीवशंसे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ४ ॥ १३ ॥

पदार्थः—(मा) (नः) अस्मान् (वधीः) हन्ताः (रुद्र) (मा) (परा)
(दाः) दूरे भवेः (मा) (ते) तव (भूम) भवेम (प्रसितौ) प्रकर्षेण बन्धने
(हीक्षितस्य) अमाहतस्य (आ) (नः) अस्मान् (भज) सेवस्व (बर्हिषि) अन्तरिक्षे
(जीवशंसे) जीविः प्रशंसनीयं (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे रुद्र त्वं नो मा वधी मा परा दा हीक्षितस्य ते प्रसितौ त्वं मा भूम
त्वं जीवशंसे बर्हिषि नोऽस्माना भज हे विद्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नः सदा पात ॥ ४ ॥

भावार्थः—स एव राजा वीरो वीर्यवान् स्यात् यो धार्मिकान् दण्डयान् कृत्वा दुष्टान्
दण्डयेदिति ॥ ४ ॥

अत्र रुद्रराजपुरुषगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति षट्चत्वारिंशत्तमं सूक्तं त्रयोदशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (रुद्र ' दुष्टों को हनाने वाले आप (नः) हम लोगों को (मा) मत (वधीः)
मारो (मा) मत , परा, दाः) दूर हो और (हीक्षितस्य , अनादर करने हुए (ते) आपके (प्रसितौ)
बन्धन में हम लोग (मा, भूम) मत हो आप (जीवशंसे) जीवों से प्रशंसा करने योग्य (बर्हिषि)
अन्तरिक्ष में (नः) हम लोगों को (आमाज) अच्छे प्रकार से, हे विद्वांसो (यूयम्) तुम
(स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों की (सदा) सदा (पात) रक्ष करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—वही राजा वीर वा उच्चम हो जो धार्मिक जनों को अक्षय [अक्षय] कर
दुष्टों को दण्ड दे ॥ ४ ॥

इस सूक्त में रुद्र राजा वीर पुरुषों के युद्ध और कामों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ
की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

वह कृपाशीलवां सूक्त और तेरहवां वर्ग पूरा हुआ ॥

अथ चतुर्त्वेत्यस्य सूत्रस्य वसिष्ठैर्विः । आपो देवताः । १ । ३ त्रिष्टुप् ।

२ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । ४ स्वराट्पङ्क्तिश्छन्दः ।

पञ्चमः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः प्रथमे वयसि विद्यां गृहीयुस्त्याह ।

अब सैंतालीसवें सूक्त का आरम्भ है, इसके प्रथम मन्त्र में फिर मनुष्य प्रथम अवस्था में विद्या ग्रहण करें इस विषय को कहते हैं ।

आपो यं वः प्रथमं देवयन्त इन्द्रपानमूर्मिमकृणवतेळः ।

तं वो वयं शुचिमरिप्रमद्य घृतप्रुषं मधुमन्तं वनेम ॥ १ ॥

आपः । यम् । वः । प्रथमम् । देवयन्तः । इन्द्रपानम् । ऊर्मिम् ।
अकृणवत । इळः । तम् । वः । वयम् । शुचिम् । अरिप्रम् । अद्य । घृतप्रुषम् ।
मधुमन्तम् । वनेम ॥ १ ॥

पदार्थः—(आपः) जलानीव विद्वांसः (यम्) (वः) युष्माकम् (प्रथमम्)
(देवयन्तः) कामयमाना (इन्द्रपानम्) इन्द्रस्य जीवस्य पातुमर्हम् (ऊर्मिम्)
तरङ्गमिश्रोच्छ्रुतम् (अकृणवत) कुर्वन्तु (इळः) वाचः । इळेति वाङ्मास । निघ० १ । ११ ।
तम्) (वः) युष्मभ्यम् (वयम्) (शुचिम्) पवित्रम् (अरिप्रम्) निष्पापं निर्दोषम्
(अद्य) इदानीम् (घृतप्रुषम्) घृतनोदकनाज्येन वा सिकम् (मधुमन्तम्) बहुमधुरादि-
गुणयुक्तम् (वनेम) विभजेम ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः देवयन्तो व इळः प्रथममिन्द्रपानमापऊर्मिमिव च यमकृणवत
तं शुचिमरिप्रं घृतप्रुषं मधुमन्तं वो वयमद्य वनेम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये विद्वांसः प्रथमे वयसि विद्यां गृह्णन्ति युक्ताहार-
विहारेण शरीरमरोगं कुर्वन्ति तानेव सर्वे सेवन्ताम् ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (देवयन्तः) कामना करते हुए जन (वः) तुम्हारी (इळः) वाणी को
(प्रथमम्) और प्रथम आग जो कि (इन्द्रपानम्) जीव को प्राप्त होने योग्य उसको (आपः) तथा
बहुत जलों के समान वा (ऊर्मिम्) तरंग के समान (यम्) जिसको (अकृणवत) सिद्ध करें (तम्)
इस (शुचिम्) पवित्र (अरिप्रम्) निष्पाप निर्दोष (घृतप्रुषम्) उदक वा घी से सिंचे (मधुमन्तम्)
बहुत मधुरादिगुणयुक्त पदार्थ को (वः) तुम्हारे लिए (वयम्) हम लोग (अद्य) आज (वनेम)
विशेषता से मर्जें ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमावाहक है—जो विद्वान् जन पहिली अवस्था में विद्या
ग्रहण करते और युक्त आहार विहार से शरीर को मीरोग करते हैं उन्हीं की सब सेवा करें ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तमूर्मिमापो मधुमत्तमं योऽपानपादवत्वाशुहेमा ।

यस्मिन्निन्द्रो वसुभिर्मादयाति तमरयाम देवयन्तो वो अद्य ॥ २ ॥

तम् । ऊर्मिम् । आपः । मधुमत्तमम् । वः । अपाम् । नपान् । अवन्तु ।
आशुहेमा । यस्मिन् । इन्द्रः । वसुभिः । मादयाति । तम् । अरयाम् ।
देवयन्तः । वः । अद्य ॥ २ ॥

पदार्थः—(तम्) (ऊर्मिम्) तरङ्गम् (आपः) जलानीव (मधुमत्तमम्)
अतिशयेन मधुगादिगुणयुक्तम् (वः) युष्मान् (अपाम्) जलानाम् (नपात्) यो न
पतति (अवन्तु) रक्षन्तु (आशुहेमा) शीघ्रं वर्धको मन्त्रा वा (यस्मिन्) (इन्द्रः)
विद्युदिव राजा (वसुभिः) धनैः (मादयाति) मादयेः ददति (तम्) (अरयाम्)
प्राप्नुयाम (देवयन्तः) कामयमानाः (वः) युष्माकम् (अद्य) इदानीम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वानो यस्मिन्नाशुहेमेन्द्रो वसुभिस्तद् वी युष्मास्मादयाति तमाप
ऊर्मिमिव मधुमत्तममपांनपादिन्द्रो यथाऽयन्तु तथा वर्ध तं रक्षेन वी देवयन्तो
वयमद्यायाम ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा वायुरवाप्तरङ्गानुत्स्रयति तथा यो राजा
धनादिभिः प्रजाजनान्नक्षेत् तस्यैव वर्धं राजत्वाय संमतिं दद्याम ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो (यस्मिन्) जिसमें (आशुहेमा) शीघ्र वर्धने वा जाने वाळा (इन्द्रः)
विजुली के समान राजा (वसुभिः) धनों के साथ (वः) तुमको (मादयाति) दत्त करे (तम्)
उसको (आपः) जल (ऊर्मिम्) तरङ्गों को जैसे जैसे (मधुमत्तमम् ; अतीव मधुगादिगुणयुक्त पदार्थ
को (नपांनपात्) जो जलों के बीच नहीं गिरता है वह विजुली के समान राजा जैसे (अवन्तु) रक्षे
जैसे हम लोग (तम्) उसको रक्षें और (वः) तुम लोगों की (देवयन्तः) कामना करते हुए हम
लोग (अद्य) आज (अरयाम्) प्राप्त करें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमाजहार है—जैसे वायु जल को तरङ्गों को उछासता है
जैसे जो राजा धनादिकों से प्रजाजनों की रक्षा करे वही को हम लोग राजा होने की सम्मति
देवें ॥ २ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः कीदृशा भूत्वा विवाहं कुर्युरित्याह ।

फिर स्त्री पुरुष कैसे होकर विवाह करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शतपवित्राः स्वयया मर्दन्तार्देर्वादेवानामपि यन्ति पार्थः ।

ता इन्द्रस्य न भिनन्ति व्रनानि सिन्धुभ्यो हव्यं घृतवज्रमुहोत ॥ ३ ॥

शतऽपवित्राः । स्वधया । मदन्तीः । देवीः । देवानाम् । अवि । यन्ति ।
पाथः । ताः । इन्द्रस्य । न । मिनन्ति । व्रतानि । सिन्धुऽभ्यः । इवम् ।
घृतवत् । जुहोत ॥ ३ ॥

पदार्थः—(शतपवित्राः) शतैरुपायैर्वै शुद्धाः (स्वधया) अत्राद्येन (मदन्तीः)
आनन्दतीः (देवीः) विदुष्यो ब्रह्मचारिण्यः (देवानाम्) विदुषाम् (अवि) (यन्ति)
प्राप्नुवन्ति (पाथः) अत्राद्यैश्वर्यम् (ताः) (इन्द्रस्य) समग्रैश्वर्यस्य परमात्मनः (न)
निषेधे (मिनन्ति) हिंसन्ति (व्रतानि) सत्यभावणादीनि कर्माणि (सिन्धुऽभ्यः) नदीभ्य
इव (इवम्) द्रोतुं दातुमर्हम् (घृतवत्) बहुघृतयुक्तम् (जुहोत) आदधात ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो नरा याः शतपवित्रा मदन्तीर्देवीर्विदुष्यो देवानां स्वधया
पाथोऽपि यन्ति ता इन्द्रस्य व्रतानि न मिनन्ति यथा सिन्धुभ्यो घृतवत्त्वं निर्माय ता
शुद्धति तथैता यूयं जुहोत आदधात ॥ ३ ॥

भावार्थः—या युवतयः कन्याः सिन्धवः समुद्रानिव इद्यान्पत्नीन् प्राप्य न
व्यभिचरन्ति तथैव यूयं सर्वे मनुष्याः परस्परैर्षां संबन्धेन सर्वदाऽऽनन्दत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् मनुष्यो ओ (शतपवित्राः) ओ उपायों से शुद्ध (मदन्तीः) आनन्द
करती हुई (देवीः) विदुषी पवित्रता ब्रह्मचारिणी कन्या (देवानाम्) विद्वानों के (स्वधया , अत्रादि
पदार्थ से (पाथः) अत्रादि ऐश्वर्य को (अवि, यन्ति) प्राप्त होती हैं (ताः) वे (इन्द्रस्य) समग्र
ऐश्वर्यवाम् परमात्मा के (व्रतानि) व्रतों को (न) नहीं (मिनन्ति) नष्ट करती हैं जैसे (सिन्धुऽभ्यः)
नदियों के समान (घृतवत्) बहुत ची से युक्त (इवम्) देने योग्य वस्तु बनाकर वे होमती हैं देवे
इसको तुम (जुहोत) महत्त्व करो ॥ ३ ॥

भावार्थः—ओ शुद्धि कन्या, नदियां समुद्रों को जैसे जैसे इव के प्यारे पतिवों को पाकर
बोवती नहीं है वैसे ही तुम सब मनुष्य एक दूसरे के संबन्ध से सर्वदा आनन्द करो ॥ ३ ॥

पुनः स्त्रीपुरुषाः किं कुर्युरित्याह ।

फिर स्त्री पुरुष क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

याः सूर्यो ररिमभिराततान याभ्य इन्द्रो अरदद्गातुमूर्मिम् ।

ते सिन्धवो वरिवो घातना नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥४॥१४॥

याः । सूर्यः । ररिमभिः । आऽततान । याभ्यः । इन्द्रः । अरदत् । गातुम् ।
ऊर्मिम् । ते । सिन्धवः । वरिवः । घातन । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ४ ॥ १४ ॥

पदार्थः—(वाः) अपः (सूर्यः) सविता (रश्मिभिः) किरणैः (आततान)
आतनोति विस्तृणोति (वाभ्यः) अद्भ्यः (इन्द्रः) विद्युत् (अरदत्) विलिखति
(गानुम्) भूमिम् । गानुरिति प्रथिनीनाम् । निघं० १ । १ । (ऊर्मिम्) तरङ्गम् (ते)
(सिन्धवः) नद्यः (वरिवः) परिचरणम् (धातन) धर्त (नः) अस्माकम् (यूयम्)
(पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः (सदा) (नः) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पुरुषाः सूर्यो रश्मिभिर्या आततान इन्द्रो वाभ्यो गानुर्मिमरदत्
ता अनुकृत्य स्त्रीपुरुषाः प्रवर्तन्ताम् यथा ते सिन्धवः समुद्रं पूरयन्ति तथा पा स्त्रियः
सुखैस्मान् धातन नोऽस्माकं वरिवः कुर्युस्ता वयमपि सेवेमहि हे पतिव्रता स्त्रियो यूयं
स्वस्तिभिर्नोऽस्मान् पतीन् सदा पात ॥ ४ ॥

भावार्थः—अथ वाचकतु०—हे विद्वांसो यथा सूर्यः स्वतेजोभिः भूमेर्जलाम्बाकृत्य
विस्तृणोति तथा सत्कर्मभिः प्रजा यूयं विस्तृणीतेति ॥ ४ ॥

अथ विद्वत्स्त्रीपुरुषगुणवर्णनादेतदर्थस्य सूक्तस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति सप्तचत्वारिंशत्तमं सूक्तं अनुदंशो वामं समाप्तः ॥

पदार्थः—हे पुरुषो (सूर्यः) सूर्यभयवज्र (रश्मिभिः) अपनी किरणों से (वाः) जिन
जलों को (वा, ततान) विस्तारता है (इन्द्र) बिजुली (वाभ्यः) जिन जलों से (गानुम्) भूमि
को और (ऊर्मिम्) तरङ्ग को (अरदत्) विष भिन्न करती है उनको अनुहारि स्त्री पुरुष बर्ते जैसे
(ते) वे (सिन्धवः) नदियों समुद्र को पूरा करती हैं जैसे जो स्त्रियाँ सुखों से हम लोगों को
(धातन) धारण करें (नः) हमारी (वरिवः) सेवा करें उनकी हम भी सेवा करें, हे पतिव्रता
स्त्रियो (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम पति लोगों को (सदा) सदा (पात)
रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतुसोपमाककार है-हे विद्वानो ! जैसे सूर्य अपने तेजों से भूमि
के जलों को सींच कर विस्तार करता है वैसे अपने कामों से प्रजा को तुम विस्तारो ॥ ४ ॥

इस सूक्त में विद्वान् स्त्री पुरुष के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे
पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह सैंतालीसवां सूक्त और चौदहवां वामं पूरा हुआ ॥

मनुष्याः कथं विद्वांसो भवन्तीत्याह ।

मनुष्य कैसे विद्वान् होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ऋभुर्ऋभुभिर्ऋभि वः स्याम विभ्वो विभुभिः शर्वसा शर्वासि ।

वाजो अस्मौ अवतु वाजसताविन्द्रेण युजा तरुषेम वृत्रम् ॥ २ ॥

ऋभुः । ऋभुऽभिः । ऋभि । वः । स्याम । विऽभ्वः । विभुऽभिः ।

शर्वसा । शर्वासि । वाजः । अस्मान् । अवतु । वाजऽसता । इन्द्रेण । युजा ।

तरुषेम । वृत्रम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(ऋभुः) मेधावी विद्वान् (ऋभुभिः) मेधाविभिराप्तैर्विद्वद्भिस्सह । ऋभुरिति मेधाविनाम । निघ० ३ । १५ । (ऋभि) आभिमुख्ये (वः) युष्मान् (स्याम) (विभ्वः) सकल शुभगुणकर्मस्वभावव्यापिनः (विभुभिः) सद्वगुणादिषु व्याप्तैः (शर्वसा) बलेन (शर्वासि) बलानि (वाजः) विद्वानवानैभ्यर्ययुक्तो वा (अस्मान्) (अवतु) (वाजसता) सम्प्राप्ते (इन्द्रेण) विद्युदाद्यस्त्रेण (युजा) युक्तेन (तरुषेम) प्राप्नुयाम । तरुषतीति पदनाम । निघ० ४ । २ । (वृत्रम्) धनम् । वृत्रमिति धननाम । निघ० २ । १० ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या वधा वाज ऋभुभिस्सह वाजसतावृभुर्वो युष्मानस्मौभावतु युजेन्द्रेण वृत्रं प्राप्नुयात् तथा ऋभ्वो वरं विभुभिः शर्वसा च सह शर्वास्मभि तरुषेम यतो वरं सुक्विनः स्याम ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकतु०—त एव विद्वांसो व्याप्तविद्याशुभगुणस्वभावा भवन्ति ये सम्प्राप्तेऽपि सर्वावृत्तयित्वा धन इत्तं च दातुं शक्नुवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (वाजः) विज्ञानवान् वा ऐश्वर्ययुक्त जन (ऋभुभिः) बुद्धिमान् वक्ताम विद्वानों के साथ (वाजसता) सम्प्राप्त में (ऋभुः) बुद्धिमान् (वः) तुम्हें और (अस्मान्) हमें (अवतु) पाके रखते वा (युजा) योग किये हुए (इन्द्रेण) बिजुली आदि शस्त्र से (वृत्रम्) धन को प्राप्त हो जैसे (विभ्वः) सकल शुभ गुण कर्म और स्वभावों में व्याप्त हम लोग (विभुभिः) अपने गुणादिकों में व्याप्त जन और (शर्वसा) बल के साथ (शर्वासि) बलों को (ऋभि, तरुषेम) प्राप्त हों जिससे हम लोग सुखी (स्याम) हों ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतुसोपमावृत्ति है—वे ही विद्वान् जन विद्वानों में व्याप्त शुभ गुण कर्म स्वभाव युक्त हैं जो सम्प्राप्त में जो सब की रक्षा करके धन और बल दे सकते हैं ॥ २ ॥

पुनः को राजा विजयी राज्यवर्धको भवतीत्याह ।

फिर कीम राजा विजयशील राज्य का बढ़ाने वाला होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ते चिद्धि पूर्वोरभि सन्ति शासा विश्वा अयं उपरताति वन्वन् ।

इन्द्रो विश्वा अभुत्वा वा जो अयः शत्रोर्मिथत्या कृणवन्वि नृम्णम् ॥ ३ ॥

ते । चित् । हि । पूर्वाः । अभि । सन्ति । शासा । विश्वान् । अयः ।
उपरताति । वन्वन् । इन्द्रः । विश्वान् । अभुत्वाः । वाजः । अयः । शत्रोः ।
मिथत्या । कृणवन् । वि । नृम्णम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(ते) चिद्धांसः (चित्) अपि (हि) यत् (पूर्वाः) सनातन्यः प्रजाः
(अभि) (सन्ति) (शासा) शासनेन (विश्वान्) सर्वान् (अयः) स्वामी (उपरताति)
उपरताती पत्नीः मेधाआदिभिः योद्धव्यं संग्रामे (वन्वन्) पाचन्त (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्तः
(विश्वान्) विभून् विशाख्यामानमात्यान् (अभुत्वा) य अभून् मेधाधिनः क्षियति
निवासयति स महान् (वाजः) अलविज्ञानाजयुक्तः (अयः) स्वामी (शत्रोः) (मिथत्या)
द्विसया (कृणवन्) कुर्यन्ति (वि) (नृम्णम्) नृणां रमणीयं धनम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यो वाजोऽयं अभुत्वाः स इन्द्रः शत्रोर्मिथत्या नृम्णमिच्छन्
यान् विश्वान् विभूयान् स्वामीयान् करोति त उपरताति विजयं कृणवन् ते चिद्धि शासा
पूर्वोरभि सन्ति सोऽयो सुखी विजयी जायत ॥ ३ ॥

भावार्थः—स एव राजा महान् विजयी भवति यो धार्मिकानुत्तमान् विदुषः
संगृह्णाति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (वाजः) वज्र विज्ञान और अजयुक्त (अयः) स्वामी (अभुत्वा)
उत्तम बुद्धिमानों को निरन्तर क्वावे वह (इन्द्रः) परमैश्वर्ययुक्त महान् राजा (शत्रो) शत्रु की
(मिथत्या) द्विसा से (नृम्णम्) जो मनुष्यों में रमणीय ऐसे धन की इच्छा करता हुआ विन
(विश्वान्) समस्त (विश्वान्) विद्या में व्याप्त अमात्य जनो को अना करता है (ते) वे विद्वान् जन
(उपरताति) मेधाआदिकों से संग्राम में विजय (कृणवन्) करते हैं वे (चित्) ही , हि) निजय
कर (शासा) शासन से (पूर्वाः) सनातन प्रजाजन (अभि , सन्ति) सब ओर से विद्यमान हैं तथा
वह स्वामी (वि) विजयी होता है ॥ ३ ॥

भावार्थः—वही राजा महान् विजयी होता है जो धार्मिक उत्तम विद्वानों का संग्रह करता
है ॥ ३ ॥

पुना राजादिभिर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ।

फिर राजादिकों से विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नू देवासो वरिवः कर्तना नो भूत नो विश्वेऽवसे सजोषाः ।

समस्मे इषं वसवो ददीरन्युयं पात स्वस्मिभिः सदा नः ॥ ४ ॥ १५ ॥

तु । देवासः । वरिषः । कर्त्तव्यः । नः । भूत । नः । विश्वे । अर्वसे ।
सज्जोषाः । समु । अस्मे इति । ददीरन् । वसवः । ददीरन् । यूपम् । पात ।
स्वस्तिभिः । सदा । ॥ ४ ॥

अर्थ— तु : देवासः अर्चयिषुषेति दीर्घः । (देवासः) विद्वांसः
(वरिषः) कर्त्तव्यः कृषोद् । अत्र सहकार्यमिति दीर्घः । (नः) अस्माकम् (भूत)
भूत (नः) अस्माकम् (विश्वे) सर्वे (अर्वसे) रक्षणाया (सज्जोषाः) समानप्रीति-
नो भवः । अत्र अक्षय्यत्वेन सदा सते हु । (समु) (अस्मे) अस्मभ्यम् (यूपम्)
अर्घ्यं विज्ञानं वा (वसवः) ये विज्ञानं वसन्ति ते (ददीरन्) प्रयच्छेयुः (यूपम्)
(पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (॥ ४ ॥

अन्वयः—हे सज्जोषा वसवो पित्र्यं देवासो गूर्यं नो वरिषः कर्त्तव्यं नोऽवसे तु
भूताऽस्मे इयं सददीरन् यूपं स्वस्तिभिर्नस्तदा पात ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो राजजना यूपमस्मान् प्रजाः सततं रक्षत सर्वदा विज्ञान-
मज्ञाद्यैश्वर्यं च प्रयच्छत एवं कृते सति युष्मान् अर्घ्यं सततं रक्षेमेति ॥ ४ ॥

अथ विद्वद्गुणकृत्यवर्णनास्तद्वत्त्वं पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्विद्या ।

इत्यहंवावर्तिशतमं सूक्तं पञ्चदशो वर्गस्य समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (सज्जोषाः) समान प्रीति के सेवने वाले (वसवः) जिद्य में निवासकर्त्ता
(वरिषे) समस्त (देवासः) विद्वान् जनों तुम (नः) हमारा (वरिषः) सेवन (कर्त्तव्य) करो
(नः) हमारी (अर्वसे) रक्षा आदि के लिये (तु) शीघ्र (भूत) संतत होओ (अस्मे) हमारे
लिये (यूपम्) अन्न वा विज्ञान को (सददीरन्) अर्घ्ये प्रकार देओ (यूपम्) तुम (स्वस्तिभिः)
सुखों से (नः) हमारी (सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे विद्वान् राजजनों ! हम कम लोगों की और मज्जाजनों की निरन्तर रक्षा करो,
सर्वदा विज्ञान और अन्न आदि अर्घ्य को देओ, देखा करो तो तुम लोगों की हम निरन्तर रक्षा
करें ॥ ४ ॥

इस मन्त्र में विद्वानों के गुण और कर्मों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे
पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जागनी चाहिये ।

यह अक्षरालोकित सूक्त और पञ्चदशो वर्ग पूरा हुआ ।

—०—

अथ चतुर्ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । आपो देवताः । १ निचृत्त्रिण्डुप् । २ । ३
त्रिण्डुप् । ४ विराट् त्रिण्डुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनस्ता आपः कीदृशयः सन्तीत्याह ।

अब चार ऋचा वाले उनएन्नासके सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में
फिर वे जल कैसे हैं इस विषय को कहते हैं ।

समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यात्पुनाना अन्यानिविशमानाः ।

इन्द्रो या वज्री वृषभो रराद ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ १ ॥

समुद्रज्येष्ठाः । सलिलस्य । मध्यात् । पुनानाः । यन्ति । अनिविशमानाः ।

इन्द्रः । याः । वज्री । वृषभः । रराद । ताः । आपः । देवीः । इह । माम् ।
अवन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—(समुद्रज्येष्ठाः) समुद्रः ज्येष्ठो यासां ताः (सलिलस्य) अन्तरिक्षस्य
(मध्यात्) (पुनानाः) पवित्रयन्त्य- (यन्ति) (अनिविशमानाः) याः कुत्रचित्
निविशन्ते (इन्द्रः) सूर्यो विद्युद्वा (याः) (वज्री) वज्रनुस्यन्नेदकबद्धकिरणयुक्तः
(वृषभः) पर्यकः (रराद) विलिखति ध्वंसयति (ताः) (आपः) जलानि (देवीः)
प्रमोदिका- (इह) अस्मिन् संसारे (माम्) (अवन्तु) रक्षन्तु ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वानो यास्समुद्रज्येष्ठाः पुनाना अनिविशमाना आपस्सलिलस्य
मध्याद्यन्ति मामिहावन्तु ताः देवी, वृषभो वज्रान्द्रो रराद तथा यूयं भवत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्याः ! या आप अन्तरिक्षाद्विस्था
सर्वान्प्राणयन्ति ता यूयं पानादिकामेषु संमयुङ्गध्वम् ॥ १ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो (याः) जो ऐसी हैं कि (समुद्रज्येष्ठाः) जिन में समुद्र ज्येष्ठ है वे
(पुनानाः) पवित्र करती हुई (अनिविशमानाः) कहीं निवास न करने वाली (आपः) जल तरङ्गों
(सलिलस्य) अन्तरिक्ष के (मध्यात्) बीच से (यन्ति) जाती हैं वह (माम्) मेरी (इह) इस
संसार में (अवन्तु) रक्षा करें और (ताः) उन (देवीः) प्रमोद करने वाली जल तरंगों को
(वृषभः) धर्षा करने वा (वज्री) वज्र के तुल्य क्षिप्त भिन्न करने वाला बहुत किरणों से युक्त
(इन्द्रः) सूर्य वा विजुजी (रराद) धर्षाता है वैसे तुम होमो ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुसापमाख्यार है—हे मनुष्यो ! जो जल अन्तरिक्ष से बरस
के सब की पानना करते हैं उन का तुम पान आदि कामों में अच्छे प्रकार योग करो ॥ १ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

या आपो दिव्या उत वा सर्वन्ति खनित्रिमा उत वा याः स्वयंजाः ।

समुद्रार्था याः शुचयः पावकास्ता ता देवीरिह मामवन्तु ॥ २ ॥

याः । आपोः । दिव्याः । उत । वा । सर्वन्ति । खनित्रिमाः । उत । वा ।
याः । समुद्रार्थाः । समुद्रार्थाः । याः । शुचयः । पावकाः । ताः । आपोः ।
देवीः । इह । माम् । अवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—(या) (आपः) जलानि (दिव्या) शुद्धाः (उत) अपि (वा)
(सर्वन्ति) चलन्ति उत वा (खनित्रिमा) या खनित्रेण संजाताः (उत) (वा) (याः)
(स्वयंजाः) स्वयंजाताः (समुद्रार्था) समुद्रार्थाः याः (शुचयः) पवित्रा (पावकाः)
पवित्रकर्त्रा ता (आपः) देवी (देवी) देदीप्यमाना (इह) (माम्) (अवन्तु) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे समुद्रा या दिव्या आपस्त्रवन्ति उत वा खनित्रिमा जायन्ते याः
स्वयंजा उत वा समुद्रार्था याः शुचयः पावका स्तस्मिन् ता देवीरपि इह मामवन्तु ॥ २ ॥

भाष्यार्थः—हे विद्वांसो यथा जलानि प्राणाश्चास्मान् संस्पृश्यार्थं शुक्लं
शुभमस्मान् बोधयत ॥ २ ॥

पदार्थः—य (याः) जो (दिव्याः) शुद्ध (आपः) जल (सर्वन्ति) पृथे हैं
(उत) (वा) अपवा (खनित्रिमाः) जायने उ उच्छिद्य होते हैं वा (याः) जो (स्वयंजाः) आप स्वयं
जन्त हैं (उत वा) अपवा (समुद्रार्थाः) समुद्रार्थों (शुचयः) पवित्र
(पावकाः) पवित्र करने वाले हैं (ताः) वह (देवीः) देदीप्यमान (आपः) जल (इह) इस
स्वसार में (माम्) मेरी (अवन्तु) रहा करें ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वान् जो जलानि प्राणाश्चास्मान् संस्पृश्यार्थं शुक्लं शुभमस्मान् बोधयत ॥ २ ॥

यानः ५ समुद्रार्थाः २ ॥ २ ॥ इत्यादि ।

इति वदन् जगदाश्वर्यं यस्मात् हे इति विषयः को अगले मन्त्र में कहने हैं ।

यामां राजा वरुणो याति मध्ये मत्स्यानृते अदृश्यं जनां नाम् ।

समुश्चुतः शुचयो याः पावकास्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ३ ॥

यामां । राजा । वरुणः । याति । मध्ये । मत्स्यानृते इति । अदृश्यं ।
जनां नाम् । समुश्चुतः । शुचयोः । याः । पावकाः । ताः । आपोः । देवीः । इह ।
माम् । अवन्तु ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यासाम्) अपाम् (राजा) प्रकाशमानः (वरुणः) सर्वोत्कृष्ट ईश्वरः (याति) आप्नोति (मध्ये) (सत्यान्ते) सत्य चानृतं च ते (अवपश्यन्) यथार्थं विजानन् (जनानाम्) जीवानाम् (मधुश्चुतः) मधुगदिगुणैर्निष्पन्नाः (शुचयः) पवित्राः (याः) (पावकाः) पवित्रकरा (ता) (आः) (देवीः) देदीप्यमानाः (इह) अस्मिन् संसारे (माम्) (अवन्तु) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यासां मध्ये वरुणो राजा जनानां सत्यान्त आचरणे अवपश्यन् याति या मधुश्चुतः शुचयः पावकास्सन्ति ता देवीगण इह मामवन्तु ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! जो जगदीश्वर प्राणादिभिरभिव्याप्तसर्वेषां जीवानां धर्माधर्मो पश्यन् कलेन योजयन् सर्वं रक्षति स एव सर्वं सततं ध्येयोऽस्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यासाम्) जिस जनों के (मध्ये) बीच (वरुणः) सब से उत्तम (राजा) प्रकाशमान ईश्वर (जनानाम्) मनुष्यों के (सत्यान्ते) सत्य और झूठ आचरणों को (अव, पश्यन्) यथार्थ जानता हुआ (याति) प्राप्त होता है या (याः) जो (मधुश्चुतः) मधुरादि गुणों से उत्पन्न हुए (शुचयः) पवित्र (पावकाः) और पवित्र करने वाले हैं (ताः) वह (देवीः) देदीप्यमान (आः) सब (इह) इस संसार में (माम्) मेरी (अवन्तु) रक्षा करें ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो जगदीश्वर प्राणादिकों में अभिव्याप्त सब जीवों के धर्म अधर्म को देखता और सब से युक्त करता हुआ सब की रक्षा करता है वही सब को निरन्तर ध्यान करने योग्य है ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर वही विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यासु राजा वरुणो यामु सोमो विश्वे देवा यामूर्जे मदन्ति ।

वैश्वानरो यास्त्रग्निः प्रविष्टस्ता आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ ४ ॥ १६ ॥

यासु । राजा । वरुणः । यामु । सोमः । विश्वे । देवाः । यामु । ऊर्जम् ।
मदन्ति । वैश्वानरः । यामु । अग्निः । प्रविष्टः । ताः । आपः । देवीः । इह ।
माम् । अवन्तु ॥ ४ ॥ १६ ॥

पदार्थः—(यासु) अन्तरिक्षे जलेषु प्रायेषु वा (राजा) न्यायविनयाभ्यां प्रकाशमानः (वरुणः) भोग्यमुखकर्मस्वभावः (यासु) (सोमः) ओषधिगणः (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः पृथिव्यादयो वा (यासु) (ऊर्जम्) वज्रम् पराक्रमम् (मदन्ति) प्राप्नुवन्ति (वैश्वानरः) विश्वेषु गरेषु वा राजमानः परमात्मा (यासु) (अग्निः) विद्युत् (प्रविष्टः) (ताः) (आपः) (देवीः) कमनीयाः (इह) अस्मिन्संसारे (माम्) (अवन्तु) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः यास्वस्त्य वरुणो राजा यासु सोमो यासु विश्वे देवाश्चोर्जं मद्मन्ति यासु वैश्वानरोऽग्निः प्रविष्टस्ता देवीराय इह मामधन्तु तथा बोधयन्त ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या यस्मिन्नाकाशे प्राणेषु जने वा सर्वे जगज्जीवति येषु प्राणेषु स्थितो योगी परमात्मानं लभते यत्र विदुस्प्रविष्टाऽस्ति ता अपो यूयं विहाय रक्षिता भवतेति ॥ ४ ॥

अत्राद्यादिगुणकृत्यरत्ननादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्देया ।

इत्येकोनपञ्चाशत्तमं सूक्तं बोद्धव्यं वर्गस्य समाप्तः ॥

वदार्थः—हे विद्वांसो (यासु) जिन अन्तरिक्ष जल वा प्राणों में (वरुणः) अनेक गुण कर्म स्वभावयुक्त (राजा) न्याय और विनय मन्त्रता से प्रकाशमान (यासु) वा जिन में (सोमः) ओषधिगन्ध और (यासु) जिन में (विश्वे) समस्त (देवाः) विद्वान् जन जगत्वा पृथिवी आदि लोक (कर्जम्) सब पञ्चक्रम को (मद्मन्ति) प्राप्त होते हैं वा (यासु) जिन में (वैश्वानरः) सब में वा मनुष्यों में प्रकाशमान परमात्मा वा (अग्निः) विजुलीरूप अग्नि (प्रविष्टः) प्रविष्ट है (ता) वह (देवीः) मनोहर (आपः) जल (इह) इस संसार में (माम्) मेरी (अधन्तु) रक्षा करें ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जिस आकाश में, प्राणों में वा जल में सब जगत् जीवन धारण करता है वा जिन प्राणों में स्थित योगी जन परमात्मा को प्राप्त होता है वा जहाँ विजुली प्रविष्ट है जन सबों को तुम जान कर रक्षायुक्त होओ ॥ ४ ॥

इस सूक्त में अत्रादिकों के गुण और कृत्यों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

वह अनपेक्षासर्ग सूक्त और सोकद्वयों की पूरा हुआ ॥

++*++ ++*++

अथ चतुर्थर्चस्य सूक्तस्य १-४ वसिष्ठः । १ मित्रावरुणौ । २ अग्निः । ३

विश्वेदेवाः । ४ नद्यः । १ । ३ स्वराट् त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

२ निचृज्जगती । ४ भुरिगतिजगतीच्छन्दः । निषादः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः किमत्रानुष्ठेयमित्याह ।

अब चार ऋचा वाले पञ्चासवें सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्यों को इस संसार में क्या आचरण करना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

आ मां मित्रावरुणो ह रक्षन्तं कुलाग्र्यद्विश्वयन्मा न आ गन् ।

अजकावं दुर्दृशीकं तिरोदधे मा मां पश्येन रपसा विदुरस्सकः ॥ १ ॥

आ । माम् । मित्रावरुणा । इह । रक्षतम् । कुलाययन् । विश्वयन् । मा ।
नः । आ । गन् । अजकावम् । दुर्दृशीकम् । निरः । दधे । मा । माम् ।
पथेन । रयसा । विदन् । त्सरुः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आ) (माम्) : मित्रावरुण , प्राण दानार्थकः अध्यापको रक्षकः
(इह) अस्मिन् संसारे (रक्षतम्) (कुलाययन्) कुलाय कुलोन्नति कामयमान
(विश्वयन्) यो विश्वं करोति सः (मा) निषेधे (नः) अस्मान् (आ) (गन्)
आगच्छेत् प्राप्नुयात् (अजकावम्) याऽनान् जीवान् काययति पीडयति तम्
(दुर्दृशीकम्) दुष्टेन द्रष्टुं योग्यम् (निरः) (दधे) निवारयामि (मा) निषेधे
(माम्) (पथेन) प्राप्तुं योग्येन रयसा) पथेन (विदन्) प्राप्नुयात् (त्सरुः)
कृद्विजगति ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मित्रावरुण युगमिह योऽहं कुलाययद्विश्वयदुर्दृशीकजकाव
तिरोदधे त्सरु गेनः पथेन रयसा मां मा विदत्कापि पीडा नोऽस्मान् मा आगन्
तस्मान्माया रक्षतम् ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यैः कदापि पापावरणं कुपथं च न कार्यं येन कदाचिद्भोगमाप्तिर्न
म्यात् येऽत्र संसारे अध्यापको रक्षकः सन्ति तेऽध्यापनो रक्षकाभ्यां सर्वानरोगान्कुम्भा
सरजानुद्योगितः कुर्वन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—इ (मित्रावरुणा , प्राण और बुद्धि के समान अध्यापक और उपदेशक तुम
(इह) इस संसार में जो मैं (कुलाययन्) सब की उन्नति चाहता हूँ (विश्वयन्) सब काम
करने वाला (दुर्दृशीकम्) दुष्ट से देखने योग्य (अजकावम्) जीवों को पीड़ा देने की
(निरोदधे) निवारण करता हूँ यह (त्सरुः) निरोग (पथेन) प्राप्त होने योग्य (रयसा)
पथ से (माम्) मुझे (मा) मत (विदन्) कभी पीडा न , इह जीवों को / मा) मत
(आगन्) प्राप्त हो इससे (माम्) मेरी (त्सरुः) सब और से रक्षा करो ॥ १ ॥

भावार्थः—मनुष्यों को पापावरण न करने का कहना चाहिये जिसका अर्थ पापापि न
हो जो, इस संसार में अध्यापक और उपदेशक हैं , वे भी और उपदेश करने से पापों को अयोगी कर
लीये और उद्योगी करें ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यै रोगनिवारणं कर्तव्यमिति ।

किं मनुष्यों को रोगनिवारण करना चाहिये कर्तव्य है ।
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यद्विजगन्पुरुषि चन्द्रं नृपतये नो परि कुल्फौ च दहन् ।

अग्निष्टच्छोचन्नपं बाधतानि पथेन रयसा विदत्तकः ॥ २ ॥

यत् । विज्ञामन् । परुषि । वन्दनम् । भुवन् । अष्टीवन्तो । परि । कुल्फौ ।
च । देहत् । अग्निः । तन् । शोचन् । अप । बाधताम् । इतः । मा । माम् ।
पथेन । रपसा । विदुत् । त्सरुः ॥ २ ॥

पदार्थः—(यत्) यस्मिन् (विज्ञामन्) विजानन् (परुषि) कठोरे व्यवहारे
(वन्दनम्) (भुवन्) भवति (अष्टीवन्तो) अष्टीयन् कक्षादिकमत्यजन्तो (परि) सर्वतः
(कुल्फौ) गुल्फौ (च) (देहत्) वर्धये (अग्निः) (तन्) (शोचन्) पवित्रीकुर्वन्
(अप) (बाधताम्) निवारयन्तु (इतः) अस्मान्सः (मा) निर्धये (माम्) (पथेन)
(रपसा) अपराधेन (विदुत्) (त्सरुः) कठिनो रोग ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यद्यस्मिन्परुषि वन्दनं विज्ञामन् भुवन् वत्सरु रोगोऽष्टी-
वन्तो कुल्फौ च परिवेदन् तत्तमग्निः शोचन्ति तेषां यः पथेन रपसा मां रोगः
प्राप्नोति स मां मां विदन् ॥ २ ॥

भाषार्थः—ये मनुष्याः ब्रह्मचर्यं विहाय बाल्यविवाहं कुप्यन् च कुर्वन्ति तेषां
शरीरेषु शोधादयो रोगाः प्रभवन्ति तेषां निवारणं वेद्यकरीत्या कारयम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो इस (परुषि) कठोर व्यवहार में (वन्दनम्) वन्दना को
(विज्ञामन्) विवेकता से जानता हुआ (भुवन्) प्रसिद्ध होता है (यत्) जिस व्यवहार में (त्सरुः)
कठिन रोग (अष्टीवन्तो) कक्षादि में धुंकरने वाली (कुल्फौ) जङ्घाओं को (च) भी (परिवेदन्)
सब ओर से बढ़ावे पीका दे (तत्) उसको (अग्निः) अग्नि (शोचन्) पवित्र करता हुआ अग्नि
(इतः) इस स्थान से (अपराधताम्) दूर करें (पथेन) मास होने योग्य (रपसा) अपराध से
(माम्) मुझको रोग प्राप्त होता है वह मुझ का (मा) मत (विदन्) प्राप्त हो ॥ २ ॥

भाषार्थः—जो मनुष्य ब्रह्मचर्य का श्लोक के बाल्यकाल में विवाह या कुप्यन् करते हैं उनके
शरीर में शोच आदि रोग होते हैं उनका निवारण वेद्यकरीति से करना चाहिये ॥ २ ॥

मनुष्यै रोगनिवारणं कृत्वैव पदार्थसेवनं कर्तव्यमित्याह ।

मनुष्यों को रोगनिवृत्त करके ही पदार्थ सेवन करना चाहिये इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यच्छलमलौ भवति यत्नदीषु यदोषधीभ्यः परि जायते विषम् ।

विश्वे देवा निरितस्तस्त्वन्तु मा मां पथेन रपसा विदुत्सरुः ॥ ३ ॥

यत् । शलमलौ । भवति । यत् । नदीषु । यत् । ओषधीभ्यः । परि ।
जायते । विषम् । विश्वे । देवाः । निः । इतः । तत् । सुवन्तु । मा । माम् ।
पथेन । रपसा । विदुत् । त्सरुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(यन्) (शल्मली) शल्मलीवृक्षादौ (भवति) (यन्) (नदीषु) नदीनां प्रवाहेषु (यत्) (ओषधीभ्यः) यथादिभ्यः । परि) सर्वतः (आयने) उत्पन्न (विषम्) प्राणहरम् (विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वान् (निः) निस्तारणे (इतः) अस्माच्छरीरान् (तत्) (सुप्नु) दूरे प्रेरयन् (मा) (माम्) (पथेन) प्राप्तयेन (रपसा) पापचरणेन (विदत्) लभेत (रसरुः) कुटिलो रोगः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्विषं शल्मली यन्नदीषु भवति यदोषधीभ्यो विषं परिजायते तदितो विश्वे देवा निस्तुवन्तु यतः पथेन रपसा जातरुसरु रोगो मां मा विदत् ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे वैद्यदयो मनुष्याः सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यः पदार्थेषु वा यावद्विषं प्रजायते तावत्सर्वं निवार्यान्नपानादिकं सेवनीयं यतो मुक्तान् कश्चिदपि रोगो न प्राप्नुयात् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यत्) जो (विषम्) प्राण हरने वाला पदार्थ विष (शल्मली) सेमर आदि वृक्ष में और (यत्) जो (नदीषु) नदियों के प्रवाहों में (भवति) होता है (यत्) जो (ओषधीभ्यः) यथा आदि ओषधियों से विष (परिजायते) उत्पन्न होता है (तत्) इसको (इतः) इस शरीर से (विदत्) सब (देवाः) विद्वान् जब (निस्तुवन्तु) निस्तार दूर करें जिस कारण (पथेन) प्राप्त होने योग्य (रपसा) पापचरण से उत्पन्न हुआ (रसरुः) कुटिल रोग (माम्) मुझको (मा, विदत्) मत प्राप्त हो ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे वैद्य आदि मनुष्यो ! सब पदार्थों से वा पदार्थों में जिसका विष उत्पन्न होता है इतना सब निवार के अन्न पानी आदि सेवन करना चाहिये जिससे तुम को कोई भी रोग न प्राप्त हो ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं निवार्य किं सेवनीयमित्याह ।

किं मनुष्यों को किसका निवारण कर क्या सेवन करना चाहिये
इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

याः प्रवतो निवत उद्वत उदन्वतीरनुदकारच याः ।

ता अस्मभ्यं पर्यसा पिन्वमानाः शिवा देवीरशिषदा भवन्तु
सर्वा नद्यो अशिमिदा भवन्तु ॥ ४ ॥ १७ ॥

या । प्रवतः । निवतः । उद्वतः । उदन्वतीः । अनुदकाः । च ।
याः । ताः । अस्मभ्यम् । पर्यसा । पिन्वमानाः । शिवाः । देवीः । अशिषदाः ।
भवन्तु । सर्वाः । नद्यः । अशिमिदाः । भवन्तु ॥ ४ ॥ १७ ॥

पदार्थः—(याः) (प्रवतः) गमनाह्वान् (निवतः) निष्ठाह (उद्वतः ; ऊर्ध्वान्) वेशान् (उदन्वतीः) उदकयुक्ताः (अनुदकाः) उत्तरहिताः (च) (याः) (ताः) अस्मभ्यम् (पर्यसा) उदकेन । एष इत्युक्तम् निष्ठा १ । १२ । (पिन्वमानाः)

सिञ्जमानाः प्रीणन्त्य (शिवाः) सुखकर्यः (देवीः) आनन्दप्रदाः (अशिपदाः) भोजनादि-
व्यवहाराय प्राप्ता (भवन्तु) (सर्वाः) (मद्यः) (अशिमिदाः) भोजनादिस्नेहकारिकाः
(भवन्तु) ॥ ४ ॥

अन्वयः—याः प्रवतो निवत उद्धतो देशान् गच्छन्ति याओदन्वतीरनुदकास्सन्ति
ताः सर्वा नद्योऽस्मभ्यं पयसा पिब्यमाना अशिपदा देवीः शिवा भवन्तु अशिमिदा
भवन्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यावज्जल नद्यादिषु गच्छति यावच्च मेघमण्डलं प्राप्नोति
तावत्सर्वं होमेन शोधयित्वा मेघन्तारं यतः सर्वदा मङ्गलं वर्धित्वा दुःखप्रणाशो
भवेदिति ॥ ४ ॥

अत्राधीश्वरीविषयनिवारणेन शुद्धमेघनमुक्तमत एतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति पञ्चाशत्तमं सूक्तं सप्तदशो वर्णश्च समाप्तः ॥

पदार्थः—(याः) ओ (प्रवतः) जाने योग्य (निवतः) नीचे (उद्धतः) वा ऊपरछे देशों को
जाती है (याव) और जो (उदन्वतीः) जल से भरी वा (अनुदकाः) जलरहित हैं (ताः) वे
(सर्वाः) सब (मद्यः) नदियाँ (अस्मभ्यम्) हमारे लिये (पयसा) जल से (पिब्यमानाः)
सोचती हुईं वा दूध करती हुईं (अशिपदाः) भोजनादि व्यवहारों के लिये प्राप्त होती हुईं (देवीः)
आनन्द देने और (शिवाः) सुख करने वाली (भवन्तु) हों और (अशिमिदाः) भोजन आदि स्नेह
करने वाली (भवन्तु) हों ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जितना जल नदी आदि में जाता है और जितना मेघमण्डल में प्राप्त
होता है उतना सब होम से शुद्ध कर सेवो जिससे सर्वदा मंगल बढ़ कर दुःख का अन्धे प्रकार नाश
हो ॥ ४ ॥

इस सूक्त में जल और ओषधी विष के निवारण से शुद्ध सेवन कहा, इससे इस सूक्त के
अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह पञ्चासवां सूक्त और सप्तदशों वर्य समाप्त हुआ ।

***

अथ अयुचस्य सूक्तस्य त्रिष्टुप् । आदित्या देवताः । १ । २ त्रिष्टुप् ।

३ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अत्र केषां संगेन किं भवतीत्याह ।

अत्र तीन ऋचा वाले अयुचस्य सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में
किनके संग से क्या होता है इस विषय को कहते हैं ।

आदित्यानामवसा नूतनेन सखीमहि शर्मणा शर्तमेन ।

अनागास्त्वे अदितित्वे तुरास इभं यज्ञं दधन् ओषमाणाः ॥ १ ॥

आदित्यानाम् । अवसा । नूतनेन । सञ्जीमहि । शर्मणा । शम्स्तमेन ।
अनागास्त्वे । अदितित्वे । तुरासः । इमम् । यज्ञम् । दधतु । श्रोपमाणाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(आदित्यानाम्) पूर्णविद्यानां विदुषाम् (अवसा) रक्षणादिना
(नूतनेन) नवीनेन (सञ्जीमहि) संवर्धनीयाम् (शर्मणा) विमर्दणेन (शम्स्तमेन) अतिशयेन
सुखकर्त्ता (अनागास्त्वे) अनपराधित्वे (अदितित्वे) अक्षरिष्ठतत्वे (तुरासः)
शीघ्रकारिणः (इमम्) (यज्ञम्) (दधतु) (श्रोपमाणाः) अश्रयं कुर्वन्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—यं तुरासः श्रोपमाणा अनागास्त्वे अदितित्वे इमं यज्ञं दधतु तेषामादि-
त्यानामवसा शम्स्तमेन नूतनेन शर्मणा सह ययं सञ्जीमहि । १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो यथा ययं विद्वत्संगेनात्यन्तं सुखं प्राप्नुमस्तथैव यूयमपीदं
प्राप्नुत ॥ १ ॥

पदार्थः—जो (तुरासः) शीघ्रकारी (श्रोपमाणाः) पुनरे पुनः (अनागास्त्वे) अनपराधन
वन में (अदितित्वे) अक्षरिष्ठत काम में (इमम्) इस (यज्ञम्) यज्ञ को (दधतु) धारण करें वन
(आदित्यानाम्) पूर्ण विद्यायुक्त विद्वानों की (अवसा) रक्षा आदि से (शम्स्तमेन) अतीव सुख करने
वाले (नूतनेन) नवीन (शर्मणा) विमर्द के साथ हम लोग (सञ्जीमहि) बढ़ें ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो । जैसे हम लोग विद्वानों के संग से अत्यन्त सुख पावें वैसे ही तुम भी
इसको पाओ ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् जल क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आदित्यासो अदितिर्मादयन्ता मित्रो अर्यमा वरुणो रजिष्ठाः ।

अस्माकं सन्तु भुवन्स्य गोपाः पिबन्तु सोममवसे नो अद्य ॥ २ ॥

आदित्यासः । अदितिः । मादयन्ताम् । मित्रः । अर्यमा । वरुणः ।
रजिष्ठाः । अस्माकम् । सन्तु । भुवन्स्य । गोपाः । पिबन्तु । सोमम् । अवसे ।
नः । अद्य ॥ २ ॥

पदार्थः—(आदित्यासः) पूर्ण विद्वांसः संवत्सरस्य मासा वा (अदितिः)
अक्षरिष्ठता नीतिः (मादयन्ताम्) आनन्दयन्ताम् (मित्रः) सखा (अर्यमा) व्यवस्थापकः
(वरुणः) श्रेष्ठः (रजिष्ठाः) अतिशयेन रजितारः (अस्माकम्) (सन्तु) (भुवन्स्य)
जलादेर्लोकसमूहस्य । भुवनमित्युक्तनाम । निघ्नं २ । २२ । (गोपाः) रक्षकाः (पिबन्तु)
(सोमम्) महीषधिरसम् (अवसे) रक्षणायाय (नः) अस्माकम् (अद्य)
इदानीम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यथा रजिष्ठा अदितिर्मित्राऽर्थमा वरुणोऽस्माकं भुवनस्य गोपाः सन्ति नोऽवसे मादयन्तामद्य सोमं संपिबन्तु तथा ते आदित्यासोऽस्माकं भुवनस्य गोपास्सन्तु ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकत्वं—हे विद्वांसो भूयमादित्यवन् विद्याप्रकाशेन वैद्य-
वदोषधमंघनेन नीरोमा भूत्वाऽस्माकमप्यारोग्यं कुर्यन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैने (रजिष्ठाः) अतीव प्रीति करते हुए (अदितिः) अत्यधिक नीति (मित्रः) मित्र (सर्वमा) उपलब्ध देने वाला (वरुणः) जेह (अस्माकम्) हमारे (भुवनस्य) जल आदि लोकसमूह की (गोपाः) रक्षा करने वाले हैं (नः) और हमारी (अवसे) रक्षा आदि के विषये (मादयन्ताम्) आलस्य देते हैं (अद्य) आज (सोमम्) वही वही ओषधियों के रस को (पिबन्तु) पीवें जैसे वे (आदित्याम्) पूर्ण विद्वान् का संतान के महीने हमारे जलदि वा लोक-समूह की रक्षा करते वाले (सन्तु) हों ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकसोपमात्कार है—हे विद्वानो ! तुम आदित्य के समान विद्या प्रकाश से वैद्य के समान ओषधियों के सेवने से नीरोग होकर हमारा भी आरोग्य करो ॥ २ ॥

एतः तेषां वन्दनेन सर्वं कर्तुं संभवतीत्याह ।

फिर किसकी रक्षा से सब सुख होता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे अभवश्च विश्वे ।

इन्द्रो अग्निरश्विनां तुष्टुवाना यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ १८ ॥

आदित्याः । विश्वे । मरुतः । च । विश्वे । देवाः । च । विश्वे । अभवः ।
च । विश्वे । इन्द्रः । अग्निः । अश्विनां । तुष्टुवानाः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ३ ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आदित्याः) संवत्सरस्य मासा इव विद्यावृद्धाः (विश्वे) सर्वे (मरुतः) मनुष्याः (च) (विश्वे) (देवाः) विद्वांसः (च) (विश्वे) अश्विनाः (अभवः) मेधाविनः (च) (विश्वे) (इन्द्रः) विद्युत् (अग्निः) (अश्विना) सूर्याचन्द्रमसी (तुष्टुवानाः) प्रशस्तान् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) समग्रैस्तुष्टैः (सदा) (नः) अस्माकम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मित्र आदित्या विश्वे मरुतश्च विश्वे देवाश्च विश्वे अभवश्च
इन्द्रोऽग्निरश्विनां तुष्टुवाना विद्वांसो यूयं स्वस्तिभिर्नस्तदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—यस्मिन्देशे सर्वे विद्वांसो धीमन्त चतुरा धार्मिकाश्च रक्षका विद्यामया उपदेशकास्सन्ति तत्र सर्वतो रजित भूत्वा सर्वे सुखिनो भवन्तीति ॥ ३ ॥

अत्रादित्यवद् विद्वद्गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वैद्या ।

इत्येकपञ्चाशत्तमं सूक्तमष्टादशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थ—हे (विरवे) सब (आदित्याः) संवत्सर के महीनों के समान विद्यावृद्ध (विरवे, मरुतः, च) और समस्त मनुष्य (विरवे, देवाः, च) और समस्त विद्वान् (विरवे, ऋभवाः, च) और बुद्धिमान् जन (इन्द्रः) विशुद्धी (अग्निः) साधारण अग्नि (अविना) सूर्य चन्द्रमा (पुष्टुवाणाः) प्रशंसा करते हुए विद्वान् जन तथा (यूयम्) तुम (स्वस्तिभिः) सुखों से (नः) हम लोगों को (सदा) सर्वदा (पात) रक्षा करो ॥ १ ॥

भावार्थ—जिस देश में सब विद्वान् जन बुद्धिमान् चतुर धार्मिक और रक्षा करने और विद्या देने वाले उपदेशक हैं वहाँ सब से रक्षायुक्त होकर सब सुखी होते हैं ॥ १ ॥

इस सूक्त में सूर्य के समान विद्वानों के सुखों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह इत्याचमन का सूक्त और अठारहवाँ वर्ग पूरा हुआ ॥

***

अथ ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्विः । आदित्या देवताः । १ । ३ स्वराट्
पङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः । २ निचृत्तिष्टुप्छन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

अब आचमन के सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में फिर मनुष्य कैसे हो इस विषय को कहते हैं ।

आदित्यास्तो अदितयः स्याम पूर्व्वञ्चा वसवो मर्त्यञ्चा ।
सनेम मित्रावरुणा सनन्तो भवेम द्यावापृथिवी भवन्तः ॥ १ ॥

आदित्यास्तः । अदितयः । स्याम । पूः । देवञ्चा । वसवः । मर्त्यञ्चा ।
सनेम । मित्रावरुणा । सनन्तः । भवेम । द्यावापृथिवी इति । भवन्तः ॥ १ ॥

पदार्थ—(आदित्यास्तः) भासा इव (अदितयः) अस्त्ररिडताः (स्याम) भवेम (पूः) तमरीव (देवञ्चा) देवेषु वर्तमानाः (वसवः) निवसन्तः (मर्त्यञ्चा) मर्त्येषूपदेशकाः (सनेम) विभजेम (मित्रावरुणा) प्राणोदानौ (सनन्तः) सेवमानाः (भवेम) (द्यावापृथिवी) सूर्यभूमी इव (भवन्तः) ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा वयं देवताऽऽदित्यासोऽदितयः स्याम यथा मर्त्यत्रा वसवस्सन्तस्सनेम पृथिव मित्रावरुणा सनन्तो चावापृथिवी इव भवन्तो भवेम तथा यूयमपि भवत ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकम्—हे मनुष्या यूयं आसविद्वदुद्वर्तित्या धार्मिकेषु विद्वत्सु न्युष्य सत्यासत्ये विभज्य सूर्यभूमीवन् परोपकारं कृत्वा विश्वसुखाय प्राणोदानयन् सर्वेषामुन्नतये भवतः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैय हम लोग (देवता) देवों में वर्तमान (आदित्यासः) महीने के समान (अदितयः) अस्तित्वन (स्याम) हों जैसे (मर्त्यत्रा) मनुष्यों में वयदेशक (वसवः) निवास करते हुए (सनेम) विभाग करें (पृ०) नगरी के समान (मित्रावरुणा) प्राण और उदान दोनों (सनन्तः) संवन करते हुए (चावापृथिवी) सूर्य और भूमि के समान (भवन्तः) आप (भवेम) हों वैसे आप भी हों ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकनुसोपमानद्वार है—हे मनुष्यो ! तुम आस विद्वत् के समान वर्त कर धार्मिक विद्वानों में निरन्तर वस कर सत्य और असत्य का विभाग कर सूर्य और भूमि के समान परोपकार कर विश्व के सुख के लिये प्राण और उदान के सहित सब की वृद्धि के लिये होओ ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ।

किं मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मित्रस्तन्नो वरुणो मामहन्त शर्म लोकाय तनयाय गोपाः ।

मा वो भुजेमान्यजातमेनो मा तत्कर्म वसवो यद्व्यग्रध्वे ॥ २ ॥

मित्रः । तत् । नः । वरुणः । मामहन्त । शर्म । लोकाय । तनयाय । गोपाः ।
मा । वः । भुजेम । अन्यऽजातम् । एनः । मा । तत् । कर्म । वसवः । यत् ।
व्यग्रध्वे ॥ २ ॥

पदार्थः—(मित्र.) प्राण इव सन्ना (तत्) सुखम् (नः) अस्माकम् (वरुणः) जलमिव पालकः (मामहन्त) सन्कुर्यन्तु । अत्र गुणदीनमित्यभ्यासदर्शयम् । (शर्म) सुखं गृहं वा (लोकाय) सद्यो जातायावत्याय (तनयाय) सुकुमाराय (गोपाः) रक्षकाः (मा) (वः) युष्मान् (भुजेम) अभ्यवहरेम (अन्यजातम्) अन्यस्मादुत्पन्नम् (एनः) पापम् (मा) (तत्) (कर्म) , वसवः) निवसन्तः (यन्) (व्यग्रध्वे) संचिनुत ॥ २ ॥

अन्वयः—हे वसवो यदन्यजातमेनोऽस्मि तत्कर्म यूयं मा व्यग्रध्वे यथा गोपाः शर्म मामहन्त तथा नस्तोकाय तनयाय तन् मित्रो वरुणश्च प्रदद्याताम् येन वयं व एनो मा भुजेम ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र पाचकलु०—हे मनुष्या भस्मस्सदैव ब्रह्मचर्यविधादानाभ्यां
स्वापत्यानि रक्षयित्वा सत्कृत्य वर्धयन्तु स्वयं पापमहत्त्वाऽन्वेन कृतमहि मा भूयन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) निवास करने वाले (पत्) ओ (अन्यजातम्) और से उभय
(एव) पाप कर्म है (तत्) यह (कर्म) कर्म तुम (मा, वसवो) भत इकट्ठा करा बैठे (गोपा)
रक्षा करने वाले (शर्म) सुख या घर छो (गार्हपत्य) सत्कार न करें बैठे (मा) हकर, होकार)
शीघ्र वरपत्र हुए पाचक के जिये और (तनयाव) सुन्दर कुमार के जिये उभयो (विद्वाः) ज्ञान के
समान मित्र (वसवः) जब के समान पालने वाले, ऐसे जेससे हम लोग, त. . . . . लोगो को
और पाप (मा, भुजेम) मत भोगें ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में पाचकलुपमात् ॥ २—हे मनुष्यो ! आप सदैव ब्रह्मचर्य और
विद्यादान न अपने धर्मों को रक्षा और सत्कार कर वरपत्र और आप पाप न करके और से किये हुए
को भी न भोगें ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवद्भूत्वा किं कुर्युस्त्विह ।

किं मनुष्य किसके तुल्य होकर क्या करें इस विषय को आगले मन्त्र में पढ़ते हैं ।

तुरण्यवोऽङ्गिरसो नक्षन्त रत्नं देवस्य सवितुरियानाः ।

पिता च तन्नो महान्यजत्रो विश्वे देवाः समनसो जुषन्त ॥ ३ ॥ १६ ॥

तुरण्यवः । अङ्गिरसः । नक्षन्त । रत्नम् । देवस्य । सवितुः । इयानाः ।
पिता । च । तत् । नः । महान् । यजत्रः । विश्वे । देवाः । समनसः । जुषन्त ॥ ३ ॥ १६ ॥

पदार्थः—(तुरण्यवः) क्षिप्र कर्तारः (अङ्गिरसः) प्राणा इव (नक्षन्त)
ध्याप्नुवन्तु (रत्नम्) रमणीयं धनम् (देवस्य) प्रकाशमानम् (सवितुः) साकल-
जगदुत्पादकस्य परमेश्वरस्य (इयानाः) अर्धायमानाः (पिता) जनक इव (च) (तत्)
(नः) अस्मभ्यम् (महान्) पूजनीयः सर्वेभ्यो महान् (यजत्रः) परमेश्वरो ध्येयः
(विश्वे) सर्वे (देवाः) विद्वांसः (समनसः) समानं मनोऽन्तःकरणं देवां न जुषन्त)
सेवस्ताम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या ये तुरण्यवोऽङ्गिरसस्समनस इयाना जनाः सवितुर्देवस्य
सृष्टौ यद्भूतं नक्षन्त तत्पितेश्च वर्तमानो महान् यजत्र ईश्वरो विश्वे देवाश्च नोऽस्मभ्यं
जुषन्त ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्र पाचकलु०—हे मनुष्या यथा विद्वांसोऽस्यामीश्वरकृतसृष्टौ
विद्यापुरुषार्थविद्वत्सेवायैः सर्वाणि सुखानि लभन्ते तथा भयन्तो लभन्ता सर्वे मिलित्वा
पितृवत्पालकं परमात्मानं सततमुपासीरन्निति ॥ ३ ॥

अत्र विश्वेदेवगुणकृत्यवर्णनादंतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति द्विपञ्चाशत्तमं सूक्तमेकोनविंशो वर्गश्च समाप्तः ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो (मनुष्यवः) जीव करने वाले (जन्त्रिरसः) प्राणों के समान (समनसः) समान अन्तः करके सुख (इयानाः) पकते हुए (सविदुः) सकल अस्तु उत्पन्न करने वाले (देवस्य) प्रकाशमान परमेश्वर की सृष्टि में जिस (रत्नम्) रमणीय धन को (नचक्ष्य) ग्यास हो (तत्) वह (पिता) उत्पन्न करने वाले के समान वर्त्तमान (महान्) सब से सत्कार (यजत्रः) संग और प्यास करने योग्य ईश्वर (विश्वे, देवाः, च) और सब विद्वान् जन (जः) हम लोगों के लिये (सुपन्त) हों ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मंत्र में वाचकसुसोपमाकृष्ट है—हे मनुष्यो ! जैसे विद्वान् जन इस ईश्वरकृत सृष्टि में निम्न पुरुषार्थ और विद्वानों की सखा आदि से सब सुखों को पाते हैं वैसे आप प्राप्त हों सब मिल कर पिता के समान वाचना करने वाले परमात्मा को निरन्तर उपासना करें ॥ ३ ॥

इस सूक्त में विश्वे देवों के गुणों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की हस्तसे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह वाचनवां सूक्त और उक्तीसवां वर्ग पूरा हुआ ॥

→→→→→

अथ ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठिर्षिः । द्यावापृथिवी देवते । १ त्रिष्टुप् । २ ।

३ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

अब तीन ऋचा वाले त्रिपनवें [=त्रेपनवें] सूक्त का प्रारम्भ है, इसके प्रथम मन्त्र में अब विद्वान् जन क्या करें इस विषय को कहते हैं ।

प्र द्यावा यज्ञैः पृथिवी नमोभिः सुवार्ध ईळे बृहती यजत्रे ।

ते चिद्वि पूर्वं कवयो गृणन्तः पुरो मही दधिरे देवपुत्रे ॥ १ ॥

प्र । द्यावा । यज्ञैः । पृथिवी इति । नमोऽभिः । सुवार्धः । ईळे । बृहती इति । यजत्रे इति । ते इति । चिन् । हि । पूर्वं । कवयः । गृणन्तः । पुरः । मही इति । दधिरे । देवपुत्रे इति देवपुत्रे ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (द्यावा) (यज्ञैः) संगतिकरतैः कर्मभिः (पृथिवी) सूर्यभूमी (नमोभिः) अज्ञादिभिः (सुवार्धः) बाधेन सह वर्त्तमानः (ईळे) गुणैः प्रशंसामि (बृहती) महत्यौ (यजत्रे) संगन्तव्यं (ते) (चित्) अपि (हि) (पूर्वं) (कवयः) विद्वांसः (गृणन्तः) स्तुवन्तः (पुरः) पुराणि (मही) महत्यौ (दधिरे) धरन्ति (देवपुत्रे) देवा विद्वांसः पुत्राः पुत्रवत्प्राज्ञकाः ययोस्ते ॥ १ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यथा सवाधोऽहं नमोविर्ज्ञे य मद्रा दृष्टी यजत्र पुरा धरम्यो देवपुत्रे द्यावापृथिवी पूर्वे कवयो गृणन्तो दधिर ते विद्धि मेक ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—हे मनुष्या यथा सर्वभारही भूमिस्थो विद्वा १) विज्ञायोगकुर्वन्ति तथा गृणमणि कुर्वत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जैसे (सवाधः) पीड़ा के लक्षित वर्तमान हैं, (नमोमिः) कक्षादिका स और (यज्ञे) संगति करने करने वालों से जो (मद्रा) दृष्टे (दृष्टी) अब (यजत्रे) सग करम योग्य (पुरा) नगरी को धारण करने वाली (देवपुत्रे , देवपुत्र अर्थात् विद्वान्) गृणन्तो पुत्र के समान पालना करने वाले हैं उन (द्यावापृथिवी , सूर्य और भूमि को पूर्वे) भवन्ते , कवयः विद्वान् जन (गृणन्तः , स्तुति करते हुए (दधिर) भारण करते हैं (ते, धिन) (हि) वन्हो का (मेक) अर्थात् प्रकार गुणों से प्रशंसा करता हूँ ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकानुसंगिकता है—हे मनुष्यो ! जैसे स्वर्ग को धारण करने वाले भूमि और सूर्य को विद्वान् जन जान कर उपकार करते हैं वैसे तुम भी करो ॥ १ ॥

पुनस्ते भूमिविश्रुता कीदृश्या स्त इत्यह ॥

फिर वे भूमि और विश्रुती कैसी हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र पूर्वजे पितरा नव्यसाभिर्गाभिः कृणुध्वं सदर्ने ऋतस्य ॥

आ नो द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन यातुं महिं वां वरुधम् ॥ २ ॥

प्र । पूर्वजे इति पूर्वजने । पितरा । नव्यसाभिः । गाभिः । कृणुध्वम् । सदर्ने इति । ऋतस्य । आ । नः । द्यावापृथिवी इति । दैव्येन । जनेन । यातुम् । महिं । वाम् । वरुधम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (पूर्वजे) पूर्वस्माज्जाते (पितरा) मातापितृयद्वर्तमान (नव्यसाभिः) आतशयेन नव्यताभिः (गाभिः) सुशिक्षिताभिर्गाभिः (कृणुध्वम्) कुर्वत (सदर्ने) सार्द्धन्ति ययोस्ते (ऋतस्य) सत्यस्योदकस्य वा , आ) (नः) अस्माकम् (द्यावापृथिवी) भूमिविश्रुती (दैव्येन) देवैर्विद्वद्भिः कृतेन विश्रुता (जनेन) प्रसिद्धेन मनुष्येण (यातुम्) प्राप्नुयातम् (महिं) मद्रा (वाम्) युववा, क्षीपुष्ययाः (वरुधम्) वरं गृहम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे शिल्पिनां विद्वांसो यूयं नव्यसाभिर्गाभिर्ऋतस्य सम्बन्धे सदर्ने पूर्वजे पितरं वरुधमाने द्यावापृथिवी दैव्येन जनेन वा महिं वरुधमा यातुं तथेम नः कृणुध्वम् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकानु०—हे क्षीपुष्या यूयं पदार्थविद्यया पृथिव्यादिविज्ञानं कृत्वा सुम्हराणि गृहाणि निर्माय तत्र मनुष्यसुखाश्रयि कुर्वत ॥ २ ॥

पदार्थ—हे शिष्य विद्वानो तुम (वक्त्रहीभिः) अतीव कधीन (नीभिः) सुनिश्चित जायियों से (अतस्तु) सत्य का जल के सम्बन्ध में (सद्मे) स्वरूप अत्र में स्थिर होते हैं वे (पूर्वमे) आगे से उत्पन्न हुए (पितरा) माता पिता के समान वर्तमान (आवापृथिवी) भूमि और बिजुली (ऐम्बेन) विद्वानों से बनाने हुए विद्वान् (जनेन) प्रसिद्ध जन्म से (वाम्) तुम दोनों के (सहि) वदे (वक्त्रम्) ओह घर को (पत्, पातम्) प्राप्त हों ऐसे इनको (नः) इसको (कृष्णम्) सिद्ध करो ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाक्कृतसोपमासंकार है—हे श्री पुरुषो ! तुम पदार्थविद्या से भूमि आदि का विज्ञान करने सुन्दर घर बना वही मनुष्यों के सुखों की वृद्धि करो ॥ १ ॥

पुनर्मनुष्यैर्भूम्यादिगुणा वेदितव्या इत्याह ।

फिर मनुष्यों को भूमि आदि के गुण जानने योग्य हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उतो हि वां रत्नधेयानि सन्ति पुरुषि जावापृथिवी सुदासे ।

अस्मे धत्तं यदसदस्कृधोयु यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ २० ॥

उतो इति । हि । वाम् । रत्नधेयानि । सन्ति । पुरुषि । जावापृथिवी इति । सुदासे । अस्मे इति । धत्तम् । यत् । असेत् । अस्कृधोयु । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ २० ॥

पदार्थ—(उतो) अपि (हि) (वाम्) युषयोः (रत्नधेयानि) रत्नानि धीयन्ते येषु तानि (सन्ति) (पुरुषि) बहूनि (जावापृथिवी) भूमिविद्युती (सुदासे) शोभना दासाः दातारो ययोस्ते (अस्मे) अस्मासु (धत्तम्) धरेतम् (यत्) (असेत्) असेत् (अस्कृधोयु) अस्पृतम् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशको ये सुदासे जावापृथिवी वर्तते वन्न पां हि पुरुषि रत्नधेयानि अनाधिकरणानि सन्ति ते अस्मे धत्तं यदुतो अस्कृधोयु असेत् तेन सहिता यूयं स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थ—ये मनुष्या विद्युद्भूमिगुणान् विज्ञाय तत्रस्थानि रत्नानि प्राप्य सर्वार्थं सुखं विदधति ते सर्वतस्तदा सुरक्षिता भवन्तीति ॥ ३ ॥

अत्र जावापृथिवीगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति त्रिपञ्चाशत्तमं सूक्तं ऋक्सं समाप्तः ॥

पदार्थ—हे अध्यापक और उपदेशको ! जो (सुदासे) सुन्दर दान्तराजों वाले (जावापृथिवी) भूमि और बिजुली वर्तमान हैं अथवा जिनमें (वाम्) तुम दोनों के (हि) ही (पुरुषि) बहुत (रत्नधेयानि) रत्न जिनमें धरे जाते (सन्ति) हैं वे जन करने के पदार्थ हैं (ते) वे भूमि और

विदुषी (अस्ते) हम लोगों में (वचस्) पारस् करे (वत्) जो (वतो) कुछ (अस्तुषोयु) कुछ (अस्तत्) हो जहाँ मोटा व हो उठके साथ (वृषन्) तुम लोग (स्वस्तिभिः) तुम्हीं से (वः) हम लोगों की (सदा) सदा (पठ) पढ़ा करो ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य विदुषी और सूति के गुणों को जान कर वहाँ स्थित जो स्वयं उनके पाकर सब के सिने सुख का विधान करते हैं वे सब जोर से सदा सुखित होते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में आश्विनिदी के गुणों और कर्तव्यों का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह ज्ञेयता सूक्त और बीसवाँ अर्थ पूरा हुआ ॥

***

अथ ऋचस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । वास्तोष्पतिर्देवता । १ । ३ निवृत्तिष्टुप् ।

२ विराट् त्रिष्टुप् छन्दः । वैवतः स्वरः ॥

मनुष्याः गृहं निर्माय तत्र किं कुर्वन्तीत्याह ।

अब तीन ऋचा वाले चौदहवें सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में मनुष्य घर बना कर उस में क्या करते हैं इस विषय को कहते हैं ।

वास्तोष्पते प्रति जानीहिस्मान्स्वावेशो अन्नमीवो भव नः ।

यत्स्वेमहे प्रति तस्यो जुषस्व शं नो भव द्विपदे शं चतुष्पदे ॥ १ ॥

वास्तोः । पुते । प्रति । जानीहि । अस्मान् सुऽआवेशः । अन्नमीवः ।

भव । नः । यत् । त्वा । ईमहे । प्रति । तत् । नः । जुषस्व । शम् । नः ।

भव । द्विऽपदे । शम् । चतुऽपदे ॥ १ ॥

पदार्थः—(वास्तोः) वासहेतोर्गृहस्य (पुते) स्वामिन् (प्रति) (जानीहि) (अस्मान्) (स्वावेशः) स्वः आवेशो यस्य सः (अन्नमीवः) रोगरहितः (भव) अन्न इष्यो इति दीर्घः । (नः) अस्माकम् (यत्) यत्र (त्वा) त्वाम् (ईमहे) प्राप्नुयाम (प्रति) (तत्) तद् (नः) अस्मान् (जुषस्व) सेवस्व (शम्) सुककारी (नः) अस्माकम् (भव) (द्विपदे) मनुष्याद्याम् (शम्) (चतुष्पदे) गवाद्याम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वास्तोष्पते गृहस्य । त्वमस्मान्प्रति जानीहि त्वमत्र जो गृहे स्वावेशोऽन्नमीवो भव यद्यत्र यत् स्वेमहे तथा प्रति जुषस्व त्वस्यो द्विपदे शं चतुष्पदे शं भव ॥ १ ॥

भावार्थः—ये मनुष्यास्तत्त्वतोद्वारं पुष्कलावकाशं गृहं निर्माय तत्र वसन्ति रोगरहिता भूत्वा स्वैव्यक्त्याप्येव्यक्तं सुखं प्रयच्छन्ति ते सर्वेषां मङ्गलमयं भवन्ति ॥ १ ॥

पदार्थ—हे (वास्तोः) निवास कराने वाले घर के (पते) स्थानी गृहस्थ भव आप (अस्मान्) हम लोगों के (प्रति, आभीष्टि) प्रतिज्ञा से जानो आप (नः) हमारे घर में (स्थयेताः) सुख में है सब ओर से प्रवेश जिनको ऐसे और (जनमोः) नीराग (भव) हुआवे (यत्) वही हम लोग (त्व) आपको (हमारे) पास हो (तत्) उसको (नः) हमारे (प्रति, सुखत्) प्रति श्रेष्ठ आप (नः) हम लोगों के (द्विपदे) मनुष्य आदि जीव (शम्) सुख करने वाले और (अनुपपदे) गौ आदि पशु के जिने (शम्) सुख करने वाले (भव) हुआवे ॥ १ ॥

भावार्थ—जो मनुष्य सब ओर द्वार और बहुत अवकाश वाले घर को बना कर उस में बसते और शोणरहित होकर अपने तथा औरों के जिने सुख देते हैं वे सबको मनुष्य होने वाले होते हैं ॥ १ ॥

पुनर्युद्दत्तः किं कृत्वा कान् के इव रवेदित्याह ।

फिर गृहस्थ क्या करके कितनों किसके समान रहने इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

वास्तोऽपते प्रतरणो न एभि गयस्फानो गोभिरभ्वेभिरिन्दो ।

अजरासस्ते सरूपे स्याम पितेव पुत्रान्प्रति नो जुवस्व ॥ २ ॥

वास्तोः । पते । प्रतरणः । नः । एभि । गयस्फानः । गोभिः । अभ्वेभिः । इन्दो इति । अजरासः । ते । सरूपे । स्याम । पिता-इव । पुत्रान् । प्रति । नः । जुवस्व ॥ २ ॥

पदार्थ—(वास्तोः) गृहस्थ (पते) पात्रक (प्रतरण) प्रकर्षण पु आचारकः (नः) अस्माकम् (एभि) भव (गयस्फानः) गृहस्थ वर्धकः (गोभिः) गवादिभिः (अभ्वेभिः) तुण्डादिभिः (इन्दो) आनन्दप्रद (अजरासः) अराशोणरहिताः (ते) तब (सरूपे) मिश्रत्वे (स्याम) (पितेव) (पुत्रान्) (प्रति) (नः) अस्मान् (जुवस्व) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे इन्दो । वास्तोऽपते त्वं गोभिरभ्वेभिर्गयस्फानः प्रतरणो नोऽस्माकं सुखकार्येभि यस्य ते सरूपे अजरासः वयं स्याम स त्वं नोऽस्मान्पुत्रान् पितेव प्रति जुवस्व ॥ २ ॥

भावार्थ—अत्रोपमालङ्कारः—मनुष्या उत्तमं गृहं निर्माय गवादिभिः पशुभिरभ्व-कुस्य शोधयित्वा प्रजाया वर्धका भूत्वाऽस्त्य मिश्रत्वं सर्वेषु संभाव्य यथा पिता पुत्राप्रवृत्तिं तथैव सर्वान् रक्षन्तु ॥ २ ॥

पदार्थ—हे (इन्दा) आनन्द के देने वाले (वास्तोऽपते) घर के रक्षक आप (गोभिः) गौ आदि से (अभ्वेभिः) घोड़े आदि से (गयस्फानः) चरकी वृद्धि करने (प्रतरणः) उत्तमता से दुःख से तारने और (नः) हमारे सुख करने वाले (एभि) हुआवे जिन (ते) आप के (सरूपे) मिश्रपद

हैं हम लोगों (कजरासः) शरीर जीवों करने काही कुदायस्वा से रहित (स्वाम) हों तो आप (वा) हम लोगों को (पुत्रम्) पुत्रों को लीते (पितेव) पिता जैसे (भति, पुत्रस्य) पत्नीति से लेवो ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमाकृत्य है—मनुष्य उत्तम घर बना कर जो आदि पशुओं से शोभित कर सुन्दर घर बना के बसाने वाले होकर सचय मित्रपत्र सब में अच्छे प्रकार प्रसिद्ध कराव जैसे पिता पुत्रों की रक्षा करता है वैसे ही सब की रक्षा करें ॥ २ ॥

पुनस्ते गृहस्थाः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे घर में रहने वाले क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वास्तोष्पते शुग्मयां संसदा ते सक्षीमहि रण्वया गातुमत्या ।

पाहि चेमे उत योगे वरं नो धूय पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ ३ ॥ २१ ॥

वास्तोः । पुने । शुग्मया । समसदा । ते । सक्षीमहि । रण्वया । गातुमत्या । पाहि । चेमे । उत । योगे । वरम् । नः । धूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ ३ ॥ २१ ॥

पदार्थः—(वास्तोः) गृहस्थ (पुने) पालक (शुग्मया) सुखरूपया (संसदा) सम्यक् सीदन्ति यस्यां सया (ते) तव (सक्षीमहि) संबन्धीयाम (रण्वया) रमणीयया (गातुमत्या) प्रशस्तवाग्भूमियुक्तया (पाहि) (चेमे) रक्षणे (उत) (योगे) अनुपात्तपोषात्तकृते (वरम्) (नः) अस्मान् (धूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) सुखादिभिः (सदा) (नः) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे वास्तोष्पते ! यस्य ते तव शुग्मया संसदा रण्वया गातुमत्या सह सक्षीमहि स त्वं योग उत चेमे नोऽस्मान् वरं पाहि धूय स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थाः सज्जनान् सत्कृत्य रक्षन्ति ते तेषां योगसेमादुपनीय सततं तान् पालयन्तीति ॥ ३ ॥

अत्र वास्तोष्पतिगुणकृत्यवर्धनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इति ऋग्वेदोक्तमन्त्रं सूक्तमेकविंशतितमो वर्णः समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वास्तोष्पते) घर की रक्षा करने वाले जिस (ते) आप के (शुग्मया) सुख रूप (संसदा) जिस में अच्छे प्रकार स्थिर हों उस (रण्वया) रमणीय (गातुमत्या) प्रशंसित वाणी का भूमि से युक्त सम्म के साथ (सक्षीमहि) सम्बन्ध करें वह आप (योगे) न प्रहस्य किये हुए पदार्थ के प्रहस्य सचय विषय में (उत) और (चेमे) रक्षा में (नः) हम लोगों की (वरम्) उत्तमता जैसे हो वैसे (पाहि) रक्षा करो (धूयम्) हम (स्वस्तिभिः) सुखादिकों से (नः) हम लोगों की (पत) सदैव (पत) रक्षा करो ॥ ३ ॥

भाषार्थ—जो गृहस्थ राज्यों का सम्भार कर उनकी रक्षा करते हैं वे इन के योग देम की कृति कर विष्णु उनकी रक्षा करते हैं ॥ ३ ॥

इस सूक्त में वास्तोष्पति के पुत्र और इन्हीं का वर्णन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यह चौपन्नी सूक्त और इसीसंगी अर्थ पर हुआ ॥

***

अथाष्टर्षस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । [१] वास्तोष्पतिर्देवता । २—८ इन्द्रः । १ निचृद-
मायश्रीछन्दः । षड्जः स्वरः । २ । ३ । ४ बृहतीछन्दः । मध्यमः स्वरः । ५ ।
७ अनुष्टुप् । ६ । ८ निचृदनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः ॥

अथ गृहपतिः किं कुर्यादित्याह ।

अब आठ श्रुतिवालों के पञ्चपन्ने सूक्त का आरम्भ है, इसके प्रथम मन्त्र में घर का स्वामी क्या करे इस विषय को कहते हैं ।

अमीवहा वास्तोष्पते विश्वा रूपाण्याविशन् ।

सखा सुरोव एधि नः ॥ १ ॥

अमीवहा । वास्तोः । पते । विश्वा । रूपाणि । आविशन् । सखा ।

सुरोवः । एधि । नः ॥ १ ॥

पदार्थः—(अमीवहा) जोऽमीवान् रोगान् हन्ति (वास्तोः) गृहस्थ (पते) स्वामिन् (विश्वा) सर्वाणि (रूपाणि) (आविशन्) आविशन्ति (सखा) सुहृत् (सुरोवः) सुस्तुसुतः (एधि) भव (नः) अस्मभ्यम् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वास्तोष्पते यत्र गृहे विश्वा रूपाण्याविशन् तत्र नोऽमीवहा सखा सुरोवः सन्नेधि ॥ १ ॥

भाषार्थः—हे गृहस्थ शूर्य सर्वप्रकारायुक्तमानि गृहाणि निर्माय सुखिनो भवत ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वास्तोष्पते) घर के स्वामी जिस घर में (विश्वा) सब (रूपाणि) रूप (आविशन्) प्रवेश करते हैं वहाँ (नः) हम लोगों के लिये (अमीवहा) रोग हरने वाले (सखा) मित्र (सुरोवः) पुनरपुनर वात्से होते हुए (एधि) प्रसिद्ध हूँ ॥ १ ॥

भाषार्थ—हे गृहस्थो । तुम सर्व प्रकार उच्चम घरों को बना कर सुखी होओ ॥ १ ॥

पुनर्गृहस्थाः कुत्र वासं कुर्युरित्याह ।

फिर गृहस्थ कहाँ वास करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यदञ्जुन सारमेय दत्तः पिशङ्ग यच्छसे ।

वीव आजन्त ऋष्टय उप स्रक्केषु वप्सतः नि सु स्वप ॥ २ ॥

यत् । अञ्जुन । सारमेय । दत्तः । पिशङ्ग । यच्छसे । नि । सु । स्वप ॥ २ ॥

पदार्थः—(यत्) (अञ्जुन) सुस्वरूप (सारमेय) साराणां निर्मातः (दत्तः)
इत्यान् (पिशङ्ग) पिशङ्गादिशस्त्रयुक्त (यच्छसे) (वीव) पक्षीव (आजन्ते) प्रकाशन्ते
(ऋष्टयः) प्रापकः (उप) (स्रक्केषु) प्राप्तेषु समेषु पृथेषु (वप्सतः) ग्रस्यतः (नि)
(सु) (स्वप) शयस्व ॥ २ ॥

अन्वयः—हे अञ्जुन सारमेय पिशङ्ग यद्यस्त्वं वीव दत्तो यच्छसे स्रक्केषु वप्सत
ऋष्टय उप आजन्ते स तेषु नि सु स्वप ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्रोपमाजहारः—हे मनुष्या यत्रारोग्येन युष्माकं वृत्तादयोऽवयवा-
हस्तुशोभन्ते तत्रैव निवासं शयनादिव्यवहारं च कुरुत ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अञ्जुन) अग्ने कपयुक्त (सारमेय) सारवस्तुओं की उपस्थि करने वाले
(पिशङ्ग) पीछे पीछे (यत्) जो आप (वीव) पक्षी के समान (दत्तः) दौलती को (यच्छसे) नियम
से रकते हो वह जो (स्रक्केषु) ग्रास वस्तुओं में (वप्सतः) ग्रस्य करते हुए (ऋष्टयः) पहुँचाने
वाले (उप, आजन्ते) समीप प्रकाशित होते हैं उन में आप (नि, सु, स्वप) निरन्तर अग्ने प्रकार
ओओ ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमाजहार है—हे मनुष्यो ! जहाँ आरोग्यवन के वृत्तारे वृत्ता
आदि अवयव अग्ने प्रकार शोभते हैं वहाँ ही निवास और शयन आदि व्यवहार की करो ॥ २ ॥

पुनर्गृहस्थैः किं कर्तव्यमित्याह ।

किं गृहस्थो को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स्तेनं शय सारमेय तस्करं वा पुनःसर ।

स्तोतृनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुच्छुनायसे नि सु स्वप ॥ ३ ॥

स्तेनम् । शय । सारमेय । तस्करम् । वा । पुनःसर । स्तोतृन् । इन्द्रस्य ।
रायसि । किम् । अस्मान् । दुच्छुनऽयमे नि । सु । स्वप ॥ ३ ॥

पदार्थः—(स्तेनम्) चोरम् (शय) रासु धनेषु साधो (सारमेय) (तस्करम्)
दस्त्वादिकम् (वा) (पुनः सर) पुनः पुनः दण्डदानाय प्राप्नुहि (स्तोतृन्) स्तावकान्
(इन्द्रस्य) परमेश्वरस्य (रायसि) शब्दयसि (किम्) (अस्मान्) (दुच्छुनायसे)
दुष्टेभ्योवासरसि (नि) नितराम् (सु) (स्वप) ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे राय सारमेय त्वमिन्द्रस्य स्तोत्रं वा तत्करं वा पुनस्तत्र यत्त्वं
स्तोतृन् रायसि सोऽस्मान् किं दुरुच्छुनायसे स त्वमुद्यमे स्थाने नि शु स्वप ॥ ३ ॥

भावार्थः—गृहस्थैः स्तोत्राणां निग्रहं धेनुनां सत्करणं कृत्वा कदाचिदु भवसा
वरणीयम् सर्वेषु शुद्धनायूदकावकाशे शोधितव्यम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे (राय) धनियों में सज्जन (सारमेय) सार वस्तुओं से भाग करने योग्य आप
(इन्द्रस्य) परम ऐश्वर्य के (स्तोत्रम्) चोर (वा) वा (तत्करम्) डाकू आदि चोर को (पुनः,
सः) फिर फिर बचक देने के लिये प्राप्त होखो ओ आप (स्तोतृन्) स्तुति करने वालों को (रायसि)
कहवाते हो (अस्मान्) हम लोगों को (किम्) क्या (दुरुच्छुनायसे) दुष्टों में बैठे बैठे आचरण के
प्राप्त होने लगे आप इतना स्थान में (नि, शु, स्वप) निरन्तर अपने प्रकार सोचो ॥ ३ ॥

भावार्थ - गृहस्थों को चाहिये कि चोरों की दृष्टि और चोरी का सम्भार का के कमी कुत्ते
के समान न आचरण करें और सर्वत्र शुद्ध वायु प्राप्ति और अवकाश में सोचें ॥ ३ ॥

पुनस्तमेव विषयमाह ।

फिर उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

त्वं सूकरस्य दर्शहि त्वं दर्दतु सूकरः ।

स्तोत्रनिन्द्रस्य रायसि किमस्मान्दुरुच्छुनायसे नि शु स्वप ॥ ४ ॥

त्वम् । सूकरस्य । दर्शहि । त्वं । दर्दतु । सूकरः । स्तोत्रम् । इन्द्रस्य ।
रायसि । किम् । अस्मान् । दुरुच्छुनायसे । नि । शु । स्वप ॥ ४ ॥

पदार्थः—(त्वम्) (सूकरस्य) यः सुष्ठु करोति (दर्शहि) भृशं वर्धय (त्वं)
(दर्दतु) भृशं वर्द्धताम् (सूकरः) यः सम्यक् करोति (स्तोत्रम्) विदुषः (इन्द्रस्य)
परमैश्वर्यस्य (रायसि) रा इवाचरति (किम्) (अस्मान्) (दुरुच्छुनायसे) (नि)
(शु) (स्वप) ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे गृहस्थ यस्य सूकरस्यन्द्रस्य त्वं सूकरो दर्दतु त्वं रायसि यत्
सर्वान् दर्शहि स्तोत्रनिन्द्रस्य किं दुरुच्छुनायसे तत्र गृहे सुखेन नि शु स्वप ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थ त्वमैश्वर्यं संचित्य धर्मैश्चकारे संवीय विदुषः सत्कृत्य
भीमानिवाचरास्मान् प्रति किमर्थं श्लोकाचरति गीरोभास्सन् प्रतिसमर्थ सुखेन शयस्य ॥४॥

पदार्थः—हे गृहस्थ जिस (सूकरस्य) सुन्दरता से कार्य करने वाले (इन्द्रस्य)
परमैश्वर्यवान् (त्वं) तुम्हारे (सूकरः) कार्य को अपने प्रकार करने वाला (दर्दतु) निरन्तर बढ़े
(त्वम्) आप (रायसि) अपनी के समान आचरण करते हो और जो सब को (दर्शहि) निरन्तर
उपदिष्ट हैं अर्थात् सब की बुद्धि करें (स्तोत्रम्) स्तुति करने वाले विद्वान् (अस्मान्) हम लोगों को

(किम्) कम् (पुच्छुवाप्ते) दृष्ट कुतो मे वैसे वैसे आचरन् से प्राप्त होते हो वस कर मे हुष से
(नि, पु, अप) निरन्तर सोचो ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे गृहस्थ ! आप देखें कि संकष्ट कर चर्म व्यवहार में चन्दे प्रकार विस्तार कर
और विद्वानों का साकार कर भीमनों के समान आचरन् करो, हम लोगों के प्रति किसलिये कुतो के
समान आचरन् करते हैं, मोक्ष होने हुए प्रति समस्त सुख से सोचो ॥ ४ ॥

पुनर्गृहस्थाः गृहे किं किं कुर्युरित्याह ।

फिर गृहस्थ घर में क्या क्या करें इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

सस्तु माता सस्तु पिता सस्तु भ्रा सस्तु विरपतिः ।

ससन्तु सर्वे ज्ञातयः ससन्त्यमभितो जनः ॥ ५ ॥

सस्तु । माता । सस्तु । पिता । सस्तु । भ्रा । सस्तु । विरपतिः । ससन्तु ।

सर्वे । ज्ञातयः । सस्तु । ससन्त्यमभितो । जनः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(सस्तु) शयताम् (माता) (सस्तु) (पिता) (सस्तु) (भ्रा)
कुक्कुरः (सस्तु) (विरपतिः) प्रजापतिः (ससन्तु) शयीरन् (सर्वे) (ज्ञातयः)
संभन्धिनः (सस्तु) (ससन्त्यमभितो) सर्वत (जनः) उत्तमो विद्वान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये मनुष्या यथा मनुष्येण यथा मानवाऽभितः सस्तु पिता सस्तु भ्रा सस्तु
विरपतिरसस्तु सर्वे ज्ञातयोऽभितः ससन्त्यमभितो जनः सस्तु तथा युष्माकं गृहेऽपि
मस्तु ॥ ५ ॥

भावार्थः—अथ मानवकुलं—मनुष्यैरीदृशानि गृहाणि निर्मातव्यानीत्याह ।
सर्वव्यवहारकरणाय पृथक् पृथक् शाखागृहाणि च भवेयुः ॥ ५ ॥

पदार्थः—जो गृहस्थ बीजे से बीजे कर में सेती (माता) माता (कमिता) सब कोर से
सस्तु) सोचे (पिता) पिता (सस्तु) सोचे (भ्रा) कुता (सस्तु) सोचे (विरपतिः) प्रजापति
(सस्तु) सावे (सर्वे) रूप (ज्ञातयः) सम्बन्धी सब कोर से (ससन्तु) सोचें (ससन्त्यमभितो) सब
(तथा) उत्तम विद्वान् सोचे वैसे तुम्हारे घर में भी सोचें ॥ ५ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में आचरन्सोपमावद्वाह है—मनुष्यों को ऐसे कर रखने चाहिये जिसमें
सब के सर्व व्यवहारों के करने को अलग अलग शाखा और कर होवें ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्यैः कीदृशानि गृहाणि निर्मातव्यानीत्याह ।

फिर मनुष्यों को कैसे घर बनाने चाहिये इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

य आस्ते यश्च चरति यश्च परयति नो जनः ।

तेषां सं हन्मो अचाणि यथेदं हर्म्य तथा ॥ ६ ॥

यः । आस्ते । यः । च । चरति । यः । च । पश्यति । नः । जनः ।
तेषाम् । सम् । इन्मः । अचाणि । यथा । इदम् । इर्म्यम् । तथा ॥ ६ ॥

पदार्थः—(यः) (आस्ते) उपविशति (यः) (च) (चरति) गच्छति (यः)
(च) (पश्यति) (नः) अस्मान्स्माकं गृहे वा (जनः) मनुष्यः (तेषाम्) (सम्)
(इन्मः) संहितानि निमीलितान्यादर्शकानि कुर्मः (अचाणि) इन्द्रियाणि (यथा)
(इदम्) (इर्म्यम्) कमनीयं गृहम् (तथा) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या यद्येवं इर्म्यमस्ति तथा यो जनो नो गृह आस्ते यश्च चरति
यश्च नोऽस्मान् पश्यति तेषामचाणि ययं संहन्मस्तथा यूयमप्याचरत ॥ ६ ॥

भाषार्थः—अत्रोपमानद्वारः—मनुष्यैरीदृशानि गृहाणि निर्मातव्यानि यत्र सर्वे-
भृत्येषु निर्बाहस्त्यात् सर्वे सुखं वर्धेत बहिः स्याः अना गृहस्यान् सदृसा न पश्येयुर्न च
गृहस्या बाह्यान् पश्येयुरिति ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यथा) जैसे (इदम्) यह (इर्म्यम्) मनोहर का है (तथा) जैसे
(यः) जो (जनः) मनुष्य (यः) हमारे घर में (आस्ते) बैठा है (वा, च) और जो (चरति)
जाता है (यः, च) और जो हम लोगों को (पश्यति) देखता है (तेषाम्) उन लोगों की
(अचाणि) इन्द्रियों को हम लोग (संह, इन्मः) संहित न देखने वाले करें जैसे तुम भी आचरन
करो ॥ ६ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमाकद्वार है—मनुष्यों को ऐसे घर बनाने चाहियें जिन में सब
भृत्यों में निर्बाह हो सब सुख बढ़े और बाहर वाले मन गृहस्थों को सदृसा न देखें और न घर
बाहे बाहर वालों को देखें ॥ ६ ॥

पुनः कीदृशो गृहे गृहस्थैः शयनादिव्यवहारः कर्तव्य इत्याह ।

फिर कैसे घर में सोना आदि करना चाहिये इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सहस्रशृङ्गो वृषभो यः समुद्रादुदाचरत् ।

तेन सहस्र्येना ब्रह्म नि जनान्त्स्वापयामसि ॥ ७ ॥

सहस्रशृङ्गः । वृषभः । यः । समुद्रात् । उत्ऽआचरत् । तेन । सहस्र्येन ।
ब्रह्म । नि । जनान् । स्वापयामसि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सहस्रशृङ्गः) सहस्राणि शृङ्गाणि तेषांसि किरणा यस्य सूर्यस्य सः
(वृषभः) वृष्टिकरः (यः) (समुद्रात्) मन्तरिक्षात् । समुद्र इत्यन्तरिक्षनाम । निर्वा० १ ।
१ । (उदाचरत्) ऊर्ध्वं गच्छति (तेन) अत्र संहितायामिति वीर्यः । (सहस्र्येना) सहसि

कले साधुना । अत्रापि संहितामिति दीर्घः । (ययम्) (नि) नित्यम् (जनान्)
(स्वापयामसि) ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः यस्तद्वज्रशृङ्गो वृषभः सूर्यः समुद्राद्ययोदावरत् तथा
तेन सहस्येन गृहेण सह वयं जनान् तत्र नि स्वापयामसि ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! यत्र सूर्यस्य किरणानां स्पर्शस्सर्वतः स्यात् यत्र वज्राभि-
वर्धकं गृहं भवेत् तत्र गृहे सर्वान् स्वापयेम वयं च शयीमहि ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (वाः) जो (सहस्यम्) वज्राभे किरण वाता (वृषभः) वृष्टि करण
सूर्य (समुद्रात्) जम्बूद्वीप से जैसे (यदाचारः) ऊपर जाता है जैसे (तेन) उस के साथ
(सहस्येन) वज्र में उत्तम घर से (ययम्) हम लोग (जनान्) मनुष्यों को (निष्पापयामसि)
निरन्तर सुकावें ॥ ७ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जहाँ सूर्य की किरणों का स्पर्श सब ओर से हो और जो वज्र का
अधिक बराने वाला घर हो उस के गृह होने में सब को सुकावें और हम लोग भी सोवें ॥ ७ ॥

पुनः स्त्रीणां गृहाणि उत्तमानि कार्याणीत्याह ।

फिर स्त्री जनों के घर उत्तम बनावें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रोष्ठेशया बहोशया नारीर्यास्तत्परीवरीः ।

स्त्रियो याः पुण्यगन्धास्ताः सर्वाः स्वापयामसि ॥ ८ ॥ ५५ ॥ ३ ॥

प्रोष्ठेऽशयाः । बहोशयाः । नारीः । याः । तत्परीवरीः । स्त्रियः ।

याः । पुण्यगन्धाः । ताः । सर्वाः । स्वापयामसि ॥ ८ ॥

पदार्थः—(प्रोष्ठेशयाः) या प्रोष्ठे अतिशयेन प्रोष्ठे गृहे शेरते ताः (बहोशयाः)
या बहो प्रापणीये शेरते ताः (नारीः) नरस्य स्त्रियः (याः) (तत्परीवरीः) वास्तव्येषु
शेरते ताः (स्त्रियः) (याः) (पुण्यगन्धाः) पुण्यः शुद्धो गन्धो यासां ताः (ताः)
(सर्वाः) (स्वापयामसि) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था यथा वयं याः प्रोष्ठेशया बहोशया तत्परीवरीनारीः स्त्रियः
याः पुण्यगन्धाः शयुस्ताः सर्वा वयं उत्तमे गृहे स्वापयामसि ययमप्येता उत्तमे गृहे
स्वापयत ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थाः यत्र गृहे स्त्रियो वसेयुस्तद्गृहमतीवोत्तमं रक्षणीयं यतः
स्वसन्तामा उत्तमा भवेयुः ॥ ८ ॥

अत्र गृहस्थकृत्यगुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

श्रुत्येव सप्तमे मन्त्रके तृतीयोनुवाकः पञ्चमकाण्डस्य सूक्तं षष्ठमेऽहके

अनुर्वेऽन्वाके द्वारिक्तो वर्तकः समाप्तः ॥

पदार्थ—हे मनुष्यो जैसे हम लोग (वाः) जो (प्रोक्तेभ्यः) यतीव सब प्रकार उत्तम सुखों की प्राप्ति कराने वाले घर में सोती है (क्लेशकाः) वह जो प्राप्ति कराने वाले घर में सोती वह जो (तत्पथीयः) पक्षंग पर सोने वाली उत्तम (नरीः) की (स्त्रियः) विवाहित तथा (पुत्रपुत्र्याः) त्रिन का पुत्रपुत्र हो (ताः) उन (सर्वाः) सभी को हम लोग उत्तम घर में (तत्पथ्यामसि) सुखों जैसे तुम भी उत्तम घर में सुखानो ॥ ८ ॥

भावार्थ—हे गृहस्थो ! जिस घर में की वसें वह घर यतीव उत्तम रचना चाहिये जिससे जिस समस्त उत्तम हो ॥ ८ ॥

इस सूक्त में पुरुषों के काम का और पुत्रों का वर्धन होने से इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

वह ऋग्वेद के सप्तम मन्त्र में तीसरा अनुवाक, पञ्चमर्चा सूक्त और पञ्चम अनुवाक के चौथे अनुवाक में आईसकी वर्ण पूरा हुआ ॥

***

अथ पञ्चविंशतितमर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । मरुतो देवताः । १ आर्ची गायत्री ।

२ । ६ । ७ । ८ मुरिगार्चीगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः । ३ । ४ । ५

प्राजापत्या वृद्धीछन्दः । मध्यमः स्वरः । ८ । १० आर्घ्युष्णिक् । ११

निचृदार्घ्युष्णिक् छन्दः । अथमः स्वरः । १२ । १३ । १४ ।

१८ । १९ । २१ निचृत्त्रिष्टुप् । १७ । २० । त्रिष्टुप् । २२ ।

२३ । २४ विराट्त्रिष्टुप्छन्दः । धैवतः स्वरः । २४ पङ्क्तिः ।

१४ । १६ स्वराट्पङ्क्तिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ के मनुष्याः श्रेष्ठा भवन्तीत्याह ।

अथ पचीस श्रुचा वाले कुप्यनर्च सूक्त का आरम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में अथ कीन मनुष्य श्रेष्ठ होते हैं इस विषय को कहते हैं ।

क ई कर्पक्ता नरः सनीळा रुद्रस्य मर्या अधा स्वश्वाः ॥ १ ॥

के । ईम् । विऽश्रक्ताः । नरः । सऽनीळाः । रुद्रस्य । मर्याः । अध ।

सुऽअश्वाः ॥ १ ॥

पदार्थः—(के) (ईम्) सर्वतः (व्यक्ताः) विशेषेण प्रसिद्धाः कमनीयाः (नरः) नेतारो मनुष्याः (सनीळाः) समान नीलं प्रशंसनीयं गृहं येषां ते (रुद्रस्य) रोगार्था इविकस्य निस्तारकस्य (मर्याः) मनुष्याः (अध) अथ । अथ निपातस्व चेति शीघ्रः । (स्वश्वाः) शोभना अश्वाः तुरङ्गा महान्तो जना वा येषां ते ॥ १ ॥

अन्वयः—हे विद्वद्ब्रह्म क ई कद्रस्य स्वप्ना व्यक्ताः सनीष्य मर्षा मरस्सन्तीति
ब्रूहि ॥ १ ॥

भाषार्थः—अब संसारे क उत्तमाः प्रसिद्धाः प्रशंसनीयाः मनुष्यास्सन्तीत्यस्या-
प्रस्ये मन्त्रे समाधानं वेद्यमिति ॥ १ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् (ब्रह्म) जनन्तर इस के (के) कौन (ईम्) सब कोर ले (कद्रस्य)
रोगों के निकासने वाले के (स्वप्नाः) सुन्दर बोधे का महान् जन जिस में विद्यमान हैं (व्यक्ताः)
शोषता से प्रसिद्ध (सनीष्यः) समान घर वाले (मर्षाः, मरः) मरकचर्मा नाथक मनुष्य हैं इस
को ब्रूहि ॥ १ ॥

भाषार्थः—इस संसार में कौन उत्तम प्रसिद्ध प्रशंस करने योग्य मनुष्य हैं इस का जगत्
मन्त्र में समाधान जानना चाहिये ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांस एव प्रकटकीर्तयो जायन्त इत्याह ।

फिर विद्वान् जन ही प्रकट कीर्ति वाले होते हैं इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नकिर्लोषां जनुंषि वेद ते अङ्ग विद्रे मिथो जनित्रम् ॥ २ ॥

नकिः । हि । ण्णाम् । जनुंषि । वेद । ते । अङ्ग । विद्रे । मिथः ।
जनित्रम् ॥ २ ॥

पदार्थः—(नकिः) निषेधे (हि) यतः (ण्णाम्) जनुंषि जन्मानि (वेद)
विदग्धि (ते) (अङ्ग) सुहृत् (विद्रे) जन्मन्ते (मिथः) परस्परम् (जनित्रम्) जन्म-
साधनं कर्म ॥ २ ॥

अन्वयः—अङ्ग जिहासो ये लोषां जनुंषि नकिर्वेद ते मिथो जनित्रं विद्रे ॥ २ ॥

भाषार्थः—ये विदुषां जन्मानि विद्याप्राप्तकालि जन्मानि न विदुन्ते प्रसिद्धा न
भवन्ति ये न विद्याजन्म प्राप्नुयन्ति ते हि कृत्यकृत्वाः प्रसिद्धा जायन्त इत्युत्तरम् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (अङ्ग) मित्र जिहासु जो (हि) जिस कारण (ण्णाम्) हम के (जनुंषि)
जन्मों को (नकिः) नहीं (वेद) जानते हैं (ते) वे वही कारण (मिथः) परस्पर (जनित्रम्)
जन्म सिद्ध कराने वाले कर्म को (विद्रे) पाते हैं ॥ २ ॥

भाषार्थः—जिन विद्वानों के जन्मों की विद्या प्राप्ति कराने वाले न जानते हैं वे प्रसिद्ध नहीं
होते हैं और जो विद्या जन्म पाते हैं वे ही कृतकृत्य और प्रसिद्ध होते हैं यह उत्तर है ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अभि स्वपूभिर्मिथो वपन्त वार्तस्वनसः श्येना असृधन् ॥ ३ ॥

अभि । स्वऽपूभिः । मिथः । वपन्त । वार्तऽस्वनसः । श्येनाः ।
असृधन् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अभि) आभिमुख्ये (स्वपूभिः) शयानैस्त्वकीयैः पवित्राश्चः सौः सह
(मिथः) अभ्युपगम्यम् (वपन्त) वपन्ति (वार्तस्वनसः) वानस्व स्वनः शब्द इव शब्दो
येषाम्ते (श्येनाः) श्येन इव पराक्रमितः (असृधन्) स्पर्धन्ते ॥ ३ ॥

अन्वयः—ये गृहस्था वार्तस्वनसः श्येना इव वर्तमानाः स्वपूभिर्मिथो वपन्ताभ्य-
सृधन् ते श्रेष्ठैर्भार्या जायन्ते ॥ ३ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—ये गृहस्थाः परस्परं सत्याचरणानुष्ठानेन गम्भी-
राश्रयाः पराक्रमिणो भूत्वा सर्वस्योन्नतिं चिकीर्षन्ति तेऽभिपूजिता भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—यो गृहस्थ पुरुष (वार्तस्वनसः) पवन के शब्द के समान जिनका शब्द है वे
(श्येनाः) बाज के समान पराक्रमी (स्वपूभिः) सोते हुए जहाँतु जगसिद्ध जपने पवित्र आचरणों के
साथ (मिथः) परस्पर (वपन्त) सोते (अभ्यसृधन्) और अभ्युपगम्य कर रहे हैं वे श्रेष्ठ देवर्षि वाले
होते हैं ॥ ३ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलुप्तोपमाकाङ्क्षार है—यो गृहस्थ परस्पर सत्याचरणानुष्ठान से
गम्भीर आश्रय वाले पराक्रमी होकर सब की उन्नति काया चाहते हैं वे पूजित होते हैं ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वान् किं कुर्यादित्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एतानि धीरो निरया चिकेत पृश्निर्धृषो मही जभार ॥ ४ ॥

एतानि । धीरः । निरया । चिकेतु । पृश्निः । यत् । ऊर्धः । मही ।
जभार ॥ ४ ॥

पदार्थः—(एतानि) (धीरः) मेधावी विद्वान् (निरया) निश्चितानि (चिकेत)
(पृश्निः) अन्तरिक्षमिव गम्भीराश्रयोऽस्तोभः (यत्) (ऊर्धः) दुरन्धाधारम् (मही)
पृथिवी (जभार) विभर्ति ॥ ४ ॥

अन्वयः—यो धीरः यदूर्धः पृश्निर्महो जभार तद्वदेतानि निरया चिकेत जानीयात्स
गृहभारं धर्तुं शक्नुयात् ॥ ४ ॥

भाषार्थः—अत्र वाचकलु०—यथा पृथिवी सूर्यश्च सर्वान् गृहान् विभर्ति तथैव
ये विद्वांसो निर्णीतान् सिद्धान्ताज्ञानन्ति ते सर्वत्र सत्कर्तव्या भवन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थ—जो (जीवः) बुद्धिमान् विद्वान् (वत्) जैसे (कथः) दुग्धपाशपुच्छ और (कुक्षिः) कन्धरिच के (मही) तथा पृथिवी (जमार) चारख करती है ऐसे जोम रहित निष्कम्प मग्गीर (पृथिवी) इन (निष्कम्प) विहित पदार्थों को जो (विवेक) जाने वह घर के भार को घर कहे ॥ ३ ॥

भाषार्थ—इस मन्त्र में वाचकसुतोपमाकहम है—जैसे पृथिवी और दुग्ध सब गृहों को चारख करते हैं ऐसे जो विद्वान् जन निर्बीज सिद्धान्तों को जयते हैं वे सर्वत्र सकार करने योग्य होते हैं ॥ ३ ॥

का प्रजा उत्तमेत्याह ।

कौन प्रजा उत्तम है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सा विट् सुवीरा मरुद्भिर्स्तु सनात्सहन्ती पुष्यन्ती नृम्यम् ॥ ४ ॥

सा । विट् । सुवीरा । मरुद्भिः । अस्तु । सनात् । सहन्ती । पुष्यन्ती ।
नृम्यम् ॥ ४ ॥

पदार्थ—(सा) (विट्) प्रजा (सुवीरा) शोभना वीरा यस्यां सा (मरुद्भिः) मनुष्यैः (अस्तु) (सनात्) सनातने (सहन्ती) सहनं कुर्वती (पुष्यन्ती) पुष्टं कारयित्री (नृम्यम्) धनम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—या सुवीरा विट् मरुद्भिः सनात् नृम्यं पुष्यन्ती पीडा सहन्ती वर्तते साऽस्माकमस्तु ॥ ४ ॥

भाषार्थ—सैव स्त्री धरा या ब्रह्मचर्येण समग्रा विद्या अधीत्य शूरवीरौस्तनयान् प्रसूते सहनशीला कोशिका भवति ॥ ४ ॥

पदार्थ—जो (सुवीरा) सुन्दर वीरों वाली (विट्) प्रजा (मरुद्भिः) मनुष्यों के साथ (सनात्) सनातन व्यवहार में (नृम्यम्) धन को (पुष्यन्ती) पुष्ट करानेवाली और पीडा को (सहन्ती) सहने वाली वर्तमान है (सा) वह हमारे लिये (अस्तु) होवे ॥ ४ ॥

भाषार्थ—जहाँ की भेद है जो ब्रह्मचर्य से समग्र विद्याओं को वह के शूरवीर पुत्रों को उत्पन्न करती है और वही सहनशील तथा कोश वाली होती है ॥ ४ ॥

पुनस्ता नार्यः कीदृशो भवेयुरित्याह ।

फिर वे स्त्री कैसी हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यामं येष्टाः शुभा शोभिष्ठाः श्रिया संमिश्रा ओजोभिर्मुद्राः ॥ ५ ॥

यामम् । येष्टाः । शुभा । शोभिष्ठाः । श्रिया । सम्मिश्राः । ओजोभिः ।

उज्ज्राः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(यामम्) ग्रहरं प्राप्तव्यं वा (वेष्टाः) अतिशयेन याताः (शुभा) शोभनेन (शोभिष्ठाः) अतिशयेन शोभायुक्ताः (धिया) धनेन (संमिश्राः) सम्यक् मिश्रत्वेन मिश्रिताः (ओजोभिः) पराक्रमदिभिः (उपाः) कठिनगुणकर्मस्वभावाः ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था वाः शुभा शोभिष्ठाः धिया संमिश्रा वेष्टा ओजोभिरुपाः सस्यो यामं प्रापणीयं यान्ति ताः गृहस्थैस्समाननीयाः ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे गृहस्था वाः राजा धियाआदिभिर्युक्ताः शोभमानाः प्रापणीयं सुखं प्रयच्छन्ति ताः पतिव्रताः स्त्रिय इव सुशोभनीयाः सततं कुरुत ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो जो (शुभा) शोभन शोभिष्ठाः) अतीव शोभायुक्त (धिया) धन के (संमिश्राः) कच्चे प्रकार मिश्रता के साथ मिश्री हुई (वेष्टाः) अतीव प्रयत्न होने और (ओजोभिः) पराक्रम आदि से (उपाः) कठिन गुण कर्म स्वभाव वाली होती हुई (यामम्) प्राप्त होने वाले व्यवहार को पहुँचती है वे गृहस्थों को याम करने योग्य हैं ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे गृहस्थो । जो राजाधर धन और कच्चादि पदार्थों से युक्त शोभनमान प्राप्त होने योग्य सुख को देते हैं उनको पतिव्रता स्त्रियों के समान सुन्दर शोभायुक्त निरन्तर करो ॥ ६ ॥

पुनः स्त्रियः कथं वर्तेरभित्याह ।

किं रत्नी कैसे वर्ते इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उग्रं च ओजः स्थिरा शर्वांस्यधो मरुद्भिर्गणस्तुविष्मान् ॥ ७ ॥

उग्रम् । वः । ओजः । स्थिरा । शर्वांसि । अध । मरुद्भिः । गणः ।

तुविष्मान् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उग्रम्) तेजस्वी (वः) युष्माकम् (ओजः) पराक्रमः (स्थिरा) स्थिराणि इदानी (शर्वांसि) वज्राणि (अध) अध । अध निपातत्वं चेति दीर्घः । (मरुद्भिः) उत्तमेमनुष्यैः (गणः) समूहः (तुविष्मान्) बलवान् ॥ ७ ॥

अन्वयः—ह स्त्रियः वो मरुद्भिस्सहोग्र ओजः स्थिरा शर्वांस्यध गणस्तुविष्मान् भवन्तु ॥ ७ ॥

भावार्थः—वा स्त्रियः स्वेषां पतीनां च वज्रं न ह्रासयन्ति तासां पुत्रपौत्रादिगणो बलवान् जायन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे स्त्रियो (वः) तुम्हारा (मरुद्भिः) उत्तम मनुष्यों के साथ (उग्रम्) तेजस्वी (ओजः) पराक्रम और (स्थिरा) स्थिर एवं (शर्वांसि) वज्र (अध) इस के अधः (गणः) समूह (तुविष्मान्) बलवान् हो ॥ ७ ॥

भावार्थः—जो स्त्रियाँ अपने पतिवों के वज्र को न क्षीण करातीं उनका पुत्र पौत्रादि समूह बलवान् होगा है ॥ ७ ॥

पुनर्गृहस्थः किं कर्म कुर्यादित्याह ।

फिर गृहस्थ कोन काम करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शुभ्रो वः शुष्मः कुष्मी मनांसि धुनिर्मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोः ॥ ८ ॥

शुभ्रः । वः । शुष्मः । कुष्मी । मनांसि । धुनिः । मुनिःऽव । शर्धस्य ।
धृष्णोः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(शुभ्रः) शुद्धः प्रशंसनीयः (वः) युष्माकम् (शुष्मः) बलयुक्तो देहः
(कुष्मी) क्रोधशीलानि (मनांसि) अस्तःकरणानि (धुनिः) कम्पनं श्लेषाकरणम्
(मुनिरिव) यथा मनमशीलो विद्वांस्तथा (शर्धस्य) बलयुक्तस्य (धृष्णोः) दृढस्य ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे गृहस्था वो युष्माकं धामिनेषु शुभ्रः शुष्मोऽस्तु धृष्टेषु कुष्मी
मनांसि सन्तु मुनिरिव शर्धस्य धृष्णोर्मुनिरिव वागस्तु ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्रोपमातद्वाक्यः—हे गृहस्थाः धेयैस्तद्वत्संधिं धृष्टैस्तद्वत्पृथग्भावं
रक्षन्ति ते बहुवर्त्तं भवन्ते ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे गृहस्थो (वः) युष्माकां धामिनेषु शुभ्रः (शुष्मः) प्रशंसनीय (शुष्मः) बलयुक्त
देह हो, दुष्टों में (कुष्मी) क्रोधशील (मनांसि) मन हो (मुनिरिव) मनमशील विद्वां के समान
(शर्धस्य) बलयुक्त वही (धृष्णोः) दृढ़ के (धुनिः) श्लेषा करने के समान वही हो ॥ ८ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमातद्वाक्य है—वो गृहस्थ जब श्रेष्ठों के साथ मिश्रण और दुष्टों के
साथ अलग होना सकते हैं वे बहुत बल पाते हैं ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युस्तित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सनेम्यस्मद्युयोतं दिद्युं मा वो दुर्मतिरिह प्रणङ्गनः ॥ ९ ॥

सनेमि । अस्मत् । युयोतं । दिद्युम् । मा । वः । दुःऽमतिः । इह ।
प्रणङ्क् । नः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सनेमि) पुरातनम् (अस्मत्) अस्माकं सखाणात् (युयोतं) पृथक्
कुरुत (दिद्युम्) प्रज्वलितं शलाकाम् (मा) (वः) युष्मान् (दुर्मतिः) दुष्टधीः (इह)
अस्मिन् गृहाश्रमे (प्रणङ्क्) प्रणाशयेत् (नः) अस्मान् ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः ! अस्मत्सनेमि दिद्युं युयोत यत इह वो युष्मान् नोऽस्मिँश्च
दुर्मतिर्मा प्रणङ्क् ॥ ९ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः यूयं सदा दुष्टाचारेभ्यो मनुष्येभ्यः पृथक् स्थित्वा शत्रुवत्
निवार्य वर्धमाना भवत ॥ ९ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो (चरमत्) हम से (सनेभि) पुराने (दिद्यम्) प्रवृत्त शक्त और
असह्य को (युयोत्) जलज करो जिससे (इह) इस गृहात्म्य व्यवहार में (वः) तुम लोगों को
और (नः) हम लोगों को (पुनर्नितः) पुनर्नित (मा) मत (प्रवृत्) नष्ट करावे ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे विद्वानो ! तुम सदा दुष्टकारी मनुष्यों से जलज रह कर और शत्रु-जल को
निवार के करते हुए होमो ॥ ५ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्रिया वो नाम हुवे तुराणाम् यत्पुनर्मरुतो वावशानाः ॥ १० ॥ २३ ॥

प्रिया । वः । नाम । हुवे । तुराणाम् । आ । यत् । पुपत् । मरुतः ।
वावशानाः ॥ १० ॥ २३ ॥

पदार्थ—(प्रिया) प्रियाणि कमनीयानि (वः) युष्माकम् (नाम) नामानि
(हुवे) प्रशंसामि (तुराणाम्) सद्यःकारिणाम् (आ) (यत्) वः (पुपत्) पुप्यति
(मरुतः) प्राण इव प्रिया विद्वांसः (वावशानाः) कामयमानाः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे वावशाना मरुतस्तुराणां वः प्रिया नामाहं हुवे वद्यः आतुपत् तं
मां च यूयं सत्कुरुत ॥ १० ॥

भावार्थ—ये सर्वेषां प्रियाचरणाः सुखं कामयमाना मनुष्या वर्तन्ते त एव
प्रियाणि सुखानि जयन्ते ॥ १० ॥

पदार्थ—हे (वावशानाः) कामना करते हुए (मरुतः) प्राण के समान प्यारे विद्वानो
(तुराणाम्) शीघ्र करने वालों (वः) आप लोगों के (प्रिया) मनोहर (नाम) नामों को मैं
(हुवे) प्रशंसता हूँ ज्यों-ज्यों उनकी प्रशंसा करता हूँ (यत्) जो (आ, पुपत्) अपने प्रकार लुप्त
होता है उस का और मेश सत्कार करो ॥ १० ॥

भावार्थ—जो सब के प्रियाचरण करने और सुख की कामना करने वाले मनुष्य वर्तमान हैं
वे ही प्रिय सुखों को पाते हैं ॥ १० ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

स्वायुधासं इष्मिणः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः शुभ्रममानाः ॥ ११ ॥

मुऽत्रायुधासः । इष्मिणः । सुऽनिष्काः । उत । स्वयम् । तन्वः ।
शुभ्रममानाः ॥ ११ ॥

पदार्थः—(स्वायुधासः) शोभनान्यायुधानि येषाम्ते (इधियः) इच्छायादि-
शुकाः (सुनिष्काः) शोभनानि निष्काणि सौवर्णानि येषां ते (उत) (स्वयम्) (तन्वः)
शरीराणि (शुभमानाः) शोभमानाः ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ये स्वायुधास इधियः सुनिष्का उत स्वयं तन्वः
शुभमानास्सन्ति त एव विजयप्रशंसे प्राप्नुवन्ति ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये धनुर्वेदमधीत्यागोगशरीरा युद्धविद्याकुशलास्सन्ति त एव धन-
धान्ययुक्ता भवन्ति ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (स्वायुधासः) अपने इधियारी वाले (इधियः) इच्छा और
कषादि पदार्थों से युक्त (सुनिष्काः) जिन के सुन्दर सुवर्ण के गहने विद्यमान (उत) और (स्वयम्)
आप (तन्वः) शरीरों की (शुभमानाः) शोभा करते हुए वर्तमान हैं वे ही विजय और पराजय को
करते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो धनुर्वेद को पद के आसोज्य युक्त शरीर और युद्ध विद्या में कुशल हैं वे ही
अन्यथा युक्त होते हैं ॥ ११ ॥

केऽत्र संसारे पवित्रा जायन्त इत्याह ।

कीन इस संसार में पवित्र होते हैं इस शिष्य को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

शुचीं वो हव्या मरुतः शुचीनां शुचिं हिनोम्यध्वरं शुचिभ्यः ।

ऋतेन सत्यमृतसाप आयुःशुचिजन्मानः शुचयः पावकाः ॥ १२ ॥

शुची । वो । हव्या । मरुतः । शुचीनाम् । शुचिम् । हिनोमि । अध्वरम् ।
शुचिभ्यः । ऋतेन । सत्यम् । ऋतःसापः । आयन् । शुचिजन्मानः । शुचयः ।
पावकाः ॥ १२ ॥

पदार्थः—(शुची) शुचीनि पवित्राणि (वः) युष्माकम् (हव्या) वातुमावातु-
मर्हाणि (मरुतः) मरुतधर्मास्तो मनुष्याः (शुचीनाम्) पवित्राचारालाम् (शुचिम्)
पवित्रम् (हिनोमि) वर्धयामि (अध्वरम्) अहिसनीषं यज्ञम् (शुचिभ्यः) पवित्रेभ्यो
विद्वद्भ्यः पदार्थेभ्यो वा (ऋतेन) यथायथेन (सत्यम्) अभ्यभिचारि नित्यम्
(ऋतसापः) ये ऋतेन सपन्ति प्रतिज्ञां कुर्वन्ति ते (आयन्) आगच्छन्ति प्राप्नुवन्ति
(शुचिजन्मानः) पवित्रजन्मवन्तः (शुचयः) पवित्राः (पावकाः) वह्नय इव
वर्तमानाः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे पावका इव शुचयः शुचिजन्मान ऋतसापो मरुतः शुचीनां वो
यानि शुची हव्यास्सन्ति तेभ्यः शुचिभ्यः शुचिमृतेन सत्यमध्वरं व आर्येस्तानहं हिनोमि
त मां सर्वे वर्धयत ॥ १२ ॥

भावार्थः—येषां प्राक्कर्मोक्तं पुण्यात्मकानि सन्ति त एव पवित्रजन्मानोऽप्येषां येषां वर्तमाने धर्माश्चरन्तानि सन्ति ते पवित्रजन्मानो भवन्ति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (वाचकः) अग्नि के समान जगत् सहित वर्तमान (शुक्लः) पवित्र (शुचिजन्मानः) पवित्र जन्म वाले (जलसायः) जो सत्य से प्रतिज्ञा करते हैं वह (मरुतः) मरुत-जनों मनुष्यों (शुचीनाम्) पवित्र साधारण करने वाले (वः) तुम लोगों के जो (शुची) पवित्र (इत्या) देने देने योग्य वस्तु वर्तमान हैं वन (शुचिभ्यः) पवित्र मनुष्यों से वा पवित्र विद्वानों से (शुचिम्) पवित्र को और (जलेन) यथार्थ भाव से (सत्यम्) सत्यभिचारी भित्त (अध्वरम्) व मरुत करने योग्य व्यवहार को (चाचन्) जो प्राप्त होते हैं उन्हें (द्विनोमि) बघाता हूँ इस मुझे सब बघावें ॥ १२ ॥

भावार्थः—जिनके पिछले काम पुण्यरूप हैं वे ही पवित्र जन्म वाले हैं अथवा जिनके वर्तमान में कर्मपुण्य साधारण हैं वे पवित्रजन्मा होते हैं ॥ १२ ॥

पुनर्योद्धारः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर योद्धा कैसे हो इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अमेरुषा मरुतः स्वादयो वो वर्यः सु रुक्मा उपशिथ्र्याणाः ।

वि विद्युतो न वृष्टिभिः रुक्षाना अनु स्वधामायुधैर्यच्छमानाः ॥ १३ ॥

अमेरुषु । आ । मरुतः । स्वादयः । वः । वर्यः । सु । रुक्माः । उपशि-
थ्र्याणाः । वि । विद्युतः । न । वृष्टिभिः । रुक्षानाः । अनु । स्वधाम् ।
आयुधैः । यच्छमानाः ॥ १३ ॥

पदार्थः—(अमेरुषु) मुजमूठेषु (आ) (मरुतः) वायव इव वलिष्ठा मनुष्याः (काश्यः) ये काश्नन्ति ते (वः) युष्माकम् (वर्यः सु) इदमदेशेषु (रुक्माः) देदीप्यमानाः (उपशिथ्र्याणाः) ये उपश्रयन्ति ते (वि) (विद्युतः) स्तनयित्तवः (न) इव (वृष्टिभिः) (रुक्षानाः) रोजमानाः (अनु) (स्वधाम्) अन्नम् (आयुधैः) शस्त्रास्त्रैः युद्धसाधनैः (यच्छमानाः) निग्रहीतारः ॥ १३ ॥

अन्वयः—हे मरुतो ये उपशिथ्र्याणा वस्तु सु रुक्माः स्वादयो वृष्टिभिविद्युतो नानु स्वधां वि रुक्षाना आयुधैश्शत्रून् यच्छमानाः तेषां योऽग्नेषु बलमा वर्तते ते भवन्तो विजयिनो भवन्ति ॥ १३ ॥

भावार्थः—अज्ञोश्मान् हारः—हे शूरवीर मनुष्या यथा विद्युतो वृष्टिभिस्सदैव प्रकाशन्ते तथैव त्वं शस्त्रास्त्रे प्रकाशय्यं स्वशरीरबलं वर्धयित्वा समसेनामुपश्रित्य शत्रून् निगृहीत ॥ १३ ॥

पदार्थ—हे (महतः) पवनों के समान बलिह मनुष्यों ! जो (उपशिषिवाणाः) समीप सेवने वाले (वचःसु) इद्यों में (कन्याः) देदीप्यमान (श्वदधः) भक्ष्य करते हैं (बुद्धिभिः) कर्माओं से जैसे (विद्युतः) बिजुली (वः) बैसे (अनु, स्वधाम्) अनुकूल वज्र को (वि, लक्षणा.) प्रदीप्त करते हुए (आयुधैः) शस्त्र और वज्र युद्ध के साधनों से शत्रुओं को (वन्द्यमानाः) पराजय देने वाले वज्र (वः) आप की (अंसेषु) सुजाओं की मुखों में वज्र (वा) सब ओर से वर्तमान हैं वे आप लोग विजय प्राप्त होने वाले होते हैं ॥ १३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमाककार है—हे दूरवीर पुरुषों ! जैसे बिजुली कर्माओं के साथ ही प्रकाशित होती है वैसे ही आप लोग शस्त्र और वज्रों से प्रकाशित होओ और अपने शरीर वज्र को बढ़ाके और उन्नत सेवा का आशय लेकर शत्रुओं को पराजय देओ ॥ १३ ॥

पुनर्मनुष्यैः किं कर्तव्यमित्याह ।

किं मनुष्यों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

प्र बुध्न्या व ईरते महोसि प्र नामानि प्रयज्यवस्तिरध्वम् ।

सहस्रियं दम्यं भागमेतं गृहमेधीयं मरुतो जुषध्वम् ॥ १४ ॥

प्र । बुध्न्याः । वः । ईरते । महोसि । प्र । नामानि । प्रयज्यवः । तिरध्वम् ।

सहस्रियम् । दम्यम् । भागम् । एतम् । गृहमेधीयम् । मरुतः । जुषध्वम् ॥ १४ ॥

पदार्थ—(प्र) (बुध्न्याः) बुध्न्येऽन्तरिक्षे भवा मेधाः (वः) युष्माकम् (ईरते) प्राप्नुवन्ति (महोसि) (प्र) (नामानि) (प्रयज्यवः) प्रकर्षेण संगन्तारः (तिरध्वम्) शत्रुणमुल्लाङ्घयन् (सहस्रियम्) सहस्रेषु भवं (दम्यम्) दमनीयम् (भागम्) भजनीयम् (एतम्) (गृहमेधीयम्) गृहमेधे गृहस्थ शुद्धे व्ययहारे भवम् (मरुतः) वायव इव (जुषध्वम्) सेवध्वम् ॥ १४ ॥

अन्वयः—हे मरुतः ! प्रयज्यवो यूयं ये वो महोसि नामानि बुध्न्याः प्रेरते तैः शत्रून् प्रतिरध्वमेतं सहस्रियं दम्यं गृहमेधीयं भागं जुषध्वम् ॥ १४ ॥

भावार्थ—अत्र वाचकलुप—हे गृहस्था यथा मेधाः पृथिवीं सेवन्ते तथैव भवन्तः प्रजाः सेवध्वम् शत्रून्निवार्यातुलसुखं प्राप्नुत ॥ १४ ॥

पदार्थ—हे (मरुतः) पवनों के समान (प्रयज्यवः) उन्नत संग करने वाली तुम जो (वः) तुम लोगों के (महोसि) बड़े बड़े (नामानि) नामों को (बुध्न्याः) अन्तरिक्ष में उत्पन्न हुए मेध (प्रेरते) प्रेरते) प्रेर होते हैं उससे शत्रुओं के (प्रतिरध्वम्) वज्र को उल्लाङ्घन करो (एतम्) इस (सहस्रियम्) हजारों में हुए और (दम्यम्) शान्त करने योग्य (गृहमेधीयम्) घर के शुद्ध व्ययहार में हुए (भागम्) सेवन करने योग्य विषय को (जुषध्वम्) सेवो ॥ १४ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलुपमाककार है—हे गृहस्थों ! जैसे मेध पृथिवी को ललित है वैसे ही आप लोग प्रजा जनों को सेवो और शत्रुओं की निवृत्ति कर अनुल सुख पाओ ॥ १४ ॥

पुनस्ते मनुष्याः कीदृशा जायेरभिग्याह ।

फिर वे मनुष्य कैसे प्रसिद्ध हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यदि स्तुतस्य मरुतो अधीधेस्था विप्रस्य वाजिनो हवीमन् ।

मच्चू रायः सुवीर्यस्य दात नू चिन्मन्य आदभद्रावा ॥ १५ ॥ २४ ॥

यदि । स्तुतस्य । मरुतः । अधीध । इत्था । विप्रस्य । वाजिनः ।
हवीमन् । मच्चू । रायः । सुवीर्यस्य । दात । नू । चित् । यम् । अन्यः ।
आदभत् । अरावा ॥ १५ ॥ २४ ॥

पदार्थः—(यदि) (स्तुतस्य) (मरुतः) वायव इव (अधीध) (इत्था) अमेन
प्रकारेण (विप्रस्य) मेधाविनः (वाजिनः) वेगयुक्तस्य (हवीमन्) हवींषि दातव्यानि
वस्तुनि विद्यन्ते यस्मिन् तस्मिन् (मच्चू) सद्यः । अत्र कश्चित्तुवेति दीर्घः । (रायः)
धनस्य (सुवीर्यस्य) शोभन वीर्यं यस्मात्तस्य (दात) दत्त (नू) शीघ्रम् । अत्र
कश्चित्तुवेति दीर्घः । (चित्) अपि (यम्) (अन्यः) (आदभत्) हिंस्यात् (अरावा)
अदाता अवहनो वा ॥ १५ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यदि स्तुतस्य वाजिनो विप्रस्य हवीमन्निग्याह मच्चूअधीध
सुवीर्यस्य रायो दात चिन्मि यमन्तोऽप्यस्य म्वादभत् तर्हि किं किं चिमर्शनं न
जायेत ॥ १५ ॥

भावार्थः—ये विदुषः सकाशादधीयन्ते ते समर्था भूत्वा धनस्याभिगो जायन्ते ॥ १५ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवनो क समान वलमान मनुष्यो (यदि) यदि (स्तुतस्य) प्रशंसित
(वाजिनः) वेगयुक्त (विप्रस्य) मेधावी जन के (हवीमन्) जिस में देने योग्य वस्तु विद्यमान उस
व्यवहार में (इत्था) इस प्रकार से (मच्चू) शीघ्र (अधीध) स्मरण करो (सुवीर्यस्य) शीघ्र शक्ति
के सम्बन्ध में शुभ वीर्य होता उस (रायः) धन को (दात) देको (चित्) और (यम्) जिसको
(अन्यः) अन्य (अरावा) न देने काका जन (नू) शीघ्र (आदभत्) नष्ट करे तो क्या क्या विचार
न हो ॥ १५ ॥

भावार्थः—जो विद्वान् के समीप से पढ़ते हैं वे समर्थ अर्थात् विद्यासम्पन्न हो धनपति होते
हैं ॥ १५ ॥

पुनस्ते राजजनाः कीदृशा भवेयुस्तियाह ।

फिर वे राजजन कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अन्यासो न ये मरुतः स्वर्जो यच्छहस्रो न शुभयन्त मयीः ।

ते हर्म्येष्ठाः शिशवो न शुभ्रा वत्सासो न प्रकोळिनः पयोधाः ॥ १६ ॥

अत्यासः । न । पे । मरुतः । सुऽअर्चः । यक्षऽहर्षः । न । शुभयन्तः ।
मर्याः । ते । इम्येऽस्थाः । शिरोवः । न । शुभाः । वत्सासः । न । मऽकीर्तिनः ।
पयोऽधाः ॥ १६ ॥

पदार्थः—(अत्यासः) येऽनम्यध्वान् व्याप्नुवन्ति ते (न) इव (पे) (मरुतः)
वायव इव बलिष्ठा मनुष्याः (इवञ्च) ये सुष्ठुवञ्चन्ति गच्छन्ति ते (यक्षदशः) ये यक्षान्
पूजनीयान् पश्यन्ति ते (न) इव (शुभयन्तः) शुभ इवाचरन्ति (मर्याः) मनुष्याः (ते)
(इम्येष्टाः) ये इम्ये तिष्ठन्ति ते (शिरोवः) बालकाः (न) इव (शुभाः) शुभाः
(वत्सासः) सद्योजाता वत्सा (न) इव (मकीर्तिनः) प्रकृष्टा कीर्ति विद्यते येषां ते
(पयोधाः) ये पयांसि स्वगतानि दधति ते ॥ १६ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ये मर्या अत्यासो न इवञ्चः पयोधा मरुत इव गतिमन्तो
बलिष्ठा यक्षदशो न इम्येष्टाः शिरोवो न शुभा वत्सासो न मकीर्तिनः सन्तः शुभयन्त
ते कृतकार्या भवन्ति ॥ १६ ॥

भावार्थः—अथोपमाकद्वारः—ये शूरवीरा अभवद्भगवन्तः कस्याणुदष्टिब-
त्समीक्षकाः शिशुरस्यसलस्वभावा वत्सवक्त्रक्रीडाकर्तारः वायुवत्सामग्री-रा राजावप्यो
वीरास्सन्ति त एव विजयप्रतिष्ठे सततं लभन्ते ॥ १६ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (पे) जो (मर्या) मरुतवर्मा मनुष्य (अत्यासः) मार्ग को व्याप्त होते
हुओं के (न) समान (स्वञ्चः) सुन्दरता से जाने (पयोधाः) जो बलों को धारण करने वाले
(मरुतः) पक्षों के समान निरन्तर आकाश वाले बलिष्ठ (यक्षदशः) जो पूजन करने योग्यों को देखते
हैं उनके (न) समान (इम्येष्टाः) कठारियों पर स्थिर होने वाले (शिरोवः) बालकों के (न)
समान (शुभाः) शुद्ध सुन्दर (वत्सासः) लीला उपरान्त हुए बच्चों के (न) समान (मकीर्तिनः)
जन्मे प्रकाश लेख वाले होते हुए (शुभयन्तः) उद्यम के समान आचरण करते हैं (ते) वे कृतकार्य
होते हैं ॥ १६ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमा कह्य है—जो शूरवीर घोड़े के समान वेग वाले, जल्दी दृष्टि
वाले के समान देखने वाले, बालकों के समान लीले स्वभाव वाले, बच्चों के समान खेल करने वाले,
पक्षों के समान पक्षियों के धारण करने वाले राजा यदि वीर मन हैं वे ही विजय वीर प्रतिष्ठा को
निरन्तर पाते हैं ॥ १६ ॥

पुनः के राजजनाः श्रेष्ठाः सन्तीत्याह ।

फिर कौन राजजन श्रेष्ठ हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

वशास्पन्तो नो मरुतो मृळन्तु वरिचस्पन्तो रोद्रसी मुमेके ।

आरे गोहा नृहा वधो वो अस्तु मुमेभिर्स्मे वंसवो नमस्वम् ॥ १७ ॥

दृशस्यन्तः । नः । मरुतः । मृच्छन्तु । वरिवस्यन्तः । रोदसी इति ।
सुमेके इति सुमेके । आरे । गोऽहा । नृऽहा । वधः । वः । अस्तु । सुम्नोभिः ।
अस्मे इति । वसवः । नमध्वम् ॥ १७ ॥

पदार्थः—(दृशस्यन्तः) वनयन्तः (नः) अस्मान् (मरुतः) प्राण इव (मृच्छन्तु)
सुखयन्तु (वरिवस्यन्तः) परित्वरन्त (रोदसी) यावापृथिवी (सुमेके) सुखकवे
(आरे) दूरे (गोहा) यो गां इति (नृहा) यो नर इति (वधः) इति येन सः (वः)
युष्माकम् (अस्तु) (सुम्नोभिः) सुप्तैः (अस्मे) अस्मान् (वसवः) वासयितारः
(नमध्वम्) ॥ १७ ॥

अन्वयः—हे वीरा मरुत इव दृशस्यन्तस्सुमेके रोदसी वरिवस्यन्तो नो मृच्छन्तु
नो युष्माकमारे गोहा नृहा वधोऽस्तु वसवो यूयं सुम्नोभिस्समे नमध्वम् ॥ ७ ॥

भावार्थः—अथ वाचकतु०—त एव राजजन उक्तमाहसन्ति ये श्रेष्ठान्सुखयित्वा
पुणान् अन्त्याभासत्वा पुष्टैर्बुधैर्भर्ताति ॥ १७ ॥

पदार्थः—हे वीरो (मरुतः) गाँवों के समान (दृशस्यन्तः) वन काटे और (सुमेके) वन
से वन बाहे (रोदसी) आकाश और पृथिवी को (वरिवस्यन्तः) देखते हुए वन (वः) इन लोगों
को (मृच्छन्तु) सुख देवें और (नः) तुम्हारे (आरे) दूर देश में (गोहा) नो हजारा (नृहा) और
सबका हजारा (वधः) वह दोनों जिससे मारते हैं वह (अस्तु) दूर हो जाय (वसवः) मित्र
दिशाने वाले तुम लोग (सुम्नोभिः) सुप्तों के साथ (अस्मे) हम लोगों को (नमध्वम्) नमो ॥ १७ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकस्तोत्रमात्रकार है—वे ही राजजन उक्त हैं जो श्रेष्ठों को
सुख देकर दुष्टों को मारते हैं और गाँव लोगों को वन के दुष्टों में डग डोले हैं ॥ १७ ॥

पुनस्ते कीदृशं भवेयुरित्याह ।

फिर वे राजजन कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ वो होता जोहवीति ससः सत्राचीं राति मरुतो गुणानः ।

य ईवतो वृषणो अस्ति गोपाः सो अद्र्यावी हवते वं उकथैः ॥ १८ ॥

आ । वः । होता । जोहवीति । ससः । सत्राचीम् । रातिम् । मरुतः ।
गुणानः । यः । ईवतः । वृषणुः । अस्ति । गोपाः । सः । अद्र्यावी । हवते ।
वः । उकथैः ॥ १८ ॥

पदार्थः—(आ) समस्ताम् (वः) युष्मान् (होता) दाता (जोहवीति) भूशमा-
ह्वयति (ससः) मिषयः (सत्राचीम्) या सत्रा सत्यमञ्जलि आपयति ताम् (रातिम्)
रात्रिम् (मरुतः) वायव इव मनुष्याः (गुणानः) स्तुवन (वः) (ईवतः) लज्जितः

वृषणः) वृष्टिकस्य (अस्ति) (गोपाः) रत्नकः (सः) (अद्वयायी) छत्रकपटादि-
रहितः (हवते) आह्वयति (व) युष्मन् (उच्यते) वत्तमहं वचनैः ॥ १८ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यो गृणान सत्तोऽद्वयायी होता ईवतो वृषणो यो युष्माना-
जोहवीति सत्राचीं रानि ददाति गोपा अस्ति उच्यते हवते स उत्तमोऽस्तीति
विजानीत ॥ १८ ॥

भावार्थः—यो राजादिर्जनो भवता सवस्य रत्नकः मायादिदोष-हितः सत्य-
विद्याप्रदाता सत्यमाहकोऽस्ति स एवात्र प्रशंसितो वर्तते तमेवोत्तमं मनुष्यं
विजानन्तु ॥ १८ ॥

पदार्थः—हे (मरुत) एवनों के तुल्य मनुष्यों (वः) जो (गृणानः) स्तुति करता
(सः) बैठा हुआ (अद्वयायी) छत्र कपट आदि से रहित (होता) देने वाला (ईवतः) जाते हुए
(वृषणः) वर्षा करने वाले के सम्बन्ध में (वः) तुम लोगों को (आ, जोहवीति) निम्नतर बुद्धात्ता
(सत्राचीम्) जो सत्य को देती है उस रानिम्) दान को देता और (गोपाः) रक्षा करने वाला
(अस्ति) है तथा (उच्यते) कहने योग्य वचनों से (वः) तुम लोगों को (हवते) बुझता है वह
वचन है इस को जानो ॥ १८ ॥

भावार्थः—जो राजा आदि जन अभय देने और सब को रक्षा करने वाला, छत्र कपट आदि
रहित, सत्यविद्या दाता और सत्य माहक है वही वही प्रशंसित वर्तमान है उसी को मनुष्य वचन
जानें ॥ १८ ॥

पुनस्ते कीदृशा भवेयुरित्यह ।

फिर वे कैसे हों इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे तुरं मरुतो रामयन्तीमे सहः सहस आ नमन्ति ।

इमे शंसं वनुष्यतां नि पान्ति गुरु द्वेषो अरुपे दधन्ति ॥ १९ ॥

इमे । तुरम् । मरुतः । रामयन्ति । इमे । सहः । सहसः । आ । नमन्ति ।

इमे । शंसम् । वनुष्यतः । नि । पान्ति । गुरु । द्वेषः । अरुपे । दधन्ति ॥ १९ ॥

पदार्थः—(इमे) (तुरम्) शीघ्रम् (मरुतः) वायव इव (रामयन्ति) (इमे)
(सहः) बलम् (सहसः) बलान् (आ) (नमन्ति) (इमे) (शंसम्) प्रशंसकम्
(वनुष्यतः) कुप्यतः । वनुष्यतीति कुप्यतिकर्मा । निघ्न० २ । १२ । (नि) (पान्ति) रक्षन्ति
(गुरु) भारवत् (द्वेषः) अप्रीतिम् (अरुपे) अलगोचकाय (दधन्ति) ॥ १९ ॥

अन्वयः—हे राजन् ! य इमे मरुतस्तुरं रामयन्तीमे सहसस्सह आ नमन्तीमे
वनुष्यतः शंसं नि पान्त्यरुपे द्वेषो गुरु दधन्ति स्तांस्त्वं सततं सकृद्रक्ष ॥ १९ ॥

भावार्थः—हे राजन् ! तेनां सुशिक्ष्य सद्यो व्यूह्य वन्निष्ठानपि शत्रून् विजित्योत्तमान्
संरक्ष्य वृष्टे द्वेषं विदधति ते त्वया सत्कर्तव्याः सन्ति ॥ १९ ॥

पदार्थ—हे राजा को (इमे) वे (मरुतः) पक्षों के समान (तुष्टम्) क्षीम (समन्वित) सम्यक् कराते (इमे) यह (सकसः) बल से (सहः) बल को (आ, मन्वित) लक्ष और से भजते (इमे) यह (अनुप्यता) कोष करने वाले की (संतम्) मरुत्ता करने वाले को (नि, पान्ति) निरन्तर बलसे और (करुते) पूरा रोष करने वाले के द्विप (द्वेचः) द्वैर (शुभ) बहुष (वधन्ति) धारण करते हैं उन का आय निरन्तर सत्कार करो ॥ १६ ॥

भाषार्थ—हे राजा ! जो सेवा को अपनी शिवा देकर क्षीम विशेष रचना कर बड़ी शक्तियों को भी क्षीत वस्तुओं की रक्षा कर दुष्टों में द्वेष फैलाते हैं वे तुम को सत्कार करने चाहियें ॥ १६ ॥

पुनस्ते राजभनाः कीदृशा भवन्तीत्याह ।

फिर वे राजजन कैसे होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे रधं चिन्मरुतो जुनन्ति भूमिं चिद्यथा वसवो जुषन्त ।

अप बाधध्वं वृषणस्तमांसि धत्त विरवं तनयं लोकमस्मे ॥ २० ॥ २५ ॥

इमे । रधम् । चित् । मरुतः । जुनन्ति । भूमिम् । चित् । यथा । वसवः । जुषन्त । अप । बाधध्वम् । वृषणः । तमांसि । धत्त । विश्वम् । तनयम् । लोकम् । अस्मे इति ॥ २० ॥ २५ ॥

पदार्थ—(इमे) (रधम्) समृद्धिमन्तम् (चित्) अपि (मरुतः) वायव इव मनुष्याः (जुनन्ति) भ्रैरयन्ति (भूमिम्) भ्रमणशीलम् (चित्) अपि (यथा) (वसवः) वासयितारः (जुषन्त) सेवन्ते (अप) (बाधध्वम्) (वृषणः) वज्रिष्ठाः (तमांसि) रात्रिरिव वर्तमानान् दुष्टान् जनान् (धत्त) (विश्वम्) सर्वम् (तनयम्) विस्तीर्णशुभगुणकर्मस्वभावम् (लोकम्) अपत्यम् (अस्मे) अस्मासु ॥ २० ॥

अन्वयः—हे वृषणो वसवो यूयं यथेमे मरुतो रधं चित् जुनन्ति भूमिं चित् जुषन्त तथा यूयं सूर्यस्तमांसीव शत्रूनप बाधध्वमस्मे विश्वं तनयं लोकं धत्त ॥ २० ॥

भाषार्थ—अत्रोपमा—यथा प्राणायामादिभिः सुसाधिता वायवस्समृद्धिं कुपथ्येन सेविता दारिद्र्यं च जनयन्ति तथैव सेविता विद्वांसो राज्यद्विमपमानिता राज्यभङ्गं जनयन्ति सुशिक्ष्य सत्कृत्य रक्षिताः शूरवीरा यथा शत्रूनपबाधन्ते तथा वर्तिस्था प्रजासूक्तमान्यपत्यानि राजजना नयन्तु ॥ २० ॥

पदार्थ—हे (वृषणः) वज्रिष्ठो (वसवः) निवास कराने वाले तुम (यथा) जैसे (इमे) यह (मरुतः) पक्षों के समान वर्तमान (रधम्) समृद्धिमान् (चित्) ही को (जुनन्ति) भ्रैरया करता है और (भूमिम्) भ्रमने वाले को (चित्) ही (जुषन्त) सेवते हैं वैसे और जैसे सूर्य जन्म-कारों को वैसे (तमांसि) रात्रि के समान वर्तमान दुष्ट शत्रुओं को (अप, बाधध्वम्) अत्यन्त बाधा

देखो और (जसे) हम लोगों में (बिचह) समस्त (तबबह) विस्तारयुक्त शुभ गुण की स्थापना
करो (लोकम्) संतान को (बच) बरख करो ॥ २० ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकहस्तोपकाङ्क्षक है—जैसे मायावामादिकों से अच्छे सिद्ध
किये हुए पवन समृद्धि और कुपव्य से सेवन किये इन्द्र [ज] को उत्पन्न करते हैं ऐसे ही सेवन किये
हुए विद्वान् राजा की कद्रि और अपमान किये हुए धर्म का भङ्ग उत्पन्न करते हैं, अच्छी निचा दिये
और साकार कर रहा किये हुए शूरवीर जैसे शत्रुओं को बध करते हैं ऐसे बर्तकर प्रजाजनों में उत्तम
संतान राजजन उत्पन्न करावें ॥ २० ॥

पुनर्मनुष्याः कीदृशा भवन्तीत्याह ।

फिर मनुष्य कैसे होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मा वो दात्रान्मरुतो निरराम वा पञ्चादध्म रथ्यो विभागो ।

आ नः स्पाहै भजतन वसव्ये यदी सुजातं वृषणो वो अस्ति ॥ २१ ॥

मा । वः । दात्रात् । मरुतः । निः । अराम । मा । पञ्चात् । दध्म ।
रथ्यः । विभागो । आ । नः । स्पाहै । भजतन । वसव्ये । यत् । ईम् ।
सुजातम् । वृषणः । वः । अस्ति ॥ २१ ॥

पदार्थः—(मा) (वः) युष्माक् (दात्रात्) दानात् (मरुतः) वायव इव
मनुष्याः (निः) नितराम् (अराम) (मा) (पञ्चात्) (दध्म) गच्छेम । कथ्यतीति
गतिकम्पौ । निघ्न० । २ । १४ । (रथ्यः) बहुत रथा विद्यन्ते वेवां से (विभागे) विभज्यन्ति
तस्मिन् तस्मिन् व्यवहारे (आ) (नः) कस्मात् (स्पाहै) स्पृहणीये (भजतन)
सेवध्वम् । अत्र संहितावामिति दीर्घः । (वसव्ये) वसुधु इव्येषु भवे (यत्) (ईम्)
सर्वतः (सुजातम्) सुन्दर प्रसिद्ध सुख (वृषणः) (वः) युष्माकम् (अस्ति) ॥ २१ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यथा वयं वो दात्राम्मा निरराम हे रथ्यो वयं पञ्चाम्मा दध्म
हे वृषणो वो यत्सुजातमस्ति तस्मिन् वसव्ये स्पाहै विभागे यूयं नोऽस्मान्मीमा
भजतन ॥ २१ ॥

भावार्थः—मनुष्याः सदैव विद्वद्भ्यो देवात्सत्यासत्ययोर्विभागात्पृथङ्मा भवन्तु
यत्किञ्चिदपि भेष्टं सुखं भवेत्तत्सर्वस्मै निवेदयन्तु ॥ २१ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पवनो के समान मनुष्यो जैसे हम लोग (वः) तुम को (दात्रात्)
दान से (मा) मत (निरराम) अलग करें हे (रथ्यः) बहुत रथों वाली हम लोग (पञ्चात्)
पीछे से (मा, दध्म) मत आवें हे (वृषणः) वनों काने वाली (वः) तुम्हारा (यत्) जो
(सुजातम्) सुन्दर प्रसिद्ध सुख (अस्ति) है वस (वसव्ये) इन्हीं में हुए (स्पाहै) इच्छा करने

बोध्य (विजयो) विभाग जिसमें कि बांटे हैं उस में द्रुम (क) इन दोनों को (ईद) जब ओर से (जा, मजतम) जन्मे प्रकार सेवो ॥ २१ ॥

भावार्थ—मनुष्य सदैव विद्वानों के सिने देवे बोध्य कलाकला व्यवहार से जगता न होवें जो द्रुम भी वल्लभ सुख हो उसको सब के सिने भिद्येव करें ॥ २१ ॥

पुनस्ते वीराः कीदृशा मनेयुरित्याह ।

फिर वे वीर कैसे हों इस विषय को जगले मन्त्र में कहते हैं ।

सं यद्धनन्त मन्युभिर्जनासः शूरा यद्भीषोर्बधीषु विक्षु ।

अथ स्मा नो म तो रुद्रियासस्त्रातारो भूत पुतनासुर्यः ॥ २२ ॥

संयत् । हनन्त । मन्युभिः । जनासः । शूराः । यद्भीषु । ओर्बधीषु ।
विक्षु । अथ । स्म । ना । मरुतः । रुद्रियासः । त्रातारः । भूत । पुतनासु ।
अर्यः ॥ २२ ॥

पदार्थः—(संयत्) (हनन्त) अस्ति (मन्युभिः) क्रोधादिभिः (जनासः)
जनाः प्रसिद्धाः (शूराः) निर्भयाः (यद्भीषु) मदतीषु (ओर्बधीषु) (विक्षु) प्रजासु
अ (अथ) अथ (स्मा) एव । अथ निरुतत्वे चेति दीर्घः । (नः) युष्माकम् (मरुतः)
बायव इव मनुष्याः (रुद्रियासः) रुद्र इवाचरन्तः (त्राताः) रक्षकाः (भूत) मरुत
(पुतनासु) शूरवीरमनुष्यसेनासु (अर्थः) स्वामी ॥ २२ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यद्ये रुद्रियासो जनासः शूरा मनुष्या मन्युभिरशुभूद संयत्
हनन्ताश्च यद्भीषोर्बधीषु विक्षु पुतनासु स्म नस्मातारो भूत यो युष्माकमर्थः स्वामी
तस्यापि त्रातारो भवत ॥ २२ ॥

भावार्थः—ये वीराः शत्रूणां हन्ताः प्रजानां रक्षकाः महीबधीषु चतुरास्सन्ति
तान् स्वामी राजा प्रीत्या रक्षेत् ॥ २२ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) एवनों के समान (यत्) जो (रुद्रियासः) रुद्र के समान आचरण
करने वाले (जनासः) प्रसिद्ध (शूराः) निर्भय मनुष्यो (मन्युभिः) क्रोधादिकों से शत्रुओं को
(संयत्) संग्राम में (हनन्त) मारिये (अथ) इसके अनन्तर (यद्भीषु) बहुत बड़ी (ओर्बधीषु)
ओर्बधीषों में और (विक्षु) प्रजाओं में (पुतनासु) शूरवीरों की सेनाओं में (एव) निमित्त (नः)
हमारे (त्रातारः) रक्षा करने वाले (भूत) हमारे जो (यः) युष्मारा (अर्थः) स्वामी है उसकी
भी रक्षा करन वाले हमारे ॥ २२ ॥

भावार्थः—जो वीर जन शत्रुओं को मारने वाले प्रजाओं के रक्षक और बड़ी बड़ी ओर्बधीषों
में चतुर हैं उनको स्वामी राजा प्रीति से रक्षें ॥ २२ ॥

पुनस्ते मनुष्याः किं किं कुर्युस्त्विहा ।

फिर वे मनुष्य क्या क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

भूरिं चक्र मरुतः पित्र्याणुकथानि या वः शस्यन्ते पुरा चित् ।
मरुद्भिः पृतनासु साळहा मरुद्भिरित्सनिता वाज्रमवी ॥ २३ ॥

भूरि । चक्र । मरुतः । पित्र्याणि । उक्तानि । या । वः । शस्यन्ते ।
पुरा । चित् । मरुद्भिः । उग्रः । पृतनासु । साळहा । मरुद्भिः । इत् ।
सनिता । वाज्रम् । अवी ॥ २३ ॥

पदार्थः—(भूरि) बहुत (चक्र) कुर्वन्ति (मरुतः) वायुवद्वर्तमाना मनुष्याः
(पित्र्याणि) पितृणां सेवनादीनि (उक्तानि) प्रशंसनीयानि कर्माणि (या) यानि (वः)
युष्माकम् (शस्यन्ते) स्तूयन्ते (पुरा) प्राक् (चित्) अपि (मरुद्भिः) उत्तमैर्मनुष्यैस्सह
(उग्रः) तेजस्वी (पृतनासु) सेनासु (साळहा) सहनकर्ता (मरुद्भिः) मनुष्यैः (इत्)
एव (सनिता) विभाजकः (वाज्रम्) विज्ञानं वेगं वा (अवी) वेगवानथ इव ॥ २३ ॥

अन्वयः—हे मरुतो यो योक्तानि पित्र्याणि शस्यन्ते पुरा तानि मरुद्भिस्सह
पृतनासुप्रः साळहा मरुद्भिस्सह सनिताऽवैव वाज्रं प्राप्तश्चिदेव विजयते तानि यूयं भूरि
चक्र ॥ २३ ॥

भावार्थः—ये मनुष्याः प्रशस्तानि कर्माणि कुर्वन्ति तेषां सर्वेषु विजयो
जायते ॥ २३ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) पक्ष के समान वर्तमान मनुष्यों (वः) आप लोगों के (चक्र) करें
(उक्तानि) प्रशंसा करने योग्य कर्म और (पित्र्याणि) पितरों के सेवन आदि (शस्यन्ते) स्तुति
किये जाते हैं (पुरा) पहिले उनको (मरुद्भिः) उत्तम मनुष्यों के साथ (पृतनासु) सेनाओं में
(उग्रः) तेजस्वी (साळहा) सहने वाला पुरुष और (मरुद्भिः) मनुष्यों के साथ (सनिता) विभाग
करने वाला (अवी) वेग युक्त लोग जैसे जैसे (वाज्रम्) विज्ञान वा वेग को प्राप्त हुआ (चित्)
भी जीतता है उनको आप लोग (भूरि) बहुत (चक्र) करते हैं ॥ २३ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य प्रशंसनीय कर्मों को करते हैं उनका सदा ही विजय होता है ॥ २३ ॥

पुनस्ते मनुष्याः कीदृशा भवेयुस्त्विहा ।

फिर वे मनुष्य कैसे होंगे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अस्मे वीरो मरुतः शुष्यन्तु जनानां यो असुरो विधुर्ता ।
अपो घेन सुचिन्तये तरेमाध स्वभोको अभि वः स्याम ॥ २४ ॥

अस्मे इति । वीरः । मरुतः । शुष्मी । अस्तु । जनानाम् । यः । असुरः । विधर्ता । अपः । येन । सुक्षितये । तरेम । अध । स्वम् । ओकः । अभि । वः । स्याम ॥ २४ ॥

पदार्थः—(अस्मे) अस्माकम् (वीरः) प्राप्तबलबुद्धिशौर्यादिः (मरुतः) प्राणवद् बलकारकाः (शुष्मी) बहुबलयुक्तः (अस्तु) (जनानाम्) (यः) (असुरः) असुषु प्राणेषु रममाणो विद्युद्गिरिव (विधर्ता) विशेषेण धर्ता (अपः) जलानि (येन) (सुक्षितये) शोभनायै पृथिव्याः प्राप्त्यै (तरेम) (अध) अध (स्वम्) स्वकीयम् (ओकः) गृहम् (अभि) (वः) युष्माकम् (स्याम) भवेम ॥ २४ ॥

अन्वयः—हे मरुतो वो वीरोऽसुरो जनानां विधर्ता सोऽस्मे शुष्यस्तु येन सुक्षितये वयमपस्तरेमाऽध स्वमोकोऽभितरेम वो युष्माकं रक्षकाः स्याम ॥ २४ ॥

भावार्थः—य मनुष्या मनुष्यान् बलयुक्तान् कुर्वन्ति नौकादिभिः समुद्रं तीर्त्वा द्वितीयं देशं गत्वा धनमार्जयन्ति ते युष्माकमस्माकं च रक्षकास्तन्तु ॥ २४ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) प्राणों के सदृश बल करने वाले जनो (यः) ओ (वीरः) वीर अर्थात् प्राप्त हुई बल बुद्धि और शूरता आदि जिसको (असुरः) प्राणों में रमता हुआ विद्युवी अग्नि के सदृश (जनानाम्) मनुष्यों का (विधर्ता) विशेष करके भारवा करने वाला है वह (अस्मे) हमारा (शुष्मी) बहुत बल से युक्त (अस्तु) हो (येन) जिससे (सुक्षितये) सुन्दर पृथिवी की प्राप्ति के लिये हम लोग (अपः) जलों को (तरेम) तरें (अध) इसके अनन्तर (स्वम्) अपने (ओकः) गृहके पार होवें और (वः) आप लोगों के रक्षक (स्याम) हों ॥ २४ ॥

भावार्थः—ओ मनुष्य, मनुष्यों को बल युक्त करते और नौका आदिकों से समुद्र के पार होकर दूसरे देश में आकर धन कटोरते हैं वे आप लोगों और हम लोगों के रक्षक हों ॥ २४ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवत् किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य किसके सदृश क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

तन्न इन्द्रो वरुणो मित्रो अग्निराप ओषधीर्वनिनो जुषन्त ।

शर्मन्त्स्याम मरुतामुपस्थे यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥ २५ ॥ २६ ॥

तत् । नः । इन्द्रः । वरुणः । मित्रः । अग्निः । आपः । ओषधीः । वनिनः । जुषन्त । शर्मन् । स्याम । मरुताम् । उपस्थे । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः । सदा । नः ॥ २५ ॥ २६ ॥

पदार्थः—(तत्) पूर्वोक्तं सर्वं कर्म वस्तु वा (नः) अस्माकम् (इन्द्रः) विद्युत् (वरुणः) जलाधिपतिः (मित्रः) सखा (अग्निः) पावकः (आपः) जलानि (ओषधीः)

सोमजतायाः (वनिनः) बहुकिरणयुक्ता वनस्था वृक्षादयः (जुषन्त) सेवन्ताम्
(शर्मन्) शर्मयि सुखकारके गृहे (स्याम) भवेम (मरुताम्) वायूनां विदुषां वा
(उपस्थे) समीपे (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) अस्मान् ॥ २५ ॥

अन्वयः—हे विद्वान्सो वधेन्द्रो बरुणो मित्रोऽग्निराप ओषधीर्वनिनो नस्तज्जुषन्त
पस्मिन् शर्मन् मरुतामुपस्थे बवं सुखिनः स्याम तत्र यूयं स्वस्तिभिर्नस्तदा पात ॥ २५ ॥

भावार्थः—अथ वाचकतु०—हे मनुष्या यथा विद्युदादयः पदार्थाः सर्वांस्तुल-
यन्ति क्षयन्ति च तथैव दोषान् विनाश्य गुणानुशील्य सर्वेषां रक्षां सर्वे सदा
कुर्वन्ति ॥ २५ ॥

अथ मरुद्विद्वद्राजयूरवीराभ्यापकोपदेशकरसकगुणकृत्यवर्णनादेनर्वदस्य
पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इति कल्पद्रोमसमं सूक्तं ऋक्सिन्धो वर्णन समाप्तः ॥

पदार्थः—हे विद्वानो जैसे (इन्द्रः) विद्युती (वज्रः) जब [= जलाधिपति] (मित्रा)
मित्र (अग्निः) अग्नि (आपः) जल (ओषधीः) सोमजता आदि ओषधियों को (वनिनः) बहुत
किरणें जिन में पड़ती ऐसे वन में वर्तमान वृक्ष आदि (नः) हम लोगों के (तत्) पूर्वोक्त सम्पूर्ण
कर्म वा वस्तु को (जुषन्त) सेवा करें और मित्र (शर्मन्) सुखकारक गृह में (मरुताम्) पवनो
या विद्वानों के (उपस्थे) समीप में हम लोग सुखी (स्याम) होंगे इसमें (यूयम्) आप लोग
(स्वस्तिभिः) कल्याणों से (नः) हम लोगों को (सदा) सदा (पात) रक्षा कीजिये ॥ २५ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकतु०—हे मनुष्यों ! जैसे विद्युती आदि पदार्थ सब की रक्षति
और नाश करते हैं ऐसे ही दोषों का नाश कर और गुणों की शुद्धि करके सब की रक्षा को सब सदा
करें ॥ २५ ॥

इस सूक्त में वायु, विद्वान्, राजा, यूरवीर, अभ्यापक, उपदेशक और रक्षक के गुण वर्णन करने से
इस सूक्त के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति आननी चाहिये ।

यह ऋष्यभर्गो सूक्त और ऋषीसर्ग वर्ण समाप्त हुआ ॥

***

अथ सप्तर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठैर्विः । मरुतो देवताः । २ । ४ त्रिष्टुप् । १ विराट्
त्रिष्टुप् । ३ । ५ । ६ । ७ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ॥

पुनर्मनुष्याः किंवत् किं कुर्युरत्याह ।

फिर मनुष्य किसके सदृश क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

मघवो वो नाम मारुतं यजन्ताः प्र यज्ञेषु शर्वसा भवन्ति ।

ये रेजयन्ति रोदसी चिद्वर्षा पिबन्त्युत्सं यदपासुरुमाः ॥ १ ॥

मध्वः । वः । नाम । मारुतम् । यजत्राः । प्र । यज्ञेषु । शवसा । मदन्ति ।
ये । रेजयन्ति । रोदसी इति । चित् । उर्वी इति । पिबन्ति । उत्सम् । यत् ।
अयासुः । उग्राः ॥ १ ॥

पदार्थः—(मध्वः) सम्प्रमाणाः (वः) युष्माकम् (नाम) (मारुतम्) मरुतां
मनुष्याणामिव कर्म (यजत्राः) संगन्तारः (प्र) (यज्ञेषु) विद्वत्सत्कागदिषु (शवसा)
बलेन (मदन्ति) कामयन्ते (ये) (रेजयन्ति) कश्यपन्ति (रोदसी) छात्रावृषिभ्यो
(चित्) अपि (उर्वी) बह्वर्थायुक्ते (पिबन्ति) सिञ्चन्ति (उत्सम्) कृपमिव
(यत्) ये (अयासुः) प्राप्नुयुः (उग्राः) तेजस्विनः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे यजत्रा व उग्रा विद्युत्सहिता वायवो यद्ये उर्वी रोदसी उत्समिव
सर्वे जगत् पिबन्ति चित्पि रेजयन्त्ययासुस्तद्वये वो मध्वो नाम यज्ञेषु शवसा मारुतं
मदन्ति तान् ययं विजानीत ॥ १ ॥

भाषार्थः—अथ वाचकलु—ये वायवो भूगोलान्ध्रमयन्ति धरन्ति वृष्टिभि-
स्सिञ्चन्ति तान् विद्वन् विद्वांसः कार्याणि निष्पाद्यामन्दन्तु ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (यजत्राः) मित्रने कवे (ये) जो (उग्राः) तेजस्वी विद्युकी के सहित यवन
(यत्) जो (उर्वी) बहुत पदार्थों से युक्त (रोदसी) अन्तरिक्ष पृथिवी और (शवसा) कृप को
जैसे जैसे सम्पूर्ण संसार को (पिबन्ति) लींचते हैं और (चित्) भी (रेजयन्ति) कषाते हैं
(अयासुः) प्राप्त होवें इसको (ये) जो (वः) जान लोगों को (मध्वः) मानते हुए (नाम) मसिद्ध
(यज्ञेषु) विद्वानों के सत्कार आदिओं में (शवसा) बल से (मारुतम्) मनुष्यों के कर्म की (प्र,
मदन्ति) कामना करते हैं इनको आप खोज जानिये ॥ १ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु—जो यवन, भूगोलों को घुमाते और धारण करते हैं और
वृष्टियों से लींचते हैं इनको जान कर विद्वान् जन कार्यों को कर के जानन् करें ॥ १ ॥

पुनस्ते विद्वांसः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर वे विद्वान् कैसे होंवें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

निचेतारो हि मरुतो गुणन्तं प्रणेतारो यजमानस्य मन्म ।

अस्माकमद्य विदथेषु बर्हिषा वीतये सदत पिप्रियाणाः ॥ १ ॥

निऽचेतारः । हि । मरुतः । गुणन्तम् । प्रऽनेतारः । यजमानस्य । मन्म ।

अस्माकम् । अद्य । विदथेषु । बर्हिः । आ । वीतये । सदत । पिप्रियाणाः ॥ २ ॥

पदार्थः—(निचेतारः) वे निचयं समूहं कुर्वन्ति ते (हि) यतः (मरुतः)
वायवः (गुणन्तम्) स्तब्धन्तम् (प्रणेतारः) मरुष्टं म्पार्थं कुर्वन्तः (यजमानस्य) सर्वेषां

सुखाय पक्वकर्तुः (मन्म) विज्ञानम् (अस्माकम्) (अद्य) अस्मिन् (विदयेषु) यज्ञेषु
(बर्हिः) अन्तरिक्षस्थमुत्तममासनम् (आ) (वीतये) विज्ञानाय प्राप्तये वा (सदत)
आसीदत (पिप्रियाणाः) प्रियमाणाः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो निवेतारो हि मरुत सर्वान् प्रेरयन्ति तन प्रणेताग्रसन्तो
यजमानस्य मन्मास्माकं विदयेषु गृणन्तं पिप्रियाणाः अद्य वीतये शीहरामदत । ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यूप सर्वेषां पदार्थानां संधातारं मरुदुगणं
विज्ञाय सर्वेषां प्रियं साध्नुवन्तु ॥ २ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो (निवेतारः, हि) जिस कारण समूह करने वाले (मरुतः) पवन
मरु को प्रेरित करते हैं उस कारण (प्रवेतारः) अग्ने व्याय को करते हुए जन (यजमानस्य) मरु
के पुत्र के विषे यज्ञ करने वाले के (मन्म) विज्ञान को और (अस्माकम्) हम लोगों के (विदयेषु)
यज्ञों में (गृह्यस्तम्) स्तुति करते हुए को (पिप्रियाणाः) प्रसन्न करते हुए (अद्य) आज (वीतये)
विज्ञान वा प्राप्ति के लिए (बर्हिः) अन्तरिक्ष में स्थित उत्तम आसन पर (आ, सदत) बैठिये । ॥ २ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो । आप लोग सम्पूर्ण पदार्थों के रचने वाले
पवनों के समूह को जान कर सब के प्रिय को सिद्ध करो ॥ २ ॥

पुनस्ते विद्वांसः कीदृशा भवन्तीत्याह ।

फिर वे विद्वान् जन कैसे होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नैतावदन्ये मरुतो यथेमे आजन्ते रुक्मैरायुर्भस्तनूभिः ।

आ रोदसी विश्वपिशाः पिशानाः समानमञ्जयञ्जते शुभे कम् ॥ ३ ॥

न । एतावत् । अन्ये । मरुतः । यथा । इमे । आजन्ते । रुक्मैः । आयुर्धैः ।
तनूभिः । आ । रोदसी इति । विश्वऽपिशाः । पिशानाः । समानम् । अञ्जि ।
अञ्जते । शुभे । कम् ॥ ३ ॥

पदार्थः—(न) निषेधे (एतावत्) (अन्ये) (मरुतः) वायुधन्मनुष्याः (यथा)
(इमे) (आजन्ते) प्रकाशन्ते (रुक्मैः) देदीप्यमानैः (आयुर्धैः) (तनूभिः) शरीरैः
(आ) (रोदसी) छात्रापृथिव्यौ (विश्वपिशाः) विश्वस्यावयवभूताः (पिशानाः)
संचूर्णयन्तः (समानम्) तुल्यम् (अञ्जि) गमनम् (अञ्जते) गच्छन्ति व्यक्ति कुर्वन्ति
(शुभे) शोभनाय (कम्) सुखम् ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथेमे मरुतो रुक्मैरायुर्भस्तनूभिस्सह आजन्ते विश्वपिशाः
पिशानाः शुभे समानमञ्जि कमञ्जते रोदसी आ आजन्ते नैतावदन्ये कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ३ ॥

भावार्थः—अथापमात्रद्वारः—हे मनुष्याः ! यथा विद्वांसः शूरवीरा शरीरात्मक-
युक्ताः स्वायुधाः संग्रामेषु प्रकाशन्ते तथा जीवो मनुष्या म प्रकाशन्ते यथा प्राणास्सर्वे
अगदामन्दयन्ति तथा विद्वांसस्सर्वाऽमनुष्यान् सुखयन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो (यथा) जैसे (हमें) वे (मरुतः) काय के सहित मनुष्य (जन्मैः)
प्रकाशमान (आयुधैः) आयुधों और (तन्मिः) शरीरों के साथ (भावन्ते) प्रकाशित होते हैं और
(विप्रपिताः) संसार के अवयवभूत (पितामाः) उत्तम प्रकार पूर्व करते हुए (शुभे) सुन्दरता के
द्विषे (सभाषम्) सुख (अभिष) समस्त को और (कम्) सुख को (अज्जते) श्रुतीत करते हैं
तथा (रोषसी) अन्तरिक्ष और पृथिवी को, आ) मम और स प्रकाशित करते हैं (म) म (एतावत्)
इतना ही (अन्ये) अन्य करने को समर्थ होते हैं ॥ ३ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में उपमावद्भूत है—हे मनुष्यों ! जैसे विद्वान् शूरवीर जन शरीर और
आयुध के बल से युक्त और जेह आयुधों से युक्त हुए सङ्ग्रामों में प्रकाशित होते हैं जैसे जीव मनुष्य
गद्दी प्रकाशित होते हैं, जैसे प्राण सब जगत् को आनन्दित करने हैं वैसे विद्वान् सब को सुखी करते
हैं ॥ ३ ॥

गुणर्मनुष्यैः कथं वर्तितव्यमित्याह ।

किं मनुष्यों को कैसा वर्तव्य करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अध्वक्सा यो मरुतो विद्युदस्तु यद्वा आगो पुरुषता कराम ।

मा वस्तस्यामपि भूमा यजत्रा अस्मे यो अस्तु सुमतिश्चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

अध्वक् । सा । वः । मरुतः । विद्युत् । अस्तु । यत् । वः । आगो ।
पुरुषता । कराम । मा । वः । तस्याम् । अपि । भूम । यजत्राः । अस्मे इति ।
वः । अस्तु । सुमतिः । चर्निष्ठा ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अध्वक्) सत्ये (सा) (वः) युष्माकम् (मरुतः) मनुष्याः
(विद्युत्) वेदीप्यमाना नीतिः (अस्तु) (यत्) यथा (वः) युष्माकम् (आगः)
अपराधम् (पुरुषता) पुरुषार्थ भावेन पुरुषार्थतया (कराम) कुर्वाम (मा) (वः)
युष्माक् (तस्याम्) (अपि) (भूम) भवेम । अत्र इष्यते- इति दीर्घः । (यजत्राः)
संग्रामादः (अस्मे) अस्मासु (वः) युष्माकम् (अस्तु) (सुमतिः) शोभन भवा
(चर्निष्ठा) अतिशयेनास्माद्यैश्वर्ययुक्ता ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे यजत्राः मरुतः यद्यथा व आगः यद्यथा पुरुषता कराम तस्यामपि
व आगो मा कराम यथा वयं पुरुषार्थिनो भूम सा व अध्वक् चर्निष्ठा सुमतिरस्मे अस्तु
सा विद्युदो युष्माकमस्तु ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः जन्मायापराधं विहाय सत्यां यथां गृहीत्वा पुनरायनं सुखितो भवत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (वज्रजः) मेघ करने वाले (मरुतः) मनुष्यो (वत्) जिससे (वा) जाय लोगों के (जगः) जगत् को और जिस (पुनरायः) पुनराय से (कराम) करें (तस्याम्) उसमें (अवि) जी (वा) जाय लोगों के जगत् को (मा) वही मैं और जिससे हम लोग पुनराय (पुन) दोबरे (या) वह (वः) जाय लोगों के (अयम्) सब में (अमिह) अतिशय सब आदि केन्द्र से पुन (पुनतिः) जन्मी हुई (अस्ते) हम लोगों में (अस्तु) हो और वह (विष्णु) जगत्जगत् जीति (वा) जाय लोगों की (अस्तु) हो ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जन्माय से [अयम्] जगत् का परित्याग कर और सब दुष्टों को जगत् का से पुनराय से सुखी होओ ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा भूत्वा किं कुर्युस्तित्याह ।

फिर विद्वान् जन कैसे होकर क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

कृते चित्त्रं मरुतो रणन्तानवद्यासः शुचयः पावकाः ।

प्र योऽवत सुमतिभिर्वाजेत्राः प्र वाजेभिस्तिरत पुण्यसे नः ॥ ५ ॥

कृते । चित् । अत्र । मरुतः । रणन्त । अनवद्यासः । शुचयः । पावकाः ।
प्र । नः । अवत । सुमतिभिः । वाजेत्राः । प्र । वाजेभिः । तिरत । पुण्यसे ।
नः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(कृते) (चित्) अवि (अत्र) अस्मिन् संसारे (मरुतः) मनुष्याः (रणन्त) रणन्तम् (अनवद्यासः) अनिष्टाः धर्माचाराः (शुचयः) पवित्राः (पावकाः) पवित्रकराः (प्र) (नः) अस्मान् (अवत) रणन्त (सुमतिभिः) उत्तमप्रज्ञैर्मनुष्यैः (वाजेत्राः) सङ्गन्तारः (प्र) (वाजेभिः) जघादिभिः (तिरत) निष्पावपत (पुण्यसे) पुण्यसे (नः) अस्मान् ॥ ५ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथाऽनवद्यासः शुचयः पावकाः मरुतमिहकृतेऽथ रणन्त यथा वाजेत्रास्तन्तो यथ सुमतिभिर्वाजेभिस्सह नः प्रावत नः पुण्यसे प्र तिरत ॥ ५ ॥

भावार्थः—अथ वाचकसु—य आतवद्यामिकाः पवित्राः विद्वांसो भूत्वा सर्वे सर्वान् रक्षन्ति ते सर्वान् पुष्टान् सुखिनः कर्तुं शक्नुवन्ति ॥ ५ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो कैसे (अनवद्यासः) वही निष्ठा करने योग्य और धर्माचारा से पुन (पुनः) अवि जीति (अयम्) पवित्र करने वाले (मरुतः) मनुष्य (चित्) जी (कृते)

इत्यत्र कर्म में (कर्म) इस संसार में (रक्षन्) हमें देने (यज्जनाः) मिलने वाले हुए जाय लोग (भुमतिभिः) इत्यत्र बुद्धिवाले मनुष्यों और (कजेभिः) यज्ञ आदिकों के साथ (यः) हम लोगों की (यः, कर्म) रक्षा कीजिये और (नः) हम लोगों को (पुण्यसे) पुष्टि के लिये (यः, तिरत) निष्पन्न कीजिये ॥ ६ ॥

भाषार्थ—इस मन्त्र में वाचकश्रुति—जो बर्णार्थेय, धार्मिक, धर्मिक, विद्वान् होके सब कर्मों रक्षा करते हैं वे सब को पुष्ट और सुखी कर सकते [=करते] हैं ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उत स्तुतासो मरुतो व्यन्तु विश्वेभिर्नामभिर्नरैर्हवीर्बि ।

इदानीं नो अमृतस्य प्रजायै जिगृत रायः सृजता मघानि ॥ ७ ॥

उत । स्तुतासः । मरुतः । व्यन्तु । विश्वेभिः । नामभिः । नरैः । हवीर्बि ।

इदानीं । नः । अमृतस्य । प्रजायै । जिगृत । रायः । सृजता । मघानि ॥ ७ ॥

पदार्थः—(उत) अपि (स्तुतासः) प्राप्तप्रशंसाः (मरुतः) वायव इव मनुष्याः (व्यन्तु) व्याप्नुवन्तु प्राप्नुवन्तु (विश्वेभिः) समग्रैः (नामभिः) संज्ञाभिः (नरैः) नायकाः (हवीर्बि) शत्रुमर्दाणि (इदानीं) (नः) अस्माकम् (अमृतस्य) नाशरहितस्य (प्रजायै) प्रजासुखाय (जिगृत) उद्गिरत (रायः) धियः (सृजता) सृजतानि धर्मैश्च संपादितानि (मघानि) धनानि ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मरुतो नरो येष विश्वेभिर्नामभिर्नरैर्हवीर्बि इदानीं नो अमृतस्य प्रजायै रायस्सृजता मघानि च जिगृत ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्याः ! ये प्रशंसका मनुष्याः समग्रैश्चपदार्थसम्बन्धैः सर्वा विद्याः प्राप्य शुभमाना भूत्वा प्रजाजनेभ्यस्तथा पात्रं प्रपद्युमिति ते सर्वे सुखं प्राप्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) वरुणों के सदृश मनुष्यो (नरैः) अप्रमत्ती जाय लोगों (विश्वेभिः) सम्पूर्ण (नामभिः) संज्ञाओं से (यः) हम लोगों के लिये हम लोगों के (हवीर्बि) देने योग्य पदार्थों को (इदानीं) दीजिये (नः) और (स्तुतासः) प्रशंसा को प्राप्त हुए मन देने योग्य द्रव्यों को (व्यन्तु) प्राप्त होवें, हम लोगों और (अमृतस्य) अविनाशी की (प्रजायै) प्रजा के सुख के लिये (रायः) योगाओं व बुद्धिओं को और (सृजता) धर्म से इच्छते किये गये मघानि) धनों को (जिगृत) उगलिये ॥ ७ ॥

भाषार्थ—हे मनुष्यो ! जो प्रशंसा करने वाले मनुष्य सम्पूर्ण शब्द और वचनों के सम्बन्धों से सम्पूर्ण विषयों को प्राप्त कर और अभिमत होकर प्रजाजनों के लिये सम्यक् वचन को देते हैं वे सम्पूर्ण सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ७ ॥

इस सूक्त में वचन के सदा विद्मन् के गुणों और कृत्स्न का कर्त्तव्य करने से इस सूक्त के अर्थ की संगति इसमें पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ।

यह सत्तावमका सूक्त और सत्ताईसवीं का समाप्त हुआ ॥

***

अथ षड्वचस्याष्टापञ्चाशन्मस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । मरुतो देवताः । ३ । ४

निचित्रिन्दुम् । ५ त्रिन्दुम् । १ विराट् त्रिन्दुम् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

२ । ६ भुरिष्वङ्किरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथ विद्वांसः किं कुर्युस्तियाह ।

अथ छ' अन्ता वाले ऋद्धावनर्वे सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में विद्वान् जन क्या करें इस विषय को कहने हैं ।

प्र साकमुत्ते अर्चता गणाय यो दैव्यस्य धाम्नस्तुर्विष्मान् ।

उत क्षोदन्ति रोदसी महित्वा नक्षन्ते नाकं निर्वृतेरर्वशात् ॥ १ ॥

प्र । साकमुत्ते । अर्चत । गणाय । यः । दैव्यस्य । धाम्नः । तुर्विष्मान् ।
उत । क्षोदन्ति । रोदसी इति । महित्वा । नक्षन्ते । नाकम् । निःश्रुतेः ।
अर्वशात् ॥ १ ॥

पदार्थः—(प्र) (साकमुत्ते) यः साकं स्तोत्रति सुमेन सञ्चति संव्रजति यस्मै (अर्चति) साकुरुत । अथ महित्वायामिति कीर्त्तः । (गणाय) गणनीयाय (यः) (दैव्यस्य) देव्यस्य (धाम्नः) सामस्थानजन्मनः (तुर्विष्मान्) बहुबलयुक्तः (उत) अपि (क्षोदन्ति) नक्षन्ति (रोदसी) छायापृथिवी (महित्वा) महत्त्वेन (नक्षन्ते) प्रान्दुमिति (नाकम्) सविद्यमानदृक्त्वम् (निर्वृतेः) भूमेः (अर्वशात्) असम्मानात् ॥ १ ॥

अन्वयः—यस्तुविष्मान् दैव्यस्य धाम्नो ज्ञातास्ति तस्मै साकमुत्ते गणाय विदुषे यथं प्रार्चन अपि य वायरो महित्वा रोदसी नक्षन्ते सावयवानुत क्षोदन्ति निर्वृतेरर्वशात् । अर्चतां व्यानु इति लटिदो विदुषो यथमुत प्रार्चत ॥ १ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये गणुविष्मां जानन्ति तान् निर्व्य संहृत्यैतथ्यो वायुविष्मां प्राप्य भयन्तो महान्तो भवत ॥ १ ॥

पदार्थ—(यः) जो (तुर्विष्मान्) बहुत बल से युक्त (दैव्यस्य) देवताओं से किये गये (धाम्नः) तम स्थान और जन्म का जानने वाला है उस (साकमुत्ते) साथ ही सुख से सम्बन्ध करने वाले (गणाय) गणनीय विद्वान् के लिये आप लोग (प्र, अर्चत) सात्कार करिये और (अपि)

भी जो एक (महिमा) महत्त्व से (रोवती) अन्तरिक्ष और पृथिवी को (बचाने) व्याप्त होते हैं
आपनों के सहितों को (उत) भी (जोश्रुति) पीसते हैं (मिचंतेः) मृमि से (अचंतात्) सन्नाह
मिच से (भाकन्) दुःख से रहित स्थान को व्याप्त होते हैं उनको जानने वाले विद्वानों को आप लोग
भी सकार करिये ॥ १ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो वायु आदि की मिच को जानते हैं उनका मिल सकार करके
इनसे वायु की मिच को ग्रह होकर आप लोग मोह हृजिये ॥ १ ॥

पुनः के अविश्वसनीया इत्याह ।

किर कौन नहीं विश्वास करने योग्य हैं इन विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अनूभिहो महत्स्त्वेव्येण भीमास्तुविमन्यवोऽयासः ।

प्र ये महोभिरोजसा त सन्ति विश्वो वो यामन्भयते स्पर्हक् ॥ २ ॥

अनूः । चित् । वः । मरुतः । स्वेव्येण । भीमासः । तुविमन्यवः । अयासः ।

प्र । ये । महोऽभिः । ओजसा । उत । सन्ति । विश्वः । वः । यामन् । भयते ।

स्पर्हक् ॥ २ ॥

पदार्थः—(अनूः) अन्त्यः प्रकृतयः (चित्) अपि (वः) युष्माकम् (मरुतः)
वायव इव मनुष्याः (स्वेव्येण) दिशवि प्रदीपने भवेन (भीमासः) विम्वति येऽपस्ते
(तुविमन्यवः) बहुकोथाः (अयासः) आगने गन्तातो वा (प्र) प्रकाशयन्तः (ये)
(महोभिः) महद्भिः पराक्रमैर्गुणैर्वा (ओजसा) बलेन सह (उत) अपि (सन्ति)
(विश्वः) सर्वः (वः) युष्मान् (यामन्) यान्ति येन यस्मिन् वा तस्मिन् (भयते) भय
करोति (स्पर्हक्) यः स्वः सुखं पश्यति सः ॥ २ ॥

अन्वयः—हे महतो ये महोभिरोजसा स्वेव्येण सह वर्तमानाः भीमास्तुविमन्य-
वोऽयासो वो युष्माकं अनू प्रसम्युत यो विश्वः स्पर्हक्मनो यामन् वो भयते तौस्तं विद्युर्ध
विज्ञाप्य युक्ततां सेवन्मम् ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकस्तु—हे विद्वान्सो मनुष्याः ! ये अथद्वय मनुष्यादयः
प्राणिनः सन्ति तेषां विश्वासमकुरुता तान् महता बलेन पराक्रमेण च वर्तुं नयन् ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) एवों के समान मनुष्यो (ये) जो (महोभिः) बड़े पराक्रमों के
गुणों के और (ओजसा) बल (स्वेव्येण) प्रकाश में हुए के साथ वर्तमान (भीमासः) करते हैं विश्व
से वे (तुविमन्यवः) बहुत कोपयुक्त (अयासः) जानने या जाने वाले अब (वः) आप लोगों को
(अनू) स्वभाव (प्रसन्ति) प्रकाश करते हुए हैं और (उत) भी जो (विश्वः) सम्पूर्ण (स्पर्हक्)
दुख को देखने वाला मनुष्य (यामन्) करते हैं जिससे क जिस में उस में (वः) आप लोगों को
(भयते) भय देता है उनको और उस को (चित्) जो आप लोग आप कर बुद्धि से सेवा
करिये ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकसू०—हे विद्वान् मनुष्यो ! जो भवद्वय मनुष्य कादि मयी है उसका विचार नहीं करके हम को धर्म सब और पराक्रम से बत में करिये ॥ २ ॥

पुनः के जगत्पूज्या भवन्तीत्याह ।

फिर कीन जगत् से आदर पाये योग्य होत हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

बृहद्ब्रह्मो मध्वद्ब्रह्मो दधात जुजोषन्निम्नरुनः सुष्टुतिं नः ।

गतो नाध्वा वि तिराति जन्तुं प्र णः स्वाहाभिर्कृतिभिस्तिरेत ॥ ३ ॥

बृहत् । ब्रह्मः । मध्वद्ब्रह्मः । दधातु । जुजोषन् । इत् । मरुतः ।
सुऽस्तुतिम् । नः । गतः । न । अध्वा । वि । तिराति । जन्तुम् । प्र । नः ।
स्वाहाभिः । ऊतिभिः । तिरेत् ॥ ३ ॥

पदार्थः— बृहत् (ब्रह्मः) मध्वद्ब्रह्म (मध्वद्ब्रह्मः) (दधातु) दधति
(जुजोषन्) सेव्यते (इत्) एव (मरुतः) (सुष्टुतिम्) शोभनां प्रशंसाम् (नः)
अस्माकमस्मान् वा (गतः) प्राप्तः (न) निवेधे (अध्वा) मार्गः (वि) (तिराति)
विहसति (जन्तुम्) प्राणिनम् (प्र) (नः) अस्मान् (स्वाहाभिः) स्पृहणीयाभिः
(ऊतिभिः) रक्षादिभिः क्रियाभिः (तिरेत्) वर्धय ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! ये मरुतो मध्वद्ब्रह्मो मोऽस्मभ्यं बृहद्ब्रह्मो जुजोषन्निम्न
मोऽस्माकं सुष्टुतिं दधात यो गतोऽध्वास्ति तस्मिन् अन्तु न वितराति यश्च स्वाहाभिर्कृति-
भिर्नोऽस्मान् प्रतिरत तान् यथे नित्य सेवयहि ॥ ३ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये विद्वांसः सर्वेषामायुर्वर्धयन्ति प्रशंसितानि कर्माणि
कारयन्ति त एव सर्वस्वरकर्तव्या भवन्ति ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (मरुतः) मनुष्य (मध्वद्ब्रह्मः) सब से पुनः (नः) हम लोगों के
दिये (बृहत्) बहुत (ब्रह्मः) जीवन का (जुजोषन्) सेवन करते (इत्) ही हैं (नः) हम लोगों
की (सुष्टुतिम्) उत्तम प्रशंसा को (दधातु) कारवा करते हैं और जो (गतः) प्राप्त हुआ (अध्वा)
मार्ग है उस में (जन्तुम्) प्राणी को (न) नहीं (वि, तिराति) मारता है और जो (स्वाहाभिः)
स्पृहा करने योग्य (ऊतिभिः) रक्षा आदि क्रियाओं से हम लोगों को (प्र, तिरेत्) बढ़ावे उन्का हम
कोन नित्य सेवक करें ॥ ३ ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जो विद्वान् सब सब की अवस्था को बढ़ाते हैं, प्रशंसित कर्मों को करते
हैं, वे ही सबों से सहाय करने योग्य होते हैं ॥ ३ ॥

केन रक्षिताः मनुष्याः कीदृशा भवन्तीत्याह ।

किससे रक्षित मनुष्य कैसे होते हैं इस विषय को कहते हैं ।

युष्मोतो विप्रो मरुतः शतस्वी युष्मोतो अर्वा सहुरिः सहस्री ।

युष्मोतः सुभ्रातृन् हन्ति मृतं च मृतौ अस्तु धृतयो देव्याम् ॥ ४ ॥

युष्माऽउतः । विप्रः । मरुतः । शतस्वी । युष्माऽउतः । अर्वा । सहुरिः ।

सहस्री । युष्माऽउतः । संजाट् । उत । हन्ति । मृतम् । च । मृतौ । अस्तु ।

धृतयः । देव्याम् ॥ ४ ॥

पदार्थः—(युष्मोतः) युष्माभिः रक्षितः (विप्रः) मेधावी (मरुतः) आशा इव
विवर्कण विह्वलः (शतस्वी) शतमर्गस्य स्वं धर्मं विद्यते यस्य सः (युष्मोतः) युष्माभिः
पात्रितः (अर्वा) अर्धेव अन्ध इव (सहुरिः) सहस्रशील (सहस्री) सहस्राण्यसंख्याता
नक्षत्रमनुष्यतः पदार्थां वा विनाशे यस्य सः (युष्मोतः) युष्माभिः संरक्षितः (संजाट्)
यः सूर्यः सम्यग्भावे तद्गुह्यमातन्मन्त्रवर्ती राजा (उत) (हन्ति) (मृतम्) मेघम् (च)
(मृतौ) (अस्तु) (धृतयः) कल्पयितार, (देव्याम्) दातुं योग्य
धनम् ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे धृतयो मरुतो यं युष्मोतो विप्रः शतस्वी युष्मोतोऽर्धेव सहुरिः
सहस्रीयुन युष्मोतः संजाट् मृतमिदं मृतम् हन्ति सहस्रं च मरुतु ॥ ४ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्य धरा मरुतः शरीरार्थि सर्वं रक्षयिषा सुखं प्राप्नुयति
समेव विह्वलः शरीरान्धमन्त्रवर्ती रक्षयिषा मर्यादामन्ययति नेतृत्वं रक्षया विना
कोपि संचातुं अभिमतर्हति मरुतान्ते सर्वेषां सम्कर्तृभारमन्ति ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (धृतयः) कल्पते वाले (मरुतः) पापों के संहार देने करने वाले विद्वान् सभी
(युष्मोतः) आप लोगों से रहा किया (विप्रः) बुद्धिमान् जन (शतस्वी) कर्तव्य धर्म का
(युष्मोतः) आप लोगों से पावन किया गया (अर्वा) मोहों के समान (सहुरिः) सहस्रशील
(सहस्री) अर्धेव अन्ध इव या पदार्थ जिसे मृत (उत) हन्ति (युष्मोतः) आप लोगों से
हस्तमं प्रकाश रहा किया गया (संजाट्) उत्तम प्रकाशित सूर्य । समस्त जनमान्य पञ्चमनी राजा
(मृतम्) मेघ को जैसे सूर्य जैसे शत्रुओं का (हन्ति) नाश करता है (तम्) वह (देव्याम्) देने
योग्य दान (अस्तु) आप लोगों के हित (च, अस्तु) दो अर्थात् आप का दान हुआ समस्त है सो
आपका विफल हो ॥ ४ ॥

भाषार्थः—हे मरुतो ! ऐसे मरुत, शरीर कादि सब की रक्षा उनके सुख को प्राप्त कराते हैं
जैसे ही विह्वल जन शरीर, आत्मा, धर्म और अमर्या की रक्षा कर के सब को आनन्द देते हैं उनकी
रक्षा के बिना कोई भी पञ्चमनी राजा होने को योग्य नहीं होता जिस से वे सब काह में सफल करने
योग्य होते हैं ॥ ४ ॥

पुनः के मनुष्याः सत्करणीयास्तिरस्करणीयश्च भवन्तीत्याह ।

फिर कौन मनुष्य सत्कार करने योग्य और तिरस्कार करने योग्य होते हैं
इस विषय को कहते हैं ।

तां आ रुद्रस्य मीळदुषो विवामे कुविशंसन्ते मरुतः पुनर्नः ।

यत्सस्वर्ता जिहीळिरे यद्वाविरत् तदेन ईमहे तुराणाम् ॥ ५ ॥

तान् । आ । रुद्रस्य । मीळदुषः । विवामे । कुवित् । नंसन्ते । मरुतः ।
पुनः । नः । यत् । सस्वर्ता । जिहीळिरे । यत् । आविः । अत्र । तत् । एनः ।
ईमहे । तुराणाम् ॥ ५ ॥

पदार्थः—(तान्) (आ) सम्पत्तात् (रुद्रस्य) प्राशस्येव विदुषः (मीळदुषः)
लोचकस्य (विवामे) वासयामि (कुवित्) मरुत् (नंसन्ते) ममन्ति (मरुतः) मनुष्याः
(पुनः) (नः) अस्मान् (यत्) येन (सस्वर्ता) उपतापकेन दग्धेन (जिहीळिरे)
कोपयेयुः (यत्) (आविः) प्राकटये (अत्र) विरोधे (तत्) (एनः) पापमपराधम्
(ईमहे) दूरीकुर्महे (तुराणाम्) विप्र कारिणाम् ॥ ५ ॥

अन्वयः—ये मनुष्याः यत्सस्वर्ता नो जिहीळिरे तेषां तुराणां यदेनस्तद्वेमहे तान्
रुद्रस्य मीळदुषो नंसन्ते पुनस्तान् रुद्रस्य कुवित् कुर्मतोऽहमाविराविवामे ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्या ये पापिनो धार्मिकाणामनादरकर्तारः श्युस्ते दूरे
निवासनीया ये च मन्त्रादिगुणयुक्ता धार्मिकाः श्युस्यान्निकटे निवासयेयुर्मतः सर्वेषां
सम्कीर्तिः प्रकटा स्यात् ॥ ५ ॥

पदार्थः—ओ मनुष्य (यत्) जिस (सस्वर्ता) तजने वाले रुद्र से (आ) हम लोगों को
(जिहीळिरे) कुदित कराई रुद्र (तुराणाम्) शीघ्र कार्य करने वालों को (यत्) जो (एनः) पाप
अपराध (तत्) उस को (अत्र) विरोध में (ईमहे) दूर करें उनको (रुद्रस्य) रुद्र के सारा विद्वान्
(मीळदुषः) लीकने वाले विद्वान् के सम्मुख में (नंसन्ते) मर जाते हैं (पुनः) फिर (यत्)
उनको (रुद्रस्य) रुद्र के सारा विद्वान् के (कुवित्) क्या करते हुए को मैं (आविः) प्रकटता मैं
(आ) सब प्रकार से (निवास) बसाता हूँ ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! जो पापी जन धार्मिक जनों के अन्याय करने वाले हों उनको दूर
बसाया चाहिये और जो मन्त्रा आदि से युक्त धार्मिक हों उन को समीप बसाई जिससे सब का
श्रेष्ठ फल प्रकट होवे ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरेत्याह ।

फिर विद्वान् जन क्या करें इस विषय को कहते हैं ।

प्र सा वाचि सुष्टुतिर्मघोनाभिदं सूक्तं मरुतो जुषन्त ।

आराचिन्वेणो वृषणो युयोत यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥६॥२८॥

प्र । सा । वाचि । सुऽस्तुतिः । मघोनाम् । इदम् । सुऽवृकम् । मरुतः ।
जुषन्त । आरात् । चिन् । द्वेपः । वृषणः । युयोत । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ ६ ॥ २८ ॥

पदार्थः—(प्र) (सा) (वाचि) वाक्याम् (सुष्टुतिः) शोभना प्रशंसा
(मघोनाम्) बहुपुत्रितधनानाम् (इदम्) (सूक्तम्) शोभन वचनम् (मरुतः) विद्वान्सो
मनुष्याः (जुषन्त) सेवन्ताम् (आरात्) दूरान् समीपाद् वा (चिन्) अपि (द्वेपः)
द्वेष्टन् दुष्टान् शत्रून् मनुष्यान् (वृषणः) वज्रिष्ठाः (युयोत) पूषणकुरुत (यूयम्)
(पात) (स्वस्तिभिः) (सदा) (नः) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे वृषणो मरुतो वाचि सा सुष्टुतिस्तदिदं सूक्तं मरुतः प्रजुषन्त
साऽस्मान् जुषतां यूय द्वेप आरात् दूराभिकटाभिद्युवोत स्वस्तिभिर्नस्सदा पात ॥ ६ ॥

साधार्थः—ये मनुष्यास्सर्ववसत्यस्य वज्रारस्ते स्तुवकाः स्तुस्तैस्सह वत्
वर्धयित्वा सर्वशत्रून् निवार्य भ्रेष्ठान् सदा रक्षन्तु ॥ ६ ॥

अत्र सप्तद्विष्टद्विष्टगुणवर्णनार्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह संगतिर्वेद्या ।

इत्यथपञ्चाशत्तमं सूक्तमष्टाविंशो वर्गः समाप्तः ॥

पदार्थः—हे (वृषणः) वज्रपुत्र मरुतो (मघोनाम्) बहुत बेट धन वालों की (वाचि)
वाणी में (सा) वह (सुष्टुतिः) सुगहर प्रशंसा है (इदम्) इस (सूक्तम्) वचन वचन को (मरुतः)
विद्वान् मनुष्य (प्र, जुषन्त) सेवन करें (सा) वह इस लोगों को सेवन करे (यूयम्)
आप लोग (द्वेपः) द्वेष करने वालों को (आरात्) समीप से या दूर से (चिन्) भी (युयोत)
हमक करिने और (स्वस्तिभिः) कण्याओं से (नः) हम लोगों की (सदा) सब काब में (पात)
रक्षा कीजिये ॥ ६ ॥

भाषार्थः—जो मनुष्य सदा ही सत्य के कहने वाले हों वे ही स्तुति करने वाले होवें, जब वे
आप वज्र को वज्राव के सब शत्रुओं को दूर करके जेहों की सदा रक्षा करो ॥ ६ ॥

इस सूक्त में वायु और विद्वान् के गुण वर्णन करने से इस सूक्त के अर्थ की
इस से पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ संगति जाननी चाहिये ।

यद् अर्द्धवन्तां सूक्तं और अर्द्धवन्तां वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथ द्वादशर्चस्यैकोनषष्टितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । १—११ महताः ।

१२ रुद्रो देवता । १ निचृत्तृहृती । ३ हृती । ६ स्वराद् हृती छन्दः ।

मध्यमस्वरः । २ षड्भिः । ४ निचृत्तृषड्भिरछन्दः । पञ्चमः स्वरः ।

५ । १२ अनुष्टुप् छन्दः । गान्धारः स्वरः । ७ निचृत्तिष्टुप् ।

८ त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः । ६ । १० गायत्री । ११

निचृत्तृगायत्री छन्दः । षड्जः स्वरः ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ।

अथ गरुड ऋष्या वाते उनसठवें सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

यं त्रायध्व इधमिदं देवांसो यं च नयथ ।

तस्मै अग्ने षड्भ्य मित्रार्यमन्मरुतः शर्म यच्छ्रुत ॥ १ ॥

यम् । त्रायध्वे । इधमिदम् । देवांसः । यम् । च । नयथ । तस्मै । अग्ने ।
षड्भ्य । मित्रं । अर्यमन् । महतः । शर्म । यच्छ्रुत ॥ १ ॥

पदार्थः—(यम्) (त्रायध्वे) रक्षय (इधमिदम्) वचनं भावयित्वा कर्म कृत्वा
वा (देवांसः) प्राणा इव विद्वांसः (यम्) नरम् (च) (नयथ) प्रापयथ (तस्मै)
(अग्ने) (षड्भ्य) भेद (मित्र) सखे (अर्यमन्) न्यायकारिन् (मरुतः) प्राण इव नेताः
(शर्म) सुखं गृहं वा (यच्छ्रुत) वत् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे महतो देवासो धूपमिदमिदं पचयथ यं च त्रायध्वे तस्मै शर्म
यच्छ्रुत हे अग्ने षड्भ्य मित्रार्यमन्मरुतानेव सदा सेवत ॥ १ ॥

भाषार्थः—हे विद्वांसो भवन्तस्सत्योपदेशपुरिष्ठाविद्यादानेन सर्वान् मनुष्यान्
सम्यग्वर्धित्वा वर्धयन्तु येन सर्वे सुखिनः स्युः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (मरुतः) प्राणों के सरल जगन्नी (देवांसः) विद्वान् आप लोग इधमिदम्)
इस इस वचन को सुनकर के कर्म कर के (यम्) जिसको (नयथ) प्राप्त कराइये (यम्, च)
और जिस मनुष्य की (त्रायध्वे) रक्षा करें (तस्मै) उसके किये (शर्म) सुख का गृह (यच्छ्रुत)
दीजिये और हे (अग्ने) अग्नि के समान तेजस्वी (षड्भ्य) भेद (मित्र) मित्र (अर्यमन्) न्याय-
कारी आप इन्हीं की सदा सेवा करिये ॥ १ ॥

भाषार्थः—हे विद्वान् जनो ! आप लोग सत्य उपदेश, उत्तम शिक्षा और विद्या दान से सब
मनुष्यों की उत्तम प्रकार रक्षा करके वृद्धि करिये जिससे सब सुखी हों ॥ १ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

युष्मार्कं देवाः अवासाहनि प्रिये ईजानस्तरति द्विषः ।

प्र स क्षयं तिरते वि महीरिषो यो वो वराय दारयति ॥ २ ॥

युष्मार्कम् । देवाः । अवासा । अहनि । प्रिये । ईजानः । तरति । द्विषः ।
प्र । सः । क्षयम् । तिरते । वि । महीः । इषः । यः । वः । वराय ।
दारयति ॥ २ ॥

वार्थः—(युष्मार्कम्) (देवाः) विद्वांसः (अवासा) रक्षणादिना (अहनि)
दिने (प्रिये) कमनीये पीतिकरे (ईजानः) यजमानः (तरति) उल्लङ्घते (द्विषः)
द्वेषदू (प्र) (सः) (क्षयम्) निवासम् (तिरते) वर्धयति (वि) (महीः) भूमीः
सृष्टिहिता वायो वा (इषः) अन्नाद्याः (यः) (वः) युष्मान् (वराय) श्रेष्ठयाय
(दारयति) ॥ २ ॥

अन्वयः—हे देवा य ईजानोऽवसा द्विषस्तरति प्रियेऽहनि युष्मार्कं प्रियं प्र
त्याप्नोति यो महीरिषो यो वराय प्र दारयति स क्षयं प्र वि तिरते ॥ २ ॥

वार्थः—हे मनुष्या ये दृष्टान्तिशक्त्यास्त्वेषां रक्षका विद्याद्यैश्चर्येणदां सृष्टेन
सर्वदा आर्त्ताधिकारी विद्वांसः स्युस्तान्नेव सेवयित्वा स्वमन्यं प्राप्नुत ॥ २ ॥

वार्थः—हे (देवाः) विद्वान् जनो (यः) जो (ईजानः) यजमान (अवासा) रक्षण आदि
से (द्विषः) द्वेष करने वालों का (तरति) उल्लङ्घन करना है और (प्रिये) प्रीति करने वाले
(अहनि) दिन में (युष्मार्कम्) आप लोगों के दिल को सिद्ध करता है और जो (महीः) भूमि-यो
वा उत्पन्न प्रकार मिट्टि वायु-यो वा (इषः) अन्न-दिकों को (यः) आप लोगों के कर्म (एताय)
श्रेष्ठ के द्विषे (प्र दारयति) देता है । सः) वह (क्षयम्) निवास को (प्र वि, तिरते) बढ़ाता
है ॥ २ ॥

आचार्य—हे मनुष्यो ! जो दृष्टता के दूर करने वाले, सब की रक्षा करने वाले, विद्या आदि
ऐश्वर्य के देने वाले, और गुण से सर्वदा बसाने वाले विद्वान् हो वन्ही की सेवा और मर्याद कर के
विश्व-को प्राप्त हूँ ॥ २ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

नहि दत्तार्थं पुत्र वसिष्ठः परिमंसते ।

अस्मार्कमग्नं संकलः सुते सचा विश्वे पिबन् कामिनः ॥ ३ ॥

नहि । वः । चरमम् । चन । वसिष्ठः । परिमंसते । अस्माकम् । अय ।
मरुतः । सुते । सचा । विश्वे । पिबन् । कामिनः ॥ ३ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधे (वः) युष्माकम् (चरमम्) अन्तिमम् (चन) अपि
(वसिष्ठः) अतिशयेन वासयिता (परिमंसते) वर्जनीयं विरुद्धं वा परिश्रमति
(अस्माकम्) (अय) (मरुतः) मनुष्याः (सुते) निषाधे महीधधिरसं (सचा)
सम्बन्धेन (विश्वे) सर्वे (पिबन्) (कामिनः) कामयितारः ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः कामिनो विश्वे मरुतो यूयं सचाद्यास्माकं सुते रसं पिबन्
एतो मरुतमं चन वसिष्ठो नहि परि मंसते ॥ ३ ॥

सावार्थः—हे मनुष्या ! यदि यूयमिच्छासिद्धिं विकीर्णैर्युक्तं युक्ताहारविहारं
प्रशान्त्यर्थं कुरुत ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो (कामिनः) कामना करने वाले (विश्वे) सम्पूर्ण (मरुतः) मनुष्य
आप लोग (वः) सम्बन्ध से (चन) इस समय (अस्माकम्) हम लोगों के (सुते) उपर
बड़ी शोषधियों के रस में रस करे (पिबन्) पीये जिससे (वः) आप लोगों के (चरमम्) अन्त वाले
को (चन) भी (वसिष्ठः) अतिशय बसाने वाला (नहि) नहीं (परि, मंसते) खाने को
चिह्न परिक्रम को प्राप्त होता है ॥ ३ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो ! जो आप लोग इच्छा की सिद्धि करने की इच्छा करें तो योग्य आहार
और विहार जिसमें उस प्रशान्त्यर्थ को करिये ॥ ३ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को कहते हैं ।

नहि व ऊतिः पृतनासु मर्धन्ति यस्मा अराध्वं नरः ।

अभि व आवत्सुमनिर्जवीयसी तूर्यं यात पिपीषवः ॥ ४ ॥

नहि । वः । ऊतिः । पृतनासु । मर्धन्ति । यस्मै । अराध्वम् । नरः ।
अभि । वः । आ । अवत् । सुमतिः । नवीयसी । तूर्यम् । यात । पिपीषवः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(नहि) निषेधे (वः) युष्माकम् (ऊतिः) रक्षाया क्रिया (पृतनासु)
मनुष्यसेनासु (मर्धन्ति) हिसति (यस्मै) (अराध्वम्) स्पर्धयन्ति (नरः) मायकाः
(अभि) (वः) युष्माकम् (आ) (अवत्) आवर्तने (सुमतिः) शोभना प्रका
(नवीयसी) अतिशयेन नवीना (तूर्यम्) तूर्यम् । तूर्यमिति चिह्ननाम । निघ० २ । १४ ।
(यात) प्राप्नुत (पिपीषवः) पानुमिच्छवः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे पिपीषवो नरो येषां व ऊतिः पृतनासु नहि मर्धन्ति यस्मै यूयमराध्वं
स श्रीऽन्यावत् येषां नवीयसी ममतिरस्ति ते तूर्यं विद्यां तूर्यं यात ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्याः ! भवन्त एव प्रथमस्था येन शुष्माकं न्यायेन रक्षा सेना-
समृद्धिरुत्तमा प्रज्ञा कदाचिन्न ह्रम्येत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे (पिपीपः) पान करने की इच्छा करने वाले (मरः) जमझी जनो जिन (वः)
आप लोगों की (कतिः) रक्षा आदि किया (वृत्तान्त) मनुष्यों की सेनाओं में (नहि) नहीं (गर्भति)
हिंसा करती है और (वस्मि) जिस के जिवे आप लोग (करणम्) आराधना करते हैं वह (वः)
आप लोगों के (अभि, आ, अस्त) समीप सब प्रकार से वर्तमान होता है और जिनकी (नवीयसी)
अतिशय नवीन (सुमतिः) उत्तम बुद्धि है वे आप लोग विष्णु को (एवम्) हीन (पात) सब
हुजिये ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे मनुष्यो ! आप लोग इस प्रकार से व्यवहार करिये जिससे आप लोगों की न्याय
से रक्षा सेना की बढ़ती और उत्तम बुद्धि कमी न म्यून हो ॥ ४ ॥

पुनः स्वामिनः श्रुत्यान्मति कथमाचरेयुरित्याह ।

फिर स्वामी जन नौकरों के प्रति कैसा आचरण करें इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

ओ नु धृष्टिराधसो यातनान्धांसि पीतये ।

इमा वो हृष्या मरुतो ररे हि क्म मोष्यन्त्यत्र गन्तव ॥ ५ ॥

ओ इति । सु । धृष्टिराधमः । यातन । अन्धांसि । पीतये । इमा । वः ।
हृष्या । मरुतः । ररे । हि । कम् । मो इति । सु । अन्यत्र । गन्तव ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ओ) सम्बोधने (सु) (धृष्टिराधसः) धृष्टीनि सम्बन्धानि शरीरानि
वेर्षा से (यातन) प्राप्नुत (अन्धांसि) अज्ञानादीनि (पीतये) पानाय (इमा) इमानि
(वः) शुष्मम् (इम्या) दानुमादानुमहांसि (मरुतः) मनुष्याः (ररे) दद्यामि (हि)
(कम्) सुखम् (मो) निषेधे (सु) (अन्यत्र) (गन्तव) गच्छतु ॥ ५ ॥

अन्वयः—ओ धृष्टिराधसो मरुतो पानीमा इम्या शर्धांसि वः पीतयेऽहं ररे
तैर्हि पृथ कं सुयातनान्यत्र मो सु गन्तव ॥ ५ ॥

भावार्थः—हे धार्मिका विद्वांसोऽहं शुष्माकं पूर्ण स्मकारं करोमि पृथमप्यनेच्छां
मा कुरुताञ्चैव कर्तव्यानि कर्माणि यथावत् कृत्वा पूर्णमभीष्टं सुखमप्यैव प्राप्नुत ॥ ५ ॥

पदार्थः—(ओ) हे (धृष्टिराधसः) हृष्टे जिवे हुए लोगों वाले (मरुतः) मनुष्यो जिन
(इमा) इन (इम्या) देने और ग्रहण करने दोनों (अन्धांसि) अज्ञान आदिकों को (वः) आप
लोगों के धर्म (पीतये) पान करने के जिवे मैं (ररे) देता हूँ वन्ते (हि) ही आप लोग (कम्)
सुख को (सु, यातन) सब प्रकार प्राप्त हुजिये (अन्यत्र) अन्य स्थान में (मो) नहीं (सु) अन्य
प्रकार (गन्तव) जाइये ॥ ५ ॥

भावार्थ—हे धार्मिक विद्वानो ! मैं आप लोगों का पूर्ण स्तुति करता हूँ आप लोग ब्रह्म की इच्छा को न करिये वहाँ ही करके योग्य कर्मों को बध्ना करके पूर्ण समीप मुक्त को वहाँ ही प्राप्त हूँजिये ॥ २ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमिति याह ।

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

आ च नो बर्हिः सदताविता च नः स्वाहाणि दातवे वसु ।

अस्रेधन्तो मरुतः सोम्ये मधी स्वाहेह माद्रयाध्वै ॥ ६ ॥ २६ ॥

आ । च । नः । बर्हिः । सदत । अवि । च । नः । स्वाहाणि । दातवे । वसु । अस्रेधन्तः । मरुतः । सोम्ये । मधी । स्वाहा । इह । माद्रयाध्वै ॥ ६ ॥ २६ ॥

पदार्थ—(आ) (च) अधार्थ (नः) अस्माकम् (बर्हिः) उत्तम ब्रह्मवृद्धम् (सदत) उपविशत (अवि) प्रविशत ददात । अत्र सवितायामिति दीर्घः । (च) (नः) अस्मभ्यम् (स्वाहाणि) स्पृहणीयानि कामनीयानि (दातवे) दातुं (वसु) द्रव्यम् (अस्रेधन्तः) अहिस्मन्तः (मरुतः) मनुष्याः (सोम्ये) सोम इवामन्दकरे (मधी) मधुरे (स्वाहा) सत्यया क्रियया (इह) अस्मिन् ओके (माद्रयाध्वै) ॥ ६ ॥

अन्वयः—हे ब्रह्मस्रेधन्तो मरुतो यूप नो स्वाहाणि च दातवेऽस्माकं बर्हिः सदत नोऽस्मोऽध्वानितेह स्वाहा सोम्ये मधी माद्रयाध्वै ॥ ६ ॥

भावार्थ—हे विद्वानो यूप सर्वेभ्यो मनुष्येभ्यो विद्यां दातुं प्रवर्त्तन्तं विद्यार्थिनां रक्षां विधत्तेभ्यो सर्वार्थं वर्धयत ॥ ६ ॥

पदार्थ—हे (वसु) द्रव्य का (अस्रेधन्तः) नहीं नाश करते हुए (मरुतः) मनुष्यो आप लोग (नः) इस लोगों के (स्वाहाणि) कामना करके योग्य पदार्थों को (च) मित्रित (अवि) देने के लिये इन लोगों के (बर्हिः) उत्तम ब्रह्म में (आ, सदत) बैठिये (नः, च) और इन लोगों की (अवि) रक्षा कीजिये (इह) इस लोक में (स्वाहा) सत्य क्रिया से (सोम्ये) योग्यता के लिये आनन्द करते करते (मधी) मधुर रस में (माद्रयाध्वै) आनन्द कीजिये ॥ ६ ॥

भावार्थ—हे विद्वानो ! आप लोग सब मनुष्यों के लिये विद्या देने को प्रवृत्त हूँजिये, विद्या ही से इनकी रक्षा कीजिये और देवर्षि सब के लिये बड़ाहवे ॥ ६ ॥

पुनर्मनुष्याः किंवद् किं जानीयुस्ति याह ।

फिर मनुष्य किसके सदत किसको आवें इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

सस्वरिचिद्दि तन्वः शुभमाना आ हंसासो नीलपृष्ठा अपसन् ।

विभ्वं शर्थो अभिनो मा नि येद् नरो न रणवाः सर्वने मदन्तः ॥ ७ ॥

सस्वरिते । निन् । दि । तन्वः । शुभमानाः । आ । हंसासः । नीलपृष्ठाः ।
अपसन् । विभ्वम् । शर्थः । अभितः । मा । नि । सेद् । नरः । न । रणवाः ।
सर्वने । मदन्तः ॥ ७ ॥

पदार्थः—(सस्वः) अन्तर्हिताः (चिन्) अपि (दि) यतः (तन्वः) विस्तीर्णाः
(शुभमानाः) शोभायुक्ता (आ) (हंसासः) हंसा इव गमनकर्तारः (नीलपृष्ठाः)
नीलं शुद्धं पृष्ठमस्तावत् कारणं येषां ते (अपसन्) पतन्ति (विभ्वम्) अनिलम्
(शर्थः) बलम् (अभितः) सर्वतः (मा) माम् (नि) (सेद्) निवाधयत (नरः)
नारयकाः (न) इव (रणवाः) रमणीयाः (सर्वने) देवैर्वै (मदन्तः) आनन्दन्तः ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसः यथा शुभमानाः हंसासो हि नीलपृष्ठाः सस्वचित्तव्यः
प्राणाः देहादिप्राणतन् तथा सर्वने मदन्तः रणवा नरो न मामभिनो यूप नि येद् विभ्वं
शर्थः प्रापयत ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्याः । यथा हंसाः पक्षिणस्मद्यो गच्छन्ति तथा देहात्प्राणा
निर्गच्छन्ति यथा रमणीया नरा सर्वेषां इवा भवन्ति तथैव विद्वांसः सर्वेषां प्रिया
प्रापयन्ते ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे विद्वान् जनो वैस (शुभमानाः) सोमते हुए (दि) ही (हंसासः) हंसों के
समान गमन करने वाले (नीलपृष्ठाः) छद्म कारण जिनके वे (सस्वः) किये हुए (चिन्) मिश्रित
(तन्वः) विस्तारयुक्त मास्य वेद आदि में (आ) सब ओर स (अपसन्) गिरते हैं जैसे (सर्वने)
देवैर्वै में (मदन्तः) आनन्द करते हुए (रणवाः) सुन्दर (नरः) आदमी जनो के (न) समान
(मा) मुझ को (अभितः) सब ओर से आप ओर (नि, सेद्) बैठइसे ओर (विभ्वम्) सगुण
(शर्थः) बल को प्राप्त कराइये ॥ ७ ॥

भाषार्थः—हे मनुष्यो ! जैसे हंस सभी की ओर चले हैं वैसे वेद से प्राण निकलते हैं और जैसे
उत्तम मनुष्य सब के प्रिय होते हैं वैसे ही विद्वान् जन सब के प्रिय होते हैं ॥ ७ ॥

पुनर्धार्मिका विद्वांसः किं कुर्युस्तियाह ।

फिर धार्मिक विद्वान् क्या करें इस विषय को कहत हैं ।

यो नो मरुतो अभि दुर्हणायुस्तिररिचिस्तानि वसवो जिघांसति ।

द्रुहः पाशान्प्रति स मुचीष्ट नपिष्टेन हन्मना हन्तना तम् ॥ ८ ॥

वः । मः । मरुतः । अभि । दुःश्रुतायुः । तिरः । चित्तानि । वसवः ।
जिघांसति । द्रुहः । पाशान् । प्रति । सः । मुचीष्ट । तपिष्ठेन । इन्मना । हन्तन ।
तम् ॥ ८ ॥

पदार्थः—(वः) (मः) अस्मान् (मरुतः) मनुष्याः (अभि) आभिमुख्ये
(दुःश्रुतायुः) दुष्टद्वयः (तिरः) तिरस्करणे (चित्तानि) अन्तःकरणानि (वसवः)
वासयितारः (जिघांसति) इन्तुमिच्छति (द्रुहः) द्रोहीन् (पाशान्) बन्धकान् (प्रति)
(सः) (मुचीष्ट) मुञ्चत (तपिष्ठेन) अतिशयेन तप्तं (इन्मना) इन्नेन (हन्तना)
अत्र साहेतामिति दीर्घः (तम्) ॥ ८ ॥

अन्वयः—हे वसवो मरुतो यो दुष्टद्वयान् आभिमुख्यभि जिघांसति स द्रुहः
पाशान् प्रापयति तमस्मान् प्रति मुचीष्ट तपिष्ठेन इन्मना तं तिरौ हन्तन ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे आत्मिका विद्वांसो यूयं दुष्टान् मनुष्यान् श्रेष्ठेष्वो दूरीकृत्य मोहादि-
बन्धनानि निवार्य तेषां दोषान् हर्षितान् शुद्धान् सम्पादयत ॥ ८ ॥

पदार्थः—हे (वसवः) वास कराने वाले (मरुतः) मनुष्यों (वः) जो (दुष्टद्वयः) दुष्ट
विचार दाता (मः) हम लोगों के (चित्तानि) अन्तःकरणों को (अभि) सम्मुख [असम्मुख]
(जिघांसति) मारने की इच्छा करता है (सः) ५४ (द्रुहः) द्रोह करने वाले (पाशान्) बन्धनों को
प्राप्त कराता है (तम्) वसवो हम लोगों के (प्रति) प्रति (मुचीष्ट) धोबिये (तपिष्ठेन) और
अत्यन्त तप्त (इन्मना) इन्ने से वसवो (तिरः, हन्तन) तिरका मारिये ॥ ८ ॥

भावार्थः—हे आत्मिक विद्वांसो । आप लोगों दुष्ट मनुष्यों को भेड़ों से दूर करके मोह आदि
बन्धनों को मिट्ट कर के उनके दोषों का नाश करके उन को शुद्ध करिये ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

सान्त्तपना इदं हविर्यक्तस्तज्जुष्टनः शुष्माकोती रिशादसः ॥ ९ ॥

सान्त्तपनाः । इदम् । हविः । मरुतः । तत् । जुष्टनम् । युष्माकं । ऊती ।
रिशादसः ॥ ९ ॥

पदार्थः—(सान्त्तपनाः) सन्तपने भवाः शत्रूणां सन्तापकराः (इदम्) (हविः)
दातुमर्हमन्नादिकम् (मरुतः) मानवाः (तत्) (जुष्टनम्) सेव्यम् (युष्माकं) अत्र
वा अन्वसीति मलोपः । (ऊती) ऊत्या रक्षणायया क्रियया (रिशादसः) हिंसकानां
हिंसकाः ॥ ९ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसस्सान्तपना मरुतो यूयं तदिदं इयिर्जुगुह्यं रिशादसः ।
युष्माकोती जुगुह्यं ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो भवन्तः सर्वेषां रक्षणं विधाय प्रहीतव्यं ग्राहयन्तु ॥ ६ ॥

पदार्थः—हे विद्वानो ! (सान्तपनाः) वस्त्र प्रहार तपन में हुए (मरुतः) मनुष्यों आप (तत्) वस (इदम्) इस (इयिः) देने योग्य भक्त आदि पदार्थ की (जुगुह्यं) सेवा करिये, हे (रिशादसः) हिंस करने वालों के हिंसक (युष्माक) आप लोगों की (कृती) जो रक्षण आदि क्रिया वससे आप सेवा करें क्योंकि परोपकार करें ॥ ६ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! आप लोग सबका रक्षण करके ग्रहण करने योग्य को ग्रहण करावे ॥ ६ ॥

पुनर्गृहस्थाः कीदृशा भवेयुरित्याह ।

फिर गृहस्थ कैसे हों इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

गृहमेधास्त आ गतं मरुतो माप भूतन । युष्माकोती सुदानवः ॥ १० ॥

गृहमेधास्तः । आ । गतं । मरुतः । मा । अप । भूतन । युष्माक । ऊती ।

सुदानवः ॥ १० ॥

पदार्थः—(गृहमेधास्तः) गृहे मेधा प्रदा येषां ते (आ) (गत) आगच्छत (मरुतः) वस्त्र मनुष्याः (मा) निषेधे (अप) (भूतन) विरुद्धा भवत (युष्माक) युष्माकम् (ऊती) ऊत्या रक्षणाध्या क्रियया (सुदानवः) सुष्ठु दानाः ॥ १० ॥

अन्वयः—हे गृहमेधास्तो मरुतो यूयमत्रागत सुदानवो भूतन युष्माकोती सदित्ता यूयं माप भूतन ॥ १० ॥

भावार्थः—हे गृहस्था यूयं विद्यादिदृग्गुणदातारो भूत्वा धर्मपुरुषार्थविरुद्धा मा भवत ॥ १० ॥

पदार्थः—हे (गृहमेधास्तः) गृह में बुद्धि जिन की ऐसे (मरुतः) वस्त्र मनुष्यों आप लोग वही (आ, गत) आइये और (सुदानवः) अच्छे दान वाले (भूतन) दुश्मिने और (युष्माक) आप लोगों की (ऊती) रक्षण आदि क्रिया के सहित आप लोग (मा) नहीं (अप) विरुद्ध दुश्मिने ॥ १० ॥

भावार्थः—हे गृहस्थ जनो ! आप लोग विद्या आदि जेड गुणों के देने वाले होकर धर्म और पुरुषार्थ के विरुद्ध मत होओ ॥ १० ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इहेह वा स्वतवसः कवयः सूर्यस्वयः । यशं मरुत आ वृणे ॥ ११ ॥

इहऽइह । वः । स्वऽतवसः । कवयः । सूर्येऽवचः । यज्ञम् । मरुतः ।
आ । वृणे ॥ ११ ॥

पदार्थः—(इहेह) अस्मिन् संसारे (वः) युष्माकम् (स्वतवसः) स्वकीयवलाः
(कवयः) विद्वांसः (सूर्येऽवचः) सूर्य इव प्रकाशमाना त्वग्येषां ते (यज्ञम्) संगतिमयम्
(मरुतः) मनुष्याः (आ) समन्तात् (वृणे) स्वीकरोमि ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे सूर्येऽवचस्वतवसः कवया मरुत इहेह वो यज्ञमहमा वृणे ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो भवन्तो विद्यादिप्रचाराख्यं कर्म सदोश्नयत ॥ ११ ॥

पदार्थः—(सूर्येऽवचः) सूर्य के समान प्रकाशमान स्वका जिन की ऐसे (स्वतवसः) अपने
पक्ष वाले हे (कवयः) विद्वान् (मरुतः) मनुष्यो (इहेह) इसी संसार में (वः) आप लोगों के
(यज्ञम्) सङ्गतिस्वरूप यज्ञ को मैं (आ, वृणे) स्वीकार करता हूँ ॥ ११ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसो । आप लोग विद्या आदि के प्रचार नामक कर्म की सदा वृत्ति
करिये ॥ ११ ॥

प्रनर्मनुष्यैः क उपासनीय इत्याह ।

फिर मनुष्यों को किसकी उपासना करनी चाहिये इस विषय को
अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अयम्बकं यजामहे सुगन्धिं पुष्टिवर्धनम् ।

उर्वारुकमिव बन्धनान्मृत्योर्मुक्षीय मामृतात् ॥ १२ ॥ ३० ॥ ४ ॥

अयम्बकम् । यजामहे । सुगन्धिम् । पुष्टिवर्धनम् । उर्वारुकमिव । बन्धनात् ।
मृत्योः । मुक्षीय । मा । आ । अमृतात् ॥ १२ ॥ ३० ॥ ४ ॥

पदार्थः—(अयम्बकम्) त्रिशम्बकं रक्षार्णं यस्य रुद्रस्य परमेश्वरस्य यद्वा त्रयाणां
जीवकारणकार्याणां रक्षकस्तं परमेश्वरम् (यजामहे) संगच्छेमहि (सुगन्धिम्)
सुविस्तृतपुण्यकीर्तिम् (पुष्टिवर्धनम्) यः पुष्टिं वर्धयति तम् (उर्वारुकमिव) यथोर्वारुक
फलम् (बन्धनात्) (मृत्योः) मरणात् (मुक्षीय) मुक्तो भवेयम् (मा) निषेधे (आ)
मर्यादायाम् (अमृतात्) मोक्षप्राप्तेः ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! वं सुगन्धिं पुष्टिवर्धनं अयम्बकं वयं यजामहे तं यूयमपि
यजथ यथाऽहं बन्धनान्मुर्वारुकमिव मृत्योर्मुक्षीय तथा यूयं मुक्षयध्वं यथाऽहममृताश्च मा
मुक्षीय तथा यूयमपि मुक्तिप्राप्तेर्विरक्ता मा भवत ॥ १२ ॥

भाषार्थः—अत्रोपमातद्धारः—हे मनुष्या अस्माकं सर्वेषां जगदीश्वर एवोपास्यो-
ऽस्ति यस्योपासनात् पुष्टिर्बुद्धिः शुद्धकीर्तिर्मोक्षश्च प्राप्नोति मृत्युभयं मशयति तं विद्याया-
म्यस्योपासनां वयं कदापि न कुर्यामेति ॥ १२ ॥

अत्र वायुवृष्टान्तेन विद्वद्दीश्वरगुणकृत्यवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेद्या ।

इ.ऋग्वेदे पञ्चमाहके चतुर्थोऽप्यदावक्षिणो वर्गः । सप्तमे मन्त्रके
एकोनवह्नितमं सूक्तं च समाप्तम् ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो ! जिस (सुगन्धिम्) अन्धे प्रकार पुण्यरूप वरुणसूक्त (पुष्टिर्बुद्धयम्)
पुष्टि बढ़ाने वाले (भग्भक्तम्) तीनों कर्मों में रहना करने का तीन अर्थात् जीव कारण और कायों
की रक्षा करने वाले परमेश्वर को हम लोग (वशामहे) उत्तम प्रकार प्राप्त हों उसकी आप लोग भी
उपासना करिये और जैसे मैं (बन्धनात्) बन्धन से (उर्वाकर्मिण) ककड़ी के फल के सरस
(सुयोः) मरवा से (मुचीय) सूड़ जैसे आप लोग भी सूटिये जैसे मैं मुक्ति से न सूड़ जैसे आप भी
(अयुतात्) मुक्ति की प्राप्ति से विरक्त (मा, वा) मत हुआये ॥ १२ ॥

भाषार्थः—इस मन्त्र में उपमातद्धार है—हे मनुष्यो ! हम सब लोगों का उपास्य जगदीश्वर
ही है जिसकी उपासना से पुष्टि, बुद्धि, उत्तम वर और मोक्ष प्राप्त होता है वायु सगन्धि भय नष्ट
होता है उस का त्याग कर के अन्य की उपासना हम लोग कभी न करें ॥ १२ ॥

इस सूक्त में वायु के वृष्टान्त से विद्या और ईश्वर के गुण और कृत्य के वर्णन करने से इस सूक्त
के अर्थ की इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ सङ्गति जाननी चाहिये ॥

यह ऋग्वेद में पौणर्वे अष्टक में चौथा अध्याय तीसरी क्री तथा सप्तम
अवधक में उनसठवां सूक्त समाप्त हुआ ॥

अथ पञ्चमाष्टके पञ्चमाध्यायारम्भः ॥

ओं विश्वानि देव सवितरुदितानि परां सुव ।
यद्भद्रं तन्न आ सुव ॥

अथ द्वादशर्चस्य पष्ठितमस्य सूक्तस्य वसिष्ठ ऋषिः । १ सूर्यः । २—१२
मित्रावरुणी देवते । १ पङ्क्तिः । ६ विराट् पङ्क्तिः । १० स्वराट्
पङ्क्तिरुक्तः । पञ्चमः स्वरः । २ । ३ । ४ । ६ । ७ । १२
निचृत्त्रिष्टुप् । ५ । ८ । ११ त्रिष्टुप्कन्दः ।
धैवतः स्वरः ॥

अथ मनुष्यैः कः प्रार्थनीय इत्याह ।

अथ मनुष्यों को किसकी प्रार्थना करनी चाहिये इस विषय को कहते हैं ।

यत् सूर्यं ब्रह्मोऽनागा उद्यन्मित्राय वरुणाय सत्यम् ।

वयं देवश्राद्धिते स्याम तव प्रियासो अर्यमन्गुणन्तः ॥ १ ॥

यत् । अथ । सूर्यं । ब्रह्मः । अनागाः । उद्यन् । मित्राय । वरुणाय ।

सत्यम् । वयम् । देवश्राः । अदिते । स्याम । तव । प्रियासः । अर्यमन् ।

गुणन्तः ॥ १ ॥

पदार्थः—(यत्) यः (अथ) (सूर्यं) सूर्यं इव वर्तमान (ब्रह्मः) ब्रह्म
(अनागाः) अनपराधः (उद्यन्) उद्यन् (मित्राय) सत्ये (वरुणाय) भेष्टाय
(सत्यम्) यथार्थम् (वयम्) (देवश्रा) देवेषु विद्वत्सु (अदिते) अविनाशिन् (स्याम)
(तव) (प्रियासः) प्रियाः (अर्यमन्) न्यायकारिन् (गुणन्तः) स्तुवन्तः ॥ १ ॥

अन्वयः—हे सूर्यादितेऽर्यमन् जगदीश्वर यद्योऽनागास्त्वमस्मानुद्यन्सूर्य इव यथा
मित्राय वरुणाय सत्यं ब्रह्मस्तथाऽस्मभ्यं भूदि यतस्त्वां देवश्रा गुणन्तो वयं तवाद्य
प्रियासस्तस्याम ॥ १ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु—हे मनुष्या भवन्तं सूर्यवत्प्रकाशकं परमात्मानमेव
प्रार्थयन्तु हे परब्रह्मन् भवाच्चस्माकमारमस्वन्तर्षामिरूपेण सत्यं सत्यमुपदिशतु येन
तवाद्यां वतिरवा वयं भवत्प्रिया भवेमिति ॥ १ ॥

पदार्थ है (सूर्य) सूर्य के समान वर्तमान (अदिते) अविनाशी और (अर्घ्यम्)
 भ्यावकारी जगदीश्वर (यत्) जो (अनागाः) अपराध से रहित आप हम लोगों को (उच्यन्) उच्यत
 कराते हुए सूर्य जैसे जैसे (मित्राय) मित्र और (कृन्वाय) भेड़ बन के द्विजे (सत्यम्) पदार्थ
 बात को (तवः) कहिये जैसे हम लोगों के द्विजे कहिये जिससे आप को (देवता) विद्वानों में
 (गृह्यन्तः) स्तुति करते हुए हम लोग (तव) आपके (अथ) इस समय (प्रियासः) प्रिय
 (स्वाम) हों ॥ १ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! आप लोग सूर्य के सदृश प्रकाशक
 परमात्मा ही की भाँति करो, हे परमेश्वर आप हम लोगों के आत्माओं में अमृत्योमी के स्वरूप से
 सत्य सत्य उपदेश करिये जिससे आपकी आज्ञा में वर्धित कर के हम लोग आप के प्रिय हों ॥ १ ॥

पुनः स जगदीश्वरः कीदृशः किंवर्त्तिक करोतीत्याह ।

फिर वह कैसा जगदीश्वर किसके सदृश क्या करता है इस विषय को
 अगले मन्त्र में कहते हैं ।

एष स्य मित्रावरुणा नृचक्षा उभे उदेंति सूर्यो अभि उमन् ।

विश्वस्य स्यातुर्जगतश्च गोपा ऋजु मर्तेषु वृजिना च परयन् ॥ २ ॥

एषः । स्यः । मित्रावरुणा । नृचक्षाः । उभे इति । उद् । एति । सूर्यः ।
 अभि । उमन् । विश्वस्य । स्यातुः । जगतः । च । गोपाः । ऋजु । मर्तेषु ।
 वृजिना । च । परयन् ॥ २ ॥

पदार्थः—(एषः) (स्यः) सः (मित्रावरुणा) सर्वेषां प्राणीदानी (नृचक्षाः)
 वृणां कर्मणां द्रष्टा (उभे) द्वे (उद्) (एति) उदयं करोति (सूर्यः) सवितृलोकः
 (अभि) अभितः (उमन्) भूमौ । अमेति वृषिबीजम् । निघं० १ । १ । (विश्वस्य) सर्वस्य
 (स्यातुः) स्यावरस्य (जगतः) जङ्गमस्य (च) (गोपाः) रक्षकः (ऋजु) सरलम्
 (मर्तेषु) मनुष्येषु (वृजिना) वृजिनानि वज्रानि (च) (परयन्) विज्ञानम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मनुष्या एष स्य नृचक्षाः परमात्मोभे स्थूलसूक्ष्मे जाति यथा उमन्
 सूर्योऽभ्युदयेति तथा विश्वस्य स्यातुर्जगतश्च गोपाः मर्तेष्वृजु वृजिना च परयन् मित्रावरुणा
 प्रकाशयति ॥ २ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—हे मनुष्या यद्योदितः सूर्यः सन्निहितं स्थूल अगत्
 प्रकाशयति तथान्तर्यामीश्वरस्स्थूलं सूक्ष्मं जगज्जीवांश्च सर्वत्र प्रकाशयति सर्वेषां कर्माणि परयन् यथायोग्यं फलं प्रयच्छति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (एषः) (स्यः) सो यह (नृचक्षाः) मनुष्यों के कामों को देखने वाला
 परमात्मा (उभे) दोनों प्रकार के स्थूल और सूक्ष्म संसार में जैसे (उमन्) भूमि पर, सूर्यः । सूर्य

शोक (अग्नि, उष्ण, पृथि) सब ओर से उदय करता है जैसे (विष्णु) अग्नि (अग्नि) की चकने वाले ओर (अग्नि) चकने वाले संज्ञक का भी (अग्नि) उदय कर (अग्नि) अग्नि (अग्नि) सरवतापूर्ण (अग्नि) सेवाओं को (अ) ओर (अग्नि) लिये कर के अग्नि (अग्नि) सब के प्राण और उदय वायु को प्रकटित करता है ॥ २ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकहो—हे मनुष्यो ! जैसे उदय को प्राण हुआ सूर्य सजीव में वसन्तमान सूर्य अग्नि को प्रकटित करता है जैसे अग्निमान्नी ईश्वर सूर्य और सूर्य अग्नि और जीवों को सब प्रकार से प्रकटित करता है और सब की वसन्त प्रकार रहा कर के सब के कर्मों को देखता हुआ अग्निमान्नी सब देता है ॥ २ ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

किं विद्वान् क्या करे इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

अयुक्त सप्त हरितः सधस्याया ई वहन्ति सूर्यं घृताचीः ।

धामानि मित्रावरुणा युवाकुः स यो यूथेव जनिमानि चष्टे ॥ ३ ॥

अयुक्त । सप्त । हरितः । सधस्याया । याः । ईम् । वहन्ति । सूर्यम् । घृताचीः । धामानि । मित्रावरुणा । युवाकुः । सम् । यः । यूथाऽव । जनिमानि । चष्टे ॥ ३ ॥

पदार्थः—(अयुक्त) युक्त (सप्त) एतत्संख्याकाः (हरितः) दिशः । हरित इति दिक्नाम । मित्रं १ । ६ । (सधस्याया) समानस्यानात् (याः) (ईम्) उदकम् (वहन्ति) (सूर्यम्) (घृताचीः) रात्रयः (धामानि) अग्निस्थाननामानि (मित्रावरुणा) प्राणोद्गामी (युवाकुः) सुसंयोजकः (सम्) (यः) (यूथेव) यूथानि समूहा इव (जनिमानि) जन्मानि (चष्टे) प्रकाशयति ॥ ३ ॥

अन्वयः—हे विद्वांसो यथा सप्त हरितो या घृताची रात्रयस्सधस्यासूर्यमी वहन्ति तथा योऽयुक्त धामानि मित्रावरुणा युवाकुस्सन् यूथेव जनिमानि स चष्टे तं सूर्यं बोधयत ॥ ३ ॥

भावार्थः—अत्रोपमाद्वारः—यथा वायवस्सूर्यान् ओकात् सर्वतो वहन्ति तथा विद्वांसस्सूर्यप्राणपृथिव्यादिविद्या जानीयुः ॥ ३ ॥

पदार्थः—हे विद्वांसो जैसे (सप्त) सात (हरितः) दिशा और (या) जो (घृताचीः) रात्रिभा (सधस्याया) उदय स्थान से (सूर्यम्) सूर्य को और (ईम्) उदक को (वहन्ति) धारण करती हैं जैसे (याः) जो (अयुक्त) युक्त होता है (धामानि) अग्नि स्थान और नाम को (मित्रावरुणा) प्राण और उदय वायु को (युवाकुः) उत्तम प्रकार संयुक्त करने वाला हुआ (यूथेव) समूहों के समूह (जनिमानि) जन्मों को (सम्, चष्टे) प्रकटित करता है उसको आप लोग जानाइये ॥ ३ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में उपमाहंकार है—वैसे पवन सूर्य दोनों को सब ओर से घात करता है वैसे विद्वान् जन सूर्य, प्राण और पृथिवी आदि की विद्या को जानें ॥ ३ ॥

पुनर्विद्वद्भिः किं कर्तव्यमित्याह ।

फिर विद्वानों को क्या करना चाहिये इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

उद्वां पृक्षासो मधुमन्तो अस्थुरा सूर्यो अरुहच्छुकमर्णः ।

यस्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति मित्रो अर्यमा वरुणः सजोषाः ॥ ४ ॥

उत् । वाम् । पृक्षामः । मधुमन्तः । अस्थुः । आ । सूर्यः । अरुहन् ।
शुकम् । अर्णः । यस्मै । आदित्याः । अध्वनः । रदन्ति । मित्रः । अर्यमा ।
वरुणः । सजोषाः ॥ ४ ॥

पदार्थः—(उत्) (वाम्) युवयोः (पृक्षासः) सेवकाः (मधुमन्तः) मधुरादयो
गुणा विद्यन्ते येषु ते (अस्थुः) उन्निष्ठन्तु (आ) (सूर्यः) सूर्यलोकः (अरुहन्) रोहति
(शुकम्) शुद्धम् (अर्णः) उदकम् (यस्मै) (आदित्याः) संवत्सरम्य माताः
(अध्वनः) मार्गस्य मध्ये (रदन्ति) विलिम्बन्ति (मित्रः) प्राणः (अर्यमा) विदुन्
(वरुणः) जलादिकम् (सजोषाः) समानप्रीत्या सेवनीयः ॥ ४ ॥

अन्वयः—हे अध्यापकोपदेशकी ! तू ये पृक्षासो मधुमन्त उन्निष्ठुः यः सूर्यः
शुकमर्णः अरुहच्छुक्मा आदित्या अध्वनो रदन्ति सजोषा मित्रो वरुणोऽर्यमा चाध्वनो
रदन्ति तान् सर्वान् सूर्यं यथावद्विजानीत ॥ ४ ॥

भावार्थः—हे विद्वान्सः ! अध्यापकोपदेशाभ्यां प्राप्तविद्या सूर्यं पृथिव्यादिपदार्थ-
विद्यां विज्ञाय धीमन्तो भवत ॥ ४ ॥

पदार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक जनो (वाम्) आप दोनों के जो (पृक्षासः) सींचने
वाले (मधुमन्तः) मधुर आदि गुण विद्यमान जिन में वे (उत्, अस्थुः) उठें और जो (सूर्यः)
सूर्य लोक (शुकम्) शुद्ध (अर्णः) जल को (आ, अरुहन्) सब ओर से घाता और (यस्मै)
जिसके लिये (आदित्याः) वर्ष के महीने (अध्वनः) मार्ग के मध्य में (रदन्ति) आकमण करते
हैं (सजोषाः) मुख्य प्रीति से सेवा करने योग्य (मित्रः) प्राण (वरुणः) अथ आदि (अर्यमा)
विद्वत्की और मार्ग के मध्य में आकमण करते हैं उन सब को आप लोग ध्याक्य जानो ॥ ४ ॥

भावार्थ—हे विद्वानो ! अध्यापक और उपदेशक से विद्या को प्राप्त हुए आप लोग पृथिवी
आदि की विद्या को जान कर धनवान् हूजिये ॥ ४ ॥

पुनर्विद्वान्सः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे चेतासो अनृतस्य भूरेमित्रो अर्यमा वरुणो हि सन्ति ।

इम अनृतस्य वावृधुर्दुरोणे शग्मासः पुत्रा अदितेरदब्धाः ॥ ५ ॥

इमे । चेतासः । अनृतस्य । भूरेः । मित्रः । अर्यमा । वरुणः । हि ।
सन्ति । इमे । अनृतस्य । ववृधुः । दुरोणे । शग्मासः । पुत्राः । अदितेः ।
अदब्धाः ॥ ५ ॥

पदार्थः—(इमे) (चेतासः) सप्तसहस्रयुक्ताः पित्रापकाः (अनृतस्य)
मिथ्यावस्तुनः (भूरे) बहुविधस्य (मित्रः) सर्वसुहृत् (अर्यमा) न्यायकारी (वरुणः)
जलमिव पालकः (हि) (सन्ति) (इमे) (अनृतस्य) सत्यस्य वस्तुनो व्यवहारस्य वा
(ववृधुः) वर्धयन्ति, अत्राभ्यासैर्द्वयम् (दुरोणे) गृहे (शग्मासः) बहुसुखयुक्ताः
(पुत्राः) (अदितेः) असतिष्ठत्यस्य (अदब्धाः) अद्विषकाः ॥ ५ ॥

अन्वया—हे विद्वांसो यथेम मित्रोऽर्यमा वरुणश्च भूरेरनृतस्य चेतासस्सन्तिमे
दि शग्मास अदितेः पुत्रा अदब्धा दुरोणे भूरेरनृतस्य विज्ञानं वावृधुस्तस्मात्ते
सत्कर्तव्यास्सन्ति ॥ ५ ॥

भावार्थः—ये पूर्णविद्या भवन्ति त एव सत्यासत्यप्रज्ञापका जायन्ते ॥ ५ ॥

पदार्थ—हे विद्वानो वीरे (इमे) वे (मित्रः) सर्व मित्र (अर्यमा) न्यायकारी और
(वरुणः) जल के समान पालक (भूरे) बहुत प्रकार के (अनृतस्य) मिथ्या वस्तु के (चेतासः)
वस्तुम प्रकार ज्ञानयुक्त का जमाने वाले (सन्ति) हैं और (इमे) जो (हि) मिश्रित (शग्मासः)
पुत्रों युक्त से युक्त (अदितेः) असतिष्ठत व मनु होने वाली के (पुत्राः) पुत्र (अदब्धाः) नहीं
द्विषा करने वाले (दुरोणे) गृह में बहुत प्रकार के (वस्तस्य) सत्य वस्तु के विज्ञान को (ववृधुः)
बढ़ाते हैं इससे वे सत्कार करने योग्य हैं ॥ ५ ॥

भावार्थ—जो पूर्ण विद्यायुक्त होते हैं वे ही सत्य और असत्य के जानने वाले होते हैं ॥ ५ ॥

पुनर्विद्वांसः कीदृशा वरा भवन्तीत्याह ।

फिर विद्वान् कैसे ओष्ठ होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे मित्रो वरुणो दूळभासोऽचेतसं चिन्धितयन्ति वचैः ।

अदि कर्तुं सुचेतसं वर्तन्तस्तिररिषिर्दहः सुपथा नयन्ति ॥ ६ ॥ १ ॥

इमे । मित्रः । वरुणः । दुःस्वभासः । अचेतसम् । चित् । चितयन्ति ।
दहैः । अरिषि । कर्तुम् । सुचेतसम् । वर्तन्तः । तिरः । चित् । अर्हैः । सुपथा ।
नयन्ति ॥ ६ ॥ १ ॥

एदार्थः—(इमे) (मित्रः) सखा (वरुणः) भेष्टः (दूकमासः) दुःखेन जग्धुं योग्या विद्वांसः (अचेतसम्) अज्ञानिनम् (चित्) अपि (चितयन्ति) जापयन्ति (दक्षैः) शलैश्चतुरैर्जनैर्वा (अग्निः) (क्रतुम्) प्रज्ञाम् (सुचेतसम्) शुद्धान्तःकरणम् (वतन्तः) वतन्त संभजन्तः । अत्र वर्तुष्यत्ययेन नस्यः तः । (तिरः) तिरस्करणे निवारणे (चित्) अपि (अहः) अपराधं पापम् (सुपथा) शोभनेन धर्मेण मार्गेण (नयन्ति) जापयन्ति ॥ ६ ॥

अन्वयः—य इमे दूकमासो मित्रो वरुणश्च दक्षैरप्यचेतसं चिद्वितयन्ति सुचेतसं क्रतुं वतन्तस्सुपथाऽहश्चित् तिरो नयन्ति त एव अगस्त्यस्याणुकारका भवन्ति ॥ ६ ॥

भावार्थः—ये अज्ञान् ज्ञानिनस्सज्जानान् सद्यो विदुषः कृत्वा सत्यधर्ममार्गेण गमयित्वा पापाद्वियोजयन्ति त एवात्र संसारे दुर्कमास्सन्ति ॥ ६ ॥

पदार्थः—ओ (इमे) वे (दूकमासः) दुःख से प्राप्त होने वाले वेदों के विद्वान् (मित्रः) मित्र और (वरुणः) भेष्ट पुरुष (दक्षैः) सेनाओं का चतुर अर्थात् वे (अग्निः) भी (अचेतसम्) अज्ञानी को (चित्) भी (चितयन्ति) जगाते हैं और (सुचेतसम्) शुद्ध अन्तःकरण और (क्रतुम्) बुद्धि का (वतन्तः) सेवन करते हुए जन्म (सुपथा) शुभर धर्मपुत्र आर्ज्य से (अहः) अपराध को (चित्) भी (तिरः) निवारण में (नयन्ति) पहुँचाते हैं वे ही संसार में कल्याणकारक होते हैं ॥ ६ ॥

भारवार्थः—जो अज्ञानियों को ज्ञानी और ज्ञानियों को शीघ्र-विद्वान् करके सत्य धर्म के मार्ग से चलाकर पाप से मुक्त करते हैं वे ही इस संसार में दुर्कम हैं ॥ ६ ॥

पुनः के विद्वांसः भेष्टा भवन्तीत्याह ।

फिर कौन विद्वान् भेष्ट होते हैं इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इमे दिवो अनिमिषा पृथिव्याश्चिकित्वांसो अचेतसं नयन्ति ।

प्रव्राजे विष्पितस्य पारं नो अस्य विष्पितस्य पर्वन् ॥ ७ ॥

इमे । दिवः । अनिमिषा । पृथिव्याः । चिकित्वांसः । अचेतसम् । नयन्ति । प्रव्राजे । चित् । नयः । गाधम् । अस्ति । पारम् । नः । अस्य । विष्पितस्य । पर्वन् ॥ ७ ॥

पदार्थः—(इमे) (दिवः) सूर्यदिः (अनिमिषा) नैरन्तर्येण (पृथिव्याः) भूम्यादेः पदार्थमात्रस्य (चिकित्वांसः) विद्वापयन्तः (अचेतसम्) अकुबुद्धिम् (नयन्ति) (प्रव्राजे) प्रव्रजन्ति यस्मिन् तस्मिन् देशे (चित्) यथा (नद्यः) सरितः (गाधम्) अपरिमितमुदकम् (अस्ति) (पारम्) परभागम् (नः) अस्मान् (अस्य) (विष्पितस्य) व्याप्तस्य कर्मणः (पर्वन्) पारयन्ति ॥ ७ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! य इमे विकित्वांसोऽनिमिषा पृथिव्याः दिवश्च विद्याम-
चेतसं नयन्ति चित् प्रवाजे नद्यो गच्छन्ति यदासां गाधमुत्क्रमस्ति तस्मात्पारं नयाम्ना
तथाऽस्य विष्पितस्य कर्मणः पारं नोऽस्मान्पर्वन् एत एव विदुषः कर्तुमर्हन्ति । ७ ॥

भाषार्थः—ये विद्वांसो विद्युद्भूम्यादेस्तत्रस्थाः सृष्टेर्विद्यां बोधयन्ति ते सर्वान्
मनुष्यान् दुःखात्पारं नेतुं शक्नुवन्ति ॥ ७ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो जो (हमे) वे (विकित्वांसः) विज्ञान देते हुए (अनिमिषा) निरन्तरता
से (पृथिव्याः) भूमि आदि पदार्थ मान की और (दिवः) सूर्य आदि की विद्या को (अचेतसम्)
जब बुद्धि को (नयन्ति) प्राप्त कराते हैं और (चित्) जैसे (प्रवाजे) जिसमें चकते हैं उस देश में
(नद्यः) नदियाँ जाती हैं जो इन नदियों का (गाधम्) अबाध जल (अस्ति) है इससे (पारम्)
परमाण को पहुँचाते हैं जैसे (अस्य) इस (विष्पितस्य) व्याप्त कर्म के पार को (नः) हम लोगों को
(पर्वन्) पहुँचाते हैं वे ही विद्वान् करने को योग्य होते हैं ॥ ७ ॥

भाषार्थः—जो विद्वान् जन विदुषी और भूमि आदि सम्पूर्ण सृष्टि की विद्या को जानते हैं वे
सब मनुष्यों को दुःख से पार से जाने को समर्थ होते हैं ॥ ७ ॥

पुनः के विद्वांस उत्तमा भवन्तीत्याह ।

फिर कौन विद्वान् उत्तम होते हैं इस विषय को आगे मध्य में कहते हैं ।

यद् गोपावददितिः शर्म भद्रं मित्रो यच्छन्ति वरुणः सुदासे ।
तस्मिन्ना तोकं तनयं दधाना मा कर्म देवहेळनं तुरासः ॥ ८ ॥

यत् । गोपावत् । अदितिः । शर्म । भद्रम् । मित्रः । यच्छन्ति । वरुणः ।
सुदासे । तस्मिन् । मा । तोकम् । तनयम् । दधानाः । मा । कर्म । देवहेळनम् ।
तुरासः ॥ ८ ॥

पदार्थः—(यत्) ये (गोपावत्) पृथिवीपालवत् (अदितिः) विदुषी माता
(शर्म) शुद्धम् (भद्रम्) भजनीयं कल्याणकरम् (मित्रः) सखा (यच्छन्ति) प्रदत्ति
(वरुणः) श्रेष्ठः (सुदासे) शोभना दाता दातारो यस्मिन् व्यवहारे (तस्मिन्) (मा)
समन्तात् (तोकम्) अपत्यम् (तनयम्) विशालम् (दधानाः) धरन्तः (मा)
निषेधे (कर्म) (देवहेळनम्) देवतां विदुषामनादराख्यम् (तुरासः) स्वरिता
आशुकारिणः ॥ ८ ॥

अन्वयः—यथादितिमित्रो वरुणश्च गोपावद्भद्रं शर्म ददाति तथा सुदासे तस्मिन्
तनयं तोकं च दधाना यद्ये सर्वेभ्यः सुखं यच्छन्ति ते भवन्तः तुरासस्तन्तोः देवहेळनं
कर्म मा कुर्वन् ॥ ८ ॥

भावार्थः—अत्र वाचकलु०—ये मातृवन् मित्रवन्त्यायाधीशराजवत्सर्वान् सत्या विद्याः प्रदाय सुखं प्रयच्छन्ति धार्मिकाणां विदुषामनादरं कदाचिन्न कुर्वन्ति सर्वान्संतानान् ब्रह्मचर्ये विधायान् च रक्षन्ति त एव सर्वजगद्धितैरिणो भवन्ति ॥ ८ ॥

पदार्थ—जैसे (अदितिः) विष्णुका माता (मित्रः) मित्र (वरुणः) जेह (गोपायत्) पृथिवी के पाछन करने वाले राजा के सदर (भद्रम्) सेवन करने योग्य सुखकारक (शर्म) गृह को देते हैं जैसे (सुदासे) सुन्दर दाता अन्न जिस व्यवहार में (तस्मिन्) उसमें (तनयम्) विशाल वत्तम (लोकम्) सम्मान को (दत्तम्) धारण करते हुए (यत्) जो अन्न सबके लिये पुत्र (वध्यन्ति) देते हैं वे आप लोग (गुरासः) शीघ्र करने वाले हुए (देवदेवम्) विद्वानों का जिसमें अनादर हो ऐसे (कर्म) कर्म को (मा) मत करें ॥ ८ ॥

भावार्थ—इस मन्त्र में वाचकलु०—जो माता के, मित्र के और व्यायाधीश के सदर सब को सब विद्या देकर सुख देते हैं और धार्मिक विद्वानों के अनादर को कभी भी नहीं करते हैं और सब सम्मान को ब्रह्मचर्य और विद्या में रखा करने हैं वे ही सम्पूर्ण जगत् के हित चाहने वाले होते हैं ॥ ८ ॥

पुनर्मनुष्याः किं कुर्युः किञ्च न कुर्युरित्याह ।

फिर मनुष्य क्या करें और क्या न करें इस विषय को कहते हैं ।

अथ वेदिं होत्राभिर्यजेत् रिपः काश्चिद्वरुणधुतः सः ।

परि द्वेषोभिर्यमा वृणक्तुर्ल सुदामे वृषणा उ लोकम् ॥ ९ ॥

अथ । वेदिम् । होत्राभिः । यजेत् । रिपः । काः । चित् । वरुणधुतः । सः । परि । द्वेषः । अभिः । अर्यमा । वृणक्तु । उरुम् । सुदामे । वृषणी । उ इति । लोकम् ॥ ९ ॥

पदार्थः—(अथ) विशेषे (वेदिम्) दहनार्थं कुण्डम् (होत्राभिः) दहनक्रियाभिर्वाग्भिर्वा । होत्रेति वाक्ताम । निघं० १ । ११ । (यजेत) संगच्छेत् (रिपः) पापात्मिकाः क्रियाः (काः) (चित्) अग्नि (वरुणधुतः) वरुणेन धुतः स्थिरीकृतः (सः) (परि) सर्वतः (द्वेषोभिः) द्वेषयुक्तैः सह (अर्यमा) व्यायाधीशः (वृणक्तु) पृथग्भवन् (उरुम्) बहुसुखकरं विस्तीर्णम् (सुदासे) सुन्दर दानार्थे व्यवहारे (वृषणी) बलिष्ठौ राजामान्यौ (उ) (लोकम्) ॥ ९ ॥

अन्वयः—यो होत्राभिर्वेदिं यजेत यः कश्चित् काश्चिद्विपः क्रिया अवयजेत स वरुणधुतोऽर्यमा द्वेषोभिः परि वृणक्तुर्ल लोकम् वृषणी च सुदासे प्राप्नोतु ॥ ९ ॥

भावार्थः—ये विद्वान्सो वेदयुक्ताभिर्वाग्भिस्सर्वान् व्यवहारान् संसाध्य दुष्टक्रिया दुष्टांश्च त्यजन्ति त एवोत्तमं सुखं लभन्ते ॥ ९ ॥

पदार्थ—जो (होत्राभिः) इवन की क्रियाओं का बाधियों से (वेदिम्) इवन के निमित्त कुवड का (वजेत) समागम करे और जो कोई (चित्) भी (काः) किन्हीं (रिपः) पापस्वरूप क्रियाओं का (अप) नहीं समागम करे (स) वह (वक्ष्यभृत) जेह से स्थिर किया गया (अर्चमा) न्यायाधीश (द्वेषोभिः) द्वेष से युक्त जनों के साथ (परि) सब ओर से (वृषणु) घृण् होवे तथा (दक्षम्) बहुत सुखकारक और विस्तीर्ण (खेकम्) खोक को (उ) और (वृषणी) दो बखिड़ों को (सुरासे) उत्तम प्रकार का न जिसमें दिवा जाय ऐसे कर्म में प्राप्त होवे ॥ ३ ॥

भावार्थ—जो विद्वान् जन वेद से युक्त बाधियों से सम्पूर्ण व्यवहारों को सिद्ध करके और दुष्ट क्रियाओं और दुष्टों का त्याग करते हैं वे ही उत्तम सुख को प्राप्त होते हैं ॥ ३ ॥

पुनस्ते विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर वे विद्वान् जन क्या करें इस विषय को आगले मन्त्र में कहते हैं ।

सत्यश्चिद्वि समृतिस्त्वेष्ट्येषामपीक्ष्येन सहसा सहन्ते ।

युष्मद्भिया वृषणो रेजमाना दक्षस्य चिन्महिना मृळता नः ॥ १० ॥

सत्परिति । चित् । हि । संऽमृतिः । स्वेपी । एषाम् । अपीक्ष्येन ।
सहसा । सहन्ते । युष्मत् । भिया । वृषणः । रेजमानाः । दक्षस्य । चित् ।
महिना । मृळत । नः ॥ १० ॥

पदार्थ—(सत्यः) वास्तव्यरस्तः (चित्) अपि (हि) (समृतिः) सत्यक् सत्यक्रियावान् (स्वेपी) प्रकाशमाना (एषाम्) (अपीक्ष्येन) येनायमञ्जति तत्र भवेन (सहसा) बलेन (सहन्ते) (युष्मत्) युष्माकं सकाशात् (भिया) भवेन (वृषणः) बलिष्ठाः (रेजमानाः) कम्पमाना गच्छन्तः (दक्षस्य) दक्षस्य (चित्) अपि (महिना) महत्त्वेन (मृळत) सुखयत । अत्र संहितायामिति दीर्घः (नः) अस्मान् ॥ १० ॥

अन्वयः—ये हि सत्यश्चिदेष्ट्यां स्वेपी समृतिरस्त्यपीक्ष्येन सहसा सहन्ते तेभ्यो युष्मद्भिया रेजमाना वृषणो रेजमाना भवन्ति सं यूयं दक्षस्य महिना चिक्षो मृळत ॥ १० ॥

भावार्थ—हे मनुष्या यस्य सत्या प्रज्ञा विद्या भीतिः सेना प्रजाश्च वर्तते स एव शत्रून् सहमानः सर्वान् सुखयति स महिमानन्दितो भवति ॥ १० ॥

पदार्थ—जो (हि) निमित्त (सत्यः) मध्य में चकते हुए हैं (चित्) और (एषाम्) इनकी (स्वेपी) प्रकाशमान (समृतिः) उत्तम प्रकार सत्य क्रिया है (अपीक्ष्येन) जिससे चकता है उस में हुए (सहसा) बल से (सहन्ते) सहते हैं उनके सिधे और (युष्मत्) आप लोगों के समीप से (भिया) भय से (रेजमानाः) कांपते और चकते हुए (वृषणः) बखिड़ कांपते हुए जाने वाले होते हैं वे आप लोग (दक्षस्य) दक्ष के (महिना) महत्त्व से (चित्) भी (नः) हम लोगों को (मृळत) सुकयुक्त करें ॥ १० ॥

भावार्थ—हे मनुष्यो ! जिसकी सत्य बुद्धि, विष्णु, नीति, सेवा और प्रजा वर्त्तमान है वही कष्टों को सहता हुआ सब को सुखयुक्त करता है वह महिमा से आनन्दित होता है ॥ १० ॥

पुनर्विद्वांसः किं कुर्युरित्याह ।

फिर विद्वान् क्या करें इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

यो ब्रह्मणे सुमतिमायजाते वाजस्य सातौ परमस्य रायः ।

सीक्षन्त मन्युं मघधानो अर्य उरु क्षयाय चकिरे सुधातु ॥ ११ ॥

यः । ब्रह्मणे । सुमतिम् । आयजाते । वाजस्य । सातौ । परमस्य ।
रायः । सीक्षन्त । मन्युम् । मघधानः । अर्यः । उरु । क्षयाय । चकिरे ।
सुधातु ॥ ११ ॥

पदार्थः—(यः) (ब्रह्मणे) धनाय परमेश्वराय वा (सुमतिम्) शोभनां ब्रह्मम्
(आयजाते) समन्ताच्चजेत सकृच्छेत् (वाजस्य) विज्ञानस्य (सातौ) संविभागे
(परमस्य) श्रेष्ठस्य (रायः) धनस्य (सीक्षन्त) संवधनन्ति (मन्युम्) क्रोधम्
(मघधानः) परमधनयुक्ताः (अर्यः) यथावच्छातारः (उरु) बहु (क्षयाय) निवासाय
(चकिरे) कुर्वन्ति (सुधातु) शोभना धातवो यस्मिन् गृहे ॥ ११ ॥

अन्वयः—हे मनुष्याः ! यः परमस्य वाजस्य रायः सातौ ब्रह्मणे सुमतिमा यजाते
ये मघधानोऽर्यः मन्युं सीक्षन्त क्षयाय सुधातु चकिरे त एव भीमन्तो जायन्ते ॥ ११ ॥

भावार्थः—ये मनुष्या ईश्वरविज्ञानायोत्तमधनलाभाय श्रेष्ठाय गृहाय क्रोधादिदोषान्
विहाय प्रयतन्ते ते सर्वसुखा जायन्ते ॥ ११ ॥

पदार्थः—हे मनुष्यो (यः) जो (परमस्य) श्रेष्ठ (वाजस्य) विज्ञान और (रायः) धन के
(सातौ) उत्तम प्रकार बांटने में (ब्रह्मणे) धन के वा परमेश्वर के द्विजे (सुमतिम्) उत्तम बुद्धि को
(आयजाते) सब प्रकार से प्राप्त होवे और जो (मघधानः) अत्यन्त धन से युक्त (अर्यः) यथावत्
जानने वाले (मन्युम्) क्रोध को (सीक्षन्त) सम्बन्धित करते हैं और (क्षयाय) निवास के द्विजे
(उरु) बहु (सुधातु) सुन्दर धातु सुवर्ण आदि जिसमें उस गृह को (चकिरे) सिद्ध करते हैं वे ही
ब्रह्मीयान् होते हैं ॥ ११ ॥

भावार्थः—जो मनुष्य ईश्वर के विज्ञान के, उत्तम धन के ज्ञान के और श्रेष्ठ गृह के द्विजे क्रोध
आदि दोषों का परित्याग कर के प्रयत्न करते हैं वे सम्पूर्ण सुखों से युक्त होते हैं ॥ ११ ॥

पुनर्विद्वन्निः किं क्रियत इत्याह ।

फिर विद्वानों से क्या किया जाता है इस विषय को अगले मन्त्र में कहते हैं ।

इयं देव पुरोहितिर्युवभ्यां यज्ञेषु मित्रावरुणावकारि ।

विश्वानि दुर्गा पिपृतं तिरः नो यूयं पात स्वस्तिभिः सदा नः ॥१२॥२॥

इयम् । देवा । पुरःऽहितिः । युवऽभ्याम् । यज्ञेषु । मित्रावरुणौ । अकारि ।
विश्वानि । दुःग्गा । पिपृतम् । तिरः । नः । यूयम् । पात । स्वस्तिभिः ।
सदा । नः ॥ १२ ॥ २ ॥

पदार्थः—(इयम्) (देवा) दातारी (पुरोहितिः) पुरस्ताद्धिता क्रिया
(युवभ्याम्) (यज्ञेषु) विद्वत्सत्कारादिषु (मित्रावरुणौ) प्राणोदानवदध्यापकोपदेशकौ
(अकारि) क्रियते (विश्वानि) सर्वाणि (दुर्गा) दुःखेन गन्तुं योग्यानि (पिपृतम्)
पूरयतम् (तिरः) तिरस्कियायाम् (नः) अस्मान् (यूयम्) (पात) (स्वस्तिभिः)
(सदा) (नः) ॥ १२ ॥

अन्वयः—हे मित्रावरुणौ देवा युवभ्यां यज्ञेष्वियं पुरोहितिरकारि युवां नो
विश्वानि दुर्गां तिरस्कृत्य पिपृतं हे विद्वान्सो यूयं स्वस्तिभिर्नस्सर्वाग्मनुष्यान् सदा
पात ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे अध्यापकोपदेशकौ यथा भवन्तौ सर्वेषां हितं कुर्यातां तथाऽस्मत्
दुर्घसर्गानि दूरीकृत्य सर्वदाऽस्मान् वर्धयतमिति ॥ १२ ॥

अथ सूर्यादिदृष्टान्तेर्विद्वद्गुणकृत्यवर्णनादेतर्धस्य पूर्वसूक्तार्थेन सह सङ्गतिर्वेदा ।

इति षष्ठितमं सूक्तं द्वितीयो वर्गश्च समाप्तः ।

पदार्थः—हे (मित्रावरुणौ) प्राण और उदान वायु के सहस्र वर्त्तमान अध्यापक और उपदेशक
जनो (देवा) दाता दोनों (युवभ्याम्) आप दोनों से (यज्ञेषु) विद्वानों के सत्कारकरी वज्र कर्मों में
(इयम्) यह (पुरोहितिः) पहले हित की क्रिया (अकारि) की जाती है ये दोनों आप (नः) हम
जोगों के लिये (विश्वानि) सम्पूर्ण (दुर्गा) दुःख से जाने योग्य कामों का (तिरः) तिरस्कार कर के
आप दोनों (पिपृतम्) पूर्व करिये और हे विद्वान् जनो (यूयम्) आप लोग (स्वस्तिभिः) कल्याणों
से (नः) हम सब मनुष्यों की (सदा) सब काल में (पात) रक्षा कीजिये ॥ १२ ॥

भावार्थः—हे अध्यापक और उपदेशक जनो ! जैसे आप दोनों सब के हित को करें वैसे हम
जोगों के दुष्ट भयानों को दूर कर के सब काल में हम जोगों की वृद्धि करें ॥ १२ ॥

इस सूक्त में सूर्य आदि के दृष्टान्तों से विद्वानों के गुण और कृत्य के वर्णन होने से इस सूक्त के
अर्थ की संगति इससे पूर्व सूक्त के अर्थ के साथ जाननी चाहिये ।

यह साठवां सूक्त और द्वितीय वर्ग समाप्त हुआ ॥

अथैकवष्टितमस्य सप्तर्चस्य सूक्तस्य वसिष्ठर्षिः । मित्रावरुणौ देवते । २ । ४

त्रिष्टुप् । ३ । ५ । ६ । ७ निचृत्त्रिष्टुप् छन्दः । धैवतः स्वरः ।

१ भुरिषपङ्क्तिश्छन्दः । पञ्चमः स्वरः ॥

अथाध्यापकोपदेशकौ कीदृशौ भवेतामित्याह ।

अथ सात ऋष्या वाले एकसठवें सूक्त का प्रारम्भ है, उसके प्रथम मन्त्र में
अथ अध्यापक और उपदेशक कैसे होयें इस विषय को कहते हैं :

उद्गो चतुर्वरुण सुप्रतीकं देवयोरिति सूर्यस्ततन्वान् ।

अभि यो विश्वा भुवनानि चष्टे स मन्युं मर्त्येषु चिकेत ॥ १ ॥

उत् । वाम् । चतुः । । वरुणा । सुप्रतीकम् । देवयोः । पति । सूर्यः ।
ततन्वान् । अभि । यः । विश्वा । भुवनानि । चष्टे । सः । मन्युम् । मर्त्येषु ।
आ । चिकेत ॥ १ ॥

पदार्थः—(उत्) (वाम्) युवयोः (चतुः) चष्टेऽनेन तत् (वरुणा) वरौ
(सुप्रतीकम्) सुष्ठु कृपादि प्रतीतिकरम् (देवयोः) विदुषोः (पति) (सूर्यः)
सवितृमण्डलम् (ततन्वान्) विस्तीर्णः (अभि) (यः) (विश्वा) सर्वाणि (भुवनानि)
(चष्टे) जानाति (सः) (मन्युम्) क्रोधम् (मर्त्येषु) मनुष्येषु (आ) समस्तात्
(चिकेत) विजानीयात् ॥ १ ॥

अन्वयः—हे वरुणा देवयोर्वा यत्सुप्रतीकं चतुस्ततन्वान् सूर्यइवोवेति यो
मनुष्यो विश्वा भुवनान्यभि चष्टे स मर्त्येषु मन्युमा चिकेत तथा युवां कुरुतम् ॥ १ ॥

भावार्थः—अथ वानकलु०—हे मनुष्याः ! यथा सूर्यस्सर्वान् लोकान् प्रकाशयति
तथाऽध्यापकोपदेशकौ सर्वेषामात्मनः प्रकाशयतः ॥ १ ॥

पदार्थः—हे (वरुणा) मेहो (देवयोः) विद्वान् ओ (वाम्) आप जन दोनों के जिस
(सुप्रतीकम्) उत्तम प्रकार रूप जादि के ज्ञान कराने वाले (चतुः) चतु इन्द्रिय को कि जिससे
देखता है (ततन्वान्) विस्तृत करता हुआ (सूर्यः) सूर्यमण्डल जैसे (उत्, पति) उद्गम को प्राप्त
होता है और (यः) जो मनुष्य (विश्वा) सम्पूर्ण (भुवनानि) भुवनों को (अभि, चष्टे) जायता है
(सः) वह (मर्त्येषु) मनुष्यों में (मन्युम्) क्रोध को (आ) सब प्रकार से (चिकेत) जाने जैसे
आप दोनों करिये ॥ १ ॥

भावार्थः—इस मन्त्र में वाचकलु०—हे मनुष्यो ! जैसे सूर्य सम्पूर्ण लोकों को प्रकाशित
करता है वैसे अध्यापक और उपदेशक जन सब के आत्माओं को प्रकाशित करते हैं ॥ १ ॥

पुनस्तौ कीदृशौ भवेतामित्याह ।

फिर वे दोनों कैसे हों इस विषय को कहते हैं ।

प्र वां स मित्रावरुणावृतावा विप्रो मन्मानि दीर्घश्रुदियति ।

यस्य ब्रह्माणि सुकतू अवाध आ यत्क्रत्वा न शरदः पूर्येथे ॥ २ ॥

प्र । वाम् । सः । मित्रावरुणौ । श्रुतऽवा । विप्रः । मन्मानि । दीर्घऽश्रुत् ।
इयति । यस्य । ब्रह्माणि । सुकतू इति सुऽकतू । अवाधः । आ । यत् । क्रत्वा ।
न । शरदः । पूर्येथे इति ॥ २ ॥

पदार्थः—(प्र) (वाम्) युवाम् (सः) (मित्रावरुणौ) प्राणोदानाविद्यापको-
पदेशकौ (श्रुतावा) सत्यसेवी (विप्रः) मेधावी (मन्मानि) मन्तव्यानि विज्ञानानि
(दीर्घश्रुत्) यो दीर्घं विस्तीर्णानि बहुकालं वा शास्त्राणि शृणोति (इयति) प्राप्नोति
(यस्य) (ब्रह्माणि) धनानि (सुकतू) शोभनप्रज्ञायुक्ता (अवाधः) रक्षेताम् (आ)
(यत्) (क्रत्वा) प्रज्ञया (न) इव (शरदः) शरदाद्यन्तून् (पूर्येथे) पूरयतम् ॥ २ ॥

अन्वयः—हे मित्रावरुणा स श्रुतावा दीर्घश्रुद्विप्रो वां मन्मानीयति यस्य ब्रह्माणि
सुकतू सन्तो युवां प्रावाधः यत् क्रत्वा न शरद आपूर्येथे तो युवां वयं सततं
संश्रूयाम ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वांसः ! यो दीर्घकालं ब्रह्मचर्येण शास्त्राण्यधीते स एव मेधावी
भूत्वा सर्वाग्मनुष्यान् रक्षितुं शक्नोति ॥ २ ॥

पदार्थः—हे (मित्रावरुणौ) प्राक् और उदान वायु के सदृश वर्तमान व्यापक और उपदेशक
जनो (सः) वह (श्रुतावा) सत्य का संवन करने और (दीर्घश्रुत्) बहुत शास्त्रों को वा बहुत काल
पर्यन्त शास्त्रों को सुनने वाला (विप्रः) बुद्धिमान् जन (वाम्) आप दोनों के (मन्मानि) विज्ञानों
को (इयति) प्राप्त होता है (यस्य) जिसके (ब्रह्माणि) धनों को (सुकतू) सुन्दर बुद्धि से पुक्त
होते हुए आप (प्र, अवाधः) रक्षा करें और (यत्) जिसकी (क्रत्वा) बुद्धि से (न) जैसे पदार्थों
को जैसे (शरदः) शरद आदि वस्तुओं को (आ, पूर्येथे) अपने प्रकार पूरी उन आप दोनों का हम
योग निरन्तर संश्रूय करें ॥ २ ॥

भावार्थः—हे विद्वानो ! जो बहुत काल पर्यन्त ब्रह्मचर्य से शास्त्रों को पढ़ता है वही बुद्धिमान्
होकर सब मनुष्यों की रक्षा करने को समर्थ होता है ॥ २ ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्याणां श्रीपरमविदुषां विरजानन्दसरस्वतीस्वामिनां
शिष्येण श्रीमद्वयानन्दसरस्वतीस्वामिना निर्मिते संस्कृतार्थभाषाभ्यां समन्विते
सुप्रमाणयुक्ते ऋग्वेदभाष्ये सप्तमे मण्डले चतुर्थानुवाक एकषष्ठितमे सूक्ते
पञ्चमाष्टके पञ्चमाध्याये तृतीयवर्गे द्वितीयमन्त्रस्य भाष्यं समाप्तम् ॥

उक्तस्वामिकृतं भाष्यं चैतावदेवेति ।

सं० १६५६ वि० आषाढ कृष्ण ५ को छपके समाप्त हुआ ॥